ISSN 2308-054X

ПАЁМИ

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН

Маҷаллаи илмӣ

ВЕСТНИК

ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ

Научный журнал

HERALD

TAJIK STATE UNIVERSITY OF COMMERCE

Scientific journal

2/2(47)/2023

ISSN 2308-054X

ПАЁМИ

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ
ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН

ВЕСТНИК

ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ

HERALD

OF THE TAJIK STATE
UNIVERSITY OF COMMERCE

2/2(47)

Душанбе, 2023

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН

«Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон» аз соли 2011 ба табъ мерасад

ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ

«Вестник Таджикского государственного университета коммерции» публикуется с 2011 года

Сармуҳаррир
Ректори ДДТТ Назарзода Х.Х.

Главный редактор
Ректор ТГУК Назарзода Х.Х.

Муовини сармуҳаррир
Шаропов Фарҳод Разоқович

Заместитель главного редактора
Шаропов Фарход Разокович

АЪЗОЁНИ ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ

Адамов Н.А.	д.и.и., профессор, ОАО «ИТКОР», ш. Москва
Аминов И.А.	д.и.и., дотсент, ДИС ДДТТ, ш. Хуҷанд
Амонова Д.С.	д.и.и., профессор, ДМТ, ш. Душанбе
Ҷабборов А.Д.	д.и.и., профессор, ДДТТ, ш. Душанбе
Исраилов М.	д.и.и., профессор, ДСҚР, ш. Бишкек
Рачабов Р.К.	д.и.и., профессор, ДДТТ, ш. Душанбе
Тарасова Е.Е.	д.и.и., профессор, ДКМБ, ш. Белгород
Улмасов Р.У.	д.и.и., профессор, ДСРТ, ш. Душанбе
Шаропов Ф.Р.	д.и.и., дотсент, ДДТТ, ш. Душанбе
Кудратов Н.А.	д.и.ҳ., доцент, ДДТТ, ш.Душанбе
Султонов З.С.	н.и.и., дотсент, ДДТТ, ш. Душанбе

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Адамов Н.А.	д.э.н., профессор, ОАО «ИТКОР», г. Москва
Аминов И.А.	д.э.н., доцент, ИЭТ ТГУК, г. Худжанд
Амонова Д.С.	д.э.н., профессор, НУТ, г. Душанбе
Джабборов А.Д.	д.э.н., профессор, ТГУК, г. Душанбе
Исраилов М.	д.э.н., профессор, КРСУ, г. Бишкек
Раджабов Р.К.	д.э.н., профессор, ТГУК, г. Душанбе
Тарасова Е.Е.	д.э.н., профессор, БУПК, г. Белгород
Ульмасов Р.У.	д.э.н., профессор, РТСУ, г. Душанбе
Шаропов Ф.Р.	д.э.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе
Кудратов Н.А.	д.ю.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе
Султонов З.С.	к.э.н., доцент, ТГУК, г. Душанбе

Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон
Таджикиский государственный университет коммерции

МУНДАРИҶА

ИЛМҲОИ ИҚТИСОДӢ, СОҲИБКОРӢ ВА СОҲАИ ИҶТИМОӢ		
1.	**Рачабов Р.К., Қурбонов А.Р., Ҳамидова С.Ҳ.** Низоми андозҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун омили гузариши иктисодиёти миллӣ ба рушди устувор	7
2.	**Султонов З.С., Амонов С.С., Мирзомуродова Ф.З.** Хусусиятҳои ҷудо намудани қарз барои соҳибкории хурду миёна	18
3.	**Мирзоалиев А.А., Худойқулова Ё.К.** Омодагии кадрҳо дар шароити рақамикунонии саноати сайёҳӣ	26
4.	**Абдураҳмон Ҳ., Асоева М.С.** Нақши борҷома дар баланд бардоштани сифати маҳсулоти хӯрокворӣ	33
5.	**Буриев Л.Ҷ., Каримов Р.А.** Ҳолати имрузаи фаъолияти гумрукӣ оид ба таъмини амнияти миллӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ	42
6.	**Сангинова Ш.Н., Мирзоалиев А.А.** Ҷанбаҳои ҷудогонаи ташкили баҳисобгирии амалиёти асъорӣ мутобиқи СБҲМ	46
7.	**Ҳисориева Г.Т.** Хамкории намояндагони бизнес-сохторҳо ва муассисаҳои таҳсилоти олӣ дар тарбияи мутахассисони баландихтисос	55
8.	**Шамсов Ф.Т., Зайнудинов С., Тӯлиев М.С.** Масъалаҳои мубрами рушди тиҷорати электронӣ дар шароити ташаккули иқтисодиёти рақамӣ	60
9.	**Исаев Д.Т.** Ҷанбаҳои назариявии ташаккули ҳисоботи молиявии бонкҳои тиҷоратӣ дар шароити муосир	68
10.	**Аҳмадова П.Б., Абдуллоева А.М.** Таъсири экологии технология ва оқибатҳои он ба муҳити зист	76
11.	**Амонатова М.А.** Иқтидори ландшафтҳои экосайёҳӣ-рекреатсионии минтақаи Искандаркул ва истифодаи амалии он	82
12.	**Ғаюрова Р.С., Назарбекова Н.А.** Масоил ва тамоюли рушди хизматрасониҳои гумрукӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	88
13.	**Ҳалимов Л.М.** Моҳияти иқтисодии лизинг ва нақши он дар сармоягузориҳои воқеӣ	91
14.	**Марупова Н.Ш.** Мушкилоти демографӣ дар Тоҷикистон ва такмили сиёсати иҷтимоии давлат дар шароити такомули иқтисодиёти миллӣ	99
15.	**Раҳимов М.М., Сайдуллаев У.Ӯ.** Тиҷорати электронӣ: аутсорсинг дар тиҷорати электронӣ	113
16.	**Рахимов С.Х.** Хусусиятҳои баҳисобгирии ташаккулёбии хароҷотҳои амалиётии корхонаҳои сайёҳӣ	117
17.	**Қурбонов М.А., Буриев Б.М., Бобоев Ф.А.** Асосҳои амнияти иттилоотӣ	127
18.	**Рахимова Р.Ҳ.** Низоми нишондиҳандаҳо ва арзёбии сифати хизматрасониҳои хӯроки омма	134
19.	**Олифтаева М.А.** Рушди хизматрасониҳои саноторию солимгардонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	140
20.	**Ҳусейнова Ш.З.** Танзими давлатии иқтисодиёт ва дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ	144
21.	**Мирзодода П.З.** Нақши сармояи инсонӣ дар муайян кардани сифати хизматрасониҳо ва молҳо	150
22.	**Саидов С.С.** Истиқлоли энергетикии тоҷикистон – ҳадафи стратегии давлат	159
23.	**Рачабова Ш. И.** Ташкили низоми баҳисобгирӣ- таҳлили таъминоти идоракунии амалиётҳои бонкӣ	164
24.	**Сафаров Ҷ.А.** Рақамикунонии ҷараёни фаъолияти соҳибкории инфиродӣ ва роҳҳои такмили он	170
25.	**Раҳматова К.Н., Султонов З.С.** Роҳҳои беҳтар кардани амалиётҳои бонкҳои тиҷоратӣ бо коғазҳои қиматнок: мушкилот ва роҳҳои ҳалли он	178

26.	**Аҳмадова П.Б.** Тағйирёбии иқлим: сабабҳо ва оқибатҳои манфии он	184
27.	**Саидов Р.Н.** Асосҳои ташаккул ва рушди молияи хусусӣ	189
28.	**Сафаров Б.Г.** Махсусиятҳои тақвияти ҳамгироии иқтисодии давлатҳои рӯ ба тараққӣ дар низоми хоҷагии кушоди муосир	197
29.	**Холов М.Х.** Афзалияти ҷорӣ намудани низоми ХААСП дар соҳаи савдо	207
30.	**Амонуллоев И.А.** Хусусиятҳои хоси идоракунии захираҳо ва коркарди воҳиди бор дар комплекси нақлиётӣ-логистикӣ	211
31.	**Давлатзода Д.Ш.** Сармоягузории хориҷӣ ва мавқеъи он дар низоми муносибатҳои иқтисодӣ	219
32.	**Аҳмадов Ф.М., Ашуров Ф.М.** Таснифоти омории нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагии аҳолӣ	226
33.	**Шаропов Ф.Р., Мирзоалиев А.А., Кабутов Қ.М.** Такмили раванди меҳнати кормандони савдои чакана	238
34.	**Раҳмонзода З.Ф., Шаропов Ф.Р.** Татриби окилони технологияи иттилооти-коммуникасионӣ дар раванди кабул кардани карорхои идоракунии муассисахои олӣ	241
35.	**Мирзоалиев А.А., Шаропов Ф.Р.** Рақамикунонӣ ва рушди иқтидорӣ кадрӣ	248
	ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРӢ	
1.	**Бобоҷонзода И.Ҳ., Қудратов Н.А., Ғайратов Т.М.** Баъзе масъалаҳои такмили қисми умумии лоиҳаи нави кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон	253
2.	**Бойназаров Э.Х., Шарипов М.И., Каримова З.Х.** Мақоми иҷтимоии зан дар таълимоти ислом	263
3.	**Табаров Н.А.** Аломати тиҷоратӣ дар қонунгузории граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон	267
4.	**Қурбонова З.М.** Роҳҳо ва усулҳои ҳалли масъалаҳои марзии Тоҷикистон	274
5.	**Мақсадов Ҳ.И.** Умари Хайём-ҳайатшинос ва риёзидони бузург	279
6.	**Боқизода А.А.** Асосҳои конституционӣ-ҳуқуқии институти моликияти хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон	284
7.	**Зокиров С.И.** Нақши нотакрори Пешвои Миллат дар рушди фарҳанги миллии тоҷикон	288
8.	**Қаландарова Г.И.** Оид ба вазъи ҳуқуқии қаламрав дар ҳуқуқи байналмилалӣ	295
9.	**Қурбонов Б.Р., Муҳаммадсафои И.С.** Таърихнигории ислоҳоти аграрӣ дар осори муҳаққиқони ватанӣ	298
10.	**Муминзода Н.И., Муминзода М.Н.** Асосхои ҳуқуқии туризми байналмилалӣ	303
11.	**Ҳайдаров С.Ш.** Рушди касбияти бакалаврони донишгоҳи педагогӣ	313
12.	**Саидов С.М., Зарипова Р.Ф., Сияров К.М.** Нақши қабилаҳои кӯчманчии дашти Қипчоқ дар хароб намудани экосистемаи Осиёи Миёна дар асрҳои XVIII ва XIX	316
13.	**Наботов С.Х.** Мафҳум ва моҳияти ҷавобгарии моддӣ ва маънавӣ дар муносибатҳои меҳнатӣ	321
14.	**Оналбеков Е.Ж.** Баҳодиҳии салоҳияти касбии донишҷӯёни муассисаҳои таълимии касбӣ дар дарсҳои таълимӣ	327
15.	**Сияров Қ. М.** Сомониён - эҳёгари суннатҳои давлатдории Тоҷикон	330
16.	**Сангова Ф.Х.** Ҳулбук - маркази Хатлон	335
	Маълумот оид ба муаллифон	342
	Маълумот барои муаллифон	347

СОДЕРЖАНИЕ

	ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ, ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО И СОЦИАЛЬНАЯ СФЕРА	
1.	**Раджабов Р.К., Курбонов А.Р., Хамидова С.Х.** Налоговая система Республики Таджикистан как фактор перехода национальной экономики к устойчивому развитию	7
2.	**Султонов З.С., Амонов С.С., Мирзомуродова Ф.З.** Особенности выделения кредита для малого и среднего бизнеса	18
3.	**Мирзоалиев А.А., Худойкулова Ё.К.** Подготовка кадров в условиях цифровизации отрасли туризма	26
4.	**Абдурахмон Х., Асоева М.С.** Роль упаковки в повышении качества продовольственных товаров	33
5.	**Буриев Л.Дж., Каримов Р.А.** Современное состояние деятельности таможенных органов по обеспечению национальной безопасности в условиях цифровой экономики	42
6.	**Сангинова Ш.Н., Мирзоалиев А.А.** Отдельные аспекты организации учета валютных операций согласно МСФО	46
7.	**Хисориева Г.Т.** Взаимодействие представителей бизнес-структур и высших учебных заведений в подготовке квалифицированных специалистов	55
8.	**Шамсов Ф.Т., Зайнудинов С., Тулиев М.С.** Актуальные вопросы развития электронной коммерции в условиях становление цифровой экономики	60
9.	**Исаев Д.Т.** Теоретические аспекты формирования финансовой отчетности коммерческих банков в современных условиях	68
10.	**Ахмадова П.Б., Абдуллоева А.М.** Экологическое воздействие технологии и его последствия на окружающую среду	76
11.	**Амонатова М.А.** Экотуристско-рекреационный ландшафтный потенциал Искандеркульской зоны и его практическое использование	82
12.	**Гаюрова Р.С., Назарбекова Н,А.** Объекты и тенденции развития таможенных услуг в Республике Таджикистан	88
13.	**Халимов Л.М.** Экономическая сущность лизинга и ее роль в реальные инвестиции	91
14.	**Марупова Н.Ш.** Проблема демографии в Таджикистане и совершенствование социальной политики государства в условиях модернизации национальной экономики	99
15.	**Рахимов М.М., Сайдуллаев У.У.** Электронная коммерция: аутсорсинг в электронной коммерции	113
16.	**Рахимов С.Х.** Особенности учета формирования операционных расходов туристских предприятий	117
17.	**Курбонов М.А., Буриев Б.М., Бобоев Ф.А.** Основы информационной безопасности	127
18.	**Рахимова Р.Х.** Система показателей и оценки качества услуг общественного питания	134
19.	**Олифтаева М.А.** Развитие санаторно-оздоровительных услуг в Республике Таджикистан	140
20.	**Хусейнова Ш.З.** Государственное регулирование экономики и поддержка предпринимательской деятельности	144
21.	**Мирзодода П.З.** Роль человеческого капитала в определении качества услуг и товаров	150
22.	**Саидов С.С.** Энергетическая независимость таджикистана – цель государственной стратегии	159
23.	**Раджабова Ш.И.** Организация системы учетно-аналитического обеспечения управления банковскими операциями	164

24.	**Сафаров Дж.А.** Цифровизация индивидуальной предпринимательской деятельности и пути ее совершенствования	170
25.	**Рахматова К.Н., Султонов З.С.** Пути совершенствования операций коммерческих банков с ценными бумагами: проблемы и пути их решения	178
26.	**Ахмадова П.Б.** Изменение климата: причины и его негативные последствия	184
27.	**Саидов Р.Н.** Основы формирования и развития частных финансов	189
28.	**Сафаров Б.Г.** Особенности интеграционных усилий развивающихся стран в системе современного открытого хозяйства	197
29.	**Холов М.Х.** Преимушество внедрение система ХААСП в торговом секторе	207
30.	**Амонуллоев И.А.** Особенности управления запасами и обработка единицы груза в транспортно-логистическом комплексе	211
31.	**Давлатзода Д.Ш.** Иностранные инвестиции и их место в системе экономических отношений	219
32.	**Ахмадов Ф.М., Ашуров Ф.М.** Статистическая классификация показателей уровня жизни населения	226
33.	**Шаропов Ф.Р.,Мирзоалиев А.А., Кабутов К.М.** Совершенствование труда персонала предприятий розничной торговли	238
34.	**Рахмонзода З.Ф., Шаропов Ф.Р.** Рациональное внедрение информационно - коммуникационных технологий в процессе принятия управленческих решений вузов	341
35.	**Мирзоалиев А.А., Шаропов Ф.Р.** Цифровизация и развитие кадрового потенциала	348
	ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ	
1.	**Бободжонзода И.Х., Кудратов Н.А., Гайратов Т.М.** Некоторые вопросы совершенствования общей части проекта нового уголовного кодекса Республики Таджикистан	253
2.	**Бойназаров Э.Х., Шарипов М.И., Каримова З.Х.** Социальный статус женщины в исламских учениях	263
3.	**Табаров Н.А.** Коммерческое обозначение в гражданском законодательстве Республики Таджикистан	267
4.	**Курбонова З.М.** Пути и методы решения пограничных проблем Таджикистана	274
5.	**Максадов Х.И.** Умар Хайям - великий астроном и математик	279
6.	**Бокизода А.А.** Конституционно-правовые основы института частной собственности в Республики Таджикистан	284
7.	**Зокиров С.И.** Уникальная роль Лидера Нации в развитии национальной культуры таджиков	288
8.	**Каландарова Г.И.** О правовом статусе территории в международном праве	295
9.	**Курбонов Б.Р., Мухаммадсафои И.С.** Историография аграрных реформ в трудах отечественных исследователей	298
10.	**Муминзода Н.И., Муминзода М.Н.** Правовые основы международного туризма	303
11.	**Хайдаров С.Ш.** Карьерные ориентации студентов-бакалавров педагогического вуза	313
12.	**Саидов С.М., Зарипова Р.Ф., Сияров К.М.** Роль кочевых племен Кипчакской равнины в разрушение экосистемы Средней Азии в XVIII – XIX вв	316
13.	**Наботов С.Х.** Понятие и сущность материальной и моральной ответственности в трудовых отношениях	321
14.	**Оналбеков Е.Ж.** Оценивание профессиональных компетенций, обучающихся профессиональной образовательной организации на учебных занятиях	327
15.	**Сияров К. М.** Саманиды – возрожденцы традиций Таджикской государственности	330
16.	**Сангова Ф.Х.** Хулбук - центр Хатлона	335
	Сведения об авторах	342
	Памятка для авторов	347

ИЛМҲОИ ИҚТИСОДӢ, СОҲИБКОРӢ ВА СОҲАИ ИҶТИМОӢ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ, ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО И СОЦИАЛЬНАЯ СФЕРА

УДК 336.2

Раджабов Р.К., Курбонов А.Р., Хамидова С.Х.

НАЛОГОВАЯ СИСТЕМА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН КАК ФАКТОР ПЕРЕХОДА НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ К УСТОЙЧИВОМУ РАЗВИТИЮ

Эффективность функционирования налоговой системы в условиях трансформационных преобразований непосредственным образом связано с устойчивостью развития экономики государства. В статье рассматриваются налоговая система как фактор перехода национальной экономики к устойчивому развитию и предпосылки их возникновения во взаимосвязи с практической реализацией, также в статье анализируется структура текущих доходов, анализ структуры налогов и общий объем налоговых поступлений в государственный бюджет за период 2015-2021гг.

Ключевые слова: налоговая система, бюджетная политики, налоговая политика, налоговая нагрузка, экономическая эффективность, налоговые платежи, налоговая законодательства.

Рачабов Р.К., Қурбонов А.Р., Ҳамидова С.Ҳ.

НИЗОМИ АНДОЗҲОИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ҲАМЧУН ОМИЛИ ГУЗАРИШИ ИКТИСОДИЁТИ МИЛЛӢ БА РУШДИ УСТУВОР

Самаранокии фаъолияти низоми андоз дар шароити дигаргунсозиҳо бевосита ба устувории рушди иқтисоди давлатӣ алоқаманд мебошад. Дар мақола низоми андоз ҳамчун омили гузариши иқтисоди миллӣ ба рушди устувор ва татбиқи якҷояи онҳо баррасӣ гардида, инчунин сохтори даромадҳои ҷорӣ, таҳлили сохтори андозҳо ва ҳаҷми умумии даромадҳои андозӣ ба буҷети давлатӣ барои солҳои 2015-2021 мавриди таҳлил карор дода шудааст.

Калидвожаҳо: низоми андоз, сиёсати буҷетӣ, сиёсати андоз, вазнинии андоз, самаранокии иқтисодӣ, пардохтҳои андозӣ, қонунгузории андоз.

Radzhabov R.K., Kurbonov A.R., Khamidova S.Kh.

TAX SYSTEM OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN AS A FACTOR IN THE NATIONAL ECONOMY'S TRANSITION TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The efficiency of the functioning of the tax system in the conditions of transformational changes is directly related to the sustainability of the development of the state economy. The article discusses the tax system as a factor in the transition of the national economy to sustainable development and the prerequisites for their occurrence in conjunction with practical implementation, the article also analyzes the structure of current income, analysis of the structure of taxes and the total amount of tax revenues to the state budget for the period 2015-2021.

Keywords: tax system, budget policy, tax policy, the tax burden, economic efficiency, tax payments, tax legislation.

Актуальность изучения налоговой системы заключается в необходимости комплексного анализа вопросов, связанных с возникновением, определением и совершенствованием налогообложения в Республики Таджикистан. В настоящее время основным критерием развития рыночных отношений является создание рациональной системы налогообложения. Налогообложение выпутывает важнейшую государственную функцию, определяющее условие его верховной власти, а также занимает, центральную роль в управлении предпринимательской деятельности, но ее важность скрывается за ее очевидной техникой. Тем не менее, это является первостепенным элементом всеобъемлющей стратегии предприятия. Более того, он должен отвечать требованиям производительности и улучшению ситуации в предприятии. Основной цель реформирования системы налогообложения в Таджикистане является обеспечение модифицированного формирования экономики страны на основе налогового равновесия.

Для любой современной рыночной экономики благоприятная налоговая система должна соответствовать следующим критериям качества: во-первых, простота администрирования и соблюдение налогового законодательства; во-вторых, повысить экономическую эффективность и уменьшить тяжесть налогообложения; в-третьих, стимулировать долгосрочный экономический рост; в-четвертых, поддерживать гибкость налоговой системы и соблюдать нормы справедливости, а также справедливости общества.

В Послании Президента Республики Таджикистана Эмомали Рахмона в Маджлиси Оли указано «О необходимости дальнейшего модернизации налоговой системы с целью упрощения, облегчения и прозрачности процесса налогообложения и совершенствование системы налогового администрирования» [1].

Первое качество простота администрирования относится к способностям отдела доходов для сбора налогов, которые должны быть практичны и легки, при минимальных затратах учитывая налоговые требования, при которых подразумевается способность налогоплательщиков своевременно уплачивать налоги согласно налоговому кодексу.

Второе и третье качество связано с достижением экономической эффективности; вторая - к статистической эффективности, а третья - к динамической эффективности. Что касается статистической эффективности, налоги изменяют конъектуру рынка, внося разность между ценами, с которыми сталкиваются покупатели и продавцы, тем самым приводя к снижению убытков от потери веса. Целью налогового проектирования является минимизация убытков при потере веса для любого заданного количества собранных доходов. Проблема динамической эффективности заключается в том, что налоги могут снизить стимулы к экономии и инвестированию в ущерб обеспечения экономическому росту в перспективе. Основная цель заключается в сохранении максимально возможного стимула для экономии и использования инвестиционных средств.

Четвертое качество, цель гибкости связано с задачей макроэкономической стабилизации сглаживания налогов на бизнес-цикл, которые являются основным инструментом фискальной политики. Свойство справедливости является напоминанием о том, что налоги должны соответствовать нормам общества в его стремлении к последствиям, а также к процессуальному равенству.

Налоговая система государства представляет собой более сложный механизм, нежели чем перечисление совокупности всех видов облагаемых налогов. Список входящих в нее налоги отображает только одну из ее сторон. Система налогообложения и его понятие намного обширнее и относится к наиболее обсуждаемым вопросам включающий в себя также нормативно-правовые стороны о налогах и сборах обеспечивающие ее функционирование, а также государственные власти, регулирующие налоговые отношения.

На современном этапе деформация функционирования налоговой системы составляет Налоговый кодекс. Налоговая система республики связано с введением нового Налогового кодекса Республики Таджикистан, который согласно статье 399 Налогового кодекса был

утвержден Президентом Республики Таджикистан от 23 декабря 2021 года и введен в действие с 1 января 2022 года [2].

На данный момент налоговая система республики структурирована по двум направлениям: по способу обложения - на прямые и косвенные налоги, по распределению налоговых доходов между бюджетами - на общегосударственные и местные (рис. 1).

В Налоговом Кодексе содержится 7 наименование установленных налогов. Причем значительным для определенного налогоплательщика является то, что как в общегосударственных, так и в местных налогах предусмотрена уплата иных обязательных общереспубликанских и местных платежей. Налоговые сборы являются основным источником пополнения бюджета государства в Таджикистане.

Значительную роль в налоговых поступлениях государственного бюджета играют НДС, подоходный налог, налог на прибыль и социальный налог. Руководство Республики Таджикистан с целью снижения общественно-политического давления и поддержки бюджета государства ежегодно обращается за поддержкой в международные финансовые институты. За последние годы доля налогов в бюджете страны имеет стойкую тенденцию к увеличению, с 63,5% в 2015 году до 65,4% в 2021 году. Прежде всего, спад налоговых поступлений, связан с задолженностью по налоговым выплатам, если в 2021 году налоговый недоимок составил более 1070,2 млн. сомони, то по сравнению с 2015 годом увеличивалась на 7,1%.

Рисунок 1- Структура налоговой системы Республики Таджикистан

В 2021 году доля налогов бюджета страны приобрело тенденцию роста, и составил 19 669,5 млн. сомони, что по сравнению с 2020 году увеличилось на 28%.

Также за последние два года наблюдалось снижение доли налогов в ВВП Таджикистана с 10,7% в 2015 г. до 9,8% в 2021 г.

В 2021 году наблюдается устойчивый экономический рост практически во всех отраслях экономики. В конечном счете, рост ВВП базирует дополнительные ресурсы для государственного бюджета, в результате роста налогооблагаемых поставок и доходов деятельности хозяйствующих субъектов, т.е. подтверждается ростом важнейших показателей налогооблагаемой базы, за исключением импорта в номинальном обороте,

также заметное изменение улучшения, в структурах ВВП за 2021 год привело к формированию производственного сектора.

Тем не менее, структурные изменение экономики вызвавших индустриализацией, также оказывают свое воздействие на структуру поступающих доходов в государственный бюджет. В основном, обратите внимание на налоговые доходы, которые отстаёт от темпа роста ВВП, так их доля уменьшилась с 10,7% в 2015 г. до 9,8% в 2021 г., т.е. данное говорят о том, что эластичность налоговой системы низкое в отношении роста экономики.

Рассматривая общий объем доходов в государственный бюджет нужно отметить, что поступление за 2017 год в бюджет страны было запланировано на 19568,6 млн. сомони, но фактически было выполнено на 19955,5 млн. сомони, что к ВВП составило 31,0 %. Дефицит государственного бюджета стал более ощутим в 2017 году и составил -2235,4 млн. сомони. За 2021г. поступление в госбюджет было запланировано в размере 28595,2 млн. сомони, но фактическое поступление составило 30053,8 млн. сомони, что к ВВП составляет 30,2%. В 2022 году Правительство запланировало получать доходы в госбюджет в размере 33002,8 млн. сомони. Важно отметить, что доходы госбюджета через общественные инвестиционные программы в период 2015-2021 гг. являются приблизительными, и они могут быть изменены по согласованию с международными донорами.

В 2017 году доходы госбюджета за счет общественных инвестиционных программ оценивается в объеме 2172,7 млн. сомони, а было запланировано 3246,4 млн. сомони. В 2022 году программа государственных инвестиций был оценен в размере 7938,6 млн. сомони. Этот показатель по отношению к периоду 2017-2021гг. протянулось на 4692,2 млн. сомони или на 244,8%.

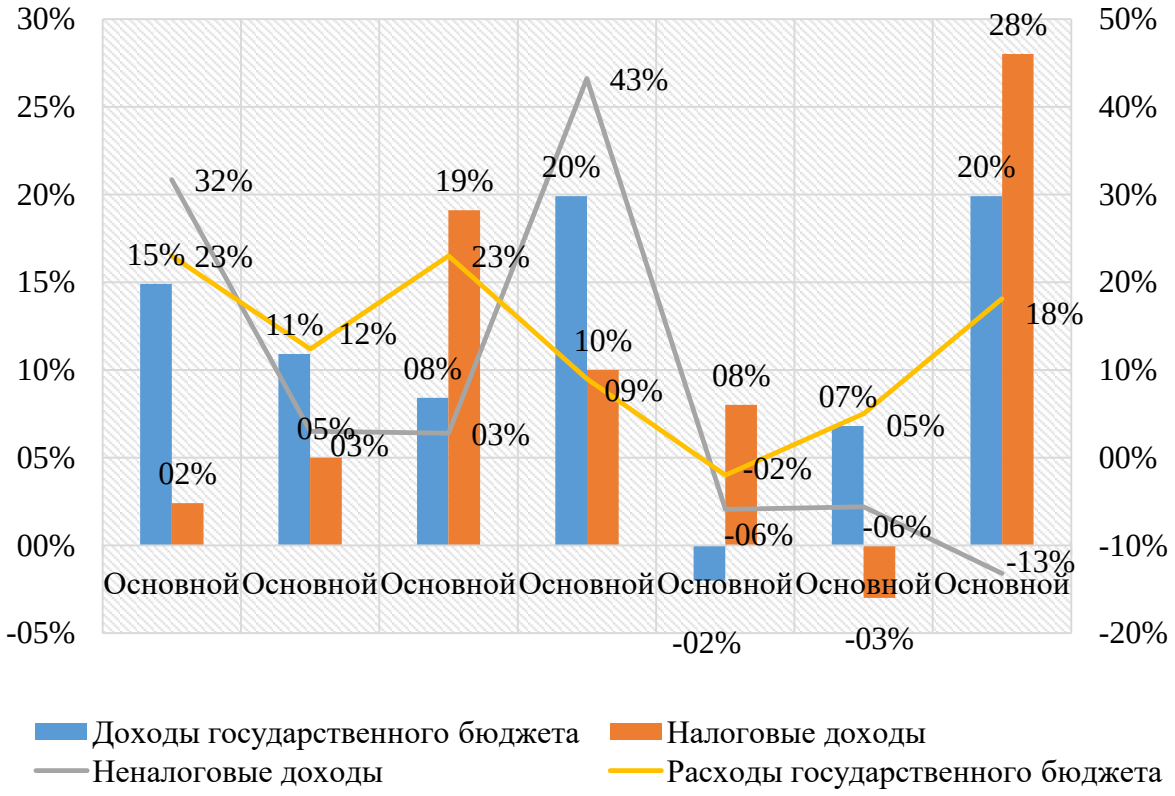

Диаграмма 1. – Динамика текущих доходов и расходов государственного бюджета за период 2015-2021гг. % с предыдущим годом

Источник: расчеты автора на основании отчёта по исполнению государственного бюджета Министерство финансов Республики Таджикистан: [Электронный ресурс]. Режим доступа www.minfin.tj

Доходы, собираемые Налоговым комитетом при Правительстве Республики Таджикистан и их доля в части текущих доходах госбюджета в 2015 г., составила 63,9%, в 2016 г. она равнялась 60,8%, в 2017 г. 67,8% и в 2021 г. 65,4% т.е. по сравнению 2017-2021гг. их доля уменьшилась на 2,4%. Соответственно к ВВП это равно 20,8% в 2015 г., 20,6% в 2018 году и 19,9% в 2021 году.

Анализируя, структуры текущих доходов госбюджета в 2015г. установлено, что сравнительная нагрузка в доходах составила 8,50%, в 2018г. - 8,9% и 5,5% в 2021 г., доля этих расходов в ВВП в 2015г. составила - 2,8% в 2018 году 3,0% и 1,7% в 2021 году.

Рассмотрение текущих доходов и расходов государственного бюджета за период 2015-2021гг. в процентах к предыдущему году, можно сделать вывод, что текущие доходы государственного бюджета за данный период имеет тенденцию увеличения, исключая 2019 год, где этот показатель составил -2,0%.

Анализируя налоговые поступления за 2021 год темп роста, составил 28,0%. Доля налоговых платежей в общем объеме доходов бюджета также увеличилась на 4,1% и составила 65,4%. Одновременно, в конце 2021 года величина налоговой задолженности составил около 1070,2 млн. сомони, что на 25,7% больше, чем в конце 2015 года.

Неналоговые поступления имеет тенденцию увеличение, исключая 2019 г.,2020г. и 2021г. где этот показатель составляет -5,9%, -5,6% и -13,2%, за период 2015г. и 2018 г. имеет тенденцию незначительного увеличения, где этот показатель составил 31,7% и 43,2%.

Уровень расходной части бюджета в 2021 году составил 18,1% и по сравнению с предыдущими годами имеет незначительное увеличение.

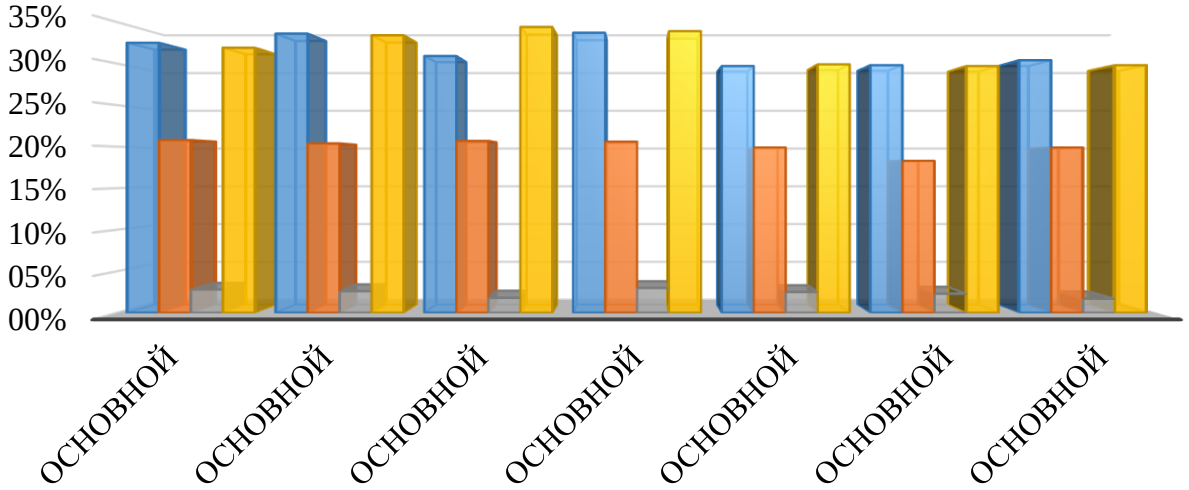

	Основной	Основной	Основной	Основной	Основной	Основной	Основной
Доходы государственного бюджета	33%	34%	31%	34%	30%	30%	30%
Налоговые доходы	21%	20%	21%	21%	20%	18%	20%
Неналоговые доходы	03%	03%	02%	03%	03%	02%	02%
Расходы государственного бюджета	32%	33%	34%	34%	30%	30%	30%

Диаграмма 2 – Динамика текущих доходов и расходы государственного бюджета за период 2015 - 2021 % к ВВП

Источник: расчеты автора на основании отчёта по исполнению государственного бюджета Министерство финансов Республики Таджикистан: [Электронный ресурс]. Режим доступа www.minfin.tj

Сравнивая динамику текущих доходов и расходов государственного бюджета за периоды 2015 - 2021 гг. к отношению ВВП показывает, что 2021г. по сравнению с 2015-2016гг. уменьшилась на 2,1%-3,2%.

Главным источником пополнения средства в бюджет республики являются налоговые поступления, объем дохода государственного бюджета, который в конце 2021 года составил 30053,8 млн. сомони или 100,5% от уточненного плана.

Общий объем налоговых поступлений в государственный бюджет по сравнение 2020г. увеличилось. Обращая внимание на косвенные налоги, которые относятся, к доле ВВП снизилась с 10,7% в 2015 г. до 9,9% в 2021 г.

Таблица 1. - Анализ структуры доходов государственного бюджета Республики Таджикистан

Показатели	2016	2017	2018	2019	2020	2021	Откл. 2021-2015
ВВП	54790,3	64434,3	71059,2	79109,8	83958,3	98910,7	47932,9
Общие доходы	18405,2	19955,5	23925,5	23469,4	25065,0	30053,8	13467,3
Налоговые поступления	11188,4	13099,8	14 652,9	15 772,5	15366,5	19 669,5	9056,1
Налог на доходы	2 384,5	3 071,7	3431,1	3814,9	3577,4	4708,5	2401,6
Социальный налог	1326,7	1489,4	1726,2	1688,3	1676,7	2031,9	696,1
Налог на недвижимость и земельный налог	242,0	300,6	358,4	370,8	373,9	694,2	487,2
Налог с продаж	114,0	19,4	19,6	11,5	2,3	12,1	-122,1
НДС	4702,5	5360,0	5935,6	6427,5	6391,6	8218,3	2804,2
внутренний НДС	1 792,3	1 947,8	2 179,0	2 222,6	2 147,3	3040,8	1387,9
внешний НДС	2910,2	3412,2	3756,6	4204,9	4244,3	5177,5	1905,8
Специальный налоговый режим	529,8	581,5	648,1	680,9	647,2	708,8	219,3
Налога с пользователей автомобильных дорог	338,1	371,3	395,9	449,0	403,0	525,1	375,4
Акцизы (внутренние и внешние)	339,0	390,1	425,3	593,4	621,0	745,2	418
Налога за природные ресурсы	396,7	508,7	645,6	580,5	630,9	907,5	864,1
Др. внутренние и внешние налоги на товары и услуги	815,0	1007,1	1067,0	1155,6	1032,7	1297,8	602,7
Неналоговые поступления	1448,0	1489,2	2 132,9	2 005,6	1 893,5	1 643,0	231,2

Источник: расчеты автора на основании отчёта по исполнению государственного бюджета Министерство финансов Республики Таджикистан [Электронный ресурс]. Режим доступа www. minfin.tj

В таблице 1. анализирована структура доходов государственного бюджета. Основным источником пополнения ресурсов в госбюджет являются налоговые поступления, которое составил за 2021 год 19 669,5 млн. сомони, что по сравнению с 2020 годом на 4303,0 млн. сомони или 28%, увеличился. В 2021 году от основных налогов в бюджет поступил налог с продаж и НДС 8230,4 млн. сомони или 27,4% от общего объема поступлений в бюджет. Подоходный налог и налог на прибыль 4708,5 млн. сомони или 15,7% от общего объёма, социальные налоги 2031,9 млн. сомони или 6,8%, акцизы 745,2 млн. сомони или 2,5% от общего объёма поступлений в бюджет.

Согласно данным табл. 2. неналоговые доходы в общем объёме доходов государственного бюджета составила 1489,2 млн. сомони или 7,6%, что на 4,3% меньше, чем в 2016 году.

Исполнение доходов государственного бюджета страны за 2021 год выполнено на 105,1%. В 2019 году общий доход не был выполнен на 2,1%, в результате в бюджет не поступило 456,1 млн. сомони. В 2021 году в государственный бюджет поступило на 5,2 млн. сомони больше намеченного, что было обеспечено за счет инвестиционных проектов, неналоговых поступлений, кредитов, грантов и специальные средства бюджетных учреждений.

Таблица 2. - Исполнение государственного бюджета Республики Таджикистан за 2015-2021 гг.

(млн. сомони)

Показатели	Годы						
	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Доходы, всего	16586,5	18405,2	19955,5	23925,5	23469,4	25065,0	30053,8
Налоговые поступления	10613,4	11188,4	13322,0	14652,9	15772,5	15366,5	19669,5
Неналоговые поступления	1411,8	1448	1489,2	2 132,9	2 005,6	1 893,5	1643,0
Гранты	410,0	352,2	169,6	100,7	114,0	1 106,3	237,3
Инвестиционные проекты	2808,2	3193,4	2172,7	2993,3	2946,2	3652,3	5176,5
Специальные средства бюджетных учреждений	1343,1	2 223,0	2 213,7	2 385,0	2 093,9	1 852,9	2 556,0
Расходы, всего	16277,4	18294,3	22190,9	24083,9	23685,8	24925,1	29446,3
Дефицит (-) / Профицит (+)	309,1	110,9	-2235,4	-158,4	-216,4	139,9	607,5
Доходы (в % к ВВП)	32,5	33,6	30,9	33,7	29,7	29,8	30,4
Расходы (в % к ВВП)	31,9	33,4	34,4	33,9	29,9	29,7	29,8
Дефицит / Профицит (в % к ВВП)	0,6	0,2	3,5	0,2	0,3	0,2	0,6

Источник: расчеты автора на основании макроэкономических показателей Республики Таджикистан [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.stat.tj.

На основе бюджетной политики страны общегосударственные налоговые поступления распределяется на республиканские и на местные бюджеты. Местные налоговые платежи распределяется в местные бюджеты. Основную долю в структуре государственного бюджета составляет НДС, подоходный налог, налог на прибыль, которые в целом составляет 43-45%.

В неналоговые поступления относятся штрафы, пени, санкции и другие платежи, отмечается не только снижение процента перевыполнения плана, но и, сокращение их доли в общем объеме текущих доходов с 5,6% в 2020 г. до 13,2% в 2021 г., что свидетельствует

о снижении административного давления на налогоплательщиков. Налоговые поступления, которые составляют 65,4% от общего объема дохода госбюджета, были не реализованы на 1,5%, по сравнению 2015г. при этом по налоговым поступлениям в бюджет не поступило 450,8 млн. сомони. В 2021 год ситуация с исполнением налоговых поступлений намного усовершенствовалась по сравнению с 2015 г, что составило 85,3%.

Расходная часть бюджета в 2021 году составила 29 446,3 млн. сомони, недовыполнение составило 1008,6 млн. сомони. Из этого следует отметить, что по сравнению с предыдущими годами процент исполнения немного улучшился. За счет бюджетных средств в 2021 г. было осуществлено финансирование расходной доли государственного бюджета на 56,9%, за счет специальных средств бюджетных организаций 6,7%. От общей суммы расходов на финансирование инвестиционных проектов было направлено 5176,5 млн. сомони, или 17,6%. На выплату государственного долг было направлено 537,9 млн. сомони. Посредством планового показателя не выполнено только по бюджетным расходам.

Расходы на социальные секторы в структуре государственного расхода составляет более 48,6% и более 15% к ВВП, в местных бюджетах социальный сектор составляет 75,1% в 2021 г., по сравнению с 2018г. увеличился на 20,1% (табл.3).

Таблица 3. - Структура ВВП по отраслям экономики Республики Таджикистан за 2018-2021гг.

(млн. сомони)

№	Показатели	Годы							
		2018	Доля	2019	Доля	2020	Доля	2021	Доля
1.	Промышленность	15030,6	21,2	16873,8	21,3	19511,3	23,3	17964,8	18,2
2.	Сельское хозяйство	14049,8	19,8	16507,9	20,9	19050,5	22,7	23883,4	24,1
3.	Строительство	9411,7	13,2	9281,6	11,7	8863,7	10,5	8009,7	8,1
4.	Торговля	7359,6	10,4	8764,1	11,1	8978,4	10,7	12289,3	12,4
5.	Транспорт и связь	5644,4	7,9	6253,3	7,9	5311,7	6,3	7982,2	8,1
6.	Рыночные и нерыночные услуги	12431,7	17,5	13602,0	17,2	14524,7	17,3	18898,5	19,1
7.	Налоги	7131,5	10,0	7827,1	9,9	7718,0	9,2	9882,8	10,0
8.	ВВП	71059,2	100%	79109,8	100%	83958,3	100%	98910,7	100%

Источник: расчеты автора на основе материалах система показателей основных национальных счетов Республики Таджикистан. Статистический сборник. – Душанбе: АСПРТ, 2022. –С.35,36.

По сравнению с предыдущими годами в 2021 году расходы на доли экономики сократились и составили 29,8% или 4,6% к ВВП. Темп роста ВВП в 2021 г. составила 98910,7 млн. сомони, а также по сравнению с 2020 г. темп развития ВВП составила 9,2%, что по сравнению с 2020г. больше на 4,7%.

Тенденция развития экономики страны за этот период, был обеспечен в основном за счёт роста объема производства промышленной продукции в размере 22%, по сравнению предыдущего года рост составил 9,2%, сельскохозяйственной продукции – 6,6% по сравнению 2020 года рост составил на 8,8%, финансирования основного капитала – 23,3%, по сравнению 2020 года спад составил на 4,6%, оборот розничной торговли – 13% спад составил на 6,8%, платные услуги – 7,9% спад на 2,6 %, и внешнеторговые обороты - 39,5 % имеет рост по сравнению 2020 год на 0,8%, также экспорт – на 52,8 %, рост по сравнению предыдущего года на 19,8 %.

Анализируя данные источники, в структуре ВВП все еще доминируют сельское хозяйство, где составляет – 24,1% от общей суммы ВВП, сравнивая с предыдущим годом, доля сельского хозяйства по отношению к ВВП, увеличилась на 1,4%.

Доля промышленной сферы, составила 18,2%, по сравнению с предыдущим годом уменьшилась на 5,1%. Торговля составляет 12,4% от ВВП, транспорт и связь – 8,1%, налоги по сравнению с предыдущим годом – 0,8% уменьшилась.

В последние годы в процесс налогового администрирования внедрены положительные изменения, уделяется особое внимание разъяснительной работе по порядку налогообложения, относительно расширяется сотрудничество с объединениями предпринимателей. Для наибольшего количество предпринимателей малого и среднего бизнеса, в целом, совершены некоторые определенные изменения по налоговому режиму, но данный режим стал еще сложнее. Субъекты предпринимателей, работающих на основе свидетельства, значительно усложняют порядок налогообложения. Следует отметить, что уклонения от налогов в стране усиливается тогда, как соблюдение законодательных норм запутано и осложнено, в таком случае даже добросовестные налогоплательщики не в состоянии совершать свои обязательства. Поэтому в Таджикистане это вопрос усиливается тем, что часть теневой экономики имеет большое значение и численность неактивных юридических и физических лиц увеличивается. В целом налоговая нагрузка возложена на добросовестных налогоплательщиков.

В целом, развитие оптимальной системы налогообложения определяется главной экономической проблемой государственного значения в целом. Последние годы в стране применение системы налогообложения в качестве механизма, имеющего фискальной политики, имеет в основном низкую эффективность. На данный момент государства поставила перед собой задачу о безотлагательном экономическом росте, главным значением, которого является функция регулирующего налогообложения и ее подфункция – стимулирование экономических управлений общества.

Историческое исследование по направлению экономической деятельности трансформирует налоговую политику в наиболее развитых государствах в мировом сообществе, из которых можно сделать вывод о том, что устройство государственного регулирования в условиях рыночной экономики определяют три основные функции налогообложения: фискальная функция, стабилизирующая и регулирующая. Посредством этого составная часть фискального направления имеет существенное регулирующее значение, в отдельных случаях тянет за собой уменьшение общей налоговой нагрузки или, наоборот, подвергает к ужесточению налоговой тяжести при помощи повышения или уменьшения ставки налогов, увеличение или уменьшение налогооблагаемой базы. При этом регулирующая функция изъявляется через налоговые льготы и санкции. Стабилизирующая функция основывается на благоприятном социальном и политическом соглашении для функционирования экономики.

Тем не менее, в Таджикистане положительный опыт развитых государств в области налогового регулирования, к сожалению, не нашел соответствующего отражения в практике налогообложения. Мировой опыт показывает, что повышенная ставка налогов непосредственным образом оказывает влияние на рост ВВП страны. Государственная политика обязана находиться на создание такой системы налогообложения, которое в то же время обеспечивала бы рост экономики и рост государственных доходов, мотивировала бы людей к трудовой деятельности. В результате спад производства, продажи, организаций и доходы населения соответственно сокращения налоговой базы, сумма налогов, которые могут быть мобилизуемы в бюджет, могут сокращаться даже при увеличении налоговой ставки. Повышенная налоговая ставка не только сокращает производства, но и уклоняет в тень экономических хозяйствующих субъектов.

Формирование теневой экономики разрушает финансовую базу государства и подлежит абсолютному ограничению как посредством ужесточения напряженности с

недобросовестными неплательщиками налогов, так и посредством уменьшения налоговой ставки.

Таким образом, можно сказать, что уровень налоговой нагрузки определяется уровнем социальной направленности госполитики, то есть необходимым уровнем государственных расходов на удовлетворение социальных потребностей. Поэтому критерием оценки суммы налогового вычета должен быть не только необходимый уровень государственных расходов, но и необходимость обеспечения максимальных темпов экономического роста. В то же время снижение налогового бремени не должно препятствовать реализации целей налоговой политики, то есть постоянному поиску путей увеличения национальных налоговых поступлений, в том числе: «создание анти-затратного налогового механизма».

Налоговая нагрузка национальной экономики по отраслям, странам и по регионам неодинакова. Поскольку в условиях экономической выгоды находятся сферы финансов, торговли и рыночные и нерыночные обслуживания, что срок оборота капитала незначительнее и окупаемость расходов быстрее, чем в производстве. Бюджетно-налоговая политика не может быть действенной, в то время как государственная политика доходов, прежде всего налоговые поступления, которые не согласованы с расходами государственной политики. Посредством этого налоговая политика необходимо быть направленной на повышение эффективности расходов бюджета и на структуру оптимизации.

Разработка теоретических подходов к формированию в Республике Таджикистан эффективной системы налогообложения, должна учитывается стратегическими целями развитие народного хозяйства. Кроме того, направленные на стимулирование инновационной активности хозяйствующих субъектов и переход к инновационной экономики, повышению конкурентоспособности экономики страны.

Формирование рыночных отношений в Республике Таджикистан неизбежно требовало проведения налоговых преобразований и организации такой налоговой системы, которая бы разрешила результативно управлять экономикой, учитывая интересы государства и общества. В процессе образования налоговой политики Республики Таджикистан учитывался как зарубежный опыт, так и национальные интересы развития страны.

Характеристику налоговой политики целесообразно проводит как деятельность, но не только по регулированию элементов налогов и налогового законодательства, но и налоговых правоотношений между участниками и налоговому администрированию. Оценивая условия и развития социально-экономических процессов в стране, различают цели и задачи, стоящие перед налоговой политикой. При этом достигнутые цели этой политики влияют на экономический рост и его развитию, оценивая ее ориентированность на формирование благоприятного налогового обложения в стране и ее территориальных образований.

В Таджикистане налоговую политику осуществляют Президент, Маджилиси Намояндагон Маджлиси Оли, Правительство страны и местные органы исполнительной власти, наделенные надлежащими полномочиями.

Проведение целостной налоговой политики в стране возложено на Министерство финансов Республики Таджикистан. Разработку, реализации и совершенствования осуществляет Налоговый комитет при Правительстве Республике Таджикистан. В целом Министерство финансов, обеспечивает проведении единой финансовой, фискальной и валютной политики, а также координации работы в этой сфере деятельности иных органов власти.

Реализация основных функций со стороны Министерством финансов, дают возможность определить его способность по реализации налогового законодательства, а также развитию налогового права, формировании предложений по проведению и

улучшения налоговой политики совместно с другими органами исполнительной власти. Также Министерство финансов согласовывает в пределах своих полномочий политику органов исполнительной власти, по мониторингу, сбору, поступления налогов и других платежей в республиканский бюджет в установленные сроки.

Сейчас в Таджикистане действует централизованная система налогового управления, базирующиеся на применении многоуровневого иерархического принципа путем конкретизации их задач и функции, обязанности и специфику республиканского и местных бюджетов. При этом, осуществлении регулирования системы налогообложения проводится Налоговым комитетом при Правительстве страны.

Нами определено, что: «…основными субъектами налоговой политики являются различные государственные органы, прямо или косвенно влияющие на налоговую политику страны. К основным субъектам налоговых отношений относятся не только министерства и ведомства, но и уполномоченные органы, обладающие законодательной инициативой по вопросам налоговой политики, определяющие приоритеты государственной политики».

Анализ показывает, что субъекты налоговых отношений при реализации налоговой политики влияют на интересы налогоплательщиков, создавая благоприятные условия осуществления производственно-хозяйственной деятельности, считающим эффективными как для самих налогоплательщиков, так и для экономики в целом.

Важным и главным элементом налоговой политики считается объект налоговой политики, учитывающий работу юридических и физических лиц, а также влияние всех видов налогов и сборов на их производственно-хозяйственную деятельность.

Таким образом, национальная концепция налогообложения должна учитывать характер и особенности трансформации, и совершенствование налоговой системы при приходящихся изменений. Поэтому применяемая концепция должен включать совокупность системного подхода, критериев, институтов, механизмов и инструментов налоговых отношений, улучшения взаимодействия интересов и мотиваций субъектов налогообложения в реальных условиях ведения производственно-хозяйственной деятельности, а также оценки уровня налоговой нагрузки в Республике Таджикистан.

ЛИТЕРАТУРА

1. Послание Президента Республики Таджикистан Э. Рахмона в Маджлиси Оли от 23.12.2022. www.prezident.tj (Дата обращения 12.01.2023г.)
2. Налоговый Кодекс Республики Таджикистан: глава 2 ст.12 // 1 января 2022 года. №1844
3. Отчёт по исполнению государственного бюджета Министерство финансов Республики Таджикистан [Электронный ресурс]. Режим доступа www. minfin.tj
4. Макроэкономических показателей Республики Таджикистан [Электронный ресурс]. Режим доступа: www.stat.tj.
5. Система показателей основных национальных счетов Республики Таджикистан. Статистический сборник. – Душанбе: АСПРТ, 2022. –С.35,36.

УДК 336.6

Султонов З.С., Амонов С.С., Мирзомуродова Ф.З.

ХУСУСИЯТҲОИ ҶУДО НАМУДАНИ ҚАРЗ БАРОИ СОҲИБКОРИИ ХУРДУ МИЁНА

Дар мақола ҷанбаи назариявии пешниҳоди имкониятҳои молиявӣ барои соҳибкории хурду миёна баррасӣ мешавад. Қарздиҳии бонкӣ ба тиҷорати хурду миёна, ки дорои хусусиятҳои ба худ хос аст, аз қарздиҳӣ ба корпоратсияҳои калон фарқ мекунад. Ин пеш аз ҳама аз он иборат аст, ки корхонаҳои хурду миёна барои таъмини маблағҳои карзӣ имкониятҳои маҳдудтар доранд. Илова бар ин, чунин ширкатҳо аксар вақт таҷрибаи кофӣ дар муносибат бо маҳсулот ва хидматҳои бонкӣ надоранд. Яке аз хусусиятҳои асосии қарздиҳӣ ба соҳибкории хурду миёна зарурати таҳлили амиқи қобилияти қарзгиранда мебошад. Бонкҳо бояд омилҳои зиёдеро ба назар гиранд, аз қабили вазъи молиявии ширкат, нақшаҳои бизнес ва дурнамои рушди он, мавҷудияти гарав ва ғайра. Қарз додан ба тиҷорати хурду миёна аксар вақт бо хатарҳои баланд барои бонкҳо алоқаманд аст. Чунин ширкатҳо метавонанд устувории камтар дошта бошанд ва аз омилҳои беруна, аз қабили бӯҳрони иқтисодӣ ё тағирот дар қонунгузорӣ камтар муҳофизат карда шаванд. Аз ин рӯ, бонкҳо аксар вақт барои коҳиш додани хатарҳо кафолат ва гаравҳои иловагӣ талаб мекунанд. Ниҳоят, қарз додан ба корхонаҳои хурду миёна метавонад бо фоизҳо ва пардохтҳои баландтар алоқаманд бошад. Ин ба он вобаста аст, ки бонкҳо бояд хавфҳо ва хароҷоти худро барои таҳлили қарзгир ҷуброн кунанд. Дар маҷмӯъ, қарз додан ба соҳибкории хурду миёна василаи муҳими дастгирии рушди иқтисодӣ мебошад. Бо вуҷуди ин, барои муваффақ гардидан аз қарздиҳӣ, зарур аст, ки тамоми хусусиятҳои ин сегменти бозор ба инобат гирифта шаванд ва барои кам кардани хатарҳо чораҳо андешида шаванд.

Калидвожаҳо: қарз, банкҳо, соҳибкории хурду миёна, кафолатҳо, корхонаҳо, иқтисодиёт.

Султонов З.С., Амонов С.С., Мирзомуродова Ф.З.

ОСОБЕННОСТИ ВЫДЕЛЕНИЯ КРЕДИТА ДЛЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА

В статье рассматривается теоретический аспект предоставления финансовых возможностей малого и среднего бизнеса. Кредитование банков малого и среднего бизнеса имеет свои особенности, которые отличаются от кредитования крупных корпораций. В первую очередь, это связано с тем, что малые и средние предприятия имеют более ограниченные возможности для обеспечения заемных средств. Кроме того, такие компании часто не имеют достаточного опыта в обращении с банковскими продуктами и услугами. Одной из основных особенностей кредитования малого и среднего бизнеса является необходимость более тщательного анализа кредитоспособности заемщика. Банки должны учитывать множество факторов, таких как финансовое состояние компании, ее бизнес-планы и перспективы развития, наличие обеспечения и т.д. Кредитование малого и среднего бизнеса часто связано с большими рисками для банков. Такие компании могут быть менее стабильными и менее защищенными от внешних факторов, таких как экономический кризис или изменение законодательства. Поэтому банки часто требуют дополнительных гарантий и обеспечений для снижения рисков. Наконец, кредитование малого и среднего бизнеса может быть связано с более высокими процентными ставками и комиссиями. Это связано с тем, что банки должны компенсировать свои риски и затраты на анализ заемщика. В целом, кредитование малого и среднего бизнеса является важным

инструментом поддержки развития экономики. Однако, для успешного кредитования необходимо учитывать все особенности данного сегмента рынка и принимать меры для минимизации рисков.

Ключевые слова: кредит, банки, малый и средний бизнес, гарантии, предприятия, экономика.

Sultonov Z.S., Amonov S.S., Mirzomurodova F.Z.

FEATURES OF LOAN ALLOCATION FOR SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES

The article discusses the theoretical aspect of providing financial opportunities for small and medium-sized businesses. Bank lending to small and medium-sized businesses has its own characteristics that differ from lending to large corporations. First of all, this is due to the fact that small and medium-sized enterprises have more limited opportunities to secure loans. In addition, such companies often do not have enough experience in dealing with banking products and services. One of the main features of lending to small and medium-sized businesses is the need for a deep analysis of the borrower's ability. Banks should take into account many factors, such as the company's financial situation, business plans and prospects for its development, availability of collateral, etc. Lending to SMEs is often associated with high risks for banks. Such companies may have less stability and be less protected from external factors such as economic crises or changes in legislation. Therefore, banks often require additional guarantees and collateral to reduce risks. Finally, lending to SMEs can be associated with higher interest rates and fees. This is due to the fact that banks have to compensate for their risks and costs for analyzing the borrower. In general, lending to small and medium enterprises is an important means of supporting economic development. However, for successful lending, it is necessary to take into account all the characteristics of this market segment and take measures to reduce risks.

Key words: credit, banks, small and medium business, guarantees, enterprises, economy.

Корхонаҳои хурду миёна (КХМ) як гурӯҳи махсуси хавфӣ барои бонкҳо мебошанд. Инро бо омилҳои гуногун шарҳ додан мумкин аст: аҳамияти нақши корхонаҳои хурду миёна дар иқтисодиёт, сатҳи баланди муфлисшавӣ дар ин гурӯҳи корхонаҳо (масалан, дар Фаронса нисбат ба корхонаҳои калон тақрибан 5 маротиба зиёд аст), инчунин ҳамчун далел, ки бонкҳо [2] манбаи асосии маблағгузории корхонаҳои хурду миёна мебошанд.

Рушди як корхонаи хурду миёна бештар аз муносибат бо бонки хизматрасон вобаста аст. Аз ин нуқтаи назар, дастрасӣ ба қарзи бонкӣ ва таҳкими сармоя ду мушкилии асосии роҳбарони хурду миёна мебошанд. Дар шароити нокифоя будани сармояи худӣ ва сатҳи пасти худмаблағгузорӣ корхонаҳо ба сиёсати бонк ва тағйирёбии меъёрҳои фоизӣ вобастаанд.

Бонкҳо нисбат ба соҳибкории хурду миёна мавқеъи эҳтиёткорона доранд ва ин бозорро хатарнок медонанд. Ин вазъият ба дастрасии кредити бонкӣ бо шартҳои мусоид барои корхонаҳо халали ҷиддӣ мерасонад. Имконияти гирифтани қарз аз бонкҳои бузург бо қурби бозорӣ на ҳамеша манфиатҳои соҳибкории хурду миёнаро қонеъ мекунад. Маблағҳои баланди бонкӣ ва фоизҳо аз сабабҳои аслии норозигии корхонаҳои хурду миёнаи аврупоӣ аз хидматрасонии бонкӣ буда, ин мушкил бештар барои корхонаҳои хурд (бо теъдоди коргарон аз 0 то 9 нафар) мувоҷеҳ аст.

Чор мушкилоти асосии маблағгузорӣ вуҷуд дорад, ки корхонаҳои хурду миёна дар ҷараёни фаъолияти худ дучор меоянд. Ҳамаи ин мушкилот дар ниҳоят боиси зиёд шудани хавфи қарздиҳӣ мегардад, ки имкони гирифтани қарзи корхонаҳои хурду миёнаро аз бонк коҳиш медиҳад.

Якум, маблаги худи ин категорияи корхонаҳо маҳдуд аст. Набудани маблағҳои худӣ

вазъи молиявии корхонаро аз рӯи қобилияти қарзии он бадтар мекунад, аз ҷумла таносуби байни сармояи худӣ ва сармояи қарзӣ (коэффитсенти фишангҳои молиявӣ) бад мешавад. Аз ин рӯ, дараҷаи хавфе, ки бонк ҳангоми қарздиҳӣ ба ин категорияи корхонаҳо ба дӯш мегирад, меафзояд.

Сониян, дар ҳоле ки дастгирии иттилоотӣ барои пешбурди соҳибкорӣ дар шароити кунунии иқтисодӣ аҳамияти калон дорад, аммо дар бораи вазъи СХМ-и инфиродӣ дар бозор маълумоти баландсифат мавҷуд нест. Ин ба сабабҳои зерин вобаста аст:

- Корхонаҳои хурду миёна аксар вақт моликияти оилавӣ мебошанд ва соҳибони онҳо метавонанд барои пешниҳоди иттилоот таҷрибаи зарурӣ надошта бошанд;
- набудани дастрасӣ ба бозорҳои молиявӣ, ки таъминкунандагони асосии иттилооти дастраси омма мебошанд;
- ташкилотҳои махсуси рейтингӣ, ки ба арзёбии вазъи молиявии корхонаҳои хурду миёна машғуланд, вуҷуд надоранд.

«Аксаран барои дастрас шудан ба қарзҳои бонкӣ корхонаҳои хурду миёна бояд ба бонкҳо ҳуҷҷатҳое, аз қабили баланс ва ҳисобот дар бораи даромад пешниҳод кунанд. Ҳам дар Аврупо ва ҳам дар Канада, ин гузориш тақрибан дар 60% ҳолатҳо талаб карда мешавад. Ба ғайр аз маълумоти умумӣ дар бораи натиҷаҳои фаъолияти корхона дар давраи гузашта, бонкҳо инчунин ҳисоботи пешгӯии молиявиро барои муддати кӯтоҳ ва дарозмуддат талаб мекунанд. Тақрибан 8% корхонаҳои хурду миёнаи аврупоӣ ба бонкҳо буҷаи соли ояндаро пешниҳод мекунанд, 7% инчунин ҳисоботи пешгӯии даромаду хароҷот ва гардиши пули нақдро пешниҳод мекунанд (бо муқоиса, дар Канада, ҳисоботи пешомади гардиши пули нақд аз 22% корхонаҳои хурду миёна талаб карда мешавад), ва тақрибан 4% дар бораи захираҳо ва векселҳои пардохтнашуда маълумот медиҳанд. Мавҷудияти ҳама маълумоти зарурӣ аз бонк аксар вақт шарти ғайрирасмӣ барои додани қарз (ё овердрафт) мебошад [1].

Дар раванди таҳлили дархости карз аз ҷониби бонк дар асоси маълумоти аз корхона гирифташуда чунин нишондиҳандаҳои таҳлили молиявӣ, масалан, коэффитсенти фишангҳои молиявӣ, гардиши карзҳои дебиторӣ ва кредиторӣ аҳамияти аввалиндараҷа доранд. Набудани иттилоот боиси он мегардад, ки бонкҳо шумораи дархостҳои қарзиро аз корхонаҳои хурду миёна маҳдуд мекунанд. Илова бар ин, хароҷоти бонкҳо барои дастгирии қарзҳои додашуда, назорати риояи шартҳои қарз аз ҷониби қарзгир меафзояд, ки ин боиси боло рафтани арзиши он мегардад.

Мушкилоти муҳим аксар вақт сифати паст доштани иттилоот мебошад, ки бонкҳо аз корхонаҳои хурду миёна дастрас менамоянд. Шояд ин аз он сабаб бошад, ки дар бисёр мавридҳо корхонаҳои хурду миёна шӯъбаи муҳосибӣ надоранд ва худи соҳибкорон малакаи кофии идоракунии молиявӣ надоранд. Илова бар ин, ҳалли проблемаҳои ҷорӣ вобаста ба фаъолияти корхона метавонад барои дуруст тартиб додани ҳуҷҷатҳои аз ҷониби бонк талабшуда, аз қабили ҳуҷҷатҳои баҳисобгирии хароҷот ё нақшаҳои бизнес вақт нагузорад. Аз ин рӯ, корхонаҳои хурду миёна барои таҳияи дархостҳои қарзӣ ва пешниҳоди маълумоти зарурӣ ба маслиҳат ва кӯмак ниёз доранд. Масалан, ин метавонад аз ҷониби худи бонкҳо таҳияи нақшаҳои бизнеси стандартӣ ва маҳсулоти нармафзоре бошад, ки имкон медиҳанд натиҷаро аз татбиқи стратегияи рушди тиҷорат пешгӯӣ кунанд.

Чунин амалия метавонад муфид бошад, зеро аз як тараф, он раванди пешниҳоди иттилооти заруриро аз ҷониби корхонаҳои хурду миёна осон мекунад ва аз тарафи дигар, сифати онро барои бонкҳо беҳтар мекунад, зеро худи онҳо стандартҳои зарурӣ доранд.

Сарфи назар аз мушкилоти мавҷуд дар соҳаи дастгирии иттилоотӣ, коршиносони соҳаи бонкӣ баъзе пешравиҳоро дар ин самт қайд мекунанд[11]. Ҳамин тариқ, корхонаҳои хурду миёна дар Аврупо бештар омодаанд ҳисоботи молиявии худро пешниҳод кунанд ва бонкҳоро дар бораи тағйироти назаррас дар фаъолияти худ огоҳ созанд. Илова бар ин, тайи чанд соли охир дар як қатор кишварҳо (масалан Испания ва Люксембург) беҳбуди куллӣ дар сифати иттилооте, ки корхонаҳои хурду миёна ба бонкҳо пешниҳод мекунанд, ба

мушоҳида мерасад, ки ин ҳангоми баррасии дархостҳои қарзӣ муҳим аст. Фарз кардан мумкин аст, ки ин тағиротҳо бо таъсири якчанд омилҳо ба вуҷуд омадаанд, ба монанди:

- рушди технологияҳои нави иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ;
- қабули қонунҳои нав дар як қатор мамлакатҳо;
- баланд бардоштани сатҳи талабот ба сифати иттилоот ҳам аз ҷониби бахши бонкӣ ва ҳам аз ҷониби худи соҳибкорон;
- рушди бахши машвараті.

Аммо дар маҷмӯъ иттилооти соҳибкории хурду миёна мисли маълумоти корхонаҳои калон мукаммал, низомнок ва боэътимод нест. Нопурра будани иттилооте, ки бонкҳо гирифтаанд, асосан ба иттилооти стратегӣ (масалан, ҳисоботи ояндадор оид ба фоида ва зиён ва гардиши пули нақд) алоқаманд аст. Илова бар ин, аз нуқтаи назари бонкҳо, пешгӯиҳои молиявӣ барои корхонаҳои хурду миёна аксар вақт хеле хушбин мебошанд. Нақшаҳои тиҷоратӣ аксар вақт ба қобилиятҳо ё афзалиятҳои соҳиби тиҷорат асос ёфтаанд, на банақшагирии стратегӣ.

Мушкилоти сеюми маблағгузории корхонаҳои хурду миёна бо ташаккули обрӯи онҳо вобаста аст. Аз ҷумла, чунин обруро дар процесси инкишоф додани муносибатҳои кредитӣ бо банкҳо ба вучуд овардан мумкин аст. Бонкҳо маълумоти заруриро дар бораи қарздорони худ ҷамъоварӣ мекунанд ва дар бораи вазъияти онҳо тасаввуроти шахсии худро ташаккул медиҳанд. Агар қарзҳо тибқи ҷадвал баргардонида шаванд, он гоҳ ширкат ба ташаккули таърихи қарзии мусоид шурӯъ мекунад, ки имкони гирифтани қарзи дигарро дар оянда ва эҳтимолан бо шартҳои мусоидтар аз рӯи меъёри фоиз, мӯҳлат ва маблағ зиёд мекунад аз қарз гирифтан. Аммо ин гуна муносибатҳо вактро талаб мекунанд ва корхонаҳои навтаъсис аз доираи чунин муносибатҳо берун мемонанд. Роҳи дигари ташаккули обрӯи мусбӣ ин аз ҷониби ширкат мунтазам иҷро кардани ӯҳдадориҳои пардохтии худ мебошад, ки дар натиҷа бонк метавонад ба чунин ширкат нисбат ба қарздорони нав ва ҳанӯз маълумнашуда фоизи камтарро пешниҳод намояд. Бо мурури замон обрӯи корхона ба сарвате табдил меёбад, ки арзиши муайян дорад. Агар ширкат эътибори мусбӣ дошта бошад, пас меъёри фоизи лоиҳаи дорои дараҷаи нисбатан баланди хавф метавонад нисбат ба лоиҳаи боэътимодтар пасттар бошад. Ҳамин тариқ, обрӯ таъсири дутарафа дорад: набудани он барои корхонаҳои навтаъсис дарёфти қарздиҳандаро мушкил мекунад ва зарурати ба даст овардани обрӯи мусбат фирмаҳоро водор мекунад, ки дар бозор эҳтиёткор бошанд.

Корхонаҳои хурду миёна метавонанд тавассути ҳамкорӣ бо ширкатҳои бузург дар бартараф кардани ноамнии обрӯ кӯмак расонанд. Мавҷудияти муносибатҳои доимии тиҷоратӣ байни корхонаи хурд ё миёна, ки навтаъсис мешавад ва корхонаи дигаре, ки аксаран калонтар аст, тибқи шартномаи ҳамкорӣ ё шартномаи зерпудратӣ ё шартномаи муштарак дараҷаи номуайянии бонкҳоро дар арзёбии гардиши пешбинишудаи корхонаҳои хурду миёна коҳиш медиҳад. Масалан, фармоишгар, ки ба шартномаҳои нав баста мешавад, аксар вақт ӯҳдадор мешавад, ки дар муддати муайян таъминкунандагонро иваз накунад ва ин маҳсулотро мустақилона истеҳсол накунад. Бо ин роҳ, ҷараёни нисбатан мунтазами муомилот таъмин карда мешавад, ки бонкҳо ҳангоми гузаронидани таҳлили молиявӣ метавонанд онҳоро ба назар гиранд. Дар натиҷа, дараҷаи номуайянии экологӣ коҳиш ёфта, бонкҳо имконият пайдо мекунанд, ки тартиби арзёбии хавфҳоро барои қарзҳо ба корхонаҳои хурду миёна пурзӯр накунанд.

Илова бар ин, муттаҳид кардани корхонаи хурд ба системае, ки дар атрофи як ё якчанд корхонаҳои калон мутамарказ шудааст, воқеан ба бонк имкон медиҳад, ки натиҷаҳои таҳлили аллакай гузаронидашударо истифода барад. Пеш аз ворид шудан ба муносибатҳои тиҷорӣ бо корхонаи хурду миёна, як корхонаи калон қобилияти таъминкунандаи худро барои қонеъ кардани талаботи бозор таҳлил мекунад. Дар асл, он аксар вақт таҳлили аудиторӣ мегузаронад. Инчунин тахмин карда мешавад, ки корхонаи

калон вазъияти фирмаи шарикро мунтазам назорат мекунад. Дар ин ҳолат, муносибатҳои дарозмуддат метавонад барои кредитор далели эътимоднокии қарзгирандаи эҳтимолӣ бошад. Аз ин рӯ, метавон хулоса кард, ки барои бонкҳо интихоб кардани корхонаҳои хурду миёна, ки аллакай бо ширкатҳои бузург ҳамкорӣ мекунанд, осонтар аст. Дар ин ҳолат, воқеан миёнарав дар гирифтани маълумоти зарурӣ аз ҷониби бонкҳо охирин мешаванд.

Ниҳоят, яке аз мушкилоти қарздиҳии соҳибкории хурду миёна ин аст, ки қисми муайяни дороиҳои онҳо хусусияти хос дорад. Ин ба таври зерин ифода карда мешавад:

- фурӯши ин дороиҳо дар бозори такрорӣ душвор аст, зеро бозор барои ҳамаи дороиҳо ба таври кофӣ рушд накардааст;
- дороиҳои мушаххас на ҳама вақт ҳамчун гарав барои қарз амал мекунанд, зеро онҳо ба як ширкати мушаххас алоқаманданд (масалан, баъзе таҷҳизоти махсус), ва имкони таъини онҳо, аз рӯи таъриф (тарификатсия), маҳдуд аст.

Манбаи даромадноктарини маблағгузории чунин дороиҳо (бо назардошти хароҷоти ҳадди ақали муомилот) маблағгузорӣ ё аз ҳисоби маблағҳои худ ё тавассути бозорҳои сармоя мебошад ва бонкҳо аз ин кор худдорӣ мекунанд. Ӯҳдадориҳои тарафҳо дар шартномаҳои карзи пешакӣ мувофиқа карда мешаванд. Дар шароити номуайянӣ эҳтимоли зиёд дорад, ки дар сурати тағйир ёфтани вазъи иқтисодӣ корхона ӯҳдадориҳои худро иҷро карда наметавонад, дар ҳоле ки дороиҳои мушаххас бинобар душвориҳои марбут ба татбиқи онҳо наметавонанд иҷрои онҳоро таъмин намоянд.

Сарфи назар аз мушкилоти мавҷуда дар муносибатҳои байни бонкҳо ва корхонаҳои хурду миёна метавон гуфт, ки дар маҷмӯъ корхонаҳои хурду миёна дар кишварҳои Аврупо-19 ва Амрикои Шимолӣ метавонанд ниёзҳои худро ба қарзҳои бонкӣ қонеъ гардонанд. Ҳамин тавр, тибқи маълумоти Маркази тадқиқоти Аврупоии хурду миёна, дар солҳои 1999-2002, 48% корхонаҳои хурду миёна тавонистанд қарзро пурра, 2% қисман гиранд, дар ҳоле ки танҳо 7 % корхонаҳо аз додани қарз рад карда шуданд [1]. Бо вуҷуди ин, тибқи тадқиқотҳои дигар, ки дар 15 кишвари узви Иттиҳоди Аврупо (аз 1 январи соли 1995) гузаронида шудаанд, аз 18% то 35% корхонаҳои хурду миёна аз қарз маҳрум карда шудаанд. Аксарияти (68%) соҳибкорони хурди ИМА, ки ба маблағгузории беруна эҳтиёҷ доштанд ва дар ҳамон давра барои қарз муроҷиат кардаанд, ҳамеша ё қариб ҳамеша қодир буданд маблағгузории заруриро таъмин кунанд [5]. Дар Канада дар соли 2004, 81% корхонаҳои хурду миёна, ки барои гирифтани қарзи нав ё иловагӣ аз ташкилоти қарзӣ муроҷиат кардаанд, ҷавоби мусбат гирифтанд. Умуман, барои хатҳои қарзии корпоративӣ, қарзҳои миёнамӯҳлат ва дарозмӯҳлат мизони тасдиқи дархостҳо беш аз 80% аст. Гуфтан мумкин аст, ки ин нишондиҳанда дар кооперативҳои қарзӣ нисбат ба бонкҳо каме баландтар аст [3].

Сабабҳои нагирифтани қарз дар кишварҳои Аврупо ва Амрикои Шимолӣ гуногунанд, аммо нуктаҳои умумӣ фарқ мекунанд:

1) Натиҷаҳои ғайриқаноатбахши фаъолияти корхона аз нуктаи назари бонк. Хулоса дар бораи ҳолати ғайриқаноатбахши тиҷорат метавонад дар асоси чунин меъёрҳо, ба монанди таносуби пасти сармояи худӣ ба қарз, даромади нокифоя пеш аз фоизҳо ва андозҳо (EBIT) ва сатҳи пардохтпазирӣ бароварда шавад. Дар ҳолати ғайриқаноатбахш будани чунин нишондиҳандаҳо, ба монанди коэффисиенти фишангҳои молиявӣ, фоидаи пеш аз фоиз ва андоз, пардохтпазирӣ додани қарз метавонад рад карда шавад.

2) Ба талаботи банк мувофиқ накардани маълумоти пешниҳодкардаи корхона. Ба корхона бо далели он, ки он аз нуқтаи назари шахси ҳуқуқӣ ё воқеӣ - кредитор вуҷуд дорад ва дар бораи натиҷаҳои фаъолияти худ маълумоти таърихӣ надошта бошад, додани қарз рад карда мешавад, бинобар ин, корхона дар бораи худ маълумоти заруриро дода наметавонад.

Дар байни сабабҳои муҳими рад кардани додани қарз, нокифоя будани кафолати гаравро метавон ном бурд. Ҳарчанд ин мушкилот асосан дар Аврупо ва Канада мавриди

таваҷҷуҳ қарор дорад, аммо дар Иёлоти Муттаҳида пешниҳоди гарав дар аксари мавридҳо дар баробари пардохти ҳаққи бонкӣ яке аз шартҳои зарурии гирифтани қарз барои корхонаҳои хурд мебошад. Дар соли 2001, дар ИМА, дар 52% ҳолатҳо гарав шарти зарурии шартномаи қарзи нав буд. Дар Канада ин нишондод то андозае камтар аст, вале ба ҳар ҳол хеле назаррас аст - дар соли 2004, зиёда аз 40% корхонаҳои хурду миёна лозим буданд, ки як қисми амволро ҳамчун гарав (ё дороиҳои тиҷоратӣ ё амволи шахсии соҳиби тиҷорат) барои таъмини гарав ба гарав гузоштанд, барои карз. Илова бар ин, бахусус дар Аврупо, қарз додан ба корхонаҳои хурду миёна бештар ба мавҷудияти гарав вобаста аст, нисбат ба корхонаҳои калон [12].

Шакли маъмултарини гарав амволи ғайриманқулест, ки ба корхона тааллуқ дорад. Соҳиби тиҷорат инчунин метавонад амволи шахсии худро, аз ҷумла амволи ғайриманқул ва суратҳисобҳои пасандозии шахсии бонкиро барои гирифтани қарз пешниҳод кунад. Дороиҳо, ба монанди инвентаризатсия, баъзан ҳамчун гарав қабул карда намешаванд, махсусан аз сабаби мушкилоти дар боло зикршуда. Аксар вақт саҳмияҳо ҳамчун гарав барои қарз аз ҷониби корхонаҳои хурду миёна дар соҳаи савдо истифода мешаванд [6]. Шаклҳои дигари гарав қарзи дебиторӣ, кафолатҳои шахсӣ, ки бо амволи ғайриманқул таъмин нестанд, дохил мешаванд.

Корхонаҳои хурду миёна аксар вақт таъминоти кофӣ надоранд. Амволе, ки метавонад ҳамчун гарав баромад кунад, баъзан дастрас нест. Шакли маъмултарини гарав амволи ғайриманқул мебошад, ки метавонад ба арзиши он таназзули иқтисодӣ таъсири манфӣ расонад. Тибқи иттилои Хадамоти таҳқиқотии Конгресси ИМА, поин рафтани қимати амволи ғайриманқули ИМА, ки дар соли 2007 оғоз шуда буд, зоҳиран арзиши гаравии амволи ғайриманқули моликияти тиҷорати хурд ё соҳибкориро коҳиш додааст [9]. Тибқи таҳқиқоти олимони Шветсия, дар минтақаҳое, ки сатҳи нисбатан пасти рушд доранд, бо коҳиши нархи амволи ғайриманқул арзиши ин навъи коғазҳои қиматнок коҳиш меёбад, ки метавонад боиси душвориҳои гирифтани карз барои корхона мегардад.

Дар асоси маълумоти мавҷуда дар кишварҳои аврупоӣ метавон хулоса кард, ки набудани гарав барои корхонаҳои хурд ва миёна монеаи асосии фаъолияти соҳибкории хурд ва таъминоти нокифояи иттилоотӣ мебошад [1]. Қарори мусбӣ дар бораи додани қарз аз мавҷудияти гарав вобастагӣ надорад, зеро ҳаҷми корхона зиёд мешавад, дар ҳоле ки аҳамияти фаъолияти қаноатбахш ва таъминоти иттилоотӣ, баръакс, меафзояд. Ғайр аз ин, дар мавриди ба маблаги калон додани карз тафтиши бонки корхона барои риояи шартҳои додани қарз хеле сахттар мешавад.

Ҳамчунин, қобили зикр аст, ки тибқи арзёбии як қатор коршиносони соҳаи бонкӣ [8], фаъолияти корхона ва қобилияти соҳибкории моликаш муҳимтар аз мавҷудияти гарави тасмим дар додани қарз аст. Агар хол аз рӯи ин меъёрҳо манфӣ бошад, бисёр бонкҳо хатти кредит намедиҳанд, ҳатто агар КХМ гарави кофӣ пешниҳод кунад.

Дигар сабабҳои рад кардани қарз инҳоянд:

- хавфе, ки бо вобастагии қавии корхона аз як шахс ё гурӯҳи хурди одамон алоқаманд аст;
- омилҳои хавфи пешгӯинашаванда (беморӣ, муноқишаҳои оилавӣ ва ғ.);
- имконнопазирии маҳдуд кардани ҳуқуқи моликият ба дороиҳо байни шахси воқеӣ ё корхона;
- дараҷаи нисбатан баланд (аз миёна боло) вобастагӣ аз маблағгузории қарз, ки метавонад ба қобилияти пардохт таъсири манфӣ расонад ва мавҷудияти сармояи гардиширо маҳдуд кунад;
- натавонистани роҳбарон ба коршиносони қарзӣ ҳадаф ва вазифаҳои тиҷоратро равшан ва возеҳ фаҳмонанд;
- майл надоштани бонкҳо ба муомила бо ин гурӯҳи муштариён, зеро кор бо корхонаҳои калон метавонад осонтар ва фоидаовартар бошад;

- стандартикунонии амалиёти бонкиро зиёд мекунад, дар ҳоле ки корхонаҳои хурду миёна зарурати барқарор кардани алоқаи шахсӣ эҳсос мекунанд;
- имконияти маҳдуди кредиторон барои барқарор кардани дороиҳо дар ҳолати муфлисшавӣ ва дараҷаи пасти эътимод ба кафолатҳои шахсӣ;
- майл надоштани бонкҳо барои сармоягузорӣ ба корхонаҳои хурду миёна дар дарозмуддат;
- хароҷоти баланди транзаксионии қарз (бо иҷрои амалиёт, пешниҳоди хизматрасониҳо оид ба таҳияи дархост барои гирифтани қарз, баррасии он, тафтиши таъминоти гарав, мониторинги риояи ҷадвали пардохти қарз ва ғ. алоқаманд) нисбат ба фоидае, ки банк ба даст оварда метавонад.

Меъёри фоизи қарзҳои хурд дар маҷмӯъ метавонад хеле баланд бошад. Илова ба сатҳи баланди хароҷот ва хавф, тавзеҳи иловагии ин меъёр дар он аст, ки корхона метавонад танҳо ду варианти алтернативӣ дошта бошад - ё гирифтани маблағ бо нархи боз ҳам баландтар (масалан, аз баъзе қарздиҳандагони ғайрирасмӣ) ё даст кашидан аз он, умуман идея, қарз гиред [13].

Дар байни он тиҷоратҳо дар Амрикои Шимолӣ, ки дархостҳои қарзашон рад карда шудаанд, асосан корхонаҳои хурдтар (аз рӯи фурӯш, шумораи кормандон ва ҳаҷми дороиҳо) ва корхонаҳои навтаъсис, инчунин ширкатҳое ҳастанд, ки ҳаҷми фурӯшашон ба наздикӣ ё якбора зиёд ё кам шуд. Илова бар ин, маҳз соҳибони корхонаҳои нисбатан навтаъсис, ки аксар вақт дар Иёлоти Муттаҳида дар байни он соҳибони ширкатҳое ҳастанд, ки барои гирифтани маблағҳои қарзӣ ба бонк муроҷиат накардаанд, зеро онҳо интизор буданд, ки аз додани қарз даст кашанд [7]. Шарҳи ин тамоюл ба сатҳи хавф дар додани қарз ба корхонаҳои хурду миёна алоқаманд аст. Корхонаҳои марҳилаи таъсисёбӣ, ки умуман таърихи қарз ё дороиҳое надоранд, ки метавонанд ба сифати гарав истифода шаванд, қарзгирандагоне мебошанд, ки сатҳи баланди хавф доранд, ки ташкилотҳои қарзӣ барои қабул кардан омода нестанд. Ҳамин тариқ, сатҳи баландтарини рад кардани додани хатҳои кредитӣ, қарзҳои миёнамӯҳлат ва дарозмӯҳлат дар Канада маҳз дар байни корхонаҳо дар марҳилаҳои аввали фаъолияти онҳо мушоҳида мешавад (барои хатҳои қарзӣ) 40,9 фоизро ташкил медиҳад. Ҳамин тариқ, ин корхонаҳо маҷбур мешаванд, ки манобеъи дигари маблағгузориро ҷустуҷӯ кунанд ва аз ҷумла барои пешбурди фаъолияти худ ба пасандозҳои шахсӣ ва қарзҳои соҳибони соҳибкорон такя кунанд. Дар Канада, 77% корхонаҳои хурду миёна аз пасандозҳои соҳибон ҳамчун воситаи маблағгузорӣ истифода мебаранд, дар ҳоле ки 57% шумораи умумии корхонаҳои хурду миёна доранд. Метавон гуфт, ки воқеан корхонаҳои стартап нисбат ба дигар корхонаҳои хурду миёна бештар аз ҳама шаклҳои қарздиҳии шахсиро барои маблағгузории фаъолияти худ истифода мебаранд. Ин ба корхонаҳои хурди Канада низ дахл дорад: истифодаи пасандозҳои шахсӣ ва хатҳои кредитии соҳибон барои ин категорияи корхонаҳо баландтарин аст; баробари афзудани андозаи фирма кам мешавад [10].

Корхонаҳое, ки дар марҳалаи тез тараққӣ мекунанд, низ осебпазиранд. Дар Канада меъёри рад кардани хатҳои қарзӣ, қарзҳои миёнамӯҳлат ва дарозмӯҳлат барои ин гурӯҳи корхонаҳо дар марҳилаи оғозёбӣ танҳо пас аз хурду миёна дар ҷои дуюм қарор дорад ва барои хатҳои қарзӣ аз он ҳам баландтар аст, корхонаҳое, ки фуруши онҳо кам мешавад.

Шояд аҷиб ба назар расад, ки корхонаҳои хурду миёна дар марҳилаи оғозёбӣ ё рушди босуръат аз қарз дар баробари корхонаҳое, ки фурӯшашон коҳиш ёфтааст, рад карда мешавад. Аммо дар ин бора тавзеҳоте пайдо кардан мумкин аст, ки боз ба дараҷаи хавфи ташкилоти қарзӣ вобаста аст. Дар ҳамаи ин ҳолатҳо, он хеле баланд аст, аммо аз сабаби таъсири омилҳои гуногун. Ҳамин тариқ, афзоиши хавфи қарздиҳӣ ба корхонаҳои хурду миёна дар марҳилаи таъсис аз номуайянӣ дар қобилияти роҳбарони корхонаҳо, аз он иборат аст, ки ширкат фаъолияти худро аз сифр оғоз мекунад, аммо дар оянда фоидаи ҳадди аксар ба даст меорад. Дар мавриди ширкатҳое, ки фурӯшашон коҳиш ёфтааст, ҳарчанд ҷанбаи

ташкилии тиҷорати онҳо метавонад саволҳоро ба миён наорад, аммо давраи гирифтани даромади баландтарин аллакай гузаштааст. Ҳамин тариқ, потенсиали баргардонидани сармоягузориҳо нисбат ба корхонаҳое, ки дар марҳилаи таъсисёбӣ ё рушди босуръат камтаранд. Илова бар ин, дар робита ба корхонаҳои босуръат рушдёбанда, баъзан метавонад маълумоти боэътимод дар бораи ширкатҳои ин гурӯҳ вуҷуд надошта бошад [4]. Умуман, корхонаҳои хурду миёна дар марҳилаҳои устувортарини рушд, вақте ки фурӯш бо суръати мӯътадил афзоиш меёбад ё тағир намеёбад, сатҳи баландтарини тасдиқи қарзро доранд.

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки хусусияти фарқкунандаи қарздиҳии хурду миёна ин баланд шудани дараҷаи хавф бо сабаби маҳдуд будани сармояи корхонаҳо, набудани маълумоти босифат дар бораи вазъи молиявии ин гурӯҳи қарзгирандагон, мушкилии бунёди онҳо мебошад, обрӯ ва хусусияти хоси як қисми дороиҳои тиҷорати хурд ва миёна. Хароҷоте, ки бо дараҷаи баланди хавф алоқаманд аст, дар ниҳоят ба КХМ - қарзгирандаи эҳтимолӣ вогузор мешавад, ки маҷбур аст розӣ шавад, аз ҷумла ба пардохти фоизи баланд ё пешниҳоди миқдори хеле зиёди гарав. Дар баробари ин, нокифоя будани кафолатҳо, дар баробари натиҷаҳои ғайриқаноатбахши фаъолияти корхона аз нигоҳи бонк ва номувофиқ будани маълумоти ба корхонаҳои хурду миёна ба талаботи бонк пешниҳодшуда аз сабабҳои асосии рад кардани додани қарз ба шумор меравад. дар мамлакатхои саноатӣ тараққикарда ба назар гирифта мешаванд.

АДАБИЁТ

1. 2002 ENSR Survey — Access to finance [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.eim.nl/Observatory_7and_8/fr/ensr/2002/survey_4.htm
2. La Banque et le risque PME / G. Chanel-Reynaud, E. Bloy , J.-P. Allegret et autres ; Соус ла самти де G. Chanel- Reynaud et E. Bloy . - Лион: Presses Universitaires de Lyon, 2001. - С.5.
3. Le financement des PME canadiennes : қаноатмандӣ, дастрасӣ , connaissance ва besoins . Ҳуҷҷати омодасозии Industrie Canada дар L'Institut de recherche sur les PME, Universite du Quebec a Trois- Rivieres // Барномаи de recherche sur le financement des PME. Ҳукумати Канада. - Февриер 2002. - С. 59, 64, 113.
4. Les lacunes dans le financement des PME: кадрҳои таҳлилӣ. Рӯзнома оид ба омодасозии рехт ба Industrie Canada бо номи Equinox Management Consultants Ltd. // Барномаи маблағгузории PME. Ҳукумати Канада. - Февриер 2002. - С. 29.
5. Scott JA, Dunkelberg WC, Dennis WJ, Jr. Credit, Banks, and Business Small - the New Century / JA Scott, WC Dunkelberg, WJ Dennis, Jr. — Foundation Research NFIB. — Вашингтон, январи соли 2003. — Сах 9.
6. Scott JA, Dunkelberg WC, Dennis WJ, Jr. Кредит, бонкҳо ва тиҷорати хурд - асри нав. — Сах 49, 54-56.
7. Scott JA, Dunkelberg WC, Dennis WJ, Jr. Кредит, бонкҳо ва тиҷорати хурд - асри нав. — Сах. 59.
8. КХМ ва дастрасӣ ба молия. Обсерваторияи хурду миёна дар Аврупо. 2003, №. 2. — Сах. 28.
9. Омилҳои иқтисодии Weiss NE, ки ба қарздиҳии тиҷорати хурд ва кафолатҳои қарзҳо таъсир мерасонанд / NE Weiss // Ҳисоботи CRS барои Конгресс. — Хадамоти тадқиқотии Конгресс. — 28 феврали соли 2008. — С. 6.
10. Принсипҳо statistics sur le financement des petits корхонаҳо. — Сахли 23, 24, 35.
11. Таъмин карда шудааст аз ҷониби : КХМ ва дастрасӣ ба молия. Обсерваторияи хурду миёна дар Аврупо. 2003, №. 2. - Люксембург: Дафтари нашрияҳои расмии ҷомеаҳои Аврупо, 2003. - С. 25.
12. Тиҷорати хурд, таъсиси ҷойҳои корӣ ва афзоиш: далелҳо, монеаҳо ва таҷрибаҳои беҳтарин / Ташкилоти ҳамкории иқтисодӣ ва рушди. — июни соли 1997. — С. 17, 44-45.

13. Харди ДС, Холден П., Прокопенко В. Ташкилотҳои маблағгузории хурд ва сиёсати давлатӣ / DC Харди, П. Холден, В. Прокопенко // Ҳуҷҷати кории ХБА WP/02/159. — Хазинаи байналхалкии валюта, сентябри соли 2002. — С. 8.

УДК 338.4

Мирзоалиев А.А., Худойқулова Ё.К.

ОМОДАГИИ КАДРҲО ДАР ШАРОИТИ РАҚАМИКУНОНИИ САНОАТИ САЙЁҲӢ

Мақола ба мушкилоти муҳими тайёр кардани кадрҳо барои соҳаи сайёҳӣ дар шароити рақамисозӣ бахшида шудааст. Муаллиф таъкид менамояд, ки истифодаи фаъолонаи технологияҳои рақамӣ ба дигаргунсозии тамоми соҳаи сайёҳӣ мусоидат карда, дар навбати худ тағйироти дахлдорро дар омодасозии кадрҳои сайёҳӣ тақозо дорад. Натиҷаҳои пурсиши донишҷӯён ва кормандони ширкатҳои сайёҳӣ, ки ба муайян кардани салоҳиятҳои рақамӣ барои мутахассиси соҳаи сайёҳӣ дар шароити муосир заруранд, пешниҳод карда мешаванд. Дар он зарурати навсозии барномаҳои асосии таълимии касбӣ, нақшаҳои таълимӣ, барномаҳои кории фанҳо ва амалияҳо бо назардошти талаботи иқтисодиёти рақамӣ таъкид шудааст. Дар мақола ба имкониятҳои васеъе, ки технологияҳои рақамӣ ҳам барои омӯзгорон дар таҳия ва татбиқи фанҳо ва ҳам барои донишҷӯён дар азхудкунии барномаи асосии таълимӣ фароҳам меорад, тамаркуз шудааст. Зарурати ташаккули салоҳиятҳои рақамии мутахассисони ояндаи сайёҳӣ дар раванди таҳсил дар донишгоҳ дар шароити табдили рақамии соҳаи сайёҳӣ қайд карда мешавад.

Калидвожаҳо: кадрҳои сайёҳӣ, саноати сайёҳӣ, рақамисозӣ, технологияҳои рақамӣ, трансформатсияи рақамӣ, салоҳиятҳои рақамӣ.

Мирзоалиев А.А., Худойқулова Ё.К.

ПОДГОТОВКА КАДРОВ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОТРАСЛИ ТУРИЗМА

Статья посвящена актуальным проблемам подготовки кадров для туристической отрасли в условиях цифровизации. Автор подчеркивает, что активное использование цифровых технологий способствует трансформации всей сферы туризма, что в свою очередь требует соответствующих изменений в подготовке кадров туризма. Представлены результаты опроса студентов и сотрудников туристических компаний, которые помогают определить цифровые компетенции, необходимые специалисту в сфере туризма в современных условиях. Подчеркивается необходимость обновления основных программ профессионального образования, учебных планов, рабочих программ предметов и практик с учетом требований цифровой экономики. В статье акцентируется внимание на огромных возможностях, которые цифровые технологии предоставляют как учителям при разработке и реализации предметов, так и ученикам при освоении профильной учебной программы. Подчеркнута необходимость развития цифровых компетенций будущих профессионалов туризма в процессе вузовского образования в условиях цифровой трансформации туристической отрасли.

Ключевые слова: туристический персонал, индустрия туризма, цифровизация, цифровые технологии, цифровая трансформация, цифровые компетенции.

Mirzoaliev A.A., Khudoikulova Y.K.

TRAINING IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION OF THE TOURISM INDUSTRY

The article deals with the actual problem of personnel training for the tourism industryin the conditions of digitalization. The author emphasizes that the active use of digital technologies contributes to the transformation of the entire tourism industry, which, in turn, requires appropriate changes in the training of tourist personnel. The results of a survey of students and employees of travel agencies aimed at identifyingdigital competencies necessary for a specialist in the field of tourism in modern conditions are pre- sented. The necessity of modernization of the main professional educational programs, curricula, work programs of disciplines and practices taking into account the requirements of the digital econ- omy is emphasized. The article focuses on the broad opportunities that digital technologies provideboth to teachers in the development and implementation of disciplines, and to students in the devel- opment of the basic educational program. It is noted that it is necessary to form digital competenciesof future specialists in the field of tourism in the process of their studies at the university in the con- ditions of digital transformation of the tourism industry.

Keywords: tourism personnel, tourism industry, digitalization, digital technologies, digital trans-formation, digital competencies.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон 26 январи соли 2021 бори дигар таъкид намудаанд, ки “Дар шароити кунунӣ рушди технологияҳои рақамӣ шарти асосии рақобатнокии иқтисодӣ ба шумор меравад. Татбиқи барномаҳои қабулнамудаи мо барои гузаштан ба ин раванд қонеъкунанда нестанд ва зарур аст, ки чораҳои ба ташаккули шароит барои тақвияти соҳаи рақамикунонӣ мусоидаткунанда андешида шаванд”. Ҳамин тавр, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муваззаф гардид, ки доир ба таъсис додани Агентии инноватсия ва технологияҳои рақамии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон чораҷӯӣ намояд.

Рақамикунонӣ ба як тамоюли асосии рушди ҷомеаи муосир табдил ёфта, ба шарофати истифодаи технологияҳои рақамӣ равандҳои марбут ба пешниҳоди хидматҳо дар соҳаҳои гуногуни ҳаёти инсон ба ҳисоб меравад. Саноати сайёҳӣ низ истисно нест. Гузашта аз ин, технологияҳои рақамӣ махсусан дар соҳаи сайёҳӣ фаъолона истифода мешаванд, ки барои шахс ташкили истироҳати мустақилонаро новобаста аз тағйироти глобалии рақамии тамоми соҳаи сайёҳӣ осон мекунад, (аз хидматҳои ибтидоии онлайн то истифодаи зеҳни сунъӣ робототехника ва технологияҳои афзояндаи воқеият).

Дар Стратегияи рушди сайёҳӣ барои давраи то соли 2030 таъкид шудааст, ки ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар сайёҳӣ яке аз воситаҳои муҳимтарини модернизатсияи ин соҳа буда, ба ноил шудан ба пешсафии ҷаҳонӣ дар рушди инфрасохтори рақамӣ ва хизматрасониҳо, платформаҳои рақамӣ барои пешбурди маҳсулот ва брендҳои сайёҳӣ, воситаҳои рақамии навигатсия ва ташаккули маҳсулоти туристӣ, ҷорӣ ва рушди технологияҳои бузурги додаҳо ва ғайрадиққати махсус медиҳад [2]. Инчунин ба он таъкид шудааст, ки истифодаи фаъолонаи технологияҳои рақамӣ ба беҳтар шудани сифати маҳсулоти туристӣ, рушд ва таҷдиди инфрасохтори сайёҳӣ, таҳияи равишҳои нави маркетинг дар соҳаи сайёҳӣ ва мувофиқан фаъол гардонидани системаи пешбурди сайёҳӣ мусоидат менамояд.

Таҳаввулоти рақамӣ дар соҳаи сайёҳӣ тағйироти мувофикро дар омодасозии кадрҳои

сайёҳӣ, ки қодиранд дар фазои рақамӣ рақобатавонӣ кунанд ва технологияҳои рақамиро хуб медонанд, тақозо менамояд. Дар айни замон, аксарияти ташкилотҳо ва ширкатҳои сайёҳӣ аллакай ба кадрҳои сайёҳӣ ниёз доранд, ки ба воқеияти тағйирёбанда зуд мутобиқ мешаванд ва технологияҳои пешрафтаи рақамиро фаъолона истифода мебаранд. Зеро муваффақияти ширкатҳо дар бозори сайёҳӣ на танҳо аз тағйироти куллии сохтори ташкилии онҳо, тағйирот дар стратегияҳои рушд ва пешбурди маҳсулот ва хидматҳои сайёҳӣ, балки пеш аз ҳама ба сиёсати кадрӣ, ки ба тамоюлҳои рақамии муосир ҷавобгӯ аст, вобаста аст. Аҳамияти мушкилоти зикргардида инчунин бо он шарҳ дода мешавад, ки соҳаи сайёҳӣ дар воқеияти муосир бо иқтисодиёти рақамӣ зич алоқаманд аст.

Дар айни замон, яке аз мушкилоти асосие, ки монеаи гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон ба иқтисодиёти рақамӣ мебошад, фарқияти мавҷуда байни шумораи мутахассисони омӯзонидашуда дар соҳаи мушаххас ва эҳтиёҷоти воқеӣ ба онҳо мебошад.

Ин зиддият ба он вобаста аст, ки дар шароити рушди рақамикунонӣ афзоиши назарраси шумораи мутахассисони соҳибихтисос, ки технологияҳои рақамиро хуб медонанд ва сатҳи баланди потенсиали IT доранд, зарур аст. Ва ин танҳо дар сурати мутобиқ гардонидани низоми маориф ба воқеияти замон ва талаботи корфармоён муяссар мешавад [2; 3].

Аз ин лиҳоз, ҳангоми тайёр кардани кадрҳои сайёҳӣ, таҳияи барномаҳои таълимӣ дурнамои инноватсионии рушди сайёҳӣ ва меҳмоннавозӣ ва васеъ ҷорӣ намудани технологияҳои рақамиро ба назар гирифтан зарур аст. Омӯзиши кадрҳо ва ташаккули салоҳиятҳои рақамии онҳо бояд ба назар гирифта шавад, ки дар шароити рақамисозӣ муҳимтарин манбаи истеҳсол, пешбарӣ ва фурӯши маҳсулоти туристӣ иттилооти рақамӣ ва усулҳои идоракунии ин иттилоот мебошад [4]. Илова бар ин, бояд ба назар гирифт, ки дар баробари табдилдиҳии рақамӣ дар дохили ширкатҳо, ташкилотҳо ва корхонаҳои сайёҳӣ, тағйирот дар хусусиятҳои рафтори истеъмолкунандагон, амалия ва шаклҳои истеъмоли маҳсулоти туристӣ мушоҳида мешавад. Сайёҳи муосир дигар як хел нест, ӯро аз маҳсулоти анъанавии сайёҳӣ, роҳнамоҳои шиноси «коғазӣ», воситаҳои маркетинги кӯҳна ба ҳайрат оварда наметавонанд. Вай рафтори тамоман дигари истеъмолкунанда, дараҷаи дигари мустақилият дар интихоби манзил, маршрут, усули сафар, назари дигар ба ташкили истироҳат дорад. Ва мутахассиси муосири сайёҳӣ бояд дар мавриди азхудкунии технологияҳои муосир дар фаъолияти сайёҳӣ аз муштариёни эҳтимолии худ ҳадди ақал як зина пештар бошад ва дорои малакаву маҳорати мувофиқ бошад.

Муносибати салоҳиятнокӣ барои тайёр кардани мутахассисон барои соҳаи сайёҳӣ аз онҳо талаб мекунад, ки як қатор салоҳиятҳои рақамӣ дошта бошанд, ки ба ҳалли мушкилоти гуногун дар истифодаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар соҳаи сайёҳӣ ва меҳмоннавозӣ, бо дарназардошти тағйироти босуръат дар ин соҳа ва гузариши як катор равандҳо дар фазои рақамҳо нигаронида шудаанд. Аз ҷумла, салоҳиятҳои зарурӣ иборатанд аз: қобилияти истифода ва эҷоди мундарича бо истифода аз технологияҳои рақамӣ, татбиқи маҳсулоти туристӣ бо истифода аз имкониятҳои шабакаи ҷаҳонӣ, эҷоди лоиҳаҳо дар соҳаи ВАО; қобилияти ҷустуҷӯ ва мубодилаи иттилооти зарурӣ, ҳамкорӣ бо ҳамкорон ва шарикон, бо истеъмолкунандагони маҳсулоти туристӣ дар фазои медиа, шабакаҳои иҷтимоӣ, блогҳо ва ғайра; қобилияти қабули қарорҳо дар шароити номуайянӣ, ташкили шабака ва ғайра.

Ташаккули малакаҳои зарурии рақамӣ, малакаҳо, усулҳои амал, салоҳиятҳо дар раванди таълим, дар маҷмӯъ, боиси ташаккули салоҳияти рақамии (IT) мутахассиси соҳаи туризм мегардад.

Ҳамин тариқ, Евдокимова В.Е. ҷузъҳои зерини ташаккули IT-салоҳиятро муайян мекунад:

- базавӣ (ба даст овардани салоҳиятҳои умумии корбарон, малака ва малакаҳои саводнокии компютерӣ, кор бо маҳсулоти нармафзори стандартӣ, таҷриба дар сохтани маҳсулоти оддии туристӣ бо истифода аз ТИК ва ғ.);

- квазипрофессионалӣ (ташаккул додани малака ва маҳорат оид ба истифодаи имкониятҳои системаҳои махсуси нармафзор барои эҷоди маҳсулоти гуногуни сайёҳӣ);

- ба касбӣ нигаронидашуда (андӯхтани таҷриба дар фаъолият дар ҳолатҳои мураккаби ташкилии номуайянии таҳия ва татбиқи маҳсулоти нармафзори туристӣ дар амалияи саноатӣ ва баъдтар дар фаъолияти касбӣ) [5].

Тавре ки таҷриба нишон медиҳад, кори менеҷерони хидматрасонии сайёҳӣ тавассути истифодаи доимии технологияҳои компютерӣ ва системаҳои автоматӣ, аксар вақт дар ҳолатҳои номуайянӣ ва ҳолатҳои форс-мажор амалӣ карда мешавад. Бинобар ин, мутахассиси баландихтисос бояд тамоми ҷузъҳои дар боло номбаршудаи ташаккули салоҳияти касбиро дошта бошад.

Шакли нави таълими касбӣ дар заминаи автоматикунонӣ ва иттилоотонии фаъолияти сайёҳӣ, пеш аз ҳама, бо ташаккули салоҳиятҳои нав, ки барои таъмини рақобатпазирии мутахассис дар муҳити тағйирёбандаи рақамӣ заруранд, алоқаманд аст. Аҳамияти масъалаи зикршударо як қатор тадқиқотҳои олимони рус Анискин В.Н. [1, С. 29-39], Бусыгина А.Л., Замара Е.В. [6, С. 3-14], Евдокимова В.Е. [5, 124-135], Лозицкий В.Л. [7, С. 138-145], М.А. Морозов, Н.С. Морозова [4, С. 34-40] ва дигарон) ва муаллифони хориҷӣ (Аранго-Моралес A. J. [10, P. 310-326], Delgado-Cruz A., Tamayo-Salcedo A. L. [8], Balula A. et al [11, P. 61-72]). дар ин самт тасдиқ менамоянд.

Муаллиф дар байни донишҷӯёни риштаи 890101- сайёҳӣ ва меҳмоннавозӣ (курсҳои 1-4) ва барномаҳои таҳсилоти иловагии касбӣ (азнавтайёркунии касбӣ) тадқиқот гузаронидааст. Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон барои муайян кардани салоҳиятҳои рақамӣ, ки ба гуфтаи мусоҳибон, пеш аз ҳама ба мутахассисоне, ки дар соҳаи сайёҳӣ кор мекунанд, эҳтиёҷ дорад. Интихоби донишҷӯён бо дарназардошти он, ки ҳеҷ як аз пурсидашудагон дар ширкатҳои сайёҳӣ таҷрибаи корӣ надоштанд, гузаронида шуд. Гурӯҳи дуюми пурсидашудагон, ки дар байни онҳо пурсиш гузаронида шудааст, мутахассисони ҷавоне буданд, ки пас аз хатми муассисаҳои таълимии олӣ дар ширкатҳои сайёҳӣ ва дигар ташкилотҳои сайёҳӣ кор мекунанд. Дар пурсиш ҳамагӣ 102 нафар (64 донишҷӯ ва 38 корманди агентии сайёҳӣ) иштирок намуданд (ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Салоҳиятҳои рақамӣ барои мутахассиси соҳаи сайёҳӣ (аз рӯи назарсанҷии донишҷӯён ва кормандони ширкатҳои сайёҳӣ)*

№	Салоҳиятҳо	Донишҷӯён (%)	Кормандони ширкати сайёҳӣ (%)
1.	Саводнокии ТИК (маҳорати компютерӣ)	90,6	15,8
2.	Тафаккури интиқодӣ ҳангоми кор бо иттилоот	0	78,9
3.	Қобилияти кор бо паёмрасонҳои фаврӣ ва барномаҳо барои видеоконфронс	87,5	21
4.	Қобилияти кор бо хидматҳои онлайн	**64**	**73,6**
5.	Таҷрибаи корӣ бо вебсайтҳои сайёҳӣ	60,9	18,4
6.	Қобилияти кор бо муҳаррирҳои графикӣ	**57,8**	**55,2**
7.	Қобилияти эҷоди презентатсияҳои PowerPoint	78,1	0
8.	Қобилияти таҳияи мундариҷаи рақамӣ	8,2	84,2
9.	Имконияти таъмини амнияти рақамии маълумот	0	89,5
10.	Қобилияти идора ва пешбурди васоити ахбори иҷтимоӣ	**100**	**94,7**
11.	Қобилияти рушди худ дар муҳити рақамӣ	**70,3**	**78,9**
12.	Қобилияти татбиқи технологияҳои GIS дар таҳияи маршрутҳои туристӣ	43,7	5,2

Сарчашма: таҳияи муаллифон

Пурсиш нишон дод, ки донишҷӯён зарур мешуморанд, ки мутахассисони соҳаи сайёҳӣ пеш аз ҳама дорои саводнокии ТИК (маҳорати компютер), қобилияти кор бо мессенҷерҳои фаврӣ ва барномаҳои алоқаи видеоӣ (Skype, Zoom ва ғайра), малакаҳои кор бо вебсайтҳое, ки ба туризм тахассус доранд, қобилияти татбиқи технологияҳои GIS дар

таҳияи хатсайрҳои сайёҳӣ, қобилияти эҷоди презентатсияҳои PowerPoint барои ба таври визуалӣ нишон додани мизоҷ чӣ гуна будани тур бошанд.

Аксари ин салоҳиятҳо аз ҷониби кормандони ширкатҳои сайёҳӣ амалан зикр нашудаанд. Ҳамин тавр, масалан, қобилияти эҷод кардани презентатсияро ҳеҷ яке аз посухдиҳандагони ин гурӯҳ зикр накардааст ва ин маънои онро надорад, ки онҳо ин салоҳиятро надоранд, эҳтимолан, онҳо онро муҳим намеҳисобанд ё онро ба рақамӣ мансуб намедонанд. Ва бисёре аз онҳо чунин салоҳиятро ба мисли саводнокии ТИК-ро дар рӯйхат нагузоштанд, зеро эҳтимол онро як маҳорати асосӣ барои ҳар як мутахассиси муосири дорои маълумоти олӣ, на танҳо барои сайёҳӣ медонанд. Тадқиқоти кормандон нишон дод, ки онҳо афзалият доранд: қобилияти таҳияи мундариҷаи рақамӣ, қобилияти таъмини амнияти додаҳои рақамӣ, тафаккури интиқодӣ ҳангоми кор бо иттилоот. Дар байни донишҷӯён ин салоҳиятҳо амалан дода нашудаанд.

Чунин салоҳиятҳо, аз қабили: қобилияти кор бо хидматҳои онлайн, малакаи кор бо муҳаррирони графикӣ барои эҷоди буклетҳои таблиғотӣ ва тарҳрезии профилҳо дар шабакаҳои иҷтимоӣ, қобилияти рушди худ дар муҳити рақамӣ - барои кор дар соҳаи туризм аз тарафи ҳам аксарияти донишҷӯён ва ҳам кормандони ширкатҳои сайёҳӣ. Ва қобилияти идора ва пешбурди шабакаҳои иҷтимоӣ барои муошират бо муштариён, бо мақсади маркетинг ва ғайра (чатҳои шабакаҳои иҷтимоӣ дар What'sApp, Telegram, VKontakte), аз ҷониби 100% донишҷӯён ва қариб 95% кормандони агентиҳои сайёҳӣ салоҳияти зарурӣ ҳисобида мешаванд.

Илова бар ин, бояд қайд кард, ки дар фаъолияти ҳаррӯзаи касбии мутахассисони соҳаи сайёҳӣ технологияҳои рақамии GIS истифода мешаванд, ки ба рушди пайвастаи салоҳиятҳои ҷуғрофӣ-экологӣ ва фазоию экологӣ, ки ҳамдигарро пурра мекунанд ва ҳамчун яке аз калидҳо хизмат мекунанд, пурра мусоидат мекунанд. кормандони ширкатҳои сайёҳӣ, ки ба онҳо имкон медиҳад, ки бо захираҳои иттилоотӣ ва маълумоти зарурӣ дар бораи равандҳои геоэкологӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ ва омилҳои ба рушди сайёҳӣ таъсиркунанда, инчунин асосҳои дониш дар бораи принсипҳои идоракунии оқилонаи табиат, қонунҳое, ки ҳалли проблемаҳои экологӣ, талаботи касбии экологӣ нисбат ба шароити рекреатсионӣ ва хизматрасонии меҳмонхонаҳо, хусусиятҳои ташкили сайёҳӣ дар минтақаҳои табиии махсус муҳофизатшаванда ва ғ. самаранок кор кунанд [3; 4].

Дар робита ба ташаккули самтҳои нави хизматрасонӣ дар сайёҳӣ, равишҳои нав ба фаъолияти аниматсионӣ, тағйирот дар динамикаи дархостҳои сайёҳӣ, зарурати визуализатсияи ҷойҳо ва таҷрибаҳои нав, технологияҳои виртуалӣ ва воқеияти афзоишёфта (VR / AR) нав карда мешаванд, ки дар навбати худ сифат ва суръати хизматрасониро баланд мебардорад [5,6]. Воқеияти виртуалӣ аллакай як ҷузъи ҷудонашавандаи ҳаёти шахсе мебошад, ки ба имкониятҳои муайяни техникӣ дастрасӣ дорад ва сайёҳӣ низ истисно нест [7]. Ҳамаи ин зарурати ташаккули салоҳиятҳои дахлдорро дар байни мутахассисони соҳаи сайёҳӣ (таҳияи турҳои виртуалӣ, экскурсияҳо ва ғ.) ба миён меорад, то онҳо тавонанд бо истеъмолкунандаи оянда вохӯранд.

Аммо, бояд дарк кард, ки на компютерҳо, на смартфонҳо, на видео терминалҳо дар соҳаи сайёҳӣ - маҷмӯи технологияҳои муосири рақамӣ дар ин ҷо фаъолият мекунанд. Аз ин рӯ, мутахассисони оянда, ки аз ҷониби муассисаҳои таълимӣ тайёр карда мешаванд, бояд на танҳо аз ҷиҳати назариявӣ, балки аз ҳама муҳимтар аз ҳама амалан ин технологияҳоро ба таври касбӣ аз худ кунанд [9].

Вобаста ба ин, дар МТОК, ки кадрҳои сайёҳӣ тайёр мекунанд, барномаҳои асосии таълимии касбӣ, нақшаҳои таълимӣ, мазмуни барномаҳои кории фанҳо ва амалияҳо на танҳо вобаста ба гузаштан ба стандартҳои нави давлатии таҳсилот, балки инчунин аз сабаби он, ки дар соҳаи маориф зарурати ҷорӣ намудани фанҳои нави «рақамӣ» ба миён омадааст, бояд саривақт нав карда шаванд.

Агар ду-се сол пеш дар барномаҳои таълимии самтҳои сайёҳии донишгоҳҳо асосан

номҳои маъмулии фанҳои марбут ба истифодаи технологияҳои иттилоотӣ («Информатика», «Технологияи иттилоотӣ дар соҳаи сайёҳӣ», «Технологияи компютерӣ» дар илм ҷой дошта бошанд, «Технологияҳои иттилоотӣ дар фаъолияти касбӣ» ва ғайра, ҳоло дар партави татбиқи «Муҳити таълимии рақамӣ» 2019-2024, ки ба таъмини татбиқи табдили рақамии системаи маориф нигаронида шудааст, аз ҷумла аз қабили: “Технологияҳои рақамӣ дар соҳаи меҳмондорӣ ва сайёҳӣ”, “Фарҳанги рақамӣ”, “Технологияҳои GIS дар туризм”, “Асосҳои иқтисоди рақамӣ”, “Системаҳои зеҳни сунъӣ” ва ғайра фанҳоро дар барномаҳои таълимӣ бештар дидан мумкин аст. Ё дар як қатор фанҳо бахшҳои марбут ба рақамикунонии сайёҳӣ ва соҳаҳои марбут ба саводнокии рақамӣ, амнияти рақамӣ, истифодаи технологияҳои афзоянда ва виртуалӣ дар сайёҳӣ, технологияҳои GIS ва ғайра мавҷуданд.

Таҳқиқот нишон дод, ки ҳаҷми ҳар як фан дар нақшаҳои таълимии ташкилотҳои таълимӣ шумораи воҳидҳои кредитии гуногун, вале на камтар аз се воҳидро ташкил медиҳад, илова бар ин, таҳлили маблағҳои фондҳои баҳодиҳӣ доираи васеи вазифаҳои ба амалия нигаронидашударо бо истифода аз ТИК, ки ба ташаккули малакаҳои амалии рақамӣ дар донишҷӯён мусоидат мекунад. Ҳамаи ин аҳамияти технологияҳои рақамиро дар тайёр кардани мутахассисон дар соҳаи туризм таъкид мекунад [8].

Илова бар ин, бо фаъолияти пурсамари муҳити рақамии донишгоҳ, технологияҳои рақамӣ инчунин ба кам кардани хароҷоти меҳнати омӯзгорон ва таъмини маҷмӯи кофии захираҳо барои баланд бардоштани сатҳи касбии онҳо нигаронида шудаанд. Технологияҳои рақамӣ барои омӯзгорон барои таҳия ва гузаронидани ҳама намуди дарсҳо (лексияҳо, амалӣ, семинарҳо, лабораторияҳо ва ғ.) имкониятҳои васеъ фароҳам меорад; истифодаи доираи васеи воситаҳои муосири таълим; татбиқи шаклҳои гиперматнӣ ва гипермедиявии пешниҳоди маводи таълимӣ, ки имкон медиҳад ҳаҷми он хеле зиёд шавад; васеъ намудани намудҳои фаъолияти таълимӣ ва шаклҳои ҳамкории иттилоотии байни субъектҳои раванди таълим ва ғайра [9].

Тавре ки таҷрибаи фаъолияти омӯзгорӣ нишон медиҳад, ҳангоми гузаронидани дарсҳо тавассути Интернет ва хидматҳои гуногуни онлайн, имкон дорад, ки ҳалли аслии маркетинги онлайнро дар соҳаи сайёҳӣ намоиш дода, самтҳои машҳури сайёҳӣ, меҳмонхонаҳо, хатсайрҳоро дар вақти воқеӣ санҷиши назоратӣ гузаронида платформаҳои онлайн омӯзиш дар мавзӯъҳои фаро гирифташуда ва фавран тафтиш ва арзёбии дониши донишҷӯён бо истифода аз замимаҳои мобилӣ (масалан, Kahoot), гузаронидани викторина дар замимаи Quizizz, таҳияи масири сайёҳӣ дар харита бо истифода аз технологияҳои GIS (QGIS, ArcGIS, гайра) ва гайраро нишон дода тавонанд.

Истифодаи технологияҳои мобилии «интеллектуалӣ» дар синфхонаҳо (барномаҳои онлайни мобилӣ барои сайёҳон, замима барои муайян кардани коди QR, ҷустуҷӯи меҳмонхонаҳо, экскурсияҳо ва ғ.) раванди азхудкунии маводи таълимиро қулайтар мекунад, ки барои донишҷӯи муосир, шунавандагон ва малакаҳои амалии истифодаи ин технологияҳо дар ҳаёти ҳаррӯза ва фаъолияти касбии оянда инкишоф мутобиқ карда шудааст. Инчунин, дар дарсҳои амалӣ ҳангоми иҷрои супоришҳои ба амалия нигаронидашуда оид ба дарёфти экскурсияҳо аз сайтҳои туроператорҳо ва мавзеъҳои машҳури сайёҳӣ фаъолона истифода мешаванд. Кор бо сайтҳо ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки малакаҳои амалии ҷустуҷӯ, интихоби тур барои гурӯҳи муайяни мақсадноки истеъмолкунандагони маҳсулоти туристӣ, брон кардани меҳмонхона, чиптаҳои ҳавопаймо, интихоби барномаи экскурсияро инкишоф диҳанд, ки шарҳи сайёҳони воқеӣ омӯхта шаванд, худи сайт ва ғайра баҳо дода шаванд [8]. Истифодаи технологияҳои рақамӣ на танҳо истифодаи сайтҳои сайёҳии тайёрро фароҳам меорад, балки ба донишҷӯён имкон медиҳад, ки малакаҳои мустақилона эҷод кардани сайтҳои сайёҳӣ, ҳудудҳо, ташкилотҳо, таҳияи мундариҷаи беназир ва ғайраро пайдо кунанд, ки бешубҳа дар фаъолияти ояндаи касбиашон муфид аст.

Бояд гуфт, ки дар баробари истифодаи технологияҳои рақамӣ дар таҳсилоти рӯзона,

рақамисозӣ барои таҳсилоти фосилавӣ имкониятҳои васеъ фароҳам меорад. Пеш аз ҳама, он дар соҳаи бозомӯзии касбӣ ва такмили ихтисоси кадрҳои соҳаи сайёҳӣ талабот дорад.

Қобилияти баланди истеҳсолии тамоми равандҳои рақамӣ ва такмили доимии технологияҳои рақамӣ зарурати такмили пайвастаи касбиро дар ҳама зинаҳои таҳсилот, такмили ихтисос ва бозомӯзии касбии мутахассисони соҳаи сайёҳӣ ба миён меорад [4]. Аз ин лиҳоз, ба истилоҳ "таълими дарозмуддат" - омӯзиши пайваста дар тӯли ҳаёт ва дар марҳалаи ҳозира - бар асоси технологияҳои рақамӣ талабгор аст. Дониш бо суръати тез кӯҳна мешавад. Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки дар соҳаи сайёҳӣ тақрибан пас аз даҳ сол тадричан аз байн рафтани чунин касбҳо ба мисли сайёҳӣ, гид-тарҷумон ва экскурсия дар шакли анъанавии онҳо пешбинӣ шудааст. Дар муҳити тағйирёбандаи рақамӣ, инҳо талаб карда мешаванд: таҳлилгари Big-Data дар соҳаи туризм, оператори UAV дар туризм, оператори фазои виртуалӣ, менеҷери инноватсионӣ (дар туризм ва тиҷорати меҳмонхона), immersive тарроҳи воқеияти афзояндаи ҳудудҳо, таҳиягари навигаторҳои сайёҳӣ, таҳиягари платформаҳои сайёҳии интеллектуалӣ ва дигар касбҳо дар асоси технологияҳои рақамӣ. Ин маънои онро дорад, ки худи раванди таълим бояд ба тағйироти куллӣ дучор шуда, ба омодасозии мутахассисони ҷавобгӯи талаботи бозори меҳнати муосир ва талаботи иқтисоди рақамӣ таҷдиди назар карда шавад ва ин ногузир аст. Ҳамин тариқ, тадқиқотҳо нишон доданд, ки трансформатсияи рақамӣ ба соҳаи сайёҳӣ ва омодасозии кадрҳои оянда барои ин соҳа таъсири муайянкунанда дорад.

АДАБИЁТ

1. Аниськин, В. Н. Оптимизация процесса подготовки специалистов по туризму в условиях цифровой экономики/ В.Н. Аниськин, А.Л. Бусыгина, Е.В. Замара // АНИ: педагогика и психология. 2019. №1 (26) – С.29.32.
2. Евдокимова, В. Е. Формирование информационно-технологической компетентности будущих бакалавров туристической сферы в процессе обучения информатике/ В. Е. Евдокимова– Шадринск: Шадринский государственный педагогический университет, 2016. – 156 с.
3. Константинова, Д. С. Цифровые компетенции как основа трансформации профессио - нального образования / Д. С. Константинова, М. М. Кудаева // Экономика труда. – 2020. – Т. 7. – № 11. – С. 1055-1072.
4. Лозицкий, В. Л. Эволюция компетентностной составляющей в профессиональной подготовке специалистов в сфере туризма и гостеприимства в аспекте процессов цифровизации /В. Л. Лозицкий // Туризм и гостеприимство. – 2019. – № 2. – С. 34-40.
5. Масъалаҳои ташаккул ва рушди иқтисодиёти рақамӣ/ А.А. Мирзоалиев, М.С. Тулиев, П.И. Холиқова// Ахбори ДДҲБСТ, Силсилаи илмҳои гуманитарӣ.-Хуҷанд, 2022,№3 -С.124-135
6. Морозов, М. А. Особенности подготовки кадров для индустрии туризма и гостеприим - ства в условиях перехода к цифровой экономике / М. А. Морозов, Н. С. Морозова // Профессорский журнал. Серия: Рекреация и туризм. – 2019. – № 4(4). – С. 3-14.
7. Нақши соҳаи сайёҳӣ дар рушди иқтисодиёти кишвар/ А.А. Мирзоалиев, А.М.Сафаров// Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон.-Душанбе, 2020 №3(32) –С.138-145
8. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 21.12.2021.//[Захираи электронӣ] - Тарзи дастрасӣ: http:// president.tj /node/19088 (Санаи воридшавӣ: 11.04.2022 с).
9. Роберт, И. В. Стратегические направления развития информатизации отечественного об -разования в условиях цифровой трансформации / И. В. Роберт // Человеческий капитал. – 2021– № S5-3(149). – С. 16-40.

10. Arango-Morales, A. J. Digital competence of tourism students: Explanatory power of professional training/ A. J. Arango-Morales, A. Delgado-Cruz, A. L. Tamayo-Salcedo //European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education. – 2019. – Т. 10. – №. 1. – P. 310-326.
11. Balula, A. et al. Digital transformation in tourism education / A. Balula et al. //Tourism in South East Europe... – 2019. – Т. 5. – С. 61-72.

УДК 33.338

Абдураҳмон Ҳ., Асоева М.С.

НАҚШИ БОРҶОМА ДАР БАЛАНД БАРДОШТАНИ СИФАТИ МАҲСУЛОТИ ХӮРОКВОРӢ

Дар мақолам мазкур муаллифон масъалаи нақши борҷомаро дар баланд бардоштани сифати маҳсулоти хӯрокворӣ мавриди омӯзиш ва таҳқиқ қарор додаанд. Муаллифон қайд менамоянд, ки борҷома дар омодасозии мол, намуди зоҳирии он, ҳамлу нақл ва афзоиши фурӯши мол нақши муҳимро бозида, яке аз воситаҳои таъсиррасон ба талаботи харидории истеъмолкунанда мебошад. Борҷомаи маҳсулот яке аз ҷузъҳои муҳими коммуникатсияи маркетингӣ буда, пеш аз ҳама, диққати истеъмолгаронро ба худ ҷалб мекунад ва хусусиятҳои маҳсулотро равшан нишон медиҳад. Одами муосир савдои чаканаро бе истифодаи борҷомаи истеъмолӣ тасаввур карда наметавонад. Борҷома барои нигоҳ доштани сифати маҳсулоти хӯрокворӣ хизмат мекунад.

Вожаҳои калидӣ: борҷома, борҷомаи истеъмолӣ, борҷомаи истеҳсолӣ, борҷомаи нақлиётӣ, хосиятҳои эстетикӣ, дизайни борҷома, сифати маҳсулот, бехатарӣ, эргономикӣ, рақобатпазирии маҳсулот.

Абдурахмон Х., Асоева М.С.

РОЛЬ УПАКОВКИ В ПОВЫШЕНИИ КАЧЕСТВА ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫХ ТОВАРОВ

В данной статье авторы изучали и исследовали роль боржомы в повышении качества продуктов питания. Авторы отмечают, что груз играет важную роль в подготовке товара, его внешнем виде, транспортировке и увеличении реализации товара, является одним из средств воздействия на покупательские потребности потребителя. Упаковка товара является одним из важнейших компонентов маркетинговой коммуникации, и прежде всего она привлекает внимание потребителей и наглядно показывает особенности товара. Современный человек не может представить розничную торговлю без использования товаров народного потребления. Боржома служит для поддержания качества пищевых продуктов.

Ключевые слова: упаковка, потребительская упаковка, производственная упаковка, транспортная упаковка, эстетические свойства, зидайн упаковки, качество продукции, безопасность, эргономика, конкурентоспособность продукции.

Abdurahmon H., Asoeva M.S.

THE ROLE OF PACKAGING IN IMPROVING THE QUALITY OF FOOD PRODUCTS

In this article, the authors studied and investigated the role of Borjomi in improving the quality of food. The authors note that the cargo plays an important role in the preparation of the goods, its appearance, transportation and increase in the sale of goods, is one of the means of influencing the consumer's purchasing needs. Product packaging is one of the most important components of marketing communication, and above all, it attracts the attention of consumers and clearly shows the features of the product. A modern person cannot imagine retail trade without the use of consumer goods. Borjoma serves to maintain the quality of food products.

Key words: packaging, consumer packaging, industrial packaging, transport packaging, aesthetic properties, packaging zidine, product quality, safety, ergonomics, product competitiveness.

Дар шароити муосир борҷомабандии молҳо на танҳо барои нигоҳ доштани сифати мол, муҳофизат аз вайроншавӣ, ба осонӣ интиқол додан, балки барои ҷалб ва нигоҳ доштани таваҷҷӯҳи истеъмолкунандагон низ хизмат мекунад. Дар ҷаҳони муосир борҷомабандӣ воситаи иловагии ташаккули муносибати афзалиятноки истеъмолкунандаи ниҳоӣ ба маҳсулот мебошад, зеро он яке аз вазифаҳои асосии маркетинг ба ҳисоб меравад.

Айни замон дар бозор моле, ки борҷома надошта бошад ҷариб ки дида намешавад. Борҷома бештар барои маҳсулоти хӯрокворӣ омода карда шуда, аз ҷиҳати экологӣ бояд тоза ва ҷуллай бошад. Он симои ширкат ва аввалин манбаи иттилоот дар бораи хосият ва сифати маҳсулот мегардад. Аз ин лиҳоз, ба харидор таассуроти хуб гузоштан хеле муҳим аст, то боварии ӯро ба даст оварад ва ӯро ба муштарии доимӣ табдил диҳад.

Аксари истеҳсолкунандагон барои ғолиб шудан ба харидор шаклҳои ғайриоддии борҷома, ки дар байни истеҳсолкунандагони дигар хеле кам истифода мешаванд, таҳия мекунанд. Онҳо борҷомаҳои худро аз маводи махсусе истеҳсол мекунанд, ки намунаҳои ғайриоддӣ бошанд. Ин ҳама воситаҳои ҷалби таваҷҷӯҳ буда, бо ёрии онҳо истеъмолкунандагон иттилоотро ба таври визуалӣ ламс қабул мекунанд. Агар ба муштарӣ маҳсулот, дурусттараш, борҷома писанд омада бошад, вай онро харидорӣ карда, ҳатто барои чунин борҷома дар ҳаёти ҳаррӯза истифода мебарад. Аксар вақт шишаҳои пластикӣ ва шишагӣ, кӯзаҳо ҳамчун ҳалли тарҳрезӣ барои ороиши хона, ҳуҷра ва ғайра истифода мешаванд.

Борҷомаи маҳсулот яке аз ҷузъҳои муҳими коммуникатсияи маркетингӣ буда, пеш аз ҳама, диққати истеъмолгаронро ба худ ҷалб мекунад ва хусусиятҳои маҳсулотро равшан нишон медиҳад. Одами муосир савдои чаканаро бе истифодаи борҷомаи истеъмолӣ тасаввур карда наметавонад. Борҷома барои нигоҳ доштани сифати маҳсулоти хӯрокворӣ хизмат мекунад. Борҷома инчунин, ҳамчун контейнер истифода шуда, барои коркард ва осон намудани интиқоли маҳсулот истифода бурда мешавад. Пайдо кардани таърифи дақиқи борҷома дар адабиёти иқтисодӣ душвор буда, он ба маънои маҳдуд дида мешавад.

Бе борҷома пешбурди молро тасаввур кардан ғайриимкон аст. Борҷома барои муайян кардани намуди маҳсулот кӯмак карда, шинохти маҳсулотро осон мекунад. Борҷома барои ташаккул ва мустаҳкам кардани хусусиятҳои фарқкунандаи маҳсулот кӯмак карда, унсури ҷудонашавандаи бренд мебошад.

Борҷома восита ё маҷмӯи воситаҳоест, ки муҳофизати молро аз зарар ва талафот, муҳити зист аз ифлосшавӣ, инчунин раванди муомилоти маҳсулотро таъмин мекунад [7].

Борҷома ҳамчун воситае ҳисобида мешавад, ки дар он мол ҷойгир карда шуда, истифодаи он барои бурда расонидани бор, боркунӣ ва борфарории мол, анборкунӣ ва нигоҳдорӣ таъин гардидааст [2].

Борҷома маснуотест, ки барои нигоҳ доштан, муҳофизат кардан, таҳвил, бор кардану борфарорӣ, супурдан ва нигоҳ доштани ашёи хоми нимтайёр ва тайёр, инчунин маҳсулот хизмат мерасонад [7].

Борҷомаи истеҳсолӣ дар натиҷаи амалиёти технологӣ истеҳсол мешавад, ки марҳилаи ниҳоии истеҳсоли маҳсулот ва борҷомабандии он барои савдои чакана ё яклухт пешбинӣ шудааст. Борҷома аз ҷониби истеҳсолкунандаи мол бастабандӣ карда мешавад.

Дар маркетинг борҷомабандии маҳсулот аҳамияти калон дорад. Он чун дар ҳамчун зарф ҳисобида мешавад, ки дар он мол ҷойгир карда шудааст ва дар аксари мавридҳо дуруст таҳия карда шудааст. Як мол метавонад якчанд сатҳи борҷомабандӣ дошта бошад. Дар ин ҳолат борҷома, ки истифодаи он ба таъмини бурдани расонидани бор, боркунӣ ва борфарории мол, анборкунӣ ва нигоҳдорӣ таъин гардидааст, борҷомаи нақлиётӣ ё борқуттӣ номида мешавад [1].

Аз нуқтаи назари молшиносӣ ва логистика борҷома восита ё маҷмӯи воситаҳое мебошад, ки ҳифзи молро аз вайроншавӣ ва талафот ва муҳити зистро аз ифлосшавӣ таъмин менамояд. Мақсади асосии он ҳифзи молҳо аз шароити номусоиди беруна, коҳиш додани талафоти миқдори молҳо, пешгирии воридшавии зарарҳои мол ба муҳити зист мебошад [8]. Борҷома, аз нуқтаи назари маркетинг, қабати маҳсулотест, ки ба таври муайян тарҳрезӣ шудааст, ки метавонад ҷузъи ҷудонашавандаи маҳсулот бошад.

Таҳқиқотҳо дар соҳаи борҷома нишон медиҳад, ки ҳангоми ба мағоза омадан истеъмолкунанда дар бораи борҷома фикр намекунад, балки пеш аз ҳама ба он диққат медиҳад. То он даме, ки маҳсулот ҷойгир ва истифода шавад, он мустақилона вуҷуд надорад, балки дар якҷоягӣ бо борҷома воҳиди тақсимнашавандаи истеъмолро ташкил медиҳад.

Аз ин лиҳоз, яке аз вазифаҳои тарҳрезии борҷома илҳом бахшидан ба самаранокии мундариҷаи он мебошад. Сарфи назар аз он, ки истеъмолкунандагон ҳар рӯз дар хона ва дар ҷои кор бо борҷомаҳо дучор меоянд, онҳоро намебинанд. Борҷома танҳо вақте мушоҳида мешавад, ки кушодани он душвор аст ё вақти партофтани он расидааст.

Манфиатҳои асосии борҷома барои истеъмолкунандагон инҳо мебошанд: [8].

- Қобилияти зуд интихоб кардани маҳсулоти бренди машҳур ё ширкати дилхоҳ;
- Таъмини ҷолибияти намуди зоҳирӣ ва шуҳрати он;
- Шиносоӣ бо хусусиятҳои асосии маҳсулот;
- Фароҳам овардани шароити қуллай дар истеъмоли мол;
- Додани имтиёзҳо ба харидор - намуди тӯҳфа, намунаи озмоишӣ;
- Баланд бардоштани арзиши маҳсулот, масалан, банду басти шаффоф дидани маҳсулот, ношаффоф - пинҳон доштани камбудиҳо, ба истифодаи ками сарфакорӣ (масалан, воситаҳои шустушӯй) мусоидат мекунад, ки ин барои истеҳсолкунанда ё фурӯшанда фоиданок аст.

Айни замон, борҷома доираи васеи вазифаҳоро иҷро мекунад, ки дар расми 1. нишон дода шудааст.

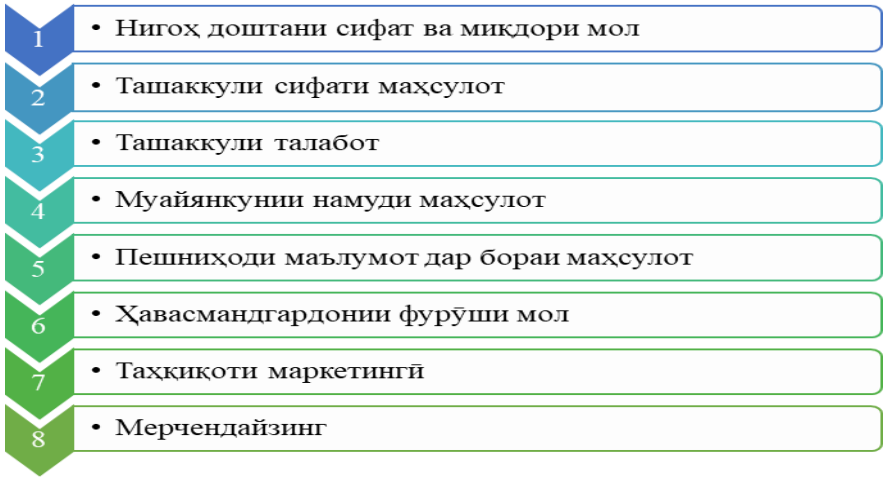

Расми 1. Вазифаҳои асосии борҷома

Вазифаи асосии борҷома ҳифзи маҳсулот аз таъсири беруна ва вазифаи иловагӣ ба истеъмолкунанда додани маълумот дар бораи маҳсулот мебошад.
Борҷома ба якчанд намуд тақсим мешавад: истеъмолӣ, нақлиётӣ, саноатӣ ва консервативӣ.

Мафҳуми борҷома хеле васеъ буда, намудҳои зиёди таснифотро дар бар мегирад, ки дар расми 2. оварда шудаанд.

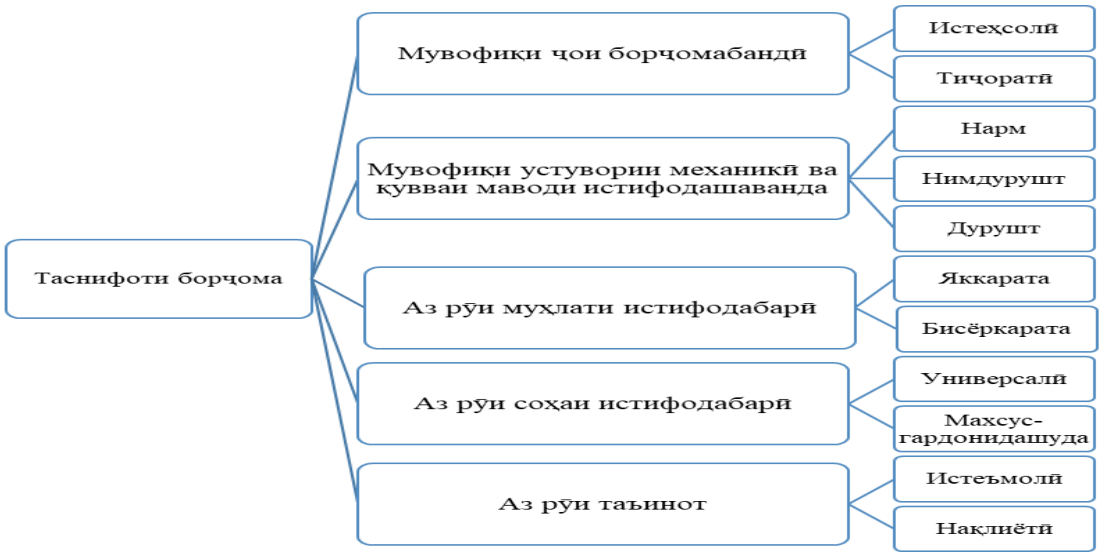

Расми 2. Таснифоти намудҳои борҷома

Талаботи борҷома аз ҷониби истеҳсолкунандагони маҳсулот, ташкилотҳои нақлиётӣ ва нигоҳдорӣ, Агентии стандартизатсия, метрология, сертификатсия ва нозироти савдои назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо иштироки Хадамоти санитарию эпидемиологӣ, Вазорати тандурустӣ ва ҳифзи иҷтимоии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда мешавад.

Дар стандартҳои маҳсулот, стандартҳои махсуси борҷомаи намудҳои алоҳидаи маҳсулот муқаррар карда мешавад. Шартҳои техникии истеҳсоли масолеҳи борҷома ва бастабандӣ, бехатарии мол барои ҳаёт, саломатӣ, амволи истеъмолкунанда ва муҳити зист ҳангоми истифода, нигаҳдорӣ, интиқол ва нобудкунии он, инчунин бехатарии ҷараёни иҷрои кор (хизматрасонӣ) вобастагӣ дорад [4].

Дар дастурҳо, стандартҳо оид ба муайян кардани нишондиҳандаҳои гигиенӣ ва микробиологии маводи борҷома ва зарфҳо, шартномаҳо ва созишномаҳо оид ба таҳвили маҳсулот, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон” муқаррар ва ба танзим медарорад.

Маҷмӯи талаботро барои борҷомабандиро ба се гурӯҳ тақсим кардан мумкин аст: асосӣ, иловагӣ ва маркетингӣ.

Расми 3. Талаботҳои асосӣ барои борҷома

Талаботи асосӣ барои борҷомасозӣ ин бехатарӣ, муҳити зист, эътимоднокӣ, мутобиқат, самаранокии иқтисодӣ ва ивазшавандагӣ мебошад [8].

Ҷадвали 1.

Марҳилаҳои таҳияи дизайни борҷома

№	Марҳилаҳо
1	Эҷоди идеяи асосӣ ва тасвири борҷома
2	Омода ва додани супоришҳои техникӣ ба тарроҳон (қисмати калон аз маҳдудиятҳои техникӣ ва хароҷот иборат аст)
3	Бо назардошти вариантҳои пешниҳодкардаи дизайнерҳо интихоби беҳтарин вариант
4	Санҷиши тарроҳии борҷома: интихоби усулҳои арзёбӣ, таҳияи сенарияи санҷиш, коркарди натиҷаҳои тадқиқот.
5	Ворид намудани тағйирот ба тарҳ, бо назардошти андешаҳои истеъмолкунандагони эҳтимолӣ

Ҳоло дар Аврупо тамоюли асосӣ гузариш аз маҳсулоти беборҷма ба борҷомадор мебошад. Ин сегменти бозор ҳамасола дар ҷаҳон афзоиш меёбад.

Яке аз мақсадҳои муҳимтарини борҷома, ки нигоҳ доштани миқдор ва сифати маҳсулоти истеҳсолшуда, таъмини қуллай барои бор кардан, борфарорӣ, интихоби намудҳои нақлиёт, баланд бардоштани самаранокӣ ва осон намудани кори вобаста ба нигоҳ доштани пардохтҳо дар анборҳо, осон кардани шароити меҳнат ва беҳтар намудани нишондиҳандаҳои савдо ба ҳисоб меравад [5].

Дар рушди борҷмабандии хӯрокворӣ, ширкатҳо ба саломатии инсон, қобили истифода ва фардикунонии борҷма диққат медиҳанд. Барои ин борҷомабандии ба истилоҳ “доно” таҳия карда мешавад. Масалан, дар асоси биополимерҳо ё банду баст таҳти шиори “Пирии беғам” барои нигоҳ доштани дарозумрии фаъоли одамони калонсол.

Аз ин лиҳоз, аллакай дар супермаркет шумо метавонед фавран хӯроки нисфирӯзиро дар чунин борҷома бихаред, ба шумо танҳо лозим аст, ки онро дар печ гарм кунед. Ё

бороҷма метавонад маҳсулоти ширӣ ва ғалладонагӣ дошта бошад, ки бо қисмат ҷудо карда шудааст, агар бутунии онҳо вайрон карда шавад, ин ҷузъҳоро омехта карда, маҳсулоти тайёр ба даст меоранд. Маҳсулоти болаззат ва серғизо метавонад дар борҷомаи қулай бастабандӣ карда шавад ва он ҳамчун ғизо “дар роҳ” ҷойгир карда шудааст, ки дар замони мо хеле маъмул аст.

Истеҳсоли борҷомаҳо дар зарфи 5 соли охир се баробар афзудаст. Ҳоло дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҶДММ “Шири саодат”, ҶДММ “Файзи Расул” ҳоло барои истеҳсоли маҳсулоти ширӣ аз бороҷмаҳои пластикӣ фаъолона истифода мебаранд. Онҳо дар истеҳсоли маҳсулот аз бастаҳои сабук ва сарфакорона – қуттиҳои пластикӣ, ба истифода мебаранд.

Бороҷмаи маҳсулоти хӯрокворӣ якчанд мақсадҳоро иҷро мекунад ва имкон медиҳад, ки он ба масофаи дур бехатар интиқол дода шавад ва барои муддати тӯлонӣ нигоҳ дошта шавад. Барои истеҳсолкунандагон муҳим аст, ки мувозинат байни масъалаҳои бехатарӣ ва дигар омилҳо, ба монанди хароҷот ва риояи муносибати экологӣ риоя карда шавад. Бисёре аз истеъмолкунандагон ба масъалаҳои экологии марбут ба технологияи бороҷмасозӣ диққати ҷиддӣ медиҳанд [6].

Мақсади асосии борҷомаҳои маҳсулоти хӯрокворӣ аз он иборат аст, ки ғизо мазза ва моддаҳои ғизонокии худро нигоҳ дорад. Баъзе аз ҳадафҳои дуюмдараҷаи борҷома нигоҳдорӣ, роҳат ва зидди қалбакиро дар бар мегиранд. Маводҳои самаранок табиати химиявӣ, биологӣ ва физикии маҳсулотро нигоҳ медоранд. Борҷома бояд тавре тарҳрезӣ шавад, ки газҳо ба монанди оксиген, инчунин рутубат ё рӯшноӣ бо ғизо тамос нагиранд.

Зарфҳои хӯрокворӣ ба нигоҳ доштани сифати ғизо мусоидат мекунанд, то он вайрон нашавад. Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки фоизи бештари ғизои тару тоза нисбат ба ғизои бороҷмашуда ба партов меравад. Шиша ва металл метавонад монеаи қавӣ бар зидди кимиёвии реактивӣ таъмин намояд. Баъзе ашёҳои борҷомабандӣ, ба монанди сарпӯшҳои шиша, барои тобовар будан тарҳрезӣ шудаанд.

Сифати хӯрок бояд на танҳо нигоҳ дошта шавад, балки борпеч ҳам сифати хӯрокро беҳтар намояд. Бастаи герметикӣ барои нигоҳ доштани хосиятҳои тиҷоратии ғизо зарур аст. Дар ниҳоят, борҷома метавонад муҳлати нигоҳдории маҳсулотро дароз кунад, ҳамон қадар беҳтар аст.

Барои баланд бардоштани рақобатпазирии маҳсулоти истеҳсоли Ҷумҳурии Тоҷикистон истеҳсолкунандагони маҳсулот, барои воридотивазкунии маҳсулоти асосии озуқа шароит фароҳам оваранд ва ба вуҷуд овардани иқтидори содиротӣ, аз ҷиҳати илмӣ-техникӣ ва инноватсионии комплекси агросаноатӣ диққат додан зарур аст.

Ҳамгироии бомуваффақияти ҷаҳонишавӣ дар шароити зерин имконпазир аст:

✓ фароҳам овардани шароити иқтисодию ҳуқуқӣ барои фаъолияти комплекси агросаноатӣ;

✓ таъсис ва ҷорӣ намудани технология ва таҷҳизоти муосири инноватсионӣ;

✓ истеҳсоли маҳсулоти баландсифати рақобатпазир;

✓ бо усулҳои муосири назорат ва идоракунии сифат таъмин намудани соҳаҳо ва бехатарии ашёи хом ва озуқаворӣ дар тамоми давраи ҳаёт “аз сарчашмаи аввали истеҳсол то ба истеъмолкунанда”;

✓ ташкили ҳуҷҷатхои меъёрӣ-техникm, ба ҳам мувофиккунондабо стандартҳои байналмилалӣ;

✓ тайёр намудани насли нави кадрҳои дорои сатҳи байналмилалии салоҳиятҳо.

Айни замон аҳамияти борҷомаҳои маҳсулоти хӯрокворирo барои саломатии миллионҳо одамон баҳо додан мумкин нест. Барои борҷомабандии маҳсулоти хӯрокворӣ маводҳои гуногун ба монанди: коғаз, картон, селофан, маводи полимерӣ ва омехта, қалъа, алюминий ва ғайра истифода мешаванд.

Ҳангоми борҷомабандии намудҳои гуногуни маҳсулоти хӯрокворӣ талаботи асосии борҷома ва усули борҷомабандӣ ин ҳифз ва нигоҳ доштани сифати маҳсулоти борҷомашуда дар муҳлати муайян, яъне то лаҳзаи истеъмоли он мебошад [2].

Барои нигоҳ доштани маҳсулоти гуштии хунукшуда истифода бурдани плёнкаҳои тунуки якқабатаи полимерии газгузар васеъ паҳн шудааст. Халтаҳои аз полиэтилении зичии кам сохташуда аксар вақт барои буридани гӯшт истифода мешаванд. Бо мақсади зиёд кардани муҳлати нигоҳдорӣ ва пешгирии навъҳои гуногуни ифлосшавии маҷмӯи маҳсулоти гӯштии чакана, ки дорои устухон мебошанд, онҳо аввал дар плёнкаи ғафси полимерии гармидиҳанда ва баъд дар қабати тунуки гармӣ печонида мешаванд. Ин барои он анҷом дода мешавад, ки плёнкаи ғафс плёнкаи кӯтоҳро аз сӯрохҳо муҳофизат кунад ва ба ин васила вайрон шудани тамомияти борҷома ва ифлосшавии маҳсулотро пешгирӣ кунад. Нигоҳдории дарозмуддати маҳсулоти ҳайвонот ва маҳсулоти баҳрӣ аксар вақт бо истифодаи маводи борҷомабандии бисёрқабатаи газ алоқаманд аст.

Истифодабарии плёнкаҳои монеъшаванда ҳифзи маҳсулоти борҷомашударо аз таъсири зараровари муҳити зист ва дарозтарин нигоҳ доштани хосиятҳои истеъмолии онро таъмин менамояд. Ба шарофати хосиятҳои камшавии худ, плёнкаҳои борҷомабандӣ дар атрофи маҳсулот “қабати дуюм”-ро ташкил медиҳанд ва онро дар пештахтаи (витрина) мағозаҳо ба таври мусоид пешкаш мекунанд. Баланд ҷойгир кардан ба таври муассир гирифтани шарбатро аз маҳсулот пешгирӣ мекунад, ки ба нигоҳ доштани намуди эстетикӣ ва дароз кардани муҳлати нигоҳдорӣ мусоидат мекунад.

Борҷомабандӣ бо технологияи фоупакӣ (пӯсти полимерӣ нигоҳдории дарозмуддати маҳсулотро таъмин мекунад). Мутахассисон чунин борҷомаро як намуди махсус меноманд, зеро “Flow Pack” асосан барои нигоҳдории вакуумии молҳои донагӣ аз як қатор маҳсулоти хӯрокворӣ ё маҳсулоти ғайриозуқа истифода мешавад.

Чунин борҷомабандии маҳсулот истифодаи технологияи вакууми уфуқӣ ё амудиро дар бар мегирад. Бартарии асосии ин технология дар набудани зарурати аз нав танзимкунии таҷҳизот ҳангоми борҷомабандии маҳсулоти андозаҳои гуногун мебошад. Хусусияти фарққунандаи ин намуди борвҷома намуди зоҳирии он аст: як дарзи дарозӣ дар тӯли тамоми дарозии он ва ду дарзҳои кунҷӣ дар кунҷҳо. Барои ин тартиб, плёнкаҳои ҷараёнҳои дорои хосиятҳои махсус истифода мешаванд, ки ин ба хусусияти кори таҷҳизоти саноатӣ вобаста аст.

Айни замон дар саноати хурокворӣ ба истеҳсоли масолеҳи нави борҷомабандӣ - безарар, ба осонӣ аз нав истифодашаванда, қобилияти муҳофизати самарабахши маҳсулотро аз зарари микробҳо ва таъсири оксигени атмосфера таъмин намуда, ҳангоми истеҳсол ва нигоҳ доштан ба камшавии онҳо роҳ надодан диққати калон медиҳад.

Истеҳсоли маҳсулоти гушту шир ҳамеша яке аз соҳаҳои меҳнатталаб ва гаронбаҳои комплекси агросаноатӣ буд ва боқӣ мемонад. Хӯрокҳои гӯштӣ ва ширӣ талаботи инсонро ба сафедаҳои ҳайвонот, витаминҳо ва минералҳо таъмин мекунанд. Аз ин лиҳоз, дар раванди коркард ва нигоҳдории технологӣ муҳим аст, ки истеъмолкунанда маҳсулоти хушсифати мувофиқи тамоми ҳуҷҷатҳои меъёрии Ҷумҳурии Тоҷикистон омода ва басташударо гирад.

Истеҳсолкунандагон кӯшиш мекунанд, ки намудҳо ва технологияҳои нави борҷомабандиро ҷорӣ кунанд, ки ба талаботи муҳимтарини зерин ҷавобгӯ бошанд:

- ✓ амнияти биологӣ;
- ✓ эътимоднокӣ;
- ✓ имкони коркарди дубора;
- ✓ осонии истеҳсол, нигоҳдорӣ, интиқол;
- ✓ хосиятҳои эстетикии баланд;
- ✓ кам кардани сарфи мавод ва арзиши аслии он.

Маҳсулоти маъмултарин ва айни замон нави гурӯҳи борҷомабандӣ аз инҳо иборатанд:

- ✓ маҳсулот барои борҷомабандии маҳсулоти хӯрокворӣ;

- ✓ шишаҳо ва дигар чизҳо барои маҳсулоти моеъ;
- ✓ шишаҳои полимерӣ, канистрҳо, зарфҳои якдафъаина;
- ✓ маҳсулот барои борҷомабандии молҳои гурӯҳи.

Омилҳое, ки ба сифати маҳсулот таъсир мерасонанд, ба омилҳое тақсим мешаванд, ки сифатро ташаккул медиҳанд ва омилҳое, ки сифатро нигоҳ медоранд. Ташаккули сифат - тарҳрезӣ ва таҳияи маҳсулот, ашёи хом, технологияи истеҳсолот, ҳолати ҳуҷҷатҳои меъёрӣ мебошад.

Ҳангоми тарҳрезӣ ва таҳияи маҳсулот талабот ба хусусиятҳои миқдорӣ ва сифатӣ муайян карда мешавад. Ин талабот дар асоси таҳқиқоти бозор муқаррар карда мешаванд, ки натиҷаи ниҳоии он муайян кардани дархостҳои истеъмолкунандагон барои сатҳи сифат ва хусусиятҳои қобили қабули миқдорӣ мебошад ва натиҷа, маркетинг ва фурӯши мол аз он вобаста аст, ки хусусиятҳо то чӣ андоза дуруст муайян карда шуда, инъикос ёфтааст. Ин омил барои ҳамаи дигар омилҳои ташаккулдиҳанда ҳалкунанда аст.

Омилҳое, ки ба нигоҳдории сифати маҳсулот таъсир мерасонанд, инҳо мебошанд:

- ✓ намӣ;
- ✓ равшанӣ;
- ✓ таркиби ҳаво;
- ✓ омилҳои механикӣ;
- ✓ биологӣ.

Нишондиҳандаҳои мақсадноки қобилияти қонеъ кардани эҳтиёҷоти ҷисмонӣ ва системавӣ мебошанд, ки аз ҳам фарқ мекунанд:

1. Мақсади функционалӣ;
2. Мақсади иҷтимоӣ - қонеъ гардондани талаботи ҷамъиятӣ;
3. Хосиятҳо ё нишондиҳандаҳои таъини тахассусӣ;
4. Таъиноти универсалӣ;
5. Эътимоднокӣ:

- ✓ устуворӣ;
- ✓ эътимоднокӣ;
- ✓ нигоҳдорӣ.

6. Эргономикӣ - қобилияти мол барои эҷод кардани ҳисси бароҳатӣ, пурратар қонеъ гардонидани талабот мувофиқи хусусиятҳои равонӣ ва психофизиологии истеъмолкунанда мебошад.

7. Хосиятҳои эстетикӣ – қобилияти мол барои бедор кардани шаклҳои арзиши иҷтимоӣ дар аломатҳои дарки ҳиссӣ ва қонеъ гардонидани талаботи эстетикии шахс:

- ✓ намуди зоҳирии мол;
- ✓ якпорчагии он;
- ✓ тарҳрезӣ;
- ✓ муд;
- ✓ услуб;
- ✓ ифоданокии иттилоот;
- ✓ такмили иҷрои истеҳсолот.

8. Бехатарӣ – ҳолате, ки дар он хавфи расонидани зарар ё расонидани зарар ба шахс ба сатҳи қобили қабул маҳдуд аст:

- ✓ кимиёвӣ;
- ✓ радиатсия;
- ✓ механикӣ;
- ✓ санитарию гигиенӣ;
- ✓ зидди сӯхтор;
- ✓ барқ;
- ✓ магнитӣ ва ғ.

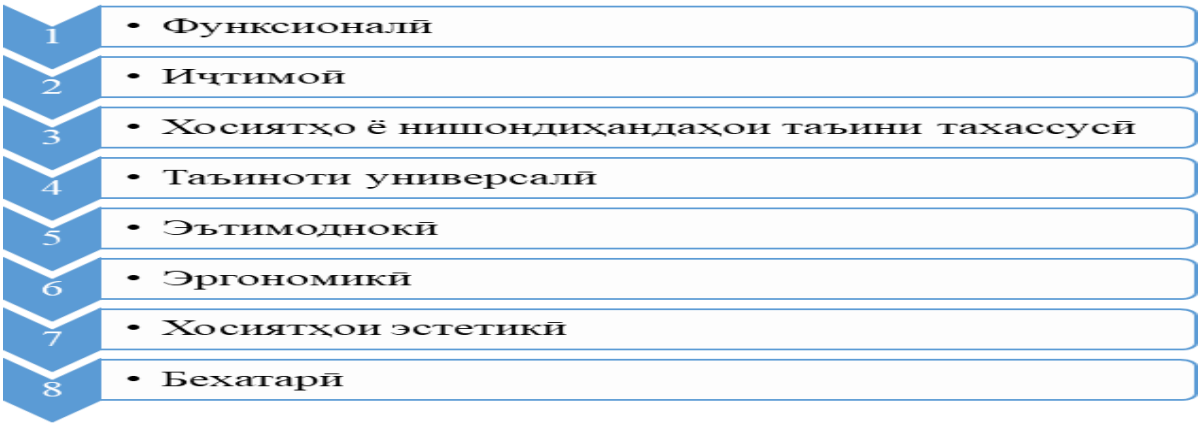

Расми 4. Нишондиҳандаҳои мақсадноки қобилияти қонеъ кардани эҳтиёҷоти ҷисмонӣ ва системавӣ

Дараҷаи сифат хусусияти нисбӣ мебошад, ки ба муқоисаи маҷмӯи нишондиҳандаҳои сифати он, ки ба маҷмӯи нишондиҳандаҳои асосӣ мувофиқ аст, асос ёфтааст.

Намунаҳои беҳтарини молҳои истеҳсоли ватанӣ ва хориҷӣ ҳамчун нишондиҳандаҳои асосӣ гирифта шудаанд. Ё нишондиҳандаҳои намунаҳои ибтидоӣ, ки ба таври таҷрибавӣ муайян карда шудаанд, дар санадҳои меъёрӣ тасдиқ карда шудаанд.

Баҳодиҳии сатҳи сифат ҳангоми муқаррар кардани нарх, тарҳрезии маҳсулоти нав, интихоби беҳтарин вариантҳои маҳсулот, таҳлили маълумот дар бораи сифати маҳсулот ва дар ҳолатҳои дигар зарур аст.

Намудҳои дараҷаи сифат инҳо мебошанд:

1. Техникӣ – муқоисаи бартарияти технологӣ ҳангоми муқоисаи истеҳсолкунандагони ватанӣ ва хориҷӣ;

2. Техникӣ – иқтисодӣ – муқоисаи ҳам нишондиҳандаҳои техникӣ ва ҳам иқтисодӣ: нишондиҳандаи интегралӣ – таносуби самараи умумии фоидаовар аз фаъолият ё истеъмоли маҳсулот ба хароҷоти умумии таъсис ва истифодаи он;

3. Дараҷаи меъёрӣ – бо арзишҳои ададии воқеии нишондиҳандаҳои сифат, ки дар минтақае, ки бо арзишҳои ҳаддиҳӣ машдуд мебошанд, тавсиф карда мешавад.

Омилҳои асосие, ки бояд ҳангоми истеҳсол ва истифодаи борҷомабандӣ дар бозор ба назар гирифта шаванд, инҳоянд:

- Мутобиқати андозаи борҷомаҳо ба талаботи истеъмолкунандагони кишварҳои алоҳида;
- Мавҷудияти урфу одатҳои маҳаллӣ оид ба тарҳрезии борҷомабандӣ;
- Талаботи қонунӣ дар соҳаи бастабандӣ;
- Зарурати мутобиқ кардани арзиши борҷомабандӣ бо қобилияти харидории истеъмолкунандагони мол;
- Ба мақсад мувофиқ будани эътирофи мол аз ҷониби харидорони эҳтимолии он;
- Қобилияти дарк кардани борҷомаи мол аз ҳисоби сатҳи маърифатӣ ва фарҳангии истеъмолкунандагон.

Ҳамин тариқ, борҷома дар омодасозии мол, намуди зоҳирии он, ҳамлу нақл ва афзоиши фурӯши мол нақши муҳимро бозида, яке аз воситаҳои таъсиррасон ба талаботи харидории истеъмолкунанда мебошад.

Бо такмил додани борҷомаи корхона фаъолияти корхона низ такмил меёбад. Барои таъмини рушди борҷомаи маҳсулоти хӯрокворӣ такмили он давра ба давра гузаронда шуда, ба он диққати махсус додан лозим аст.

Маркетологҳо бар ин назаранд, ки истеъмолкунандагон дар пайи харидани маҳсулоти арзонтарин нестанд, балки мехоҳанд, ки маҳсулоти баландсифатро бо нархи арзон харидорӣ кунанд.

Ба ақидаи коршиносон, мушкили корхонаҳои Тоҷикистон дар он нест, ки онҳо намехоҳанд бо намуди зоҳирии молҳои худ сару кор гиранд, балки дар он аст, ки онҳо бо тамоюлҳои нав пайгирӣ намекунанд.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки борҷомаи нави зебо назар ба ҷорӣ намудани ҳама гуна такмили технологӣ ба тезтар фурӯхтани мол ёрӣ мерасонад. Борҷомаи замонавӣ харидорро ба сифат ва эътибори маҳсулот бовар кунонида, мутобиқати онро ба талаботи замонавӣ ва стандартҳои истеъмолӣ нишон медиҳад.

АДАБИЁТ

1. Абдураҳмон Ҳ. // Маркетинги байналмилалӣ (комплекси таълимӣ-методӣ)// КВД “Матбаа”, Душанбе 2023. Саҳ. 119.
2. Белова А. А. Вторичная упаковка // Мясная индустрия. 2014. № 5. С. 43.
3. Гарипов Р. М. и др. Влияние полимерных упаковочных материалов на сроки хранения полуфабрикатов из мяса птицы // Вестник казанского технологического университета. 2014. Т. 17. № 21. С. 232.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳимояи ҳуқуқи истеъмолкунандагон” (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2004, №12, Боби 1, моддаи 1.).
5. Ларионов Г.В. Упаковка как фактор повышения конкурентоспособности предпринимательских структур // Российское предпринимательство. 2007. №12. URL: https://cyberleninka.ru. (дата обращения: 10.04.2023).
6. Роль, материалы и экологические проблемы упаковки пищевых продуктов. https://www.desjardin.fr/ru. (дата обращения: 10.04.2023).
7. С.А. Богатырев// Тара и упаковка для продовольственных товаров: краткий курс лекций. – Саратов, 2017. Стр 4.
8. Черник Н.Ю. Товарная политика предприятия: учеб. пособие / Н.Ю. Черник. – Минск: БГЭУ, 2004. Стр. 46.

УДК 339.5.336.24

Буриев Л.Ҷ., Каримов Р.А.

ҲОЛАТИ ИМРУЗАИ ФАЪОЛИЯТИ ГУМРУКӢ ОИД БА ТАЪМИНИ АМНИЯТИ МИЛЛӢ ДАР ШАРОИТИ ИҚТИСОДИ РАҚАМӢ

Дар мақолаи мазкур мафҳуми амнияти иқтисодӣ ва нақши мақомоти гумрук дар таъмин он, инчунин таҳлили гардиши молҳои воридотӣ ва содиротӣ дар низоми танзим ва таъмини гумрукӣ дар маҷмӯъ бо таъмини амнияти иқтисодии кишвар фароҳам оварда шудааст.

Вожаҳои калидӣ: амнияти иқтисодӣ, мақомоти гумрук, танзими гумрукӣ, сиёсати гумрукӣ, боҷи гумрукӣ.

Буриев Л.Дж., Каримов Р.А.

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТАМОЖЕННЫХ ОРГАНОВ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

В данной статье представлено понятие экономической безопасности и роль таможенных органов в ее обеспечении, а также проведен анализ движения ввозимых и вывозимых товаров в системе регулирования и таможенной безопасности в целом для обеспечения экономической безопасности страны.

Ключевые слова: экономическая безопасность, таможенные органы, таможенное регулирование, таможенная политика, таможенные пошлины.

Buriev L.J., Karimov R.A.

CURRENT STATE OF ACTIVITIES OF CUSTOMS AUTHORITIES TO ENSURE NATIONAL SECURITY IN THE CONDITIONS OF DIGITAL ECONOMY

This article presents the concept of economic security and the role of customs authorities in its provision, as well as an analysis of the movement of imported and exported goods in the regulatory system and customs security in general to ensure economic security. the security of the country.

Key words: economic security, customs authorities, customs regulation, customs policy, customs duties.

Таъмини амнияти миллӣ дар соҳаи иқтисод вазифаи муҳимтарини давлат мебошад, зеро рушд ва самти принсипҳои иқтисодии рушд ва самтҳои муносибатҳои сиёсӣ ва иҷтимоиро муайян мекунад, ба пешрафти зеҳнии ҷомеа ва ахлоқии он таъсир мерасонад.

Амнияти иқтисодӣ қисми ҷудонашавандаи амнияти миллӣ буда, дар айни замон асос ва заминаи он мебошад [2]. Агар ба таърихи пайдоиши мафҳуми “амнияти иқтисодӣ” назар намоем, маълум мегардад, ки мафҳуми амнияти иқтисодӣ дар мамлакатҳои пайдо шуда барои мамлакатҳои рӯ ба тараққӣ ва мамлакатҳои дар марҳилаи гузариш қарор дошта, масъалаҳои нав ва кам тадқиқ намуда мебошад. Мафҳуми “амнияти иқтисодӣ” дар собиқ давлатҳои ИҶШС истифода намешуд, чунки татбиқи консепсияи “нақшбандӣ” ба бадшавии нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ дар давлат роҳ намедод.

Мафҳуми амнияти иқтисодӣ бо дарназардошти дигаркуниҳои дар иқтисодиёт ба амаломада ва бисёрпаҳлӯ будани, масъалаи мазкур ҳаматарафа омӯхта нашудааст. Аз ин рӯ то ҳол мафҳуми амнияти иқтисодӣ тафсири ягонаи худро наёфта, дастгоҳи категориалӣ, давлатӣ ва байнидавлатии ин масъала ба таври пурра таҳррезӣ нашуда, муносибати ҷиддии илмиро талаб дорад.

Вале ин маънои онро надорад, ки санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ оид ба масъалаҳои амнияти иқтисодӣ ва мафҳуми он дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди омӯзиш қарор нагирифта бошад.

Омӯзиш, тадқиқи ҳаматарафа ва таҳияи қарорҳои дахлдор [3] доир ба масъалаҳои амнияти иқтисодӣ метавонад дар давраи гузариш ва рушди минбаъдаи муносибатҳои бозоргонӣ он заминаи боэътимоде шавад, ки мамлакатро дар муддати кӯтоҳ ба рушду субботи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ оварад. Танзими сиёсати гумрукии давлат дар таҳияи лоиҳаҳои ислоҳот ва иловаҳои мақомоти қонунгузорӣ барои баррасӣ ва тасдиқи он ба назорат ва таъсири он ба иқтисодиёти кишвар ба ҳисоб меравад. Дар ҳақиқат амнияти иқтисодӣ дар қатори амнияти ҷомеа, давлат ва шахс асоси таркибии амнияти миллӣ ба шумор меравад. Рукнҳои давлату давлатдории кишвари соҳибистиқлол Ҷумҳурии

Тоҷикистон сол аз сол таҳкиму густариш ёфта, равобити иқтисодии берунии он он ба мамолики хориҷӣ рушди тоза ба тоза касб мекунад ва бо ин васила нерӯи иқтисодии кишвар рӯ ба афзоиш дорад.

Маҳз ҳамин омил аст, ки нақши амнияти иқтисодиро дар бораи амнияти миллӣ муҳим ва бузург менамояд. Дар айни замон, давлате, ки фаъолияти иқтисодии берунаро анҷом медиҳад, узви шабакаи васеъи ҳамкории соҳавӣ ба монанди савдои хориҷӣ, истеҳсолот, сармоягузорӣ, амалиётҳои кредитии асъорӣ ва молиявӣ мебошад. Дар айни замон, савдои хориҷӣ яке аз соҳаҳои муҳимтарини фаъолияти иқтисодии хориҷӣ - «соҳибкорӣ дар соҳаи мубодилаи байналмилалии мол, кор, хизматрасонӣ, иттилоот ва моликияти зеҳнӣ» мебошад. Аз ин рӯ Хадамоти гумрук якҷоя бо якчанд мақомоти дахлдор оид ба назорати молҳои воридотӣ ва содиротӣ вазифадор аст, ки бозори дохиларо ҳифз, фаъолияти иқтисоди хориҷиро танзим, хазинаи давлатро ғанӣ намуда, алайҳи қочоқу қонуншиканиҳои гумрукро мубориза барад.

Амнияти иқтисодиро ҳамчун базиси амнияти миллӣ эътироф намудаанд. Дар навбати худ аминияти иқтисодӣ ба намудҳои зерин ҷудо мешаванд: умумииқтисодӣ, иқтисоди беруна, молиявӣ, технологӣ, хоҷагии обӣ, энергетикӣ, озуқаворӣ, ашёи хом, захираҳои меҳнатӣ ва муқобили офатҳои табиӣ.

Қисмати муҳими амнияти иқтисодии давлат ин амниятии миллии гумрукӣ ба ҳисоб меравад. Чунки амнияти миллии гумрукӣ метавонад ҳифзи манфиатҳои миллии давлатро риоя намуда, он ба шароитҳои гуногуни берунӣ ва дохилӣ, новобаста аз ҳама гуна таҳдидҳо, барои анҷом додани амалиётҳои тиҷоратии гумрукӣ имкон фароҳам меорад. Мақомоти гумрук дар таъмини манфиатҳои иқтисодии кишвар нақши асосӣ дошта, яке аз элементҳои муҳими инфрасохтори бозор ба ҳисоб меравад [1]. Дар доираи салоҳияти худ мақомоти гумрук таъмини имнияти иқтисодиро дар самти савдои беруна ба дӯш дошта, ҳамчун мақоми давлатии танзим ва назорати фаъолияти иқтисоди хориҷӣ ба шумор меравад.

Рушди сиёсати гумрукӣ дар таъмини амнияти иқтисодии кишвар татбиқи самтҳои асосии фаъолиятро дар бар мегирад [4]:

- такмили заминаи меъёрии ҳуқуқӣ бо дарназардошти манфиатҳои миллии ҷумҳурӣ;
- таҳия ва татбиқи барномаҳои давлатии мутамарказ, ки амнияти иқтисодии кишварро тақвият медиҳанд;
- пешгӯии рушди вазъ, таҳия ва татбиқи чораҳо оид ба беҳтар намудани фаъолияти мақомоти гумрукӣ.

Дар маҷмӯъ тадбиқи се вазифаи асосӣ, мақомоти гумрук метавонад барои таъмини амнияти иқтисодии кишвар дар самти муносибаҳои иқтисоди хориҷӣ заминаи боэътимод гузорад, ки онҳо ба чунин намудҳо ҷудо мешаванд:

- фискалӣ;
- превентивӣ;
- протексиностӣ.

Бояд, қайд намуд, ки вазифаи превентивӣ-мубориза алайҳи қочоқи мол ва дигар ҳуқуқвайронкуниҳоро дар соҳаи фаъолияти гумрукӣ дар бар мегирад ва вазифаи протексионистӣ бошад маҷмӯи чораҳои протесионистии давлатро, ки манфиатҳо ва амнияти иқтисодии онро таъмин менамоянд, иборат мебошад.

Татбиқи чораҳои протексионисӣ асосан дар доираи танзими тарифию гумрукӣ ва ғайритарифии фаъолитяи иқтисоди хориҷӣ сурат мегиранд. Хадамоти гумрук ба масъалаҳои таъмини амнияти иқтисодии кишвар, аз ҷумла ҳимояи бозори истеъмолӣ ва истеҳсолкунандагони ватанӣ, диққати ҳамаҷониба дода, ҳамарӯза дар баррасии масъалаҳои мазкур машғул мебошад.

Гуфтан ҷоиз аст, ки давлатҳои тараққикарда ва бештари давлатҳои рӯ ба тараққии ҷаҳонии муосир доир ба масъалаҳои ҳимояи бозори истеъмолӣ ва масъалаҳои бозори

истеъмолӣ ва истеҳсолкунандагони ватанӣ таҷрибаи назаррас ҷамъ овардаанд. Ба хусус дар ин ҷода чораҳо ва фишангҳои иқтисодии танзими фаъолияти иқтисодии хориҷӣ нақши муҳимро ишғол менамоянд.

Аз ҷумла, истифодаи чораҳои махсуси ҳимоявӣ, зиддидемпингӣ, ҷуброни ва фишангҳои ғайритарифӣ ба монанди квота, литсензиякунонӣ, мамнӯият ва маҳдудияти содирот ва воридот дар савдои хориҷӣ аз қабили онҳо мебошанд.

Ҷорӣ намудани боҷҳои номбурда ва чораҳои ғайритарифӣ баҳри ҳимояи бозори истеъмолӣ ва истеҳсолкунандагони ватанӣ якчанд марҳилаҳоро дар бар гирифта, таҳқиқу тафтиши дахлдор ва мушаххасро дар доираи стандарту меъёрҳои байнадмилалӣ талаб менамояд.

Бояд, зикр кард, ки истифодабарии чораҳо ва фишангҳои номбурда дар доираи стандарту меъёрҳои байналмилалии молиявӣ ва иқтисодӣ, аз ҷумла Созмони Умумиҷаҳонии Савдо дар амал қарор дода мешавад.

Масъалаи дигаре, ки қобили назар аст, ин дуруст ба роҳ мондани ҳамкории мақомоти дахлдори давлатӣ, ки таъмини амнияти иқтисодии кишварро дар самти фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ба душ доранд, мебошад.

Ба мақомоти давлатии дахлдор, ки дар қатори мақомоти гумрук дар раванди интиқоли мол ва воситаҳои нақлиёт таввасути сарҳади гумрукии кишвар мустақиман вобастаанд, дохил мешаванд:

- Агентии стандартизатсия, метрология, сертификатсия ва нозироти савдои назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон (Тоҷикстандарт);
- Хадамоти назорати давлатии фитосанитарӣ, карантин ва муҳофизати растаниҳо;
- Маркази ҷумҳуриявии назорати давлатии санитарию эпидиомологӣ;
- Маркази назорати давлатии фаъолияти фармасевтӣ;
- Хадамоти назорати давлатии байтории Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- Кумитаи ҳифзи муҳити зисти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Мақомоти гумрук барои амалӣ намудани сиёсати пешгирифтаи давлат ва таъмини рушди иқтисодии он яке аз мақомотҳои асосӣ ба ҳисоб рафта, дар баланд бардоштани обрӯю эътибори кишвар ҳиссаи арзанда дорад. Ҳангоми барасмиятдарорӣ ва назорати гумрукии моли таввасути сарҳад интиқолёбанда риояи талаботи қонунгузории гумрукиро таъмин намуда, танҳо баъд аз пешниҳоди ҳуҷҷатҳои зарурии мақомоти дахлдори дар боло дарҷгардида онро ба муомилот иҷозат медиҳанд.

Ҳамин тариқ, натиҷаи таҳқиқот нишон медиҳад, ки дар шароити кунунӣ баҳри таъмини амнияти иқтисодӣ, фарҳангӣ ва ҳифзи муҳити зист дар кишвар давра ба давра тадбирҳои дахлдор андешида мешавад. Вале масъалаи ошкор ва пешгирӣ ва мубориза бар зидди қочоқ ҳамчун яке аз самтҳои афзалиятноки мақомоти гумрук боқӣ мемонад. Бинобар ин, омӯзиш, тадқиқи ҳаматарафа ва таҳияи қарорҳои дахлдор доир ба масъалаҳои амнияти иқтисодӣ, дар давраи гузариш ва рушди минбаъдаи муносибатҳои бозоргонӣ, ҳамчун заминаи боэътимод баромад мекунад ва метавонад дар муддати кӯтоҳ ба рушду субботи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва сиёсии мамлкат мусоидат намояд.

АДАБИЁТ

1. Ашуров М.Н. Состояние и развитие таможенной инфраструктуры приграничных районов Таджикистана/ Убайдуллоев Ф.К., Ашуров М.Н.// Известия ВУЗов (Кыргызстан). 2013. № 7. С. 19-24.
2. Нидоев Н.Ф.Танзими давлатии фаъолияти гумрукӣ / Н.Ф. Нидоев Зери таҳрири умумии доктори илмҳои иқтисод, профессор Фақеров Ҳ.Н.-Душанбе:Ирфон, 2018.-260 саҳ.
3. Рачабов Р.К. Ҳикматов С.И. Иқтисодиёти фаъолияти гумрукӣ / Р.К. Рачабов С.И. Ҳикматов. Душанбе: Сумани қудрат, 2013.-184 с.

4. Тафсири Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти савдои хориҷӣ”/ Зери назари доктори илмҳои ҳуқуқ, профессор Раҳимзода М.З.-Душанбе: “Империал-Групп”, 2016.-174 саҳ

УДК 657:336.741

Сангинова Ш.Н., Мирзоалиев А.А.

ҶАНБАҲОИ ҶУДОГОНАИ ТАШКИЛИ БАҲИСОБГИРИИ АМАЛИЁТИ АСЪОРӢ МУТОБИҚИ СБҲМ

Ин мақола ба баррасии баъзе ҷанбаҳои тағйирёбии қурби асъор бахшида шудааст. Мохият ва таснифоти тафовути асъорӣ дар натичаи тағйирёбии курби асъор таҳқиқ карда шудааст. Масъалахои таъминоти меъёрии инъикоси оқибатҳои тағйирёбии қурби асъор дар баҳисобгирӣ баррасӣ шудаанд. Таснифи фарқиятҳои асъорӣ бо роҳи нишон додани фарқиятҳои мубодилавӣ ва маблағӣ дар таркиби онҳо такмил дода шудааст. Муносибат оид ба инъикоси баҳисобгирии муҳосибии фарқиятҳои асъорӣ бо мақсади пешгӯии таъсири тағйирёбии қурби асъор ба натиҷаҳои фаъолияти корхона пешниҳод карда мешавад.

Калидвожаҳо: баҳисобгирии муҳосибӣ, фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, асъор, фарқияти қурби асъор, фарқияти маблаг, муомилоти асъорӣ, асъори хориҷӣ, муомилоти асъорӣ, тағйирёбии асъор, фарқияти асъор, қарорҳои идоракунӣ.

Сангинова Ш.Н., Мирзоалиев А.А.

ОТДЕЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕТА ВАЛЮТНЫХ ОПЕРАЦИЙ СОГЛАСНО МСФО

Данная статья посвящена рассмотрению некоторых аспектов изменения валютных курсов. Исследована сущность и классификация валютных разниц как результата колебаний валютных курсов. Рассмотрены вопросы нормативного обеспечения отражения последствий колебания валютных курсов в учете. Усовершенствована классификация валютных разниц путем выделения в их составе курсовых и суммовых разниц. Предложен подход к учетному отображению валютных разниц с целью прогнозирования влияния валютных колебаний на результаты деятельности предприятия

Ключевые слова: учет, внешнеэкономическая деятельность, валюта, курсовые разницы, суммовые разницы, валютные операции, иностранная валюта, операции в иностранной валюте, валютные колебания, валютные разницы, управленческие решения.

Sanginova Sh.N., Mirzoaliev A.A.

SEPARATE ASPECTS OF THE ORGANIZATION OF ACCOUNTING FOR CURRENCY OPERATIONS IN ACCORDANCE WITH IFRS

This article is devoted to the consideration of some aspects of changes in exchange rates. The essence and classification of currency differences as a result of exchange rate fluctuations has been studied. The issues of normative support for the reflection of the consequences of fluctuations in exchange rates in accounting are considered. The classification of currency differences has been improved by highlighting exchange and sum differences in their composition. An approach is

proposed to the accounting display of currency differences in order to predict the impact of currency fluctuations on the results of an enterprise's activities.

Key words: accounting, foreign economic activity, currency, exchange rate differences, sum differences, currency transactions, foreign currency, foreign currency transactions, currency fluctuations, currency differences, management decisions.

Постановка проблемы. Динамизм, нестабильность и непредсказуемость – одни из главных черт современной экономико-политической ситуации в Таджикистане. Это приводит к росту актуальности вопросов повышения точности и достоверности управленческих решений, которые обеспечиваются достоверным, своевременным и точным отражением в бухгалтерском учете хозяйственных операций. В то же время глобализация мирового пространства и курс на интеграцию страны в мировое экономическое пространство делает одним из важных направлений развития предприятий именно внешнеэкономическую деятельность. Деятельность субъектов внешнеэкономической деятельности связана с поступлением иностранной валюты, налогов и сборов в бюджет Республики Таджикистан. Поэтому организация соответствующего учета этих операций актуальна для каждого субъекта ВЭД. Изменение масштабов и характера внешнеэкономических операций в деятельности отечественных предприятий выдвигают новые требования к методологии и организации бухгалтерского учета внешнеэкономических операций. В связи с этим особое значение приобретают научные исследования, направленные на развитие теоретических основ бухгалтерского учета операций связанных с иностранной валютой, взаимодействием с иностранными контрагентами, переоценкой активов и обязательств вследствие изменения валютных курсов и т.д. При формировании информации об операциях связанных с иностранной валютой, требуют решения ряд проблем, связанных с влиянием таких операций на достоверную оценку стоимости активов и обязательств, влияют на финансовый результат предприятия, чистые денежные потоки и собственный капитал. Решение существующих методологических проблем будет способствовать созданию адекватного новым условиям хозяйствования правового, методологического, методического и организационного обеспечения учета внешнеэкономических операций.

Анализ последних исследований и публикаций. Следует признать, что проблемы совершенствования бухгалтерского учета внешнеэкономических операций, как и многие другие направления деятельности предприятий, практически не затронуты в исследованиях отечественных ученых-экономистов. В зарубежной литературе, особенно на постсоветском пространстве, проблематика исследований в этой сфере направлена по многим направлениям. Однако, учитывая существенные различия в методологии ведения учета, рассмотрении зарубежных источников, отличающихся от предусмотренной МСФО порядка учета валютных операций, выглядит не совсем корректным. Тем не менее, в ходе исследования отдельных вопросов расчета и учета курсовых разниц, практических рекомендаций по бухгалтерскому оформлению операций в иностранной валюте были рассмотрены труды ученых – В.Ф. Палия, С.Ф. Низомова, М,У. Бобоева, С.И. Садыкова, М. Шобекова и др.

Выделение не решенных ранее частей общей проблемы. Несмотря на значимость полученных результатов исследователей, на сегодняшний день не хватает единого подхода к учету валютных операций, определение курса по которому необходимо проводить переоценку статей, подлежащих переоценке; сроков ее проведения и отражение результатов на счетах бухгалтерского учета; организации эффективной системы внутреннего контроля над валютными операциями. Охватить все возникающие проблемные вопросы тематики исследования в одной статье невозможно, поэтому выделим основные моменты, которые будут рассмотрены в данной статье.

Цель статьи. Главной целью этой работы является исследование подходов по отражению последствий колебания курсов валют, их учетного отражения, а также влияния на показатели финансового состояния, результатов деятельности и движения денежных средств**.**

Изложение основного материала. За последний период в сфере урегулирования внешнеэкономической деятельности произошло относительное улучшение: упрощены условия осуществления внешнеэкономических операций; устранено определенное количество административных препятствий; оптимизирована часть налогов и сборов, но в соответствии с учетными процедурами и подходами ситуация не изменилась, а наоборот усложнилась вследствие нестабильной экономической среды и постоянного колебания валютного курса.

Внешнеэкономическая деятельность (ВЭД), согласно Закону [1], представляет собой взаимоотношения между субъектами хозяйственной деятельности Республики Таджикистан и резидентами других стран, которые происходят как на территории Республики Таджикистан так и за ее пределами. По видам осуществления внешнеэкономическая деятельность имеет достаточно существенный перечень, который можно обобщить следующим образом: осуществление экспорта и импорта товаров, капиталов и рабочей силы, осуществление бартерных операций, предоставление услуг, осуществление международных финансовых, кредитных, расчетных операций, научной, научно-технической, учебной деятельности и других видов деятельности, не противоречащих законодательству. Таким образом, охватывая практически все сферы хозяйственной деятельности предприятий, внешнеэкономическая деятельность, с точки зрения организации и процедур ведения учета представляет собой отдельный достаточно сложный участок, обуславливающий необходимость решения следующих вопросов (рис. 1).

Рисунок 1. Специфические составляющие элементы в учете внешнеэкономической деятельности

Источник: разработан авторами

Практическая реализация ВЭД осуществляется на основании применения определенных правовых норм, закрепленных в международных и национальных нормативных документах, составляющих методологическую основу организации ВЭД и ее учета.

В отечественном законодательстве учет операций с иностранной валютой регламентируется нормами ПБУ 2/99 «Учет имущества и обязательств предприятия, стоимость которых выражена в иностранной валюте», а в международном – МСФО (IAS) 21 «Влияние изменений валютных курсов». Несмотря на то, что национальный стандарт

разрабатывался на основе международного стандарта, между ними остаются отличия в подходах к отражению операций, связанных с валютой. Поэтому нами были проанализированы отдельные вопросы и терминологические понятия, имеющие между собой существенные отличия (табл. 1).

Таким образом, международный стандарт МСФО (IAS) 21 содержит общие подходы к упорядочению учета в зарубежных единицах, которые направлены на приведение к единым учетным стандартам отчетных данных в различных объектах хозяйствования. В отличие от него ПБУ 2/99 детализирует информацию об отдельных учетных элементах, оставляя без внимания такие вопросы, как переоценка запасов, перевод одной валюты в другую и т. п.

Таблица 1. Сравнительный терминологический анализ стандартов ПБУ 2/99 «Учет имущества и обязательств предприятия, стоимость которых выражена в иностранной валюте» и МСФО (IAS) 21 «Влияние изменений валютных курсов»

Ключевые признаки сравнения	**ПБУ 2/99 «Учет имущества и обязательств предприятия, стоимость которых выражена в иностранной валюте»**	**МСФО (IAS) 21 «Влияние изменений валютных курсов»**
Валютный курс	установленный Национальным банком Украины курс денежной единицы Украины к денежной единице другой страны.	коэффициент обмена двух валют
Иностранная валюта	валюта иная, чем валюта отчетности.	валюта, иная, чем функциональная валюта предприятия.
Операция в иностранной валюте	хозяйственная операция, стоимость которой определена в иностранной валюте или нуждающаяся в расчетах в иностранной валюте.	операция, которая определяется (требует ли расчетов) в иностранной валюте, включая операции, возникающие, когда субъект хозяйствования: а) покупает или продает товары или услуги, цена на которые определена в иностранной валюте; б) ссужает или предоставляет взаймы средства, если суммы, подлежащие уплате или получению, определенные в иностранной валюте, или в) иным образом покупает или ликвидирует активы или берет на себя обязательства, определенные в иностранной валюте, или погашает их
разница	разница между оценками одинакового количества единиц иностранной валюты при разных валютных курсах	разница, которая является следствием перевода определенного количества единиц одной валюты в другую валюту по разным валютным курсам.
Монетарные статьи	статьи баланса о денежных средствах, а также о таких активах и обязательствах, которые будут получены или уплачены в	удерживаемые единицы валюты, а также активы и обязательства, которые должны получить или уплатить в фиксированном или определенном количестве единиц валюты

	фиксированной (или определенной) сумме денег или их эквивалентов.	
Немонетарные статьи	статьи иные, чем монетарные статьи баланса.	Понятие не определено
Функциональная валюта	Понятие не определено	валюта основной экономической среды, в которой работает предприятие
Курс «спот»	Понятие не определено	это валютный курс в случае немедленной купли-продажи валюты.
Курс при закрытии	Понятие не определено	это курс "спот" на конец отчетного периода.
Использование приблизительного (среднего) курса при первоначальном признании статьи на дату операции	Не допускается	Допускается, если не зафиксированы существенные колебания курса

Источник: разработан авторами на основе источников [2;3]

Особенностью построения бухгалтерского учета операций в иностранной валюте есть наличие разниц, возникающих вследствие изменения валютных курсов. Достаточно сложным моментом учета является определение порядка расчета и информативного отражения колебания валютных курсов. В процессе валютного пересчета могут применяться несколько видов валютных курсов: исторический курс, курс закрытия (или текущий курс) и средний курс [4]. В результате колебания валютных курсов возникают валютные разницы, принято обобщенно называть «курсовые разницы». Однако, в процессе исследования деятельности предприятий и научно-теоретического наследия по этому вопросу можно отметить, что разные виды валютных колебаний (и как следствие – валютных разниц) имеют разный характер влияния, как на объекты учета по которым они возникают, так и на конечный результат деятельности предприятий, а значит учетное обеспечение и подход к отражению таких разниц будет иметь свои особенности. В этой связи, нами были проанализированы подходы к определению сущности понятия «курсовые разницы» (табл. 2).

Таблица 2. Определение современными учеными понятие «курсовая разница»

Автор	Определение понятия «курсовая разница»
Анциферова И. В. [4, с. 335]	Курсовой разницей признается разница между оценкой соответствующего актива или обязательства, стоимость которых выражена в иностранной валюте, исчисленной по курсу Банка на дату исполнения обязательств по оплате или отчетную дату составления бухгалтерской отчетности за отчетный период, и оценкой в национальной валюте этих активов или обязательства, исчисленной по курсу Банка на дату принятия их к бухгалтерскому учету в отчетном периоде или на дату составления бухгалтерской отчетности за отчетный период.
Бобоев М.У. [6, с. 288]	Курсовая разница – это разница, возникающая в результате пересчета одинакового количества единиц одной валюты в другую валюту по другим валютным курсам.
Бухарова Л.В. и др.. [7, с.60]	Понятие «курсовые разницы» ограничено и вместо него предлагает использовать понятие «валютные разницы» (разницы, выраженные в национальной денежной единице, возникающие вследствие колебаний валютных курсов по операциям предприятий с иностранной валютой),

	которое включает курсовые, суммовые (расчетные) и перерасчетные (налоговые) разницы.
Грэй, Сидней Дж. [9, с. 427]	Разница между функциональной валюты и валюты отчетности по курсу.
Палий В.Ф. [10, с. 345]	использует понятие «валютные курсовые разницы», какова разница между оценкой денежных статей баланса в валюте и в рублях по официальному курсу на дату отражения в учете или дату бухгалтерской отчетности за предыдущий и отчетный периоды
Палий В.Ф. [11, с. 324]	считает, что курсовые валютные разницы возникают в связи с изменением официальной котировки иностранной валюты к национальной валюте.

Источник: разработан автором на основе источников [4-10]

В отличие от национального и международного стандарта, определяющих только понятие «курсовая разница», современные ученые считают, что по природе возникновения и влияния на объекты учета валютные колебания не однородны и это должно быть отражено в учете.

Исследуя природу валютных колебаний, Аницферова И.В. предлагает выделять курсовые разницы по видам деятельности: операционной, инвестиционной и финансовой деятельностью; по результатам осуществления операций: курсовые, суммовые (расчетные), перерасчетные (налоговые) разницы; в зависимости от влияния на финансовые результаты: положительные (доходные), отрицательные (расходные), нейтральные (воздействие на собственный капитал – иностранные инвестиции). В.Ф. Палий [6] поддерживает классификацию курсовых разниц на положительные и отрицательные, утверждая, что положительные валютные курсовые разницы, признаваемые доходами возникают тогда, когда стоимость иностранной валюты в пересчете в национальной валюте на разные даты совершения операций с валютой увеличивает эквивалент в национальной валюте в активе баланса без увеличения пассива. Бухарова Л.В. и др. [7] предлагают к существующей классификации курсовых разниц включить курсовые разницы по степени реализации: 1) реализованные и 2) нереализованные. А также выделяют: собственно курсовые разницы, суммовые разницы и разницы между курсами. Бардеева Л.С. [5] рассматривает основные подходы к прогнозированию курса валют на основе нейронных сетей и предлагает подход к детализации курсовых разниц для нужд внутрихозяйственного учета: разделение на операционные курсовые разницы, возникающие как результат операций в иностранной валюте при осуществлении операционной деятельности; неоперационные, сопровождающие трансакции в иностранной валюте при осуществлении финансовой и инвестиционной деятельности предприятиями; трансляционные, возникающие по операциям в иностранной валюте зарубежных подразделений, результаты по которым включаются в консолидированную финансовую отчетность. Граница Ю.В. [8] предложила определить схему классификации курсовых разниц в зависимости от статей баланса, видов деятельности и влияния на финансовый результат.

Нормативное обеспечение содержит четкое определение только понятия «курсовые разницы», но они сгруппированы только по видам деятельности: курсовые разницы операционной и неоперационной деятельности. В отечественной нормативной литературе также отсутствует понятие «нереализованные курсовые ризницы», но в отчетной форме №3-н «Отчет о движении денежных средств (косвенным методом)» есть показатель «убыток (прибыль) от нереализованных курсовых разниц», что предусматривает их определение и расчет. В то же время стандарт МСФО(IAS) 7 дает достаточно приблизительное определение: «нереализованные доходы и убытки, возникающие от изменений валютного курса», не являются денежными потоками. Однако влияние изменений валютного курса на денежные средства и их эквиваленты, содержащиеся в

иностранной валюте или подлежащие выплате в иностранной валюте, отражается в отчете о движении денежных средств с целью согласования денежных средств и их эквивалентов в начале и конце периода. Эта сумма подается отдельно от денежных потоков от операционной, инвестиционной и финансовой деятельности и содержит курсовые разницы, если они были, когда движение денежных средств определялось по курсу обмена валют на конец периода», которое можно приравнять к определению понятия «нереализованные курсовые разницы»[13].

Одновременно с этим, бухгалтерский учет предполагает более детальное упорядочение последствий валютных колебаний по счетам бухгалтерского учета (табл. 3). Такое распределение потенциально заложено в современную методику учета валютных колебаний, на что указывает возможность отражения таких колебаний по разным счетам учета.

Таблица 3. Отражение в бухгалтерском учете последствий валютных колебаний

Валютные колебания	**Курсовые разницы**		
	По статьям активов	По статьям обязательств	Отображение в отчетности
Рост курса валют	Доход по кредиту счетов: - 66040 «Доходы от курсовых разниц» ; - 66050 «Доходы от конвертации валют»	Расходы по дебету счетов: - 66140 «Убытки от курсовых разниц»; - 66150 «Убытки от конвертации валют»	Доходы и расходы: ф №2 стр. 090 «Внеоперационные доходы» - стр. 120 «Прибыль/ убытки от курсовых разниц»
Снижение курса валют	Расходы по дебету счетов: - 66140 «Убытки от курсовых разниц»	Доход по кредиту счетов: - 66040 «Доходы от курсовых разниц»	
Суммовые разницы			
	Покупка валюты	Продажа валюты	Отображение в отчетности
МБВБ≤ НБТ	Отрицательная разница: Доходы по кредиту счета 66050 «Доходы от конвертации валют»	Положительная разница: Расходы по дебету счета 66150 «Убытки от конвертации валют»	Доходы и расходы: ф №2 стр. 090 «Внеоперационные доходы» - стр. 130 «Прибыль/ убытки от конвертации валют»; ф. №5 стр. 600 «Реализованные прибыли или убытки от курсовых разниц»
МВВБ≥НБТ	Положительная разница: Расходы по дебету счета 66150 «Убытки от конвертации валют»	Отрицательная разница: Доходы по кредиту счета 66050 «Доходы от конвертации валют»	
Особые случаи			
Финансовые инвестиции в хозяйственную единицу за пределами Республики Таджикистан		33140 «Курсовые разницы по операциям с иностранным подразделением»	ф. №4 стр.124: - «Курсовые разницы при переводе иностранного подразделения»
Перерасчет обязательств учредителей при формировании уставного капитала		33030 «Дополнительно оплаченный капитал»	

Источник: упорядочен автором на основе [2; 3; 13]

Так для отражения курсовых разниц предусмотрены счета 66040 и 66140, а для отражения результатов разницы между курсами Межбанковской валютной биржи (МВВБ)

и Национального банка (НБТ) предусмотрены счета 66050 и 66150, по которым отображается обобщенный (добавленный или отрицательный) результат разницы курсов.

Учитывая вышеизложенное, мы считаем необходимым разделение валютных колебаний на:

- курсовые разницы (сумма изменения стоимости объекта учета в результате колебания валютных курсов)
- суммовые разницы (суммы, возникающие в результате использования разных видов курсов).

Но для целей внутрихозяйственного учета мы предлагаем использовать следующую детализацию (рис. 2).

Для внутреннего учета необходима аналитическая информация относительно видов, причин возникновения и последствий валютных колебаний для деятельности предприятия, благодаря чему станет возможным прогнозирование влияния валютных колебаний. Итак, для формирования соответствующей информации для принятия управленческих решений по внешнеэкономическим операциям, мы предлагаем организовывать внутрихозяйственный учет по следующим направлениям:

- по контрагентам;
- по договорам (условиям оплаты);
- по видам задолженности (кредиторская/дебиторская);
- по срокам оплаты.

Рисунок 2. Детализация валютных колебаний.
Источник: разработан авторами

Следующими направлениями исследований должны стать: создание документов для оценки статей в иностранной валюте на дату их первоначального признания, переоценки и погашения задолженности; создание соответствующих форм документов внутрихозяйственного контроля за соблюдением сроков расчетов по валютным операциям и срокам расчетов по каждому ВЭ договору.

Выводы и предложения. Проведенные исследования позволяют сформулировать ряд научно-практических выводов: проанализированы действующие нормативно-правовые

акты, теоретические разработки по учету операций в иностранной валюте. В бухгалтерском учете возникают вопросы по отражению валютных колебаний, которые предложено делить на курсовые и суммовые разницы, которые часто отождествляют и отражают как курсовые разницы. В статье выделены валютные колебания, в результате которых возникают суммовые и курсовые разницы и предложено отделять их в учете. Это по своей экономической сущности позволит повысить информационно-аналитическую функцию учета и станет основой прогнозирования результатов влияния валютных на результаты деятельности предприятия.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Закон Республики Таджикистан « О внешнеэкономической деятельности Республики Таджикистан» от 14. 03. 2014. №1077 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.hse.ru/data/2013/12/03/1335950683/Закон%20Республики%20Таджикистан%20%2522О%20внешне..ности%20Республики%20Таджикистан%2522.pdf .
2. Международный стандарт финансовой отчетности МСФО (IAS) 21 «Влияние изменений курсов валют»: официальный русский перевод. [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: http://gaap.ru/articles/IAS21/ (дата обращения: 13.04.2023).
3. Учет имущества и обязательств предприятия, стоимость которых выражена в иностранной валюте. Положение по бухгалтерскому учету «ПБУ 2/99» введенное Приказом Министерства финансов РТ № 153 от 08.12.1999. [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: http://minfin.tj/index.php?do=static&page=bua (дата обращения: 13.04.2023).
4. Анциферова И. В. Бухгалтерский финансовый учет: Учебник / И. В. Анциферова. — М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко », 2010. – 556 с.
5. Бардеева Л.С. Проблемы организации учета и контроля валютных операций // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2017. – № 6-2. – С. 292-296; URL: https://applied-research.ru /ru /article/view?id=11672 (дата обращения: 18.04.2023).
6. Бобоев М.У. Международные стандарты финансовой отчетности. Учебное пособие – Душанбе, Ирфон, 2018. – 384с.
7. Бухгалтерский финансовый учет : учебник для вузов / Л. В. Бухарева [и др.] ; под редакцией И. М. Дмитриевой, В. Б. Малицкой, Ю. К. Харакоз. — 5-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2023. — 528 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-14339-3. — Текст : электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: https://urait.ru/bcode/510078 (дата обращения: 28.04.2023).
8. Граница Ю.В. Бухгалтерский учет курсовых разниц валют: проблемы и пути решения // Все для бухгалтера. – 2013. - №2(72). – С. 5-9. [Электронный ресурс] Режим доступа: URL:https://cyberleninka.ru/article/n/buhgalterskiy-uchet-kursovyh-raznits-valyut-problemy-i-puti-resheniya/viewer. (дата обращения: 18.04.2023).
9. Грэй, Сидней Дж. Финансовый учет: глобальный подход: [учеб.-метод. пособие: пер. с англ.] / Сидней Дж. Грэй, Белверд Е. Нидлз. — Москва: Волтере Клувер, 2006. — 614 с.
10. Палий В.Ф. Международные стандарты учета и финансовой отчетности: Учебник. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2008. – 512 с.
11. Палий В.Ф. Финансовый учет: [учеб. пособие] / В.Ф. Палий, В.В. Палий. – [2- е изд., перераб. и доп.]. – М.: ИД ФБК-ПРЕСС, 2001. – 672 с.
12. Симон И.А. Мурашева С.В. Курсовые разницы и их влияние на деятельность организации // Журнал правовых и экономических исследований. – 2013. № 3. – С. 102–105.
13. Международный стандарт финансовой отчетности МСФО (IAS) 7 «Отчет о движении денежных средств»: официальный русский перевод. [Электронный ресурс] Режим доступа: URL: http://gaap.ru/articles/IAS7/ (дата обращения: 13.04.2023).

УДК 338.462

Ҳисориева Г.Т.

ХАМКОРИИ НАМОЯНДАГОНИ БИЗНЕС-СОХТОРҲО ВА МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ ОЛӢ ДАР ТАРБИЯИ МУТАХАССИСОНИ БАЛАНДИХТИСОС

Баланд бардоштани сифати таълим на танҳо барои муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон, балки барои донишгоҳҳои дигар давлатҳои хориҷи наздик ва дур ҳам яке аз проблемаҳои мубрами рӯз боқӣ мемонад. Ҳалли ин масъала бо навсозии мӯҳтавои таҳсилот, оптимизатсияи усулҳо ва технологияҳои ташкили раванди таълим ва аз нав дида баромадани мақсад ва натиҷаи таълим бо иштироки бевоситаи намояндагони соҳаи соҳибкорӣ алоқаманд аст. Дар мақола роҳҳои асосии ҳамкории муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ ва корфармоён дар раванди таълим ва бо кор таъмин намудани хатмкунандагон баррасӣ шудааст.

Вожаҳои калидӣ: муассисаҳои таҳсилоти олӣ, сифати таълим, омӯзиш, корфармоён, ҳамкорӣ, омӯзиши ҳамгирошудаи амалия, ҳамкории мутақобила, равишҳои навоварона дар таълим.

Хисориева Г.Т.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ БИЗНЕС-СТРУКТУР И ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В ПОДГОТОВКЕ КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Повышение качества образования остается одной из актуальных проблем не только для учреждений высшего профессионального образования Республики Таджикистан, но и для вузов других стран, как ближнего, так и дальнего зарубежья. Решение этой проблемы связано с модернизацией содержания образования, оптимизацией способов и технологий организации образовательного процесса и переосмыслением цели и результата образования при непосредственном участии представителей бизнеса. В статье рассмотрены основные пути взаимодействия высших учебных заведений и работодателей в процессе подготовки и трудоустройстве выпускников

Ключевые слова: высшие учебные заведения, качество образования, подготовка кадров, работодатели, взаимодействие, практико-интегрированное обучение, взаимное сотрудничество, инновационные походы в образовании.

Hisorieva G.T.

INTERACTION OF REPRESENTATIVES OF BUSINESS STRUCTURES AND HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE TRAINING OF QUALIFIED SPECIALISTS

Improving the quality of education remains one of the urgent problems not only for institutions of higher professional education of the Republic of Tajikistan, but also for universities in other countries, both near and far abroad. The solution to this problem is connected with the modernization of the content of education, the optimization of methods and technologies for organizing the educational process and the rethinking of the purpose and result of education. The article considers the professional competencies of graduates necessary for mastering and thereby improving the efficiency of higher education, as well as the managerial interaction of higher educational institutions and employers in the process of training and employment of graduates.

Key words: higher education institutions, quality of education, training, employers, interaction, practice-integrated learning, mutual cooperation, innovative approaches in education.

Мувозинатии рушди иқтисодӣ ҳамчун ҷараёни мураккабу меҳнатталаб ба шумор рафта, ҳамоҳангсозӣ ва мониторинги омилҳои гуногунро талаб мекунад. Таъсири назаррасро дар ин раванд низоми таҳсилоти олии касбӣ мерасонад, зеро он соҳаҳои гуногуни иқтисодиётро бо кадрҳои баландихтисос таъмин менамояд ва бо ин роҳ самаранокии рушди зерсохторҳои иқтисодиёт мамлакат таъмин менамояд. Ҳамкории мутақобилаи муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва намояндагони сохторҳои соҳибкорӣ, ки дар навбати худ ҳамчун шарикони асосии донишгоҳҳо баромад мекунанд, яке аз масъалаҳои мубрами омода намудани кадрҳои соҳибихтисос мебошад.

Дар иқтисоди бозаргонӣ шарти асосии фаъолияти пурсамари муассисаҳои таҳсилоти олӣ ин қонеъ гардондани талаботи истеъмолкунандагон-корфармо бо «маҳсулоти» хушсифат- хатмкунанда ба ҳисоб меравад.

Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2030 ба модернизатсияи соҳаи маориф, тағйироти сохторӣ, беҳбуди сифат ва дастрасии баробар нигаронида шудааст. Дар баробари ин, тағйироти куллӣ дар пешниҳоди хизматрасониҳои таълимӣ низ пешбинӣ шудааст.

Тафовут байни талабот ва пешниҳоди захираҳои меҳнатӣ дар бозори меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон номутаносибиро дар бахшҳои гуногуни иқтисодиёт ба вуҷуд меорад, яъне нарасидани кадрҳои тахассусӣ боиси нарасидани кадрҳо ва паст шудани фаъолияти субъектҳои хоҷагидорӣ мегардад, ва аз ҳад зиёд будани пешниҳоди кадрҳо боиси паст гардидани талабот ба хатмкунандагони мактабҳои олӣ ва афзоиши бекорӣ дар мамлакат мегардад.

Барои нигоҳ доштани мувозинатии сатҳи сифатӣ ва миқдории тафовут байни талабот ва пешниҳоди мутахассисон бояд ҳамкории низоми маориф ва корфармоён беҳтар карда шавад. Бо назардошти он, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз минтақаҳои дорои миқдори зиёди қувваи корӣ мебошад, салоҳияти касбии хатмкунандагони макотибҳои олӣ мамлакат бояд на танҳо ба талаботи бозори меҳнати миллӣ, балки ба талаботи бозори ҷаҳонии меҳнат низ ҷавобгӯ бошанд. Махсусан ин бештар ба ихтисосҳои самтҳои иқтисодӣ, сайёҳӣ, соҳибкории меҳмонхона ва тарабхонаҳо дахл дорад (Расми 1).

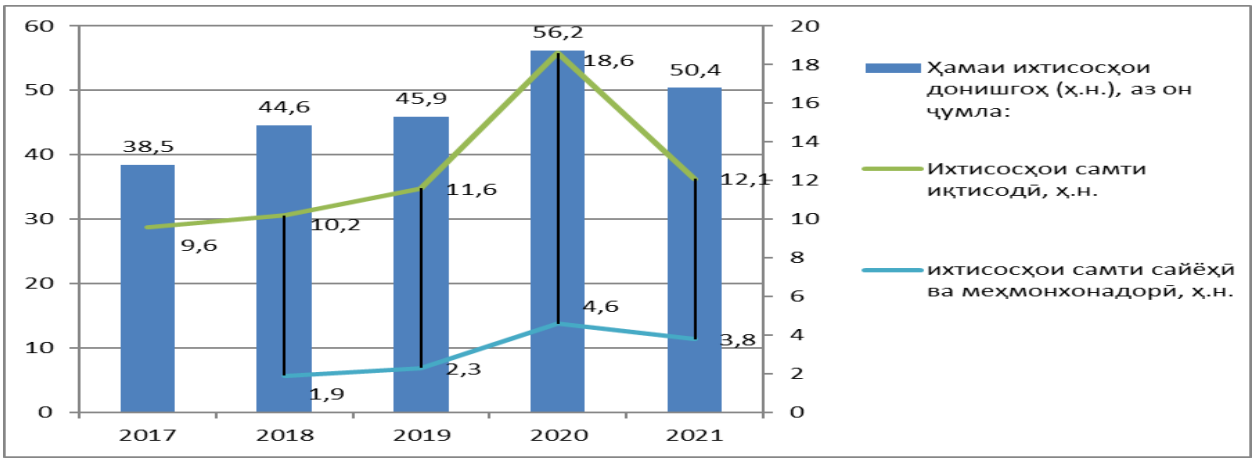

Расми 1. Қабули донишҷӯёни ба муассисаҳои таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2017-2021. Сарчашма: Маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маҷмӯаи оморӣ. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – Душанбе.– 2021.–с.143.

Дар расми 1 маълумоти оморӣ оид ба қабули донишҷӯён ба муассисаҳои таҳсилоти олии касбии ҷумҳурӣ дар давоми 5 соли охир оварда шудааст. Таҳлили маълумотҳои дар расм овардашуда нишон медиҳад, ки шумораи довталабоне, ки мехоҳанд ба мактабҳои олӣ, аз ҷумла ихтисосҳои иқтисодӣ дохил шаванд, сол то сол меафзояд. Афзоиши аз ҳама бештар дар соли 2020 – ҳамагӣ ба чашм мерасад, 56,2 ҳазор нафарро ташкил дод, ки назар ба соли 2019 10 ҳазор нафар зиёд аст. Ин вазъ бо пандемияи Covid-19 вобастагӣ дорад, яъне бо баста шудани сарҳадҳо довталабон имконияти ба дигар давлатҳо бо мақсади таҳсил дар донишгоҳ сафар карданро аз даст доданд. Дар соли 2021 ҳолат тагйир ефта, теъдоди донишҷӯёне, ки таҳсил дар донишгоҳҳои хориҷиро интихоб намудаанд зиед шуда, ки ин сабаби коҳиш ефтани довталабон дар донишгоҳҳои кишвар гардид.

Боиси қайд аст, ки ба сифати тайёр намудани мутахассисон баландихтисос ҳамкории донишгоҳҳо ва корфармоён таъсири зиёд мерасонад. Айни замон, самти афзалиятноки ҳамкорӣ таҳияи муштараки барномаҳои таълимӣ ва ташаккули салоҳиятҳои касбии донишҷӯён мебошад. Дар адабиёти илмӣ оид ба консепсияи ҳамкории корфармоён ва донишгоҳҳо фикрҳои гуногун мавҷуданд. Ҳамин тариқ, аксари муаллифони хориҷӣ дар нашрияҳои худ оид ба масъалаҳои ҳамкории корфармоён ва донишгоҳҳо қайд мекунанд, ки барои таъмини фаъолияти самарабахш хамкории тарафайн бояд ҷузъи ҷудонашавандаи қисмати таркибии ҷараени таълим бошад [7, саҳ. 13]; [3, с. 70];, ҳамкорӣ бо корфармоён имконият медиҳанд, ки сифати таълим дар донишгоҳ баланд бардошта шавад ва донишҷӯён донишҳои дар амалия гирифтаашонро минбаъд дар ҷараени фаъолияти худ истифода баранд; [4, с. 15]; [3, с. 70];, фаъолияти муштарак бо корфармо имконияти баланд бардоштани рақобатпазирии донишгоҳҳоро дар бозори хизматрасонии таълимӣ фароҳам меоварад [5, с. 17]; [3, с. 70]; ҳамкорӣ бо корфармо воситаи асосии ташаккули салоҳиятҳои зарурии донишҷӯёни донишгоҳ мебошад [2, с. 85]. Ғайр аз он, коршиносони соҳаи маориф бар ин назаранд, ки заифи риштаи ҳамкории донишгоҳҳо бо бозори меҳнат ин пеш аз ҳама: «нокифоя баҳисобгирӣ ва пешгӯии эҳтиёҷоти субъектҳои бозори меҳнат ба қувваи корӣ ва иштироки нокифояи самти амалия дар ҷараёни таълим». [1, с. 33].

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло, мо омӯзиши ҳамаҷонибаи мавқеи ҷонибҳои манфиатдори низоми таҳсилоти олии касбиро, аз ҷумла муассисаҳои таҳсилоти олӣ, Вазорати маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати меҳнат, муҳоҷират ва шуғли аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва корфармоёнро, ки дар омода намудани кадрҳои баландихтисос саҳм мегузоранд, муҳим мешуморем. Аз натиҷаи тадқиқотҳо бармеояд, ки манфиатҳои корфармоён ва муассисаҳои таҳсилоти олӣ дар масъалаи тайёр кардани кадрҳои соҳибихтисос бо ҳам мувофиқат намекунанд. Ҳамзамон, муассисаҳои таҳсилоти олӣ корфармоёнро барои дақиқ муаян накардани эҳтиёҷоти худ ба мутахассисон айбдор мекунанд, корфармоён бошанд аз сифати тайёр кардани мутахассисони ҷавон норозигӣ баён намуда, даъво доранд, ки салоҳиятҳои дар раванди таълим ба даст овардани донишҷӯён кофӣ нестанд.

Илова бар ин, дар ҷараёни ҳамкориҳо ҳам аз ҷониби муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва ҳам аз ҷониби корфармоён ташаббуси суст, майл надоштан ба иштирок дар раванди таълим, фароҳам овардани шароити зарурӣ барои таҷрибаомӯзии донишҷӯён, маблағгузорӣ намудани раванди таълим мушоҳида мешавад, ки боиси паст гардидани самаранокии ҳамкориҳои тарафайн мегарданд.

Дар шароити кунунӣ муассисаҳои таҳсилоти олӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мушкилиҳои таъмини рақобатпазирии хатмкунандагони худ дар бозор ва ташаккули салоҳиятҳои мутобиқати талаботи бозори меҳнати дохилӣ ва хориҷӣ рӯ ба рӯ мегараданд. Барои ҳалли ин масъалаҳо хароҷотҳои иловагии молиявию меҳнатиро барои мукаммал гардонидаи заминаи моддӣ-техникии муассисаҳои таҳсилоти олӣ, мустаҳкам намудани захираҳои кадрии онҳо ва бо ин роҳ беҳтар намудани ҳамгироии донишгоҳҳо ва корфармоёни дохилию хориҷиро талаб мекунад. Интихоби ин самт ҳамчун стратегияи асосии таълим, ба назари мо, аз ҳама умедбахш аст. Сарфи назар аз мураккабии татбиқ, он

донишгоҳҳоро ба баланд бардоштани сифати таҳсилот ва таҳкими самти амалии таълим, муайян ва қонеъ гардонидани талаботи тағйирёбандаи субъектҳои бозори меҳнат ба мутахассисони соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ, таъмини рақобатпазирии муассисаҳои таҳсилоти олӣ дар бозори хизматрасониҳои таълимии миллӣ ва ҷаҳонӣ равона мекунад [1, с. 33].

Дар мисоли Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон раванд ва шаклу усулҳои ҳамкориҳои донишгоҳ бо корфармоён омӯхта шуд. Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон яке аз донишгоҳҳои тахассусии низоми таҳсилоти олии касбии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад, ки бо мақсади татбиқи сиёсати давлатӣ дар соҳаи таҳсилоти олӣ ба тайёр намудани кадрҳои баландихтисос барои сохахои гуногуни иктисодиёти мамлакат таъсири назаррас мерасонад. Ҳамчунин, бояд қайд кард, ки дар охири соли 2019 чор барномаи таълимии бакалаврӣ ва ду барномаи магистрӣ аз рӯи ихтисосҳои “Иқтисоди ҷаҳон”, “Молия ва қарз”, “Иқтисод ва идоракунии корхонаҳо” ва “Ҳуқуқи иқтисодӣ” аз аккредитатсияи байналмилалӣ гузаштанд. Аккредитатсияи барномаҳои таълимӣ бо иштироки аъзои комиссияи Агентии мустақил оид ба аккредитатсия ва рейтинг (IAAR) гузаронида шуд. Дар рафти кори комиссия бо хатмкунандагон, шарикони донишгоҳ, инчунин бо корфармоён якчанд вохӯриҳо баргузор гардида, масъалаҳои ҳамкории кунунӣ ва нақшаҳои оянда мавриди баррасӣ қарор гирифтанд.

Қобили зикр аст, ки Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон аз лаҳзаи таъсисёбӣ то имрӯз беш аз 30 ҳазор нафар мутахассисони баландихтисос барои соҳаҳои иқтисод, сайёҳӣ, бизнеси меҳмонхонаҳо ва ҳуқуқ омода кардааст. Хатмкунандагони ДДТТ кадрҳои ҷавон, ташаббускор ва босалоҳият мебошанд, ки дар сохторҳои гуногуни давлатию тиҷоратии ҷумҳурӣ ба ҳайси роҳбар ва мутахассис бомуваффақият кор мекунанд.

Дар заминаи Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон шӯъбаи таҷрибаомӯзӣ ва такмили ихтисос, инчунин Маркази машваратӣ барои донишҷӯёдухтарони донишгоҳ, ки дар доираи лоиҳа таъсис ёфта, бо ҷомеаҳои тиҷоратӣ ҳамкории зич доранд, фаъолият мекунанд. Ин шӯъба ба донишҷӯён дар гузаштани таҷрибаомӯзӣ дар ҳама зинаҳои таҳсилот ва бо таъмин намудани ҷои кори минбаъдаи онҳо кӯмак мерасонад. Яъне, аксарияти донишҷӯёни курсҳои болоӣ дар давраи таҷрибаомӯзии пешаздипломӣ имкон пайдо мекунанд, ки пас аз хатми донишгоҳ дар муассисаи таҷрибаомӯзӣ ба кор ворид шаванд.

Аз рӯи натиҷаҳои тадқиқот дар Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон шаклҳои зерини ҳамкории донишгоҳ бо корфармоён муайян карда шуданд:

- Бастани шартнома оид ба ҳамкориҳои минбаъда байни донишгоҳ, муассисаҳои давлатӣ ва корхонаҳои тиҷоратӣ;
- Таъмини объекти таҷрибаомӯзии донишҷӯён ҳангоми таҳсил дар донишгоҳ;
- Фароҳам овардани шароит барои гузаштани таҷрибаомӯзии истеҳсолӣ ва пеш аз дипломии донишҷӯён;
- Маблағгузории стартапҳои донишҷӯён;
- Гузаронидани озмунҳои самтҳои гуногун (беҳтарин бизнес-нақша, маҳсулоти туристӣ ва ғ.) ва бо тӯҳфаҳои хотиравӣ қадрдонӣ намудани иштирокчиён;
- Гузаронидани лексияҳои кушод, мастер-классҳо, семинарҳо, мубоҳисаҳо ва ғ.

Кайд кардан зарур аст, ки ин гуна машгулиятхоро омӯзгороне, ки бевосита дар истеҳсолот фаъолият мекунанд мегузаронанд, зеро онхо метавонанд донишҷӯёнро бо вазъияти воқеъии фаъолияти ояндаашон шинос кунанд. Илова бар ин, донишҷӯён имкон доранд, ки мустақиман бо намояндагони бизнес -сохторҳо тамос гиранд ва ба ин васила касби ояндаи худро муайян кунанд.

Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон бо беш аз 100 корхонаи тиҷоратие, ки дар ҷумҳурӣ фаъолият мекунанд, ҳамкорӣ дорад. Донишгоҳ бо Вазорати корҳои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон, Вазорати рушди иқтисод ва савдо, Кумитаи андоз, Агентии стандартизатсия, метрология, сертификатсия ва нозироти савдо, Кумитаи кор бо ҷавонон ва

варзиш, Кумитаи рушди сайёҳии назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, инчунин бо ташкилотҳои тиҷоратӣ, аз қабили Бонки «Эсхата», ТАҚХ «Ҳумо», ҶСП ТАҚХ «Имон Интернешнл», меҳмонхонаи «Тоҷикистон», меҳмонхонаи «Пойтахт» », КСК «Душанбе Молл» (Гипермаркети Ашан), ҶДММ «Адрас Тур» ва ғайра ҳамкории зич дорад.

Муассисаҳои таҳсилоти олӣ бояд дарк кунанд, ки корфармоён (муассисаҳои давлатӣ, ташкилотҳои тиҷоратӣ, корхонаҳо ва ғ.) аз мавқеи истеъмолкунандагони асосии хизматрасонии муассисаҳои таълимӣ дар шахсяти хатмкардаи донишгоҳҳо (бакалавр, мутахассис, магистр) ҳангоми ба кор қабул кардан аз ӯ дониш, салохият ва махорати ба талаботи имрӯзаи сиёсати кадрхои корхона мувофикро интизоранд. Ба андешаи мо, корфармо ҳамчун фармоишгар бояд баҳодиҳандаи асосии сифати таълим бошад. Дар ин росто, Вазорати илм ва маориф ва муассисаҳои таҳсилоти олӣ ҳангоми ташаккули ихтисосҳои нав ва таҳияи барномаҳои таълимӣ бояд талаботи бозори меҳнат ва талаботи корфармоёнро ба инобат гиранд.

Ба андешаи мо, яке аз вазифаҳои муҳиме, ки дар назди донишгоҳҳо ва корфармоён ҷиҳати ташаккули салоҳиятҳои касбии ба бозори меҳнат ҷавобгӯбуда меистанд, ин таҳия намудани феҳристи салоҳиятҳое, ки донишҷӯён бояд дар раванди таълим ба даст оранд. Ин салоҳиятҳо ҳангоми таҳияи нақшаҳои таълимӣ ва барномаҳои амалӣ бояд ба назар гирифта шаванд.

АДАБИЁТ

1. Кадырова З.Х., Сангинов Н.С. и др. Повышение эффективности взаимодействия вузов республики Таджикистан и субъектов рынка труда (на примере экономических специальностей). Д. Ирфон, 2015. С.33
2. Кадырова З.Х., Сангинов Н.С. Взаимосвязь и взаимообусловленность экономического и социального потенциала вуза Российский экономический интернет – журнал, №4 2016
3. Морозова Е. А. Взаимодействие вузов и работодателей как условие качественной подготовки выпускников: мнения экспертов // Вестник Кемеровского государственного университета. Серия: Политические, социологические и экономические науки. 2016. № 1. С. 70 – 76.
4. Муравьева А. А., Аксенова Н. М. Взаимодействие высшей школы с субъектами сферы труда – вызовы и взаимные выгоды // Вестник МГОУ. (Серия: Педагогика). 2014. № 4. С. 8 – 15.
5. Шевченко Д. А., Каплан Д. А., Куневич Я. Ю. Современная организация взаимодействия вуза и работодателей // Человеческий капитал и профессиональное образование. 2012. № 1(1). С. 13 – 17.
6. Шевелев Н. Н. Стратегическое партнерство вуза и предприятий – основа инновационного развития экономики // Высшее образование в России. 2013. № 3. С. 50 – 54.
7. Язовцев И. А. Генезис взаимодействия системы «вуз-работодатель» // Управленец. 2012. № 7 – 8(35 – 36). С. 38 – 44.

УДК: 338.22:004 (575.3)

Шамсов Ф.Т., Зайнудинов С., Тӯлиев М.С.

МАСЪАЛАҲОИ МУБРАМИ РУШДИ ТИҶОРАТИ ЭЛЕКТРОНӢ ДАР ШАРОИТИ ТАШАККУЛИ ИҚТИСОДИЁТИ РАҚАМӢ

Мақола ба таҳлили масъалаҳои мубрам ва баҳсталаби тиҷорати электронӣ дар дар шароити ташаккули иқтисодиёти рақамӣ бахшида шудааст. Ба андешаи муаллифон ташаккули тиҷорати электронии миллӣ ба татбиқи технологияҳои пуриқтидори рақамӣ, таҳияи платформаҳои тиҷоратӣ вобастагӣ дорад. Ҳангоми баррасии паҳлӯҳои масоили мазкур ошкор гардидааст, ки муваффақиятҳо дар соҳаи тиҷорати электронӣ бо ҳамкории судманди ташкилдиҳандаҳои асосии он – давлат, бизнес ва аҳоли ба вуҷуд меояд. Дар натиҷаи таҳлили корҳои илмии ба рушди соҳа бахшидашуда ҷиҳати рушди тиҷорати электронӣ дар шароити имрӯза тавсияҳои мушаххаси илмӣ пешниҳод карда шудааст.

Калидвожаҳо. тиҷорати электронӣ, иқтисодиёти рақамӣ, технологияҳои рақамӣ, платформаҳои тиҷоратӣ, хизматрасониҳои электронӣ, иттилоот, пойгоҳҳои иттилоотӣ

Шамсов Ф.Т., Зайнудинов С., Тулиев М.С.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ В УСЛОВИЯХ СТАНОВЛЕНИЕ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ

Статья посвящена анализу острых и дискуссионных вопросов электронной коммерции в условиях развития цифровой экономики. По мнению авторов, развитие национальной электронной коммерции зависит от внедрения мощных цифровых технологий и развития бизнес-платформ. При рассмотрении аспектов данных вопросов выявлено, что успех в сфере электронной коммерции создается взаимовыгодным сотрудничеством ее главных организаторов - государства, бизнеса и населения. В результате анализа научных работ, посвященных развитию отрасли, предложено конкретные научные рекомендации по развитию электронной коммерции в современных условиях.

Ключевые слова. электронная коммерция, цифровая экономика, цифровые технологии, торговые площадки, электронные услуги, информация, базы данных

Shamsov F., Zainudinov S., Tuliev M.

CURRENT ISSUES OF DEVELOPMENT OF E-COMMERCE IN THE CONDITIONS OF FORMATION OF THE DIGITAL ECONOMY

The article is devoted to the analysis of acute and debatable issues of e-commerce in the context of the development of the digital economy. According to the authors, the development of national e-commerce depends on the introduction of powerful digital technologies and the development of business platforms. When considering the aspects of these issues, it was revealed that success in the field of e-commerce is created by the mutually beneficial cooperation of its main organizers - the state, business and the population. As a result of the analysis of scientific works devoted to the development of the industry, specific scientific recommendations for the development of e-commerce in modern conditions are proposed.

Keywords. e-commerce, digital economy, digital technologies, marketplaces, electronic services, information, databases

Асосҳои назариявии масоили ташакул ва тараққиёти тиҷорати электронӣ. Тиҷорати электронӣ падидаи илмии асри нав буда шаклҳои иқтисодии ҷаҳонро ба таври чашмрас дигаргун карда истодааст. Ин дигаргуниҳо на танҳо ба сохторҳои иқтисодӣ ва усулҳои ташаккули тиҷорат алоқаманд аст, балки тағйирот дар тартиби ташкили бизнес дар муҳити рақамӣ мебошад. Солҳои охир тағйироти аз ҳама зиёд дар бозори истеъмолии молҳо мушоҳида мешавад, ки онҳо бо суръат ва ҳаҷми худ бо ҳамин нишондодҳои тиҷорати анъанавӣ муқоисанашавандаанд: новобаста ба бӯҳронҳои иқтисодӣ, вазъи эпедимологӣ, афзоиши бемайлони нишондодҳои иқтисодӣ ба миқдори даҳҳо фоиз мушоҳида карда шудааст.

Бозори маҷози (виртуали) бо қонуниятҳои худ дар фазои дигар амал карда, ҳам берун аз қонуниятҳои давлатӣ ва ҳам берун аз илми иқтисод мемонад. Бояд гуфт, ки аз ин сабаб беш аз ҳама тиҷорати анъанавӣ зарар мебинад, ки боиси кам гардидани иштирокчиёни раванд пайвастани харидорон ба Интернет тариқи сомонаҳои тиҷоратӣ низ алоқаманд аст. Аз дигар нуқтаи назар хароҷоти молию пулӣ (транзаксионӣ) бо хароҷоти тиҷорати анъанавӣ муқоисанашавандаанд ва онҳо ба тағйирии сохтории сомонаҳои тиҷоратӣ алоқаманданд.

Омилҳои зиёдеро қайд кардан мумкин аст, ки ба берун аз таҳқиқоти илмӣ мондани тиҷорати электронӣ мусоидат мекунанд. Ба сифати масоли воқеӣ набудани фармоиши иҷтимоӣ ба таҳқиқоти иқтисодӣ ва номувофиқатии онҳо бо додаҳои оморӣ, хусусияти пинҳонӣ доштани муносибатҳои пайдошавандаи нав ва ғайраҳо дохил мешаванд. Ғайр аз ин, маҳдудиятҳои дигаре низ вуҷуд доранд, ки таҳқиқоти қонуниятҳои тараққиёти иқтисодиёти шабакавиро мушкил мегардонанд. Амали рақибҳои иштирокчиёни бозор, ки ба назария мувофиқ нестанд, маҷози (виртуали) ва беруназмарзӣ будани бамувофиқаоиҳо, инчунин ба таври умум номувофиқатии идоракунии меъёрӣ-ҳуқуқӣ бо ҳақиқати бозор ва ғайраҳо.

Мубрам будани масъалаҳои дар пеш истода зарурияти таҳлили илмии равандҳои имконпазири рушдро аз мавқеи назарияи институтсионалӣ пеш меорад, ки он микро - ва макроиқтисодиётро бо ҳам алоқаманд мекунад. Ғайриоддӣ будани вазъияти бавуҷудомада дар он аст, ки амалияи иқтисодӣ аввалин бор дар таърихи инсоният ба таври аён ва бебозгашт аз чорчӯбаи анъанавии шаклҳои ташкилӣ-ҳуқуқӣ ва меъёрҳои идоракунии институтсионалӣ берун баромаданд. Дар ҳоле ки илми иқтисодиёт ошкоро оид ба коркарди назарияи нав ва усулҳои нав қафо монда истодааст, амалияи тиҷорати электронӣ бошад, назарияҳои ҷаҳонбинии кӯҳнаро чаппаю роста карда, рушд ёфта истодааст.

Дар иқтисодиёти анъанавӣ, самаранокии тиҷорат аз рӯйи усулҳои банақшагирии дохилиширкат ва сифати қарорҳои қабулкардаи идоракунӣ муайян карда мешуд, ки сохтори хароҷоти дохилиширкат бошад, нишондоди муҳими рақобатпазирӣ ба ҳисоб мерафт. Айни замон бошад, дар иқтисоди рақамӣ ба ҷои аввал мувофиқшавии бозорӣ ба вуҷуд омада истодааст, ки самаранокии вай бо андоза ва сохторҳои хароҷоти транзаксионӣ муайян карда мешавад. Мушоҳида мешавад, ки аллакай зарурати ташкили ширкатҳои бузурги бисёрҳазорнафара бо офисҳои калон ва истеҳсолоти калонҳаҷм зарурат надорад. Интернет бошад, имкон медиҳад, ки ташкилоти виртуалӣ мувофиқ ба лоиҳаҳо, яъне, барои муддати муайян, ташкил карда шаванд.

Интернет нафақат хароҷоти тиҷоратии ширкатҳоро паст мекунад, балки вай худи системаҳои муносибатҳои истеҳсолии мавҷударо нест мекунад, ки дар онҳо инкишоф ёфтани коммуникатсияҳои электронӣ ва мувофиқнамоии технологияҳои компютерӣ бо шумораи зиёди офисҳо иваз карда мешуд. Шабакаҳои муосири технологияҳои пешбурди тиҷорат имкон медиҳанд, ки дар системаи нави муносибатҳои иқтисодӣ ҳамон масъалаҳо, вале даҳҳо маротиба тезтар ва самараноктар ва бе иштироки шумораи калони кормандони хизматрасон, ҳал карда шаванд. Ин бошад, кафолати бебозгашти тағйироти ба амал омада мебошад. Ба ғайр аз ин, дар пеш масъалаи трансформатсияи асосҳои назарияи иқтисодӣ истодааст. Инро дар чаҳорчӯбаи мавҷуда иҷро кардан номумкин аст, чунки вай амалияи иқтисодиро аз нуқтаи назари мавқеи шакл ва усулҳои идоракунӣ баррасӣ менамояд. Онҳо,

яъне, шакл ва усулҳои идоракунии кӯҳна, дар шароити махсусгардонии маҳдуд, ҷаҳонишавӣ ва виртуализатсияшавии фаъолияти иқтисодӣ аллакай кор намекунанд. Роҳҳои нав талаб карда мешаванд, ки онҳо бояд амалияи иқтисодиро аз мавқеи шаклҳо ва усулҳои мувофиқшавии бозории субъектҳои шабакаи иқтисодӣ дида бароянд ва ба дурустии онҳо баҳо диҳанд.

Масъалаҳои мубрами боздорандаи тараққиёти иқтисодиёти рақамӣ, ки дар боло баён карда шуданд, ҳалли худро бо роҳҳои гуногун ёфта метавонанд.

Аммо гап дар он аст, ки субъектҳои нави иқтисодӣ дар бозори виртуалӣ амал мекунанд, ки дар он на танҳо масофа, балки ҳатто доираи ҳуқуқӣ вуҷуд надорад. Ин аллакай фазои дигар аст, ки дар он ҷо қоидаҳо ва қонунҳои худи вуҷуд доранд ва амал мекунанд, субъектҳои иқтисоди анъанавӣ ба он ҷо ворид шуда наметавонанд, агар онҳо ба бозингарони виртуалии шабакаи иқтисодӣ мубаддал нагарданд. Ин бошад, на танҳо ивазшавии қатъии усулҳо ва шаклҳои рафтори бозорӣ, балки азнавсозии чуқури сохтори онҳоро талаб мекунад. Ивазшавии қатъии усулҳо, шаклҳои бозорӣ, азнавсозии чуқури сохтори субъектҳои иқтисодӣ танҳо бо сохтори сомонаҳо, яъне, забонҳои барномасозӣ ва бо ёрии мутахассисони соҳавии техникӣ ва иқтисодӣ амалӣ карда мешаванд. Давлат бошад, ҳатто ҳоло ҳам бозори виртуалиро намебинад ва ба фаъолияти вай халал расонида наметавонад. Ин вазъият натанҳо ба иқтисоди Тоҷикистон, балки ба иқтисоди қариб аксари давлатҳои ҷаҳон хос аст.

Ҳар гоҳ ки дар ягон давлат Интернет пайдо шавад, дар он давлат ҳатман тиҷорати электронӣ пайдо мешавад ва истифодабарандагони Интернет як қисми бозори виртуалӣ мегарданд. Маҳз дар ҳамин ҷой ва дар ҳамин вақт майдони муборизаи рақобатӣ ҳосил мешавад. Илова бар ин, натанҳо субъектҳои иқтисодӣ, балки давлатҳо низ рақобат мекунанд. Аслиҳаи онҳо комилан мувофиқоии илми иқтисодӣ, мутобиқшавандагӣ ба шаклгирии аломатҳои стратегӣ ва стратегияи иқтисодии шабакаи иқтисодӣ мебошанд. Аз ҳамин сабаб, дар ин марҳила раванди виртуализатсишавии муносибатҳои бозориро аллакай манъ кардан номумкин аст. Аз нуқтаи назари стратегӣ, он мамлакат бурд мекунад, ки агар танзимгар дар шахси давлат сиёсати институтсионалиро, ки бояд ба ҷалби субъектҳои виртуалии тиҷорати электронӣ равона бошад, амалӣ намояд.

Хусусияти бозори виртуалӣ он аст, ки ҷои имзорасии мувофиқаоӣ (сделка) бо ҷои ҷойгиршавии савдогар ва харидор мувофиқ наомаданаш мумкин аст. Танзимгар амалан аз савдогар андоз гирифта наметавонад ва ба харидор низ барои хариди моли маъқулшуда халал расонда наметавонад. Аммо вай метавонад андозро аз инфраструктураи логистии савдо, тақсимкунӣ, инчунин, логистикаи пардохтӣ гирад, ки бе онҳо ягон тиҷорати электронӣ амалӣ шуда наметавонад. Барои ҳалли ин масъала донистан ва муайян кардани нишондодҳои бо сели иттилоотӣ, логистикаи иттилоотӣ ва иттилооти логистӣ алоқамандбуда хеле муҳим аст. Нақш ва қимати ин гуна инфрасохторҳоро аз будаш зиёд қадр накардан номумкин аст, аммо дар назар бояд дошт, ки функсияҳо ва муқаррароти онҳо ҳоло ҳам дар назарияи иқтисод он қадар равшан нестанд. Дараҷаи тараққиёти инфрасохторҳои тиҷорати электронӣ, ки функсияҳои логистикаи дохилиширкатро иваз мекунанд, ҳарчӣ бештар вектори рушди иқтисодиёти миллиро муайян карда истодаанд. Дар ин маврид, худташкилгардии виртуалӣ дер ё зуд ҳадди рушди худро дармеёбад, ки баъди он раванди идорат ба давлат мегузарад ва он муҳити институсионалии муносибатҳои нави иқтисодиро ба шакл медарорад. Ҳарчӣ тезтар амалӣ кардани ин муносибатҳои нав дар тиҷорати электронӣ аз барномасозон ва мутахассисони соҳаи иқтисод вобаста мешавад. Баъд аз ин, мазмуни амалии назарияи иқтисодӣ якбора меафзояд, ки бо принсипҳои он асоси методологӣ ва консептуалии сиёсати институтсионалӣ сохта мешавад, мақсад ва афзалиятнокии идоракунии меъёрӣ-ҳуқуқии иқтисодиёт дар доираи давлати миллӣ муайян карда мешаванд.

Асосҳои ҳуқуқии ташкили тиҷорати электронӣ дар Тоҷикистон. Дар паёми Пешвои миллат, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон аз

21.12.2021 доир ба зарурати рақамикунонии иқтисоди Тоҷикистон таъкид гардидааст, ки “ҷиҳати рақамикунонии бомароми иқтисоди миллӣ ва ташаккул додани заминаи технологии он ба ислоҳоти соҳаи алоқа тақвият бахшида, гузариши тадричӣ ба иқтисоди рақамӣ ва хизматрасониҳои рақамӣ дар ҳамаи соҳаҳо таъмин карда шавад. Дар ин раванд, ҷиҳати ҷорӣ намудани низоми электронии пайгирии муроҷиати сармоягузорон дар доираи «Равзанаи ягона» ва таҳияи тартиби роҳандозии ҳамкории электронӣ бо сармоягузорон дар ҳамаи сатҳҳои мақомоти давлатӣ бояд чораҳои амалӣ андешида шаванд”. Зарурати рақамикунониро дарк карда, Президенти кишвар талаб кардааст, ки “то охири соли 2022 раванди бақайдгирии субъектҳои соҳибкорӣ дар давоми 24 соат, аз ҷумла ба тарзи электронӣ ба роҳ монда шавад”. Дар ҳамин Паём тараққиёти системаҳои тиҷорати электронӣ бо чунин рақамҳо шарҳи худро ёфтаанд:

– агар шумораи муштариёни алоқаи телефонӣ соли 1991 ҳамагӣ 277 ҳазор нафарро ташкил карда бошад, пас дар соли 2021 шумораи танҳо муштариёни алоқаи телефонии мобилӣ ба беш аз 8 миллион нафар расидааст;

– ҳоло истифодабарандагони шабакаи интернет дар кишвар зиёда аз 4,2 миллион нафарро ташкил медиҳанд;

– танҳо дар 10 соли охир барои истифодаи алоқаи мобилӣ аз ҷониби аҳолии мамлакат 30 миллиард сомонӣ хароҷот шудааст.

Рушди минбаъдаи технологияҳои иттиллотӣ дар пешниҳоди Президенти кишвар чунин идома ёфт: “Ба Ҳукумати мамлакат супориш дода мешавад, ки ҷиҳати таҳия ва васеъ истифода намудани технологияҳои муосир дар соҳаҳои мухталифи иқтисоди мамлакат Стратегияи миллии «зеҳни сунъӣ»-ро қабул ва татбиқ намояд”.

Тараққиёти тиҷорати электронӣ дар Тоҷикистон

Тараққиёти тиҷорати электронӣ бо амалҳои гуногун ва воридкунандаҳои воситаҳои электронии гуногун алоқаманд кунонида мешаванд, ки онҳоро ба гурӯҳи омилҳои зерин алоқаманд кардаанд:

1) Гурӯҳи омилҳои сохторӣ-иқтисодӣ. Ин гурӯҳи омилҳо ба он далолат мекунанд, ки тиҷорати электронӣ доимо дар рушд аст ва самаранокии максималии он дар соҳаҳо ва бозорҳо бо нишондодҳои муайяни характеристикии онҳо ҳосил мешаванд. Ба ин гурӯҳи омилҳо инҳо дохил карда шудаанд: шумораи бисёри иштирокчиён; порча-порча кунонидани соҳаҳо; дараҷаи баланди рақобат ҳангоми омода будани иштирокчиёни бозор ба ҳамкорӣ; дараҷаи баланди стандартикунонидашудаи молҳо.

2) Гурӯҳи омилҳои итилоотӣ-инфрасохторӣ. Ба ин гурӯҳи баҳодиҳӣ параметрҳое ворид карда шудаанд, ки сатҳи тайёрии техникии иқтисодро барои бурдани тиҷорати электронии байниширкат тавсиф медиҳанд.

3) Омилҳои идоракунӣ. Ин гурӯҳи омилҳо мувоқнамоии моделҳои идоракунии мавҷудаи корхона ё ин ки “самаранокии менеҷмент”-ро аз нуқтаи назари наздик будани он ба азхуд намудани методикаҳои нави идоракунӣ ва пайрави рушди дарозмуддати корхона будан нишон медиҳад. Аз ҷумла, автоматикунонии бизнес-равандҳои корхона ба ин гурӯҳ дохил мешавад.

Ин омилҳои рушди тиҷорати электрониро ба таври мухтасар дида мебароем ва мутобиқ ба шароити Тоҷикистон онҳоро таҳлил менамоем.

Омилҳои тараққиёти тиҷорати электронӣ. Аз таҳлил маълум шудааст, ки муваффиқиятҳои муосир дар рушди технологияҳои умумиҷаҳонии иттилоотӣ ва коммуникатсионӣ боиси ташаккули муҳити ҷаҳонигаштаи электронӣ барои фаъолияти иқтисодӣ гаштааст. Ин бошад, имкониятҳои навро барои тағйироти институтсионалӣ дар тиҷорат ва соҳаҳои дигари иҷтимоӣ-иқтисодии фаъолияти инсон ба вуҷуд овард.

Таҳлил нишон медиҳад, ки Тоҷикистон аз мамлакатҳои тараққикардаи ҷаҳон дар соҳаи коркард ва истифодабарии элементҳои инфрасохторҳои системаҳои тиҷорати электронӣ хеле қафомонда аст. Масалан, истифодабарандагони бисёри Интернет оид ба

имкониятҳои мусбии хариди онлайн маълумот доранд ва медонанд, аммо ин гуна тарзи харид ҳоло мавқеи зарурии худро нисбат ба мағозаҳои оддӣ наёфтааст.

Яке аз омилҳои рушди тиҷорати электронӣ дар миқёси давлатӣ ва байналмилалӣ автоматизатсияи гардиши ҳуҷҷат дар асоси стандартҳо ва тавсияҳои байналмилалӣ (EDI) мебошад. Ҳангоми истифодаи Интернет пешбурди мол ва хизматҳо хеле содда мегардад: харидор имконияти шахсан соҳибихтиёрона омӯхтан ва таҳлил кардани пешниҳодҳои дар портал буда, интихоби ба вай мувофиқи шартҳои пардохт, таъминкунӣ ва пуррагардонии мол ва хизматҳо, ҳаддалимкон гирифтани маслиҳатҳоро пайдо мекунад [3].

Тиҷорати электронӣ, дар баробари он ки қисми муҳими иқтисоди иттилоотӣ ба ҳисоб меравад, инчунин, дар худ савдои электронӣ, маркетинги электронӣ, бонкдории электронӣ ва ғайраҳоро дорад. Дар бозори ҷаҳонӣ пайдошавии чунин ташкилдиҳандаҳо ба азнавтақсимшавии мавқеи тиҷорати электронӣ ва меҳнат оварда мерасонад. Аз ҷумла, пайдоиши маркетинги электронӣ маҳсули аз ҷиҳати принсипиалӣ нави навъҳои фаъолияти иқтисодӣ дар муҳити электронӣ мебошад, ки ба он ҳарчӣ бештар пайдоиши доимо зиёдшавандаи сели электронии молҳои аз ҷиҳати хосияташон монанд таъсир мерасонад.

Системаи тиҷорати электронӣ ҳатто ба таъминкунандагон ва фармоишгарони хурдтарин имкон медиҳад, ки онҳо дар фазои ҷаҳонӣ бо тиҷорат машғул шаванд. Масалан, онҳо метавонанд қобилияти рақобатпазирии худро аз ҳисоби наздикшавӣ бо фармоишгарон баланд бардоранд ва роҳи паймудани молро хеле ҳам кӯтоҳ намоянд. Дар ин маврид системаи тиҷорати электронӣ роҳи оптималии ҳаракати молро интихоб намуда, ба кам кардани хароҷотҳои молиявӣ ва вақти амалигардонии алоқаҳо имкон фароҳам меоварад. Ба ғайр аз ин, технологияҳои тиҷорати электронӣ имкониятҳоро барои пайдоиши мол ва хизматҳои тамоман нав пешкаш менамояд. Чунончи мол ва хизматҳое пайдо мешаванд, ки онҳоро бо тарзи электронӣ расонидан мумкин мегардад, ва дар ин ҳолат роҳи расонидани онҳо ба таври максималӣ кӯтоҳ карда мешавад [4, 262 с.].

Тиҷорати электронӣ қобилияти худро натанҳо дар соҳаи кам кардани хароҷотҳои транзаксионӣ, балки дар ҳалли масъалаҳои тақсимотӣ-ивазнамоӣ низ бо мақсади тезонидани рушди иқтисодии ҷамъият нишон дод.

Сабабҳо ва мушкилиҳо. Дар Тоҷикистон диққати муайян ба ҳалли масъалаҳои бо рушд ва такмили ояндаи системаҳои тиҷорати электронӣ алоқаманд дода мешавад, вале мағозаҳои электронии ватанӣ бо мушкилиҳое дучор меоянд, ки ҳалли ҳаддалимконро талаб доранд. Ба сабабҳое, ки боиси хеле маҳдуд гардидани истифодаи системаҳои тиҷорати электронӣ барои хариди мол ва хизматҳо аз тарафи мардум мегарданд, инҳоро дохил кардан мумкин аст:

- Миқдори маҳдуди харидорон дар бозори электронӣ аз сабаби кам будани истифодабарандагони шабакаи Интернет;
- Набудани мутахассисони касбӣ, ки дар системаҳои тиҷорати электронӣ қобилияти кор карданро дошта бошанд;
- Набудани инфрасохторҳои зарурии ба таври кифоя тараққикарда;
- Норасогиҳои базаи қонунгузорӣ, ки кафолати мувофиқи иҷрои ҳамаи ӯҳдадориҳоро бо созишҳои электронӣ таъмин карда тавонад;
- Арзиши баланди созмон додан ва таъмин намудани шароитҳои мувофиқ барои фаъолиятҳои мағозаи электронӣ;
- Дастрас набудани Интернет барои аксари шаҳрвандон, ки бо қобилияти пасти пардохткунии онҳо алоқаманд аст;
- Нобоварии ба ҳама маълумот нисбати худи шабакаи Интернет;
- Ба таври амалӣ истифода набурдани ҳисобу китоб бо ёрии системаҳои пардохти электронӣ;
- Миқдори маҳдуди шахсоне, ки кортҳои қарзии электрониро соҳибанд;
- Масъалаҳои ҳалнашуда оид ба таъмини ҳимояи ҳуқуқҳо доир ба мансубияти интеллектулӣ ва ғайраҳо.

Масъалаи муҳим дар шароити имрӯза амалигардонии Барномаи Давлатии рушди технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсионӣ мебошад, ки дар заминаи он стратегияи рушди технологияҳои савдои электрониро дар ҷумҳурӣ муайян мекунад, иқтидори кадрӣ ва ҷалби дохилӣ ва берунии сармоягузориро барои созмон додани инфрасохторҳо, технологияҳои иттилоотӣ ва системаҳои барномавиро дар ин соҳа ташаккул медиҳад.

Монеаҳо. Барои тараққиёти тиҷорати электронӣ амалигардонии бандҳои зерин лозим аст: 1) ҳалли масъалаҳо оид ба савдои интернетӣ; 2) ҳалли масъалаҳои системаҳои пардохт; 3) ҳалли масъалаҳои системаҳои расонидани молҳо ба харидорон; 4) тамини ҳуқуқӣ ва ташкилӣ.

Масъалаҳои асосӣ дар соҳаи рушд ва ворид сохтани тиҷорати электронӣ инҳоанд:

- Сатҳи нисбатан пасти донишҳи электронии аҳолӣ ва сохторҳои тиҷоратӣ;
- Тараққиёти пасти инфрасохторҳои иттилоотӣ ва системаҳои телекоммуникатсионӣ;
- Ҷой доштани маҳдудият дар самти ташкили каналҳои алоқа;
- Омода набудани аҳолӣ, бизнес ва давлат барои амалигардонии баҳамтаъсирӣ бо ёрии технологияҳои иттилоотии электронӣ.

Дар баробари ин амсилаҳои нави тиҷорат – бонкдорӣ, андозситонӣ ба вуҷуд омаданд, ки мақсади асосии онҳо пешниҳоди хизматрасонӣ дар муҳити виртуалӣ мебошад. Барои чунин алоқамандиҳо коркарди низоми ягона зарур мебошад. Дар ҳақиқат қайд намудан зарур аст, ки Интернет аз нигоҳи иқтисодӣ олами виртуалӣ, олами рақамӣ буда, барои аз байн бурдани мушкилоти одамон ва қонеъ гардонидани ниёзҳои онҳо равона карда шудааст. Дар ин миён мо зуд-зуд ба мафҳумҳои G2G (Government to Government) – ҳамкории давлат бо давлат, G2B (Government to Business) – ҳукумат ва бизнесс, G2C (Government-to-Citizen) – ҳукумат ва шаҳрвандон, B2G (business-to-government) – бизнесс ва давлат, B2B (business to business) бизнес ва бизнес, B2C (Business-to-consumer) – бизнес ва истеъмолкунандагон, C2G (Consumer to Government) – истеъмолкунандагон ва давлат, C2B (Consumer-to-business) – истеъмолкунандагон ва тиҷорат, C2C (Consumer-to-consumer) – истеъмолкунандагон бо истеъмолкунандагон вомехӯрем, ки дар таҷрибаи ҷаҳонии пешниҳоди хизматрасониҳои электронӣ мавқеи намоёнро соҳиб мебошанд.

Дар раванди таҳқиқот муқаррар гардид, ки дар таҷрибаи пешрафтаи ҷаҳонӣ хизматрасониҳои электронӣ ва тарҳи мазкур (ҷадвали 1) бо мақсадҳои зерин мавриди истифода қарор мегирад:

Ҷадвали 1.Сохтори таркибии хизматрасониҳои электронӣ: ҳукумат, тиҷорат, истеъмолкунандагон*

	Ҳукумат ва ташкилотҳои буҷетӣ	**Тиҷоратӣ**	**Истеъмолкунан-дагон**
Ҳукумат ва ташкилотҳои буҷетӣ	G2G Ҳамкории мақомоти давлатӣ	G2B Ҳамкории давлат бо бизнес	G2C Ҳамкории давлат бо шаҳрвандон
Тиҷоратӣ	B2G Ҳамкории ташкилотҳои тиҷоратӣ бо мақомоти давлатӣ	B2B Ҳамкории тиҷоратпешагон байни ҳамдигар	B2C Ҳамкории суб. тиҷоратӣ бо истеъмолкунангон
Истеъмолкунанда	C2G Ҳамкории истеъмолкунандагон ва мақомоти давлатӣ	C2B Ҳамкории тиҷоратӣ байни истеъмолкунандагон ва дигар ширкатҳо	C2C Ҳамкории истеъмолкунандагон

***Сарчашма:** таҳияи муаллифон дар асоси [8, С. 192-196].

I. Мақсади асосии тарҳи мазкур муомилоти электронии хизматрасониҳо дар реҷаи вақти воқеӣ (on-line) мебошад.

II. Муомилоти хизматрасониҳо ва ташкили майдони тиҷорати электронӣ.

III. Хариди амволи давлатӣ, ки бо ташкили музояда анҷом дода мешавад.

IV. Дар меҳвари тарҳи мазкур музоядаҳои электронии истеъмолкунандагони инфиродӣ бидуни миёнарав меистад.

V. Ба роҳ мондани амалиёти электронӣ ва пешниҳоди хизатрасониҳо байни истеъмолкунандагон ва бизнесс.

VI. Равзанаи ягонаи ҳукуматӣ байни аҳолӣ ва ташкилотҳои гуногун мебошад [9, С. 30-39].

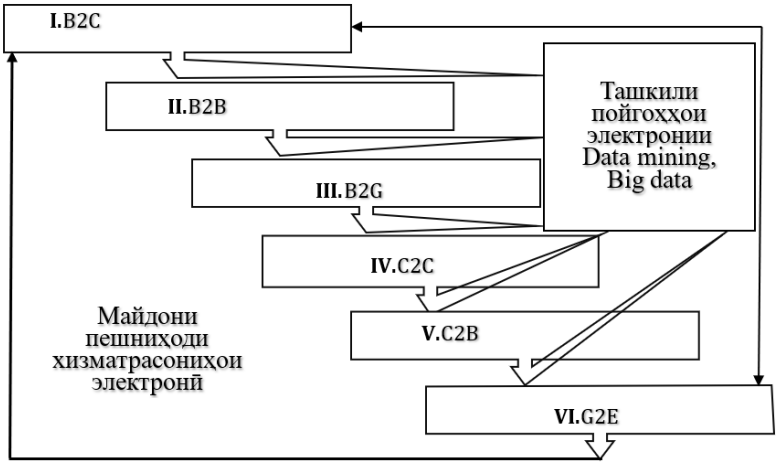

Сарчашма: таҳияи муаллифон дар асоси [2. С. 135-144]

Расми 1 – Тарҳи пешниҳоди хизматрасониҳои электронӣ дар сатҳи истифодабарандагони гуногун

Имрӯзҳо ҳатто дар қисми зиёди кишварҳои мутараққӣ низ чунин сохтори пешниҳоди хизматрасониҳои электронӣ амал менамояд. Ба шакли дигар тарҳи мазкурро (расми 2) мамлакатҳои пешрафтаи демократӣ ва мутараққӣ бо мақсади барҳам задани монеаҳои бюрократӣ, дастрасӣ ба маҳсулоту хизматрасонии босифат, қонеъ гардонидани талаботи ҷамъият, аз байн бурдани хароҷотҳои сунъиэҷодгардида дар мақомоти давлатӣ, ҳаракатҳои хусусияти монополидошта, умуман таъмини рушди иқтисодиёт истифода намудаанд. Аз ин лиҳоз, рӯй овардан ба тарҳи нав имкон медиҳад, ки монеаҳои зикргардида пурра бартараф карда шаванд. Дигар паҳлӯи масъала, ки то имрӯз боиси нигаронӣ гардидааст, ҷой доштани монеаҳои сунъӣ дар раванди идоракунии шаффофи давлатӣ дар аксари кишварҳои ҷаҳон мебошад.

Ҳоло масъалаи пули нақдии электронӣ ва ҳисобҳо дар Интернет масъалаи аз ҳама мубрам ба ҳисоб меравад, ки ҳамзамон бо пайдоиш ва фаъолияти савдои электронӣ ба вуҷуд омадааст. Технологияҳои ғайринақдии электронӣ ҳамчун воситаи амалигардонии микропардохтҳо низ диққатҷалбкунанда аст, чунки талабот ба пардохти аз ҳад ками нарх пеш омад. Аз ҳамин сабаб, системаҳои микропардохтҳо аз тарафи ширкатҳо, барномасозон коркард карда мешаванд. Барои амалигардонии ин функсияҳо воситаҳои нави техникӣ ва инчунин, технологияҳои иттилоотӣ заруранд, ки дар байни онҳо воситаҳо ва технологияҳои ҳифзи иттилоот мавқеи асосиро ишғол менамоянд.

Масъалаи дигари рушди савдо бо ёрии Интернет логистика мебошад. Сатҳи мавҷудаи тараққии логистика омили асосии ташаккули тиҷорати электронӣ гаштааст. Ташкили логистика – ин на танҳо интихоби тарзи расонидан, ҳамчунин системаҳои иттилоотӣ-ҳисоботӣ, инструментҳо барои нақшакашӣ ва дастгирӣ кардани қабули қарор, баҳодиҳӣ ба молсупоранда ва шарикон, ташкили анборҳо ва марказҳои тақсимгар мебошад [5, 271 с.]. Баъзе хизматрасониҳо ва молҳо, аз он ҷумла, матнҳо, маҳсулоти аудио- ва наворҳои видео

ва ғайраҳо, яъне, қисми бисёри молҳое, ки савдои онҳо дар Интернет амалӣ мегардад, аз ин ҳисоб истисноанд.

Инчунин воситаҳои нақдии расонидани борҳо низ лозиманд. Ба нуқати зарури интиқол додани маҳсулот масъалае мебошад, ки аз пардохт муҳимтар ва ҷиддитар аст. Бинобар сабаби мушкилиҳои интиқоли маҳсулот ширкатҳо дар маҳалҳо молҳоро нисбат ба марказҳо камтар мефурӯшанд. Аммо таҷрибаи пешрафтаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, истеъмолкунандагон дар мавзеъҳои дур аз шаҳрҳои калон бештар интернет-мағозаҳоро истифода мебаранд [7].

Ҳамин тавр, ба сифати монеаҳои асосӣ барои тараққиёти системаҳои интиқоли молҳо барои эҳтиёҷоти тиҷорати электронӣ инҳо дохил карда шудаанд:

- Шумораи ками барандагони хусусӣ, ки интиқоли муътадили молҳои на он қадар калонро дар сатҳи миллӣ амалӣ мегардонанд;
- Ҳаҷми на он қадар калони бозор, ки бо даромади пасти мардум алоқаманд буда, қобилияти харидории онҳо, ва аз ин сабаб, ҳолати умумии иқтисодро паст мегардонад;
- Набудани харидории фосилавӣ, ки он аз сабаби рушд надоштани воситаҳои пардохти ғайринақдӣ пайдо мешавад;

Масъалаи дигари муҳим таъмини ҳуқуқии иштирокчиёни тиҷорати электронӣ мебошад. Тиҷорати электронӣ дурнамои ҳуқуқии махсусро талаб мекунад, ки он бояд ба тараққиёти ҷаҳонишавӣ ва кушоди бозор мусоидат намояд. Дар ин маврид унификатсияи қонунгузорӣ ва содда кардани қоидаҳо ва мурофиаҳои судӣ, ки дар мамлакатҳои гуногун истифода мешаванд, заруранд. Ин бошад, мустаҳкамшавии ҳамкории бизнес ва ҳокимияти давлатиро талаб мекунад.

Дар як қатор санадҳои ҳуқуқӣ дар замони ҳозира супоришҳо оид ба истифодабарии гардиши ҳуҷҷатҳои коғазии анъанавӣ вуҷуд доранд. Ин гуна супоришҳо, ҳам дар миқёси давлатӣ ва ҳам ҷаҳонӣ, монеаҳои ҳуқуқӣ барои тиҷорати электронӣ ва ҳамгироии он ба бозори электронии умумиҷаҳонӣ мебошанд [1, С. 275-278]. Аз ҳамин сабаб, механизми амалкунандаи ҳуқуқиро коркард кардан лозим аст, ки он ба фазои гардиши ҳуҷҷати электронии дар системаи равандҳои иқтисодӣ аниқӣ ва аёниро ворид мекунад.

Яке аз масъалаҳои асосие, ки дар замони муосир садди роҳи тараққиёти тиҷорати электронӣ гаштааст, «масъалаи боварӣ - эътимоднокӣ» мебошад. Ин мушкилот боис мегардад, ки дар байни иштирокчиёни раванд пайдошавии ҳар гуна нофаҳмиҳо: фиребхурдан, қаллобӣ бо воситаҳои пардохт ё ба бе иҷозат истифодабарии иттилооти шахсӣ ва ғайраҳо ба вуҷуд ояд ва ҳолати рушди тиҷорати электрониро ба таври чашмрас тағйир диҳад. Дар ҳақиқат, аз ин мушкилот истифодабарандагон бисёр зарар мебинанд, чунки дар интернет намудҳои зерини асосии қаллобӣ пайдо шудааст: фишинг; қаллобӣ бо кортҳои пластикии пардохт; интернет-қаллобӣ дар бозори коғазҳои қимматбаҳо; киберҷиноятҳо ва ғайраҳо. Дар замони ҳозира фишинг яке аз масъалаҳои аз ҳама ҷиддии ҷаҳонӣ ҳисоб мешавад [6].

Таҳлил нишон медиҳад, ки киберҷиноятҳо даромади хеле калон доранд. Ин ва дигар ҳолатҳо тараққиёти тиҷорати электрониро дар ҷаҳон, аз он ҷумла дар ҷумҳурии мо суст мегардонад.

Таъкид бар он дорем, ки аксари мушкилиҳои баёншуда метавонанд дар сатҳи давлатӣ ҳалли худро ёбанд.

АДАБИЁТ

1. Алексеев И.Ю. Электронная торговля: правовые проблемы предпринимательской деятельности в Интернете // Московский журнал международного права. - 2008. - № 4. - С. 275-278.

2. Баъзе масъалаҳои рақамикунонӣ дар кишварҳои ҷаҳон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.С. Тулиев // Паёми ДДТТ. Силсилаи илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва соҳибкорӣ. 2020. - № 4/2(34). - С. 135-144.
3. Волгушева А.А. Теоретические основы электронной коммерции. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://center-yf.ru/data/stat/Teoreticheskie-osnovy-elektronnoi-kommercii.php.
4. Кобелев О.А. Электронная коммерция. - М: Издательство-торговая корпорация «Дашков и К», 2009. - 262 с.
5. Нельзина О.Г. Информационные системы для электронной коммерции: Издательство. - Ростов-н/Д.: Феникс, 2008. - 271 с.
6. Обзор телеком рынка Таджикистана: фиксированная, мобильная и международная связь [Электронный ресурс]. – режим доступа: https://digital.report/tadzhikistan-svyaz.
7. Проблемы и пути развития электронной торговли в стране [Электронный ресурс]. - Режим доступа: www.mybntu.com/economy/trade.
8. Сангинов Ҳ. Бизнеси электронӣ/ Ҳ. Сангинов // Маводҳои конфронси ҷумҳуриявии илмӣ - амалӣ «Муаммоҳои татбиқи технологияҳои информатсионӣ дар иқтисодиёт» Душанбе: ЭР-граф, 2014. С. 192-196.
9. Ядова, Н. Е. Модель оценки эффективности коммуникаций в электронной коммерции: дисс. канд. экон. 08.00.05/ Ядова Наталья Евгеньевна. – Москва: МГТУ имени Н.Э. Баумана. 2018. – С. 30-39.

УДК 657

Исаев Д.Т.

ҶАНБАҲОИ НАЗАРИЯВИИ ТАШАККУЛИ ҲИСОБОТИ МОЛИЯВИИ БОНКҲОИ ТИҶОРАТӢ ДАР ШАРОИТИ МУОСИР

Дар мақола моҳияти Стандартҳои банналмилалии ҳисоботи молиявӣ (СБҲМ) дида баромада шуда, нақши СБҲМ дар рушди фаъолияти бонкҳо асоснок карда шудааст. Таърифи ҳисоботи бонкӣ ва таснифоти он аз рӯйи аломатҳои муайян оварда шудааст. Моҳияти ҳисоботи молиявӣ мутобиқи СБҲМ баррасӣ шуда, маҷмуи пурраи номгӯйи ҳисоботи молиявӣ номбар карда шудааст. Муаллиф таърифи мафҳуми низоми ҳисоботи молиявии бонкҳоро пешниҳод кардааст, ки ҳисоботи молиявии алоҳида ва маҷмуиро дарбар мегирад. Инчунин дар мақола хусусиятҳои ташаккули ҳисоботи молиявии бонкҳо оварда шудааст. Андешаҳои олимони соҳа доир ба муаммоҳои ташаккули ҳисоботи молиявии бонкҳо мутобиқи СБҲМ баррасӣ карда шуда, такя ба таҳқиқоти илмӣ, мушоҳидаҳо ва таҷрибаи амалӣ дар соҳаи пешбурди баҳисобгирӣ ва ҳисобот омилҳои бозорандаи бо ташаккули ҳисоботи молиявии бонкҳо вобаста номбар карда шудааст.

Калидвожаҳо: ташкилоти қарзӣ, бонк, ҳисоботи бонкӣ, ҳисоботи молиявӣ, СБҲМ, низоми ҳисоботи молиявии бонкҳо, ҳисоботи молиявии алоҳида, ҳисоботи молиявии маҷмуӣ.

Исаев Д.Т.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ФИНАНСОВОЙ ОТЧЕТНОСТИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассматривается сущность Международных стандартов финансовой отчетности (МСФО) и обоснован роль МСФО в развитии деятельности банков. Приведено определение банковской отчетности и ее классификация по определенным признакам. Рассмотрена сущность финансовой отчетности в соответствии с МСФО, и приводится полный перечень финансовой отчетности. Автором предложено определение понятия системы финансовой отчетности банков, включающей в себя отдельную и консолидированную финансовую отчетность. Также в статье представлены особенности формирования финансовой отчетности банков. Обсуждены мнения ученых по проблемам формирования финансовой отчетности банков в соответствии с МСФО, основываясь на научные исследования, наблюдениях и практическом опыте в области бухгалтерского учета и отчетности, перечислены препятствующие факторы, связанные с формированием финансовой отчетности банков.

Ключевые слова: кредитная организация, банк, банковская отчетность, финансовая отчетность, МСФО, система финансовой отчетности банков, отдельная финансовая отчетность, консолидированная финансовая отчетность.

Isaev D.T.

THEORETICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF FINANCIAL STATEMENTS OF COMMERCIAL BANKS IN MODERN CONDITIONS

The article discusses the essence of International Financial Reporting Standards (IFRS) and substantiates the role of IFRS in the development of banks. The definition of bank reporting and its classification according to certain criteria are given. The essence of financial statements in accordance with IFRS is considered, and a complete list of financial statements is provided. The author proposes a definition of the concept of the financial reporting system of banks, which includes separate and consolidated financial statements. The article also presents the features of the formation of financial statements of banks. The opinions of scientists on the problems of forming the financial statements of banks in accordance with IFRS are discussed, based on scientific research, observations and practical experience in the field of accounting and reporting, the obstacles associated with the formation of the financial statements of banks are listed.

Key words: credit institution, bank, bank statements, financial statements, IFRS, bank financialreporting system, separate financial statements, consolidated financial statements.

Сарсухан. Дар идоракунии ташкилотҳои қарзии молиявӣ низоми баҳисобгирӣ ва ҳисобот нақши муҳим дошта, таъминкунандаи истифодабарандагони сатҳҳои гуногун бо иттилооти молиявӣ мебошад. Солҳои охир низоми бонкӣ бомаром рушд карда истодааст, ки дар таҳкими иқтисодиёти миллӣ аҳамияти муҳим дорад.

Баромадан ба бозорҳои ҷаҳонӣ, ҷалби сармоя ба соҳаҳои мухталифи иқтисодиёт, баланд бардоштани самаранокии фаъолият ва арзиши бизнес тақозо мекунад, ки иттилооти молиявии босифат ва саҳеҳ ба истифодабарандагон дар намуди ҳисоботи молиявӣ пешниҳод карда шавад. Низоми ҳисоботи молиявӣ ҳамчун унсури низоми идоракунии корпоративии ташкилот ба ҳисоб меравад. Ба самтҳои асосии рушди низоми ҳисоботи молиявии бонкҳои тиҷоратии ватанӣ такмили заминаи меъёрии ташаккули ҳисоботи моливӣ, баланд бардоштани сифати иттилооти он ва имкониятҳои таҳлилии ҳисоботи молиявӣ дохил мешаванд.

Бонкҳои тиҷоратӣ ҳамчун субъекти дорои манфиати умум тибқи талаботи қонунгузории соҳаи баҳисобгирӣ ва соҳаи бонкӣ, вазифадоранд ҳисоботи молиявии худро мутобиқи Стандартҳои байналмилалии ҳисоботи молиявӣ (СБҲМ) ва талаботи иловагии Бонки миллии Тоҷикистон (БМТ) омода кунанд [1,2].

Масъалаҳои гузариш ба СБҲМ, ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии ташаккули ҳисоботи молиявӣ аз ҷониби олимони зиёди хориҷӣ омӯхта шудааст, аз ҷумла: Богатая И.Н., Ван Бреда М.Ф., Хендриксен Э.С., Вахрушина М.А., Генералова О.В., Нидлз Б., Рожнова О.В., Дружиловская Т.Ю., Хорин А.Н., Чая В.Т., Палий В.Ф., Соловьева О.В., Пласкова Н.С., ва дигарон.

Бевосита таҳқиқи хусусиятҳо ва амалияи гузариши ташкилотҳои қарзӣ ба СБҲМ, хусусиятҳои таҳияи ҳисоботи молиявии бонкҳо ва омодасозии он мутобиқи СБҲМ, такмили ҳисоботи молиявии бонкҳо аз ҷониби олимон Ведерникова Т.В. [10], Дарякин А.А. [11], Долгая С.А. [12], Кондрашев П.А. [13], Неверова О.С. [17], ва дигарон таҳқиқ карда шудааст.

Ба ҷанбаҳои назариявӣ ва методологии рушди низоми баҳисобгирии муҳосибӣ, таҳия ва такмили ҳисоботи молиявӣ тибқи СБҲМ корҳои илмии олимони ватанӣ Шобеков М.Ш. [18,22], Низомов С.Ф. [18,19], Бобоев М.У. [4,5,6,7,8,9], Мирзоалиев А.А. [15,16], ва дигарон бахшида шудаанд.

Моҳияти СБҲМ. Стандартҳои байналмилалии ҳисоботи молиявӣ (СБҲМ) ин номгӯйи қоидаҳое мебошанд, ки тартиби ташаккули ҳисоботи молиявиро танзим мекунанд, инчунин системаи талабот ба мундариҷаи ҳисоботи молиявӣ тибқи Асосҳои консептуалии ягона мебошанд [20].

СБҲМ низоми стандартҳои глобалӣ буда, яке аз инструментҳои боэътимоди пешниҳоди иттилооти молиявӣ ба соҳибмулкон, инвесторон, қарздеҳон ва таъминкунандагон барои қабули қарорҳои дурусти идоравӣ ба ҳисоб меравад [4, с.20].

Маълум аст, ки соли 1973 дар асоси созишномаҳои ташкилотҳои муҳосибии давлатҳои Австралия, Британияи кабир, ИМА, Ирландия, Канада, Мексика, Нидерландия, Олмон, Франсия ва Ҷопон ташкилоти касбии байналмилалии Кумитаи СБҲМ (International accounting standards committee, IASC) таъсис ёфт ва соли 2001 ба Фонди СБҲМ (International accounting standards board, IASB) табдил дода шуд. Ин ташкилоти бонуфуз бо таҳия ва паҳнкунии СБҲМ дар тамоми дунё машғул аст.

СБҲМ дар раванди татбиқ дар фаъолияти амалии ташкилотҳо марҳилаҳои зеринро дарбар гирифт:

1) соли 1975 - аввалин СБҲМ (IAS) бо номи “Ифшои сиёсати баҳисобгирӣ” нашр шуд;

2) соли 1981 - Гурӯҳи машваратӣ таъсис дода шуд, ки намояндагони ташкилотҳои байналмилалиро дарбар мегирад – таҳиягарон ва истифодабарандагони ҳисоботи молиявӣ; биржаҳои фондӣ; танзимкунандагони бозорҳои қоғазҳои қиматнок ва ташкилотҳои байниҳукуматӣ;

3) соли 1995 - Созишномаи ҳамкорӣ байни Кумитаи СБҲМ ва Комиссияи байналмилалии қоғазҳои қиматнок (IOSCO) оид ба масоили таҳияи маҷмуи стандартҳои байналмилалӣ ба имзо расид; Шӯрои машваратӣ таъсис дода шуд, ки ба он коршиносони маъруфи соҳаи баҳисобгирӣ шомиланд;

4) соли 1997 - Комиссияи доимӣ оид ба тафсири ҳисоботи молиявии байналмилалӣ ташкил шуд;

5) соли 1999 - Кумитаи СБҲМ ба Кумитаи самараноктаре табдил дода шуд, ки аз 14 нафар иборат аст (12 нафарашон доимӣ кор мекунанд);

6) соли 2002 – Кумитаи СБҲМ ва Шӯрои стандартҳои баҳисобгирии молиявии ИМА оид ба конвергенсияи байни СБҲМ ва принсипҳои ба таври умум қабулшудаи ИМА (GAAP) оғоз мекунанд. Директиваи Иттиҳоди Аврупо тасдиқ карда шуд, ки тибқи он ширкатҳои аврупоӣ бояд аз соли 2005 ҳисоботи молиявии муттаҳидшударо мутобиқи СБҲМ таҳия кунанд. Кумитаи доимӣ оид ба тафсирҳо ба Кумитаи байналмилалии тафсири

ҳисоботи молиявӣ (International financial reporting interpretations committee, IFRIC) табдил дода шуд [3].

Нақши СБҲМ дар рушди бонкҳо. СБҲМ дар рушду нумӯи низоми муосири баҳисобгирии муҳосибӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нақши калидӣ бозид. Метавон гуфт, ки гузариш ба СБҲМ ин як тағйироти куллӣ ё худ “инқилоби илмиро” дар низоми ҳисобдории ватанӣ ба миён овард. Асосан рушди низоми миллии баҳисобгирӣ аз аввали асри XXI оғоз шуд.

Ба ақидаи Бобоев М.У. гузариши ташкилотҳои ватанӣ ба СБҲМ марҳилаҳои зеринро дарбар мегирад [4, с.24]:

1. Ташкилотҳои қарзӣ (бонкҳои тиҷоратӣ, ташкилотҳои қарзии хурд ва амонатии хурд) аз соли 2002;

2. Ташкилотҳои тиҷоратии соҳаҳои гуногун (асосан субъектҳои дорои манфиати умум) аз соли 2004;

3. Ташкилотҳои буҷетӣ аз соли 2012.

Албатта қайд кардан бамаврид аст, ки аввалин шуда дар ҷумҳурӣ ба СБҲМ бонкҳои тиҷоратӣ гузаштанд ва бевосита ин гузариш ба рушди бахши бонкии кишвар низ таъсир расонд. Аслан ислоҳоти низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявии бахши бонкӣ аз соли 1999 оғоз меёбад. Баъдан соли 2000 нақшаи ҳисобҳои нав барои ташкилотҳои қарзӣ дар асоси таҷрибаи хориҷӣ таҳия карда шуд. Ҳамин тариқ, ба андешаи мо, оғози гузариши бонкҳои ватанӣ ба СБҲМ ба аввали ҳазорсолаи сеюм рост меояд, ки тамоми ҷаҳонро равандҳои интегратсионӣ ва ҷаҳонишавии иқтисодиёт фаро гирифта буданд.

СБҲМ ҳамчун қувваи пешбарандаи рақобатпазирии бонкҳо маҳсуб меёбад. Истифодаи СБҲМ дар фаъолияти бонкҳои тиҷоратӣ афзалияту бартариҳои зиёд дошта, барои рушди низоми муосири бонкӣ мусоидат кард. Ба афзалиятҳои истифодабарии СБҲМ дар бонкҳо инҳо дохил мешаванд:

- зиёд шудани захираҳои қарзии бонкӣ;
- таъмини устувории молиявӣ ва баланд шудани рейтинги бонкҳо;
- зиёд шудани боварии мизоҷон ба бонк;
- беҳтар гардидани низоми идоракунии корпоративӣ;
- баланд шудани самаранокии фаъолият ва пардохтпазирии бонкҳо;
- баҳодиҳии дурусти дороиҳо ва уҳдадориҳои молиявӣ;
- паст шудани хавфҳои бонкӣ; [6, с. 127]
- оптимизатсияи сохтори сармояи бонк;
- зиёдшавии фаъолнокӣ ва ҷолибияти сармоягузорӣ;
- баландшавии бозоргирӣ ва арзиши бозории бонк;
- таъмини саҳеҳият ва эътимоднокии иттилооти молиявӣ;
- афзалиятҳо барои гузаронидани бенчмаркинги нишондиҳандаҳои молиявии бонкҳо;
- беҳтаршавии низоми назорати молиявӣ.

Метавон гуфт, ки айни замон ҳисоботи молиявии бонкҳои ватанӣ ба СБҲМ мутобиқат мекунад, зеро онҳо бо бонкҳои давлатҳои хориҷӣ фаъолият бурда истодаанд, ҳисоботи молиявӣ ба аудити ҳарсолаи ҳатмӣ фаро гирифта мешавад, сатҳи касбияти мутахассисони бонк баланд шуда, имконияти истифодаи ақидаи касбиро ҳангоми ташаккули сиёсати баҳисобгирӣ доранд.

Ҳисоботи бонкӣ ва намудҳои он. Ҳисоботи бонкӣ ин маҷмуи ҳисоботҳои гуногуни молиявӣ, идоракунӣ, андозӣ ва оморие мебошанд, ки аз ҷониби ташкилотҳои қарзӣ ба Бонки миллии Тоҷикистон ва истифодабарандагони гуногуни манфиатдор пешниҳод карда мешавад. Дар расми 1 таснифоти ҳисоботи бонкӣ оварда шудааст.

Расми 1. Таснифоти ҳисоботи бонкӣ
Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси таҳқиқоти илмӣ

Чӣ тавре ки аз расми 1 дида мешавад, ҳисоботи бонкӣ аз рӯйи намуд асосан ба ҳисоботҳои молиявӣ, идоракунӣ, андозӣ ва оморӣ тақсим мешавад. Ҳисоботи молиявӣ тибқи талаботи СБҲМ омода карда мешавад, ҳисоботи идоракунӣ бо шаклҳои муайян ба истифодабарандагони дохилӣ барои қарорҳои идоравӣ таъинот дорад, ҳисоботи андозӣ ба мақомоти андоз мутобиқи талаботи Кодекси андоз пешниҳод мешавад, ҳисоботи оморӣ бошад бо шаклҳои тасдиқшуда ба БМТ ва мақомоти омор пешниҳод карда мешавад.

Ҳисоботи молиявӣ: моҳият, шаклҳо, хусусиятҳои таҳия. Мутобиқи СБҲМ 1 «Пешниҳоди ҳисоботи молиявӣ» ҳисоботи молиявӣ ин пешниҳоди сохтории вазъи молиявӣ ва натиҷаҳои молиявии ширкат мебошад [5, с. 23].

Дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ” мафҳуми ҳисоботи молиявӣ чунин оварда шудааст: “ҳисоботи молиявӣ - маҷмуи маълумоте, ки ҳолат ва натиҷаи фаъолияти молиявии ташкилотҳоро дар асоси нишондодҳои баҳисобгирии муҳосибӣ тибқи стандартҳои байналмилалӣ ё миллӣ дар бар мегирад” [1].

Дар СБҲМ 1 “Пешниҳоди ҳисоботи молиявӣ” (IAS 1 “Presentation of Financial Statements”) мафҳуми ҳисоботи молиявӣ бо англисӣ “financial statements” оварда шудааст. Дар Асосҳои консептуалии ҳисоботи молиявӣ бошад, мафҳуми ҳисоботи молиявӣ бо англисӣ “financial reporting” оварда шудааст [23]. Ба ақидаи Соловьева О.В. “financial statements” - ин маҷмуи муайяни ҳисоботҳо ва тавзеҳот ба онҳо мебошад. “Financial reporting” истилоҳи васеътар буда, маънои маҷмуи тамоми маълумоти пешниҳодшавандаро ба истифодабарандагони беруна дорад. Ҳамин тавр, мафҳуми “financial statements” ин ҳисоботи молиявӣ бо маънои кӯтоҳ ва мафҳуми “financial reporting” ин ҳисоботи молиявӣ бо маънои васеъ мебошад. Ҳисоботи молиявӣ ба маънои кӯтоҳ (financial statements) қисми раванди ҳисоботи молиявӣ ба маънои васеъ (financial reporting) мебошад. Ҳисоботи молиявӣ ба маънои кӯтоҳ маълумоти зерин, ба монанди ҳисоботи директорон, баёноти раиси раёсат, муҳокимаҳо ва шарҳи таҳлилии менеҷментро дарбар намегирад [21, с. 5].

Тибқи банди 10 СБҲМ 1 “Пешниҳоди ҳисоботи молиявӣ” ба маҷмуи (комплекти) пурраи ҳисоботи молиявӣ инҳо дохил мешаванд (расми 2).

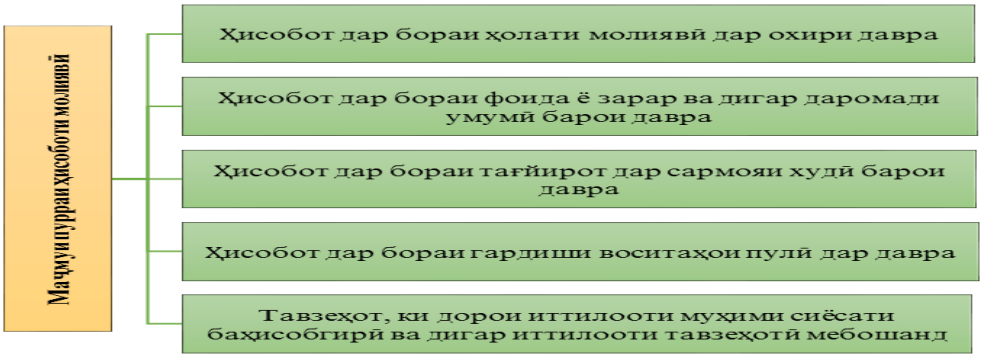

Расми 2 . Маҷмуи пурраи ҳисоботи молиявӣ тибқи СБҲМ
Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси [23]

Ҳамин тариқ, мафҳуми ҳисоботи молиявӣ (financial statements) дар СБҲМ 1 бо маънои кӯтоҳ оварда шуда, маҷмуи шаклҳои муайяни ҳисоботҳоро дарбар мегирад.

Бонкҳои тиҷоратӣ ҳисоботи молиявии худро мутобиқи СБҲМ таҳия намуда, тибқи талаботҳо ба БМТ ва ба истифодабарандагони манфиатдор (инвесторон, қарздеҳон) пешниҳод мекунанд.

Ба андешаи мо, низоми ҳисоботи молиявии бонкҳо ин маҷмуи шаклҳои ҳисоботҳои молиявие мебошанд, ки дар асоси маълумоти баҳисобгирии муҳосибӣ омода гардида, амалиётҳоро доир ба фаъолияти асосӣ, сармоягузорӣ ва молиявӣ барои сана ва давраи муайян дарбар мегиранд. Ба низоми ҳисоботи молиявии бонкҳо ҳисоботи молиявии инфиродӣ ва ҳисоботи молиявии маҷмуӣ дохил мешаванд (расми 3).

Расми 3. Низоми ҳисоботи молиявии бонкҳо
Сарчашма: таҳияи муаллиф дар асоси таҳқиқоти илмӣ

Ҳисоботи молиявии алоҳида (ҷудогона) ин ҳисоботи молиявие мебошанд, ки аз ҷониби ташкилоти модарӣ ё сармоягузор бо назорати муштарак ё таъсири назаррас таҳия карда мешаванд, ки дар онҳо сармоягузорӣ бо арзиши аввала ё мутобиқи СБҲМ (IFRS) 9 “Воситаҳои молиявӣ” ҳисоб карда мешавад. Ҳисоботи молиявии алоҳида тибқи СБҲМ (IAS) 27 “Ҳисоботи молиявии алоҳида” таҳия карда шуда, иловатан ба ҳисоботи молиявии маҷмуӣ пешниҳод карда мешавад.

Ҳисоботи молиявии маҷмуӣ (консолидатсионӣ) ин ҳисоботи молиявии гурӯҳ, ки дар он нишондиҳандаҳои молиявии ташкилоти модарӣ ва ташкилотҳои фаръии он ҳамчун як субъекти хоҷагидор пешниҳод карда мешавад ва тибқи СБҲМ (IFRS) 10 “Ҳисоботи молиявии маҷмуӣ” таҳия карда мешавад. Аз ин ҷо, ҳисоботи молиявии маҷмуиро бонкҳое, ки ташкилотҳои фаръӣ доранд омода мекунанд.

Бонкҳое, ки мутобиқи СБҲМ 10 аз муттаҳидкунӣ (консолидатсия) ё аз истифодабарии усули иштироки ҳиссавӣ озоданд, метавонанд ҳисоботи молиявии алоҳидаро ҳамчун ҳисоботи молиявии ягона пешниҳод намоянд.

Таҳия ва ташаккули низоми ҳисоботи молиявии бонкҳо дорои хусусиятҳои муайян мебошад. Ба хусусиятҳои ташаккули ҳисоботи молиявии бонкҳо инҳо дохил мешаванд:

- тартиби таҳияи ҳисоботи молиявии бонкҳо аз таҳияи ҳисоботи молиявии дигар ташкилотҳои тиҷоратӣ фарқ мекунад;
- манбаи меъёрии пешбурди баҳисобгирӣ ва таҳияи ҳисобот барои ташкилотҳои қарзӣ аз тарафи танзимгари бонкӣ тасдиқ карда мешавад;
- мавҷудияи ҳаҷми зиёди амалиётҳои бонкӣ ва пурра автоматизатсияи равандҳои баҳисобгирӣ дар бонкҳо [14];
- миқдори зиёди ҳисоботҳо ба БМТ дар муҳлатҳои муқарраршуда пешниҳод карда мешавад;
- дар бонкҳо тавозуни ҳаррӯза тартиб дода мешавад;
- бонкҳо ҳисоботи молиявиро пурра мутобиқи СБҲМ таҳия мекунанд ва аудити ҳатмии ҳарсоларо фаро мегирад; ва ғ.

Доир ба муаммоҳои ташаккули ҳисоботи молиявии бонкҳо. Бояд қайд намуд, ки дар адабиёти илмӣ аз тарафи олимони соҳа муаммоҳои марбут ба ташаккули ҳисоботи молиявии бонкҳо тибқи СБҲМ таҳқиқ карда шудааст.

Неверова О.С. низоми ҳисоботи молиявии ташкилоти қарзиро дар шароити номуайянӣ таҳқиқ намуда, муаммоҳои ташаккули ҳисоботи молиявии ташкилоти қарзиро ба 5 гурӯҳ тақсим кардааст: ҳуқуқӣ, методологӣ, психологӣ, иқтисодӣ ва кадрӣ [17, с. 12] .

Аз тарафи Кондрашев П.А. дар самти такмили ҳисоботи молиявии бонкҳо таҳқиқоти арзишманде анҷом дода шудааст. Ӯ масъалаҳои таҳаввулоти ҳисоботи молиявӣ, муаммоҳои ташаккули ҳисоботи молиявӣ, баҳисобгирии воситаҳои молиявӣ ва такмили он, вобастагии раванди омодасозии ҳисоботи молиявӣ бо низоми назорати дохилӣ, ифшои иттилоот дар бораи хавфҳои молиявиро мавриди таҳқиқ қарор додааст. Муаммоҳои ташаккули ҳисоботи молиявиро ба 3 гурӯҳ ҷудо кардааст: муаммоҳои методӣ (мураккабии муайян кардани арзиши одилонаи воситаҳои молиявӣ, ифшои хавфҳои молиявӣ); муаммоҳои ташкилӣ (ҷамъоварӣ ва нигоҳдории иттилоот, сатҳи нокифояи автоматизатсия, мавҷуд набудани регламентҳо доир ба тақсимоти вазифаҳои кормандон); муаммоҳои назорати бонкӣ (шаффофияти шубҳаноки бонкҳо, ҳиссаи баланди дороиҳои шубҳанок) [13, с. 12-14].

Ба таҳқиқоти илмӣ такя намуда, дар асоси мушоҳидаҳо ва таҷрибаи амалӣ дар соҳаи пешбурди баҳисобгирӣ ва ҳисобот чунин омилҳои боздоранда ва ё муаммоҳои бо ташаккули ҳисоботи молиявии бонкҳо вобастаро номбар кардан мумкин аст:

1) норасоии мутахассисони баландихтисоси омодакунандаи ҳисоботи молиявии маҷмуӣ дар бонкҳо;
2) мавҷуд набудани механизми самараноки таъмини риояи талаботи СБҲМ дар раванди таҳия ва пешниҳоди ҳисоботи молиявӣ;
3) нопуррагии ошкорсозии иттилооти молиявӣ бо воситаи сомонаҳои расмии бонкҳо;
4) мавҷуд набудани методикаи ягонаи таҳияи ҳисоботи молиявии маҷмуӣ;
5) мушкилот дар истифодабарии СБҲМ (IFRS) 9 доир ба масъалаҳои муайян кардани арзиши одилонаи дороиҳои молиявӣ ва уҳдадориҳои молиявӣ;
6) нисбатан дар сатҳи паст қарор доштани назорати сифати таҳияи ҳисоботи молиявии бонкҳо;
7) норасоии маводҳои методӣ доир ба таҳияи сиёсати баҳисобгирии бонкҳо ва доир ба истифодабарии баъзе СБҲМ; ва ғ.

Ба ҳамин тариқ, ташаккул ва такмили ҳисоботи молиявии бонкҳои тиҷоратӣ барои баланд бардоштани самаранокии низоми идоракунии фаъолияти бонкҳо, нигоҳдории бозоргирии бонк, паст кардани хавфҳои молиявӣ, беҳтар намудани сифати иттилооти молиявӣ, рушди устувори низоми бонкӣ, баланд бардоштани афзалиятҳои рақобатии бонкҳо мусоидат хоҳад кард.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи баҳисобгирии муҳосибӣ ва ҳисоботи молиявӣ» аз 25 марти соли 2011, № 702
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи фаъолияти бонкӣ” аз 19 майи соли 2009, № 524
3. Аверчев И.В. МСФО. 1000 примеров применения [Текст] / И.В. Аверчев. – М.: Рид Групп, 2011. – 992 с.
4. Бобоев, М.У. Гузариш ба СБҲМ ва рушди низоми баҳисобгирии муҳосибӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / М.У. Бобоев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. – № 5. – С. 20-27.
5. Бобоев, М.У. Международные стандарты финансовой отчетности. Учебное пособие. – Душанбе: Изд-во «Ирфон», 2018. – 384 с.
6. Бобоев, М.У. Опыт применения МСФО в Республике Таджикистан / М.У. Бобоев // Перспективы развития бухгалтерского учета, анализа, аудита и налогообложения в условиях интернационализации экономики: Сборник статей VI Международной научно-практической конференции, Екатеринбург, 24 апреля 2015 года / ответственные за выпуск: Н.С. Нечеухина, Т.Ф. Шитова. – Екатеринбург: Уральский государственный экономический университет, 2015. – С. 126-133.
7. Бобоев, М.У. Оценка стоимости объектов учета в международных стандартах финансовой отчетности / М.У. Бобоев // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2019. – № 9. – С. 181-185.
8. Бобоев, М.У. Стандартҳои ҳисоботи молиявӣ дар бахши давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон: ҳолати ҳозира, муаммоҳо, дурнамои рушд / М.У. Бобоев // Паёми Донишгоҳи давлатии Қӯрғонтеппа ба номи Носири Хусрав (маҷаллаи илмӣ). 2017. № 1-4 (49). С. 280-286
9. Бобоев, М.У. Управленческий учет на предприятиях легкой промышленности Республики Таджикистан: специальность 08.00.12 "Бухгалтерский учет, статистика": автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Бобоев Мирзохаёт Усмонович. – Москва, 2009. – 21 с.
10. Ведерникова, Т.В. Развитие отчетности коммерческого банка, трансформированной в соответствии с международными стандартами: специальность 08.00.12 "Бухгалтерский учет, статистика": автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Татьяна Васильевна Ведерникова. – Йошкар-Ола, 2007. – 19 с.
11. Дарякин, А.А. Международные стандарты финансовой отчетности в деятельности российских коммерческих банков: специальность 08.00.10 "Финансы, денежное обращение и кредит": автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Дарякин Адель Александрович. – Казань, 2010. – 24с.
12. Долгая, С.А. Трансформация банковской деятельности и финансовой отчетности в соответствии с международными стандартами: специальность 08.00.10 "Финансы, денежное обращение и кредит": диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Долгая Светлана Анатольевна. – Новосибирск, 2004. – 24 с.
13. Кондрашев, П.А. Совершенствование формирования отчетности банков в соответствии с международными стандартами финансовой отчетности: специальность 08.00.12 "Бухгалтерский учет, статистика" : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Кондрашев Павел Анатольевич. – Москва, 2013. – 29 с.
14. Костюкова, Е.И. Особенности формирования бухгалтерской отчетности в коммерческих банках / Е.И. Костюкова, А.В. Фролов // Материалы IX Международной научно-практической конференции: II Международный экономический учетно-аналитический форум, посвященный 90-летию экономического факультета Воронежского государственного университета. В 2-х частях, Воронеж, 10–11 апреля 2020 года / Под

редакцией Д.А. Ендовицкого, Н.Г. Сапожниковой, Т.Н. Панковой (англ.). Том Часть 1. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2020. – С. 33-37.
15. Мирзоалиев, А.А. Влияние МСФО на качество отчетности микрофинансовых организаций Таджикистана / А.А. Мирзоалиев, А.А. Давлатов // Таджикистан и современный мир. – 2020. – № 4(72). – С. 271-280.
16. Мирзоалиев, А.А. Влияние МСФО на практику финансовой отчетности в Таджикистане / А.А. Мирзоалиев // Проблемы экономики и юридической практики. – 2019. – Т. 15. – № 6. – С. 92-98.
17. Неверова, О.С. Система финансовой отчетности кредитных организаций в условиях неопределенности: специальность 08.00.12 "Бухгалтерский учет, статистика": автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / Неверова Ольга Сергеевна. – Екатеринбург, 2010. – 25 с.
18. Низомов, С.Ф. Проблемы внедрения МСФО в Таджикистане и пути их преодоления / С.Ф. Низомов, М. Шобеков // Известия Иссык-Кульского форума бухгалтеров и аудиторов стран Центральной Азии. – 2015. – № 2-1(9). – С. 216-221.
19. Низомов, С.Ф. Реформа бухгалтерского учета в Республике Таджикистан: проблемы и перспективы развития / С.Ф. Низомов // Аудит и финансовый анализ. – 2010. – № 2. – С. 73-76.
20. Соловьева, О.В. Концептуальные основы подготовки и представления финансовой отчетности как основа системы международных стандартов финансовой отчетности // Аудит и финансовый анализ. 2008. – № 2. – С. 28–39.
21. Соловьева, О.В. Концептуальные основы финансовой отчетности в соответствии с МСФО последние изменения / О.В. Соловьева // Международный бухгалтерский учет. – 2011. – № 41(191). – С. 2-11.
22. Шобеков, М.Ш. Ҳисобгирии молиявӣ. Китоби дарсӣ / М.Ш. Шобеков, М.У. Бобоев, Т.Т. Ҷонбеков. – Душанбе : ҶДММ «Даҷиқӣ», 2014. – 400 с.
23. IAS 1 Presentation of Financial Statements // https://www.ifrs.org/content.

УДК 504.7

Аҳмадова П.Б., Абдуллоева А.М.

ТАЪСИРИ ЭКОЛОГИИ ТЕХНОЛОГИЯ ВА ОҚИБАТҲОИ ОН БА МУҲИТИ ЗИСТ

Дар мақолаи мазкур муаллифон баъзе ҷанбаҳои таъсири экологии технология ва оқибатҳои онро ба муҳити зист мавриди омӯзиш ва таҳқиқи қарор додааст. Ба ақидаи муаллиф, технология ва пешрафти он ба ҳаёти имрӯза дигаргуниҳои зиёде ворид намуда, компютер яке аз беҳтарин намунаҳои техникаи электронӣ ба ҳисоб меравад. Он кори коргарони соҳаҳои гуногунро осон карда, дар як мижа задан аз Интернет маводи лозимаро дастрас мекунем. Донистани технология хуб аст, вале ҳолате, ки имрӯзҳо моро ба ташвишу нигаронӣ овардааст, ин истифодаи ғайримақсаднок, аз меъёр зиёд ва зарари он ба муҳити зист мебошад.

Вожаҳои калидӣ: экология, маърифати экологӣ, муҳити зист, объектҳои муҳити зист, захираҳои экологӣ, тағйирёбии иқлим, биёбоншавӣ, гармшавии глобалӣ.

Ахмадова П.Б., Абдуллоева А.М.

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ ТЕХНОЛОГИИ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ

В данной статье авторы решил изучить и исследовать некоторые аспекты воздействия техники на окружающую среду и ее последствия для окружающей среды. По мнению автора, технологии и их прогресс внесли много изменений в сегодняшнюю жизнь, и компьютер считается одним из лучших образцов электронной техники. Мы облегчаем труд работников различных сфер, получая необходимые материалы из Интернета в мгновение ока. Хорошо знать о технологиях, но сегодня нас беспокоит их неправильное использование, чрезмерное использование и ущерб окружающей среде.

Ключевые слова: экология, экологическое образование, окружающая среда, объекты окружающей среды, природные ресурсы, изменение климата, опустынивание, глобальное потепление.

Ahmadova P.B., Abdulloeva A.M.

ENVIRONMENTAL IMPACT OF TECHNOLOGY AND ITS ENVIRONMENTAL IMPACT

In this article, the authors decided to study and investigate some aspects of the impact of technology on the environment and its consequences for the environment. According to the author, technology and its progress have made many changes in today's life, and the computer is considered one of the best examples of electronic technology. We facilitate the work of workers in various fields by getting the necessary materials from the Internet in the blink of an eye. It is good to know about technology, but today we are concerned about its misuse, overuse and environmental damage.

Key words: ecology, environmental education, environment, environmental objects, natural resources, climate change, desertification, global warming.

Дар даҳсолаҳои охир, пешрафт дар соҳаи илм, ки ба технология татбиқ карда мешаванд, ки дар фаъолияти мо тағйироти ҷиддӣ ба миён оварда, тартиб ва тарзи муошират мо 180 дараҷа тағйир ёфт.

Дар ибтидои соли 2000, яке аз барандагони Ҷоизаи Нобел дар бахши кимиё, пажӯҳишгар ва олими ҳолландӣ Пол Крутзен рисолаеро ба миён гузошт, ки вақти он расидааст, ки давраи геологие, ки аз сар гузаронида мешавад ва бояд тағйир ёбад.

Истилоҳи “гармшавии глобалӣ” ва сабабҳои он барои касе пӯшида нест. Ба наздикӣ ICS, ки дар он Кумитаи илмии Иттиҳоди байналмилалии илмҳои геологӣ - IUGS дар сатҳи байналмилалӣ кор мекунад ва ҳама чизро дар сатҳи илмӣ баррасӣ мекунад, ки ба тағйирот дар мавзӯъҳои зерин дахл дорад:

- ✓ Стратиграфия;
- ✓ Геология;
- ✓ Геохронология.

Вай тасмим гирифт, ки дурустии ибтидои “антропосен”-ро ҳамчун давраи геологие, ки ба фаъолияти инсон комилан таъсир мерасонад, эътироф кунад. Ин динамикаи фаъолияти инсон як давраи геологие мебошад, ки дар он одамон Заминро дар набототу иқлим, олами ҳайвонот ва муҳити зисти он вайрон мекунанд. Истифодаи ин истилоҳот на танҳо барои номгузорӣ кардани он, балки ҳамчунин барои башарият кӯмак кардан аст.

Таваҷҷуҳ ба рушди минтаҷа, ки дар сиёсати экологӣ нақши пешбарандаро мебозад, аҳамияти бештар пайдо мекунад. Оид ба ин масъала ҳар сол дар Паёми худ Асосгузори

сулзу ваҳдаи миллӣ, Пешвои миллат Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда, аз ҷумла қайд намуданд: “... бо мақсади ба тағйирёбии иқлим мутобиқ гардонидани иқтисоди миллӣ, ҳифзи муҳити зист ва беҳтар намудани вазъи экологии мамлакат воридоти нақлиёти барқӣ ба кишвар, яъне электромобилҳо, электробусҳо, троллейбусҳо ва монанди инҳо аз пардохтҳои андозӣ ва гумрукӣ пурра озод карда шаванд. Вобаста ба ин, Ҳукумати мамлакатро зарур аст, ки ҷиҳати тадричан муҳайё сохтани инфрасохтор ва дигар шароити зарурӣ барои истифодаи чунин воситаҳои нақлиёт дар қаламрави кишвар чорачӯйӣ намояд” [4].

Вобаста ба ин, дар “Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” чунин омадааст: “Мушкилоти экологӣ ва осебпазирӣ, хусусан дар шароити коҳишдиҳӣ ва мутобиқат ба тағйирёбии иқлим назаррас боқӣ мемонанд. Ба ин ҳадафҳо истифодаи оқилонаи захираҳои об, таъмини устувории маҳалҳои аҳолинишин, андешидани тадбирҳои фаврӣ оид ба мутобиқшавӣ ба тағйирёбии иқлим, муҳофизати экосистемаҳои хушкӣ, таназзулёбии замин, пешгирӣ ва аз байн бурдани оқибатҳои офатҳои табиӣ, инчунин беҳтар намудани дастрасӣ ба оби тоза ва беҳдошт дохил мешаванд. Аҳолии деҳоти Тоҷикистон бештар аз таназзулёбии муҳити зист осебпазиранд” [3].

Ҳамаи эҳтиёҷоти бузурги одамон, ки оқибатҳои онҳо чи аз ҷиҳати истеҳсолӣ ва чи аз ҷиҳати технологӣ дар як вақт баҳо дода нашудаанд, аллакай ҳисороти ислоҳнашаванда ва дигар ҳисороти дигареро ба амал овардаанд. Ин эътироф метавонад имкон диҳад, ки сиёсатҳои ҳақиқӣ пайдо шуда, онҳоро амалӣ кунанд, то таъсири экологии технологияро пешгирӣ кунанд, ки ба онҳо зарари бештар расонанд.

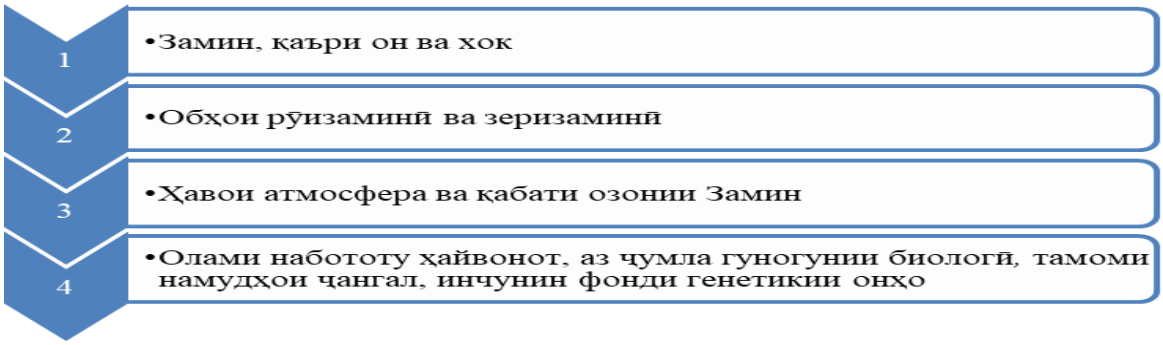

Расми 1. Объектҳои ҳифзи муҳити зист

Маърифати экологӣ - раванди таълим, ки мақсади он аз маърифати экологӣ баҳравар кардан, дар рӯҳи маърифати экологӣ таълиму тарбия додан, пойдор гардонидани фарҳанги экологӣ, дуруст ва оқилона муайян кардани тамоили донишандӯзӣ, нишон додани қобилият ва ташаккули рафтори дурусти шахсони алоҳида ва аҳолӣ оид ба ҳифз ва истифодаи табиат иборат мебошад [2].

Ҳамаи ин фаъолиятҳо, аз қабили илм, техника ва технология, вожаҳои асри гузашта буда, ба инсон ва ҷаҳоне робита доранд, ки аз табиат рӯй гардонда, ба сӯи фаъолиятҳои нав равона ҳастанд.

Дар ин раванд, инсоният ҳамчун сокинони ин сайёра ба як чорроҳа расидаанд ва бояд интихоб кунанд, ки амали онҳо дар ин аср, ки аллакай 20 сол аст, чӣ гуна хоҳад буд:

1. Ин пешравиро бо захираҳои экологии табиат муташаккилона ва оқилона истифода бурдани онҳо бо эҳтиром ба сифати ҳаёти ҳар як мавҷудоти зинда нигоҳ доштан.

2. Бо рушди технологӣ ва пешрафти илмӣ, аммо бе назардошти дигар намудҳо ва муҳити зист, новобаста аз оқибатҳои ҳаррӯза ё оқибатҳои ояндае, ки бесарусомонӣ барои наслҳои оянда хоҳад овард, идома диҳед.

Таҷҳизоте, ки пешрафтҳои технологиро бидуни назорат интихоб кардааст, ҳамеша аксуламалҳои манфӣ ба сайёра эҷод мекунад.

Иқтисоддони олмонӣ Шумахер дар соли 1973 дар китоби худ “Кӯдак зебост” пайдо шуда буд: иқтисод, ки гӯё одамон муҳим аст, андешаи ӯ дар бораи денатурализатсияи инсон, ки фавран талаб карда мешуд, нигоҳдории зарурии гуногунии биологӣ ва дидани оқибатҳои эҳтимолии тағйирёбии иқлим ҳатмист. Инсон бахше аз табиат эҳсос намекунад, балки ҳамчун як қувваи берунае, ки барои ҳукмронӣ ва забт кардани он таъин шудааст, ҳанӯз ҳам дар бораи мубориза бо табиат ҳарф мезанад ва фаромӯш мекунад, ки дар сурати пирӯз шудан, худро дар тарафи мағлубшуда мебинад.

Ин қуввае, ки инсон ба воситаи тараққиёти доимӣ ва устувори тараққиёти саноат, илм ва техника ҳис карда буд, уро бовар мекунонд, ки вай соҳиби мутлақи табиат аст ва бинобар ин вай боварӣ дошт, ки қувваи ҳукмронии онро дорад, то аз он бемасъулиятона истисмор кунад. Мутаассифона, оқибатҳои он қудрати бузургест, ки инсон тавассути технология ба кор бурда, оқибатҳои пешгӯинашаванда ва ҳисобнашавандаро ба вуҷуд овардааст, ки ҳатто метавонад ба доимии онҳо дар сайёра таъсири ҷиддӣ расонад.

Фаъолияти доимии одамон бо мақсади истихроҷи ашёи хом, табдил додани он ба маҳсулот ва истеҳсоли маводи партов, ки аз он чизе офарида шудааст, зиёдтар аст, ки боиси оқибатҳои даҳшатноки экологӣ мегардад.

Расми 2. Омилҳои асосии нобуткунандаи захираҳои экологӣ

1. Биёбоншавӣ. Баръакси биёбонҳои табиӣ, зарари хок муттаҳид карда шуд, ки имкон дод як қисми биёбон дар сайёра афзоиш ёфта, ба беҳтар шудани кори хоҷагии қишлоқ таъсир мерасонад. Биёбоншавӣ метавонад чунин муайян карда шавад раванди табиӣ, ки хок бо таъсири ҳодисаҳои табиӣ ё хислатҳояшро гум мекунад ё таназзул мекунад.

Омилҳои асосии раванди биёбоншавӣ инҳо мебошанд:

- ✓ Минтақае, ки иқлими нимсола хушк аст, дар куҷо хушксолиҳои мавсимӣ ҳастанд ва каме борони доимӣ доранд;
- ✓ Заминҳои камғизо ва сатҳи баланди эрозияи хок;
- ✓ Сӯхторҳои ҷангал;
- ✓ Бӯҳрон дар бахши ибтидоӣ, ки боиси хуруҷи деҳот мегардад, ки заминҳои истеҳсолиро тарк кардаанд. Тавре ки мо медонем, вақте ки заминҳои ҳосилхез партофта мешаванд, он ба таври табиӣ таназзул меёбад;
- ✓ Истифодаи бемасъулияти захираҳои об, ки иқтидори экосистемаро барои таъминоти об коҳиш медиҳад. Инчунин олудашавии обҳои зеризаминӣ мавҷуданд;
- ✓ Афзоиши номунтазами шаҳрҳо дар минтақаҳои соҳилӣ;
- ✓ Гармшавии глобалӣ ва кам шудани боришот, ки дар натиҷаи тағйирёбии иқлим ба вуҷуд омадааст.

2. Ифлосшавӣ. Ин фаъолиятест, ки одамон онро ба осонӣ тавассути истеъмоли энергия, онҳо моеъҳоро ба монанди: гази карбон, оксиди сулфур ва ғайра намоёнтар карда метавонанд. Ифлосшавии муҳити зист бевосита бо рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии кишвар алоқаманд аст. Агар кишваре рушд карда бошад, олудагии он бештар аст. Аз ин сабаб, зарур аст, ки дар ҳама кишварҳо консепсияи рушди устувор ҷорӣ карда шавад.

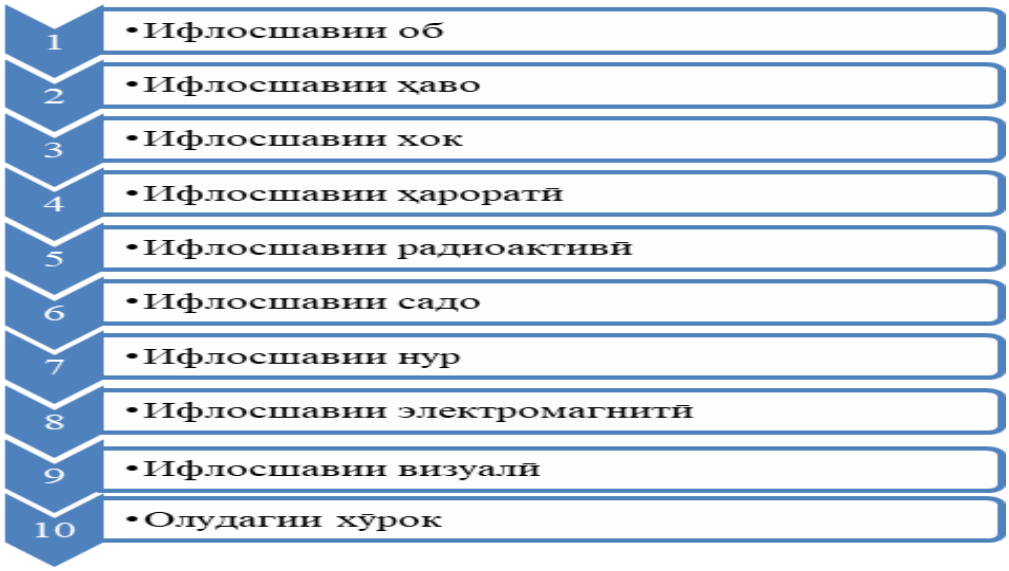

Расми 3. Намудҳои ифлосшавӣ

3. Муҳити зист. Муҳити зист - муҳити зисти инсон, маҷмӯи ҷузъиёти муҳити табиӣ, объектҳои табиӣ ва табиии антропогенӣ, инчунин объектҳои антропогенӣ мебошад. Зарар ба муҳити зист – тағйирёбии номатлуби ҳолати муҳити зист дар натиҷаи ифлосшавии он, ки ба таназзули системаҳои экологӣ ва коҳишёбии захираҳои табиӣ сабаб мегардад [1]. Он ба минтақаҳои саноатӣ наздик аст, аз ҷумла аз олудагии доимии ҳаво ва таъсири гармхонаҳо, коҳиши қабати озон ва гармшавии глобалии сайёра осеб дидааст.

4. Насли боқимонда. Баъзе фаъолиятҳои технологӣ вуҷуд доранд, ки ҳамеша нодуруст идора карда шуда, боиси боқимондаҳое мешаванд, ки аз сабаби мураккабии онҳо партов кардан душвор аст. Масалан партовҳои қисмҳои компютер, маводи пластикӣ ё партовҳои ҳастаӣ, дар айни замон резиши нафт, обҳои канализатсия, ки ниҳоят ба хок, ҳаво, олами набототу ҳайвонот, дарёҳо ва баҳрҳо таъсир мерасонанд.

Дар динамикаи сайёра, дар робита ба далели тағйирёбии режимҳои борон, ки аллакай партофта шудаанд ё вақте ки он пайдо мешавад, тағйирот ба амал меояд. Фаъолияти он ташвишовар буда, тавлиди сиклонҳо, боронҳои боздоштнашаванда, ки минтақаҳоеро, ки дар он ҷо афтодаанд, осебпазир гардонида, боиси хатари беморихо аз сабаби интиқоли ҳашарот ва албатта халалдор шудани экосистемаҳои баҳрӣ ва талафоти ҳосил мегардад.

Ҳудуди ҷангалҳо дар сайёра ҳамагӣ 30% - ро ташкил медиҳад, ки ба зиёда аз 4.000 миллион гектар баробар аст, ки барои иҷрои вазифаи шуш барои муҳити рӯи сайёра кифоя нест. Ҳангоми навиштан дар бораи нобудшавии намудҳо, эътироф кардан дардовар аст, ки аз байн рафтани он аллакай зиёда аз 30 миллион намуд идома дорад ва тахмин меравад, ки 250 ҳазор намуд, ки ба 1/4 тамоми гуногунии биологии Замин баробар аст.

Айни замон дар солҳои наздик хавфи нест шудани онҳо, аз ин ҳам бештар аз сабаби биёбоншавӣ ва истифодаи пестисидҳо мебошад.

Дар давоми солҳои 80-ум маълум шуд, ки дар қабати озон дар болои Антарктида сӯрох мавҷуд аст ва олимон ҳисоб кардаанд, ки сатҳи озон дар стратосфера тақрибан 5% коҳиш ёфтааст. Дар зери таъсири шуоъҳои ултрабунафш мондани мавҷудоти зинда ва зарари он дар натиҷаи пайдоиши саратони пӯст, осеби чашм, зарар ба фаъолияти кишоварзӣ ва ғайра мегардад.

Фоизи об дар сайёраи Замин 71%-и сатҳи онро ташкил медиҳад, вале беш аз 40%-и аҳолии он, сарфи назар аз он, ки ба оби ошомиданӣ ниёзи инсоният афзоиш ёфтааст, хизматрасонии об надоранд.

Афзоиши қабатҳои асфалтӣ дар шаҳрҳои калон боиси он гардидааст, ки 40% заминҳое, ки метавонистанд барои кишоварзӣ ё ҷангал истифода шаванд, осеб дидаанд, ки онҳо дар натиҷаи балоҳои эрозия нобуд мешаванд.

Пас аз мутолиаи ҳама он чизе, ки дар сайёра рӯй медиҳад, одилона ва зарур аст, ки одамон муносибати худро бо табиат ба назар гирифта, дар ҳамоҳангӣ ва мутақобила зиндагӣ карданро оғоз кунанд. Фаъолияти доимии тиҷоратӣ ва саноатӣ ба пешравиҳои ҷомеа барои таъмини роҳат ва манфиатҳои умумӣ алоқаманд буд. Ҳама аз ин бехабар буд, ки аз истифодаи нодурусти манбаъҳои мавҷудаи энергия низ мушкилоти экологиро ба вуҷуд меорад.

Дар асри XXI соҳаи телекоммуникатсия ва компютерҳо истеъмоли зиёди энергияро талаб мекунад. Ин ҷойгиркунӣ истифодаи доимии симулятсияҳоро дар асоси афзоиши технологияҳои бесим, ки ба истифода бурдани машинаҳои пуриқтидор имконият дод, ки гул-гулшукуфиро дидаанд:

- ✓ Ҳисобкунии квантӣ;
- ✓ Мағзи маслуӣ;
- ✓ Маълумоти калон;
- ✓ Интернет.

Маълум нест, ки кай олим барои бомуваффақият давои беморие, ки табобатнашаванда ҳисобида мешуд, кӯмак мекунад, дар вазъияти экологӣ ё танҳо як ҷузъи ҳаёти ҳаррӯзаи инсонро беҳтар мекунад.

Таъсири бузурги экологӣ, ки тавассути истифодаи технологияи бузург ба монанди суперкомпютер ба вуҷуд омадааст, метавонад беҳтар карда шавад, агар он танҳо аз нуқтаи назари меркантилистӣ ё бемасъулият истифода шавад.

Дар соли 2021 ба нақша гирифта шудааст, ки протсессори нави додаҳо ба кор андохта шавад. Тахмин меравад, ки масрафи он 12 мегаваттро ташкил дода, илова кардан лозим аст, ки ин хароҷоти молӣ ва таъсири экологии он дорад.

Бо истифода аз ин шабака, тавассути пайваст кардани дастгоҳҳои бештар, густариш ё зичии бештари насби ҳуҷайраҳо дар назар аст. Бо як интизории ногувор, ки онҳо метавонанд афзоиш ёбад, ба истилоҳ “ҳассосияти электромагнитӣ” метарсанд.

Ин зуҳурот метавонад ба одамон зарари дохилӣ ва берунӣ расонад, агар он боқимондаи мавҷудоти зиндаро муайян кунад:

Дар қисми неврологӣ:

- ✓ Норасоии хотира ва омӯзиш;
- ✓ Ихтилоли неврологӣ;
- ✓ Фишори ҳуҷайра.

Дар мавриди узвҳои ҳаётан муҳим ин:

- ✓ Саратон;
- ✓ Зарари генетикӣ;
- ✓ Тағйироти сохторӣ ва функсионалии системаи репродуктивӣ.

Дар соҳаи телекоммуникатсия, Ташкилоти умумиҷаҳонии тандурустӣ - ТУТ ва Созмони Милали Муттаҳид - СММ бояд таҳқиқотро дар ин мавзӯъ ҷустуҷӯ карда, маълумот бо коршиносон дар бораи таъсири технологияҳои зикршуда ба саломатии инсон баррасӣ ва бодиққат омӯхта шавад.

Ҳамин тариқ, интизор меравад, ки соли 2026 нерӯи шабакаҳо 150-170% иҷро шавад ва ин таҷдиди доимии энергияро таҳлил мекунад. Он аз куҷо гирифта мешавад? Кадом захираҳои барқароршаванда ё барқарорнашаванда ба муҳити зист таъсир мерасонанд?

Ин ҳақиқат аст, ки ҳама кор дар сатҳи илмӣ, тарғибкунандагони суперкомпютерҳо, онҳое, ки ба криптовалютаҳо шартгузорӣ мекунанд, дар якҷоягӣ бо онҳое, ки дар соҳаи телекоммуникатсия қарор доранд, барои пайдо кардани истифодаи оқилонаи энергия ва ҳифзи муҳити зист. Дар он ҷое, ки таҷҳизоти электронӣ ё басомади баланд ҷалб карда

мешавад, самаранокӣ ҳангоми истифодаи расмиёти технологӣ, ки истифодаи он бе вайрон кардани экосистема якхела ё бештар аз он медиҳад.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи муҳити зист” (ҚҶТ аз 18.07.17 с., №1449) (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2011, № 7-8, мод. 614; с. 2014, №11, мод. 669; Қонуни ҶТ аз 18.07.2017 с., №1449).
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маърифати экологии аҳолӣ” аз бе 29 декабри соли 2010, № 673.
3. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030. Душанбе, 2016. - С. 17.
4. Эмомалӣ Раҳмон / Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат “Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ», (21 декабри 2021, ш. Душанбе). “Шарқи озод”, 2021. С. 21.

УДК 33:796.51(575.2) (043.3)

Амонатова М.А.

ЭКОТУРИСТСКО-РЕКРЕАЦИОННЫЙ ЛАНДШАФТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ИСКАНДЕРКУЛЬСКОЙ ЗОНЫ И ЕГО ПРАКТИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ

В статье рассматривается экотуристско-рекреационный ландшафтный потенциал Искандаркульской зоны и его практическое использование. Этот регион окружен горными хребтами, вершинами, реками, красивыми пейзажами, разнообразной флорой и фауной и считается самым красивым местом в Таджикистане. Искандеркуль окружен с юга отрогами Гиссарского хребта, а с севера - Зеравшанским хребтом. Этот массив известен как горы Фан и пересекается реками Хазормеш, Саридевор, Парийон, Сарытаг, Замбар, Арг, Сарема и другими реками. Еще одно интересное место, недалеко от Искандеркулья называется «Фанская водопад» - знаменитый водопад Искандердарья, привлекающий внимание отечественных, зарубежных туристов и отдыхающих. В зависимости от имеющихся ресурсов, Искандеркульский район считается одним из важных горных регионов для развития экотуристско-рекреационного сектора Таджикистана.

Ключевые слова: ландшафт, экотуризм, рекреация, хребты, горы, реки, озера, водопад, альпинизм, рекреационные объекты, туристическим инфраструктура.

Амонатова М.А.

ИҚТИДОРИ ЛАНДШАФТҲОИ ЭКОСАЙЁҲӢ-РЕКРЕАТСИОНИИ МИНТАҚАИ ИСКАНДАРКУЛ ВА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ ОН

Дар мақола оид ба иқтидори ландшафтҳои экосайёҳӣ-рекреатсионии минтақаи Искандаркул ва истифодаи амалии он таҳқиқ карда шудааст. Минтақаи мазкурро қаторкӯҳҳо, қуллаҳо, дарёҳо, манзараҳои зебо, олами набототу ҳайвоноти гуногун иҳота намуданд, ки зеботарин ҷой дар Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Искандаркул аз ҷануб бо шохаҳои қаторкӯҳи Ҳисор ва аз шимол қаторкӯҳи Зарафшон иҳота намуданд. Ин массив бо номи Кӯҳҳои Фон маъруф аст ва аз он дарёҳои Ҳазормеш, Саридевор, Париён, Саритоғ,

Замбар, Арг, Сарема ва ғайра убур мекунанд. Боз як мавзеи ҷолиб дар наздикии Искандаркӯл бо ном "Шаршараи Фон" - шаршараи машҳури Искандардарё мебошад, ки диққати сайёҳон, кишваршиносон ва истироҳаткунандагони дохилию хориҷиро ба худ ҷалб намудааст. Вобаста ба захираҳои ҷойдошта, минтаҚи Искандаркул яке аз минтақаҳои кӯҳӣ барои рушди соҳаи экосайёҳӣ-рекреатсионӣ дар Тоҷикистон муҳим ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: ландшафт, экосайёҳӣ, рекреатсия, қаторкӯҳҳо, кӯҳҳо, дарёҳо, кӯлҳо, шаршара, кӯҳнавардӣ, иншооти фароғатӣ, инфрасохтори сайёҳӣ.

Amonatova M.A.

ECOTOURISM AND RECREATIONAL LANDSCAPE POTENTIAL OF THE ISKANDERKUL ZONE AND ITS PRACTICAL USE

The article considers the ecotourist and recreational landscape potential of the Iskandarkul zone and its practical use. This region is surrounded by mountain ranges, peaks, rivers, beautiful landscapes, diverse flora and fauna, which is considered the most beautiful place in Tajikistan. Iskanderkul is surrounded by branches of the Gissar range from the south and branches of the Zeravshan range from the north. This massif is known as the Fan mountains and is crossed by the Hazormesh, Saridevor, Parion, Sarytag, Zambar, Arg, Sarema and other rivers. Another interesting place near Iskanderkul is called "Fon Waterfall" - the famous Iskanderdarya waterfall, which attracts the attention of domestic and foreign tourists and vacationers. Depending on the available resources, the Iskanderkul region is considered one of the important mountainous regions for the development of the ecotourism and recreational sector in Tajikistan.

Key words: landscape, ecotourism, recreation, ridges, mountains, rivers, lakes, waterfall, mountaineering, recreational facilities, tourist infrastructure.

О происхождении названия прекрасного озера Искандеркуль существуют разные мнения как среди местных жителей, так и в научной и популярной литературе. Некоторые связывают происхождение названия озера с именем древнегреческого воина Александра Великого. Видимо, по приказу и инициативе Искандердара на нынешнем месте Искандеркуля было построено водохранилище, которое впоследствии получило свое название. Известный востоковед В.В. Бартольд считает, что Искандеркуль не был известен под этим именем в средние века, и озеро позже приняло это название. Согласно средневековым таджикским историкам и географам, Искандеркуль известен как Айн, Маджма, Дарёджа и Джай. В картографических работах русских ученых второй половины XVIII века озеро получило название Таран. По имеющимся данным и некоторым источникам, одноименный Искандеркуль появился на страницах научной литературы и путевых заметок российских ученых и туристов только в конце XIX века, то есть после поездки горного инженера К.Ф. Бутенева (1841г.), посетившим Зеравшанскую долину. Некоторые авторы считают, что исторические источники не знают о приходе Александра Македонского в верховья Зеравшана, поэтому название озеру было придумано случайно. Причина в том, что в этом высокогорном пастбищном ущелье находится водно-озерный комплекс.

Таким образом, название высокогорного пастбища было связано с озером и приняло форму сегодняшнего озера Искандеркуль. Искандеркуль окружен ответвлениями Гиссарского хребта с юга и рукавами Зеравшанского хребта с севера. Этот массив известен как горы Фан и пересекается реками Хазормеш, Саридевор, Парийон, Сарытаг, Замбар, Арг, Сарема и другими реками. Некоторые из них доходят до Искандеркуля. Долины рек Хазормеш и Сарема короткие и узкие. Долина реки Сарытаг относительно широкая и очень живописная. Горы, окружающие Искандеркуль, имеют высоту 4-5 тысяч метров. Озеро лежит между ними, как на ладони (рис.1). В южной части озера гора Боронсандж (Чулбой)

имеет высоту 3354 м, пик Шафаки Гулгун - 4315 м, пик Энергия - 5120 м, пик Ганза - 5400 м, пик Чимтарга - 5489 м. С юго-востока и юго-запада озеро окружает Гиссарский хребет[2,3]. Из Искандеркуля можно пройти через ущелье Саридевор и перевал Ангишт (4094 м), ущелье Замбар и перевал Мура (3787 м) в долину Каратаг через перевалы Душоха, Казнак и Алаутдин (3800 м) - в долину Кштут и Пасруд. Летом по этим перевалам проезжают туристы.

Искандеркуль меньше многих других озер Таджикистана (3,4 км^2), он занимает 14-е место по площади. Длина озера 3,26 км, ширина 2,9 км, общая длина береговой линии 14 275 метров. Объем воды в Искандеркуле равен 172 млн. м^3. Средняя глубина Искандеркуля составляет 50,8 м, а самая глубокая точка - 71,7 м находится в северо-восточной части озера. Вода в Искандеркуль поступает непосредственно из рек Сарытаг, Хазормеш, Сарема и Панджчашма. Река Сарытаг впадает в Искандеркуль с юго-запада, имеет длину 35 км и площадь 562 км^2. Река Пянджчашма впадает в озеро Искандеркуль после выхода из множества скальных расщелин у устья реки Сарытаг. Река Хазормеш имеет длину 15 км и площадь водосбора 125 км^2. Река Сарема впадает в Искандеркуль с севера, имеет длину 6-7 км и площадь водосбора 26 км^2 [2]. Еще одно интересное место в окрестностях Искандеркуля – «Фанская Ниагара» - знаменитый водопад Искандердарья. Этот красивый водопад был открыт в конце прошлого века известным путешественником и естествоиспытателем В.И. Липским. Расстояние от этого водопада до Искандеркуля около 1,3 км.

Впечатляющие горные ландшафты, разнообразие экосистем и памятников истории, природы привлекают туристов со всего мира, способствуя развитию туристской отрасли в Таджикистане (табл.1).

Таблица 1. - Экотуристско-рекреационная Искандеркульская зона

Объекты	Площадь (га)	Количество мест отдыха	Сезон
Озеро Искандеркуль, Айнинский район	30 000	Палатки на 60 мест, 20 коттеджей для приема 187 туристов	3 месяц или 90 дней
Горнолыжные курорты - это современный горнолыжный курорт «Сафед - Дара»	60	Имеет возможность приема одновременно до 1000 человек	Лыжный сезон продолжается с середины декабря до конца марта

Ученые нашей республики предложили увеличить эту площадь до 70 тыс.га, переименовав комплекс в «Национальный природный парк». Лечебные ресурсы включают минеральные источники Анзоб и Обишир, купание, пескоструйную очистку, походы, туризм и другие.

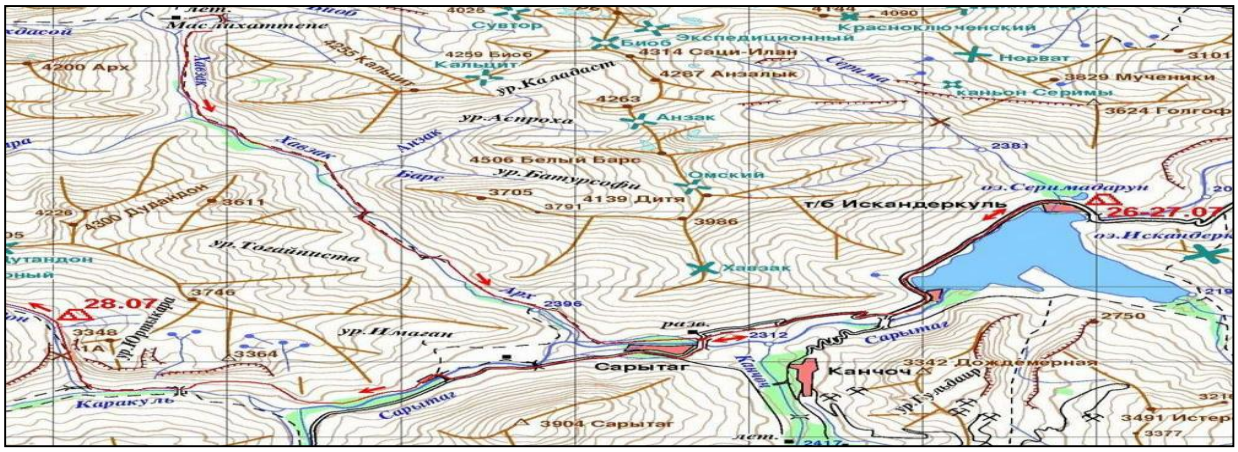

Рисунок 1. – Искандеркульская площадь (пунктирные линии - туристические маршруты)

В 1959 году решением Правительства Республики Таджикистан Искандеркуль площадью 30 тыс. га был преобразован в «ландшафтный комплекс». Именно эти ресурсы привлекают внимание жителей страны и иностранцев. Познавательное значение имеет знакомство с водопадами, типами озерных дамб. Развивается также альпинизм, спортивный и экологический туризм, в основном в городах и районах Центрального Таджикистана, которые имеют много туристических достопримечательностей [4].

Они популярны среди туристов и альпинистов, особенно горы Фан, которые находятся между Зеравшанским и Гиссарским хребтами от Кштутдарьи до Фандарьи. В Пенджикенте, например, Международный горный центр Артуч расположен в 76 км от Пенджикента в горах Фан и занимает территорию в 15 гектаров, где созданы благоприятные условия для спортивного, горного и экологического туризма. Анализ показывает, что ежегодно большое количество отечественных и зарубежных туристов посещают туристические объекты в Таджикистан и занимаются альпинизмом, экологическим и экскурсионным туризмом [1]. Озера Искандеркуль, Кули Калон, Алаутдин, Ало, Маргузор имеют множество красивых и захватывающих видов, и туристы могут их увидеть, путешествуя по этим местам. В Таджикистане, принимая во внимание наличие богатых рекреационных ресурсов, то есть исторических, культурных, экологических и туристических, их использование может стать одним из приоритетов развития экономики региона (рис.2).

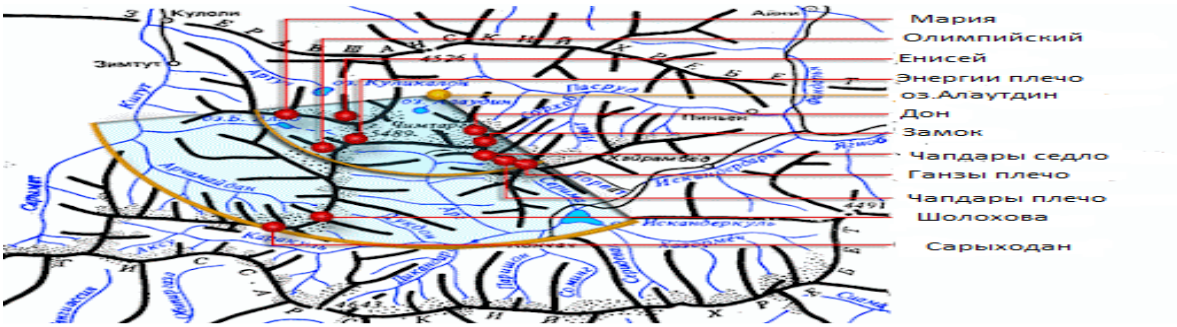

Рисунок 2 - Фанские горы

Так как большинство из данных оценочных критериев требует проведения полевых экспериментов, то подробное изучение данного фактора также может относиться к

перспективным задачам исследования рекреационных возможностей горных территорий Таджикистана [3].

В таблице 2 представлена информация об организации и деятельности туристско-рекреационных объектов, расположенных в Центральном Таджикистане. Альпинистские восхождения практикуются в Фанских горах, Матчинском горно-ледниковом узле и на Памире.

Таблица 2. – Некоторые туристические базы и их расположение на территория Таджикистана (по данным туристических фирм, составлена автором)

Активный экологический туризм и рекреационные объекты	Характеристика
1. Альпинистский лагерь Альп-Навруз	База альпинизма Альп-Навруз расположена в восточной части ледников Вольтера и Москвина на высоте 4200 метров над уровнем моря в Лахшском районе общей площадью 10 га. Открытие этой базы в 1971 и в 1977 гг.
2. Альпинистский лагерь Артуч	Горная база Артуч расположена у подножия гор Фан, на высоте 2200 метров у реки Чил-Чашма и начала работу в 1971 году. Лагерь открыт с мая по октябрь. Общая площадь 15 га.
3. Альпинистский лагерь Вертикаль-Алаутдин	Вертикаль-Алаутдинский горный массив расположен на высоте 2635 метров, недалеко от пиков Чапдара, Алаутдин, Адамташ, Замка, Бодхона, Энергия, Чимтарга, а его строительство началось в 90-х годах. Мероприятия на этой базе проходят с июня по сентябрь
4. Туристическая база Искандеркуль	Туристическая база Искандеркуль расположена на высоте 2200 метров над уровнем моря, на расстоянии 160 км к северу от города Душанбе. Общая площадь - 3,5 км^2. Рядом с озером протекает река Искандердарья, имеется большой водопад Фанская Ниагара, высота которого в узкой части ущелья составляет 43 метра. Лагерь действует с 1870 года.
5. Альпинистская база Варзоб	База альпинизма Варзоб была открыта в 1952 году в 54 км к северу от г. Душанбе, в ущелье Арг, у озера Алаутдин. Она возобновила работу 12 июня 2011 года.
6. Горнолыжный курорт Сафед-Дара	Горнолыжный курорт Сафед-дорак расположен в 70 км к северу от Душанбе в селе Такоб Варзобского района, основан и сдан в эксплуатацию в 1976 году. Общая площадь 60 га.

В современных условиях Республики Таджикистан горный туризм - один из самых привлекательных видов рекреационной деятельности. Согласно статистике, разные виды горного туризма распределяются следующим образом: спортивный туризм - 30%; горные походы - 10%; пешие походы - 30%; горные лыжи - 10%.

Как по всему мировому хозяйству, так и в Республике Таджикистан на развитие туризма отрицательное влияние оказал COVID-19, что видно з следующих статистических данных.

Таблица 3. - Основные статистические данные по туризму в Республике Таджикистан за 2017-2020 гг.

№	Наименование показателей	2017	2018	2019	2020	Рост или снижение в 2020г по сравнении с 2013г (в % или количество раз)
1.	Численность иностранных граждан въехавших в страну (тыс.чел)	431	1035	1257	350,6	1,6 раз
2.	Количество туристических компаний число (действ)	91	146	161	224	более 3 раз
3.	Численность внутренних туристов выехавших за пределы страны через туристические компании (чел.)	14420	9167	8531	1939	12,5%
4.	Доходы от предоставленных туристических услуг (без НДС) тыс.сомони	9076,3	16928,1	24497,9	7677,0	1,2 раз

Анализ данных таблицы 3 за 2020г показывают, что на въезд в республику и выезд из республики туристам и особенно на доходы от предоставленных туристических услуг оказал большое влияние корона вирус (COVID- 19), потому что до прихода этой заразы в декабре 2019 г по всем показателям характеризующие развитие туризма в 2019 по сравнению с прошедшим годом. Более того данные Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан также показывает, что численность иностранных граждан, посетивших в 2022 году нашу республику с любыми целями (деловая встреча, отдых и т.д.) составило более 1,2 млн человек, что является больше в 2,2 раза по сравнению с 2021 годом. Туризм в Таджикистане является стратегической отраслью экономики, потому что является одним из прибыльных отраслей экономики и играет огромную роль в обеспечении занятости и повышения уровня жизни населения.

На основе полученных результатов для рационального и эффективного использования экотуристско-рекреационного ландшафтного потенциала Искандеркульская зона можно выдвинуть следующие рекомендации:

1. Разработка сметной документации на строительство новых объектов и реабилитацию существующей туристической инфраструктуры для развития туризма в зоне.
2. Организация медицинского обслуживания туристов в туристических местах при несчастных случаях и болезни туристов.
3. Создание аварийных служб в горных районах для безопасности туристов.
4. Формы статистической отчётности по отечественным и иностранным туристам для проведения анализа и исследования безопасности развития туризма в зоне.
5. Организация ознакомительных поездок по туристическим объектам страны на автобусе и пешком для студентов и школьников.
6. Анализ потенциала туристического рынка страны, создание базы данных о деятельности туристических организаций.

Таким образом, для развития экотуризма и рекреации в Искандеркульском зоны необходимо в первую очередь рационально использовать рекреационные ресурсы, беречь природу, организовать спортивный комплекс, магазин турпродуктов, организовать хорошее обслуживание клиентов, что есть, отдыхающие и туристы. Учитывая эти ресурсы знакомство со страной, устранение уровня бедности и обеспечение занятости населения данного региона, а также привлечение капитала в экономику страны.

ЛИТЕРАТУРА

1.Абороров, Х. Рекреационно-туристические ресурсы Горного Зеравшана и вопросы их эффективного освоения // Х**.** Абороров / Вестник ТГПУ им. С.Айни №3(52). - Душанбе, 2013. -С.243-249.
2. Абороров, Х. Проблемы охраны водных ресурсов горного Зеравшана // Х. Абороров, А.С. Раджабова / Изв. АН Республики Таджикистана. Отд.физ-мат, хим.геол. и тех.наук. - Душанбе, 2018.- №1 (170). - С.-122-127.
3. Таджикистан край туризма Душанбе, «Ирфон» 1980. -168с.
4. Информационный экологический бюллетень.- Душанбе, 2006.- С. 119 - 121.

УДК 339.5

Ғаюрова Р.С., Назарбекова Н.А.

МАСОИЛ ВА ТАМОЮЛИ РУШДИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ГУМРУКӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур рушди хизматрасонии гумрукӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ва таъсири он ба фаъолияти иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷӣ тавассути таҳқиқоти маркетингӣ, инчунин омӯхтани натиҷаҳои амалии гузаронидани фаъолиятҳо оид ба пешниҳоди хизматрасонии гумрук ва мушкилоти марбут ба он мебошад.

Вожаҳои калидӣ: Хизматрасонии гумрукӣ, фаъолияти иқтисоди хориҷӣ, фаъолияти гумрукӣ, иштирокчиёни фаъолияти иқтисоди хориҷӣ, намояндаи гумрук.

Гаюрова Р.С., Назарбекова Н,А.

ОБЪЕКТЫ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТАМОЖЕННЫХ УСЛУГ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье предусмотрены современное состояние и развитие таможенных услуг в Республике Таджикистан. В результате исследования были выявлены основные виды таможенных услуг, предоставляемых участникам ВЭД, системы взаимодействия таможенных органов и участников ВЭД в данной сфере, а также выявлены слабые стороны таможенных услуг в Таджикистане и даны некоторые рекомендации по развитию этой области в стране.

Ключевые слова: таможенные услуги, внешнеэкономическая деятельность, таможенной дело, участник внешнеэкономической деятельности, таможенный представитель.

Gaurova R.S., Nazarbekova N.A.

OBJECTS AND TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF CUSTOMS SERVICES MANAGEMENT IN FOREIGN COUNTRIES

This article provides for the current state and development of customs services in the Republic of Tajikistan. As a result of the study, the main types of customs services provided to participants in foreign economic activity were identified, the system of interaction of customs authorities and foreign economic activity in this area, as well as the weaknesses of customs services in Tajikistan and some recommendations for the development of this area in the country were given.

Key words: customs services, foreign economic activity, customs business, participant in foreign economic activity, customs representative.

Гузаронидани тадқиқотҳо дар системаи идоракунии хизматрасонии гумрукӣ [3;4] дар мамлакатҳои гуногуни сайёра ба хулосаи оид ба зарурати ислоҳот ва такмил додани системаи идоракунии мақомоти гумрукӣ бо назардошти стандартҳои байналмиллалӣ, таҷрибаи фаъолияти миллии идоракунии гумруки имконият медиҳад.

Чӣ хеле муайян карда шуд имрӯз маъмурияти гумрукии мамолики гуногуни сайёра дар пешниҳод намудани хизматрасонии мутамарказонидашуда ҷалб карда шудаанд ва муҳимияти иштирок дар ҷараёни фаъолият нисбати таъмини риоя намудани талаботҳои гумруки бо мақсади фаъол гардонидани самараноки ва бечунучаро баҷо овардани қонунҳои гумруки ФИХ – ҷамъият ниҳоят баланд ҳис карда мешавад. Аз ҳамин сабаб дар 1-2 даҳсолаи охир аксарияти раёсати гумрукии милли дар назди худ вазифа гузоштаанд, ки намунаи классикии яктарафаи идоракунии маъмуриро тағйир дода ҳамкории ба якдигар судманд бо ФИХ – ҷамъият барои васеъ намудани имкониятҳои иттилоотӣ ва васеъ намудани алоқаи байни гумрук ва корчалониро ба роҳ монанд.

Таҷрибаи мамлакатҳои гуногунро ҷамбаст намуда [1;2], мо афзудани таъсири ҷараёнҳои глобалии тезонидан ва ғояи иноватсиониро дар ФИБ ба рушди системаи гумрукии миллиро қайд кардан зарур аст.

Ин таъсирот дар роҳҳои ташакуллёбӣ таъсир мерасонад, ки ба тарзи зерин ба амал меояд:

- рушди пешравии ҳаҷми гардиши мол дар бозорҳои беруна нисбат ба баландшавии ҷаҳонии истеҳсолот, ки интихоби усулҳои гурукӣ ва технологияи гумрукиро муайян менамояд;
- тағйир додани сохтор дар савдои умумиҷаҳонӣ ва афзудани шумораи аъзогии онҳо, зарурати тағйир додани роҳҳо дар соҳаи идоракунии хизматрасонии гумрукӣ, махсусан – васеъ намудани сатҳи таъсири стандартҳо, меъёр ва қоидаҳо ҳангоми амали сохтани низомҳои гумрукӣ;
- тез баланд шудани ҳаҷми молҳои ғайриқонунии аз сарҳади гумрукии мамлакатҳо интиқолшаванда, ки мукаммалгардонии объектҳои назорати гумрукиро ба вуҷуд меоранд ва дорои ҳуқуқҳои хусусии интелектуали мебошад;
- батартибдарории силсилаи глобалии нархҳои изофии бо роҳи транснатсионализатсия таҳсис дода шуда, ки ба қасдан баланд бардоштани молҳои воридшаванда ва мураккаб сохтани назорати гумруки оварда расонанда;
- давом додани либерализатсиякунонии савдои беруна ва паст намудани маҳдудияти нархгузорӣ, ки нафақат ба расман ҳаракати молу маҳсулот ва хизматрасонӣ ба воситаи сарҳади гумрукии давлатҳо мусоидат менамояд, балки пайдо шудани имкониятҳои ғайриқонунии гардиши мол ва хизматрасонӣ ба воситаи субъектҳои ғайрифаъол барои ФИБ, ки ин нақши назорати гумрукиро ба самти таъмини бехатарии иқтисоди пурзур менамояд;

- азнав барқароршавии интегратсияи иқтисодӣ, доимо пайдошавии иттиҳодҳои савдо ва гумрук ба васеъшавӣ ва ҳамоҳангкунии қоидаҳои мураккаби гумрукӣ оварда расонанда;
- ба амал омадани шаклҳои нави суистифода аз тарафи кормандони хадамоти гумрук, ки боиси фаъолгардонии истифодабарии технологияи автоматикунонида шудаи иттилоотӣ – коммуникатсионӣ дар соҳаи назорати гумрукӣ ва пешниҳод шудани хизматҳои гумрукӣ мегардад;
- васеъ намудани роҳҳои истифодабарии иноватсионӣ дар логистика ва сохтани силсилаи глобалии истеҳсолӣ – фурушӣ истеҳсолот ва фуруше, ки ба зарурати хароҷоти кам кардани вақт ва олотҳои иқтисодии субъектҳои ФИБ мусоидат менамояд ва баланд бардоштани самаранокии муомилот дар асоси стандартизатсиякунонии технологияи гумрукӣ;
- таъсири шабакаҳои байналмиллаии ҷиноятҳои муташакили иқтисодӣ, ки он ба таҳдиди калони иқтисодиёти ҷаҳонӣ ва бехатарии иқтисодии давлатро ба амал оварда ба пурзур намудани вазифаҳои назораткунанда ва қудратӣ, аз он ҷумла дар сатҳи ватанӣ;
- самараи глобализатсиякунонӣ зарурати ҳалли аввалиндараҷаи проблемаҳои санитарӣ ва экологиро ҳангоми гузаронидани назорати гумрукӣ ва истифодабарии байналмиллалии батартибдарории масъалаи мазкурро актуалӣ мекунад.

Инро низ бояд қайд намуд, ки яке аз тамоюли рушди мақомоти гумрукии хориҷӣ фаъолона иштирок намудан дар фаъолияти Ташкилоти байналмиллалии гумрукӣ ба ҳисоб меравад. Дар тамоми давраи мавҷудияти ин ташкилот 170 мамлакат аъзои он шуданд, ки ба воситаи он 98% гардиши моли байналмиллалӣ мегузарад.

СУС дар давоми мавҷудиёташ ҳуҷҷатҳои зиёди ҳуқуқӣ тартиб додааст (ба воситаи конвенсия) , ки асосан ба унификатсиякунӣ ва соддагардонӣ дар ҳудуди тамоми ҷаҳон ба расмиятдароварда ва ба расму қоида таъсири худро расонидааст.

Омӯхтани таҷрибаи ислоҳоти системаи идоракунии хизматрасонии гумрукии 13 мамлакат имконият дод, ки чи ба таври умуми ва чи характери ғайри ягонаи азнавсозии онҳо вобаста мебошад, ки аз як тараф боз рушди регламетатсияи байналмиллалии хизматгузории гумруки, аз дигар тараф хоҳиши ин мамлакатҳо риоя намудани ҳавасмандии иқтисодиёти милли ва таъмин намудни бехатарии иқтисодии ин мамлакатҳо ба ҳисоб меравад.

Яке аз тамоюли такмили системаи миллии хадамоти гумруки кам намудани ҳуҷҷатгузори ва гузаштан ва шакли электронии онҳо ба ҳисоб меравад. Кам намудани ба расмиятдарори, фақат хадамотҳои электронии заруриро ҷамъ намудан ва ҳамчу тезтар ва осонтар – ба ин тамоми мақсади модернизацияи захамоти гумруки ба ҳисоб меравад. Такмил додани корҳои маъмури, ҳаҷми ададҳо, содда намудани корҳои стандартикунони бо қонунҳои байналмиллалӣ, пура гузаштан ба шакли электрони – ин аст тренди муосири хадамоти гумрукии аксарияти мамлакатҳо ҷаҳон.

Дар айни замон, фаъолияти бомуваффақияти иқтисодии хориҷӣ омили муҳимтарини рушд ва устувории низоми иқтисодии кишвар мебошад. Савдои ҷаҳонӣ, ҳамчун як соҳаи фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, истифодабарандаи асосии соҳаи хизматрасонӣ мебошад, ки барои кам кардани хароҷот, баланд бардоштани сифат ва эътимоднокии таъминоти молҳо ва ба тартиб даровардани расмиёт имконият фароҳам меорад.

Хизматрасонӣ ҳамчун як намуди фаъолияти иқтисодӣ ва шакли муносибатҳои иҷтимоӣ падидаи хеле қадимист. Сатҳи муваффақият дар ҷомеаҳои муосир имрӯз на танҳо аз ҳисоби маҷмӯи маҳсулоти умумӣ, балки аз он низ муайян карда мешавад, ки соҳаи хизматрасонӣ то чӣ андоза рушд кардааст ва чӣ қадар аҳолии қобили меҳнат дар ин ҷо кор мекунад.

Омӯзиши тамоюл ва таҷрибаи сохтори системаи гумрукии миллии мамлакатҳои хориҷӣ имконият медиҳад, ки таҳлили муқосавиро истифода бурда, минтақаҳои системаи идоракунии хизматрасонии гумрукиро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян намояд.

Бо назардошти афзоиши талабот ба хизматрасониҳо дар соҳаи фаъолияти гумрукӣ ва фаъолияти иқтисодии хориҷӣ, ҳалли вазифаҳои зеринро пешниҳод мекунем:
1. Сифат ва мавҷудияти хизматрасонии гумрукии пешниҳодшуда.
2. Татбиқи системаи ягонаи автоматикунонидашудаи иттилоотии мақомоти гумрук ба механизми мавҷудаи пешниҳоди хадамоти гумрук дар шакли электронӣ.
3. Таҳияи системаи мониторинги сифат, нишондиҳандаҳои таъминоти методии хадамоти гумрук.

Хадамоти гумрук пас аз иҷрои ин вазифаҳо бояд сатҳи қаноатмандии иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ва шаҳрвандонро дар ҳамкорӣ бо мақомоти гумрук баланд бардорад, сатҳи дастрасии хизматрасониҳоро барои ташкилотҳо ва шаҳрвандон баланд бардорад, инчунин тартиби ҳамкориҳои байни иштирокчиёни фаъолияти иқтисодии хориҷӣ ва мақомоти гумрукро содда гардонад.

Амалисозии фаъолият оид ба пешниҳоди хадамоти гумрук омили муҳими рушд ва такмили низоми гумрук ва дар маҷмӯъ тамоми фаъолияти иқтисодии хориҷӣ мебошад.

АДАБИЁТ

1. Ашуров М.Н. Состояние и развитие таможенной инфраструктуры приграничных районов Таджикистана/ Убайдуллоев Ф.К., Ашуров М.Н.// Известия ВУЗов (Кыргызстан). 2013. № 7. С. 19-24.
2. Ершов А.Д. Международные таможенные отношения [Текст]/ А.Д.Ершов.- СПб.: ИВЭСЭП. С. – Петербургский филиал РТА имени В.В. Бобкова. «Знание», 2000.-207 с.
3. Раджабов Р.К., Хикматов С.Таможенная система: состояние, проблемы и инновационное развитие[Текст]/Р.К.Раджабов, С.И.Хикматов /Под ред. профессора Факерова Х.Н. - Душанбе: «Сумани кудрат», 2012. – 196 с.
4. Раджабов Р.К., Алиев М.Б.,, Аюбов Д.Ш. Инновационное развитие таможенного обслуживания в Республике Таджикистан [Текст]/ Р.К.Раджабов, М.Б.Алиев, Д.Ш.Аюбов //Вестник Белгородского университета потребительской кооперации, № 4(36), 2010. –с.61-66.

УДК 332.7

Ҳалимов Л.М.

МОҲИЯТИ ИҚТИСОДИИ ЛИЗИНГ ВА НАҚШИ ОН ДАР САРМОЯГУЗОРИҲОИ ВОҚЕӢ

Дар мақола аҳаммияти сармоягузориҳоро дар дороиҳо ва фондҳои асосии истеҳсолӣ, ки онҳо мустақиман дар раванди истеҳсолот иштирок намуда, ба васеъ намудани ҳаҷми истеҳсолот мусоидат менамоянд бори дигар таъкид шудааст ва дар марҳалаи нави рушди устувори кишвар масъалаи такмили стратегияи сармоягузорӣ, интихоби механизму усулҳои муосири маблағгузориро асоснок намудааст. Дар ин робита, ба лизинг ҳамчун усули маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ, ки аломатҳои ҳам сармоягузории истеҳсолӣ ва ҳам қарзиро дорад таваҷҷӯҳи хосса дода шудааст. Муаллиф табиати дугонаи он, ки аз як тараф, ин як намуди маблағгузории сармоявӣ, зеро он сармоягузорӣ ба амволи моддиро бо мақсади ба даст овардани даромад дар бар мегирад ва аз тарафи дигар бошад, хусусиятҳои қарзро нигоҳ медорад (ба шарти дар асоси пардохт, таъҷилӣ, бозпардохт) мавриди таҳқиқ қарор додааст. Дар мақола ҳамчунин, фаъолияти бонкҳо ва ширкатҳои лизингӣ, ки дар иқтисодиёти мамлакат бо муваффақият фаъолият доранду фаъолияти ҳуқуқии онҳоро

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷораи молиявӣ (лизинг)», муайян менамояд, мавриди таҳлил қарор дода шуда, омилҳои асосие, ки ба рушди лизинг дар бозори мамлакат дар марҳалаи ҳозираи рушди иқтисоди миллӣ мусоидат менамояд, тавсиф дода шудааст.

Калидвожаҳо: сармоя, сармоягузорӣ, сармояи воқеӣ, даромад, фоида, воситаҳои молиявӣ, бонк, лизинг, ширкати лизингӣ, сармоягузории лизингӣ, шартнома ва уҳдадориҳои лизингӣ.

Халимов Л.М.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ ЛИЗИНГА И ЕЕ РОЛЬ В РЕАЛЬНЫЕ ИНВЕСТИЦИИ

В статье еще раз подчеркнута важность вложений в активы и основные производственные фонды, которые непосредственно участвуют в производственном процессе и способствуют расширению объемов производства, а также обоснован вопрос совершенствования инвестиционной стратегии, выбора современных механизмов и методов финансирования в новый этап устойчивого развития страны. В связи с этим особое внимание уделяется лизингу как способу финансирования инвестиционных проектов, обладающему признаками как продуктивного, так и кредитного инвестирования. Автор отмечает двойственный характер того факта, что, с одной стороны, это вид финансирования капитала, так как включает в себя вложение в материальные активы с целью получения дохода, а с другой стороны, сохраняет черты кредит (при условии, что он основан на платеже, чрезвычайной ситуации, погашение) был исследован. В статье также анализируется деятельность банков и лизинговых компаний, успешно работающих в экономике страны, а их правовая деятельность определяется Законом Республики Таджикистан «О финансовом лизинге (лизинге)», и выделяются основные факторы, способствующие к развитию лизинга на рынке страны на современном этапе развития национальной экономики.

Ключевые слова: капитал, инвестиции, реальный капитал, доход, прибыль, финансовые инструменты, банк, лизинг, лизинговая компания, лизинговые инвестиции, договор и лизинговые обязательства.

Halimov L.M.

ECONOMIC ESSENCE OF LEASING AND ITS ROLE IN REAL INVESTMENTS

The article once again emphasized the importance of investments in assets and capital production funds, which directly participate in the production process and contribute to the expansion of the production volume, and justified the issue of improving the investment strategy, choosing modern financing mechanisms and methods in the new stage of sustainable development of the country. In this regard, special attention is paid to leasing as a method of financing investment projects, which has the characteristics of both productive and credit investment. The author notes the dual nature of the fact that, on the one hand, this is a type of capital financing, since it includes investment in tangible assets with the purpose of obtaining income, and on the other hand, it retains the characteristics of a loan (provided that it is based on payment, emergency, repayment) has been investigated. The article also analyzes the activities of banks and leasing companies, which are successfully operating in the country's economy, and their legal activity is determined by the Law of the Republic of Tajikistan "On Financial Leasing (Leasing)", and the main factors that contribute to the development of leasing in the market of the country at the current stage of the development of the national economy, it is described.

Keywords: capital, investment, real capital, income, profit, financial instruments, bank, leasing, leasing company, leasing investment, contract and leasing obligations.

Дар доираи татбиқи Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030 солҳои 2021-2025 марҳилаи рушди суръатнок, ки ба ҷалби сармоягузориҳо асос ёфтааст эълон шудааст, ки ба “якбора зиёдшавии ҳаҷми сармоягузорӣ дар бахши воқеӣ ва инфрасохтор ҳамчун заминаи асосӣ барои рушди иқтисодиёт мегардад” [9], мусоидат менамояд. Воқеан ҳам, дар замони муосир рушди босураъти корхонаҳои соҳаҳои иқтисодиёт бидуни мавҷудияти техника ва технологияи муосир тасаввур кардан ғайриимкон мебошад. Ҷузъи муваффаққият ин нақшаи дуруст интихобшуда барои ба даст овардани фондҳои асосӣ дар бахши воқеии иқтисодиёт мебошад. Дар ин ҷода, таҳия ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ, ки мақсади афзоиши минбаъдаи ҳаҷми истеҳсолоти корхонаҳои истеҳсолиро мусоидат менамояд, муҳим мебошад.

Моҳияти иқтисодии сармоягузориҳоро тавсиф карда, бояд қайд намуд, ки дар адабиёти муосир ин мафҳум баъзан иштибоҳ ва ё хеле танг тафсир мешавад. Хатогии маъмуле, ки дар адабиёт (пеш аз ҳама ватанӣ) дучор мешавад, ин ҳаммонанд кардани истилоҳи «сармоягузорӣ» бо истилоҳи «маблағгузории капиталӣ (асосӣ)» мебошад. Муаллифони ватанӣ дуруст таъкид менамоянд [10], ки маблаггузорӣ дар ин маврид ҳамчун маблағгузорӣ ба такрористеҳсолкунии фондҳои асосӣ (биноҳо, таҷҳизот, воситаҳои нақлиёт ва ғайра) ҳисоб карда мешавад[6]. Олимони дигари тоҷик Азимов Х.А., Нуруллоев З.Х. аҳаммияти сармоягузориҳо дар дороиҳои асосӣ, ки онҳо мустақиман дар раванди истеҳсолот иштирок менамоянду «таъмин ва васеъ намудани имконияти мавҷуда ё ин ки таъсис ва ташакулли сармояи нав, ки як қисми Маҷмӯи маҳсулоти миллӣ ва зиёд намудани даромади миллӣ мегардад»[2]. Воқеан ҳам сармоягузорӣ ба фондҳои асосии истеҳсолӣ бевосита ба афзудани маҷмӯи маҳсулот (истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ, кишоварзӣ, сохтмон ва дигар маҳсулотҳо) ва зиёд кардани шуғли аҳолӣ мегардад[8].

Ҳамзамон, сармоягузорӣ метавонад ҳам ба дороиҳои ҷорӣ ва ҳам ба воситаҳои гуногуни молиявӣ (саҳмияҳо, вомбаргҳо ва ғ.), инчунин ба намудҳои алоҳидаи дороиҳои ғайримоддӣ (харидани патентҳо, иҷозатномаҳо, "ноу-хау" ва ғайра) сафарбар гардад. Аз ин рӯ, сармоягузории асосӣ мафҳуми маҳдудтар буда, онро танҳо ҳамчун яке аз шаклҳои сармоягузорӣ ҳисоб намудан ҷоиз мебошад, вале дар умум на ҳамчун ҳамшабеҳи мутлақи сармоягузорӣ. Аксар вақт, сармоягузорӣ маънои ҳама гуна сармоягузории пулиро дорад, масалан, барои хариди коғазҳои қиматнок, замин, амволи манқул ва ғайриманқул ва ғайра. Аз нуқтаи назарияи иқтисодӣ дар ин маврид бештар дар бораи додани моликият ё ҳуқуқ ба моликият сухан рондан лозим аст, зеро дар ин маврид зиёд ва ё васеъшавии сарватҳои моддӣ ба амал намеояд. Дар мавриди инвеститсияи сармоя, он метавонад на танҳо дар шакли пулӣ, балки дар шаклҳои дигар – молу мулки манқул ва ғайриманқул, воситаҳои гуногуни молиявӣ (пеш аз ҳама коғазҳои қиматнок), дороиҳои ғайримоддӣ ва ғайра амалӣ карда шавад. Баъзе муаллифон боварӣ доранд, ки сармоягузорӣ, чун қоида, бояд дарозмӯҳлат бошад. Албатта, ин ба чунин шаклҳои сармоягузорӣ, ба монанди маблаггузориҳои асосӣ дахл дорад, вале маблаггузориҳо инчунин метавонанд кутоҳмӯҳлат бошанд (масалан, маблаггузории кутоҳмӯҳлати молиявӣ ба саҳмияҳо, тасдиқномаҳои пасандозҳо ва ғайра).

Дар шароити татбиқи ҳадафи саноатикунонии босуръати мамлакат муҳиммияти сармоягузорӣ ба дороиҳо ва ё фондҳои асосӣ меафзояд ва ин барои рушди саноату инноватсионии кишвар нақши калидӣ мебозад. Аммо, чи тавре, ки аз маълумоти ҷадвали 1. ва расмии 1. бармеояд ҳолати ба кор даровардани фондҳои асосӣ дар соҳаҳои иқтисодиёти ҷумҳурӣ, бахусус дар бахшҳои воқеии иқтисодиёт изтиробовар мебошад. Дар панҷи соли охир, яъне дар давраи солҳои 2017-2021 ҳаҷми ба кор даровардани фондҳои асосӣ дар соҳаҳои иқтисодиёти ҷумҳурӣ тамоюли пастравӣ гирифтааст. Соли 2021 ҳаҷми ба кор даровардани фондҳои асосӣ дар соҳаҳои иқтисодиёти ҷумҳурӣ 5561,3 млн. сомониро

ташкил додааст, ки нисбат ба соли 2017 дар ҳаҷми 1117,2 млн. сомонӣ ва ё 16,7% кам шудааст. Дар ин давра ҳаҷми ба кор даровардани фондҳои асосӣ дар соҳаҳои саноат аз 1649,4 то 599,0 млн. сомонӣ ва ё 63,6% поён рафтааст. Дар соҳаи муҳимми бахши воқеии иқтисодиёт – кишоварзӣ бошад ин нишондиҳанда 90,5% поён рафтааст. Дар сохтмон, саноати конструксия ва қисмҳои бинокорӣ бошад дар ин давраи таҳлилӣ ҳаҷми ба кор даровардани фондҳои асосӣ 94,6% кам шудааст.

Ҷадвали 1.Ҳолати ба кор даровардани фондҳои асосӣ дар соҳаҳои иқтисодиёти ҷумҳурӣ (млн.сомонӣ)

Нишондиҳандаҳо	2017	2018	2019	2020	2021	Тағйироти с.2021 нисбат ба с 2017,%
Ҳамагӣ дар соҳаҳои иқтисодиёти ҷумҳурӣ	6678,5	4859,3	7033,3	7266,8	5561,3	- 16,7
аз он ҷумла дар:						
саноат	1649,4	1410,1	1685,7	1278,9	599,0	-63,6
кишоварзӣ	88,6	52,4	13,4	11,7	8,4	-90,5
сохтмон ва саноати конструксия ва қисмҳои бинокорӣ	1399,5	2128,2	1975,3	173,3	74,6	-94,6

Ҳисоб карда шудааст аз рӯи: Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022, с. 289

Бинобар он дар марҳилаи нави рушди мамлакат масъалаи асосноккунии стратегияи сармоягузорӣ, интихоби механизму усулҳои муосири маблағгузорӣ, муайян намудани манбаъҳои сармоягузорӣ ва сохтори онҳо мубраммият пайдо менамояд. Ба усули сармоягузорӣ ҳамчун роҳи ҷалби захираҳои сармоягузорӣ метавон инҳоро баррасӣ намуд:

- ✓ худмаблаггузорӣ, яъне сармоягузорӣ танҳо аз ҳисоби маблағҳои худ;
- ✓ маблағгузории қарзӣ (қарзҳои бонкҳо, бароришии вомбаргҳо ва ғ);
- ✓ лизинг;
- ✓ маблағгузории буҷетӣ;
- ✓ маблағгузории омехта дар асоси омезиши гуногуни усулҳои баррасишаванда;
- ✓ маблағгузории хориҷӣ ва ғ.

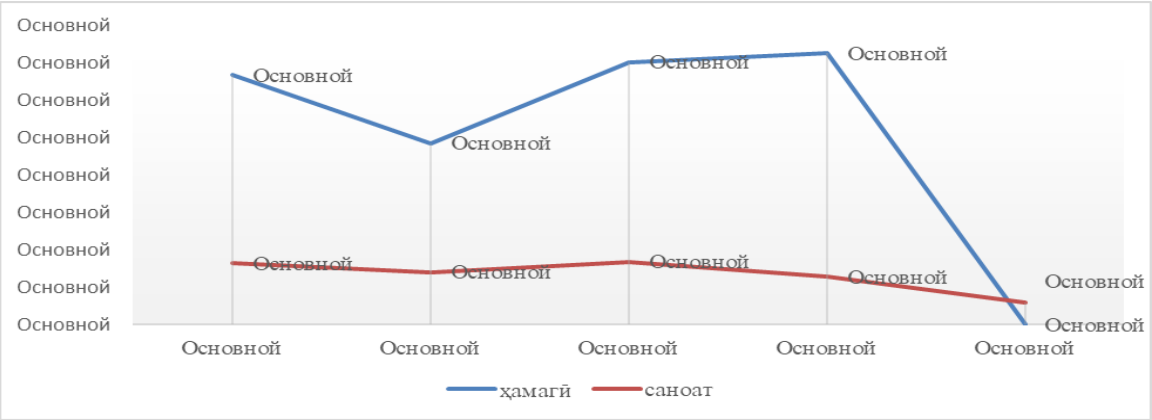

Расми 1.Ҳолати ба кор даровардани фондҳои асосӣ дар соҳаҳои иқтисодиёти ҷумҳурӣ (млн. сомонӣ)

Бояд таъкид намуд, ки дар замони муосир лизинг ҳамчун усули маблағгузории лоиҳаҳои сармоягузорӣ паҳн шудааст. Лизинг аломатҳои ҳам сармоягузории истеҳсолӣ ва ҳам қарзиро дорад. Табиати дугонаи он дар он аст, ки аз як тараф, ин як намуди маблағгузории сармоявӣ, зеро он сармоягузорӣ ба амволи моддиро бо мақсади ба даст овардани даромад дар бар мегирад ва аз тарафи дигар, хусусиятҳои қарзро нигоҳ медорад (ба шарти дар асоси пардохт, таъҷилӣ, бозпардохт). Лизинг ҳамчун як намуди қарзи сармояи асосӣ амал намуда, дар айни замон аз қарздиҳии анъанавӣ фарқ менамояд. Одатан лизинг ҳамчун шакли қарздиҳӣ барои ба даст овардани (истифодаи) амволи манқул ва ғайриманқул, алтернатива ба қарзи бонкӣ ҳисобида мешавад. Чи тавре аллакай қайд намудем, ба шарофати афзалиятҳои худ лизинг дар иқтисодиёти кишварҳои гуногун паҳн шудааст. Дар кишварҳои ғарбӣ лизинг дар натиҷаи инқилоби илмию техникӣ, ҷаҳиши якбораи фаъолияти иқтисодӣ, бо суръати тез афзудани талаботи сармоягузории иқтисодиёт, аз ҳисоби суръати объективона муқарраршудаи рушди иқтисодиёт, мебоист ба тараққиёт такони махсус медод, то ки бо роҳҳои истисноии анъанавии маблағгузории иқтисодиёт ва аз нав мусаллаҳшавии техникии истеҳсолот қонеъ гардад.

Дар шароити рақобати рӯзафзун, муомилоти лизингӣ ба яке аз муҳимтарин роҳҳои иловагии фурӯши маҳсулоти истеҳсол шуда табдил ёфта, ба истеҳсолкунандагон имкон дод, ки ба тавсеаи назарраси доираи истеъмолкунандагон ва забт кардани бозорҳои нави фурӯш дар баробари рақибон аз онҳо пеш гузаранд. Ҳамин тавр, ҳиссаи лизинг дар ҳаҷми умумии манбаъҳои маблағгузории сармоявӣ дар ИМА - 30 фоиз, дар Олмон - 15,7 фоиз, дар Фаронса, Британияи Кабир, Япония - қариб 9 фоиз, дар Русия - 7,1 фоизро ташкил медиҳад.

Калимаи «лизинг» тарҷумаи русии вожаи инглисист, ки бар пояи исми «лизинг» сохта шудааст, ки маъноияш «иҷора» мебошад. Баъзе муаллифон лизингро пурра бо иҷораи дарозмуддат ё яке аз шаклҳои он, ки дар навбати худ ба муносибатҳои кироя ё шартномавӣ вобаста аст, муайян мекунанд, дигарҳо лизингро ҳамчун як усули ғайрианъанавии қарздиҳӣ ба фаъолияти соҳибкорӣ мешуморанд[4]. Тарзи ниҳонии хариду фурӯш воситаҳои истеҳсолот ё ҳуқуқи истифодабарии молу мулки каси дигар[1], дигарон иҷораро ҳамчун амал аз ҳисоби каси дигар ё худ идораи амволи дигарон маънидод менамоянд[3].

Ёдовар мешавем, ки тибқи шартномаи иҷора додани амвол барои соҳибӣ ва истифодаи муваққатӣ бо пардохти музд пешбинӣ шудааст. Одатан, соҳибмулк амволи шахсии худро, ки ҳоло ба он ниёз надошт, ба иҷора дода, хароҷоти ба дастомада ва гирифтани онро тавассути пардохти иҷора ҷуброн мекунад.

Бояд ёдовар шуд, ки тибқи шартномаи иҷора додани амвол барои соҳибӣ ва истифодаи муваққатӣ бо пардохти музд пешбинӣ шудааст. Одатан, соҳиби молумулк, ки ҳоло ба он эҳтиёҷ надошт, ба иҷора дода, аз тариқи пардохтҳои иҷора хароҷоти сарфшударо баргардонида, фоида ба даст меорад. Фаҳмидан осон аст, ки иҷора чи кутоҳмӯҳлат ва чи дарозмӯҳлатанд ҳамеша ҳамчун муносибатҳои дутарафа мебошанд.

Дар нимаи аввали солҳои 90 – ум дар натиҷаи оғози дигаргунсозиҳои бозорӣ бисёр воситаҳои молиявие, ки пеш дар иқтисодиёти мо набуданд, аз тарафи банкҳо, муассисаҳои қарзӣ ва корхонаҳо ба кор даромаданд. Лизинг яке аз чунин воситаҳоест, ки дар кишварҳои пешрафта васеъ истифода мешавад ва ҳамчун манбаи муҳимми сармоягузориҳои нав хизмат мекунад. Ҳамин тариқ, истифодаи истилоҳи нави «лизинг» бо хоҳиши ҷудо кардани як намуди нави сармоягузорӣ, ки қаблан дар мамлакати мо истифода намешуд (аниқтараш, он қариб ҳеҷ гоҳ истифода нашудааст) ба вуҷуд омадааст. Дар мавриди лизинг дар байни истеҳсолкунандаи амвол ва истифодабарандаи он миёнарави молиявӣ ба вуҷуд меояд, ки вай уҳдадории маблағгузории муомилотро ба зимма мегирад.

Лизинги классикӣ дар он иштироки се тараф: лизингдиҳанда, лизинггиранда, фурӯшанда (таъминкунанда) амволро пешбинӣ менамояд. Моҳияти амалиёти лизинг аз он иборат аст, ки лизинггири эҳтимолӣ ба ширкати лизингӣ бо пешниҳоди тиҷоратӣ барои бастани амалиёти лизингӣ мурочиат мекунад. Мувофиқи ин муомила иҷорагир фурӯшандаеро, ки молу мулки заруриро дорад, интихоб менамояд ва иҷорадеҳ онро ба даст

оварда, бо ҳаққи дар шартномаи лизинг пешбинигардида ба ихтиёри муваққатӣ ва истифодабарии иҷорагир медиҳад. Баъди ба охир расидани муҳлати шартнома амвол вобаста ба шартҳои он ба иҷорадеҳ баргардонда мешавад ё ба моликияти иҷорагир мегузарад. Ҳайати иштирокчиёни муомилот ба ду нафар кам карда мешавад, агар фурӯшанда ва иҷорадеҳ ё фурӯшанда ва иҷорагир як шахс бошанд.

Дар сурати татбиқи лоиҳаи гаронбаҳо шумораи иштирокчиёни муомилот меафзояд. Ин, чун қоида, аз ҷониби иҷорадеҳ ба муомилот ҷалб намудани манбаъҳои нави захираҳои молиявӣ (бонкҳо, ширкатҳоисуғурта, фондҳои сармоягузорӣ ва ғайра) ба амал меояд.Сармоягузориҳодарбозоримолиявӣ (саҳомӣ) дар шакли сармояи пулӣ ё ивазкунандаи он ва дар бозори омилҳои истеҳсолот – дар шакли сармояи воқеӣ пайдо мешаванд. Аммо, сарфи назар аз он, ки ҳама сармоягузориҳо метавонанд ба намуди ҷузвдон ва воқеӣ тақсим карда шаванд, аммо онҳо бояд ба таври кофӣ ҳамкорӣ кунанд ва ҳам дигарро пурра кунанд. Ин алоқа дар раванди муносибатҳои иҷоравӣ баръало мушоҳида мешавад.

Яке аз тарафҳои лизинг сармоягузориҳои воқеӣ ба истеҳсолот мебошад, ки лизинггир анҷом медиҳад ва тарафи дигар ин маблағгузориҳои молиявии ташкилотҳои лизингӣ ба ҳуқуқи гирифтани пардохтҳои лизингӣ, инчунин маблағгузориҳои молиявӣ барои таъсиси худи ширкатҳои лизингӣ аз ҷониби бонкҳо, фондҳои сармоягузорӣ, корхонаҳои истеҳсолӣ ва ғ. мебошад.

Уҳдадориҳои лизингии иҷорагир дар ҳақиқат як намуди коғази қиматнок мебошанд, ки мувофиқи он иҷорагир, ки амволро ба иҷора гирифтааст, вазифадор аст, ки дар муҳлати муайян ба соҳиби амвол пардохтҳои муайяни фоизҳоро диҳад, яъне уҳдадориҳо оид ба пардохти ҳаққи истифодаи ин амвол додашударо иҷро намояд.

Ҳамин тариқ, метавон ба таври возеҳ қобилияти лизингро барои табдил додани сармоягузориҳои молиявӣ ба сармоягузориҳои воқеӣ пайгирӣ намуд. Ин қобилият дар лизинг ончунон қавитар зоҳир мешавад, ки метавон гуфт, ки имрӯз ин шарҳи сармоягузорӣ яке аз қавитарин ва ангезандаи гардиши сармоя аз бахши молия ба бахши воқеӣ ба шумор меравад.

Аз нуқтаи назари муносибатҳои амволӣ муомилоти лизинг аз ду ҷузъи ба ҳам алоқаманд иборат аст: муносибатҳои хариду фурӯш ва муносибатҳои марбут ба истифодаи муваққатии амвол. Аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ уҳдадориҳо ин муносибатҳоро бо ёрии ду намуди шартнома ба амал баровардан мумкин аст: хариду фурӯш ва иҷора.

Агар дар шартномаи лизинг фурӯши амвол пас аз гузаштани мӯҳлати шартнома пешбинӣ шуда бошад, он гоҳ муносибатҳои истифодаи муваққатии амвол ба муносибатҳои хариду фурӯш мегузарад. Бояд гуфт, ки хамаи унсурҳои раванди лизинг бо ҳам зич алоқаманданд. Хамин тавр, муносибатҳо оид ба истифодаи муваққатии амвол (шартномаи иҷора) танҳо баъди ба амал баровардани шартномаи хариду фурӯш ба вуҷуд меоянд. Маълум мешавад, ки иҷрои як шартнома боиси муомилоти навбатӣ мегардад ва иштирокчиёни раванди лизинг дар марҳилаҳои гуногун бо ҳамдигар алоқаи зич доранд.

Дар марҳалаи аввал истеҳсолкунандаи таҷҳизот ва иҷорадеҳи оянда бо бастани шартномаи хариду фурӯш ба сифати фурӯшанда ва харидор баромад менамоянд. Дар баробари ин, истифодабарандаи амвол, ки дар шартномаи хариду фурӯши қонунӣ иштирок намекунад, иштирокчии фаъоли ин муомила, интихоби таҷҳизот ва таъминкунандаи мушаххас мебошад. Ҳамаи масъалаҳои техникии вобаста ба иҷрои шартномаи хариду фурӯш (пурра, муҳлат ва маҳалли таҳвил, уҳдадориҳои кафолат, тартиби қабул ва ғайра) байни истеҳсолкунанда (таъминкунанда) ва иҷорагир ҳал карда мешаванд, иҷорадеҳ барои таъмини амнияти молиявӣ ҷавобгар мебошад.

Дар марҳалаи дуюм харидори амвол онро барои истифодаи муваққатӣ ба иҷора медиҳад ва ба сифати иҷорадеҳ баромад мекунад, аммо муносибатҳои шартномаи дуюм байни истифодабаранда ва иҷорадеҳ баста нашудаанд. Фурӯшандаи амвол, гарчанде ки бо иҷорадеҳ шартномаи хариду фурӯш баста бошад ҳам, дар назди истифодабаранда барои сифати таҷҳизот ҷавобгар аст.

Агар мо ба маъно ва нақши асосии қисматҳои алоҳидаи маҷмӯи муносибатҳои иҷоравӣ баҳо диҳем, он гоҳ муносибатҳои халкунанда, маҳз, ба истифодаи муваққатӣ додани амвол ба шумор меравад. Муносибати хариду фурӯши моликият нақши дуюмдараҷа мебозад.

Дар лизинг соҳиби амвол онро ба муҳлати муайян барои истифодаи муваққатӣ дода, дар муҳлати муқарраршуда баргардонида, барои хизмати расонидааш ҳақ меситонад. Ин ҷо унсурҳои муносибатҳои қарзӣ мавҷуданд. Фақат иштирокчиёни муомилот на бо пули нақд, балки бо молу мулк (сармояи асосӣ) амал мекунанд. Барои ҳамин ҳам лизингро баъзан ҳамчун қарзи молӣ ба фондҳои асосӣ тасниф низ менамоянд ва аз ҷиҳати шаклаш ба маблағгузории инвеститсионӣ шабоҳат дорад.

Барои татбиқ намудани шартномаи лизингӣ, лизингдеҳ бояд захираҳои молиявии озоди худро дошта бошад ё ба он дастрас бошад. Дар шароити кишвари мо чунин объектҳо метавонанд бонкҳо ва дигар ташкилотҳои қарзӣ ё ширкатҳои лизингии фаръии бо иштироки сохторҳои молиявӣ таъсисёфта бошанд.

Таҷрибаи аввалини таъсис ва фаъолияти ширкатҳои лизингӣ дар мамлакат ин фарзияро тасдиқ мекунад ва аксари ширкатҳои лизингӣ дар назди бонкҳо таъсис ёфтаанд. Бонкҳои мамлакат шакли лизингии сармоягузориро дар васеъ намудани фондҳои асосӣ истифода мебаранд. Чи тавре маълумоти расми 2 нишон медиҳад дар панҷ соли охир, яъне дар давраи солҳои 2017-2021 ҳаҷми қарздиҳии лизингӣ аз 2,1 то ба 5,7 млн. сомонӣ ва ё беш аз 2,7 маротиба зиёд шудааст.

Расми 2.Динамикаи маблағгузории қарзи лизингӣ[7]

Ба лизинг ҳама гуна амволе, ки муомилоти озод дар бозор манъ нашудааст ва дар давраи истеҳсолот нобуд нашудааст (манқул ва ғайриманқул) метавонад дода шавад.

Аз нуқтаи назари баҳодиҳии марҳалаҳои алоҳидаи раванди сармоягузорӣ ду намуди лоиҳаҳои сармоягузориро фарқ кардан аз рӯи адолат аст. Якумин лоиҳаҳо саҳҳомӣ ном доранд, ки аз ҷониби сармоягузор сармояи пулӣ ба саҳмияҳои корхонаи гузошташуда бо мақсади ба дастовардани фоида аз фурӯши дубора бо нархи баландшудаи саҳмияҳои ин корхона, ки дар натиҷаи тараққиёти инвеститсионӣ ва навоварӣ аллакай сермаҳсултар аст. Ҳамин тариқ, он чизе ҷуз сармоягузории ҷузвдонӣ (портфелӣ) нест. Навъи дуюми (марҳалаи) лоиҳаҳои сармоягузорӣ лоиҳаҳои маҳсулотест, ки сармоягузории воқеии воситаҳои нави истеҳсолиро ба корхонаи сармоягузорӣ бо мақсади ба даст овардани фоида (фоидаи иловагӣ) аз коркарди дороии нав ба дастовардашуда ва афзоиши фурӯши маҳсулот пешбинӣ мекунанд (мол дар натиҷаи ин, хизматрасонӣ). Бар хилофи марҳалаи якум инҳо аллакай маблағгузориҳои воқеӣ-маблағгузориҳои асосӣ мебошанд.

Ҳамин тариқ, ин робита ва пайдарҳамии равандҳои сармоягузорӣ хусусияти хоси ҳаракати захираҳои сармоягузорӣ мебошанд. Онҳо дар аввал аз ҷониби саҳмдорон ё кредиторон (дар сурати сармоягузорӣ дар асоси қарз) ба корхона дар шакли пули нақд (ё воситаҳои пулии нақд - дар шакли коғазҳои қиматнок) сармоягузорӣ карда мешаванд ва аз

ин рӯ, ин раванд ба бозори саҳҳомӣ ё қарзӣ тааллуқ дорад. Минбаъд ин маблағҳоро худи корхона ба навъи муайяни фондҳои истеҳсолие, ки ба он дар шакли табиӣ – моддӣ зарур аст, аз нав инвеститсия мекунанд ва дар ин маврид ин аллакай раванди бевосита дар соҳаи истехсолот мебошад.

Барои ҳамаии иштирокчиёни бозори лизинг ин хусусиятҳои бозор хеле муҳиманд, зеро онҳо меъёрҳои объективии интихоби алтернативӣ дар шароити маҳдудият барои ҳар яки онҳо ва махсусан барои истеҳсолкунанда (алтернативӣ: фурӯш ё лизинг), истеъмолкунанда таъмин мекунанд. (интихоб: харид ё лизинг), ба бонк (барои ҳалли мушкилот: ё қарз ё лизинг), ба ҳама сармоягузорони имконпазир (барои дарёфти беҳтарин гузина (вариант) аз сармоягузориҳои мустақим дар шакли табиӣ, аз ҷумла бо шартҳои лизинг ё сармоягузории ҷузвдонӣ (портфелӣ).

Яке аз хусусиятҳои созишномаи лизингӣ аз он иборат аст, ки дар рафти ин гуна созишнома ба иҷорагир бевосита дороии истеҳсолӣ, як қисми муҳлати истифодабарии он, ҳамчунин як қисми давраи ҳаётии ин дороии мазкур (ҳарчанд дар аксар мавридҳо бо ҳуқуқи боз харидани минбаъдаи он) муқаррар карда мешавад.

Мо ҳоло вазъияти тамоман дигари иқтисодӣ ва сабабҳои афзояндаи фаъолияти соҳаи лизингро дар мамлакат мушоҳида менамоем. Мутаассифона, фаъолияти соҳибкорӣ то сатҳи зарурӣ дар кишвар нарасидааст. Афсус, ки қарорҳои иқтисодии қабулшуда дар бисёр мавридҳо саривақт амалӣ намегарданд. Низоми иқтисодӣ ҳанӯз бетағйир ва номунтазам тағйирёбанда бори дигар бесамар будани механизмҳои сармоягузории анъанавӣ, имконнопазирии татбиқи онҳо дар шароити муосирро таъкид менамояд. Бинобар ин, мо дар шароити имрӯза ба васеъ истифода бурдани шакли нави маблағгузорӣ такя намуда, дар ҷорӣ намудани шакли шартан нави маблаггузорӣ диққати асосӣ хоҳем дод.

Ҳоло дар иқтисодиёти мамлакат ширкатҳои лизингӣ бомуваффақият фаъолият доранд, ки фаъолияти ҳуқуқии онҳоро Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷораи молиявӣ (лизинг)», ки ҳанӯз соли 2013 қабул шуда буд, муайян менамояд. Мувофиқи моддаи 9 ҳамин Қонун иҷорагир дар асоси шартномаи иҷора молу мулки лизингиро соҳиб шудан ва истифода бурдан, инчунин ба фурӯшанда (таъминкунанда) бевосита талаботи худро оид ба сифати молу мулки муҳлати таҳвил ва дигар сифатҳо, ки дар шартномаи хариду фурӯши байни фурӯшанда (таъминкунанда) ва иҷорадеҳ муқаррар шудааст, талаб намояд[5]. Фаъолияти ширкати лизингӣ дар ҷумҳурӣ аз соли 2005 оғоз шуда, имрӯз шумораи онҳо 10 ширкат – лизингдиҳанда мебошад. Дар доираи шартномаи лизинг аз ҳисоби маблағи қарз гирифташуда ё худ амвол ба даст оварда, онро ба иҷорагир – субъектҳои иқтисодӣ ба муҳлати муайян ва шартҳо муваққатан ихтиёрдорӣ ва истифода бо додани ё бе додани он ба иҷорагир медиҳанд. Имрӯз пешсафони лизингдиҳандагон аз рӯи ҳиссаи худ дар бозори хизматрасонии лизингӣ Нахустлизинг (32%), Ориёнлизинг (23%) ва «Тоҷикагролизинг» (22,4%) мебошанд. Таҳлил нишон медиҳад, ки ҳиссаи бештари ҳаҷми муомилот ба лизинг бахши кишоварзӣ (85%) рост меояд. Бозори лизинг дар ҷумҳурӣ дар марҳалаи фаъоли ташаккул қарор дорад. Корхонаи воҳиди давлатии ҷумҳуриявии «Тоҷикагролизинг» дар асоси қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 ноябри соли 2007, № 597 таъсис дода шудааст, фаъолияти пурсамар нишон дода истодааст. Омилҳои асосие, ки ба рушди лизинг дар бозори мамлакат дар марҳалаи ҳозираи рушди иқтисоди миллӣ мусоидат мекунанд, номбар кардан мумкин аст:

- зарурати таъхирнопазирии интенсификатсияи раванди сармоягузорӣ дар кишвар;
- мавҷуд будани миқдори зиёди таҷҳизоти куҳнаю фарсудашуда, дар оянда фондҳои асосиро нав кардан зарурат дорад;
- коҳиш ёфтани даромаднокӣ қариб дар ҳама бозорҳо барои муомилоти молиявии кӯтоҳмуддат;
- имконияти гирифтани қарзҳои нисбатан арзон аз ташкилотҳои молиявии хориҷӣ дар асоси созишномаҳои лизингӣ;
- андӯхти сармояи ибтидоие, ки барои сармоягузорӣ ба дороиҳои воқеӣ омода аст;

- дар кишвар пайдо шудани истеъмолкунандагони пардохтпазир, ки метавонанд ҳамчун иҷорагирони боэътимод баромад намоянд;

- арзиши баланди таҷҳизоти истеҳсолӣ ва фоидаовар, ки ба корхонаҳои хурду миёна имкон намедиҳад, ки истеҳсоли худро бо истифода аз қарздиҳии оддии бонкӣ ташкил намоянд ва ғ.

АДАБИЁТ

1. Абрютина М.С., Грачев А.В. Анализ финансово-экономической деятельности предприятия. М.: Дело и сервис, 2000. 256 с. 35.
2. Азимов Х.А., Нуруллоев З.Х. Инвестиций. - Душанбе: Ирфон, 2015. - С. 68.
3. Белоус А. Лизинг-50 лет на мировом рынке и первые шаги в России // Человек и труд. 2000. № 8. С. 46-50. Кабатова Е.В. Лизинг: понятие, правовое регулирование, международная унификация. – М.: Наука, 2011. – 132 с.
4. Колесникова Ю.С. Фатхуллин А.Р. Лизинг как форма инвестиционной деятельности// Вестник экономики, права и социологии, 2018, № 3, с 23-26.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи иҷораи молиявӣ (лизинг)»// № 18, 22.04.2003
6. Мирсаидов А.Б. Убайдуллозода Г. Х. Совершенствование организационного механизма инвестиционной деятельности в гидроэнергетике Таджикистана// Таджикистан и мир, Вестник Центр стратегического исследование, 2022, № 4.с 43-52.
7. Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022, с. 404.
8. Раҳимов Р.К. Факторы производства и уровень их развития// Экономика Таджикистан, 2017. № 4. - С. 10-21.
9. Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, с.26.
10. Султонов З.С. Использование передового опыта банков мира в банковской системе страны/ Султонов З.С., Озодаи Сафар// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. - Душанбе: «Точир», 2022. № 2(41)-2022, С.304-307.

УДК 331+339(575.3)

Марупова Н.Ш.

ПРОБЛЕМА ДЕМОГРАФИИ В ТАДЖИКИСТАНЕ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

Статья посвящена вопросам оценки демографического процесса и перспективам устойчивого социально-экономического развития страны. На основе изучения социально-экономической ситуации Республики Таджикистан установлено, что среди параметров характеризующих социально-экономическую ситуацию, ведущее место занимает демографические процессы, которые охватывают процессы рождаемости, смертности, интеллектуальную миграцию. Проблема демографии в Таджикистане становится все более актуальной в контексте более серьезного финансового и экономического кризиса, нехватка профессиональной рабочей силы в стране. Результаты анализа показали, что ВВП на душу населения снизился. В стране наблюдается снижение уровня доходов населения по сравнению с другими странами. Выявлено, что Таджикистан является страной с низким уровнем дохода. Демографическая развития опережает рост экономики, который

усугубляет вопросы занятости, увеличивает безработицу, ведет к снижению уровня жизни и повышает социальную плотность. Развитие страны находится под огромным давлением демографических факторов в результате мер по управлению процессом населения, которые ограничивают рост активной демографической политики. Чтобы не упустить эффект «демографического окна возможностей», управление демографическими процессами необходимо увязать с осуществляемыми реформами в сфере образования и здравоохранения, с расширением мер политики в сфере занятости, направленных на реализацию экономических возможностей населения, а также с эффективным использованием трудового потенциала страны при сохранении национальных традиций. При разработке социальной политики государству необходимо принимать во внимание динамику ежегодного увеличения рабочих мест пропорционально численности трудоспособного населения и направлять усилия на обеспечение занятости.

Ключевые слова: социальная политика; демография; социально-экономическая развития; рынок труда; занятость и уровень безработицы; трудовые мигранты.

Марупова Н.Ш.

МУШКИЛОТИ ДЕМОГРАФӢ ДАР ТОҶИКИСТОН ВА ТАКМИЛИ СИЁСАТИ ИҶТИМОИИ ДАВЛАТ ДАР ШАРОИТИ ТАКОМУЛИ ИҚТИСОДИЁТИ МИЛЛӢ

Мақола ба арзёбии раванди демографӣ ва дурнамои рушди устувори иҷтимоию иқтисодии кишвар бахшида шудааст. Дар асоси омӯзиши вазъи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон маълум гардид, ки дар байни параметрҳои тавсифкунандаи вазъи иҷтимоию иқтисодӣ ҷойи асосиро равандҳои демографӣ ишғол мекунанд, ки равандҳои таваллуд, фавт, муҳоҷирати зеҳниро фаро мегиранд. Мушкилоти демографӣ дар Тоҷикистон дар шароити бӯҳрони ҷиддии молиявию иқтисодӣ, нарасидани қувваи кории касбӣ дар кишвар рӯз то рӯз бештар мубрам мегардад. Натиҷаи таҳлил нишон дод, ки ММД ба хар сари аҳолӣ кам шудааст. Дар мамлакат назар ба дигар мамлакатҳо дараҷаи даромади аҳолӣ паст мешавад. Маълум шуд, ки Тоҷикистон кишвари камдаромад аст. Рушди демографӣ аз рушди иқтисодӣ бештар аст, ки мушкилоти шуғлро тезутунд мегардонад, бекориро зиёд мекунад, боиси паст шудани сатҳи зиндагӣ ва зиёд шудани зичии иҷтимоӣ мегардад. Дар натиҷаи чораҳои назорати аҳолӣ, ки афзоиши сиёсати фаъоли аҳолӣ маҳдуд мешаванд, рушди кишвар зери фишори бузурги омилҳои демографӣ қарор дорад. Барои аз даст надодани самараи «равзанаи демографии имкониятҳо» идоракунии равандҳои демографиро бояд бо ислоҳоти ҷорӣ дар соҳаи маориф ва тандурустӣ, ба тавсеаи сиёсати шуғли аҳолӣ, ки ба татбиқи имкониятҳои иқтисодии аҳолӣ нигаронида шудааст, вобаста кард, инчунин ба истифодаи самарабахши нерӯи меҳнатии мамлакат бо риояи анъанаҳои миллӣ. Давлат дар вақти таҳияи сиёсати иҷтимоӣ бояд динамикаи афзоиши солонаи ҷойҳои корӣ мутаносибан ба шумораи аҳолии қобили меҳнат ва саъю кӯшиши бевоситаи таъмини шуғли аҳолӣ ба назар гирифта шавад.

Калидвожаҳо: сиёсати иҷтимоӣ; демография; тараққиёти иҷтимоию-иқтисодӣ; бозори меҳнат; шуғл ва сатҳи бекорӣ; муҳоҷирони меҳнатӣ.

Marupova N.Sh.

THE PROBLEM OF DEMOGRAPHY IN TAJIKISTAN AND THE IMPROVEMENT OF THE SOCIAL POLICY OF THE STATE IN THE CONDITIONS OF MODERNIZATION OF THE NATIONAL ECONOMY

The article is devoted to the assessment of the demographic process and the prospects for sustainable socio-economic development of the country. Based on the study of the socio-economic

situation of the Republic of Tajikistan, it was found that among the parameters characterizing the socio-economic situation, the leading place is occupied by demographic processes that cover the processes of fertility, mortality, intellectual migration. The problem of demography in Tajikistan is becoming increasingly relevant in the context of a more serious financial and economic crisis, a shortage of professional labor in the country. The results of the analysis showed that GDP per capita decreased. The country is experiencing a decrease in the level of income of the population compared to other countries. It was revealed that Tajikistan is a low-income country. Demographic development outstrips economic growth, which exacerbates employment issues, increases unemployment, leads to lower living standards and increases social density. The development of the country is under enormous pressure of demographic factors as a result of population control measures that limit the growth of an active population policy. In order not to miss the effect of the "demographic window of opportunity", the management of demographic processes must be linked to ongoing reforms in education and health care, to the expansion of employment policies aimed at realizing the economic opportunities of the population, as well as to the effective use of the country's labor potential while maintaining national traditions. When developing social policy, the state must take into account the dynamics of the annual increase in jobs in proportion to the size of the able-bodied population and direct efforts to ensure employment.

Keywords: social policy; demography; socio-economic development; labor market; employment and unemployment rate; labor migrants.

Республика Таджикистан стабильно развивается по стратегическим и политическим направлениям, длительному периоду социальной интеграции, продолжающимся институциональным изменениям и социально-экономическим реформам.

Благодаря регулярным национальным и международным консультациям постоянных диалогов для устойчивого развития страны был принят стратегический документ развития страны: Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года[10, с.5] (далее НСР- 2030), в котором определены следующие направления развития, приоритеты и проекты руководящих принципов в области образования; здравоохранения; занятости; сокращение неравенства; предотвращение коррупции; решение конфликтов; безопасность пищевых продуктов; энергетическая безопасность, экология; социальная защита населения и эффективное управление демографическими процессами. Также в конце 2016 года была принята Среднесрочная программа развития страны на 2016-2020[16] годы для обеспечения единства и совместимости региональных и отраслевых среднесрочных программ развития.

Программа сотрудничества трехсторонних партнеров Республики Таджикистан и Международной организации труда по достойному труду на 2015-2017 годы определила важный приоритет: «...улучшение условий труда и расширение социальной интеграции путем введения минимальных уровней социальной защиты» [13, с.2].

Основы социальной защиты, т.е. минимальные уровни социальной защиты, обеспечивают основные социальные гарантии каждого человека на всех этапах жизни, обеспечивают всеобщий доступ к первичной медицинской помощи, защиту детей, а также гарантированный доход для лиц трудоспособного возраста и пожилых людей [6, с.159].

Рекомендация МОТ 2012 г. об уровне социальной защиты (№ 202) [15] предполагает, что с ростом социально-экономического потенциала страны уровень социальной защиты должен устанавливаться через охват социальной защиты и стратегии обеспечения в соответствии с международными стандартами для самых широких слоев населения. В Конституции Республики Таджикистан установлено право человека на социальную защиту, охрану труда и безработицы, охрану здоровья и медицинскую помощь, социальное обеспечение в старости, болезни, инвалидности и других состояниях. К тому же, в 2006 году была принята Концепция социальной защиты населения [4], расширено, дополнено и

систематически совершенствуется законодательство в сфере социальной защиты населения.

Продолжается разработка инновационного социального законодательства страны, изменение системы социальной защиты и включение в систему социальной защиты всех уязвимых слоев населения, работающих в трудных жизненных условиях, организация социальных механизмов борьбы с бедностью, активно осуществляется формирование среднего класса и повышение уровня благосостояния населения. Для достижения этих целей государство постоянно увеличивает расходы на социальную защиту населения. Однако действующая система социальной защиты населения не может удовлетворить потребности граждан. Государственная гарантия для бедных граждан низкая, базовый доход не определен, закон о медицинском страховании принят, но бесплатного доступа к медицинскому обслуживанию нет. Следует отметить, что качество социальных и медицинских услуг находится на низком уровне. Льготники получают мало пособий и должны оплатить медицинские услуги из своих доходов. Уровень бедности высок. Неформально занятые и трудовые мигранты не охвачены системой социального обеспечения. Нынешняя система управления социальным обеспечением неэффективна.

На основе изучения социально-экономической ситуации Республики Таджикистан установлено, что среди параметров характеризующих социально-экономическую ситуацию, ведущее место занимают демографические процессы, которые охватывают процессы рождаемости, смертности, интеллектуальную миграцию, а также браки и разводы, являясь составными частями воспроизводства населения.

Следует учесть, что важную роль играет демографический процесс в социальном развитии, потому, что многие социально-политические процессы характеризуются демографическими изменениями. Основными факторами, которые определяют численность и возрастную структуру населения в современной среде являются рождаемость, смертность и миграция.

В современных условиях происходит значительные изменения в структуре параметров, характеризующих увеличением продолжительности жизни и корректировкой количества детей в семье. Причинами изменений в культуре населения являются: успехи в медицине, улучшение условий жизни и питания, изменения, а также психологические изменения в оценке населением собственной жизни. Однако этот процесс по-разному связан с ростом и динамикой населения. Рождаемость, смертность, брак и расторжение брака определяют способ воспроизводства населения, а также миграцию населения, увеличение и изменения в возрасте и гендерном составе. Независимо от количества связанных событий рождаемость, брак и миграция являются совокупными демографическими процессами, которые помогают поддерживать определенный уровень воспроизводства и роста населения, в то время как смертность, расторжение брака и миграция являются процессами ликвидации. В процессе воспроизводства и развития населения демографические факторы взаимодействуют и становятся взаимосвязанными. Главной особенностью этого процесса является его интенсивность, измеряющая частоту демографических событий по отношению ко всему населению.

В 2020 году численность населения страны составила 9,50 млн. человек, из которых 2,50 млн. человек проживают в городе, а 7,00 млн. чел. (73,6%) живут в селе. В процентном отношении к общей численности населения мужчины составляют 50,8% (4,82 млн. человек) женщины - 49,2% (4,68 млн. человек). Средняя ожидаемая продолжительность жизни при рождении составляет 75 года, мужчины - 73 года, женщины - 77 лет. За счет повышения рождаемости увеличивается численность населения: до трудоспособного возраста 3,25 млн. чел. (34,2%), трудоспособного возраста 5,66 млн. чел. (59,6%) и старше трудоспособного возраста -0,58 млн. чел. (6,1%) [18, с. 11, 37.].

Необходимо отметить, что на поле общемировых показателей, коэффициент рождаемости в Таджикистане выше, так как отмечается ежегодный прирост населения 2,2% в год.

Нами была изучен показатель рождаемости стран СНГ и Таджикистана за 2020 год (рис.1).

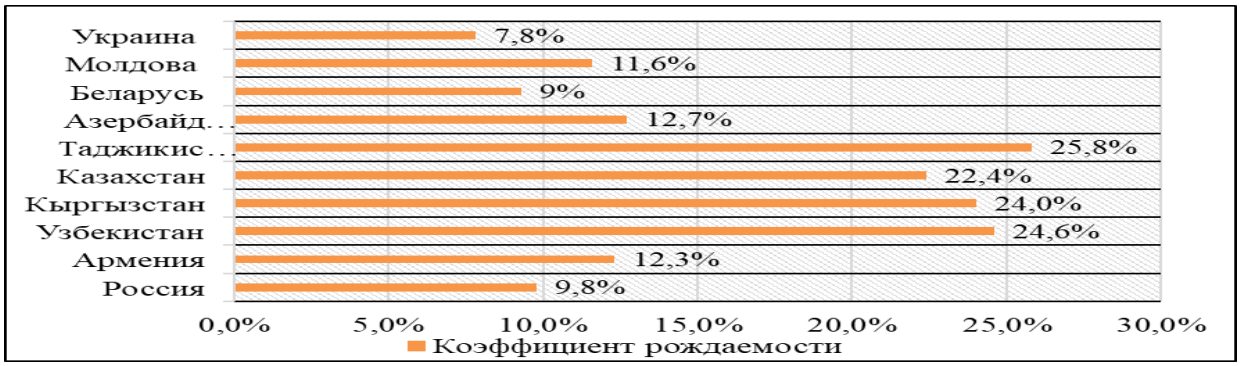

Рисунок 1 - Общий коэффициент рождаемости в странах СНГ и Республики Таджикистан за 2020 год [11, с. 39]

С учетом общего коэффициента рождаемости в Таджикистане за 2020 год показал высокий уровень рождаемости по сравнению с другими анализируемыми странами СНГ.

Также следует отметить, что уровень рождаемости значительно влияет на возрастную структуру. Возраст населения страны относительно молодое, что содействует поддержанию темп прироста республики. В стране наиболее высокая доля среди населения трудоспособного возраста. В то время как в других странах наблюдается старение населения, население Таджикистана молодеет, что улучшит финансовое состояние пенсионной системы Таджикистана в среднесрочной перспективе. Потому что в основном стратегическом документе – Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года упоминается, что «...если Таджикистан не приложит определенных усилий, «демографическое окно возможностей» превратится в «окно демографической угрозы» [10, с. 33].

Чтобы не потерять возможность использования демографических процессов, реформы здравоохранения и образования должны быть связаны с расширением возможностей трудоустройства, эффективным использованием рабочей силы населения, защиты национальной традиции.

Происходящие структурные изменения в численности населения развивается под влиянием экономических, политических и социальных процессов, влияющих на процесс социальных вопросов. Изменение уровня рождаемости после определенного периода времени отражается в противоположных изменениях уровня занятости на трудовом рынке, криминальности и конкуренции между заявителями, подающими заявления в образовательные учреждения.

Проблема демографии в Таджикистане становится все более актуальной в контексте более серьезного финансового и экономического кризиса, нехватка профессиональной рабочей силы и увеличения безработицы в стране.

На основе изучения социально-экономической ситуации было выявлено, что в стране низкий уровень дохода. В Таджикистане, за исключением незначительного снижения в 2009 году, отмечается неуклонный рост ВВП на душу населения. В 2015 году уровень ВВП на душу населения стал снижаться, а в 2020 году этот показатель составил 851,5 долл. США (рис.2).

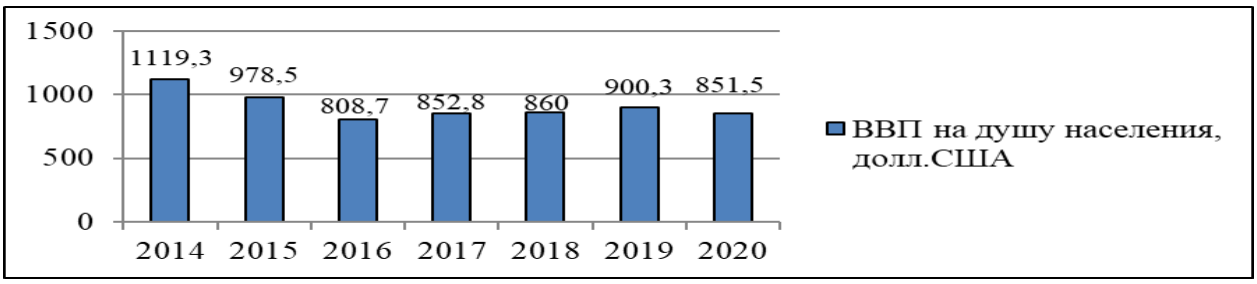

Рисунок 2 - ВВП Республики Таджикистан 2014-2020 годы

Данные показали, что ВВП на душу населения в 2020 году по сравнению с 2014 года снизился на 267,8 долл. США [17, с.15]. В стране наблюдается снижение уровня доходов населения по сравнению с другими странами.

Экономический кризис 2008-2009 годы оказал негативное влияние на экономику страны. При всем этом, экономический рост восстановился и составил более 7% в год на период 2010-2020 годы.

Возобновлению содействовали денежные переводы трудовых мигрантов, которые значительно увеличились, достигнув более 4 млрд. долл. США, в 2015-2020 годы и направились на потребительские нужды, оказав положительное воздействие на увеличение показателей сферы услуг, а также в наименьшей части, использовались на инвестиции.

Демографические развития опережает рост экономики, который усугубляет вопросы занятости, увеличивает безработицу, ведет к снижению уровня жизни и повышает социальную плотность. Развитие страны находится под огромным давлением демографических факторов в результате мер по управлению процессом населения, которые ограничивают рост активной демографической политики [8, с. 284].

Необходимо отметить, что в сельских населениях самый высокий темп прирост рождаемости в республике. В последние годы численность в городских населениях сократилась по сравнению с сельским населением. Одной из причин сокращения городского населения за последние годы стало большой отток миграции. Из-за относительного уровня рождаемости темпы прироста городского населения ниже, чем в сельских районах. Если в 1991 году естественный прирост населения Таджикистана, в общем, составлял 3,3%, в 2020 году 2,2%, в тоже время сельское население республики составляло 3,74% и 2,26%, тогда как городское население 2,33 и 1,95%.

Сокращение городского населения и рост сельского населения привело к тому, что на начало 2020 году от общего количества населения доля сельского населения составляло 73,8%, а доля городского населения сократилась до 26,2% [1, с. 24-25].

С окончанием «демографического окна возможностей» начнется старение населения, что ведет к росту пенсионеров, увеличению коэффициента зависимости, дополнительной нагрузке, сокращению, падению потенциала, снижению финансирования социальной сферы.

В результате увеличение населения в Таджикистане доля трудоспособного 15-63 лет составляет 59,6%, что удостоверяет о нарастании старения населения в будущем, доля детей и подростков 0-14 лет составляет 34,2% (рис.3).

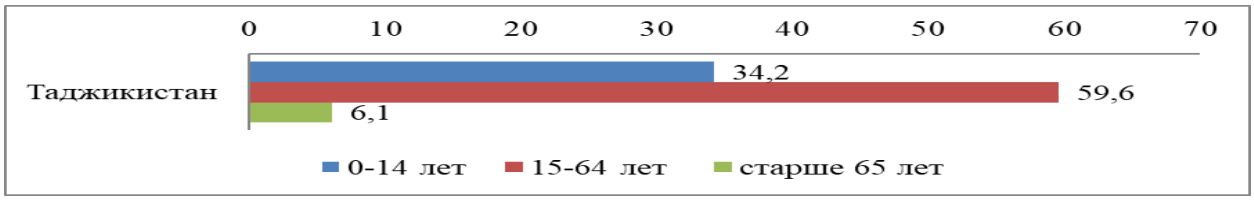

Рисунок 3 - Возрастная структура населения Таджикистана за 2020 год (%) [18, с. 41]

Таджикистан имеет высокие темпы прироста населения, при этом население остается относительно молодым, что свидетельствует не только о стабильности и высоком потенциале будущего развития страны, но и о насыщенности социальной защиты и рынка труда в долгосрочной перспективе.

Данные в области демографической и социальной ситуации страны свидетельствуют о нарастании социальной нагрузки (табл.1).

Таблица 1 - Коэффициенты нагрузки Республики Таджикистан за 2020 г. [18, с. 37]

№	Понятия	Характеристика
1.	Коэффициент демографической нагрузки	показывает потенциальную нагрузку на общество и экономику со стороны населения, не относящего к трудоспособному населению (зависимая часть населения). К этой группе относится население младше 15 лет и старше 64 лет. Население трудоспособного возраста (производительная часть населения), относится к возрастной группе от 15 до 65 лет.
2.	Коэффициент демографической нагрузки	указывает на возможные расходы государства на социальную политику. Увеличение данного коэффициента ведет к росту расходов на образования, социальную защиту, здравоохранения и т.д.
3.	Коэффициент общей демографической нагрузки	рассчитывается как отношение зависимой части населения к трудоспособной, или производительной, части населения
4.	Коэффициент общей демографической нагрузки	в Республике Таджикистан равен 67,8 процента. Это означает, что страна испытывает относительно высокую социальную нагрузку
5.	Коэффициент потенциального замещения	(коэффициент детской нагрузки) рассчитывается как отношение численности населения ниже трудоспособного возраста к численности трудоспособного населения
6.	Коэффициент потенциального замещения	Республики Таджикистан равен 57,1 процента.
7.	Коэффициент пенсионной нагрузки	рассчитывается как отношение численности населения выше трудоспособного возраста к численности трудоспособного населения.
8.	Коэффициент пенсионной нагрузки	Республики Таджикистан составляет 10,3 процента.

С точки зрения этих характеристик, демографическая бремя иждивенцев для трудоспособного населения страны не очень велико, а доля подростков в показателях высока, что требует увеличения затрат на воспитание детей и необходимые условия для работы и жизни людей до и после трудоспособного возраста.

Кроме того, в зависимости от бремени здорового населения и его распределения до и после трудоспособного возраста, возникают проблемы в развитии и использовании возможностей трудоустройства. Этот фактор влияет на развитие производительных сил, оптимизацию социальной инфраструктуры и обучение большого количества людей, входящих в трудоспособный возраст, так и на сокращение общественного производства.

При разработке программных документов в первую очередь учитывался прирост населения, особенно численность рабочей силы.

При подготовке социальной политики государство должно ориентировать свои усилия на обеспечение занятости населения, охват образованием, развитие системы переподготовки кадров, медицинского обслуживания, социальной защиты и развития продовольственного рынка и жилья, а также динамику ежегодного прироста рабочих мест пропорционально рабочей силе.

Резолюция 19-й Международной конференции статистиков труда «О статистике трудовой деятельности, занятости и недоиспользования рабочей силы» для определения численности населения трудоспособного возраста предусматривает: (рис. 4) [14, с.16]

Численность населения в трудоспособном возрасте:	нижний возрастной предел устанавливается с учетом минимального возраста для приема на работу, а также исключений, устанавливаемых национальным законодательством, либо в соответствии с возрастом окончания обязательного школьного образования;
	с целью обеспечения полного охвата трудовой деятельности взрослого населения, а также изучения переходов между занятостью и выходом на пенсию, не следует устанавливать верхнего возрастного предела

Рисунок 4 - Резолюция 19-й Международной конференции статистиков труда
(составлено автором)

Трудоспособный возраст (для трудоустройства) в стране составляет 15 лет. Самый высокий трудоспособный возраст населения – 75 лет. Население трудоспособного возраста составляло 2 265 000 человек, их доля в общей численности трудоспособного населения составила 42,4%. Занятость в общей численности населения в трудоспособном возрасте составило 39,4%. По сравнению с другими странами, где эти цифры составляют от 50 до 70 процентов, в Таджикистане это очень мало. Доля занятого населения в сельском хозяйстве снизилась с 64,9% в 2015 году до 60,9% в 2020 году [18, с. 142-143].

Понижение занятости в сельских и увеличение этого показателя в городских местностях объясняются индустриализацией экономики. Повышая производительность труда в сельском хозяйстве, можно увеличить доходы населения и направить избыточную рабочую силу на поиски работы в другие отрасли народного хозяйства (рис. 5).

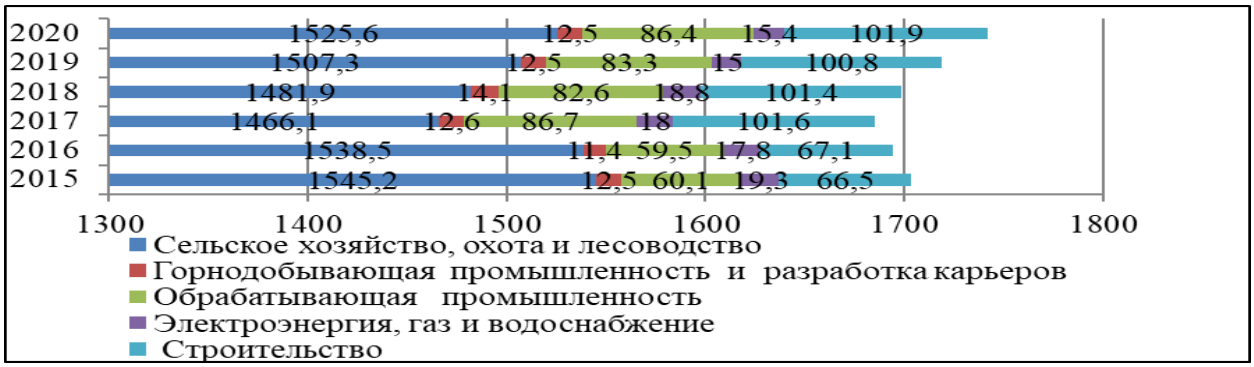

Рисунок 5 - Численность занятого населения в реальном секторе экономики в 2020г. (тыс. чел.) [18, с. 138-139]

В сельском хозяйстве занято 60,9 % населения, остальная часть занята в оптовой и розничной торговле, а также в ремонте автомобилей, бытовой техники 6,3 %, в строительстве 4,1 %, в образовании 9,9 %.

Согласно отчету [12, с. 44], обследования рабочей силы, сформировалась структура занятости населения: 45,5% - самозанятые; 34,8% - рабочие; 10,7% - работодатели; 8,5% - помогают членам семьи. В 2016 году около 65% трудоспособного населения занимались само занятостью, т.е. обеспечили свой доход самостоятельно.

Благоприятные демографические процессы в сельской местности требуют быстрого совершенствования и организации труда, структурных преобразований. НСР-2030 показывает необходимость создания условий для повышения эффективной занятости, адекватной заработной платы и безопасных условий труда. Для этого необходимо создавать не менее 110 000 новых рабочих мест в год.

ПСР 2016-2020гг. указывает, что рынок труда республики характеризуется следующими взаимосвязанными проблемами, которые затрудняют движение страны в направлении эффективной занятости представлено на (рис. 6)

Рисунок 6 - Проблемы перехода Таджикистана к продуктивной занятости
(составлено автором на основе данных ПСР 2016-2020гг.)

Также следует приложить усилия для расширения официальной занятости, диверсификации потоков трудовой миграции, регулирования трудовых и миграционных процессов, а также социальной защиты мигрантов [2, с. 45].

Рост потребности в квалифицированных кадрах в основных отраслях экономики и малых предприятиях обусловил положительные реформы в области повышения квалификации и подготовки специалистов отрасли, разработки специальных программ переподготовки безработного населения и повышения производственной квалификации рабочих.

Официально трудоустроенными считаются лица, получающие заработную плату на основании обычного трудового договора и обладающие назначенные правовые гарантии социального страхования, например, больничный, уплачиваемый отпуск, и др.

Неформальная занятость определяется как общее количество неформальных рабочих мест, доступных как в формальном, так и в неформальном, секторе экономики в течение определенного периода.

Конкретной информации о неформальной занятости в республике нет. По информации из различных источников [9], неформальная занятость в разные годы колеблется от 35% до 55%, и высокая ее доля направлена в сельскохозяйственном секторе экономики. Всего занятых составила 848,8 тыс. человек, из них 249,5 тыс. (29,4%) – неформальная занятость, 189,3 тыс. мужчин и 60,2 тыс. женщин. Это значит, что каждый третий работник работал неформально. Неформальное занятость в официальном секторе, то есть без письменного соглашения, без права на отпуск или больничный, без социального обеспечения составляет 116,2 тыс. человек (16,2%) от общего числа занятых в официальном секторе. Результаты ОРС-2016г., показали, что, неформально работали 133,4 тыс. человек (15,7%), официально - 715,5 тыс. человек (84,3%).

Анализируя данные по субъекту можно сказать, что из 116 тыс. неформальных лиц в официальном секторе 66 тыс. человек (57,5%) работают на частных секторах, 30 тыс. человек (26,5%) - в государственном предприятии и 13 тыс. тысяч человек (11,6%) в государственных учреждениях.

Занятость молодежи также вызывает озабоченность, поскольку около 40% рабочей силы составляют молодые люди, а качество образования не всегда соответствует стандартам и требованиям времени. Рынок труда страны можно охарактеризовать как ограниченный с точки зрения возможностей, несмотря на снижение уровня безработицы, как среди женщин, так и среди безработных в сельской местности.

В 2020 году численность зарегистрированных безработных составила 49,8 тыс. человек, из них: 23,8 тыс. человек (47,7%) составили женщины [18, с. 153].

Лишь небольшая часть безработных состоит на учете в органах занятости. Причина в низких пособиях и неосведомленности населения. Высокую долю среди официально зарегистрированных безработных составляли лица, не имевшие профессиональной подготовки или утратившие квалификацию в связи с длительным перерывом в работе. Эти факты затрудняют трудоустройство безработных, не имеющих профессии (табл.2).

Таблица 2. Уровень безработицы в разбивке по полу, возрастным группам, городской и сельской местности и уровню образования безработных, % [12, с. 55]

Категории	Всего	М	Ж	Город		Село	
				М	Ж	М	Ж
Всего	6,9	7,9	5,5	12,1	9,1	6,3	4,4
По возрастным группам:							
15 - 19 лет	9,9	12,4	6,6	40,4	35,1	6,4	3,7
20 - 24 года	12,5	14,7	9,4	22,0	18,8	12,1	7,8
25 -29 лет	9,3	10,2	7,8	10,6	10,6	10,0	7,1
30 -75 лет	4,2	4,8	3,1	7,7	4,7	3,7	2,5

По уровню образования							
Высшее	7,9	6,8	9,9	15,9	19,0	9,0	14,5
Среднее профессиональное	5,0	5,1	4,1	11,0	-	3,4	0,6
Начальное профессиональное	4,3	5,1	0,4	13,4	11,3	7,3	4,9
Среднее (полное) общее	7,5	8,7	6,0	21,7	5,0	6,8	3,2
Неполное среднее общее	6,4	6,4	3,4		15,9	4,4	0,3

Источник: Обследование рабочей силы, 2016.

Некоторые трудоспособные граждане вынуждены выезжать за границы и покидать страну в поисках работы и хорошей заработной платы из-за ограниченных возможностей на внутреннем рынке труда.

Внешняя или иностранная трудовая миграция - это временная миграция граждан, которая связанно с работой за границей. В ОРС-2004г. внешняя трудовая миграция включено в число работающих лиц по найму в Республике Таджикистан. Однако, в соответствие методологии МОТ, внешние наемные рабочие, то есть иностранцы должны быть, отстранены от работы в стране их происхождения. Таким образом, в ОРС-2009 и ОРС-2016гг. предоставленные по трудовым мигрантам данные были приведены отдельно. В статистических сборниках иностранная трудовая миграция учитывается:

- по потокам - поездки на работу и возвращение в течение отчетного периода (год)*;
- по объемам трудовой миграции - число граждан страны, находящиеся в трудовой миграции на определенную дату, например, на момент обследования.

Главным источником развития населения и одна из цели правительства является иммиграция. В этом направлении, необходимо создать больше новых рабочих мест и углубить сотрудничество с соответствующими органами власти в странах труда в регулировании трудовой миграции, включая защиту прав граждан.

Для внешней трудовой миграции положительным моментом являются их доходы, влияющие на рост общего дохода этих семей. При этом, поток внешней рабочей силы снижает интенсивность на внутреннем рынке труда. Найти работу в республике невозможно, и трудовая иммиграция попадет в ряды безработных, что может привести к росту уровня безработицы. Вследствие этого, международный рынок труда считается одним из факторов, снижающих давление на внутреннем рынке труда.

Без миграции невозможно представить текущую социально-экономическую ситуацию в республике, именно это является фактором, который оказывает значительное влияние на уровень жизни большинство семей граждан Республики Таджикистан. Учитывая снижение темпов экономического развития, вызванным пандемией COVID – 19, где были приняты специальные меры по борьбе с пандемией COVID – 19 во всех странах мира, по итогам 2019 года миграция иностранных работников Республики Таджикистан в другие страны сократилась на 33% по сравнению с 2013 годом [5, с. 44] (рис. 7).

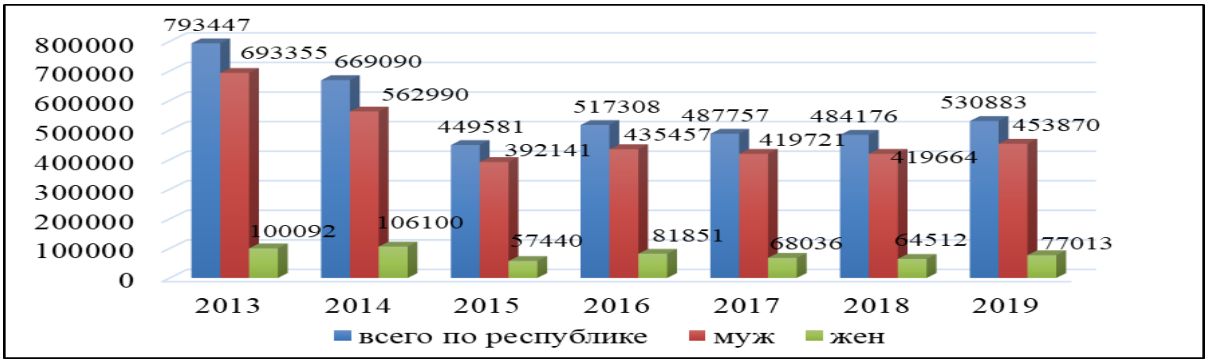

Рисунок- 7 Численность внешних трудовых мигрантов Республики Таджикистан, выезжающих на работу в другие страны.

Источник: расчет автора на основе демографического ежегодника Республики Таджикистан. Душанбе: АСПРТ, 2020. – С. 297.

Проведенный анализ показали, что количество численности граждан Республики Таджикистан выезжающие на работу в другие страны в 2019 году по сравнению с 2013 годом сократилась. В целом число мужчин, покидающих страну, уменьшилось на 34,5%, и женщин на 23%. Большая часть трудовых мигрантов - это экономически активное население в возрасте от 19 до 49 лет. Из республики ежегодно выезжают около 550 тыс. трудоспособные граждане для трудоустройства за границу. Причиной является отсутствие работы, что приводит к увеличению числа трудовых мигрантов. В 2019 году почти 21,5% рабочей силы официально уехали на заработки заграницу, общее количество рабочей силы составляло 2 464 952, а процент денежных переводов по сравнению с ВВП составил 33,4% [7].

Таблица 3. Уровень образования внешних трудовых мигрантов [12]

	Послевузовское образование (аспирантура)	Высшее профессиональная	Среднее профессиональное	Начальная профессиональная	Среднее (полное) общее	Среднее неполное	Не имеет основного общего	Всего
Человек								
Всего	315	37 214	30 787	15 237	397 991	68 932	3393	553 868
Город	315	10 263	7873	656	50 966	9217	-	79 290
Село	-	26 950	22 915	14 581	347 023	59 715	3393	474 198
Мужчины	315	34 251	27 812	15 237	379 408	66 371	3393	526 787
Женщины	-	2962	2976	-	18 581	2561	-	27 081
%								
Всего	0,1	6,7	5,6	2,8	71,9	12,4	0,6	100,0
Город	0,4	12,9	9,9	0,8	64,3	11,6	0,0	100,0
Село	0,0	5,7	4,8	3,1	73,2	12,6	0,7	100,0
Мужчины	0,1	6,5	5,3	2,9	72,0	12,6	0,6	100,0
Женщины	0,0	10,9	11,0	0,0	68,6	9,5	0,0	100,0

Источник: Обследование рабочей силы, 2016.

Уровень образования трудовых мигрантов разделены таким образом: среднее неполное образование - 68392 человек (12,3 %); среднее (полное) общее - 397989 человек (71,9 %); только среднее школьное образование - 470314 (84,9 %); начальное профессиональное образование -15237 (2,8 %); среднее профессиональное образование - 30788 (5,6 %) и высшее образование - 37528 (6,8 %).

В основном мигрируют в Россию (97,6%) [3], кроме того Казахстан, Кыргызскую Республику, Узбекистан, Турцию, США, Объединенные Арабские Эмираты, Корею и Германию чтобы заработать деньги, и главным источником дохода для жителей страны стали денежные переводы, которые в последние годы способствовали экономическому росту страны. До недавнего времени Россия оставалась на постсоветском пространстве едва ли не единственным центром для Таджикистана, привлекающим трудовую миграцию. В настоящее время развивающаяся экономика Казахстана становится его важным конкурентом за иностранных работников. Во всех отраслях экономики отбытие квалифицированных специалистов привел к дефициту, и в ближайшем будущем это не может быть заменено подготовкой новых кадров.

С одной стороны, предложение рабочей силы и спрос на рынке труда в национальной экономике снижаются, а с другой стороны, растет спрос на квалифицированных специалистов. Выезд коренных народов из страны не улучшает ситуацию на рынке труда: с одной стороны, это усугубляет структурный дисбаланс, а с другой - отток квалифицированных кадров снижает качество трудового потенциала страны, что препятствует социально-экономическому развитию страны. Одной из основных задач правительства является управление, оттоком трудовых мигрантов, обеспечивая их безопасность, права и благополучие.

Вследствие экономической неустойчивости многие жители страны стали беженцами и вынужденными переселенцами, которые должны трудоустраивать и обеспечить соответствующей услуги в области здравоохранения, образования и общественного питания. Следственно, сокращению миграционных потоков способствовала бы устойчивое экономическое, социально-политическое развитие республики, будущее которых в ближайшее время значимы.

Следует отметить, что во всех стратегиях и последующих программах правительством должны быть учтены интересы мигрантов и их семей, других категорий уязвимого населения, появившихся в процессе миграции, например, несопровождаемые или разлученные дети и женщины, пожилые люди, лица с ограниченными возможностями или уязвимые по причине здоровья, а также лица, пережившие гендерное насилие, другие уязвимые группы людей, нуждающиеся в защите.

В целом, устойчивость экономического, социального и политического развития Республики Таджикистан способствует достижению экономического роста и улучшению уровня жизни различных слоев населения, а также формированию эффективной системы социальной защиты, соответствующим международным стандартам.

ЛИТЕРАТУРА

1. Демографический ежегодник Республики Таджикистан. Душанбе: АСПРТ, 2020. С. 122-123., С. 24-25.
2. Джабборов А., Марупова Н.Ш. Продуктивная занятость как фактор социальной защищенности населения. // Вестник «Таджикистан и современный мир» Центр статистических исследований при Президенте Республики Таджикистан, №5 (68) 2019, Душанбе - 2019. – С. 45 - 55. (в соавторстве, автором 0,33 п.л.). ISSN 2075-9584
3. Ежегодная пресс-конференция министра труда, миграции и занятости населения Республики Таджикистан с представителями средств массовой информации. 6 февраля 2020 года.

4. Концепция социальной защиты населения Республики Таджикистан, утверждена Постановлением Правительства Республики Таджикистан от 29 декабря 2006 года № 783.
5. Марупова Н.Ш. Мирзоалиев А.А. Миграционные процессы в Республике Таджикистан и необходимость усиления социальной политики государства / Миграционные процессы в странах Центральной Азии: социально-экономические аспекты науки и практики». Материалы международной конференции г. Душанбе. 19 июля 2019 г. С. 44-52.
6. Марупова Н.Ш. Развитие системы социальной политики Республики Таджикистант / Научно-исследовательский институт труда, миграции и занятости населения. – Душанбе 2020, с. 159-163.
7. Материалы Всемирного Банка рабочие силы – Таджикистан: [электронный ресурс] https://data.worldbank.org/indicator/ (доступ от 20 апреля 2020 года).
8. Мирзоалиев А.А., Марупова Н.Ш. Оценка демографического процесса Республике Таджикистан в современных условиях / «Таджикистан и современный мир: актуальные проблемы развития инновационной экономики» (Материалы седьмой международной научно-практической конференции 10-11 мая 2019 года). Душанбе – 2019. ТГУК С. 284-287.
9. МКСТ-Резолюция-I-[СТАТИ-131114-1]-Ру Резолюция о статистике трудовой деятельности, занятости и недоиспользования рабочей силы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/--- /wcms_235603.pdf. стр. 16.
10. Национальная стратегия развития Республики Таджикистан на период до 2030 года утверждена постановлением Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 1 декабря 2016 г., № 636. С.5
11. О демографической ситуации в странах СНГ в 2020 году [электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.cisstat.com/migration/demographic%20situation.pdf,
12. Положение на рынке труда в Республике Таджикистан (Отчет, подготовленный по результатам обследования рабочей силы, проведенного с 20 июля по 20 августа 2016 года). Проект «Реализация национальной стратегии развития статистики ECASTAT № TF017852. - Душанбе, 2017. - С. 44. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://stat.ww.tj/a5adbabc421a020f46bc7f5d29b1cc98_1518005187.pdf
13. Программа сотрудничества между трехсторонними партнёрами Республики Таджикистан и Международной организацией труда по достойному труду на 2015-2017 гг. - утверждена постановлением Правительства Республики Таджикистан от 28 февраля 2015 года, № 103. С. 2.
14. Резолюция о статистике трудовой деятельности, занятости и недоиспользования рабочей силы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/--- /wcms_235603.pdf. стр. 16.
15. Рекомендация Международной организации труда №202, «О минимальных уровнях социальной защиты. Принята в г. Женева 30.05.2012 на 101-й сессии Генеральной конференции МОТ [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---
16. Среднесрочная программа развития Республики Таджикистан на 2016-2020 гг. - утверждена постановлением Маджлиси намояндагон Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 28 декабря 2016 года, № 678.
17. Статистический ежегодник Республики Таджикистан. Душанбе: АСПРТ, 2021. С. 39.
18. Таджикистан: 30 лет государственной независимости статистический сборник, Агентство по статистике при Президенте Республики Таджикистан. Душанбе 2021. С. 142-143.

УДК 338.47; 621.397.63

Раҳимов М.М., Сайдуллаев У.Ӯ.

ТИҶОРАТИ ЭЛЕКТРОНӢ: АУТСОРСИНГ ДАР ТИҶОРАТИ ЭЛЕКТРОНӢ

Мақолаи мазкур ба рушди ИТ-аутсорсинг, ки айни ҳол ҳамчун яке аз самтҳои рушди тиҷорати электронӣ, ба туфайли рушди босуръати фановариҳои компютерӣ фаъолона истифода бурда мешавад, бахшида шудааст. Таърифи «бизнес-раванд» баррасӣ гардида, таснифи тиҷорати электронӣ ҳамчун шакли бизнес-равандҳо, намудҳои низоми тиҷорати электронӣ баррасӣ карда мешавад.

Вожаҳои калидӣ: аутсорсинг, тиҷорати электронӣ, ИТ-аутсорсинг, бизнес-раванд, низоми тиҷорати электронӣ

Рахимов М.М., Сайдуллаев У.У.

ЭЛЕКТРОННАЯ КОММЕРЦИЯ: АУТСОРСИНГ В ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ

Статья посвящена развитию ИТ-аутсорсинга, которое в настоящее время активно используется как одно из направлений развития электронного бизнеса, в связи с бурным развитием компьютерных технологий. Обсуждается определение «бизнес-процесс», рассматривается классификация электронного бизнеса как формы бизнес-процесса, виды систем электронного бизнеса.

Ключевые слова: аутсорсинг, электронный бизнес, ИТ-аутсорсинг, бизнес-процесс, системы электронного бизнеса.

Rahimov M.M., Saidullaev U.U.

ELECTRONIC COMMERCE: OUTSOURCING IN ELECTRONIC COMMERCE

The article dwell on IT- outsourcing which presently is used as one of the streamlines of electronic business development associated with the large-scale evolution of computer technologies. The author puts the definition «business- process» under discussion, he considers the classification of electronic business as a form of business- process; all system of electronic business being taken into account as well.

Key words: outsourcing, electronic business, IT- outsourcing, business- process, electronic business system

Яке аз шаклҳои самараноки амалигардонии тиҷорат, ки бизнес-равандҳои аввала ва дуюмдараҷаро якҷоя фаро мегирад, тиҷорати электронӣ мебошад. Тиҷорати электронӣ як шакли бизнес-раванд, ки дар он ҳамкории мутақобил байни субъектҳо ба таври электронӣ ба вуқӯъ меояд. Истифодаи компютерҳо, ки ба шабака барои бизнес-амалиёти вобаста бо фурӯш муттаҳид карда шудааст, дар тиҷорати электронӣ нақши муҳим мебозад. Бори аввал мафҳуми «бизнес-раванд»-ро ҳамчун маҷмӯи намудҳои гуногуни фаъолият муайян менамоянд, ки дар доираи он ҳангоми «ворид шудан» як ё якчанд намуди захираҳо истифода мегардад ва дар натиҷаи ин фаъолият ҳангоми «баромад» маҳсулоте сохта мешавад, ки барои истеъмолкунанда арзишнок мебошад [1].

Дар таъриф: «бизнес-раванд – ин занҷири амалҳои такроршавандаи мантиқан алоқаманд, ки дар натиҷаи онҳо захираҳои корхона барои коркарди дубораи объект бо

мақсади ба даст овардани натиҷаҳои муайяни ченшаванда ё маҳсулот барои қонеъ гардонидани истеъмолкунандагони дохилӣ ва берунӣ истифода мегардад» [2].

Тиҷорати электронӣ (e-commerce) – истилоҳе, ки барои ифодаи фаъолнокии тиҷоратӣ дар шабакаи Интернет истифода мегардад. Имкони амалигардонии харид, фурӯш, хизматрасонӣ, гузаронидани чорабиниҳои маркетингиро бо роҳи истифодаи шабакаҳои компютерӣ таъмин менамояд. Тиҷорати электронӣ (ба маънои васеъ) – ин фаъолияти соҳибкорӣ оид ба амалигардонии амалиёти тиҷоратӣ бо истифодаи воситаҳои электронии мубодилаи маълумот мебошад. Объектҳои тиҷорати электронӣ онҳое мебошад, ки фаъолияти низомҳои тиҷорати электронӣ ба он равона карда шудааст. Ба онҳо мол, хизматрасонӣ ва маълумоти гуногунро мансуб намудан мумкин аст. Аз рӯи объектҳо ва субъектҳои фаъолият намудҳои зерини низомҳои тиҷорати электрониро ҷудо мекунанд: B2B (бизнес-бизнес), B2G (бизнес давлат), B2C (бизнес-мизоҷ), C2C (мизоҷ мизоҷ), G2B (давлат-бизнес), G2C (давлат- мизоҷ), C2G (мизоҷ-давлат). Имрӯз аз ҳама бештар системаи синфҳои B2B ва B2C маъмул мебошанд. Модели B2C шакли аз ҳама маъмули тиҷорати электронӣ буда, савдои чаканаро дар Интернет дар бар мегирад [3].

Азбаски ҳама гуна бизнес-раванд мутобиқи таъриф истеъмолкунандаи дохилӣ ва берунӣ дорад, тамоми амалҳоро дохили корхона ҳамчун бизнес-раванд, ё қисми он баррасӣ намудан мумкин аст. Вобаста аз таърифҳои пешниҳодшуда қайд кардан мумкин аст, ки ҳар як бизнес-раванд:

1) соҳиби худро дорад;
2) истеъмолкунандаи ниҳоиро дорад (дигар бизнес-раванд ё истеъмолкунандаи ниҳоӣ);
3) сарҳадҳои худро дорад [1].

Якчанд нуқтаи назарро ба таснифи бизнес раванд баррасӣ менамоем. Нуқтаи назари аз ҳама маъмул – ин баррасӣ намудани бизнес раванд якҷоя бо таъсири он ба арзиши хизматрасонӣ ё маҳсулоти пешниҳодшаванда.

Мутобиқи ин нуқтаи назар 4 гурӯҳи асосии бизнес равандро ҷудо мекунанд:

1. Бизнес-равандҳои асосӣ бевосита ба маҳсулот ва хизматрасонии аз тарафи корхона истеҳсолшаванда арзишро илова менамоянд. Масалан, бизнес раванде, ки барои он мизоҷон тайёр ҳастанд, ки арзиши иловашударо пардохт намоянд, ё бизнес раванде, ки мақсади он пайдо кардани даромадҳо мегардад. Ба бизнес равандҳои асосӣ бизнес раванди харидҳо, фармоишҳо, таъмини хизматрасонии техникӣ, истеҳсолотро дохил кардан мумкин аст.
2. Бизнес равандҳои ёридиҳанда ба нархи маҳсулот ва хизматрасониҳо таъсир расонида, онро на ин ки бевосита, балки тавассути чорабиниҳои шуъбаҳои маркетинг, маъмурӣ-хоҷагӣ ва ғайра баланд мебардоранд.
3. Бизнес раванди идоракунӣ идоракунии молияи корхона, идоракунии фаврӣ ва стратегиро дар бар мегирад.
4. Бизнес раванди рушд ин моҳиятан лоиҳаҳое мебошад, як маротиба амалӣ гардида, натиҷаи беҳамто доранд. Масалан, коркарди маҳсулот ва хизматрасониҳои нав ё ҷорӣ кардани технологияҳои нав ба истеҳсолот. Дар натиҷа нақшаи сохтории бизнес раванд пешниҳод карда шуд, ки дар он тамоми равандҳо ба аввала ва ёридиҳанда ҷудо карда шудаанд [4].

Айни ҳол ду намуди асосии аутсорсинг мавҷуд аст: IT-аутсорсинг ва аутсорсинги бизнес-равандҳо. Аутсорсинги бизнес-равандҳо ин додани бизнес-равандҳои алоҳида ба ташкилоти махсускардашуда мебошад, ки барои ширкат асосӣ мебошанд, масалан, бурдани баҳисобгирии муҳосибӣ, маркетинг, таблиғ, логистика. IT-аутсорсинг ин ба ташкилоти махсускардашуда пурра ё қисман додани функсияҳои вобаста бо технологияҳои иттилоотӣ. Ин лоиҳакашӣ ва коркарди низомҳои иттилоотии компютерӣ, ҳамҷоякунии системавӣ, ҳар

гуна хизматрасонӣ. Бояд қайд намуд, ки IT-аутсорсинг ба туфайли суръати баланди рушди технологияҳои компютерӣ намуди бештар истифодашаванда дар тамоми ҷаҳон мебошад.

Аутсорсинг дар натиҷаи тағйироти якбораи технологияҳои истифодашаванда омили асосии бизнеси муосир гардид. Менеҷерҳо ба мисли пештара кӯшиш менамоянд, ки рақобатпазирии бештаринро барои ташкилоти худ таъмин намоянд. Имрӯз дар соҳаи тиҷорати электронӣ бизнес-равандҳои зерин мавҷуд аст, ки барои аутсорсинг дода мешавад: низоми пардохтҳо, низоми бурдарасонӣ, хостинги Интернет-майдонча ва хизматгузориҳои дигар. Тиҷорати электронӣ аз ҳама кори осон мебуд, агар лаҳзаи аз ҳама печ дар печи савдо – раванди додани пул мавҷуд намебуд. Идоракунии пардохт аз рӯи кортҳои қарзӣ айнан ҳамин хел осон мебуд, агар дар роҳи рушди ин шакли тиҷорат монеаҳои зиёд аз байн мерафт. Агар ба навъҳои қарорҳои тайёри пешниҳодшаванда барои тиҷорати электронӣ нигарем, он беандоза аст.

Барои ҳалли чунин мушкилот ба аутсорсинг муроҷиат намудан мумкин аст, ки ба ширкатҳо имкон медиҳад, ки барои пешниҳоди хизматрасониҳои зарурӣ бо истифода аз технологияҳои навтарин шартномаҳо бандад, бе маблағгузорӣ ба захираҳои доимӣ (коркардҳои худӣ). Яке аз бароҳатии аутсорсинги амалиёт аз рӯи кортҳои қарз ин имконияти истифодаи технологияҳои навтаринро ба даст овардани ширкатҳо-мизоҷон бо баробари пайдошавии онҳо мебошад.

Дар баробари ин Интернет бо протоколҳои стандартии худ ва содагии алоқамандии низомҳои гуногун имкон медиҳад, ки амалигардонии транзаксияҳо ба ташкилоти бегона бо осонии зиёдтар ва пардохти хеле ками хизматрасонӣ дода шавад. Агар арзиши истифодаи хизматрасониҳои чунин сервисҳоро муқоиса намоем, он бо арзиши сохтани чунин низоми худӣ муқоисанашаванда мебошад.

Аз ин ҷо хулоса намудан мумкин аст, ки аутсорсинг монеаҳои зиёди техникӣ ва молиявиро дар роҳи рушди тиҷорати электронӣ бартараф менамояд. Дигар мафҳуми муҳокима ин низоми дастраскунӣ мебошад. Агар бахши хусусӣ – Интернет савдоро намуна гирем, мол ба гурӯҳе, ки тавассути Интернет таъмин кардан мумкин аст (таъминоти барномавӣ, нашриёти электронӣ) ва кадоме, ки бояд бо хадамоти дастраскунӣ таъмин карда шавад (техника, китобҳо) тақсим карда мешавад.

Қобили қайд аст, ки гурӯҳи дуюми молҳо ҳаҷман калонтар аст, ғайр аз ин хадамоти дастраскунӣ функсияи гирифтани пулро аз истеъмолкунандаи ниҳоӣ иҷро мекунад, агар ӯ корти пластикӣ ё пулҳои электронӣ дошта набошад. Пӯшида нест, ки аксарияти ширкатҳое, ки дар соҳаи тиҷорати электронӣ кор мекунанд, хизматрасониҳои хадамоти қосидии бегонаро истифода мебаранд. Ин бо он боис гардидааст, ки нигоҳ доштани чунин хадамоти худӣ аз сабаби мавсимӣ будан ва душвории идоракунӣ асоснок намебошад.

Дар таҷриба ҳолатҳое дида мешаванд, ки кӯшиши ташкили хадамоти қосидӣ ба нокомӣ ва аз даст додани истеъмолкунандагони асосӣ ҳатто ба шарти кори беҳтарини боқимонда хадамот оварда расонидааст. Азбаски дар асл дастраскунӣ бояд хеле зуд ва арзон бошад, ба шароитҳои тиҷорати анъанавӣ наздик гардида, хадамоти қосидии махсускардашуда имкониятҳои кофии татбиқи ин талаботро доранд: миқдори зиёди кормандон ва воситаҳои нақлиётӣ; тартиби дуруст ба роҳ мондашудаи кор. Боз як роҳи дигари баланд бардоштани фаъолияти ширкат дар бозори тиҷорати электронӣ – ин аутсорсинги Интернет-таҷҳизот (хостинг, шабакаҳо) ва ИТ-кормандон мебошад. На ҳар як корхона дар соҳаи тиҷорати электронӣ метавонад каналҳои худии алоқа, хизматрасониҳо, хадамоти дастгирӣ дошта бошад. Бинобар ин, аксарияти субъектҳои дар бозори тиҷорати электронӣ хоҷагидор аз хизматрасониҳои мутахассисони баландихтисоси хостинг-ширкатҳо истифода мебаранд.

Хостинг ин иҷораи фазои дискӣ дар сервер ё тамоми сервер бо таъминоти барномавии насбшуда мебошад, ки ба канали баландсуръати алоқа ва хадамоти дастгирии шабонарӯзии хизматрасонишаванда пайваст шудааст. Ин имкон медиҳад, ки фоидаи иқтисодӣ ба даст оварда шавад, зеро зарурати харидорӣ кардани таҷҳизоти қимматбаҳо нест, танҳо

муштарипулии на он қадар калонро пардохт кардан зарур аст. Тарафи сифатиии масъала аз он иборат аст, ки ширкат аз он хизматрасониҳое истифода мебарад, ки татбиқи онҳо дар таъминоти барномавии дуруст ба роҳ мондашуда ва таҷҳизоти касбӣ асос меёбад.

Дигар бизнес-равандҳое низ мавҷуд аст, ки ба аутсорсинг додани онҳо фоидаовар аст, вале онҳо бояд дар доираи хусусияти самти мушаххаси тиҷорати электронӣ баррасӣ карда шавад. Аммо аутсорсинг – яке аз ҳалли имконпазири мушкилоти нигоҳ доштани рақобатпазирӣ ва ҳама гуна баҳодиҳии боадолати ин зуҳурот бояд дар муқоисаи он бо дигар усулҳо асос ёбад, ки айни ҳол истифода мешаванд ё метавонистанд барои беҳтар кардани мавқеи рақибии ташкилот истифода бурда шаванд. Мисолҳои бештар намунавии аутсорсинг ин хизматрасониҳо дар соҳаи аудит ва баҳисобгирии муҳосибӣ, хизматрасониҳои машваратӣ, тадқиқоти маркетингӣ мебошад.

Аутсорсинг имкон медиҳад, ки аз зиёдкунии сохторҳои дохилӣ, ки вазифаҳои барои ин ташкилот ғайрисоҳавиро иҷро мекунад, даст кашида, ба самтҳои асосии фаъолият таваҷҷӯҳ карда шавад ва сифати баландтарини ҳалли ин вазифаҳо ба даст оварда шавад. Рушди бозори технологияҳои иттилоотӣ имкон медиҳад, ки аутсорсинг дар ин соҳа истифода карда шавад. Аутсорсинги транзаксияҳо барои коммерсантҳо кори нав намебошад: онҳо мунтазам бо марказҳои берунии қабули фармоишҳо бо телефон ва дастраскунӣ шартнома мебанданд, бахусус дар давраи идҳо. Аммо Internet бо протоколҳои стандартии худ ва соддагии алоқамандии низомҳои гуногун имкон медиҳад, ки амалигардонии транзаксияҳо ба ташкилоти бегона бо осонии зиёдтар ва пардохти хеле ками хизматрасонӣ дода шавад.

Дар ҳолати истифодаи аутсорсинг барои хизматрасониҳои сифаташ паст, ки ба талафот овардааст, компания-аутсорсер масъул мебошад ва зарарҳоро ҳам дар асоси шартнома дар бораи пешниҳоди хизматрасониҳо ҳам мутобиқи меъёрҳои Кодекси шаҳрвандӣ ҷуброн менамояд. Дилхоҳ лоиҳаро оғоз намуда, ташкилот бо сармояҳои аввала ва хароҷотҳои ҷорӣ (амалиётӣ) дучор мешавад. Масъалаи зиёдшавии хавфи ҳифзшавандагӣ – сохтор ё азнавсозии низоми бехатарии иттилоотиро бо қувваҳои худ баррасӣ намуда, ташкилот маҷбур аст, ки хароҷоти ҷиддии яквақтаро барои хариди воситаҳои аппаратӣ ва иҷозатнома барои маҷмӯаҳои барномавӣ, ҷустуҷӯи кормандон ва ғайра дошта бошад. Дар давраи истифодабарии ҳаррӯза бошад, хароҷоти доимӣ вобаста бо омӯзонидани кормандон, фарсудашавии амволи харидашуда, азнавсозии воситаҳои муҳофизат, зиёдшавии андозбандӣ ба миён меояд.

Холо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ширкатхои аутсорсинг зиёд шуда истодаанд. Раванди тиҷорат дар ҳама самтҳо сурат мегирад. Мисли ширкатҳои “Топ консалтинг”, “IT - сервис”, “Ливо”, “Некс Групп”, “Нексигол” ва ғайра.

Ширкати машваратии TOP консалтинг яке аз ширкатҳои консалтингии пешрав дар соҳаи машварати менеҷмент, беҳинасозии равандҳо ва маркетинг дар бозори Тоҷикистон ва кишварҳои ИДМ мебошад. Ширкат доираи васеи хизматрасониҳои машваратиро пешниҳод мекунад ва аз соли 2008 дар бозор бомуваффақият фаъолият мекунад.

Дар соли 2016, бинобар тағйир додани стратегияи рушд ва кушодани самтҳои нав, ширкат TOP консалтинг номида шуд.

Ҳоло TOP консалтинг як гурӯҳи мутахасиссонест, ки дорои таҷрибаи бой дар соҳаи стратегия, менеҷмент, маркетинг, фурӯш, моделсозии бизнес ва идоракунии кадрҳо мебошанд [5].

Ширкати IT Service дар соли 2008 аз ҷониби гурӯҳи ҷавонони нерӯманд, бунёд шудааст, ки аз соли 1999 дар бозори таҷҳизоти IT кор мекунанд. Ба таъмини доираи васеи таҷҳизоти шабакавии баландсифат ва боэътимод тахассус дорад [6].

Дар солҳои охир IT Service таваҷҷуҳи худро ба рушди ҳамёнҳои мобилӣ барои бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон барои бонкҳои «Амонатбонк», «Саноат Экспортбонк», «Коммерсбанки Тоҷикистон», «Имон» ва «Бонк Арванд», «Тавҳидбонк», «Матин» ва «Ардо.-Капитал» хидматҳои техникӣ расониданд. Дар навбати худ, бонкҳо ба ҷои ҳайати

мутахассисони техникӣ бо ширкати IT Service шартнома бастанд ва дар ташкили ҳамёни мобилӣ ва техникӣ аз ҳисоби ширкати аутсорсӣ истифода мебаранд.

Ливо - Санаи таъсиси ширкат 8 феврали соли 2017 буда, дар он вақт танҳо вебсайтҳо эҷод мекард. Имрӯз маҷмӯи пурраи хизматрасониҳои рушдро пешкаш намуда, лоиҳаҳои худро таҳия мекунад [7].

Боз ширкатҳои аутсорсе ҳастанд, ки аслан дар кишварҳои берун аз Тоҷикистон ташкил шуда, дар Тоҷикистон намояндагии худро доранд, вале хизматрасонии онҳо ба ширкатҳое ки бо ширкати асосӣ шартнома бастаанд. Ба монанди “Silk road” ва “Velox” мебошад.

Silk Road Professionals (SRP) ширкати мукаммали таҳияи нармафзор мебошад, ки соли 2014 таъсис ёфтааст. Ин ширкат дар Вирҷинияи ИМА ва дар Деҳмои Тоҷикистон ба таври қонунӣ ба қайд гирифта шудааст. Барои ҷалби гурӯҳи мутахассисони боистеъдоди IT-и маҳаллӣ ва тавоноии онҳо барои расонидани хидматҳои барҷастаи IT ба шарикон таъсис дода шудааст [8].

Истифодаи аутсорсинг имкон медиҳад, ки хароҷоти аввала ба ҳадди ақалл - арзиши коркарди нақшаи муҳофизат ва насби аввалаи воситаҳои зарурӣ расонида шавад. Инчунин бояд қайд кард, ки сохторҳои дахлдор аллакай бо муносибатҳои мутақобил бо ширкат-аутсорсер машғул мебошанд: роҳбарият – оид ба масъалаҳои асосӣ ва IT-мутахассисон – оид ба масъалаҳои ҷорӣ, яъне кормандони иловагӣ ҷалб карда намешаванд. Пардохтҳои мунтазам барои истифодаи аутсорсинг нисбати хароҷоти амалиётӣ, ки ҳангоми ҳалли вазифаҳои ҳифзи маълумот аз тарафи зерсохторҳои дохилӣ метавонист зарур бошад, хеле кам аст.

АДАБИЁТ

1. Старцев М.В., Верещагина П.Ю., Козадаев А.С. Бизнес-процессы: определение и классификация: сб. науч. трудов каф. мат. модель. бизнес-про-цессов. – Тамбов, 2011.
2. Козадаев А. С. Методика определения качества обучающей выборки для искусственных нейронных сетей в задачах прогнозирования временных рядов // Вестн. Тамб. ун-та. Сер.: Естественные и технические науки. – Там-бов, 2008.
3. Шабакаи электронӣ -www.ecommerce.com.
4. Бьерн А. Бизнес-процессы: инструменты совершенствования. – М., 2003.
5. Шабакаи электронӣ - http://topcontj.com/o-kompani.
6. Шабакаи электронӣ - https://itservice.tj/about.
7. Шабакаи электронӣ - https://www.livo.tj.
8. Шабакаи электронӣ -https://www.silkroadprofessionals.com/about.

УДК 338.48:657

Рахимов С.Х.

ОСОБЕННОСТИ УЧЕТА ФОРМИРОВАНИЯ ОПЕРАЦИОННЫХ РАСХОДОВ ТУРИСТСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ

В статье рассмотрены сущность и особенности формирования операционных расходов туристского предприятия, исследовано влияние факторов на себестоимость туристских услуг. Актуальность работы состоит в том, что важнейшим участком производственного учета в туристских предприятиях является учет операционных расходов

на формирование турпродукта и определение его себестоимости. Приведены особенности формирования себестоимости туристского продукта, а также структура и объем операционных расходов, используемые при его формировании. Рассмотрены производственная и полная себестоимость туристского продукта, структура операционных расходов, относящихся к себестоимости туристского продукта, субъектов туристской деятельности по экономическим элементам. Анализированы основные этапы процесса формирования операционных расходов туристского предприятия. Представлена оценка структуры операционных расходов субъектов туристской деятельности. По результатам исследований предложены использование современных методов учета, анализа и планирования операционных затрат для оценки влияние факторов на этот показатель для уменьшения себестоимости и увеличение прибыли услуг.

Ключевые слова: туризм, туристский продукт, туристская услуга, туристское предприятие, себестоимость, калькуляция, расходы, издержки, затраты, операционные расходы, себестоимость туристского продукта.

Рахимов С.Х.

ХУСУСИЯТҲОИ БАҲИСОБГИРИИ ТАШАККУЛЁБИИ ХАРОҶОТҲОИ АМАЛИЁТИИ КОРХОНАҲОИ САЙЁҲӢ

Дар мақола моҳият ва хусусиятҳои ташаккули хароҷоти амалиётии корхонаҳои сайёҳӣ баррасӣ шуда, таъсири омилҳо ба арзиши аслии хизматрасониҳои сайёҳӣ таҳқиқ шудааст. Муҳимияти кор дар он аст, ки самти муҳимтарини баҳисобгирии истеҳсолӣ дар корхонаҳои сайёҳӣ баҳисобгирии хароҷоти амалиётӣ барои ташаккули маҳсулоти туристӣ ва муайян кардани арзиши он мебошад. Хусусиятҳои ташаккули арзиши маҳсулоти туристӣ, инчунин сохтор ва ҳаҷми хароҷоти амалиётӣ, ки ҳангоми ташаккули он истифода мешаванд, оварда шудаанд. Дар мақола арзиши аслии истеҳсолӣ ва арзиши пурраи маҳсулоти сайёҳӣ, сохтори хароҷоти амалиётӣ вобаста ба арзиши маҳсулоти сайёҳӣ, субъектҳои фаъолияти сайёҳӣ аз рӯи унсурҳои иқтисодӣ баррасӣ шудаанд. Марҳилаҳои асосии раванди ташаккули хароҷоти амалиётии корхонаи сайёҳӣ таҳлил карда шудаанд. Арзёбии сохтори хароҷоти амалиётии субъектҳои фаъолияти сайёҳӣ оварда шудааст. Тибқи натиҷаҳои таҳқиқот, истифодаи усулҳои муосири баҳисобгирӣ, таҳлил ва банақшагирии хароҷоти амалиётӣ барои арзёбии таъсири ин омилҳо ба ин нишондиҳанда барои кам кардани арзиш ва афзоиши фоидаи хизматрасонӣ пешниҳод карда шудаанд.

Калидвожаҳо: сайёҳӣ, маҳсулоти сайёҳӣ, хизматрасонии сайёҳӣ, корхонаи сайёҳӣ, арзиши аслӣ, арзишмуайянкунӣ, хароҷот, масраф, хароҷоти амалиётӣ, арзиши аслии маҳсулоти сайёҳӣ.

Rakhimov S.Kh.

FEATURES OF ACCOUNTING FOR THE FORMATION OF OPERATING EXPENSES OF TOURIST ENTERPRISES

The article considers the essence and features of the formation of operating expenses of a tourist enterprise, the influence of factors on the cost of tourist services is studied. The relevance of the work lies in the fact that the most important area of production accounting in tourism enterprises is the accounting of operating costs for the formation of a tourist product and the determination of its cost. The features of the formation of the cost of a tourist product, as well as the structure and volume of operating expenses used in its formation are given. The article considers the production and full cost of a tourist product, the structure of operating expenses related to the cost of a tourist product, the subjects of tourism activities by economic elements.

The main stages of the process of formation of operating expenses of a tourist enterprise are analyzed. An assessment of the structure of operating expenses of subjects of tourism activities is presented. According to the research results, the use of modern methods of accounting, analysis and planning of operating costs to assess the influence of factors on this indicator to reduce the cost and increase the profit of services is proposed.

Key words: tourism, tourist product, tourist service, tourist enterprise, cost, calculation, costs, costs, expenses, operating expenses, cost of a tourist product.

Основная цель развития туризма и совершенствование инфраструктуры туристской деятельности в нашей республике является обеспечение конкурентоспособной на мировом рынке туристской отрасли, на основе максимального удовлетворения спроса отечественных и иностранных туристов, эффективного развития субъектов туристской деятельности, рационализации использования финансовых и материальных ресурсов, поступления валютных средств, сокращения неоправданных затрат. Указанные цели обуславливают необходимость подыскание оптимальных способов повышения роста обслуживания и эффективности деятельности туристских предприятий, адекватно отражающих современные особенности развития туризма.

Обеспечение эффективности деятельности субъектов рынка туристских услуг, функционирующих на принципах самоокупаемости и самофинансирования возможно только при соблюдении невысокого уровня операционных расходов. Приспособление к условиям конкуренции подталкивает туристские предприятия обустраивать офисы новым оборудованием и мебелью в современном стиле, улучшать интерьер помещений, внедрять процессы автоматизации обслуживания и современные компьютерные технологии, что приводит к повышению качества обслуживания и, соответственно, затрат. Не считая того, повышение ценовой конкурентоспособности туристского продукта просит уменьшения его себестоимости благодаря понижению издержек на покупку услуг - составляющих турпродукта, издержек всех видов ресурсов. Следовательно, в условиях рыночной экономики каждый бизнесмен стремится к оптимизации издержек при поддержании достаточного уровня обслуживания туристов. Для оптимизации условий реализации программ повышения эффективности и конкурентоспособности предприятия необходимо уметь управлять операционными затратами и использовать основные резервы их оптимизации.

В научных исследованиях, ведущих зарубежных и отечественных ученых отсутствует комплексный подход к решению вопросов организации управления операционными расходами предприятий туристской сферы. Поэтому вопросы исследования, анализа и учета формирующихся затрат туристских компаний считается актуальным. На данном этапе вопросы усовершенствования управления затратами не потеряли своей актуальности для предприятий туристской сферы и требуют дальнейших системных исследований с учетом современных условий деятельности, отраслевых особенностей и установленных норм отечественного законодательства.

На практике каждое предприятие без помощи других решает задачи организации управления издержками и определения себестоимости туристского продукта. На сегодняшний день в туризме отсутствует соответствующий нормативный документ, содержащий методические рекомендации по учету расходов туристских предприятий. Существующие национальные стандарты бухгалтерского учета, положения, инструкции не учитывают особенности операционной деятельности туристских предприятий, конкретного состава их расходов. Учитывая актуальность исследования указанных вопросов, усиливается значение исследования формирования операционных расходов предприятий туризма.

Учитывая этих факторов, основной целью нашего исследования базируется на изучение теоретических и методологических основ управления операционными расходами

туристских предприятий, изучение факторов, влияющих на него с учетом отраслевых особенностей.

В условиях рынка предприятие является независимой, автономной хозяйствующей единицей, которая собственными ресурсами должна обеспечить развитие туристкой деятельности, техническое усовершенствование материально-технической базы, социальное и материальное поощрение работников. Туристское предприятие в процессе своей деятельности использует средства и предметы труда и рабочую силу, каждой из которых имеет свою цену. Стоимостное выражение потребленного живого и овеществленного труда составляет на предприятии затраты на ведение туристской деятельности.

По экономической сущности операционные расходы представляют собой расходы, связанные с основной деятельностью и другими видами деятельности, не являющимися инвестиционной или финансовой деятельностью туристского предприятия. По натурально-вещественному составу операционные расходы – это материальные, трудовые, финансовые затраты на соответствующие ресурсы предприятия выраженных в денежной форме, для осуществления операционной деятельности.

Обобщив теоретические исследования по этому вопросу в экономической литературе, можно выделить нижеследующие подходы к определению термина «операционные расходы» (табл. 1).

Рассмотрев мнения ученых о понятии «операционные расходы», можно сформулировать определение расходов туристского предприятия как комплекс материальных, человеческих, природных и денежных ресурсов, необходимые для создания, предоставления и реализации туристского продукта.

Таблица 1. Теоретические подходы к определению термина «операционные расходы»

Подходы	Определение	Исследователи/источники
Функциональный	Расходы, связанные с основным видом деятельности предприятия (производством продукции, оказанием услуг, выполнением работ); расходы и платежи, связанные с проведением производственно-хозяйственных и финансовых операций за определенный период времени	Гончаров В.М., Вецепур Н.В., Касьянова Н.В., Солоха Д.В., Безруких С.П., Борисов А.Б., Кабкова Е.Н.
Содержательный	Денежные затраты на производство товара, его продажу, управление компанией, выплату процентов по привлеченным вкладам и кредитам, уплату налогов, административные и другие расходы	Райзберг Б.А., Сопко В.В., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б., Бутинец Ф.Ф.
Целевой	Средства, затраченные на получение доходов	К. Друри, Осовская Г.В., Коцюба М.С., Юшкевич А.А., Грещак М.Г., Котляров С.А., Завадский И.С.
Ресурсный	Денежное отражение расходов трудовых, материальных,	Р. Энтони, Дж. Рис, Г. Фандель, Мазараки А,А., Чаюн И.А.,

	финансовых ресурсов для осуществления операционной деятельности предприятия	Ушакова Н.М., Лигоненко Л.А., Цветкова Н., Шеремет А. Д., Горбылева З.М. ., Ткаченко Т.И.
Финансовый	Уменьшение экономических выгод, в виде выбытия активов или увеличение обязательств, приводящих к уменьшению собственного капитала предприятия (за исключением уменьшения капитала за счет его изъятия или распределения между собственниками)	ПСБО 16 «Расходы», Гура И.О, Цал-Цалко Ю.С., Верига Ю.А., Глав С.Ф., Ефименко В.И.
Экономический	Все расходы, связанные с текущей деятельностью предприятия, включая непроизводительные расходы	Непочатенко Е.А., Макконелл Р., Брю С.Л.
Бухгалтерский	Перечень расходов, которые в соответствии с законодательной регламентацией относятся на себестоимость услуг предприятия для расчета величины налогооблагаемой прибыли	Балченко З.А., Бургонова Г.Н., Каморджановой Н.А.

Большая часть текущих расходов субъектов туристской деятельности приходится на себестоимость услуг. Себестоимость туристских услуг – это стоимостное выражение расходов туристского предприятия на производство и реализацию услуг для использования природных, материальных, трудовых и финансовых ресурсов, выплату установленных государством налоговых вычетов в процессе обслуживания туристов.

В туризме рассчитываются ограниченная, производственная и полная себестоимость туристского продукта. Составляющие себестоимости услуг туристского предприятия отражены на табл. 2.

Таблица 2. Составляющие полной себестоимости услуг туристского предприятия

Прямые затраты на приобретение прав на услуги сторонних организаций используемые при производстве туристского продукта	**Текущие затраты туристского предприятия на разработку турпродукта**	**Общепроизводственные затраты**	**Административные затраты, затраты на сбыт и прочие операционные затраты**
Стоимость проживания в гостиницах и других местах размещения;	Заработная плата операционного персонала; Отчисления на социальные нужды из зарплаты	Затраты на содержания общих помещений и прилегающих территорий: -противопожарные меры;	Заработная плата работников аппарата управления; Отчисления на социальные нужды из зарплаты

Стоимость транспортного обслуживания; Стоимость питания; Стоимость экскурсионного, медицинского и визового обслуживания; Стоимость услуг культурно-просветительного и культурно-разрвлекательного характера; Стоимость добровольного страхования от несчастных случаев, болезней и медицинского страхования во время путешествия; Стоимость обслуживания гидами-переводчиками и прочие сопровождающие .	операционного персонала; Амортизация основных средств производственного назначения; Затраты на содержание помещение туристского офиса: уборка, охрана, ремонт, водоснабжение, отопление, канализация, электроэнергия и др.	-амортизация основных средств общехозяйствен-ного назначения; -износ малоценного инвентаря; -охрана труда и техника безопасности; -повышения профессиональной квалификации персонала; -приобретение предметов индивидуального пользования.	управленческого персонала; Затраты на маркетинг и рекламу; Представительские расходы за сбыт услуг; Затраты на командировки; Затраты на содержание административных помещений.
Ограниченная себестоимость			
Производственная себестоимость турпродукта			
Полная себестоимость турпродукта			

Ограниченная себестоимость тура включает в себя прямые переменные расходы, используемые при формировании тура (затраты на приобретение прав на услуги сторонних организаций). Рассмотрим более подробно структуру ограниченной себестоимости туристского продукта на примере субъектов туристской деятельности (табл. 3).

Как видно из таблицы, ограниченная себестоимость туров включает стоимость отдельных услуг, оплачиваемых туристами в соответствии с их привычками и предпочтениями.

Наибольшая доля туристских расходов – 94,6% – приходится на основные услуги – размещение (56,8%), транспортировку (34%) и питание (2,8%). Всего 0,6% туристских расходов приходится на дополнительные услуги – медицинское обслуживание (0,5%), услуги культурно-просветительного и культурно-развлекательного характера (0,1%). Только 5,8% тратится на специализированные услуги, в том числе 0,6% составляет визовое обслуживание, 0,4% - экскурсионное обслуживание, 4,8% - прочие услуги, предоставляемые преимущественно услугами добровольного страхования от несчастных

случаев и болезней во время путешествия, обслуживанием гидами-переводчиками и сопровождающими.

Таблица 3. Структура ограниченной себестоимости услуг субъектов туристской деятельности

Услуги, используемые при производстве туристского продукта	Удельный вес, %			
	Всего	в том числе:		
		Туроператоры	Турагенты	Субъекты, осуществляющие экскурсионную деятельность
Размещение	56,8	56,2	79,8	27,8
Транспортное обслуживание	34,0	34,9	6,1	32,0
Питание	2,8	2,8	3,3	5,0
Медицинское обслуживание	0,5	0,5	0,2	0,0
Экскурсионное обслуживание	0,4	0,4	0,8	18,4
Визовое обслуживание	0,6	0,6	0,6	0,0
Услуги культурно-просветительского и культурно-развлекательного характера	0,1	0,1	0,0	2,9
Другие услуги	4,8	4,6	9,2	13,9
Всего	100,0	100,0	100,0	100,0

Следовательно, низкая доля дополнительных и специализированных услуг (всего 6,4%) свидетельствует о невысоком качестве турпродуктов, предлагаемых отечественными туристическими предприятиями, и нетребовательности туристов к качеству туристского обслуживания.

Согласно Закона Республики Таджикистан «О туризме»: туристский продукт - совокупность туристских услуг, доступных для удовлетворения потребностей туриста на основании договора с учетом конъюнктуры туристского рынка, а туристская индустрия - совокупность гостиниц и иных средств размещения, транспорта, объектов общественного питания, развлечений, познавательного, делового, оздоровительного, спортивного и иного назначения, организаций, осуществляющих туроператорскую и турагентскую деятельность [1].

Состав и стоимость совокупности туристских услуг являются основополагающими факторами, которые определяют общую сумму затрат на туристский продукт. Поскольку этот продукт в основном состоит из услуг сторонних организаций, условия признания и расходов, порядок включения их в себестоимость туристского продукта определяются соответствующей формой и условиями договоров. Себестоимость туристского пакета зависит от вида путешествия и количество туристов в группе. По правилам, стоимость индивидуального тура в расчете на одного туриста выше стоимости группового тура. Если численность туристской группы больше, стоимость тура в расчете на одного туриста становится ниже. Также себестоимость туров зависит и от обслуживаемых категорий туристов: со скидками реализуются семейные туры, туры для корпоративных клиентов. На

стоимость туров влияет возрастной состав туристов: детям, школьникам, студентам, пенсионерам обычно предоставляются скидки.

Для определения производственной себестоимости тура в ограниченную себестоимость следует добавить текущие расходы туристских предприятий на разработку туров, а также общепроизводственные расходы.

Расчет полной себестоимости туристского продукта складывается из сумм производственной себестоимости, административные, сбытовые и другие операционные расходы [4, с.177].

К себестоимости услуг не относятся финансовые расходы, расходы от участия в капитале и расходы, связанные с чрезвычайными событиями, которые возмещаются за счет валовой прибыли.

Рассмотрим структуру операционных расходов, относящихся к себестоимости туристского продукта, субъектов туристской деятельности по экономическим элементам (табл. 4).

Таблица 4. Структура операционных расходов субъектов туристской деятельности по экономическим элементам

Виды затрат	**Удельный весь, %**			
	Всего	**в том числе**		
		туроператоры	**турагенты**	**субъекты, осуществляющие экскурсионную деятельность**
Материальные расходы	29,3	30,2	21,4	38,5
Расходы на оплату труда	9,8	7,3	26,9	19,1
Отчисления на социальные нужды	3,3	2,5	8,8	6.7
Амортизационные отчисления	1,1	0,9	1,9	5.1
Прочие операционные расходы	56,6	59,1	41,0	30,6
Всего	**100,0**	**100,0**	**100.0**	**100,0**

Операционные расходы туристских предприятий представлены преимущественно другими операционными расходами, доля которых составляет 56,6%. Они включают: арендные платежи, командировочные расходы, на услуги связи, на выплату материальной помощи, оплату расчетно-кассового и другого банковского обслуживания и т.д. Значительную часть этих расходов обусловлена растущими арендными платежами за офисные помещения, стоимостью рекламы и расходов на сбыт, командировочными расходами. Материальные издержки субъектов туристской деятельности составляют в среднем 29,3%. К этому элементу в туризме относятся: отопление, водоснабжение, электроэнергия, транспортное обслуживание, расходы на приобретение материалов, текущий ремонт, работы и услуги производственного характера. В расходах турфирм, «расходы на оплату труда» составляет 9,8%, отчисления на социальные нужды – всего 3,3%. Доля амортизационных отчислений на полное восстановление основных фондов субъектов туристской деятельности была наименьшая – 1,1%. Это связано с особенностями формирования основных средств туристских предприятий, большинство из которых арендуют офисы, а в составе собственных основных средств распространенным из которых являются мебель и офисная техника.

Себестоимость формируется под воздействием множества разнообразных факторов. Необходимо установить, какие из них являются решающими на различных стадиях

формирования и реализации туристского продукта, и организовать анализ этих факторов [5, с.25].

Одним из важнейших составляющих процесса управления туристическим предприятием является формирование затрат. Поиск эффективных методов управления операционными расходами в современных условиях следует рассматривать как фактор увеличения прибыли и эффективности деятельности туристских предприятий, обеспечения их стабильной работы и конкурентоспособности в рыночной среде, расширения возможностей внутренней реструктуризации в соответствии с изменениями состоянии рынка, что станет реальным достижением долгосрочной эффективной деятельности туристского предприятия.

На рис. 1 приведены рекомендуемые основные этапы процесса образования операционных расходов на туристическом предприятии.

Многоаспектность понятия «издержки» и их многокомпонентность обуславливают разные подходы к выявлению и анализу факторов, формирующих их уровень. Все факторы, влияющие на операционные расходы туристских предприятий, можно разграничить факторы внешней и внутренней среды. Факторы внешней среды не зависят от хозяйственной деятельности туристского предприятия, а внутренние факторы напрямую зависят от эффективности управления операционными расходами и туристской деятельностью предприятия в целом.

Рис. 1. Этапы процесса формирования операционных расходов туристского предприятия [4, с.175].

Внешние факторы включают: состояния рынков факторов производства, конъюнктура потребительского рынка, состояние экономики страны в целом, механизмы государственного регулирования хозяйственной деятельности предприятий, инфляцию. Рассмотрим их более подробно.

Влияние состояния рынков факторов производства на расходы туристского предприятия связано:

- с формированием структуры ресурсного потенциала, определяющего тенденции в изменениях статей расходов, направления мобилизации резервов сокращения расходов;
- с формированием уровня расходов на оплату услуг сторонних организаций;
- определяет цены на оборудование, энергию, ресурсы и т.д.

Конъюнктура потребительского рынка выражается в платежеспособности населения. Этот фактор определяет возможности развития объемов предоставления услуг предприятий, а соответственно и формирования затрат. Так, при благоприятной конъюнктуре происходит увеличение объемов доходов от реализации услуг, уровень затрат при прочих равных условиях имеет тенденцию к снижению, а неблагоприятная конъюнктура вызывает рост затратоемкости деятельности.

Состояние экономики страны в целом включает: стадию цикла экономического развития, макроэкономическую сбалансированность, инвестиционный климат, уровень инфляционных ожиданий. Этот фактор определяет общие условия функционирования туристских предприятий, результативность их деятельности.

Механизм государственного регулирования хозяйственной деятельности предприятий влияет на расходы предприятия через механизм ценообразования, налогообложения (обязательные платежи и налоги), таможенное регулирование, социальные гарантии.

Инфляционные процессы приводят к повышению цен на ресурсы, используемые предприятием, что приводит к повышению суммы и уровню операционных расходов.

К факторам внутренней среды туристских предприятий, определяющих размер и уровень его операционных расходов, относятся изменение доходов от реализации услуг, ассортимент услуг, сроки путешествия туристов, состояние и эффективность использования основных средств, эффективность управления трудовыми ресурсами, качество услуг.

Доходы от реализации услуг. При росте объемов реализации услуг снижается уровень условно-постоянных затрат и как следствие – уровень общих затрат предприятия.

Ассортимент структуры услуг (изменение удельного веса отдельных видов услуг в общем объеме доходов от реализации услуг). Увеличение доли туров «VIP»-класса приводит к повышению затратоемкости услуг, а реализация экономических туров – к экономии операционных расходов.

Сроки путешествий туристов. Увеличение продолжительности путешествия приводит к уменьшению транспортных расходов на один тур-день и на уровень текущих расходов влияние этого фактора достаточно весомо.

Состояние и эффективность использования основных средств. Сильные изменения материально-технической базы прибавляет на сумму амортизационных отчислений, текущих затрат на ее содержание. Кроме того, оснащение предприятия новым оборудованием способствует повышению производительности труда, и, в свою очередь, приводит к снижению уровня затрат.

Эффективность управления трудовыми ресурсами (состав и численность работников компании, эффективность внедрения системы материального стимулирования труда, степень использования рабочего времени). Повышение эффективности пользования трудовых ресурсов обеспечивает рост производительности труда и соответственно вызывает снижение уровня фонда оплаты труда и отчислений на социальные нужды. В то же время рост производительности труда, способствуя увеличению объемов реализации туристских услуг, вызывает снижение уровня операционных расходов.

Качество услуг (класс тура). Воздействие этого фактора связано с разной затратоемкостью обслуживания при путешествии разным классом.

Диагностика факторов влияния на объем и уровень операционных расходов туристских предприятий позволяет определить резервы снижения расходов, составляющих элемент системы управления затратами. Улучшая оптимальный объем операционных расходов путем принятия обоснованных управленческих решений по потреблению ресурсов, каждое предприятие будет иметь конкурентные преимущества, обусловленные более низкой стоимостью туристских услуг. Следовательно, методы нахождения

оптимальных управленческих решений по затратам выдвигаются на первый план в системе экономического управления предприятием.

По результатам исследований можно заключить, что использование современных методов учета, анализа и планирования операционных затрат, способность профессионально оценить влияние факторов на этот показатель, позволит туристическим предприятиям уменьшить себестоимость услуг и, в результате, увеличить прибыль. Величина затрат оказывает существенное влияние на образование финансовых результатов, исходя из этого взвешенное и обоснованное решение вопросов управления расходами на предприятии обеспечит высокий уровень эффективности туристской деятельности. Снижение расходов, относящихся к себестоимости туристских услуг, не должно негативно влиять на качество услуг. Поэтому вопрос сокращения расходов следует рассматривать в совокупности с другими важными показателями эффективности хозяйствования. От умения оптимизировать соотношение затрат и результатов зависит степень достижения предприятием цели деятельности и конкурентной позиции на рынке.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Республики Таджикистан «О туризме» (в редакции Закона РТ от 26.12.2005г.№126, от 19.05.2009г.№530, от 28.12.2012г.№922, от 28.12.2013г.№ 1058)
2. Балченко З.А. Бухгалтерский учет в туризме и отелях Украины: учебное пособие / З.А. Симферополь. М.: КУТЭП, 2006. 232 с.
3. Горбылева З.М. Экономика предприятий туризма: учебно-практическое пособие / З.М. Горбылево. Минск: БГЭУ, 2011. 295 с.
4. Дядюшка Л.П. Экономика туристского бизнеса: учебное пособие/ Под общ. ред. Манойло Н.П. К.: Издательство «ЦУЛ», 2007. 220 с.
5. Козырева Т.В. Учёт издержек в туризме: учебное пособие для вузов/Т.В. Козырева. М.: "Финансы и статистика", 2001. 182 с.
6. Экономика современного туризма/Под ред. Г.А. Карповой. М. СПб: Герда, 2008. 412 с.

УДК 004.056.5

Қурбонов М.А., Буриев Б.М., Бобоев Ф.А.

АСОСҲОИ АМНИЯТИ ИТТИЛООТӢ

Дар робита ба рушди технологияҳои иттилоотӣ ва компютеркунонии иқтисодиёт яке аз масъалаҳои муҳими фаъолияти ширкат таъмини амнияти иттилоотӣ мебошад. Маълумот яке аз дороиҳои арзишманд ва муҳими ҳама гуна тиҷорат аст ва бояд дуруст ҳифз карда шавад. Амнияти иттилоот системаҳоро аз воридшавӣ ва ҳамлаҳо муҳофизат мекунад. Ин на танҳо ҳамлагаронро дар бар мегирад: инҳо ҳамлаҳои DDoS мебошанд, ки дар натиҷа сервери сайтро мувақатан ё доимӣ аз кор бароранд, маълумотҳоро ихроҷ, илова, дигаргун ва амсоли инҳоро иҷро намоянд. Истифодабарандагони намехоҳад, ки низоми амниятии онҳо ноком ва маълумоти шахсӣ ё муассиса барои шахсони бегона дастрас бошад. Ин аст он чизе ки амнияти иттилоотӣ аст.Дар мақолаи мазкур масъалаҳои низомҳои идоракунӣ, мафҳуми амнияти иттилоотӣ, технологияи иттилоотӣ, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи ҳифзи иттилоот", мақсад ва мафҳумҳои ҳифзи иттилоот, мақсадҳои таҳдид ва таҳдидкунанда, таҳдидҳои амнияти иттилоотӣ, ки бештар зарар мерасонанд, таҳдиди бевосита ба амнияти иттилоотӣ, таҳдидҳои асосии оид ба пурагии амнияти иттилоотӣ,

таҳдидҳои асосии оид ба махфияти амнияти иттилоотӣ ва таснифи навъҳои таҳдидҳо ба амнияти иттилоотӣ мавриди омӯзиш қарор гирифта шудааст.

Калидвожаҳо: иттилоот, амнияти иттилоотӣ, таҳдид, таҳдидкунанда, таснифи навъҳои таҳдидҳо, ҳифз, нармафзор, сахтафзор, тачҳизот, дасрасӣ, пурагӣ, қонун ва иқтисодиёт.

Курбонов М.А., Буриев Б.М., Бобоев Ф.А.

ОСНОВЫ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

В связи с развитием информационных технологий и компьютеризацией экономики одним из важных вопросов деятельности компании является обеспечение информационной безопасности. Данные являются одним из самых ценных и важных активов любого бизнеса и должны быть должным образом защищены. Информационная безопасность защищает системы от вторжений и атак. Сюда входят не только злоумышленники: это DDoS-атаки, результатом которых является временное или постоянное отключение сервера сайта, утечка данных, добавление, изменение и так далее. Пользователи не хотят, чтобы их системы безопасности давали сбой, а личная или корпоративная информация была доступна посторонним. Это и есть информационная безопасность. В данной статье рассмотрены вопросы систем управления, понятие информационной безопасности, информационные технологии, Закон Республики Таджикистан «О защите информации», цель и понятия защиты информации, угрозы и угрозы, угрозы информационной безопасности, которые вызывают изучены наибольший ущерб, непосредственные угрозы информационной безопасности, основные угрозы полноте обеспечения информационной безопасности, основные угрозы конфиденциальности информационной безопасности и классификация видов угроз информационной безопасности.

Ключевые слова: информация, информационная безопасность, угроза, угрозы, классификация угроз, защита, программное обеспечение, технические средства, оборудование, доступ, полнота, право и экономика.

Kurbonov M.A., Buriev B.M., Boboev F.A.

BASICS OF INFORMATION SECURITY

In connection with the development of information technologies and the computerization of the economy, one of the important issues of the company's activities is to ensure information security. Data is one of the most valuable and important assets of any business and must be properly protected. Information security protects systems from intrusions and attacks. This includes not only attackers: these are DDoS attacks, the result of which is a temporary or permanent shutdown of the site server, data leakage, addition, modification, and so on. Users do not want their security systems to fail, and personal or corporate information to be available to outsiders. This is information security. This article discusses the issues of management systems, the concept of information security, information technology, the Law of the Republic of Tajikistan "On Information Protection", the purpose and concepts of information security, threats and threats, threats to information security that cause the greatest damage, direct threats to information security, the main threats to the completeness of information security, the main threats to the confidentiality of information security and the classification of types of information security threats.

Key words: information, information security, threat, threats, threat classification, protection, software, hardware, equipment, access, completeness, law and economics.

Дар шароити ҷомеаи шаҳрвандӣ, тантанаи озодиҳои сиёсӣ, вусъат ёфтани унсурҳои низоми идораи демократӣ, ки дар ҳамбастагӣ бо рушди илму техника ва афзоиши тараҚии технологияи иттилоотӣ сурат мегирад, таъмини ҳифзи амнияти иттилоотӣ мураккаб мегардад. Ин мураккабӣ дар пайваст бо ҷойгиршавии ҷуғрофӣ ва зуҳури манфиатҳои сиёсӣ ва вазъи иқтисодии кишварҳои олам ба минтаҚа, дар раванди ҳифзи истиқлолияти давлатӣ ва тинҷию оромии кишвар муҳимияти бештарро касб менамояд[7].

Зери мафҳуми амнияти иттилоотӣ, технологияи иттилоотӣ ва амнияти копютерӣ-ҳифз намудан ва нигоҳдорандаи инфрасохтори иттилоот аз ҳама гуна амалиёти зараррасони ногаҳонӣ ва сӯйиқасд ба таҷҳизоти копютерӣ фаҳмида мешавад, ки натиҷаи он метавонад расонандаи зарар худи иттилоот, дорандаи он ё нигоҳдорандаи инфрасохтор бошад. Амнияти иттилоотии таҷҳизоти копютерӣ - ҳолати ҳимояи муҳити иттилооти копютерӣ, ташаккулёбӣ, истифодабарӣ ва рушди онро таъмин менамояд [11].

Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 декабри соли 2002, № 71 "Дар бораи ҳифзи иттилоот" қабул карда шуда буд ва санаи 26.12.2005 №132 тағйирот ворид карда шуд. Қонуни мазкур принсипҳои асосии таъмини ҳифзи иттилоот ва танзими муносибатҳои ҳуқуқии дар ин соҳа ба вуҷуд омадаро муқаррар менамояд.

Ба мақсадҳои ҳифзи иттилоот мансубанд:

- пешгирӣ намудани ихроҷӣ, дуздӣ, гумшавӣ, ғалат маънидодкунӣ, сохтакории иттилоот;
- пешгирӣ намудани амалиётҳои беиҷозат оиди нобудсозӣ, тағйирдиҳӣ, ғалат маънидодкунӣ, нусхабардорӣ ва бастани роҳи паҳншавии иттилоот;
- пешгирӣ намудани амалиётҳои боиҷозат ва беиҷозат, ки боиси қасдан ё бидуни қасд нобудсозӣ, бастани роҳи паҳншавӣ, ғалат маънидодкунӣ (сохтакорӣ), дуздӣ, нусхабардорӣ, ихроҷӣ, дигаргуншавӣ ва тағйирёбии иттилоот гардиданаш мумкин аст.

Дар қонуни мазкур мафҳумҳои зайл истифода бурда мешаванд [6]**:**

→ таъмини техникии системаҳои иттилоотӣ - маҷмӯи воситаҳои техникие, ки барои кори системаи иттилоотӣ пешбинӣ шудаанд, инчунин ҳуҷҷатнокгардонии дахлдори ин воситаҳо ва равандҳои технологӣ;

→ таъмини барномавии системаҳои иттилоотӣ - маҷмӯи барномаҳо барои татбиқи мақсадҳо ва вазифаҳои системаи иттилоотӣ, инчунин барои мӯътадил кор кардани маҷмӯи воситаҳои техникӣ;

→ ҳифзи иттилоот - маҷмӯи чорабиниҳо, ки бо мақсади пешгирӣ намудани ихроҷӣ, дуздӣ, гумкунӣ, нобудсозии беиҷозат, ғалат маънидодкунӣ, тағйирдиҳӣ (сохтакорӣ), нусхабардории беиҷозат ва бастани роҳи паҳншавии иттилоот гузаронида мешаванд;

→ самаранокии ҳифзи иттилоот - дараҷаи мутобиқати натиҷаҳои ба даст омадаи амалҳо оиди ҳифзи иттилоот ба мақсадҳои ҳифз;

→ назорати самаранокии ҳифзи иттилоот - санҷиши мутобиқати самаранокии чорабиниҳои ҳифзи иттилоот ба талаботҳои муқарраршуда ё меъёрҳои самаранокии ҳифз;

→ бехатарии иттилоот - ҳолати ҳимояшавии иттилоотӣ дар системаҳои иттилоотӣ кор карда баромада шуда аз таҳдиди дохилӣ ё берунӣ;

→ хориҷшавии иттилоот - паҳнкунии назоратнашавандаи иттилооти ҳифзшаванда дар натиҷаи дастрасшавии беиҷозат;

→ дастрасшавии беиҷозат - ба даст овардани иттилооти ҳифзшаванда аз тарафи субъекти манфиатдор бо вайронкунии ҳуқуқ ё қоидаҳои дастрасшавии иттилооти ҳифзшаванда, ки ҳуҷҷатҳои ҳуқуқӣ ё молики (соҳиби) иттилоот муқаррар кардаанд;

→ фошкунии иттилооти ҳифзшаванда - беиҷозат расонидани иттилооти ҳифзшаванда ба истеъмолкунандагоне, ки ҳуқуқи дастрас кардани ин иттилоотро надоранд;

→ тағйирдиҳии иттилоот - дигаргун сохтани иттилоот, ки иҷозати муаллиф ё молики иттилоотро талаб менамояд;

“Амнияти иттилоотӣ” - раванди таъмини дастрасӣ, пурагӣ ва махфият будани иттилоот мебошад.

Мафҳуми “дастрасӣ” мутаносибан таъмини дастрасӣ ба иттилоот дар назар аст. “Пурагӣ” дар бораи таъмини дақиқ ва пуррагии иттилоот аст. «Махфият» маънои таъмини дастрасии танҳо истифодабарандагони ваколатдор ба иттилоотро дорад.

Дар асоси ҳадафҳо ва вазифаҳои Шумо, ки дар сервер иҷро карда мешаванд, чораҳо ва дараҷаҳои гуногуни муҳофизат, ки ба ҳар яке аз ин се нуқта татбиқ мешаванд, заруранд.

Масалан, агар истифодабаранда сервери виртуалиро (маҷозиро) танҳо ҳамчун воситаи Серфинг (Сайругашт) дар Интернет истифода барад, пас аз воситаҳои зарурӣ барои таъмини амнияти, пеш аз ҳама, истифодаи барномаи муҳофизатии антивирус, инчунин риояи қоидаҳои элементарии бехатарӣ ва қоидаҳо ҳангоми кор дар Интернет.

Дар ҳолати дигар, агар Шумо сайти тиҷоратӣ ё сервери бозӣ дошта бошед, ки дар сервер ҷойгир бошанд, чораҳои зарурии ҳифзи иттилоот комилан дигар хоҳанд буд.

Донистани таҳдидҳои эҳтимолӣ, инчунин осебпазирии амнияти иттилоот, ки ин таҳдидҳо одатан барои интихоби беҳтарин вариантҳои амнияти иттилоотӣ зарур аст, истифода мебаранд ва дар мақолаи мазкур нуктаҳои асосиро баррасӣ хоҳем мешаванд.

“*Таҳдид*” маънои имконияти эҳтимолии вайрон кардани амнияти иттилоотиро бо ин ё он роҳ дорад. Кӯшиши амалисозии таҳдидро “*Ҳамла*” ва касеро, ки ин кӯшишро амалӣ мекунад, “*Таҳдидкунанда*” меноманд. Аксар вақт, таҳдид натиҷаи мавҷудияти осебпазирӣ дар ҳифзи системаҳои иттилоотӣ мебошад. Таҳдидҳои маъмултаринеро, ки системаҳои иттилоотии муосир ба онҳо дучор мешаванд, баррасӣ менамоем[8].

Таҳдидҳои амнияти иттилоотӣ, ки бештар зарар мерасонанд

Дар зер таснифоти намудҳои таҳдидҳоро аз рӯи меъёрҳои гуногун баррасӣ менамоем:

1. Таҳдиди бевосита ба амнияти иттилоотӣ:
   - Дастрасӣ;
   - Пурагӣ;
   - Махфият.
2. Унсурҳое, ки таҳдид мекунанд:
   - Маълумот;
   - Нармафзорҳо (Барномаҳо);
   - Таҷҳизот;
   - Дастгирии инфрасохтор.
3. Бо роҳи татбиқ:
   - Тасодуфӣ ё қасдан;
   - Табиӣ ё сунъӣ.
4. Мувофиқи маҳалли ҷойгиршавии манбаи таҳдид инҳоянд:
   - Дохилӣ;
   - Беруна.

Тавре ки дар ибтидо зикр гардид, мафҳуми «*Таҳдид*» дар ҳолатҳои гуногун аксар вақт ба тарзҳои гуногун шарҳ дода мешавад. Ва чораҳои зарурии амниятӣ гуногун хоҳанд буд. Масалан, барои як ташкилоти ба таври ошкоро ва кушода, таҳдидҳо ба дахолатнопазирӣ метавонанд вуҷуд надошта бошанд - ҳама маълумот оммавӣ ҳисобида мешавад, аммо дар аксари ҳолатҳо дастрасии ғайриқонунӣ хатари ҷиддӣ аст[9].

Ба серверҳои виртуалӣ татбиқ карда мешавад, таҳдидҳое, ки Шумо ҳамчун мудири сервер бояд ба назар гиред, ин таҳдид ба дастрасии маълумот, махфият ва тамомияти додаҳо мебошад. Барои имконпазирии таҳдидҳое, ки ба махфият ва пурагии маълумот нигаронида шудаанд, ки ба ҷузъҳои сахтафзор ё инфрасохтор алоқаманд нестанд, Шумо бевосита ва

танҳо масъул ҳастед. Аз ҷумла татбиқи чораҳои зарурии муҳофизатӣ, ин вазифаи бевоситаи шумост (Мудири сервер).

Таҳдидҳое, ки ба осебпазирии нармафзорҳое, ки Шумо истифода мебаред, нигаронида шудаанд, аксар вақт Шумо (Мудири сервер) ҳамчун истифодабаранда наметавонед таъсир расонад, ба истиснои истифодаи ин нармафзорҳо. Истифодаи ин барномаҳо танҳо дар сурате иҷозат дода мешавад, ки татбиқи таҳдидҳо бо истифода аз осебпазирии ин нармафзорҳо ё аз нуқтаи назари ҳамлакунанда мувофиқ набошад ва ё барои Шумо ҳамчун корбар талафоти назаррас надошта бошад.

Таъмини чораҳои зарурии амниятӣ бар зидди таҳдидҳое, ки ба таҷҳизот, инфрасохтор ё таҳдидҳои табиати сунъӣ ва табиӣ нигаронида шудаанд, бевосита аз ҷониби ширкати хостингӣ ва ё серверҳои худро ба иҷора гирифтаи Шумо. Дар ин ҳолат, ба интихоб бодиққат наздик шудан лозим аст, интихоби дурусти ширкати хостинг ба Шумо эътимоднокии ҷузъи сахтафзор ва инфрасохториро дар сатҳи зарурӣ таъмин менамояд.

Шумо, ҳамчун мудири сервер, бояд ин намуди таҳдидҳоро танҳо дар ҳолатҳое ба назар гиред, ки ҳатто аз даст додани дастрасӣ ба муддати кӯтоҳ ё қисман ё пурра қатъ шудани сервер бо айби ширкати хостинг метавонад ба мушкилоти номутаносиб ё талафот оварда расонад. Ин хеле кам рух медиҳад, аммо бо сабабҳои объективӣ, ҳеҷ як ширкати хостинги наметавонад 100% Uptime (Uptime (аз забони англисӣ uptime) - вақти кори доимии системаи ҳисоббарорӣ ё як қисми он) -ро таъмин кунад.

Таҳдиди бевосита ба амнияти иттилоотӣ

Таҳдидҳои асосӣ ба дастрасӣ иборатанд:

→ Нокомии дохилии системаи иттилоотӣ;

→ Нокомии инфрасохтори ёрирасон.

Сарчашмаҳои асосии нокомии дохилӣ инҳоянд:

- Вайрон кардани (тасодуфӣ ё дидаю дониста) қоидаҳои муқарраршудаи истифодабарии низомҳои иттилоотӣ;
- Баромади системаи иттилоотӣ аз реҷаи кори муқаррарӣ дар натиҷаи амалҳои тасодуфӣ ё дидаю донистаи истифодабарандагон (шумораи зиёди дархостҳо, миқдори зиёди иттилооти коркардшаванда ва ғ.);
- Хатогиҳо ҳангоми (аз нав) конфигуратсияи системаи иттилоотӣ;
- Нармафзорҳои зарарасон;
- Нокомии нармафзор ва сахтафзор;
- Нестшавии иттилоот ё кодҳои нармафзор;
- Нобудшавӣ ё осеб дидани таҷҳизотҳо.

Дар робита ба инфрасохтори ёрирасон тавсия дода мешавад, ки таҳдидҳои зеринро баррасӣ намоед [4]:

- Вайрон шудани кори (тасодуфӣ ё қасдан) низомҳои алоқа, таъминоти барқ, об ва/ё гармӣ, кондитсионер;
- Вайрон шудан ё нокомии системаҳои бино;
- Қобилият надоштан ё майл надоштани кормандони хизматрасонӣ ва/ё истифодабарандагон барои иҷрои вазифаҳои худ.

Таҳдидҳои асосии оид ба пурагии амнияти иттилоотӣ

Таҳдидҳои пурагиро метавон ба статикӣ ва динамикӣ ҷудо намудан мумкин аст. Инчунин таҳдидҳои пурагии иттилоот ба хидматӣ ва пурмазмун ҷудо мешаванд. Иттилооти хидматӣ ба рамзҳои (паролҳои) дастрасӣ, воситаҳои интиқоли маълумот дар шабакаи маҳаллӣ ва маълумоти шабеҳ дахл дошта. Аксар вақт ва қариб дар ҳама ҳолатҳо, ҳамлакунандагон, огоҳона ё на, корманди ташкилоте мегардад, ки бо реҷаи кори низомҳои иттилоотӣ ва чораҳои муҳофизатӣ он шинос мебошанд.

Ҳамлакунанда дар ҳолати статикӣ, метавонад [3]:

- иттилооти нодурустро ворид намояд;

- иттилооти ҷойдоштаро тағир диҳад.

Таҳдидҳо ба пиурагии динамикӣ аз нав тартиб додан, дуздӣ, такрории иттилоот ё ворид кардани паёмҳои иловагӣ мебошанд.

Таҳдидҳои асосии оид ба махфияти амнияти иттилоотӣ

Масъалаи иттилооти махфро метавон ба фаннӣ ва хизматӣ тақсим мешаванд. Маълумоти хизматӣ (масалан, рамзҳои корбарӣ) ба як мавзӯи мушаххас тааллуқ надорад, он дар системаи иттилоотӣ нақши техникӣ дорад, аммо ифшо (ошкор намудан)-и он хатарнок аст, зеро он барои дастрасии беиҷозат ба ҳама иттилоот, аз ҷумла иттилооти мавзӯъӣ вобаста аст.

Ҳатто агар маълумот дар компютер нигоҳ дошта шавад ё барои истифодаи компютер пешбинӣ шуда бошад ҳам, таҳдидҳо ба махфияти он метавонанд ғайрикомпютерӣ ва умуман ғайритехникӣ бошанд.

Сӯиистифода аз қудрат яке аз таҳдидҳои бадтаринест, ки аз он дифоъ кардан душвор аст. Дар бисёр намудҳои системаҳо истифодабарандаи имтиёзнок (масалан, мудири система) метавонад ҳар як парванда (шифрнашуда)-ро бихонад, ба почтаҳои ҳар як корбар дастрасӣ пайдо намояд ва ғайра. Мисоли дигар, расонидани зарар дар тартиби хидматрасонии система мебошад. Одатан, муҳандиси хидматрасон дастрасии бемаҳдуд ба таҷҳизоти ҳимоявӣ дорад ва қодир аст аз механизмҳои муҳофизатии нармафзор канорагирӣ кунад.

Барои равшанӣ, дар расми 1 намуди таҳдидҳо ба таври схематикӣ оварда шудаанд.

Барои татбиқи чораҳои оптималии муҳофизат на танҳо таҳдидҳо ба амнияти иттилоотӣ, балки зарари эҳтимолиро низ арзёбӣ кардан лозим аст, ки барои ин хусусияти қобили қабул истифода мешавад, бинобар ин, зарари эҳтимолӣ қобили қабул ё ғайри он муайян карда мешавад. Барои ин, тасдиқи меъёрҳои худ оид ба қобили қабул будани зарар дар шакли пулӣ ё шакли дигар муфид аст.

Ҳар касе, ки ба ташкили амнияти иттилоотӣ шурӯъ мекунад, бояд ба се саволи асосӣ ҷавоб диҳад[1]:

→ Чиро муҳофизат кардан лозим аст?

→ Аз кӣ муҳофизат кардан лозим аст, кадом намуди таҳдидҳо бартарӣ доранд: берунӣ ё дохилӣ?

→ Чӣ тавр муҳофизат кардан, бо кадом усул ва воситаҳо?

Бо дарназардошти ҳамаи гуфтаҳои дар боло зикршуда, Шумо метавонед мувофиқат, имкон ва интиқодии (танқидии) таҳдидҳоро пурра баҳо диҳед. Пас аз баҳодиҳии ҳама иттилоотии зарурӣ ва муқоисакунии ҷиҳадҳои мусбӣ ва манфии он. Шумо метавонед усулҳо ва воситаҳои муҳофизати аз ҳама самаранок ва оптималиро интихоб намоед.

Усулҳо ва воситаҳои асосии муҳофизат, инчунин чораҳои ҳадди ақал ва зарурии амниятӣ, ки дар серверҳои маҷозӣ истифода мешаванд, вобаста ба ҳадафҳои асосии истифодаи онҳо ва намудҳои таҳдидҳо, мо дар мақолаи зерин таҳти унвони "Асосҳои амнияти иттилоотӣ" баррасӣ кард.

Хулоса, истифодабаранда, корфармо ё мудири системаҳои иттилоотӣ аз намудҳои зерини амнияти иттилоотӣ ҳимоя намояд[10]:

- Системаҳои ошкор ва пешгирии иттилоот аз ҳамла;
- Муҳофизати шабакаи корпоративӣ;
- Муҳофизати почтаҳои электронии корпоративӣ;
- Муҳофизат аз нармафзорҳои зараровар ба воситаи антивирус;
- Муҳофиза аз DDoS ҳамлаҳо;
- Муҳофизат аз ихроҷи иттилоот;
- Муҳофизати маълумоти шахсӣ ё муассиса.

АДАБИЁТ

1. Виды информационной безопасности [Захираҳои электронӣ]. –Реҷаи вуруд: https://itelon.ru/blog/vidy-informatsionnoy-bezopasnosti/ (санаи муроҷиат: 01.02.23)
2. Емельянова, Н.З. Защита информации в персональном компьютере: Уч.пос / Н.З. Емельянова, Т.Л. Партыка, И.И. Попов. - М.: Форум, 2017. - 352 с.
3. Камский, В. Защита личной информации в интернете, смартфоне и компьютере / В. Камский. - СПб.: Наука и техника, 2017. - 272 с.
4. Крамаров, С.О. Криптографическая защита информации: Учебное пособие / С.О. Крамаров, Е.Н. Тищенко, С.В. Соколов и др. - М.: Риор, 2019. - 112с.
5. Курбонов М.А. Современные тенденции развития ИТ-аутсорсинга в Республике Таджикистан/ М.А.Курбонов// Вестник Таджикского государственного университета коммерции. 2018. № 1 (22). С. 17-23.
6. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи ҳифзи иттилоот [Захираҳои электронӣ]. – Реҷаи воридшавӣ: http://www.adlia.tj/show_doc.fwx?rgn=22997 (санаи муроҷиат: 06.01.23)
7. Қурбонов М.А., Исматуллои Ш. Таъсирбахшии истифодаи технологияи иттилоотӣ дар ширкатҳои сайёҳӣ (дар мисоли мавзеъҳои таърихӣ ва сайёҳии минтақаи Суғд)/ М.А.Қурбонов, Ш.Исматуллои // Идоракунии давлатӣ. 2020. № 2 (46). С. 175-181.
8. Қурбонов М.А., Раҳмонова З.Ф., Акрамов Ф.М. Усулҳои анъанавии ҳифзи иттилоот ва автоматикунонии он дар забони барномасозии C#/ М.А.Қурбонов, З.Ф.Раҳмонова, Ф.М.Акрамов // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. 2020. № 4-2 (34). С. 285-292
9. Қурбонов М.А., Раҳмонова З.Ф., Акрамов Ф.М. Ҳифзи парванда ва ҷузвдонҳо дар системаи омилии MS WINDOWS: BITLOCKER ВА EFS/ М.А.Қурбонов, З.Ф.Раҳмонова, Ф.М.Акрамов// Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. 2021. № 1 (35). С. 286-292.
10. Основы информационной безопасности. Часть 1: Виды угроз [Захираи электронӣ]. – Реҷаи вуруд: https://habr.com/ru/company/vps_house/blog/ 343110/ (санаи муроҷиат: 25.12.22)
11. Таъмини амнияти иттилоотӣ [Захираҳои электронӣ]. – Реҷаи воридшавӣ: http://old.kmt.tj/kitobi-nav-tamini-amniyati-ittilooti (санаи муроҷиат: 23.12.22)

УДК: 339

Рахимова Р.Ҳ.

НИЗОМИ НИШОНДИҲАНДАҲО ВА АРЗЁБИИ СИФАТИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ ХӮРОКИ ОММА

Мавзӯи тадқиқот самтҳои муосир ва умедбахши низоми нишондиҳандаҳо ва арзёбии сифати хизматрасониҳои хӯроки омма мебошад. Соҳаи хӯроки омма такягоҳи иқтисоди қавии кишвар мебошад. Ҳадафи мақолаи мазкур ин омӯзиши паҳлуҳои гуногуни низоми нишондиҳандаҳои сифати хизматрасонии хӯроки умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад. Объекти тадқиқот сиёсати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар соҳаи хӯроки умумӣ мебошад. Дар мақолаи зикршуда, инчунин мақсаду вазифаҳои фаъолияти корхонаҳои хӯроки омма пешниҳод шудааст. Дар мақола хулоса шуд, ки вазифаи афзалиятнок дар соҳаи хӯроки умумӣ дар маҷмӯъ шароити мусоиди иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ барои пешбурди он фароҳам овардан зарур аст.

Калидвожаҳо: бозори хӯроки омма, бозори истеъмолӣ, назорати давлатии бозор, низоми нишондиҳандаҳо, арзёбии сифати хизматрасонӣ, корхонаи хӯроки умумӣ, унсурҳо, соҳаи хӯроки умумӣ.

Рахимова Р.Х.

СИСТЕМА ПОКАЗАТЕЛЕЙ И ОЦЕНКИ КАЧЕСТВА УСЛУГ ОБЩЕСТВЕННОГО ПИТАНИЯ

Темой исследования являются современные и перспективные направления системы показателей и оценки качества услуг общественного питания. Пищевая промышленность является основой сильной экономики страны. Целью данной статьи является изучение различных аспектов системы показателей качества общего питания Республики Таджикистан. Объектом исследования является государственная политика Республики Таджикистан в сфере общего питания. В упомянутой статье представлены цели и задачи деятельности предприятий общественного питания. В статье сделан вывод о том, что приоритетной задачей в сфере продовольствия в целом является создание благоприятных экономических и правовых условий для его продвижения.

Ключевые слова: рынок общественного питания, потребительский рынок, государственное регулирование рынка, система показателей, оценка качества обслуживания, предприятие общепита, элементы, предприятие общепита.

Rahimova R.H.

SYSTEM OF INDICATORS AND ASSESSMENT OF THE QUALITY OF PUBLIC CATERING SERVICES

The subject of the research is modern and promising directions of the system of indicators and assessment of the quality of public catering services. The food industry is the backbone of the country's strong economy. The purpose of this article is to study various aspects of the system of indicators of the quality of general nutrition in the Republic of Tajikistan. The object of the study is the state policy of the Republic of Tajikistan in the field of general nutrition. The mentioned article presents the goals and objectives of the activities of public catering enterprises. The article concludes that the priority task in the field of food in general is to create favorable economic and legal conditions for its promotion.

Keywords: public catering market, consumer market, state regulation of the market, system of indicators, service quality assessment, public catering enterprise, elements, public catering enterprise.

Дар нақшагирии стратегӣ ва фаъолияти хизматрасониҳои хуроки омма системаи нишондиҳандаҳо мавқеи муҳимро мебозад. Барои муайяннамои ҳолати кунунӣ ва рушди минбаъдаи соҳаи хӯроки омма, инчунин дурнамои он зарур аст. Ҳангоми таҳияи системаи нишондиҳандаҳо, масъалаи марказӣ интихоби самтҳои муҳими бозори хуроки омма мебошад. Ба намуди умуми ва принсипи ягонаи рушди бозор онро бу ду гурӯҳ ҷудо менамоянд:

- назорати давлатии бозори хуроки омма;
- ташкил ва идорракунании корхонаҳои хуроки омма.

Таҳияи системаи нишондиҳандаҳо дар асоси нишонаҳои зерин муайян менамояд, ки назорати давлатии бозори хуроки омма аз дигар субъектҳои иқтисодӣ ба кулли фарқият дорад. Аз ин рӯ, барои танзими иқтисодиёт мақсадҳои асосӣ таъмини рушди ҳамаҷонибаи соҳаҳои иқтисодиёт ва ҷузъҳои сохтории он, ҳамчунин таъмини ҳифзи иҷтимоии ҷомеа мебошад. Ҳолати махсуси татбиқи ин ҳадаф таъсиси корхонаҳои хуроки омма барои табақаҳои гуногуни аҳолӣ мебошад.

Дар корхонаҳои тиҷоратии пешниҳодкунандаи хуроки омма, мақсади асосии фаъолият ин аст, ки дар муддати тӯлонӣ фоида ба ҳадди аксар расонида шавад, гарчанде, ки дар амалияи воқеӣ онҳо бисёр мақсадҳои дигарро пайгирӣ мекунанд.

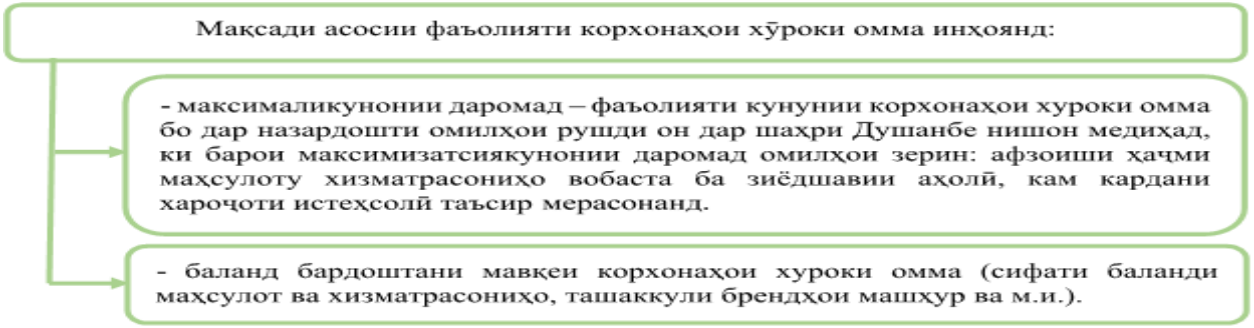

Расми 1. Мақсади асосии аз фаъолияти корхонаҳои хӯроки омма

Вазифаи махсуси корхонаҳои дар соҳаи хӯроки умумӣ фаъолияткунанда:

- рушди иқтисодиёти миллӣ ва минтақавӣ (рушди ҳамаҷонибаи соҳаҳо, ҷалби сармоягузорӣ);
- мусоидат ба шуғли пурмаҳсул;
- баланд бардоштани сифати зиндагии аҳолӣ ва ҳаёти маишӣ;
- зиёдкардани даромади корхонаҳои савдо бо васеъ кардани доираи пешниҳоди хизматрасониҳо;
- таъмини ғизои хушсифат барои ҳамаи табақаҳои аҳолӣ.

Мақсади асосии назорати давлатӣ ва корхонаҳои хуроки омма мустақилона амал намудан дар бозор инчунин ба роҳ мондани фаъолияти ҳамсон, ки натиҷаи он барои расидан ба як мақсад равона карда шудааст. Барои ҳамин пеш аз ташкили фаъолият бояд самти фаъолияти корхона ба самти фаъолияти давлат алоқаманд карда шаванд.

Аз ин ҷо чунин хулоса барорӣ намудан мумкин аст, ки самти фаъолияти давлат нисбат ба самти фаъолияти корхонаҳои хуроки омма гуногунҷабҳа ва васеъ мебошад. Таносуби назорати давлатии равандҳои иттилоотӣ дар бозори хуроки омма ва корхонаҳои хуроки омма дар расми зерин пешниҳод карда мешавад (расми 2.)

Расми 2. Таносуби массиви иттилооти давлатӣ ва корхонаҳои хӯроки омма

Ҷиҳати ташкили иқтисодии корхонаҳои хуроки омма бояд дар зинаи аввал ҳалли масъалаҳои сохтории он мадди назар карда шавад, ки онро система ва зерсистемаи нишодиҳандаҳо меномем. Системаи нишондиҳандаҳо дар асоси таҷрибаҳо ва таҳқиқотҳои олимони ватанию хориҷи таҳия карда шудааст (Ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Системаи нишондиҳандаҳои бозори хӯроки омма дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

СИСТЕМАИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ ХӮРОКИ ОММА	
Гурӯҳи I. Масъалаҳои ташкилию иттилоотти ташаккули маҳсулоти хуроки омма	**Гурӯҳи II.** Баҳодиҳию пешгӯинамоӣ ва асоснокнамоии масъалаҳои ташаккули корхонаҳои хуроки омма
1. Марҳилаҳои рушд ва ташаккули бозори хурокии омма	Нишондиҳандаҳои иқтисодии ҳолати бозорҳои истеъмолӣ ва бозори хуроки омма
2. Низоми қонуниятҳои хоҷагидорӣ ва назорати давалтӣ	Низоми нишондиҳандаҳое, ки ба ташаккули самтҳои алоҳидаи юбозори хуроки омма равона карда шудааст
3. Вобаста ба шакли фаъолият ҷудо намудани корзҳонаҳои хуроки омма	Назорати давлатии корхонаҳои хуроки омма
4. Автоматикунониии равандҳои корхонаҳои хуроки омма	Зерсистемаи нишондиҳандаҳои молиявии корхонаҳои хуроки омма
5. Автоматикунонии ситемаҳои пардохти корхонаҳои хуроки омма	Дастрасӣ ба маҳсулоту хизмтараосниҳит хуроки ома

Сарчашма: аз ҷониби муалифи мақола тартиб дода шудааст

Чӣ хеле дар боло қайд намуда будем, унсури асосии бозори хуроки омма системаи нишондиҳандаҳо буда, паҳлӯҳои микдории ҳодиса ва ҷараёнҳоро бо назардошти хусусиятҳио хоси иқтисодиёт меомӯзад.

Зери мафҳуми «системаи нишондиҳандаҳо» ягон маҷмӯи батартибовардашудаи нишондиҳандаҳои байни ҳам алоқаманд ва байни ҳам дар мувофиқабуда фаҳмида мешавад, ки ҷиҳатҳои асосии амалиёти иқтисодӣ ва тамоми иқтисодиётро тавсиф медиҳад .Мувофиқаи байни нишондиҳандаҳои бо роҳи ҳамоҳангсозй ва мутобиқати муайянкунй ва таснифот, ки дар асосашон ҳисобкунии онҳо ба амал меояд, ба даст оварда мешавад.

Мувофиқати нишондиҳандаҳо имконият медиҳад, ки комбинатсияи онҳо истифода бурда шуда, инчунин коэффитсиентҳои ҳосилавии гуногуни аҳамияти аналитикии калон дошта ҳисоб карда шавад. Масалан, мувофиқати усулҳои ҳисобкунии нишондиҳандаҳои истеҳсоли маҳсулот ва пешниҳоди хизматрасониҳои имконият медиҳад, ки коэффитсиенти нисбати ин бузургиҳоро тавсифдиҳанда ҳисоб карда шавад.

Қайд намудан зарур аст, ки нишондиҳандаҳои бозори хуроки омма ин ё он ҷиҳатҳои ҷараёни иқтисодиро тавсифдиҳанда зерсистемаи системаи умумии иқтисоди куллан тағйир

медиҳад. Ҳамин тариқ, системаи нишондиҳандаҳои бозори хуроки омма аз маҷмӯи зерсистемаи байниҳамалоқаманди иттилооти иқтисодӣ иборат аст. Масалан, чунин зерсистемаҳо, нарх, молиёт, харид, фуруш ва ғайра маҳсуб меёбанд.

Мафҳуми «нишондиҳанда» дорои ду маъно аст. Якум, ин тавсифи миқдории мушаххаси ин ё он ҳодиса, масалан шумораи пешниҳодкунандаи хизматрасонии хуроки омма, дуюм, ин муайянкунии мазмуни умумии ин ё он нишондиҳанда мебошад, яъне унсурҳое, ки бояд ба нишондиҳанда дохил карда шавад. Масалан, муайянкунии ММД он намудҳои пардохтро муайян мекунад, ки корхонаю ташкилоти дар самти мазкур фаъолияткунанда бояд дар ҳисобкунии ин нишондиҳанда дохил намоянд.

Муайянкунии мазмуни нишондиҳанда ва усулҳои баҳодиҳии онҳоро таҳияи методологӣ меноманд. Таҳияи методологӣ чун қоида даврaҳои зеринро дарбар мегирад:

- боҳаммонандкунӣ (идентификатсия)-и ҳодиса ва ҷараёнҳои ба омӯзиши ҳолати кунунӣ (муайянкунии намуди маълумоти коркардро талабкунанда), баёнкунии мақсад, ки барояш ин ё он нишондиҳанда бояд ҳисоб карда шавад (масалан, мақсади андозагирии истеҳсоли мол ва хизматрасонӣ, инчунин суръати рушди иқтисодӣ мебошад). Боҳаммонандкунии нишондиҳандаҳоро дар асоси супоришҳои бевосита ва дархостҳои ташкилоти гуногуни идоракунии давлатӣ гузаронидан мумкин аст.

Аммо аксаран вай бо роҳи омӯзиши барномаҳои давлатӣ ва нақшаҳои тараққиёти иҷтимоӣ- иқтисодӣ, ҳуҷҷатҳое, ки самти сиёсати иҷтимоӣ - иқитисодӣ тавсия шудааст, ба амал оварда мешавад.

1. Боҳаммонандкунии нишондиҳандаҳое, ки бояд коркард шаванд, натиҷаи омӯзиши таҷрибаи байналмиллалӣ, ӯҳдадории мамлакат дар назди ташкилоти байналмиллалии иқтисодӣ оид ба пешниҳоди ин ё он иттилоот мебошад;
2. Муайянкунии мазмуни нишондиҳандаҳо;
3. Масалан ҳангоми ҳисобкунии нишондиҳандаҳои корхонаҳо бояд аниқ муайян намоем, ки кадом намуди активҳои иқтисодӣ ба ин нишондиҳандаҳо дохил мешаванд;
4. муайянкунии усулҳои баҳодиҳии нишондиҳандаҳои алоҳида, масалан намуди нарх, ки бояд барои баҳодиҳии намудҳои гуногуни активҳои корхонаҳои хуроки омма ҳангоми ҳисобкунии сарвати миллӣ истифода бурда мешаванд: нархи харид, нархи гузошташуда ва ғайра;
5. муайянкунии таснифоти асосӣ, ки бояд барои тақсимкунии ҳодисаи иқтисодии омӯхташаванда ба гурӯҳҳои якҷинса дар асоси ин ё он меъёр татбиқ карда шавад [1. С. 45].

Муайянкунии сарчашмаҳои асосии маълумоти барои ҳисобкунии нишондиҳандаҳо зарур, инчунин қоидаи коркарди маълумоти ҷамъовардашуда бо мақсади ҳосилкунии нишондиҳандаҳои умумӣ.

Қайд кардан лозим аст, ки методологияи ҳисобкуни чун қоидаи созиш байни он, ки аз нуқтаи назари назария дастраскунӣ мувофиқи мақсад ва дар амал дар асоси маълумоти мавҷуда ҳосил намудан мумкин аст, мебошад. Масалан, аз нуқтаи назари назариявӣ ҳангоми ҳисобкунии ММД ба он арзиши хизматрасониҳо оиди тайёр кардани таом, пешниҳоди он ба истеъмолкунандагон ва ғайраро дохил намудан лозим аст, аммо дар амалия баҳои эътимоднок гирифтан оиди ин хизматрасонӣ ниҳоят мушкил аст, барои ҳамин методологиям қабулшудаи ҳисобкунии ММД арзиши хизматрасонии корхонаҳои хуроки оммаро кам дар бар мегирад.

Ғайр аз ин, нишондиҳандаҳо ба ин ё он дараҷаи аниқӣ ба ин ё он дараҷаи тақрибӣ ба воқеият, ки андозагириашон мушкил аст, ҳисоб карда мешавад. Дараҷаи аниқии ҳисобкунии нишондиҳандаҳои алоҳида вобаста аз як қатор омилҳои гуногун мебошад. Масалан, аз мураккабии омӯзиши ҳодисаҳо, дараҷаи гуногуни таснифоти он, инчунин аз талаботи аниқии маълумот аз тарафи истеъмолкунандаи иттилоот, ки дар навбати худ аз мақсади истифодабарии онҳо вобаста аст. Бисёр нишондиҳандаҳо фақат барои ошкоркунии тамоюли умумии тараққиёти иқтисодӣ зарур аст, барои ҳамин ба таври аниқ ҳисоб кардани онҳо зарур нест. Идораҳои марбута бояд меъёрҳои махсус қабул кунанд, то ки ба хатогиҳои

тавсифи мунтазам роҳ надиҳанд. Дар омор хатогиҳои тасодуфӣ ва мунтазам аз якдигар фарқ мекунанд. Хатогиҳои тасодуфӣ маъмулан дар вақти татбиқи усулҳои мушоҳидаи интихобӣ ба амал меоянд. Онҳо якдигарро ҳангоми ба дараҷаи нисбатан баланди ҷамъкунии маълумот гузаштан бартараф мекунанд.

Бояд мадди назар намуд, ки системаи нишондиҳандаҳои бозори хуроки омма зурур аст, дар оянда ҷиҳати таҳлили аниқ ва муайян намудани ҳолати кунуниии бозори хуроки омма [2. С. 76].

Аз нигоҳи мо дар шароити муосир сифати хизматрасонҳои корхонаҳои хуроки омма ба се усул вобаста аст: сифати хизматрасониҳои корхонаҳои савдои умумӣ, сифати пешниҳоди хизматрасониҳо ба истифодабарандагони маҳсулоти хуроки омма, коршиносони корхонаҳои савдои маҳсулоти хуроки омма. Чунин меҳисобем, ки самти асосии фаъолияти корхонаҳои хуроки омма баҳои иқтисодӣ ба сифати маҳсулоту хизматрасониҳои хуроки омма мебошад.

Аз дигар нуқтаи назар таъсири истеъмолкунандагон дар раванди пешниҳоди хизматрасонии хуроки омма на ҳамавақт баҳои воқеии хизматрасониро боло мебарад, балки раванди пешниҳоди онро метизонад ва гирдгардиши маҳсулоти хуроки оммаро васеъ менамояд. Самти дигари фаъолияти корхонаҳои хуроки омма бо дарназардошгти омилҳои субъетивӣ ва объективӣ ташаккул меёбад, ки онро миқдоран ва сифатан боло рафтани сифати маҳсулоти хизматрасонии хуроки омма номидан мумкин аст.

Ба сифати омили объективӣ зиёдшудани талаботи умумӣ аҳоли таъсир расонад ба омили субъективӣ зиёдшдуани талабот ба ҳар як иштирокчии бозори хуроки оммаро дар назар дорад.

Расми 3. Қаноатмандии талабот ба иштирокчиёни бозори хуроки омма ва самтҳои зоҳирёбии он

Дар натиҷаи таҳқиқотҳо чунин қайд намудан мумкин аст, ки нишондиҳандаҳои асосии бозори хуроки омма дар зинаҳои зерин (Ҷадвали 2) тавсиф карда мешавад [3. С. 12].

Ҷадвали 2. Тавсифи нишондиҳандаҳои асосии бозори хӯроки омма [4. С. 102]

ГУРУҲИ НИШОНДИҲАНДАҲО	ТАВСИФИ НИШОНДИҲАНДАИ ХИЗМАТРАСОНИҲО
Ҳолати базаи модию техникии корхонаҳои хуроки омма	Таъмини корхонаҳои хуроки омма бо таҷҳизотҳои навтарини соҳа
	Дар амалия татбиқ намудани зизматрасониҳо бо истифодаи технологияҳои навтарин
	Мутобиқ намудани корхонаҳои хуроки омма ба ҳолати санитариву гигиентӣ
Намуди хизматрасонӣ ва сифати маҳсулоти пешниҳодгардида	Нишон додани намудҳои асосии хизматрасонӣ ва маҳсулоти хуроки омма дар лавҳаҳо
	Пур кардани намуд ва номгӯи хизматрасониҳо
	Сифати баланди хизматрасониҳои пешниҳодгардида
Салоҳиятнокӣ ва касбияти корхонаҳои хуроки омма	Мавҷудияти фазои боэътимод ва ҳамдигарфаҳмии кормандони хуроки омма
	Муносибат, некӯӣ ва эҳтиром муносибати коркунони соҳа ба истеъмолкунандагон
	Имконият фароҳам овардан ҷиҳати қабул ва додани машварат ба иштирокчиён
	Дастрас гардонидани иттилотҳои зарурӣ ба иштирокчиён
	Равон намудани диққати асосӣ ба мизоҷон
	Қобилияти таҳлил ва пешгӯинамоии талаботи харидорон
	Салоҳияти баланди кормакнд ва муносибати шахсӣ ба мизоҷон
Мавқеи пешниҳоди хизматрасонӣ ва суръати хизматрасонӣ	Ҷойгиршавии корхонаи хуроки омма дар ҷойҳои серодам
	Шароити мусоид барои дастрасӣ ба хизматрасонӣ
	Аз байн бурдани фосила ҳангоми дастрасӣ ба хизматрасонӣ

Сарчашама: аз ҷониби муаллифи мақола тартиб дода шудааст

Ҳамин тариқ, мо пешниҳод менамоем, ки гурӯҳҳои асосии нишондиҳандаҳо оид ба арзёбии сифати хизматрасонии маҳсулоту хизматрасониҳои хуроки омма: заминаи моддию техникии корхонаҳо; ассортимент, нарх ва сифати маҳсулоту хизматрасонии хуроки омма; касбияти кормандон; бехатарии хизматрасониҳо ва риояи қоидаҳои он; дастрасии иттилоотҳои марбута дар раванди пешниҳоди хизматрасониҳои иловагӣ; ҷойи пешниҳоди хизматрасонҳо, намуди фаъолияти корхонаи дар ин самт фаъолияткунанда ва суръати хизматрасонӣ мебошад.

АДАБИЁТ

1. Фадеева, З.О. Общественное питание в условиях рыночной экономики // Сборник материалов научно-практической конференции «Современные тенденции развития общественного питания и сервиса» - Екатеринбург. Изд-во УрГЭУ, 2007. 312 с.
2. Экономика предприятий торговли и общественного питания: под ред. Т. И. Николаевой, Н. Р. Егоровой. М.: КноРус, 2008. - 399 с.

3. Ресторанный рынок – 2021: открыты десятки новых ресторанов URL: http: // www. serviceproject.ru (дата обращения 17.12.22)
4. Проценко. С. Оценка удовлетворенности качеством услуги URL: http://www.archive-online. ru/read/salespro/437. (дата обращения 15.12.22)

УДК 361/362

Олифтаева М.А.

РУШДИ ХИЗМАТРАСОНИҲОИ САНОТОРИЮ СОЛИМГАРДОНӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Инсон ҳамчун фарзанди табиат офариниши комили он аст. Ин аксиома дуруст мебуд, агар он дар шароити табиӣ, дар ҳамоҳангӣ бо муҳити атроф зиндагӣ мекард. Мутаассифона, он кайҳо аз муҳити табиии худ берун рафтааст ва шароити зиндагии худро ташаккул медиҳад, ки аксар вақт барои нигоҳ доштани функсияҳои асосии физиологӣ, ки ҳаетбахшии организмро таъмин мекунанд, оптималӣ нестанд. Муҳити сунъӣ ба механизмҳои мутобиқсозии биологии организм талаботи калон дорад, ки дар давраи инкишофи инсон тағироти ҷиддӣ надидаанд.

Вожахои калиди: тандурустӣ, хизматрасониҳои шифохона, табобат, захираҳои табиӣ, истироҳатгоҳҳо, шифохонаҳо.

Олифтаева М.А.

РАЗВИТИЕ САНАТОРНО-ОЗДОРОВИТЕЛЬНЫХ УСЛУГ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Человек как дитя природы является ее совершенным творением. Эта аксиома была бы верна, если бы она жила в естественных условиях, в гармонии с окружающей средой. К сожалению, он давно вышел из своей естественной среды и формирует условия жизни, которые часто не оптимальны для поддержания основных физиологических функций, которые обеспечивают жизнеспособность организма. Искусственная среда предъявляет большие требования к механизмам биологической адаптации организма, которые не претерпели серьезных изменений в период развития человека.

Ключевые слова: здравоохранение, санаторно оздоровительные услуги, лечение, природные ресурсы, курорты, санатории.

Oliftaeva M.A.

DEVELOPMENT OF HEALTH SERVICES IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

Man as a child of nature is her perfect creation. This axiom would be true if she lived in natural conditions, in harmony with the environment. Unfortunately, it has long been out of its natural environment and forms living conditions that are often not optimal for maintaining the basic physiological functions that ensure the viability of the body. The artificial environment places great demands on the mechanisms of biological adaptation of the organism, which have not

undergone major changes during human development.

Keywords: healthcare, health and wellness services, treatment, natural resources, resorts, sanatoriums.

Ҳифз ва беҳтар намудани саломатии аҳолӣ яке аз шартҳои асосии ҷамъоварӣ ва истифодаи самараноки сармояи инсонӣ мебошад. Дар таъмини фаъолияти ҳаетии аҳолӣ соҳаҳо, зерсоҳаҳо ва соҳаҳои хоҷагии халқ, ки барои вазъи саломатии аҳолӣ масъуланд, нақши муайянкунанда мебозанд: соҳаи ерии тиббӣ, системаи солимгардонӣ ва пешгирикунандаи тандурустӣ, маҷмааи шифохона-курортӣ, саноати сайеҳии солимгардонӣ ва истироҳат. Рушди ташкилотҳои хизматрасонии солимгардонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бо як қатор ҳолатҳо вобаста аст [2].

Якум, сатҳи рушди маҷмааи солимгардонӣ барои ҳар як шахс муҳим аст. Барқарорсозии комплексии саломатии ҷисмонӣ ва эмотсионалӣ бо шаклҳои анъанавии пешгирии саломатӣ барқарорсозии тиббӣ, варзиш, тарбияи ҷисмонӣ тамом намешавад.

Усули муосири ҳифзи саломатӣ ба муаррифии организми инсон ҳамчун объекти яклухт, арзиши махсуси саломатии инсон, зарурати нигоҳ доштани сифати дарозмуддати ҳает асос ефтааст. Дар робита ба ин, ба истеъмолкунанда намуди нави хизматрасонии саломатӣ пешниҳод карда мешавад.

Дуюм, дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бозори хизматрасониҳои солимгардонӣ ба қадри кофӣ рушд наефтааст, дар Ҳоле ки талабот ба онҳо меафзояд.

Сеюм, ҳифз ва такрористеҳсоли иқтидори меҳнатӣ вазифаи миқеси умумидавлатӣ мебошад. Ин идеяи асосии лоиҳаи Миллии "Саломатӣ"мебошад. Барномаҳои муҳим рушди самти пешгирикунандаи тандурустӣ, ташкили системаи иттилоотии пойгоҳи додаҳо дар бораи иқтидори солимгардонии минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Чорум, талабот ба хизматрасониҳои солимгардонӣ ташаккул наефтааст, мардуми тоҷик асосан ба саломатии худ диққати махсус намедиҳанд, дар ҳаети ҳаррӯза ба он аҳамият намедиҳанд.

Панҷум, бояд муносибати илмӣ ба рушди сайеҳии солимгардонӣ ҳамчун унсури тарзи ҳаети инсон амалӣ карда шавад. Саломатии инсон бевосита аз шароит ва тарзи ҳаети ӯ вобаста аст, аз ин рӯ, бо муқаррар ва сифати хизматрасонии солимгардонӣ вобаста аст.

Шашум, дар давраи муосир меъёрҳои фаъолият ва рушди истеҳсоли хизматрасониҳои солимгардонӣ тағйир меебанд. Имконияти ҳалли ин масъалаҳо асосан аз вазъ ва дурнамои рушди соҳаи шифохона ва курортӣ вобаста аст.

Аз ин рӯ, дар айни замон, як намуди махсуси муассисаҳои солимгардонӣ – шифохонаҳо-профилакториянҳо торафт бештар паҳн мешаванд, ки хусусият ва бартарии онҳо дурии ками онҳо аз корхонаҳои саноатӣ мебошад ва хизматрасонии солимгардонӣ дар онҳо бе ҷудошавӣ аз фаъолияти меҳнатӣ анҷом дода мешавад.

Дар айни замон, талабот ба онҳо бо сабаби пешрафти техникӣ, суръат бахшидани суръати зиндагӣ ва мураккаб шудани муносибатҳои иҷтимоӣ хеле афзуд. Сифати мутобиқшавии инсон ба шароити зиндагӣ чизи дилхоҳро боқӣ мегузорад, ки ин аз афзоиши доимӣ ва тағйиребии бемориҳо шаҳодат медиҳад. Яке аз самтҳои қадимаи истифодаи захираҳои табиӣ буда, соҳаи истироҳатгоҳ роҳи тӯлонии рушдро тай кардааст. Таҷрибаи амалӣ ҷамъоварӣ ва ҷамъбаст карда шуд, донишҳои нав оид ба истифодаи обҳои шифобахш ва гил, истифодаи иқлими мусоид ва табобатҳои гуногуни солимгардонӣ пайдо шуданд [1].

Хусусиятҳои шифобахши бисер омилҳои табиӣ аз замонҳои қадим маълум аст, биноҳои ибтидоӣ барои табобати об дар ҷойҳои баромади обҳои минералӣ як навъ прототипи курортҳои бальнеологӣ буданд. Овозаҳо дар бораи хосиятҳои шифобахши баъзе обҳо берун аз минтақаҳои дахлдор паҳн шуда, беморони зиедеро ҷалб мекарданд. Бо мақсади солимгардонӣ омилҳои табиӣ-иқлимӣ дар қисматҳои гуногуни ҷаҳон, дар тамаддунҳои гуногун бо дараҷаҳои гуногуни шиддат истифода мешуданд, ки дар давраҳои муайян хомӯш мешуданд, то ки баъд аз дониш ва таҷрибаи гирифташуда дубора истифода

шаванд. Аксари муҳаққиқоне, ки бо мушкилоти маҷмааи шифохона-курортӣ дар кишвари мо машғуланд, беназирӣ ва хосияти онро, набудани аналогҳои мустақими хориҷӣ, аҳамияти фаъолияти онро барои соҳаи иҷтимоӣ ва тамоми хоҷагии халқ қайд мекунанд. Барои фаҳмидани сарчашмаҳои беназирии системаи шифохона-курортӣ, таҳаввулоти таърихии ташаккули онро дида мебароем.

Таърихи истироҳатгоҳҳо бо таърихи санитарияи халқӣ, тиб ва гигиена, ки асоси ҳифзи насли инсон буд, аз сохти ибтидоӣ сар карда, зич алоқаманд аст. Дар тибби халқии кишварҳои гуногун ба истифодаи воситаҳои шифобахши табиӣ-иқлимӣ аҳамияти калон дода мешуд. Дар афсонаҳо ва ривоятҳо тасодуфан нест, ки дар эпоси қадимаи халқҳои гуногун оби "зинда" ва "мурда" зикр шудааст, ки бо ерии он қаҳрамонон зинда мешаванд. Дар ривоятҳо, едгориҳои меъморӣ ва санъат далелҳои истифодаи обҳои минералии гармӣ аз ҷониби хизматчиени ибодатҳо барои иҷрои маросимҳо ва ҳамзамон барои нишон додани "шифо" - и азиятдидагон инъикос ефтаанд.

Дар системаи табобат, барқарорсозӣ ва пешгирии бисер беморихо, яке аз ҷойҳои пешрафта истифодаи табиат, омилҳои иқлимии он, алахусус минтақаҳои кӯҳӣ ва захираҳои гуногуни гидроминералиро дар бар мегирад. Тоҷикистон яке аз давлатҳое мебошад, ки аз рӯи мавҷудияти минтақаҳои зеботарини иқлимӣ ва манбаъҳои минералии табиӣ дар қаламрави худ бой мебошад, ки хосиятҳои физикию химиявии аксари онҳо ба таъсири имконпазири шифобахши онҳо ба бадани шахси бемор ишора мекунанд. Дар таҷрибаи ҷаҳонӣ маҷмааи шифохона-курортӣ як саноати сердаромад мебошад, ки маҷмӯи хизматрасониҳои ҷойгиркунӣ, солимгардонӣ, фароғат, ташкили истироҳатро дар бар мегирад. Он бо соҳаи истеҳсолот, маориф, савдо, нақлиет, корҳои экскурсионӣ ва Ғайра ҳамроҳ аст.аз ин рӯ, тадқиқоти гузаронидашуда ба муаллиф имкон медиҳад, ки як қатор хулосаҳо барорад.

Ҳифз ва беҳтар намудани саломатии аҳолӣ яке аз шартҳои асосии ҷамъоварӣ ва истифодаи самараноки сармояи инсонӣ мебошад. Ҳалли ин масъала асосан аз вазъ ва дурнамои рушди соҳаи санаторию курортӣ вобаста аст. Чорабиниҳои солимгардонӣ дар истироҳатгоҳҳо аз ҷониби муассисаҳои махсус ташкилшуда шифохонаҳо, пансионатҳо, профилакторияҳо, иттиҳодияҳои поликлиникӣ амалӣ карда мешаванд. Таъсири солимгардонӣ дар онҳо пеш аз ҳама аз таъсири судманди омили табиии табобатӣ ба организм вобаста аст.

Усулҳои асосии солимгардонии шифохона-курортӣ бальнеотерапия (ваннаҳои солимгардонӣ, гирифтани оби минералӣ ба дарун), табобати гил, табобати иқлим, тарбияи ҷисмонии табобатӣ ва ғизои табобатӣ мебошанд. Имрӯз ба хизматрасонии истироҳаткунандагон пойгоҳи пуркуввати чорабиниҳои солимгардонӣ, аз ҷумла блоки васеи физиотерапевтӣ (бальнеотерапия, табобати рӯшноӣ ва гармӣ, табобати барқӣ); ингалятории муосир; галотерапия; спектри пурраи табобатҳои массажӣ; табобати гил бо истифодаи гили шифобахш; фито - ва ароматерапия, иглорефлексотерапия ва ғайра. Дар шифохона саунаи финӣ, ваннаҳои солимгардонӣ ва душҳо хеле маъмуланд [3].

Нигоҳдории тандурустӣ ва таҳкими саломатии аҳолӣ яке аз шартҳои асосии ҷамъоварӣ ва истифодаи самараноки сармояи инсонӣ мебошад. Халли ин масъала бештар ба вазъият ва пешомадхои тараккиёти сохаи санаторияю курортии ҷумҳурӣ вобаста аст.

Тибқи назарсанҷии Маркази омӯзиши афкори ҷамъиятӣ метавон гуфт, ки дар Тоҷикистон дар 2-3 соли охир ҳамагӣ 14%-и ҳамватанон ба муассисаҳои санаторию табобатӣ рафтаанд. 85% ба онҳо ташриф наоварданд. Бештар ба курортҳо ва санаторияҳо ташриф меоранд (26% онҳо ба наздикӣ дар он ҷо буданд) ва инчунин онҳое, ки саломатии худро хуб арзёбӣ мекунанд (14% нисбат ба 9% дар байни онҳое, ки онро бад арзёбӣ мекунанд).

Пурсидашудагон сабаби асосии истифода набурдани осоишгоҳҳои ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар камбуди маблағ унвон карданд ва ин боиси он гардид, ки аксари мардум дар солҳои охир имкони боздид аз осоишгоҳҳо ва осоишгоҳҳоро надоранд.

Онро 69% онҳое, ки муваффақ нашудаанд, даъват мекунанд. Ҳиссаи чунин пурсидашудагон дар байни сокинони шаҳру деҳоти хурд (73-76%) ва инчунин дар байни аҳолии аз 55-сола боло (74%) бештар аст.

Хаминро хам гуфтан мумкин аст, ки солхои охир хачми хизмати пулакӣ ба ахолӣ афзуд.

Хачми хизмати пулакӣ ба ахолӣ харочоти пулии ахолй барои хиз-матхое, ки корхонахо ва ташкилотхои шаклхои гуногуни моликият ба вай расондаанд. Ба хачми хизмати пулакӣ ба ахолӣ маблағхое низ дохил мешаванд, ки аз корхонахо ва ташкилотхо ба хисоби музди хизмати мехнаткашон гирифта шудаанд.

Хизматрасонии пулакии ахолӣ натичаи фаъолияти корхонахо, ташкилотхои хамаи шаклхои моликият ва шаклхои ташкилию хукукй мебошад, ки барои конеъ гардондани талаботи шахсии ахолй аз руи заказхои онхо пешбинй шудааст. Ба хаҷми хизматрасонии пулакӣ инчунин хизматрасоние, ки ба ахолӣ аз тарафи шахсони вокеӣ, ки ба фаъолияти соҳибкории инфиродӣ машғуланд, дохил мешавад.

Хачми умумии фуруши хизматрасонии пулакӣ маблаги пардохтхое мебошад, ки корхонахо аз ахолй барои пардохти хизматхои бевосита ба кассаи корхона расонидашуда, аз чумла андоз аз арзиши иловашуда, андозхои махсус, аксизхо ва гайра гирифтаанд.

Маблағхои иловагие, ки аз хисоби органхои хифзи ичтимоӣ дода мешаванд, ба хачми хизмати пулакй ба ахолй дохил карда намешаванд.

Ба хизматрасониҳои пулакӣ инчунин хизматрасониҳое, ки асосан хусусияти маишӣ доранд, аз рӯи фармоиш иҷро мешаванд, дохил мешаванд. Баҳисобгирии хизматрасониҳои пулакӣ ба таври қатъӣ барои давраи ҳисоботӣ дар лаҳзаи пешниҳоди онҳо, ки одатан бо додани фармоиши пулакӣ рост меояд, сурат мегирад.

Тақсимоти ҳаҷми хизматрасонии пулакӣ ба аҳолӣ аз рӯи намудҳои моликият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон (бо нархҳои солҳои дахлдор, млн. сомонӣ)

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Хизматрасонии санаторию солимгардонӣ	23,4	44,1	47,3	38,8	43,4	48,1	63,7	53,7	29,7
Моликияти давлатӣ	20,0	26,4	26,1	21,1	21,6	24,7	26,6	29,3	13,8
Моликияти ғайридавлатӣ	3,4	17,7	21,2	17,7	24,8	23,4	37,0	24,4	15,9

Манбаъ: Аз тарафи муаллиф дар асоси маълумотҳои оморӣ сохта шудааст

Аз маълумоти ҷадвал метавон гуфт, ки аз соли 2014 то 2022 хачми хизмати пулакӣ дар Тоиҷкистон афзуд. Аммо дар соли 2020 он ба таври назаррас коҳиш ёфт. Сабаб метавонад омилҳои гуногун бошад. Мо хуб медонем, ки солҳои охир тамоми ҷаҳонро пандемияи COVID-19 ба ларза овард. Ин омили хеле муҳимест, ки ба тамоми соҳаҳои иқтисодиёт ва ҳаёти иҷтимоии аҳолӣ таъсир расонидааст [4].

Бояд тазаккур дод, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон давлат ба рушди комплекси санаторию солимгардонӣ ҳамеша таваҷҷӯҳи зиёд зоҳир мекунад. Асоси тараккиёт самараноктар истифода бурдани захирахои табий ва инфраструктураи мавчуда мебошад.

АДАБИЁТ

1. Кодекси Тандурустии Ҷумҳурии Тоҷикистон. (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, соли 2017, №5 ,қ-1. мод. 270; соли 2021. №1-2, мод.12) Душанбе 30 майи соли 2017 №1413

2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон Дар бораи ҳифзи саломатии аҳолӣ (Ахбори Маҷлиси

Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1997, № 9, моддаи 115; 2003, № 4, моддаи 149; 2004, № 2, моддаи 45) ; 2005, № 12, моддаи 651, 2009, № 5, моддаи 339) ш. Душанбе, 15 майи соли 1997, № 420.
3. Нигахдории тандурустии модару кудак, ёрии таъҷилӣ дар Точикистон, даврахои II—IV. Ба Саҳифаи асосӣ. 25 май 14:31 2022. https://moh.tj › programmy-ohrany-zdorovya-materi-i...
4. Таджикистан: 30 лет Государственной Независимости. Статистический сборник. Душанбе 2021

УДК 334

Ҳусейнова Ш.З.

ТАНЗИМИ ДАВЛАТИИ ИҚТИСОДИЁТ ВА ДАСТГИРИИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРӢ

Дар мақолаи мазкур оиди моҳияти сиёсати андоз, низоми андозбандии салоҳиятнок ва нақши онҳо дар танзими давлатии иқтисодиёт ва дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ оварда шудааст. Сиёсати андоз ҷузъи таркибии сиёсати иҷтимоию иқтисодии давлат буда, ба таҳкими вазъи иқтисодии кишвар ва минтақаҳо, рушди иқтисод, ба ҳам мувофиқгардонии манфиатҳои иқтисодиёт ва ҷомеа нигаронида шудааст. Дар мақола равишҳои муайян кардани моҳияти сиёсати андоз ҷамъбаст гардида, нақши он дар танзими давлатии иқтисодиёт асоснок карда шуда, ҳадафҳо, вазифаҳо ва усулҳои сиёсати андоз дар марҳилаи ҳозира муайян карда шудааст.

Калидвожаҳо: танзими давлатии иқтисодиёт, фаъолияти соҳибкорӣ, соҳибкории саноатӣ, андозҳо, меъёри андоз, сиёсати андоз, низоми андоз, рушди иқтисод, иқтисоди миллӣ.

Хусейнова Ш.З.

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЭКОНОМИКИ И ПОДДЕРЖКА ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В данной статье рассмотрены сущность налоговой политики, грамотная система налогообложения и их роль в государственном регулировании экономики и поддержке предпринимательской деятельности. Налоговая политика является составной частью социально-экономической политики государства и направлена на укрепление экономического положения страны и регионов, развитие экономики, согласование интересов экономики и общества. В статье обобщены подходы к определению сущности налоговой политики, обоснована ее роль в государственном регулировании экономики, определены цели, задачи и методы налоговой политики на современном этапе.

Ключевые слова: государственное регулирование экономики, предпринимательская деятельность, промышленное предпринимательство, налоги, налоговая ставка, налоговая политика, налоговая система, экономическое развитие, национальная экономика.

Khuseinova Sh.Z.

STATE REGULATION OF THE ECONOMY AND SUPPORT FOR ENTREPRENEURIAL ACTIVITY

This article discusses the essence of tax policy, a competent taxation system and their role in state regulation of the economy and support for entrepreneurial activity. Tax policy is an integral part of the socio-economic policy of the state and is aimed at strengthening the economic situation of the country and regions, developing the economy, harmonizing the interests of the economy and society. The article summarizes approaches to determining the essence of tax policy, substantiates its role in state regulation of the economy, defines the goals, objectives and methods of tax policy at the present stage.

Key words: government regulation of the economy, entrepreneurial activity, industrial entrepreneurship, taxes, tax rate, tax policy, tax system, economic development, national economy.

Рушди устувори иқтисоди миллӣ, таъмини пойдории давлат, таҳкими имконоти буҷети давлатӣ ба ташаккули самараноки соҳаҳои соҳибкорӣ ва фаъолияти низоми андоз алоқамандӣ дорад. Низоми андоз бояд аз як тараф эҳтиёҷоти давлат ва ҷамъиятро ба захираҳои молиявӣ қонеъ гардонида, аз тарафи дигар соҳибкорону сармоягузоронро барои дарёфти роҳҳои самарабахши фаъолияташон ҳавасманд намояд.

Сиёсати дурусти андоз яке аз ҳадафҳои муҳими фаъолияти давлат буда, ба воситаи он давлат тадбирҳоро оиди хубтар намудани фазои сармоягузорӣ, баланд бардоштани рақобатпазирӣ ва самаранокии фаъолияти соҳибкорӣ амалӣ мегардонад.

Масъалаҳои роҳандозӣ ва амалӣ намудани сиёсати самарабахши андоз дар шароити имрӯза аҳамияти махсус дорад. Дар ин самт ҷиҳати дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ давлатро зарур аст, ки гаронии андозро ба соҳибкорон аз ҳисоби кам намудани хароҷоти он сабук намояд [11].

Андозҳо манбаи асосии ташаккули буҷети давлатӣ буда, як қисми Маҷмӯи маҳсулоти дохилиро (ММД) ташкил медиҳанд.

Бо афзоиши ММД тақрибан ҳама андозҳо даромади бештари андозро ба вуҷуд меоранд. Аз ҷумла, андоз аз даромади шахсони воқеӣ меъёри прогрессивӣ дорад ва бо афзоиши ММД афзоиши мутаносиби бештари даромадҳои андозро таъмин мекунад. Илова бар ин, бо афзоиши ММД ва афзоиши ҳаҷми хариди молу хизматрасониҳо, даромадҳо аз андоз аз даромад, андоз аз муомилот ва аксизҳо зиёд мешаванд. Ба ҳамин монанд, ҷамъоварии андоз аз музди меҳнат вақте меафзояд, ки дар натиҷаи рушди иқтисодӣ ҷойҳои нави корӣ ба вуҷуд меоянд. Баръакс, дар сурати кам шудани ММД, даромади андоз аз ҳамаи ин манбаъҳо кам мешавад.

Пардохтҳои интиқол (ё "андозҳои манфӣ") тамоман баръакс мебошанд. Пардохти ёрдампулӣ барои бекорӣ, таъминоти иҷтимоӣ, субсидияҳо — ҳамаи ин гуна пардохтҳо дар давраи рушди иқтисодиёт кам шуда, дар давраи таназзули истеҳсолот зиёд мешаванд [1].

Зиёд кардани меъёри андоз ҳавасмандии андозсупорандагонро барои зиёд кардани сармоягузорӣ кам мекунад, пешрафти илмию техникӣ ва суръати рушди иқтисоди миллиро суст мекунад, ки ин дар ниҳояти кор ба даромади буҷети давлатӣ таъсири манфӣ мерасонад.

Дар баробари баланд шудани меъёри андоз, даромади давлат аз андоз зиёд мешавад. Бо афзоиши минбаъдаи андоз ҳавасмандӣ ба меҳнат ва соҳибкорӣ коҳиш меёбад ва 100% андозбандӣ оқибати манфӣ дошта, даромади давлат ба сифр баробар мешавад, зеро ин ба қатъ гардидани фаъолияти ширкатҳо оварда мерасонад.

Ҳамин тариқ, дар заминаи дуруст бароҳмонии низоми андозбандӣ зиддияти байни зарурати зиёд кардани даромадҳои давлат ва маҳдуд будани имкониятҳои субъектҳои соҳибкорӣ ва аҳолӣ бартараф гардида, афзоиши даромад тавассути ҳавасмандгардонии

афзоиши истеҳсолот тибқи меъёрҳои андоз, имтиёзҳо ва манбаи андоз таъмин карда мешавад.

Зиёд ё кам шудани меъёрҳои андоз ба динамикаи сармоягузорӣ таъсири монеакунанда ё баръакс, ҳавасмандкунанда дорад. Пӯшида нест, ки барои ҳар як давлат арзиши сатҳи оптималии андозбандӣ фардӣ буда, ба марҳилаи мушаххаси рушди иқтисодӣ ва иҷтимоии он мувофиқ аст [4].

Нақши андозҳо, низоми андозбандӣ ва сиёсати андоз дар рушди иқтисодии кишвар назаррас мебошад. Онҳо ба рушди иқтисодӣ, устувории рушд, тағйироти сохторӣ дар иқтисодиёт ва дар ниҳоят ба сифати зиндагӣ ва сатҳи некӯаҳволии аҳолӣ таъсир мерасонанд.

Сиёсати андози дуруст интихобшуда метавонад, фаъолияти системаи иқтисодиро дар маҷмӯъ таъмин намояд.

Сиёсати андоз ҷузъи таркибии сиёсати иҷтимоию иқтисодии давлат буда, ба таҳкими вазъи иқтисодии мамлакат, рушди иқтисод, ба ҳам мувофиқ кардани манфиатҳои иқтисодиёт ва ҷомеа нигаронида шудааст.

Дар шароити имрӯза дахолати давлат ба иқтисодиёт дар сатҳҳои гуногун баррасӣ мешавад. Сиёсати иқтисодӣ дар сатҳи макроиқтисодӣ имкон медиҳад, ки аз равандҳои манфӣ, ки хусусияти даврии рушди иқтисодиро тағйир медиҳанд, пешгирӣ карда шавад. Дар сатҳи микро иштироки давлат дар танзими фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ, муайян намудани сиёсати нархгузорӣ, фароҳам овардани шароити мусоид барои ҳамаи субъектҳои бозор зоҳир мегардад. Танзими муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ дар сатҳи байналмилалӣ алоҳида баррасӣ мешавад, зеро дар давраи муосир таъсири ҷараёнҳои ҷаҳонишавӣ ва ҳамгирой ба иқтисодиёти миллӣ пурзӯр шуда истодааст [2].

Сиёсати андоз яке аз муҳимтарин фишангҳои дахолати давлат ба равандҳои иҷтимоию иқтисодӣ мебошад. Ин натиҷаи саҳми давлат дар иқтисодиёт ва ҳаёти ҷамъиятӣ мебошад, ки доимо захираҳои муайяни молиявиро талаб мекунад. Дар кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон сатҳи азнавтақсимкунии маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ тавассути андозҳо хеле назаррас аст, бинобар ин воситаҳои андоз ба рушди иқтисодии ҳам агенти алоҳидаи бозор ва ҳам дар маҷмӯъ давлат таъсири назаррас мерасонанд [3].

Тадқиқотҳои мавҷуда асосҳои илмию методии сиёсати андоз, ҳадафҳо ва механизми татбиқи онро муайян мекунанд. Вале, дар байни олимону иқтисоддонҳо самтҳои фаъолияти андозҳо дар шароити ҷаҳонишавии системаҳои иқтисодӣ ва масъалаҳои таносуби равандҳои ҳамгирой ва андозбандӣ қариб мавриди баррасӣ қарор гирифта нашуда, таҳқиқотҳои илмӣ дар ҳалли ин проблема нуқтаи назари ягона надоранд [7].

Мақсади мақолаи мазкур - омӯзиши равишҳои муайян кардани моҳияти сиёсати андоз ва нақши он дар танзими давлатии равандҳои иҷтимоию иқтисодӣ дар марҳилаи ҳозираи ташаккули муносибатҳои бозорӣ ва дастгирии давлатии соҳибкорӣ мебошад.

Амалияи дахолати давлат имкон дод, ки воситаҳои дахлдоре, ки ба иқтисодиёт таъсир расонда метавонанд, кор карда шаванд. Дар адабиёти илмӣ усулҳои мустақим ва ғайримустақими танзими давлатӣ ҷудо карда шудаанд. Дахолати бевосита ба иқтисодиёт бо роҳи муқаррарнамоии нархҳои давлатӣ, ҳаҷми маҳсулотбарорӣ, амалиёти содироту воридот ва ғайра таъмин карда мешавад, ки ба системаи фармонфармоию маъмурӣ хос аст.

Усулҳои ғайримустақим дар иқтисодиёти бозорӣ истифода мешаванд ва фишангҳои зиёдеро дар бар мегиранд.

Дар шароити муосир сиёсати фискалӣ, ки сиёсати буҷету андоз, инчунин сиёсати маблағгузории касри буҷетро фаро мегирад, муҳимтарин мебошад. Маҳз ислоҳоти иқтисоди бозаргонӣ бештар ба мустаҳкам шудани молияи давлатӣ вобаста аст, ки ба воситаи он давлат захираҳои пулиро барои бо пул таъмин намудани эҳтиёҷоти ҷамъиятӣ ҷамъ карда, инчунин барои баланд бардоштани дараҷаи иқтисодиёту некуаҳволии ҷамъият шароит муҳайё мекунад.

Сиёсати андози давлат маҷмӯи тадбирҳои ҳуқуқӣ, иқтисодӣ ва ташкилии давлат дар соҳаи андозбандӣ барои танзими муносибатҳои андоз мебошад, ки ба таъмини даромадҳои андоз аз фондҳои мутамаркази захираҳои пулии давлат ва ҳавасмандгардонии рушди иқтисодӣ тавассути системаи андоз равона карда шудааст. Он бо дараҷаи таъсири давлат ба равандҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва тағйироти таҳти таъсири равандҳои интегратсионие, ки дар муносибатҳои иқтисодии ҷаҳонӣ ба амал меоянд, муайян карда мешавад.

Ҳама гуна усули татбиқи сиёсати андоз бояд ба воситаҳои муайян асос ёбад. Ба ин воситаҳо инҳо дохил мешаванд: меъёрҳои андоз, кредити андоз, имтиёзҳои андоз, муҷозоти андоз, авфи андоз ва таъҳилҳои андоз, ташаккули манбаи андоз, таъсиси объектҳо ва субъектҳои андозбандӣ ва мисоли инҳо [1].

Дараҷаи рушди иқтисодии кишвар аз бисёр омилҳо, аз ҷумла, аз қобилияти инноватсионии давлат, сохтори технологии иқтисодиёт, ҳаҷм ва намуди сармоягузории ҷалбшуда, фаъолияти соҳибкорӣ, сатҳи сармояи инсонӣ, монеаҳои маъмурӣ ва сатҳи сифати танзими молиявии иқтисодиёт, инфрасохтори иқтисодӣ ва ғайра вобаста аст. Сиёсати андоз дар таъмини рушди иқтисодӣ нақши муҳим мебозад, зеро он ба ҳамаи омилҳои дар боло зикршуда таъсир мерасонад.

Дар шароити бозор сиёсати самарабахши андоз муҳим мегардад, ки тавассути он захираҳои молиявӣ барои қонеъ гардонидани талаботи ҷамъиятӣ ҷамъ карда шуда, муносибатҳои иқтисодӣ танзим карда мешаванд. Он бо дараҷаи муайяни таъсири давлат ба равандҳои иҷтимоию иқтисодӣ ва тағйирот дар зери таъсири тамоюлҳои иқтисоди ҷаҳонӣ муайян карда мешавад.

Муносибатҳои муайян кардани моҳияти сиёсати андоз, ҳадафҳо, вазифаҳо, принсипҳо ва усулҳои он, ки дар мақола омӯхта шудаанд, асосҳои назариявии татбиқи сиёсати андозро дар раванди танзими давлатии муносибатҳои иҷтимоию иқтисодӣ асоснок мекунанд. Дар шароити муосири фаъолияти низомҳои иқтисодии миллӣ бо дарназардошти ин асосҳо сиёсати андоз чандиртар мегардад, ки ба тағйироти рушди иқтисодӣ, талабот ва шароити таъмини фаъолияти самаранок, баланд бардоштани фаъолияти сармоягузорӣ ва инноватсионии субъектҳои бозор мутобиқ карда мешавад.

Дар замони ҳозира афзалияти кишварҳое дида мешавад, ки сиёсати андозро ба таври салоҳиятнок пеш мебаранд. Инро метавон асоси некуаҳволии соҳаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ тавассути фурӯши бомуваффақияти мол ва ҷалби сармояи байналмилалӣ арзёбӣ кард.

Танзими андоз омили асосии таъсиррасонии давлат ба иқтисодиёт буда, ба таъсиррасонӣ ба соҳаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоии ҷомеа мусоидат мекунад.

Ҳадафҳои зерини танзими андоз вуҷуд доранд:

- фискалӣ, ки ба ҳадди аксар пур кардани буҷет тавассути андозҳо нигаронида шудааст;

- танзимкунанда, ки барои ноил шудан ба мувозинати ҳам байни бахшҳои гуногуни ҷамъият ва ҳам байни манфиатҳои ҷамъиятӣ ва хусусӣ (агар низоми андоз мақсади танзим дошта бошад, пас меъёри андоз мутаносибан байни иштирокчиёни гуногуни муносибатҳои иқтисодӣ тақсим карда мешавад);

- ҳавасмандкунанда. Агар дар назди низоми андозбандӣ мақсади ҳавасмандгардонӣ гузошта шуда бошад, пас дар баъзе соҳаҳо сустшавии меъёри андоз ва дар дигар соҳаҳо пурзӯргардии он мушоҳида мешавад. Ҳамин тариқ, агар фаъолият зараровар бошад, вале аз ҷиҳати иҷтимоӣ муҳим бошад, пас андозҳо барои он кам карда мешаванд. Ва соҳаҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ фоидаовар бо нархҳои баландтар пардохт карда мешаванд [6, ч.37].

Хусусияти сиёсати андоз на дар ҳадафҳо, балки дар воситаҳои расидан ба он иборат аст. Давлат параметрҳои низоми андозро танзим намуда, намудҳои андозҳо, унсурҳои онҳо, имтиёзҳоро муқаррар менамояд. Аммо муҳимтарин ҳадафи танзими андоз аз ҷониби давлат набояд пӯшонидани касри буҷет, балки таъмини устувори воридоти андозҳову дигар пардохтҳои ҳатмӣ барои рушди минбаъдаи иқтисодиёт бошад.

Воситаҳои танзими андоз субъектҳои андоз (андозсупорандагон), объектҳо (таъсири андозбандӣ) ва манбаи андозбандӣ (андозаи объект), меъёрҳои андоз, манбаъҳои пардохтҳои андоз, имтиёзҳо, муҷозотҳо, ҷаримаҳо, шартҳои интиқоли пардохтҳои андоз ва пешниҳоди ҳисобот ба Инспексияи давлатӣ мебошанд. Вазифаҳои асосии ин воситаҳо инҳоянд:

1 васеъ намудани иқтидори андоз аз ҳисоби такмили истеҳсолот, зиёд намудани шумораи андозсупорандагон;

2 мониторинг ва назорати амали андозсупоранда бо мақсади пардохти андоз;

3 муайян намудани захираҳо барои афзоиши даромадҳои андоз ба буҷети давлатӣ.

Таҷрибаи ҷаҳонии андоз маҷмӯи принсипҳои ташкили системаи ҳавасмандгардонии андозро тартиб додааст. Масалан, татбиқи имтиёзҳои андоз набояд на ба даромади буҷет ва на ба манфиатҳои иқтисодии корпоративӣ ва шахсӣ зарар расонад. Барои самаранок шудани танзими андоз зарур аст, ки мувозинати манфиатҳои тарафҳои муносибатҳои андозбандӣ нигоҳ дошта шуда, оқибатҳои додани имтиёзҳои андоз аз ҷониби давлат назорат карда шаванд [10].

Истифодаи кредитҳои андоз ба рушди соҳаҳои афзалиятнок мусоидат мекунад. Фаъолияти ташкилотҳоро меъёрҳои андоз танзим мекунанд, яъне кам шудани меъёрҳои андоз боиси афзоиши сармоягузорӣ ва афзоиши истеҳсолот мегардад ва дар натиҷа тиҷорати хурд ҳавасманд карда мешавад.

Дар назари аввал чунин менамояд, ки зиёд кардани меъёри андоз барои давлат фоидаовар аст. Ин танзими дурусти меъёри андозро талаб мекунад. Танҳо танзими дурусти андоз ва истифодаи воситаҳои асосии он ба рушди самараноки иқтисодии кишвар мусоидат мекунад.

Низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи соҳибистиқлол гардидан аз нав ташкил шуда, то имрӯз зина ба зина рушд карда истодааст.

Дар давраи то соли 1998 шумораи андозҳо ба 45 номгӯй мерасид. Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2012 шомили Созмони Умумиҷаҳонии Савдо гардид, ки яке аз талаботи асосии ҳамроҳшавӣ ба ин созмон, такмил бахшидан ва кам кардани шумораи андозҳо ҳисоб мешуд. Бо ҳамин мақсад, аз 17 сентябри соли 2012 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардид ва аз санаи 1 январи соли 2013 мавриди амал қарор гирифт. Тибқи Кодекси мазкур шумораи андозҳо 10 номгӯйро дар бар мегирифт. Айни замон дар Кодекси нави андоз, ки аз 1 январи соли 2022 мавриди амал қарор дорад, 7 номгӯйи андоз роҳандозӣ гардидааст, ки ин далели ташаккули низоми андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад [5; 6; 8].

Кодекси андозе, ки дар таҳрири нав қабул шудааст, бо мақсади ҷавобгӯй намудани низоми андозбандии кишвар ба равандҳои рушди иқтисодиёти ҷаҳонӣ дар самти рақамикунонии иқтисодиёт ва соддаву оммафаҳм намудани муқаррароти он таҳия гардидааст. Он асосҳои ташкилӣ, ҳуқуқӣ ва иқтисодиро оид ба муқаррарсозӣ, тағйирдиҳӣ, бекоркунӣ, ҳисоб ва пардохт намудани андозҳо, иҷрои ӯҳдадориҳои андозӣ муайян намуда, бо мақсади ташаккул, рушд ва ҳавасмандгардонии фаъолияти хоҷагидорӣ роҳандозӣ шудааст. Ҳадафаи аслии он ҷалби ҳарчӣ бештари сармоягузорӣ, ҳавасмандгардонӣ ва мусоидат ба ташаккулу рушди соҳаҳои соҳибкорӣ, алалхусус соҳибкории саноатӣ, таъмини устувори воридоти андозҳову дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет, баланд бардоштани иқтидори истеҳсолӣ ва содиротии мамлакат, ташкили фазои муносиб барои мақсадҳои андозбандӣ, таъмини рушди устувори иқтисодиёти мамлакат ва ҷорӣ намудани технологияи рақамӣ мебошад.

Ногуфта намонад, ки яке аз мақсадҳои асосии қабул гардидани Кодекси мазкур ин дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ, махсусан, соҳибкории саноатӣ тариқи рушди маъмурикунонии андоз, дастрас намудани хизматрасониҳои электронӣ ба андозсупорандагон, рақамикунонии муносибатҳои андозӣ ва татбиқи ҳадафҳои стратегии миллӣ мебошад.

Дар таҳияи Кодекси нави андоз ба рушди маъмурикунонии андоз, ташаккули системаи автоматикардашудаи маъмурикунонии андоз, фароҳамсозии муҳити рақобати солим ва коҳиш додани сатҳи иқтисоди пинҳонӣ, роҳандозии ҳамкории фосилавӣ бо андозсупорандагон ва мақомоти давлатӣ, коҳишсозӣ ва соддагардонии истифодаи ҳуҷҷатҳои қоғазӣ, самараноксозии сифати фаъолияти мақомоти андоз ва баландбардории интизоми андозсупории андозсупорандагон афзалият дода шудааст.

Чунончӣ, дар Паёми худ аз 21 декабри соли 2022 Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дарҷ намуданд: “Дар Кодекси андоз дар таҳрири нав бо мақсади саноатикунонии босуръати кишвар, рушди соҳибкориву сармоягузорӣ ва ба ин васила ташкил кардани ҷойҳои нави корӣ, аввалин маротиба дар даврони соҳибистиқлолӣ на танҳо имтиёзу сабукиҳои зикргардида нигоҳ дошта шуданд, балки бо вуҷуди таъсири манфии онҳо ба қисми даромади буҷети давлатӣ, боз иловатан сабукиҳои зиёд пешниҳод гардидаанд [9].”

Ташаккули фаъолияти соҳибкорӣ, аз ҷумла соҳибкории саноатӣ воситаи рушди фаъолияти хоҷагидорӣ ва пешрафти иқтисодиёти миллӣ буда, дастгириҳои пайвастаи давлату ҳукумат дар ин ҷода баҳри ҳавасмандгардонии субъектҳои фаъолияти соҳибкорӣ равона гардидааст.

Тибқи Кодекси қаблӣ маҳдудияти даромади умумии соҳибкори инфиродӣ, ки дар асоси патент фаъолият менамояд, то 100000 сомонӣ пешбинӣ гардида буд, тибқи Кодекси нави андоз даромади умумии соҳибкор бояд аз 200000 сомонӣ зиёд набошад. Ҳамчунин, шахсе, ки дар асоси патент фаъолият менамояд, ҳуқуқ дорад дар асоси шаҳодатнома 2 нафар коргари кирояро бо кор таъмин намояд. Ин ҳам яке аз афзалиятҳо барои соҳибкорон мебошад, ки фаъолияти худро беҳтар ба роҳ монанд [5;6].

Кам гардидани шумораи андозҳо, меъёри андозҳо ва такмили имтиёзҳои андозӣ аз тағйироти ҷиддии Кодекси нав ба ҳисоб мераванд, ки шаҳодати дастгириҳои доимии соҳаҳои соҳибкорӣ аз ҷониби ҳукумати мамлакат мебошад

Дар замони Истиқлолият давлату ҳукумат барои рушди устувори соҳибкориву сармоягузорӣ таваҷҷуҳи доимӣ доранд, то имрӯз ба соҳибкорону сармоягузорон зиёда аз 110 имтиёз ва сабукиҳои андозиву гумрукӣ пешниҳод карда шуда, шумораи сохторҳои бақайдгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ аз 4 ба 1 ва мӯҳлати бақайдгирӣ аз 49 то 3–5 рӯз кам гардида, ба таври ройгон ба роҳ монда шудааст.

Дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон 2 намуди низоми андозбандӣ пешбинӣ гардидааст:

1) низоми умумии андозбандӣ – тартиби ҳисоб ва пардохти андозҳои умумидавлатӣ ва маҳаллии муқаррарнамудаи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон;

2) низоми махсуси андозбандӣ – тартиби махсуси андозбандӣ барои гурӯҳҳои алоҳидаи андозсупорандагон муқаррар гардида, тарзу усулҳои содакардашудаи ҳисоб ва пардохти намудҳои алоҳидаи андоз, инчунин пешниҳоди ҳисоботи андозро пешбинӣ менамояд.

Тибқи моддаи 25 Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон низоми махсуси андозбандӣ низомҳои махсус ва содакардашуда мутаҳҳид мекунад. Ба низоми махсус ва содакардашудаи андозбандӣ дохил намудани андозбандии шахсони воқеие, ки фаъолияти соҳибкориро дар асоси патент ё шаҳодатнома амалӣ менамоянд ва инчунин субъектҳои соҳибкории хурд аз дастгирии давлату ҳукумат баҳри рушди фаъолияти соҳибкорӣ ва пешрафти иқтисодиёти мамлакат далолат менамояд [6].

Хамин тариқ, дар шароити муосир системаи андози салоҳиятнок ҳамчун яке аз воситаҳои асосии танзими иқтисодиёт ва соҳаи иҷтимоӣ баромад мекунад, зеро бо ёрии он давлат метавонад ба тақсими даромади миллӣ таъсир расонад.

АДАБИЁТ

1. Алиев Б.Х. Теоретические основы налогообложения: учеб. пособие // под ред. А.С. Дадашева. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2014.
2. Золотько И.А. Налоговая система: учебное пособие. – М.: КНЭУ, 2015.
3. Карасев М.Н. Налоговая политика и правовое регулирование налогообложения в России. – М.: Вершина, 2014.
4. Карп М.В. Налоговый менеджмент: учебник для вузов. – М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2015.
5. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. Матни расмӣ - Душанбе, 2012
6. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. Матни расмӣ - Душанбе, 2022
7. Крисоватый А.И. Гармонизация налогообложения в парадигме общегосударственных интересов // Финансы. – 2014. – № 2.
8. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон». - Душанбе, 2017, №1398
9. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олӣ аз 21.12.22с
10. Салимова М.М., Абдурашидова М.А. Афзалиятҳои сиёсати андоз ва самтҳои асосии паст намудани гаронии андоз дар шароити бӯҳрони молиявии ҷаҳонӣ ISSN: 2410-8308 (ONLINE)
11. Салимова М.М. Самтҳои афзалиятноки такмили сиёсати муосири андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар дурнамои миёнамӯҳлат. ISSN: 2410-8308 (ONLINE)

УДК: 340.1

Мирзозода П.З.

РОЛЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ОПРЕДЕЛЕНИИ КАЧЕСТВА УСЛУГ И ТОВАРОВ

Человеческий капитал, определяемый как знания, навыки и способности рабочей силы, приобретает все большее значение в современной экономике, особенно в сфере услуг и отраслях, основанных на знаниях. Качество производимых услуг и товаров во многом определяется качеством человеческого капитала, задействованного в их производстве. В сфере услуг навыки сотрудников напрямую влияют на удовлетворенность и лояльность клиентов, в то время как в обрабатывающей промышленности навыки сотрудников напрямую влияют на качество и эффективность продукции. Промышленность является важнейшим компонентом международной правовой системы. Особенно все отрасли, которые соответствуют объективным законам развития общества. Однако привлечение и удержание квалифицированных сотрудников может быть проблемой для организаций, особенно в высококонкурентных отраслях.

Ключевые слова: человеческий капитал, качество товаров и услуг, качество человеческого капитала, инвестирование в человеческий капитал, правовое исследование, товар, услуга, качество, рынок труда, интеллект

Мирзозода П.З.

НАҚШИ САРМОЯИ ИНСОНӢ ДАР МУАЙЯН КАРДАНИ СИФАТИ ХИЗМАТРАСОНИҲО ВА МОЛХО

Сармояи инсонӣ, ки ҳамчун дониш, малака ва қобилиятҳои қувваи корӣ муайян карда мешавад, дар иқтисодиёти муосир, бахусус дар соҳаҳои хизматрасонӣ ва ба дониш

асосёфта аҳамияти бештар пайдо мекунад. Сифати хизматрасонӣ ва молҳои истеҳсолшуда асосан аз сифати сармояи инсоние, ки дар истеҳсоли онҳо истифода мешавад, муайян карда мешавад. Дар соҳаҳои хидматрасонӣ, малакаҳои кормандон ба қаноатмандӣ ва садоқати муштариён мустақиман таъсир мерасонанд, дар ҳоле ки дар соҳаҳои истеҳсолӣ малакаҳои кормандон ба сифат ва самаранокии маҳсулот таъсири мустақим доранд. Бо вуҷуди ин, ҷалб ва нигоҳ доштани кормандони соҳибихтисос метавонад барои созмонҳо, махсусан дар соҳаҳои рақобатпазир душвор бошад.

Калидвожаҳо: сармояи инсонӣ, сифати мол ва хизматрасонӣ, сифати сармояи инсонӣ, сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ, тадқиқоти ҳуқуқӣ, маҳсулот, хизматрасонӣ, сифат, бозори меҳнат, ақл

Mirzozoda P.Z.

ROLE OF HUMAN CAPITAL IN DETERMINING THE QUALITY OF SERVICES AND GOODS

Human capital, defined as the knowledge, skills, and abilities of the workforce, is increasingly important in modern economies, particularly in service and knowledge-based industries. The quality of services and goods produced is largely determined by the quality of human capital employed in their production. In service industries, employee skills have a direct impact on customer satisfaction and loyalty, while in manufacturing industries, employee skills have a direct impact on product quality and efficiency.

Keywords: human capital, quality of goods and services, quality of human capital, investment in human capital, legal research, product, service, quality, labor market, intelligence

Человеческий капитал относится к знаниям, навыкам, способностям и другим нематериальным активам, которыми обладают люди и которые могут способствовать экономической производительности. Он включает в себя образование, обучение, опыт и знания, которые люди приобретают с течением времени, а также их личные качества, такие как креативность, мотивация и трудовая этика. Хотя доля работников с вҷсшим образованием с 2015 года сокращается [11, с. 213]. Человеческий капитал считается решающим фактором успеха организаций и экономики, поскольку он позволяет людям эффективно и результативно выполнять задачи, внедрять инновации и адаптироваться к изменениям, а также стимулировать экономический рост и развитие. Во время советского правления отвергался всякий капиталистический элемент [8, с. 238] и по мнению автора именно это стало одной из причиной недостаточного развития человеческого капитала. Динамика эволюции мировой экономики, а также значимость процесса глобализации неминуемо ведет к необходимости гармонизации систем регулирования и соответствующей инфраструктуры для продвижения производства и торговли на мировом рынке [4, с. 75]. «Правительством Республики Таджикистан одним из приоритетных направленный развития национальной экономики определенно наращивание экспорта и совершенствование его структуры за счет выпуска качественной, востребованной на мировых рынках, ресурсурсо-сберегающей и экологически чистой продукции» [3, с. 61]

В настоящее время признание, соблюдение и защита прав и свобод человека является одним из приоритетных направлений деятельности государств мира [22, с. 28]. «Современная рыночная экономика предъявляет высокие требования к качеству товаров и подтверждению изготовителями своей способности выпускать качественную продукцию» [2, с. 60]. Необходимость в полноценной право-воспитательной и право-образовательной политике в Республике Таджикистан обусловлена задачами построения правового государства, формирования правосознания и правовой культуры [19, с. 215]. По мнения профессора Э.С. Насриддинзода основой развития человеческого капитала является

правовое воспитание [18, с. 117]. Цивилизационный подход, который сложился на современном этапе открыт для восприятия тех изменений, которые ныне происходят в обществе [21, с. 184]. Система нормативных правовых актов Республики Таджикистан представляет собой сложную, отраслевую, иерархическую структуру, подчиненную правовым документам, основой которых является Конституция, устанавливающая правовые ориентиры организации и действия всех правовых актов в Республике Таджикистан [12, с.237]. Развитие военной отрасли важна, как и развитие других отраслей [9, с. 73].

Человеческий капитал помогает повысить эффективность и результативность производственных процессов, что приводит к повышению производительности и объемов производства.

Квалифицированные работники могут генерировать новые идеи, технологии и методы ведения бизнеса, которые могут стимулировать инновации и конкурентоспособность на рынке.

Квалифицированные сотрудники с большей вероятностью будут производить высококачественные продукты и услуги, которые соответствуют ожиданиям клиентов, что приводит к большей удовлетворенности и лояльности клиентов. «Предоставление социально–культурных услуг должно осуществляться на высоком качественном уровне» [20, 98].

Страны с хорошо образованной и квалифицированной рабочей силой более привлекательны для иностранных инвесторов, поскольку они предлагают более высокую потенциальную отдачу от инвестиций. По мнению Н.И. Муминзода: «Современное состояние системы образования нашей республики не способно в полной мере выполнять задачу главного ресурса социально-экономического развития страны и повышения уровня благосостояния граждан» [13, с. 284]. «В современное время развитие сферы образования Республики Таджикистан приобрело черты перехода на новый этап развития и требует доработки правового регулирования образовательной деятельности с учетом потребностей потребителей» [15, с. 232]. Сегодня на международной арене нация может защищать свои ценности и добиваться мафиози, дети которой вооружены современными знаниями [10, с. 202]. Поэтому принятия стратегий в сфере развитие человеческого капитала и развитие патриотических чувств среди молодёжи считается важной задачей государства [5, с. 164; 7, с. 251].

Человеческий капитал может помочь уменьшить неравенство в доходах, предоставляя людям навыки и знания, необходимые для доступа к более высокооплачиваемой работе и продвижения по службе. «Основой гражданского правоотношения с точки зрения теории гражданского права уже много лет признается его содержание, под которым принято понимать совокупность субъективных гражданских прав и обязанностей подразделяющихся на две составляющие - юридическое и материальное» [16, с. 100]. «Под системой в юридической литературе обычно понимают определенный порядок в расположении отдельных частей какого-нибудь явления» [14, с. 77]

Взаимосвязь между навыками сотрудников и удовлетворенностью клиентов сильна и хорошо зарекомендовала себя. Исследования показали, что сотрудники, обладающие необходимыми знаниями, навыками и опытом, могут значительно повысить уровень удовлетворенности клиентов. Современный специалист должен быть готов не только к любому социальному шагу, но и к решению нестандартных, профессиональных и производственных вопросов [6, с. 298]. Вот несколько способов, навыков сотрудников, которые влияют на удовлетворенность клиентов:

1. Оперативность: Квалифицированные сотрудники могут быстро реагировать на запросы и жалобы клиентов, предоставляя своевременные и эффективные решения, отвечающие потребностям клиентов.

2. Коммуникация: Квалифицированные сотрудники могут эффективно общаться с клиентами, предоставляя четкую и краткую информацию о продуктах и услугах, а также отвечая на вопросы и проблемы клиентов.

3. Эмпатия: Квалифицированные сотрудники могут проявлять сочувствие к клиентам, показывая, что они понимают и заботятся об их потребностях и проблемах.

4. Качество обслуживания: Квалифицированные сотрудники могут предоставлять высококачественные услуги, которые соответствуют ожиданиям клиентов или превосходят их, что приводит к большей удовлетворенности клиентов. «Если предприятие не смогло подготовить плацдарм для нового взлета - не был найден новый товар и подготовлен к выводу на рынок, старый товар в соответствии с циклом жизни или из-за конкуренции выработал свой ресурс, организация переходит на стадию спада» [1, с. 175]

Чем более квалифицированы сотрудники, тем выше вероятность того, что они будут предоставлять высококачественные услуги, отвечающие потребностям и ожиданиям клиентов, что приведет к большей удовлетворенности и лояльности клиентов. Компании, которые инвестируют в обучение и развитие сотрудников, могут улучшить навыки сотрудников и повысить уровень удовлетворенности клиентов, что приведет к конкурентному преимуществу на рынке.

Есть несколько отраслей сферы услуг, где человеческий капитал имеет решающее значение. Вот некоторые примеры:

1. В сфере здравоохранения квалифицированные медицинские работники, такие как врачи, медсестры и техники, играют решающую роль в обеспечении высококачественного ухода за пациентами. На качество медицинской помощи в значительной степени влияют технические навыки, способность решать проблемы и навыки межличностного общения медицинских работников.

2. В сфере образования квалифицированные учителя и преподаватели играют решающую роль в предоставлении качественного образования учащимся. Способность учителей эффективно общаться, вовлекать учащихся и оказывать индивидуальную поддержку может значительно повлиять на результаты обучения учащихся и успехи в учебе.

3. В индустрии гостеприимства квалифицированные сотрудники, такие как персонал отелей, повара и официанты, играют решающую роль в обеспечении высокого качества обслуживания гостей. Способность этих сотрудников обеспечивать отличное обслуживание клиентов, внимание к деталям и навыки решения проблем могут повлиять на уровень удовлетворенности клиентов и общий успех бизнеса.

4. В сфере консалтинга квалифицированные консультанты играют решающую роль в предоставлении высококачественных консультаций и рекомендаций клиентам. Способность этих консультантов анализировать сложные проблемы, эффективно общаться и давать действенные рекомендации может повлиять на уровень удовлетворенности клиентов и общий успех консалтинговой фирмы.

Человеческий капитал также играет решающую роль в обеспечении качества продукции. Сотрудники, обладающие необходимыми знаниями, навыками и опытом, могут производить высококачественную продукцию, которая соответствует или превосходит ожидания клиентов. Существует несколько способов, которыми человеческий капитал влияет на качество продукции:

1. Сотрудники с техническими навыками, такими как знание производственных процессов, машин и оборудования, могут производить высококачественную продукцию с постоянным уровнем качества.

2. Сотрудники, которые хорошо разбираются в процессах контроля качества и могут эффективно их внедрять, могут гарантировать, что продукция соответствует ожиданиям клиентов или превосходит их.

3. Сотрудники, обладающие сильными навыками решения проблем, могут быстро выявлять и устранять проблемы, связанные с продуктом, сводя к минимуму дефекты продукта и повышая качество продукта.

4. Квалифицированные сотрудники могут генерировать новые идеи и решения, которые могут способствовать внедрению инноваций и повышению качества продукции.

Человеческий капитал является критическим фактором качества продукции. Организации, инвестирующие в обучение и развитие сотрудников, могут улучшить качество продукции, повысить удовлетворенность клиентов и получить конкурентное преимущество на рынке.

Взаимосвязь между навыками сотрудников и качеством продукции имеет большое значение. Квалифицированные сотрудники с большей вероятностью будут производить высококачественную продукцию, которая соответствует ожиданиям клиентов или превосходит их. Вот несколько способов, навыков сотрудников, которые влияют на качество продукта:

Технические навыки: Квалифицированные сотрудники, обладающие знаниями в области производственных процессов, машин и оборудования, лучше подготовлены для производства высококачественной продукции с постоянным уровнем качества.

Контроль качества: Квалифицированные сотрудники, которые хорошо разбираются в процессах контроля качества и могут эффективно их внедрять, могут гарантировать, что продукция соответствует ожиданиям клиентов или превосходит их.

Навыки решения проблем: Квалифицированные сотрудники, обладающие сильными навыками решения проблем, могут быстро выявлять и устранять проблемы, связанные с продуктом, сводя к минимуму дефекты продукта и повышая его качество.

Инновации: Квалифицированные сотрудники могут генерировать новые идеи и решения, которые могут способствовать внедрению инноваций и повышению качества продукции.

Чем более квалифицированы сотрудники, тем больше вероятность того, что они будут производить высококачественную продукцию, которая соответствует или превосходит ожидания клиентов, что приводит к большей удовлетворенности и лояльности клиентов. Компании, которые инвестируют в обучение и развитие сотрудников, могут улучшить навыки сотрудников и повысить качество продукции, что приведет к конкурентному преимуществу на рынке.

Есть несколько производственных отраслей, где человеческий капитал имеет решающее значение. Вот некоторые примеры:

Автомобильная промышленность: в автомобильной промышленности квалифицированные сотрудники, такие как инженеры, дизайнеры и техники, играют решающую роль в проектировании, производстве и сборке высококачественных автомобилей, грузовиков и других транспортных средств.

Аэрокосмическая промышленность: в аэрокосмической отрасли квалифицированные сотрудники, такие как инженеры, дизайнеры и техники, играют решающую роль в проектировании и производстве самолетов, космических кораблей и другой аэрокосмической продукции.

Электроника: в электронной промышленности квалифицированные сотрудники, такие как инженеры, дизайнеры и техники, играют решающую роль в разработке и производстве высококачественных электронных продуктов, таких как компьютеры, смартфоны и другие электронные устройства.

Продукты питания и напитки. В производстве продуктов питания и напитков квалифицированные сотрудники, такие как технологи пищевой промышленности, повара и руководители производства, играют решающую роль в производстве высококачественных и безопасных продуктов питания и напитков.

В этих и многих других отраслях обрабатывающей промышленности человеческий капитал необходим для производства высококачественной продукции и сохранения конкурентного преимущества на рынке.

Инвестиции в обучение и развитие сотрудников могут быть дорогостоящими для организаций как с точки зрения времени, так и денег. Вот некоторые факторы, которые могут повлиять на стоимость обучения и развития:

Тип обучения: Стоимость обучения может варьироваться в зависимости от типа необходимого обучения. Например, для обучения в классе может потребоваться наем инструктора, аренда помещения для обучения и предоставление учебных материалов, в то время как онлайн-обучение может потребовать покупки системы управления обучением или лицензионных сборов за программное обеспечение для обучения.

Продолжительность обучения: Продолжительность обучения может повлиять на стоимость обучения. Для более продолжительных программ обучения может потребоваться больше ресурсов, таких как дополнительное время инструктора, материалы и технологии.

Количество сотрудников: количество сотрудников, которым требуется обучение, также может повлиять на стоимость обучения. Для одновременного обучения нескольких сотрудников могут потребоваться дополнительные ресурсы, например, большие учебные помещения, больше инструкторов и дополнительные материалы.

Сложность обучения: Сложность обучения также может повлиять на стоимость обучения. Программы обучения, требующие специального оборудования, материалов или опыта, могут быть более дорогими, чем программы общего обучения.

Несмотря на потенциальные затраты, инвестиции в обучение и развитие сотрудников могут иметь значительные преимущества для организаций, такие как повышение производительности, улучшение вовлеченности и удержания сотрудников, а также повышение общей эффективности организации. Поэтому для организаций важно тщательно взвешивать затраты и выгоды программ обучения и развития и принимать обоснованные решения, соответствующие их стратегическим целям и бюджетным ограничениям.

Привлечение и удержание квалифицированных сотрудников может стать серьезной проблемой для многих организаций. Вот некоторые факторы, которые могут затруднить привлечение и удержание квалифицированных сотрудников:

Конкуренция. В условиях современной глобальной экономики организациям приходится конкурировать с другими компаниями за лучшие кадры. Если в определенной отрасли или географическом регионе не хватает квалифицированных рабочих, конкуренция за них может быть жесткой.

Компенсация: Квалифицированные сотрудники часто требуют более высокой заработной платы и лучших льгот, чем менее квалифицированные работники. Организации, которые не могут предложить конкурентоспособные пакеты вознаграждения, могут испытывать трудности с привлечением и удержанием квалифицированных сотрудников.

Возможности карьерного роста: Квалифицированные сотрудники могут быть более заинтересованы в карьерном росте и возможностях развития, чем менее квалифицированные работники. Организации, которые не могут предложить эти возможности, могут испытывать трудности с привлечением и удержанием квалифицированных сотрудников.

Рабочая среда: Квалифицированные сотрудники могут предпочесть сложную, инновационную и поддерживающую рабочую среду. Организации, которые не могут обеспечить такую среду, могут испытывать трудности с привлечением и удержанием квалифицированных сотрудников.

Репутация: Организации с плохой репутацией в отношении обращения с сотрудниками или качества продукции могут испытывать трудности с привлечением и

удержанием квалифицированных сотрудников, особенно в отраслях, где существует нехватка квалифицированных рабочих.

Чтобы преодолеть эти проблемы, организации могут предпринять несколько шагов для привлечения и удержания квалифицированных сотрудников, таких как предложение конкурентоспособных компенсационных пакетов, предоставление возможностей для карьерного роста и развития, создание благоприятной рабочей среды и создание прочной репутации в отношении отношения к сотрудникам и качества продукции. Кроме того, организации могут инвестировать в обучение и развитие сотрудников, чтобы улучшить их навыки и повысить их ценность для организации.

Технологические изменения могут оказать существенное влияние на спрос на человеческий капитал. Вот несколько способов, которыми технологические изменения могут повлиять на спрос на человеческий капитал:

Автоматизация. Технологические достижения, такие как автоматизация, могут снизить потребность в человеческом труде в определенных отраслях или рабочих функциях. Это может привести к снижению спроса на низкоквалифицированных работников при увеличении спроса на высококвалифицированных работников, которые могут эксплуатировать и обслуживать автоматизированные системы.

Цифровизация: цифровизация многих отраслей увеличила спрос на работников, обладающих навыками работы с цифровыми технологиями, такими как кодирование, анализ данных и искусственный интеллект. Это привело к нехватке квалифицированных рабочих в этих областях и усилению конкуренции за этих работников.

Аутсорсинг. Технологический прогресс упростил для компаний передачу определенных рабочих функций, таких как обслуживание клиентов или операции бэк-офиса, на аутсорсинг в страны с более низкой стоимостью рабочей силы. Это снизило спрос на работников, занимающих эти должности в развитых странах, и увеличило спрос на работников с языковыми и культурными навыками в развивающихся странах.

Новые отрасли. Технологические достижения могут также создавать новые отрасли и рабочие функции, такие как электронная коммерция, социальные сети и кибербезопасность, которые требуют специальных навыков и знаний. Это увеличило спрос на рабочих в этих областях и снизило спрос на рабочих в отраслях, находящихся в упадке.

В целом, технологические изменения могут оказать существенное влияние на спрос на человеческий капитал как за счет создания новых возможностей, так и за счет снижения спроса на определенные рабочие функции. Поскольку технологии продолжают развиваться, для отдельных лиц и организаций важно адаптироваться к этим изменениям, развивая новые навыки и знания и инвестируя в программы обучения и развития.

Человеческий капитал относится к знаниям, навыкам и способностям, которыми обладают работники и которые они могут использовать для производства товаров и услуг.

Человеческий капитал становится все более важным в современной экономике в связи с переходом к сфере услуг и наукоемким отраслям.

Качество услуг и товаров во многом определяется качеством человеческого капитала, задействованного в их производстве.

В сфере услуг навыки сотрудников напрямую влияют на удовлетворенность и лояльность клиентов.

В обрабатывающей промышленности навыки сотрудников напрямую влияют на качество и эффективность продукции.

Привлечение и удержание квалифицированных сотрудников может быть проблемой для организаций, особенно в высококонкурентных отраслях.

Технологические изменения могут повлиять на спрос на человеческий капитал, создавая новые отрасли, снижая спрос на определенные рабочие функции и усиливая конкуренцию за квалифицированных работников.

Организации могут инвестировать в программы обучения и развития, чтобы улучшить навыки своих сотрудников и повысить их ценность для организации.

Деловые круги и политики могут сделать несколько выводов из обсуждения роли человеческого капитала в определении качества услуг и товаров. Вот некоторые из них:

Предприятия должны инвестировать в развитие и удержание своих сотрудников, чтобы улучшить качество своих услуг и товаров. Это включает в себя предоставление возможностей для обучения и развития, конкурентоспособные компенсационные пакеты и благоприятную рабочую среду.

Компаниям необходимо адаптироваться к технологическим изменениям в своей отрасли, определяя навыки и знания, необходимые для конкуренции на рынке, и инвестируя в программы обучения и развития для повышения квалификации своих сотрудников.

Компании должны уделять первостепенное внимание удовлетворенности клиентов, определяя потребности и ожидания своих клиентов и предоставляя им высококачественные услуги и товары для повышения лояльности клиентов.

Директивные органы должны уделять приоритетное внимание инвестициям в программы образования и обучения для повышения квалификации рабочей силы и обеспечения наличия человеческого капитала, необходимого для конкурентоспособности в глобальной экономике.

Директивные органы должны создавать благоприятную для бизнеса среду, которая побуждает компании инвестировать в обучение и развитие сотрудников, инновации, исследования и разработки.

Правительства могут работать с отраслевыми ассоциациями и учебными заведениями для выявления и устранения пробелов в навыках на рынке труда и разработки программ обучения для устранения этих пробелов.

В целом, директивные органы и предприятия должны работать вместе, чтобы улучшить качество человеческого капитала в экономике, инвестируя в программы образования и обучения, продвигая инновации и создавая благоприятную деловую среду, которая побуждает компании инвестировать в навыки и знания своих сотрудников. Это может привести к повышению конкурентоспособности, повышению удовлетворенности клиентов и общему экономическому росту. «По нашему мнению, одной из важнейших ступеней экономической безопасности является признание национальных экономических интересов и её единства» [17, с. 136]

Анализ влияния гиг-экономики на человеческий капитал: с ростом гиг-экономики все больше работников работают в качестве фрилансеров или подрядчиков. Будущие исследования могли бы проанализировать влияние этой тенденции на развитие и использование человеческого капитала.

Изучение взаимосвязи между благополучием сотрудников и производительностью: исследования могут изучить, как такие факторы, как баланс между работой и личной жизнью, удовлетворенность работой и психическое здоровье сотрудников, влияют на производительность сотрудников и, в конечном итоге, на качество производимых услуг и товаров.

Исследование роли лидерства в содействии развитию человеческого капитала: Будущие исследования могут проанализировать влияние стилей лидерства и поведения на развитие, обучение и удержание сотрудников.

Сравнение влияния развития человеческого капитала на разные отрасли и страны. В исследованиях можно было бы сравнить влияние развития человеческого капитала на качество услуг и товаров, производимых в разных отраслях и странах, принимая во внимание различия в демографических характеристиках рабочей силы, уровне квалификации и экономических условия.

Анализ влияния новых технологий на спрос на человеческий капитал. Поскольку новые технологии, такие как блокчейн, Интернет вещей (IoT) и автоматизация, продолжают

развиваться, будущие исследования могут проанализировать влияние этих технологий на спрос на различные типы человеческий капитал в различных отраслях.

Это всего лишь несколько потенциальных областей для будущих исследований, которые могут дать ценную информацию о роли человеческого капитала в определении качества услуг и товаров.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гоибназаров, С. М. Стратегия эффективного управления человеческими ресурсами в условиях кризисного развития / С. М. Гоибназаров, Н. И. Муминов // Вестник Таджикского национального университета. – 2012. – № 2/3 (86). – С. 175-179.
2. Мирзоев, П. З. К вопросу о защите прав потребителей при продаже товаров ненадлежащего качества / П. З. Мирзоев // Государственная служба и кадры. – 2015. – № 4. – С. 60-62.
3. Мирзоев, П. З. К вопросу об обеспечении качества товара, работ и услуг в Республике Таджикистан / П. З. Мирзоев // Образование. Наука. Научные кадры. – 2015. – № 6. – С. 61-63.
4. Мирзоев, П. З. Некоторые аспекты обязательства по возмещению вреда, причиненного недостатками товаров (работ, услуг) / П. З. Мирзоев // Закон и право. – 2016. – № 1. – С. 75-77.
5. Муминзода М.Н. Омилҳо ва асосҳои ҳуқуқии қабули стратегияи ватандустӣ / М.Н. Муминзода // Ҳуқуқи инсон: дирӯз ва имрӯз: маводи конференсияи байналмилалии илмию амалӣ (9-уми декабри соли 2022) // Зери таҳрири номзади илмҳои ҳуқуқшиносӣ, дотсент Қурбонализода Н.Ш. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2022. – С. 164-175.
6. Муминзода, М. Н. Асосҳои таърихӣ-ҳуқуқии магистратура / М. Н. Муминзода // Давлатшиноси ва хукуки инсон. – 2022. – № 1 (25). – С. 293-302.
7. Муминзода, М. Н. Заминаҳои ҳуқуқӣ ва омилҳои рушди ҳисси ватандӯстӣ дар асоси қабули стратегия / М. Н. Муминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. – No. 4-1. – P. 251-256.
8. Муминзода, М. Н. Соҳаи ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. – № 10. – С. 238-245.
9. Муминзода, М.Н. Моделҳои ҳуқуқии уҳдадории ҳарбӣ / М. Н. Муминзода // Маҷаллаи академии ҳуқуқ. – 2022. – №4 (44). – С. 73-79.
10. Муминзода, Н. И. Защита прав потребителей в части платных образовательных услуг / Н. И. Муминзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2019. – № 6. – С. 202-205.
11. Муминзода, Н. И.Низоми қонунгузории байналхалқӣ дар соҳаи таълим / Муминзода Н. И., Идибеков А. А., Муминзода М. Н. / Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. – № 10. – С. 210-217.
12. Муминзода, Н.И. Танзими меъёрии дохили дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ / Н.И. Муминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2023. – №2. – С. 237-244.
13. Муминов, Н. И. Качественное обслуживание в период глобализации - основной и правовой фактор прогресса современного общества / Муминов Н. И. Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2018. – № 9. – С. 284-289.
14. Муминов, Н. И. Понятие системы потребительского права / Н. И. Муминов // Вестник Таджикского национального университета. – 2015. – № 3/6. – С. 77-80.
15. Муминов, Н. И. Проблемы правового регулирования правовой защиты потребителей образовательных услуг в сфере высшего профессионального образования в соответствии с

законодательством Республики Таджикистан / Н. И. Муминов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2017. – № 2/8. – С. 232-236.
16. Муминов, Н. И. Сущность и содержание гражданского правоотношения в сфере образовательных услуг / Н. И. Муминов // Вестник Таджикского национального университета. – 2015. – № 3-5. – С. 100-103.
17. Муминов, Н. И. Экономическая безопасность Республики Таджикистан: внутренние и внешние угрозы / Н. И. Муминов / Вестник Таджикского национального университета. – 2015. – № 3-12. – С. 136-139.
18. Насурдинов, Э. С. Особенности реализации правовой политики в сфере правового образования и воспитания в Республике Таджикистан / Э. С. Насурдинов // Культурные права и свободы человека и гражданина: вопросы теории и практики: сборник научных статей, посвященный 10-летию кафедры международного права и прав человека Юридического института. – Москва: Издательство "Права человека", 2016. – С. 118-125.
19. Насурдинов, Э. С. Роль государства в реализации правовой политики в сфере правового воспитания и образования / Э. С. Насурдинов // Права человека в международном и национальном праве: сборник научных статей, посвященный 10-летию кафедры Международного права и прав человека Юридического института МГПУ. – Москва: Издательство "Права человека", 2015. – С. 215-226.
20. Сангинов, Д. Ш. Ответственность исполнителя по договору оказания услуг перед потребителем / Д. Ш. Сангинов // Государствоведение и права человека. – 2020. – № 1(17). – С. 94-109.
21. Сангинов, Д. Ш. Понятие и виды материальных услуг / Д. Ш. Сангинов // Правовая жизнь. – 2018. – № 2 (22). – С. 183-192.
22. Саъдизода, Д. К вопросу о необходимости изучения дисциплины "Права человека" в системе высшего профессионального образования Республики Таджикистан / Д. Саъдизода // Правовая жизнь. – 2015. – № 4(12). – С. 28-37.

УДК 338.2

Саидов С.С.

ИСТИҚЛОЛИ ЭНЕРГЕТИКИИ ТОҶИКИСТОН – ҲАДАФИ СТРАТЕГИИ ДАВЛАТ

Истиқлолияти энергетикӣ заминаи асосии рушди иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад. Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон истиқлолияти энергетикиро масъалаи аввалиндараҷаи рушди давлатдории миллӣ ва яке аз ҳадафҳои стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф намуд. Дар мақолаи мазкур, истиқлолияти энергетикии Тоҷикистон ҳамчун ҳадафи стратегии давлат мавриди омӯзиш қарор дода шудаст. Ҳадаф аз ба даст овардани истиқлолияти энергетикӣ ва рушди босуботи соҳа пеш аз ҳама: таъмини устувор ва мунтазами ҳамаи истеъмолкунандагон; афзоиши пайвастаи истихроҷи нерӯи барқ; истифодаи манбаъҳои алтернативӣ; баланд бардоштани самаранокии тадбиқи лоиҳаҳои афзалиятноки сармоягузорӣ мебошад.

Вожаҳои калидӣ: истиқлолияти энергетикӣ, ҳадафҳои стратегӣ, рушди иқтисодии кишвар, нерӯгоҳҳои обӣ, иқтидор, иқтисоди миллӣ.

Саидов С.С.

ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ НЕЗАВИСИМОСТЬ ТАДЖИКИСТАНА – ЦЕЛЬ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СТРАТЕГИИ

Энергетическая независимость является главной основой развития национальной экономики. Лидер нации Эмомали Рахмон признал энергетическую независимость первоочередным вопросом развития государства и одной из стратегических целей Республики Таджикистан. В статье рассмотренны вопросы энергетической независимости Республики Таджикистан как основной стратегической цели государства. Цель достижение энергонезависимости и устойчивого развития отрасли в первую очередь является: стабильное и регулярное обеспечение потребителей энергией; постоянный рост выработки электроэнергии; повышение эффективности реализации приоритетных инвестиционных проектов.

Ключевые слова: энергетическая независимость, стратегические цели, экономическое развитие страны, энергетика, потенциал, национальная экономика.

Saidov S.S.

ENERGY INDEPENDENCE OF TAJIKISTAN IS THE GOAL STATE STRATEGY

Energy independence is the main basis for the development of the national economy. The leader of the nation, Emomali Rahmon, recognized energy independence as the primary issue of the development of national statehood and one of the strategic goals of the Republic of Tajikistan.The article deals with the issues of energy independence of the Republic of Tajikistan as the main strategic goal of the state. The goal of achieving energy independence and sustainable development of the industry in the first place is: stable and regular supply of energy to consumers; constant growth in electricity generation; improving the efficiency of the implementation of priority investment projects.

Keywords: energy independence, strategic goals, economic development of the country, energy, potential, national economy.

Роҳбари давлат борҳо таъкид намудаанд, ки рушди мунтазами иқтисодиёти кишвар бе истиқлолияти энергетикӣ ва таъмини пурраи ҳамаи соҳаҳо бо нерӯи барқ ғайриимкон аст. Аз ин лиҳоз барои истифодаи имкиниятҳои берунӣ барои рушди энергетика, ки чун аз заминаҳои асосии рушди иқтисодии кишвар дониста мешавад, бояд саъй кард. Таърихи гидроэнергетикаи Осиёи Марказӣ аз соли 1913 оғоз ёфта, умри расо садсола дорад. Маҳз ҳамин сол нахустин нерӯгоҳи хурди обӣ дар мавзеи Хоруғи Бадахшони кӯҳӣ аз ҷониби мутахассисони Русияи подшоҳӣ барои сарҳадбонон бунёд ёфтааст. Бо вуҷуди ин таҷрибаи нодиру судбахш амалияи бунёди нерӯгоҳҳои обӣ то солҳои 30 – юми садаи 20 идома пайдо накард.

Татбиқи амалии ғояи истифодаи васеъ аз иқтидори обию энергетики кӯҳистони тоҷик баъд аз се соли ба мақоми ҷумҳурии иттифоқии Шӯравӣ расидани Тоҷикистон оғоз ёфт. Соли 1932 бо ташаббуси Ҳукумати Тоҷикистон ва дастгирии Академияи илмҳо ва Ҳукумати марказии Иттиҳоди Шӯравӣ таҳти раҳбарии академик Горбунов Николай Петрович экспедитсияи калони илмӣ барои омӯзиши захираҳои иқтисодӣ, гидроенергетикӣ ва маъданҳои ҷумҳурӣ ва ҳамчунин таъриху адабиёти тоҷик ва ҷуғрофияи минтақа ташкил шуд, ки ба ҳайати он олимону мутахассисони номдору соҳибтаҷриба шомил гардиданд. Экспедитсия аз дастаҳои гуногуни илмию муҳандисӣ иборат буд. Дастаи гидрологии он таҳти роҳбарии олим ва мутахассиси соҳа Караулов Николай Александрович ба омӯзиши

захираҳои гидроенергетикии Тоҷикистон шурӯъ намуд. Аз ҷониби ин дастаи олимону муҳандисон харитаи захираҳои гидроенергетикии Тоҷикистон таҳия гардид, ки дар он 58 нуқта барои бунёди нерӯгоҳҳои хурду миёна ва бузурги обӣ нишон дода шуд. Зимни омӯзиши чандсолаи илмию амалии ин сарзамини кӯҳистон тасдиқ гардид, ки Тоҷикистон дарвоқеъ дорои захираи бузурги обию табиӣ барои рушди гидроенергетика ва ба ин васила таъмин намудани пешрафту тараққиёти бесобиқа мебошад. Ҳамин тариқ, солҳои 1936 ва 1937 татбиқи саноатии як қатор лоиҳаҳои хурду миёнаи гидроенергетикӣ оғоз ёфта, ба омӯзиши лоиҳаҳои бузург нерӯи бештари илмию техникӣ сафарбар гардид. Нахустин иншооти барои он давра калони гидроенергетикӣ, ки бо иқтидори 7, 15 мегаватт ба кор даромад, нерӯоҳи Варзоб – 1 буд.

Сохтмони нерӯгоҳҳои хурди обии Тоҷикистон солҳои Ҷанги Бузурги Ватании солҳои 1941 – 1945 низ қатъ нагардид. Соли 1941 навбати аввал ва соли 1945 навбати дуюми нерӯгоҳи обии Хоруғ ба кор дароварда шуд. Соли 1949 навбати дуюми нерӯгоҳи обии Варзоб (14, 5 мегаватт) ва соли 1952 навбати сеюми он (3, 5 мегаватт) ба кор даромад. Дар ҳамин давра сохтмони нерӯгоҳҳои обии Сарбанд, Шаршара ва Марказӣ дар болои рӯди Вахш ва як қатор нерӯгоҳҳои хурд дар Кӯҳистони Бадахшон оғоз ёфт. Солҳои 50 – уми садаи ХХ нақшаи истифодаи захираҳои гидроенергетикии рӯдҳои хурди Тоҷикистон қабул шуд, ки бунёди 956 нерӯгоҳи хурди обиро бо иқтидори аз 50 то 3 ҳазор кВт\с дар назар дошт. То соли 1958 аллакай 53 нерӯгоҳи хурди обӣ бо иқтидори умумии 12 мегаватт бунёд ёфт. То соли 1978 шумораи онҳо ба 69 ва иқтидори умумиашон ба 32 мегаватт расид. Солҳои 40 – ум омодасозии лоиҳаи нахустин нерӯгоҳи обии барои замони худ бузург – Қайроққум дар болои Сирдарё, ки иқтидори лоҳиавияш 126 мегаватт буд, оғоз ёфт.

Соли 1956 агрегати якуми он ба кор даромад. Бо иқтидори пурраяш нерӯгоҳи Қайроққум соли 1957 мавриди баҳрабародорӣ қарор гирифт. Ин нерӯгоҳ ҳам аҳамияти енергетикӣ ва ҳам ирригатсионӣ дорад, зеро қисмате аз минтақаи шимоли Тоҷикистонро бо нерӯи барқ ва киштзорҳои беканори Узбекистону Қазоқистонро бо оби кишоварзӣ таъмин мекунад. Омодасозии лоиҳаи бунёди нерӯгоҳи Норак бо иқтидори 2700 мегаватт соли 1958 баъд аз 26 соли тадқиқоти гуногунсамти илмию амалӣ оғоз ёфт. Омодасозии лоиҳа ба уҳдаи шуъбаи осиёмиёнагии пажӯҳишгоҳи «Гидропроект» – и Маскав дар шаҳри Тошканд вогузор гардид. Нерӯгоҳи обии Норак бо сарбанди сесадметра, ки баландтарин дар ҷаҳон буду ҳаст, соли 1979 пурра ба кор даромад. Соли 1988 иқтидори нерӯгоҳи Норак ба 3000 мегаватт расонда шуд. Нерӯгоҳои Норак ҳам бо ҳама бузургияш ва ҳам дар якҷоягӣ бо нерӯгоҳҳои дигар наметавонист талаботи рӯзафзуни Тоҷикистонро пурра қонеъ намояд. Норасоии барқ дар фасли зимистон – мавсими кам шудани ҳаҷми оби дарёҳо ба назар мерасад. Аз ин хотир, ин норасоӣ дар моҳҳои сард аз ҷониби ҷумҳуриҳои ҳамсоя қонеъ гардонда мешуд. Дар навбати худ ҷумҳуриҳои ҳамсоя ҳаҷми нерӯи барқи ба Тоҷикистон додаашонро дар фасли тобистон аз ҷумҳурии мо бозпас мегирифтанд.

Солҳои 70 – ум омодасозии лоиҳаи бунёди нерӯгоҳи обии Роғун оғоз ёфт ва ин кор низ ба уҳдаи шуъбаи осиёмиёнагии пажӯҳишгоҳи «Гидропроект» – и Маскав дар Тошканд вогузор гардид. Ҷойи таъкид аст, ки мавзеи сохтмони нерӯгоҳи Роғун ҳам солҳои сиюми садаи ХХ муайян шуда, муддати тӯлонӣ мавриди омӯзишу тадқиқоти амиқи илмию амалӣ қарор гирифта буд. Танҳо дар Тоҷикистон ва танҳо бо истифода аз имкониятҳои нерӯгоҳи Норак қарор карда шуд, ки маҷмааи истеҳсолии ҷануби ҷумҳурӣ бунёд ёбад. Ҷузъҳои асосии ин маҷмаа Корхонаи алюминийи Тоҷик (ҳозира Та1со), Комбинати электрохимияваии Ёвон, Корхонаи нуриҳои азотии Калининобод (ҳозира ш. Сарбанд), Корхонаи сементи шаҳри Душанбе ва дигар корхонаҳое ба шумор мерафтанд, ки ҳаҷми зиёди нерӯи барқро истифода мебаранд.

Ҳамин тариқ, ҳадаф аз ба даст овардани истиқлолияти энергетикӣ ва рушди босуботи соҳа пеш аз ҳама: таъмини устувор ва мунтазами ҳамаи истеъмолкунандагон; афзоиши пайвастаи истихроҷи нерӯи барқ; истифодаи манбаъҳои алтернативӣ; баланд бардоштани самаранокии тадбиқи лоиҳаҳои афзалиятноки сармоягузорӣ мебошад.

Дар солҳои аввали истиқлоли давлатии Тоҷикистон бар асари фазои ноороми кишвар ва таъсири ҷонкоҳи муноқишаҳои дохилӣ татбиқи бисёр нақшаҳои соҳаи энергетика чун ҳама бахшҳои дигари ҳаёти ҷомеа мавқуф гузошта шуд. Эмомалӣ Раҳмон, ки сарварии Тоҷикистонро дар солҳои басо душвору сангин ба уҳда гирифт, аз рӯзҳои аввали роҳбарӣ, сарфи назар аз ҳолати ҷангии кишвар ва харобиҳои касношуниди он, таъмини амнияти энергетикӣ ва зиёда аз он, истиқлоли енергетикии кишварро ҳамчун яке аз ҳадафҳои стратегии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди иқтисоди миллӣ ва баланд бардоштани некӯаҳволии мардум муайян намуд. Маҳз ҳамин нақшаю барномаҳои дар асоси дастуру ҳидоятҳои дурандешонаи Сарвари давлат Эмомалӣ Раҳмон таҳиягардида буд, ки мувофиқи имконоти дастдода корҳои созандагӣ оғоз меёфтанд [6].

Санаи 16 ноябри соли 2004 миёни Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҳукумати Федератсияи Русия созишнома дар бораи сохтмони нерӯгоҳи обии Сангтӯда – 1 ба имзо расид ва 21 апрели соли 2005 сохтмони он оғоз ёфт. Иқтидори ин нерӯгоҳ 670 мегаватт буда, аз 4 агрегат иборат мебошад. 15 декабри соли 2006 бо иштироки Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон ва намояндагони воломақоми Федератсияи Русия маҷрои рӯди шӯхи Вахш дар ҷойи бунёди сарбанди нерӯгоҳи Сангтӯда – 1 баста шуд ва оби он ба нақби обпарто равона гардид. Агрегати якуми ин нерӯгоҳ 20 январи соли 2008 ба кор дароварда шуд. 31 июли соли 2009 дар ҳузури Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ва Президенти Федератсияи Русия Димитрий Медведев ҳамаи 4 агрегати нерӯгоҳи обии Сангтӯда – 1 мавриди баҳрабардорӣ қарор гирифт[4].

Санаи 20 феврали соли 2006 бо иштироки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон, вазири нерӯи Ҷумҳурии Исломии Эрон Сайид Парвизи Фаттоҳ, вазири энергетика ва оби Ҷумҳурии Исломии Афғонистон Алҳоҷ Муҳаммад Исмоилхон ва дигар шахсони расмӣ бунёди нерӯгоҳи барқи обии «Сангтӯда – 2» оғоз ёфт. Барои бунёди он харҷи 220 миллион долари амрикоӣ маблағ аз Тоҷикистону Эрон пешбинӣ шуда буд. Тавре аён мегардад, сиёсати обию энергетики Тоҷикистон, ки ба нафъи кулли минтақа равона гардидааст, вақтҳои охир мавриди дастгирии васеи коршиносони байналмилалӣ ва намояндагони воломақоми давлатҳои гуногун ва созмонҳои минтақавию ҷаҳонӣ қарор мегирад. Пуштибониҳои бо далелҳои қотеъ устуворгардида дар доираҳои Созмони Милали Муттаҳид, дигар созмонҳо, Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Ҷумҳурии Федеролии Олмон ва дигар давлатҳои Итиҳоди Аврупо садо медиҳанд. Он рӯз дур нест, ки давлатҳою созмонҳои довталаб барои иштирок дар татбиқи амалии ин лоиҳаи бунёди нерӯгоҳи Сангтӯда – 1 ошкоро ҷаҳду талош намоянд Таҳқиқ ва таҳлили масъалаи моҳияти ба даст овардани истиқлолияти энергетикӣ моро ба хулосаҳои зерин овард:

Якум, бо мақсади таъмини устувори соҳаҳои иқтисодиёти мамлакат ва аҳолии тамоми минтақаҳои он бо нерӯи барқ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба даст овардани истиқлолияти энергетикии кишварро яке аз ҳадафҳои таъхирнопазир ва стратегии давлат эълон намуд.

Дуюм, Ҷумҳурии Тоҷикистон дорои захираҳои бузурги барқароршавандаи гидроэнергетикӣ ва оби тоза мебошад, ки истифодаи оқилонаи онҳо натанҳо ба манфиати сокинони мамлакат, балки ба нафъи кишварҳои минтақа хоҳад буд.

Сеюм, истифодаи васеъ ва босамари нерӯгоҳҳои хурди обӣ ва панелҳои офтобӣ барои инкишофи минбаъдаи иқтисодиву иҷтимоии ноҳияҳои дурдасти куҳистони мамлакат хизмати босазо хохад кард.

Чорум, бо туфайли сохта шудани обамборҳои нерӯгоҳҳо дар атрофи соҳилҳои онҳо садҳо осоишгоҳҳо ва муассисаҳои дигари истироҳатию солимгардонӣ бунёд ёфта, фаъолияти пурсамар доранд.

Панҷум, таъсиси сохтори ягонаи барқӣ - мақсади асосии ҳадаф мебошад.

Нерӯгоҳҳои хурд. Нахустин нерӯгоҳи обӣ дар ҳудуди имрӯзаи кишвари мо ҳанӯз соли 1913 ба кор дароварда шудааст. Авҷи бунёди нерӯгоҳҳои хурд ва омодагӣ ба сохтмони нерӯгоҳҳои бузург ба солҳои 30 – юми садаи 20 рост омад. Сохтмони нерӯгоҳҳои хурди

обии Тоҷикистон давраи Ҷанги Бузурги Ватании солҳои 1941 – 1945 низ қатъ нагардид. Соли 1941 навбати аввал ва соли 1945 навбати дуюми нерӯгоҳи обии Хоруғ ба кор дароварда шуд. Солҳои 50 – уми садаи 20 нақшаи истифодаи захираҳои гидроенергетикии рӯдҳои хурди Тоҷикистон қабул шуд, ки бунёди 956 нерӯгоҳи хурди обиро бо иқтидори аз 50 то 3 ҳазор кВт\с дар назар дошт. То соли 1958 аллакай 53 нерӯгоҳи хурди обӣ бо иқтидори умумии 12 мегаватт бунёд ёфт. То соли 1978 шумораи онҳо ба 69 ва иқтидори умумиашон ба 32 мегаватт расид [2].

Ин аст, ки аз соли 1991 то 2011 дар кишвар 265 нерӯгоҳи хурди обӣ бо иқтидори умумии 23, 3 мегаватт сохта ба кор дароварда шуд. Танҳо дар соли 2011 30 нерӯгоҳи хурди обӣ бо иқтидори аз 15 то 4300 киловатт сохта, ба истифода дода шуд, ки иқтидори умумашон 7339 киловаттро ташкил медиҳад. Ҳоло дар ноҳияҳои дурдасти кишвар 305 нерӯгоҳи хурд ва 2 432 таҷҳизоти барқдиҳандаи офтобӣ мавриди истифода қарор доранд. Ғайр аз ин, ҳоло Барномаи дарозмуддати бунёди нерӯгоҳҳои хурди барқӣ барои солҳои 2009 – 2020 мавриди татбиқ қарор дорад, ки дар доираи он бояд 189 нерӯгоҳи хурди обӣ бунёд ёбад [5].

Санаи 25 июни соли 2010 Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон дар ноҳияи дурдасти Мурғоб ба сохтмони як нерӯгоҳи хурди обӣ оғоз бахшид. Иқтидори лоҳиавии ин нерӯгоҳ 2, 5 ҳазор киловатт\соат буда, бо маблағгузории муштараки Тоҷикистону Олмон бунёд меёбад. Барои сохтмони ин нерӯгоҳ харҷи 30 миллион сомонӣ ба нақша гирифта шудааст. 8 июли соли 2010 Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон дар деҳаи Лангари ноҳияи Кӯҳистони Мастчоҳ як нерӯгоҳи хурди обиро ба истифода супурд, ки иқтидори лоҳиавиаш 70 кВт\с соат аст. Иншооти дигаре, ки аз фаъолияташ мисол меоварем, нерӯгоҳи хурди обии Марзич дар ноҳияи Айнӣ аст. Ин нерӯгоҳ, ки 4300 киловатт\соат иқтидори тавлидотӣ дорад, 26 сентябри соли 2011 бо иштироки Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон ба кор дароварда шуд. Хулласи калом, истифодаи васеъ ва босамари нерӯгоҳҳои хурди обӣ ва ҳам панелҳои офтобӣ дар ноҳияҳои дурдасти кӯҳистон минбаъд боз ҳам ривоҷ хоҳад ёфт, ҳатто баъди ба кор даромадани нерӯгоҳи азими Роғун ҳам.

Нерӯгоҳи Қайроққум. Нерӯгоҳи Қайроққум нахустин нерӯгоҳи барои даврони худ бузурги Тоҷикистон буд, ки дар болои дарёи Сир бунёд шудааст. Омодасозии лоиҳаи ин иншооти гидроенергетикию ирригатсионӣ солҳои 40 – ум садаи ХХ оғоз ёфта, сохтмонаш солҳои 50 – ум анҷом ёфт. Ин нерӯгоҳи иборат аз 6 чарха соли 1957 бо иқтидори 126 мегаватт пурра ба кор дароварда шуд. Иқтидори миёнаи солонааш баробар ба 600 – 700 миллион киловатт нерӯи барқ аст. Барои он солҳо ин, албатта иқтидори баланд буд, аммо ҳоло ҳиссаи ин нерӯгоҳ дар тавлиди нерӯи барқи Тоҷикистон баробар ба 6 фоиз аст.

Нерӯгоҳи Қайроққум бо сарбанди 24 – метра ва обанбори ғунҷоишаш 3, 5 миллиард метри мукааб асосан аҳмияти ирригатсионӣ дорад, зеро аксари кулли заминҳои води Фарғона дар ҳудуди Тоҷикистону Узбекистон ва ҳамчунин Қазоқистон аз ҳамин ҷо обёрӣ мешаван. Дар сурати бо низоми енергетикӣ фаъолият кардан нерӯгоҳи Қайроққум дар фасли зимистон метавонад то 752 миллион киловатт нерӯи барқ истеҳсол намояд. Агар бо низоми ирригатсионӣ кор фармуда шавад, пас ин нишондод то ба 523 миллион киловатт коҳиш меёбад, ки 229 миллион киловатт кам аст. Тайи 56 соли фаъолияти худ нерӯгоҳи Қайроққум, сарфи назар аз тармимҳои ҷорию асосӣ, албатта хеле кӯҳнаю фарсуда гардидааст [1]. Ин буд, ки моҳи январи соли 2009 бар асари садамаи техникӣ ин нерӯгоҳ чанд рӯз пурра аз фаъолият бозмонд. Аз ин хотир ҳоло, нерӯгоҳи Қайроққум бояд пурра навсозӣ карда шавад.

Аз соли 2012 ба ин сӯй сохтмони хатҳои 220 – киловати интиқоли нерӯи барқ аз нерӯгоҳи Қайроққум ба ду самт – ба ноҳияи Аш ва ноҳияи Конибодом оғоз ёфтааст. Дастгоҳҳои барқтақсимкунии нерӯгоҳи Қайроққум низ мавриди навсозӣ қарор доранд [3]. Маҳз ҳамин обанбор аст, ки дар соҳилҳои он садҳо осоишгоҳҳо ва муассисаҳои дигари истироҳатию солимгардонӣ бунёд ёфта, фаъолияти босамар дорад.

Нерӯгоҳҳои Бойғозӣ, Шаршара, Сарбанд ва Марказӣ. Нерӯгоҳи Бойғозӣ дар силсилаи нерӯгоҳҳои обии болои рӯди Вахш бо иқтидори тавлидии 600 мегаватт пас аз Нораку Сангтӯда – 1 дар мақоми сеюм қарор дошта, ҳамасола то 2, 5 милиард киловатт нерӯи барқ истеҳсол мекунад. Ин нерӯгоҳ дорои 4 чарха аст, ки иқтидори ҳар яке баробар ба 150 мегаватт мебошад. Лоиҳакашии нерӯгоҳ солҳои 70 – уми садаи ХХ оғоз ёфта, се чархаи аввали он соли 1985 ва чорумаш соли 1986 ба кор шурӯъ намудааст [2]. Бойғозӣ нерӯгоҳи маҷроӣ буда, асосан аз ҳисоби нерӯгоҳи Норак барқ тавлид менамояд. Нерӯгоҳи Бойғозӣ низ чун ҳамаи дигар нерӯгоҳҳои обӣ саргузашти аҷибу печида дорад. Солҳои 1992 ва 2002 поёнтар аз сарбанди ин нерӯгоҳ ба болои рӯди Вахш ярч фуруд омада, боиси ҷамъ шудани оби бисёр ва ба вуҷуд омадани кӯли азим гардид [3].

Хушбахтона, ду дафъа ҳам бо супориши Президенти кишвар Эмомалӣ Раҳмон чораҳои фаврӣ амалӣ карда шуданд ва сарбанди дар натиҷа ярч бавуҷудомада вайрон ва оби дарё ба маҷрои худ равона карда шуд.

Нерӯгоҳҳои Шаршара, Сарбанд ва Марказӣ нахустин силсилаи нерӯгоҳҳои болои рӯди Вахш мебошад. Ҳарсеи ин нерӯгоҳҳо – се бародарон пайи ҳам дар миёни солҳои 1959 – 1964 ба кор дароварда шудаанд. Иқтидори тавлидии ҳарсе нерӯгоҳ баробар ба 280, 05 мегаватт мебошад. Нерӯгоҳи Шаршара аз 3 чарха иборат буда, 2 – тои он дорои иқтидори тавлидии 10, 8 ва сеюмаш 8, 35 мегаватт нерӯи барқ мебошад. Иқтидори умумии нерӯгоҳ ба 29, 95 мегаватт мерасад. Ин нерӯгоҳ аз сегона нахустин буда, соли 1959 ба кор дароварда шудааст. Солҳои 1962 ва 1963 бародари дуюми сегона – нерӯгоҳи Сарбанд бо иқтидори умумии 240 мегаватт ба кор даромад. Ин нерӯгоҳ аз 6 чарха иборат буда, ҳар яке дорои иқтидори аз 35 то 45 мегаватт мебошанд. Соли 2012 дар доираи нақшаи навсозии нерӯгоҳи Сарбанд чархаи сеюми он бо таҷҳизоти ёридиҳандааш иваз карда шуд. Иқтидори чархаи нав, ки бо технологияи навтарин сохта шудааст, 45 мегаватт аст. Чархаи пешина 35 мегаватт нерӯи барқ тавлид мекард. Додари хурдии сегона – нерӯгоҳи Марказӣ мебошад, ки бо иқтидори умумии 15, 1 мегаватт соли 1964 ба кор дароварда шуд. Дар ин нерӯгоҳ 2 чарха васл гардидааст, ки иқтидори ҳар яке ба 7, 55 мегаватт баробар аст.

АДАБИЁТ

1. Бойгонии Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон.-П.15.-В.16.
2. Бойгонии Вазорати нақлиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маводҳои солҳои 2010 – 2014, 2015 - 2019.
3. Бойгонии Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон. Маводҳои солҳои 2010 – 2014, 2015 - 2019.
4. Бойгонии Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон.-П.15.-В.9.
5. Бойгонии давлатии марказии Ҷумҳурии Тоҷикистон. - Х.2056,2057,2058.
6. Рузнома Ганҷ. www. gst. tj Рӯзнома аз соли 1966 нашр мешавад.

УДК 657.1

Рачабова Ш. И.

ТАШКИЛИ НИЗОМИ БАҲИСОБГИРӢ- ТАҲЛИЛИ ТАЪМИНОТИ ИДОРАКУНИИ АМАЛИЁТҲОИ БОНКӢ

Дар мақола ҷанбаҳои ташкилии фароҳамоварии низоми босамари баҳисобгирӣ-таҳлилии фаъолияти амалиётии бонкҳои тиҷоратӣ мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст.

Диққати асосӣ ба унсурҳои баҳисобгирӣ ва таҳлилии низоми идоракунии фаъолияти бонкҳо дар шароити мавҷудияти хавфҳо равона карда шуда, дар асоси омӯзиши назария ва амалияи ташкили фаъолияти бонкӣ механизми ташаккули низоми иттилоотии баҳисобгирӣ ва дастгирии таҳлилии амалиёти бонкӣ пешниҳод карда шудааст. Инчунин, таҳлили усулҳои нархӣ ва ғайринархии идоракунии захираҳои молиявӣ мавриди пажӯҳиш қарор дода шуда, пешниҳодоти мушаххас оид ба истифодаи амалии онҳо коркард гардидааст.

Вожаҳои калидӣ: баҳисобгирии муҳосибӣ, таҳлили молиявӣ, қарорҳои идоракунӣ, селаҳои воситаҳои пулӣ, захираҳои молиявӣ, хавфи бонкӣ, аудит.

Раджабова Ш.И.

ОРГАНИЗАЦИЯ СИСТЕМЫ УЧЕТНО-АНАЛИТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ УПРАВЛЕНИЯ БАНКОВСКИМИ ОПЕРАЦИЯМИ

В статье рассматриваются организационные аспекты разработки эффективной учетно-аналитической системы операционной деятельности коммерческих банков. Основное внимание направлено на учетно-аналитические элементы системы управления банками в условиях наличия рисков и на основе изучения теории и практики организации банковской деятельности предложен механизм формирования информационной системы учетно-аналитического обеспечения банковских операций. Также изучен анализ ценовых и неценовых методов управления финансовыми ресурсами и разработаны конкретные предложения по их практическому использованию.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, финансовый анализ, управленческие решения, движение денежных средств, финансовые ресурсы, банковский риск, аудит.

Rajabova Sh.I.

ORGANIZATION OF A SYSTEM OF ACCOUNTING AND ANALYTICAL SUPPORT FOR BANKING OPERATIONS MANAGEMENT

The article deals with the organizational aspects of the development of an effective accounting and analytical system for the operational activities of commercial banks. The main attention is directed to the accounting and analytical elements of the bank management system in the presence of risks and, based on the study of the theory and practice of organizing banking activities, a mechanism for the formation of an information system for accounting and analytical support of banking operations is proposed. The analysis of price and non-price methods of managing financial resources was also studied and specific proposals for their practical use were developed.

Key words: accounting, financial analysis, management decisions, cash flow, financial resources, banking risk, audit.

Гузориши масъала. Мақсади низоми таъминоти баҳисобгирӣ-таҳлилии идоракунии амалиётҳои бонкӣ аз таъмини истифодабарандагони манфиатдори берунӣ ва дохилӣ, ки қарорҳои идоракунии асоснокро барои ихтисори хавфҳо ва баландбардории сифати хизматрасонӣ ба мизоҷон бонк нигаронидашударо қабул менамоянд, бо маълумоти босифат ва саривақтии иқтисодӣ иборат мебошад. Вазифаҳои зерини низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва дастгирии таҳлилии идоракунии амалиёти бонкӣ маълуманд[1, с. 8]:

- функсияи иттилоотӣ аз ҳадафҳои асосии баҳисобгирии муҳосибӣ бармеояд;
- таъминот бо иттилооти босифат, муфид, боэътимод, саривақтӣ оид ба вазъи молиявӣ ва натиҷаҳои фаъолияти бонк;

- функсияи назорат барои арзёбии самаранокии истифодаи захираҳо ва амалӣ намудани назорати мунтазами амалиёти бонкӣ зарур аст;

- вазифаи таҳлилӣ амалӣ намудани он дар асоси маълумоти таҳлили иқтисодии фаъолияти бонкӣ ва истифодаи усулҳои иқтисодию оморӣ мебошад, ки имкон медиҳад механизмҳои баланд бардоштани самаранокии фаъолияти бонк таҳия карда шаванд;

- вазифаи баҳисобгирӣ аз ҷамъоварӣ, бақайдгирӣ ва коркарди маълумоти баҳисобгирӣ, таъмин намудани кормандон бо маълумоти муҳосибии дарачаи дахлдори сифат иборат аст. Вазифаҳои асосии низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва таъминоти таҳлилии амалиёти бонкӣ иборатанд аз[3, с.3]:

- ташкили баҳисобгирии самараноки пулию қарзӣ ва ҳисоботи фаврӣ, таъмини идоракунӣ ва ба бонк пешниҳод намудани маълумоти саривақтӣ ва боэътимоди баҳисобгирии муҳосибӣ;

– коркарди автоматии иттилооти таҳлилӣ бо истифода аз усулҳои муосири таҳлили оморӣ;

– таҳия ва татбиқи тадбирҳо оид ба баланд бардоштани сифати хизматрасонии ҳисоббаробаркунӣ ва хазинавӣ ва васеъ намудани доираи хизматрасониҳои бонкӣ;

– муҷаҳҳазгардонии таҷҳизоти бонкӣ бо мақсади беҳтар хизмат расонидан ба шумораи зиёди муштариён;

-ташкили назорати самараноки дохилии амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ, муайян намудани омилҳое, ки ба фаъолияти бонк таъсири манфӣ мерасонанд;

– баланд бардоштани малакаи касбӣ, суръатбахшии хизматрасонӣ ва муносибати хушмуомила нисбат ба муштарӣ дар байни кормандони бонк.

Мақсади пажӯҳиш. Таҳқиқот ба муайян намудани асосҳои ташкили низоми баҳисобгирӣ - таҳлилии идоракунии амалиётҳои бонкӣ дар шароити мавҷудияти хавфҳои ҳамроҳикунандаи фаъолияти муассисаҳои қарзӣ, муқаррарсозии унсурҳои асосии низоми мазкур ва пешбинии самтҳои афзоиши самаранокии он бахшида шудааст.

Таҳлили интишорот ва таҳқиқоти охирин. Таҳқиқи амиқи интишорот вобаста ба мавзӯи мазкур нишон медиҳад, ки ҷанбаҳои ташкили низоми баҳисобгирӣ- таҳлилӣ ва баҳисобгирӣ – назоратии идоракунии амалиётҳои бо хавф фарогирии бонкӣ мавриди пажӯҳиш аз ҷониби олимони ватанӣ қарор нагирифтаанд. Баъзе хусусиятҳои ташкили идоракунии фаъолияти амалиётии муассисаҳои қарзӣ, ташкили низоми баҳисобгирӣ ва ҳисоботӣ дар асарҳои олимон Қавмиддинов Қ., Ашӯров Ғ.Д., Давлатов А.А. ва дигарон мавриди баррасӣ қарор гирифта, масъалаҳои ташаккули низоми босамари баҳисобгирӣ-таҳлилии идоракунии амалиётҳои бонкӣ таҳқиқоти амиқро талаб менамояд.

Пешниҳоди натиҷаҳои таҳқиқот. Дар асоси омӯзиши сарчашмаҳои гуногуни адабиётӣ ва таҳлили фаъолияти амалии ташкилотҳои қарзӣ ба мақсад мувофиқ мешуморем, ки низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва таъминоти таҳлилии амалиёти бонкӣ дар шакли дар расми 1 овардашуда ташкил карда шавад.

Мо комилан ба андешаи муҳаққиқ Давлатов А.А. ҳамақидаем, ки ташкили баҳисобгирии муҳосибӣ бояд таъминоти муносиби меъёрӣ- ҳуқуқӣ дошта бошад ва маҳз иттилооти баҳисобгирӣ омили асосии идоракунии самараноки муассисаҳои қарзӣ аст[2, с. 13].

Низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва дастгирии таҳлилии амалиёти бонкӣ дар доираи низоми иттилоотии идоракунии бонкӣ амал мекунад, ки сохторҳои ташкилӣ (роҳбарӣ ва шӯъбаи бонк), технологияҳои иттилоотӣ (таҷҳизоти компютерӣ ва таъминоти барномавӣ) ва пойгоҳи додаҳоро дарбар мегирад, ки тамоми маълумоти муҳосибӣ ва таҳлилиро дар бораи фаъолияти бонкӣ дар бар мегирад. Дар рафти фаъолияти низом, пеш аз хама, бояд

ваколатхои субъектхои сохтори ташкилии бонк барои хамохангсозии фаъолияти низоми бахисобгири ва таъмини тахлилии амалиёти бонки тақсим карда шаванд.

Расми 1. Механизми ташаккули низоми иттилоотии баҳисобгирӣ ва дастгирии таҳлилии амалиёти бонкӣ.

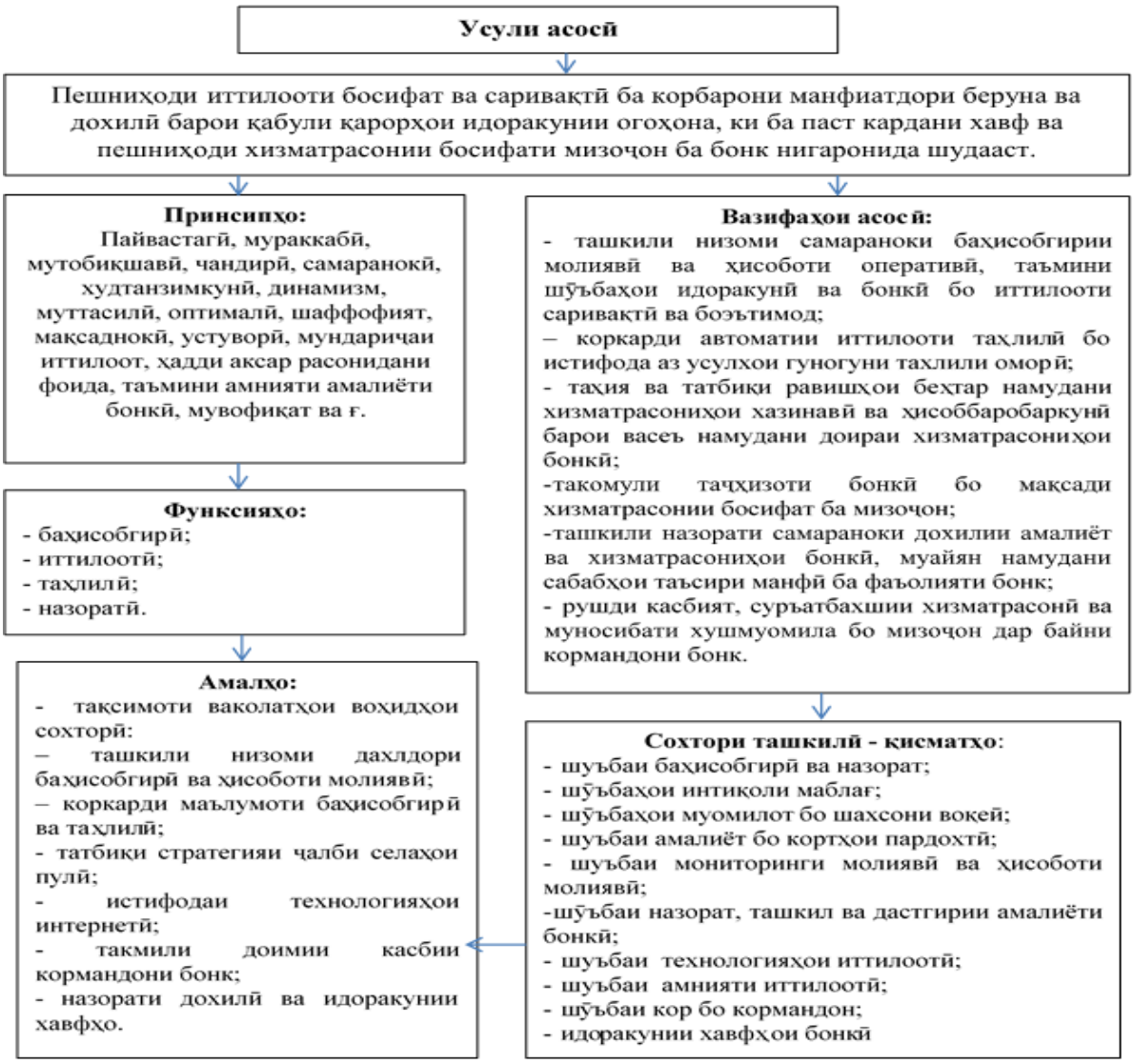

Манбаъ: аз ҷониби муаллиф таҳия шудааст.

Масалан, шуъбаи баҳисобгирӣ ва назорати амалиёти бонкӣ, шӯъбаи муомилоти пулӣ ва шӯъбаи мониторинги пулию қарзӣ ва ҳисоботи молиявӣ барои ташкили самараноки баҳисобгирии пулии амалиёти бонкӣ ва сари вақт пешниҳод намудани иттилооти оперативӣ ва ҳисоботҳо оид ба ҳаракати маблағҳо барои раванд масъуланд.

Дар марҳилаи навбатӣ коркарди иттилооти баҳисобгирии муҳосибӣ ва таҳлилӣ анҷом дода мешавад, ки барои таъмини идоракунӣ ва қабули қарорҳо аз ҷониби корбарони дохилӣ ва берунӣ зарур аст. Натиҷаи таҳлили иттилооти воридшуда таҳия ва татбиқи чорабиниҳои барномавӣ мебошад, ки ба интенсификатсияи воридшавии воситаҳои пулӣ ба суратҳисоби бонкӣ, баланд бардоштани самаранокӣ ва сифати хизматрасонии ҳисоббаробаркунӣ- хазинавӣ мусоидат мекунанд.

Ин равиш имкон медиҳад, ки захираҳои молиявии зарурӣ барои фаъолияти бомуваффақияти қарздиҳӣ ва сармоягузорӣ, ки ба баланд бардоштани даромаднокӣ ва оптимизатсияи селаҳои воситаҳои пулӣ нигаронида шудаанд, тавлид карда шаванд. Барои

оптимизатсияи зарурии селаҳои воситаҳои пулӣ роҳбарияти бонк усулҳои гуногуни идоракунии маблағҳои ҷалбшуда – нархӣ ва ғайринархиро истифода мебарад [6, с.25].

Усулҳои нархӣ истифодаи меъёри фоизи пасандозҳоро ҳамчун воситаи асосии рақобат барои маблағҳои озоди шахсони вокеӣ ва ҳуқуқӣ дар назар доранд. Афзоиши меъёри пешниҳодкардаи бонк имкон медиҳад, ки захираҳои иловагӣ ҷалб карда шаванд, дар ҳоле ки нигоҳдорӣ ё кам кардани меъёри пасандозҳо дар ҳоле сурат мегирад, ки бонк дорои захираҳо аз ҳад зиёд гардидааст ё барои ҷойгиркунии онҳо минтақаҳои фоидаовар вуҷуд надоранд. Барои усулҳои ғайринархии идоракунии маблағҳои ҷалбшудаи бонк истифодаи усулҳои гуногуни ҳавасмандгардонии муштариён, ки бевосита ба тағйироти меъёрҳои амонат алоқаманд нестанд, хос аст.

- реклама; баланд бардоштани сатҳ ва мураккабии хизматрасонӣ; васеъ намудани доираи маҳсулоти бонкӣ;

– хизматрасониҳои ройгони иловагӣ; ҷойгиршавии филиалҳо дар ҷойҳои наздик ба мизоҷон;

– мутобиқ кардани ҷадвали корӣ ба талаботи муштариён;

- гузаронидани лотерея дар байни муштариён;

- фиристодани ройгони изҳороти суратҳисоб,

– кушодани пасандозҳо барои кӯдакони навзод ҳамчун тӯҳфа аз бонк;

- насби банкоматҳо дар ҷойҳои ҷамъиятӣ;

– истифодабарии хидматҳои онлайнӣ барои хизматрасонӣ ба мизоҷон,

– ирсоли табрикоти идона ва тӯҳфаҳо ба мизоҷон аз номи роҳбарияти бонк ва ғайра.

Усулҳои идоракунии ғайринархӣ ба тадқиқоти маркетингии он сегменти бозоре, ки бонк хизмат мерасонад, омӯзиши талаботи муштариён, таҳияи воситаҳои нави молиявӣ ва амалиётҳо асос ёфтааст. Дар айни замон истифода бурдани усулҳои ғайринархӣ серхароҷот меафтанд. Аз ин рӯ, ҳангоми интихоби усули идоракунии маблағҳои қарзӣ роҳбарияти бонк бояд хароҷоти вобаста ба баланд бардоштани меъёри пасандозро бо хароҷоти ҷорӣ намудани усулҳои ғайринархӣ муқоиса намояд.

Тибқи тадбирҳои барномавӣ, пешниҳод карда мешавад, ки афзоиши сифат ва суръати хизматрасонии амалиёти хазинавӣ ва ҳисоббаробаркунӣ [4, с.18] тавассути барқарор намудани таҷҳизоти бонкӣ ва такмил додани низоми иттилоотии бонк, ҷорӣ намудани технологияҳои муосири интернетӣ барои хизматрасонии хазинавӣ ва ҳисоббаробаркунӣ ба роҳ монда шавад [4, с. 19].

Фаъолияти бомуваффақияти низом кадрҳои баландихтисосро талаб мекунад, бинобар ин на танҳо ҷалби роҳбарони ботаҷриба муҳим аст, балки малака, таълим ва тарбияи кормандони бонкро пайваста такмил додан лозим аст.

Барои муайян кардани хароҷоти умумии татбиқи он низоми баҳисобгирии муҳосибӣ ва таъминоти таҳлилии амалиёти бонкӣ бояд пайваста санҷида ва назорат карда шавад. Низоми назорати дохилӣ бояд ба қадри кофӣ чандир бошад, ки ба тағйирот дар технологияҳои навтарин, тағирёбии динамикаи тағирёбии амалиёт, қурби асъор, пайдоиши пешниҳодҳои нави рақобатпазири молиявӣ ва ғайра вокуниш нишон диҳад.

Мақсади ҷузъи таҳлилии идоракунии бонкӣ фароҳам овардани шароит барои ба даст овардани натиҷаҳои дилхоҳи молиявӣ бо нигоҳ доштани сатҳи зарурии вазъи молиявии он мебошад[5, с. 109]..

Баҳодиҳии молиявӣ имкон медиҳад, ки дараҷаи ноил шудан ба ҳадафҳои идоракунӣ, яъне. самаранокии он муайян карда шавад; дар баробари ин, вазъи молиявии бонк бештар самаранокии идоракунии молиявии онро назар ба идоракунӣ тавсиф мекунад, Дар бонкҳо роҳбарони сатҳҳои гуногун ба ҳалли масъалаҳои вобаста ба арзёбии вазъи молиявӣ, интихоби нишондиҳандаҳо ва воситаҳои татбиқи он диққати ҷиддӣ медиҳанд, аммо ин асосан дар доираи татбиқи баъзе намудҳои идоракунӣ: дороиҳо, ӯҳдадориҳо, сармоя, хавфҳо, ки дар он ҳар як гурӯҳи менеҷерҳо барои пешбурди самараноки тиҷорат дар соҳаи

кори худ масъуланд, сурат мегирад. Чунин ташкили таҳлил имкон медиҳад, ки хатарҳои марбут ба идоракунӣ пароканда карда шаванд.

Мақсади таҳлили бонкҳо, ки аз ҷониби шӯъбаҳои таҳлилии бонкҳои гуногун пайваста гузаронида мешавад, оптимизатсияи хавфи қарзӣ барои амалиёти фаъоли бонк мебошад. Натиҷаи амалии таҳлил, чун қоида, муқаррар намудани ҳудуди амалиёти фаъол бо бонки таҳлилшаванда мебошад, ки аз он зиёд шуда наметавонад. Хусусияти фарқкунандаи бисёр усулҳо дар он аст, ки зарурати пешниҳоди арзёбии умумии маҷмӯи вазъи молиявии бонк дар асоси натиҷаҳои таҳлил (чунон ки дар рейтингҳо), пешгӯии қобилияти пардохтпазирии бонки контрагент пас аз як муддати кӯтоҳи вақт (1-3 моҳ) кофӣ аст, мавҷуд нест.

Хусусияти фарқкунандаи тахлили аудитории ҳисоботи молиявии бонк ин тамаркузи он ба муайян намудани самтҳои мушкилотдори баҳисобгирии муҳосибӣ, он самтхое мебошад, ки ба онхо диққати ҷиддӣ додан лозим аст (миқдори зиёди расмиёти аудиторӣ). Тағйироти ғайримуканрарии моддаҳои тавозунӣ, таносуби ғайриоддии нишондиҳандаҳои алоҳидаи ҳисоботӣ ва ғайра ошкор карда мешаванд. Хусусияти усулҳо хусусияти омехтаи онҳост: ҳисоботи молиявӣ аз нуқтаи назари фаҳмиши аудиторон дар бораи фаъолияти ин субъекти хоҷагидорӣ, ки онҳо дар рафти санҷишҳои қаблӣ ба даст овардаанд, таҳлил карда мешаванд.

Арзёбии вазъи молиявии бонки тиҷоратӣ якчанд ҳадафҳоро дорад:

– муайян намудани вазъи молиявӣ;

– муайян намудани тағйироти вазъи молиявӣ дар заминаи фазоӣ ва замонавӣ;

– муайян намудани омилхои асосие, ки боиси тағйироти вазъи молиявӣ мегарданд;

- пешгӯии тамоюлҳои асосии вазъи молиявӣ.

Хулосаҳо ва самтҳои таҳқиқоти минбаъда. Ҳамин тариқ, вазифаи асосии баҳодиҳии вазъи молиявӣ сари вақт ошкор ва бартараф намудани камбудиҳои фаъолияти молиявӣ ва дарёфти захираҳо барои беҳтар намудани вазъи молиявии бонки тиҷоратӣ ва қобилияти пардохтпазирии он мебошад. Дар ин ҳолат зарур аст:

1) баҳодиҳии иҷроиши нақшаи дохилшавии захираҳои молиявӣ ва истифодабарии онҳо аз мавқеъи беҳтаргардонии вазъи молиявии бонки тиҷорати дар асоси омӯзиши алоқамандии сабабӣ- натиҷавии нишондиҳандаҳои гуногуни фаъолияти амалиётӣ;

2) пешгӯӣ намудани натиҷаҳои имконпазири молиявӣ, даромаднокии иқтисодӣ дар асоси шароити воқеии фаъолияти хоҷагидорӣ ва мавҷудияти захираҳои худӣ ва қарзӣ ва моделҳои таҳияшудаи вазъи молиявӣ бо вариантҳои гуногуни истифодаи захираҳо;

3) коркарди тадбирҳои мушаххас оид ба истифодаи самараноктари захираҳои молиявӣ ва мустаҳкам намудани вазъияти молиявии бонк.

Мо чунин мешуморем, ки асоси баҳодиҳии ҳамаҷонибаи вазъи молиявӣ таҳлили ҳисоботи молиявии ташкилот мебошад. Таҳлили ҳисоботи молиявӣ равандест, ки тавассути он вазъи молиявии гузашта ва ҷорӣ ва фаъолияти ташкилот баҳо дода мешавад. Ҳамзамон мақсади асосӣ арзёбии фаъолияти молиявию хоҷагидории ташкилоти тиҷоратӣ дар робита бо шароити ояндаи мавҷудият мебошад.

Моҳияти чунин таҳлил дар ҷустуҷӯи манбаъҳои молиявии рушди бонки тиҷоратӣ, инчунин муайян намудани самтҳои сармоягузории самараноки захираҳои молиявӣ ва ҳалли дигар масъалаҳои ба ин монанд иборат аст. Муваффақият бештар ба омӯзиши ҳамаҷониба, мунтазам ва бодиққати ҳисоботи молиявӣ вобаста аст.

Натиҷаҳои арзёбии ҳисоботи молиявӣ барои муайян кардани мушкилоти идоракунӣ, фаъолияти амалиётӣ ва молиявӣ, интихоби соҳаҳои сармоягузорӣ, баҳодиҳии фаъолияти роҳбарияти ташкилот, инчунин пешгӯии нишондиҳандаҳои алоҳидаи он ва фаъолияти молиявии умумии ташкилот истифода мешаванд. Маҳз баҳодиҳии вазъи молиявӣ асоси таҳияи сиёсати молиявии бонки тиҷоратӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, низоми таъминоти баҳисобгирии муҳосибӣ ва дастгирии таҳлилии амалиёти бонкӣ ҳамчун маҷмӯи модулҳои низоми иттилоотии идоракунии бонкӣ амал

мекунад, ки имконияти гузаронидани ислоҳот ва такмили заруриро барои баланд бардоштани сифати коркарди иттилооти идоракунӣ фароҳам меоварад.

АДАБИЁТ

1. Ашуров Г.Д. Азизмуродов Ш.Х. Учет операций в коммерческих банках [Текст] // Учебное пособие на тадж. языке - Душанбе, Полиграфкомбинат, 2009. - 305с.
2. Давлатов А.А. /Инкишофи назария ва амалияи ошкорсозӣ ва пешниҳоди маълумоти молиявӣ дар соҳаи бонкӣ//Автореферати диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD) – Душанбе, 2023, - 24 с.
3. Котова К.Ю. Информационная модель учетно-аналитического обеспечения деятельности коммерческого банка: вызовы современности // Экономический анализ: теория и практика. 2015. №38. - С. 2-13.
4. Курныкина О.В. Совершенствование отчетности и информационно-аналитического обеспечения деятельности коммерческих банков// Экономическая теория в XXI веке: поиск эффективных механизмов хозяйствования: материалы II международной научно-практической конференции (Полоцк, 20–21 окт. 2016 г.) / под ред. И. В. Зеньковой; Министерство образования Р. Беларусь, Полоцкий государственный университет. - Новополоцк: ПГУ, 2016. - Ч. 2. - С. 17-23.
5. Какушкина М.А., Коровина Л.М., Баева Е.А. Учетно-аналитическое обеспечение бизнес-процессов банка: расчетные операции // Социально-экономические явления и процессы. Т. 12, № 6, 2017. - С. 105-111.
6. Кавмиддинов К.К. “Бухгалтерский учет в банках”, [Текст]: учебник под редакции академика Т.Н.Назарова, Душанбе, Издательство “Шарки озод”-2003, 436 с.

УДК 334+338

Сафаров Ҷ.А.

РАҚАМИКУНОНИИ ҶАРАЁНИ ФАЪОЛИЯТИ СОҲИБКОРИИ ИНФИРОДӢ ВА РОҲҲОИ ТАКМИЛИ ОН

Дар асоси таҳлили фаъолияти соҳибкорӣ ва нақши он дар рушди иқтисодии мамлакат дар мақолаи мазкур раванди ҷорӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ аз ҷониби шахсони воқеӣ дар даврони соҳибистиқлолии кишвар ва ҷараёни рушди он то имрӯз дида баромада шуда, мавриди тадқиқоти илмӣ қарор дода шудааст. Инчунин масъалаи танзим ва дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкории инфиродӣ ва рақамикунонии босурат қариб ҳамаи ҷанбаҳои ҳаёти инсониро дахл намуда, асосан соҳаҳои сиёсӣ, маданӣ, иқтисодӣ, молиявӣ ва иҷтимоиро фаро гирифта,он дар мамлакат мавриди омӯзиш қарор дода шуд. Нишондиҳандаҳои рақамӣ аз маълумотҳои сатҳи микро ва макроиқтисодӣ иборат мебошанд. Чунин нишондиҳандаҳо барои коркард, тасдиқ намудан, минбаъда ба амал баровардани сиёсати иҷтимоию иқтисодии мамлакат зарур ба ҳисоб мераванд.

Калидвожаҳо: соҳибкорӣ, соҳибкории инфиродӣ, рушди соҳибкорӣ, рақамикунонии босурати фаъолияти соҳибкории инфиродӣ, дастгирии давлатии фаъолияти соҳибкорӣ, бақайдгирии субъектҳои соҳибкорӣ, фаъолият тибқи патент, соҳаҳои сиёсӣ, маданӣ, иқтисодӣ, молиявӣ ва фаъолият тибқи шаҳодатнома.

Сафаров Дж.А.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ПУТИ ЕЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

На основе анализа предпринимательской деятельности и ее роли в экономическом развитии страны, в данной статье рассматривается процесс внедрения предпринимательской деятельности отдельными лицами в эпоху независимости страны и процесс ее развития до сегодняшнего дня и подвергается научному исследованию. Также вопрос регулирования и государственной поддержки индивидуальной предпринимательской деятельности и стремительной цифровизации затрагивает практически все стороны жизни человека, в основном охватывая политическую, культурную, экономическую, финансовую и социальную сферы, и изучался в стране. Цифровые индикаторы состоят из данных микро- и макроэкономического уровня. Такие показатели считаются необходимыми для разработки, утверждения и дальнейшей реализации социально-экономической политики страны.

Ключевые слова: предпринимательство, индивидуальное предпринимательство, развитие предпринимательства, цифровизация индивидуальной предпринимательской деятельности, государственная поддержка предпринимательской деятельности, регистрация субъектов предпринимательства, деятельность по патенту, политическая, культурная, экономическая, финансовая сферы и деятельность по сертификату.

Safarov J.A.

DIGITALIZATION OF INDIVIDUAL ENTREPRENEURIAL ACTIVITIES AND WAYS OF ITS IMPROVEMENT

Based on the analysis of business activity and its role in the economic development of the country, in this article, the process of introducing business activity by individuals in the era of the country's independence and the process of its development until today are examined and subjected to scientific research. Also, the issue of regulation and state support of individual business activity and rapid digitization touches almost all aspects of human life, mainly covering political, cultural, economic, financial and social spheres, and it was studied in the country. Also, the issue of regulation and state support of individual business activity and rapid digitization touches almost all aspects of human life, mainly covering political, cultural, economic, financial and social spheres, and it was studied in the country.

Keywords: entrepreneurship, individual entrepreneurship, entrepreneurship development, digitalization of individual entrepreneurial activity, state support of entrepreneurial activity, registration of business entities, activity according to patent, political, cultural, economic, financial spheres and activity according to certificate.

Ҷумҳурии Тоҷикистон бо баробари ба даст овардани Истиқлолияти давлатӣ ислоҳоти иқтисодӣ роҳандозӣ намуда, мамлакат роҳи пешравии хоҷагидориашро тибқи иқтисоди бозорӣ муайян намуд. Гузариш аз иқтисодиёти амалкунандаи нақшавӣ ба иқтисодиёти бозорӣ хело давраи тулониро дар бар гирифта, дар баъзе аз соҳаҳо то ҳол идома дорад.

Зимни вохӯрии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо кормандони соҳаҳои молия, андоз, гумрук ва бонкдории кишвар рӯзи 10.05.2019 чунин изҳор намуданд; “Дар ин самт гузаштан ба стандарҳои байналмилалии баҳисобгирии муҳосибӣ ва автоматикунонии ҳисобот мисол шуда метавонад, ки дар ҷумҳурӣ ҳанӯз пурра ҷорӣ нагаштаанд. Инчунин, масъалаи рақамикунонии иқтисодиёт, ки дар меҳвари асосии сиёсати иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон

қарор дорад, дар баъзе аз соҳаҳо ҳанӯз ҳам суст ба роҳ монда шудааст” [1].

Паҳн гаштани технологияҳои рақамӣ самтҳои афзалиятноки рушди таърихӣ, ҷамъиятӣ ва иқтисодии мамлакатҳои зиёдро дар бар мегирад.

Рақамикунонии босурат қариб ҳамаи ҷанбаҳои ҳаёти инсониро дахл намуда, асосан соҳаҳои сиёсӣ, маданӣ, иқтисодӣ, молиявӣ ва иҷтимоиро фаро гирифтааст.

Иқтисод дар ҳар марҳилаи рушди иҷтимоию таърихӣ ба маънои аслӣ як навъ фазои рақамӣ маҳсуб шуда, нишондиҳандаҳои фоида, зарар, хароҷот, даромад, меъёри андозҳо, манбаи андоз, сатҳи таваррум, буҷет, ММД ва ғайра, ҳамчунин истилоҳоти иқтисодӣ бо рақамҳо ифода ёфтаанд.

Нишондиҳандаҳои рақамӣ аз маълумотҳои сатҳи микро ва макроиқтисодӣ иборат мебошанд. Чунин нишондиҳандаҳо барои коркард, тасдиқ намудан, минбаъда ба амал баровардани сиёсати иҷтимоию иқтисодии мамлакат заруранд.

Дар шароити муосир, иқтисоди рақамӣ пеш аз ҳама, ташаккули ҷомеаи инноватсионии иттилоотиро дар назар дорад ва ба ақидаи мо чунин омилҳоро дар бар мегирад:

-ҷамъ овардани маълумот ба тариқи элетронӣ ва мубодилаи он;
-истифодаи асъорҳои нави рақамӣ;
-муносибатҳои виртуалии иқтисодӣ;
-кам кардани талабот ба инфрасохтори вазнини нақлиёт;
-кам кардани хароҷоти тиҷорат;
-аз байн рафтани бозорҳои анъанавӣ ва ғайра.

Иқтисоди рақамӣ бо ибораи оддӣ чиро дар бар мегирад? Дар асл, ин системаи муносибатҳои иқтисодӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ мебошад, ки ба эҷод, тақсим, татбиқи технологияҳои рақамӣ ва ҳисоббарорӣ ва мутаносибан маҳсулоти ба он алоқаманд асос ёфтааст. Ин раванд пеш аз ҳама ба фаъолияти ширкат, тарзи зиндагӣ, таҳсилот, шуғли одамон, механизми ҳамкории байни давлат ва шаҳрвандон, аз ҷумла хизматрасониҳои гуногун таъсир мерасонад.

Рақамикунонии иқтисодиёт торафт рушд ёфта, моделҳои принсипиалии нави соҳибкорӣ ва технологияҳои татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ ҷорӣ карда мешаванд.

Имрӯз баъзе аз соҳибкорони инфиродӣ бо истифода аз технологияҳои электронӣ фурӯши мол, кор ва хизматрасониҳои худро ба роҳ монда, дар шабакаҳои интернетӣ сайтҳои махсуси худро мекушоянд. Инчунин, онҳо бисёре аз маҳсулоти молиявӣ аз қабили қарзҳо, сармоягузорӣ, пардохтҳо ва ғайраро тавассути Интернет ё алоқаи мобилӣ дастрас менамоянд.

Бо пардохти андоз, хизматрасонии манзилию коммуналӣ аз тариқи смартфон, дархости қарз бо пешниҳоди дархости онлайн дар вебсайти бонк ё харидани саҳмияҳо дар биржа дигар ҳеҷ касро ба ҳайрат намеорад. Дастрасӣ ба маълумот дар ҳама ҷо дар ҳама вақт имконпазир аст, шарти асосӣ мавҷудияти Интернет мебошад.

Ба андешаи мо, афзалиятҳои иқтисоди рақамӣ инҳо ба ҳисоб мераванд;

- иқтисоди рақамӣ ба рушди иқтисодию иҷтимоӣ бо роҳи осон ва фаврӣ иҷро намудани амалиётҳои гуногун, таъсири мусбӣ мерасонад;
- бисёре аз молҳо, хизматрасониҳо ё корҳоро ба воситаи Интернет пайдо карда, онлайн пардохт кардан имконпазир аст, ки ин вақтро сарфа мекунад;
- бо шарофати рушди технологияҳои электронӣ ва иттилоотӣ дастрас намудани ҳама гуна молу хизматрасонӣ, мустақиман аз дасти аввал бе ҷалби миёнаравҳо. Имрӯз қариб ҳама чизро метавон онлайн фармоиш дод;
- фурӯши мустақим афзун шуда, хароҷоти фурӯш, маркетинг, нақлиёт ва логистика кам мешавад;
- шаффофияти пешбурди тиҷорат. Аксарияти транзаксияҳо дар иқтисодиёти рақамӣ ба тариқи маҷозӣ анҷом дода мешаванд, маълумот дар бораи хариду фурӯш ба мақомоти андоз дастрас мешавад. Ин барои коҳиш додани ҳаҷми иқтисоди ғайрирасмӣ, муборизa бо фасод

ва нақшаҳои қаллобӣ мусоидат мекунад.
- баланд бардоштани рақобатпазирии истеҳсолоти ватанӣ, васеъ намудани ҷуғрофияи пешбурди тиҷорат.

Ба ақидаи мо, иқтисоди рақамӣ аз норасоиҳо низ орӣ набуда, чунинанд;
- афзоиши сатҳи қаллобӣ - амнияти иттилоотӣ аз нигоҳи ҳифзи ҳуқуқӣ, ва техникӣ бояд таъмин карда шавад;
- афзоиши бекорӣ - дар шароити ба вуҷуд омадани касбу кори нав, баъзе аз ихтисосҳо куҳна шуда, аҳамияти худро гум карда истодаанд;
- тафовути технологӣ – воридшавии пурра ба иқтисодиёти рақамӣ дар сурати мавҷуд будани имконияти технологию интернетӣ имконпазир мегардад.
- нобаробарии рақамӣ - рақамисозии универсалӣ барои ҳама дастрас нест. Мисол, барои гирифтани баъзе аз хидматҳои давлатӣ, шахс бояд ба интернет дастрасӣ дошта бошад. Барои ин на ҳама имконият доранд, ки бевосита ба сатҳи некӯаҳволӣ таъсир мерасонад.
- вобастагии рақамӣ - вақте ки корбар дар интернет фаъолона муошират мекунад, вай камтар озод мешавад.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба рақамикунонии иқтисод як қатор консепсия ва барномаҳои давлатӣ қабул карда шудааст, ки дар байни онҳо метавон “Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон”, ки бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2011, № 643 тасдиқ шудааст, махсус қайд намуд.

Тибқи консепсияи мазкур “асоси ташаккули ҳукумати электрониро дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ноил шудан ба мақсадҳои зерин ташкил медиҳад:

- баланд бардоштани самаранокии фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ва идоракунӣ бо истифодаи васеи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ;
- баланд бардоштани сатҳи сифат ва дастрас будани хизматҳои иҷтимоие, ки ба шаҳрвандон ва ташкилотҳо расонида мешаванд;
- сода гардонидани қоидаҳо ва кам кардани муҳлатҳои расонидани хизматҳои иҷтимоӣ, инчунин кам кардани (коҳиш додани) хароҷоти маъмурӣ, ки ба расонидани ин хизматҳо вобастагӣ доранд;
- баланд бардоштани сатҳи дастрасӣ ба иттилоот дар бораи фаъолияти мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ;
- ташаккули системаи ягонаи табодули иттилоотӣ бо истифода аз захираҳои иттилоотии электронӣ ва пайвастшавии доимӣ ба система ва шабакаҳои маҳдуди баҳисобгирии алоқаи ҳамаи истифодабарандагон;
-ҳавасмандкунии иқтисодии истифода аз Интернет ва технологияҳои муосири технологӣ” [4].

Ҳамзамон дар консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон сохтори ҳукумати электронӣ чунин муайян карда шудааст.

Инфрасохтори ҳукумати электронӣ системаҳои ба ҳам мувофиқи иттилоотӣ - технологӣ ва ба назм даровардани ҷараёнҳои маълумотро дар бар мегирад. Ҳамзамон инфрасохтори мазкур қоидаҳоеро ба худ ҳамроҳ менамояд, ки ҳамаи мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ва муассисаҳои давлатии ҷумҳурӣ ҳангоми иҷрои вазифаҳои худ, бахусус, дар ҳолатҳое, ки ин вазифаҳо аз ҷониби якчанд мақомот дар як вақт иҷро карда мешаванд, ҳамчун дастуруламал истифода менамоянд.
Қисматҳои асосии инфрасохтор аз инҳо иборатанд:

- архитектураи (сохтори) ягонаи давлатӣ;
- гардиши воситаҳои имзои электронӣ - рақамӣ;
- ҳуҷҷатгузории электронӣ;
- савдои электронӣ;
- системаи электронии пардохтҳо;

- смарт - кортҳои қабулкунандагони хизматҳо;
- смарт - кортҳои мақомоти ҳокимияти давлатӣ;
- алоқаи мобилӣ;
- системаи моҳворагӣ;
- ҳуҷҷатҳои интерактивӣ” [4].

Ба андешаи мо, тадбиқи консепсияи ҳукумати электронӣ то ба имрӯз пурра амалӣ нагаштааст. Мувофиқи он давраҳои тадбиқи пурраи консепсия се давраро дар бар гирифта, бояд то соли 2020 тадбиқ мегардиданд. Тибқи банди 9-и Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон марҳилаҳои татбиқи он чунин аст;

а) “Дар давраи аввал (солҳои 2012-2013) шабакаи ягонаи технологияҳои иттилоотӣ, ки 48 вазорат ва муассисаи Ҷумҳурии Тоҷикистонро муттаҳид намуда, қисмати калидии (асосии) ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад, ба кор андохта мешавад; дар чаҳорчӯбаи шабакаи мазкур феҳристи автоматикунонидашудаи хизматчиёни давлатӣ, ки маркази он дар Раёсати хизмати давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷойгир карда шудааст, рушд дода шуда, такмил карда мешавад.

Дар давраи дуюм (солҳои 2013-2015) - дар амал татбиқ намудани фаъолияти мақомоти ҳокимияти давлатӣ аз тариқи қарорҳои технологии байниидоравӣ сурат мегирад.

Давраи сеюми (солҳои 2015-2020) рушди Ҳукумати электронӣ, автоматикунонии раванди пешниҳоди хизматҳои давлатиро ба аҳолӣ ва муассисаҳо, инчунин гирифтани хизматҳоро аз муассисаҳо барои ниёзмандиҳои (заруриятҳои) давлатӣ дар назар дорад” [4].

Ҳамин тариқ, тибқи консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоми соҳаҳои иқтисодӣ бояд фаъолияти худро дар асоси истифодаи технологияи нави иттилоотӣ бо истифода аз шабакаи байналмилалии интернетӣ амалӣ намоянд. Масъалаи мазкур дар муносибатҳои андозбандии соҳибкорони инфиродӣ такмили худро талаб менамояд. Тибқи бандҳои 10 ва 11-и моддаи 2-и «Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон» “андозсупорандаи электронӣ – андозсупорандае, ки бо мақомоти андоз дар шакли электронӣ дар асоси созишномаи бо онҳо басташуда оид ба истифода ва эътирофи имзои рақамӣ ҳангоми ҳуҷҷатҳои электронӣ тавассути ҳуҷраи шахсии андозсупоранда ҳамкорӣ менамояд” [3]. Дар ин самт то ба имрӯз аз ҷониби соҳибкорони инфиродӣ камфаъолӣ ба назар мерасад, ки он дар кам ба қайд гирифтани онҳо ҳамчун “андозсупорандагони электронӣ” зоҳир меёбад.

Моддаи 20-и Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки “Ҳуҷраи андозсупоранда” ном гирифтааст, масъалаҳои мубодилаи иттилоот байни мақомоти андоз ва андозсупоранда, ҳамгироии иттилоотии андоз аз тариқи имзои электронии рақамӣ, ҳуҷҷати электронӣ ва эъломияи электронии андоз оварда шудаанд, ки ин имкон медиҳад соҳибкори инфиродӣ ба монанди андозсупорандагони дигар ҳисоботи худро ба тариқи электронӣ супорида, муколамаи худро бо мақомоти андоз ба тариқи фосилавӣ ба анҷом расонад, ки ин ба шаффофияти муносибатҳо боис гашта, амалҳои номатлубро рафъ месозад.

Миқдори соҳибкорони инфиродие, ки бо мақомоти андоз дар шакли электронӣ оид ба истифода ва эътирофи имзои рақамӣ ҳангоми ҳуҷҷатҳои электронӣ тавассути ҳуҷраи шахсии андозсупоранда ҳамкорӣ менамоянд сол аз сол афзоиш доранд.

Ҷадвали 1. Соҳибкорони инфиродие, ки бо мақомоти андоз дар шакли электронӣ тавассути ҳуҷраи шахсии андозсупоранда ҳамкорӣ менамоянд. (соҳибони инфиродие, ки тибқи шаҳодатнома фаъолият менамоянд, ба ғайр аз хоҷагиҳои деҳқонӣ)

Солҳо	2018	2019	2020	2021	2022
Миқдори умумии соҳибкорони инфиродӣ	33 572	34 604	37 246	36 663	35 749
Соҳибкорони инфиродие, дар шакли электронӣ тавассути ҳуҷраи шахсии андозсупоранда фаъолият менамоянд.	6760	14 478	16 862	19 876	22 889

Соҳибкорони инфиродие, дар шакли электронӣ тавассути ҳуҷраи шахсии андозсупоранда фаъолият менамоянд. (бо % нисбати миқдори умумӣ)	20,14	41,84	45,27	54,21	64,01

Манбаъ: дар асоси таҳлили фаъолияти Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон

Аз ҷадвали 1 чунин бармеояд, ки сол аз сол соҳибкорони инфиродие, дар шакли электронӣ тавассути ҳуҷраи шахсии андозсупоранда фаъолият менамоянд, афзоиш ёфта, дар соли 2022 он ба 64,01% баробар гашт, ки ҳамин нишондиҳанда дар соли 2018 ба 20,14% баробар буда, суръати афзоиш дар 4 соли охир зиёда аз 3 маротибаро ташкил намуд.

Боиси зикр аст, ки масъалаи пешниҳоди ҳисоботи электронӣ аз ҷониби андозсупорандагон, бояд хубтар ба роҳ монда шуда, махсусан дар минтақаҳои ҷумҳурӣ тақвияти худро талаб менамояд.

Мутобиқи банди 18-и моддаи 78-и Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон “баҳисобгирии шахсони воқеӣ дар мақомоти андоз дар давоми як рӯзи корӣ амалӣ карда мешавад” [2]. Ин ҷо бақайдгирии фосилавии электронӣ пешбинӣ нашудааст, ҳоло он ки дар аксари мамлакатҳои дунё чунин шакли бақайдгирӣ мавҷуд аст. Пешниҳод менамоем, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ низоми бақайдгирии фосилавии электронии шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ба роҳ монда шавад.

Моддаи 80-и Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ба масъалаи системаи ҳамгироии андоз бахшида шудааст, ки дар он назорат ва мониторинги амалиётҳо байни андозсупоранда ва мақомоти давлатӣ, махфияти маълумотҳои дар системаи мазкур воридшаванда ва пешбурди ин система аз ҷониби мақоми ваколатдорӣ давлатӣ дар ҳамгирои бо портали интернетии “ҳукумати электронӣ” мутобиқи қонунгузории хизматрасониҳои давлатӣ ҷой дода шудаанд.

Ба ақидаи мо, сабабҳои пурра нагузаштани соҳибкорони инфиродӣ ба ба шакли электронии муносибат бо мақомоти андоз дар нисбатан паст будани сатҳи интернет, фарҳанги пасти истифодаи техникӣ ва сарфаҳм нарафтани барномаҳои электронӣ ба ҳисоб мераванд.

Хулоса, истифодаи васеи низоми электронии муносибатҳои андозиро қонунгузории амалкунандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон роҳандозӣ намуда, соҳибкорони инфиродӣ аз он истифода мебаранд. Ҷиҳати пурра гузаштани чунин соҳибкорон ба шакли электронии муносибат бо мақомоти андоз тавассути ҳуҷраи шахсии андозсупоранда боз ҳам такмили худро талаб намуда, нишондиҳандаи мазкур (64%) қонеъкунанда нест. Ҳоло он ки дар мамлакатҳои пешрафта қариб 100%-и андозсупорандагон муносибатҳои худро бо мақомоти андоз тариқи электронӣ амалӣ менамоянд.

Барои тақвият додани рақамикунонии фаъолияти худ Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон барои рушди муносибатҳои танзимию назоратӣ корҳои зиёдеро ба анҷом расонидааст.

Тибқи маълумоти ин ниҳоди давлатӣ дар низоми андозбандии фаъолияти соҳибкори як қатор корҳои назаррас дар самти рақамикунонӣ ба назар мерасанд, ки “инҳоянд;

- «Утоқи шахсии андозсупоранда» - барои дар шакли электронӣ пешниҳод намудани эъломияҳои андозӣ, азназаргузаронии ҳисобварақаҳо ва тартиб додани санади муқоисавӣ;
- «Донистани рақами мушаххаси андозсупоранда» - барои муайян намудани рақами мушаххаси андозсупоранда;
- «Феҳристи ягонаи давлатӣ» - барои гирифтани маълумот аз Феҳристи ягонаи давлатӣ оид ба шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ;
- «Портали хизматрасониҳои электронӣ» - барои аз ҷониби хизматчиёни давлатӣ ба тариқи электронӣ пешниҳод намудани эъломияҳои андоз;
- «Пешниҳоди ҳуҷҷатҳо барои бақайдгирии давлатӣ» - барои дар шакли электронӣ

пешниҳод намудани ҳуҷҷатҳо ҷиҳати бақайдгирии давлатии субъекти хоҷагидор;
- «Ҳисобнома – фактураҳои электронӣ» - барои дар шакли электронӣ таҳия намудани ҳисобнома – фатураҳо оид ба андоз аз арзиши иловашуда;
-«Онлайн номнавис намудан барои қабул» - барои дар низоми вақти мустақим номнавис (сабт) намудани қабули андозсупорандагон ва шаҳрвандон дар Кумитаи андоз;
- «Пардохти андозҳо» - барои бо истифода аз кортҳои бонкӣ пардохт намудани андозҳо;
- « Ҳисобкунаки (калкулятори) андоз» - барои ҳисоб ва пардохти андоз аз воситаҳои нақлиёт, андоз аз даромад ва андозҳо аз молу мулки ғайриманқул;
-«Утоқи шахсӣ оиди лоиҳаҳои грантӣ» - барои аз ҷониби татбиққунандагони Лоиҳаҳои сармоягузорӣ дар шакли электронӣ пешниҳод намудани ҳисоботҳои андозӣ;
-«Андози даромад аз иҷора» - барои дар шакли электронӣ ба ҳисоб гирифтани иҷорадиҳандагони молу мулки ғайриманқул ва ғайраҳо” [5].

Дар ҳамин замина ба ақидаи мо дар самтҳои зерини рақамикунонии фаъолияти соҳибкории инфиродӣ дар муносибатҳои андозиро дар ҷумҳурӣ бояд тақвият дод;

- рақамикунонии фаъолияти мақомоти андоз;
-такмили бақайдгирии андозсупорандагон бо истифода аз технологияҳои рақамӣ;
-баланд бардоштани маърифати ҳуқуқию андозии андозсупорандагон ва пешниҳоди хизматрасониҳо ба шаҳрвандон бо истифода аз воситаҳои рақамӣ;
- таҳлили электронии маълумот;
-истифодаи зеҳни сунъӣ дар мақомоти андоз ва ҷамъоварии маълумоти шахсони сеюм барои беҳтар намудани корҳои назоратӣ;

Чи гуна қайд намудем, яке аз дастоварди назаррас дар самти рақамикунонии фаъолияти соҳибкории инфиродӣ ин тиҷорати электронӣ ва хизматрасониҳои электронӣ маҳсуб мешавад.

Рушди технологияи иттилоотӣ фазои фаъолияти иқтисодии соҳибкоронро ба воситаи интернет ташкили намудани бозори электронро дар асоси принсипҳои иқтисоди шабакавӣ ба вуҷуд овардааст. Имрӯз фаъолияти соҳибкорӣ дар интернет ба ҳама дастрас мебошад. Масалан, фурӯши маҳсулот бевосита ба мизоҷон тавассути интернет ба як фаъолияти маъмулӣ табдил ёфтааст.

Имрӯз кам соҳибкорони инфиродие во мехуранд, ки фурӯши мол, кор ва хизматрасониҳои худро тариқи электронӣ ба роҳ намонда бошанд. Дар шароити иқтисоди шабакавӣ истифодаи амалиётҳо дар шакли электронӣ ба соҳибкорон имконият медиҳад, ки фарогирии фаъолияти худро васеъ намуда, ҳаҷми гардиши мол кор ва хизматрасониашонро тақвият дода соҳиби манфиати бештари иқтисодӣ гарданд.

Тиҷорати электронӣ аз маҷмуи иштироккунандагон ва ҷараёни муносибатҳои иқтисодии онҳо, дар доираи қонунҳои амалкунанда иборат аст. Дар шароити муосир сохтори иттилоотӣ ва технологияи телекоммуникатсионӣ асоси тиҷорати электрониро ташкил медиҳад.

Да Ҷумҳурии Тоҷикистон тиҷорати электронӣ бо суръати баланд тараққӣ намуда, имрӯзҳо соҳибкорони инфиродӣ сомонаҳои нав ба нави махсусгардонидаи худро кушода, мол кор ва хизматрасониҳои гуногуни худро ба мизоҷон пешниҳод менамоянд. Инчунин, ҳамчун иштирокчиёни тиҷорати электронӣ корхонаю муассисаҳои гуногун низ дар бахши пешниҳоди молу хидматрасонӣ дар интернет сомонаҳои худро фаъол намуда, ба мизоҷон маҳсулоти худро пешниҳод менамоянд.

Тиҷорати электронӣ дорои хусусияти қонеъ намудани талаботи аҳолӣ ба молу хизматрасониҳои электронӣ буда, ба қисми қобили меҳнати аҳолӣ ҷойҳои корӣ ва иштирок дар ҳаёти иқтисодӣ кафолат медиҳад.

Тиҷорати электронӣ амалиётҳои зеринро дар бар мегирад.

- кушодани сайтҳои тиҷоратӣ;
- мубодилаи иттилоот;
- барқароркунии ҳамкориҳо;

- дастгирии муштариён дар интихоби мол, кор ва хизматрасониҳо;
- пардохти электронӣ бо истифодаи низомҳои электронии пардохт;
- амалисозии равандҳои соҳибкории муштарак ва шарикони тиҷоратии онҳо.

Дар асоси гуфтаҳои дар боло зикршуда, мо метавонем хулоса барорем, ки ташкили тиҷорати электронӣ аз ҷониби соҳибкорони инфиродӣ дар ҳоли рушд қарор дошта, имкониятҳои нав ба нави илмию технологӣ истифода мешаванд. Дар ҳамин раванд, ба ақидаи мо соҳибкорони ватанӣ бояд пешниҳоди мол, кор ва хизматрасониҳоро берун аз ҷумҳурӣ тақвият дода баҳри ёфтани бозорҳои нав ба нав кӯшиш намоянд.

Ҳамин тариқ, барои рақамикунонии ҷараёни фаъолияти соҳибкории инфиродӣ сиёсати устувор ва хеле муассири институтсионалӣ зарур аст, ки ташаккули системаи ҳифзи иттилооти тиҷоратӣ ва дигар иттилоотро дар бар мегирад. Муайянкунандаи ҳатмии ташаккули ин система таҳияи меъёрҳо ва стандартҳои мувофиқ, рушди устувор ва такмили асосҳои сертификатсияи системаҳои муҳофизатӣ ва рафъи хатари иттилоотӣ, ташкили фаъолияти самараноки соҳибкорӣ мебошад.

Дар баробари ин, раванди такмили ихтисоси соҳибкорони инфиродӣ таъмин ва нигоҳдории соҳаи амнияти иттилоотӣ ва танзими муносибатҳо дар фазои интернет бояд умедбахш бошад. Таъсиси системаи дастгирии иттилоотии фаъолияти соҳибкорӣ дар сатҳи давлатӣ, ки қодир аст сатҳи дахлдори амнияти онро дар заминаи такмили пайвастаи имкониятҳои иктишофии техникиро таъмин намояд, шарти муҳим мебошад.

Ба ақидаи мо, тадбирҳои зарурӣ барои таъмини бехатарии иттилоотии фаъолияти соҳибкорӣ инҳоянд:

– амалӣ намудани назорат аз болои каналҳои паҳншавии иттилоот;
– мониторинги дастрасии соҳибкорон ба захираҳои иттилоотӣ;
– нигаҳдории бойгонии амалиёт бо ҳуҷҷатҳо;
- назорати доимии истифодаи дастгоҳҳои нигаҳдории иттилоот, дастгоҳҳои интиқоли иттилоот;
– мониторинг дар сатҳи амалиёти файл.

Дар ҳолати истифодаи саривақтии тадбирҳои мазкур соҳибкорони инфиродӣ метавонанд ба натиҷаҳои дилхоҳ расида, сатҳи бехатарии фаъолияти худро дар бозори электронӣ таъмин намоянд.

АДАБИЁТ

1. Вохӯрии Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон бо кормандони соҳаҳои молия, андоз, гумрук ва бонкдории кишвар. Душанбе - 10.05.2019.
2. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе 2021. Моддаи 18.
3. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе 2021. Саҳ. 370-371.
4. Консепсияи ташаккули ҳукумати электронӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2011, № 643.
5. Сайти электронии Кумитаи андози Ҷумҳурии Тоҷикистон - andoz.tj.

УДК 336.7

Раҳматова К.Н., Султонов З.С.

РОҲҲОИ БЕҲТАР КАРДАНИ АМАЛИЁТҲОИ БОНКҲОИ ТИҶОРАТӢ БО КОҒАЗҲОИ ҚИМАТНОК: МУШКИЛОТ ВА РОҲҲОИ ҲАЛЛИ ОН

Дар мақолаи мазкур вазъи кунунии бонкҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бозори коғазҳои қиматнок таҳлил шуда, нақш ва аҳамияти бонкҳои тиҷоратии ҷумҳурӣ дар бозор, амалиёти онҳо бо коғазҳои қиматнок ошкор карда шуда, иштироки фаъолонаи бонкҳои тиҷоратӣ дар бозор фондӣ қайд карда шуда, мушкилот ва роҳҳои ҳалли онҳо таҳия карда мешаванд.

Вожаҳои калидӣ: сармоя, танзим, бозори молиявӣ, коғазҳои қиматнок, амалиётҳои бонкҳои тиҷоратӣ, эмисссия, амалиёти сармоягузорӣ.

Рахматова К.Н., Султонов З.С.

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОПЕРАЦИЙ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ С ЦЕННЫМИ БУМАГАМИ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

В данной статье проведен анализ существующего положения банков Республики Таджикистан на рынке ценных бумаг, раскрываются роль и значение коммерческих банков республики на рынке, их операции с ценными бумагами, оотмечается активность участия коммерческих банков на фондовом рынке, проблемы и пути их решения.

Ключевые слова: капитал, регулирование, финансовый рынок, ценные бумаги, операции коммерческих банков, эмиссия, инвестиционные операции банков.

Rakhmatova K.N., Sultonov Z.S.

WAYS TO IMPROVE THE OPERATIONS OF COMMERCIAL BANKS WITH SECURITIES: PROBLEMS AND SOLUTIONS

This article reveals analyzes the current situation of the banks of the Republic of Tajikistan in the securities market, reveals the role and importance of the commercial banks of the republic in the market, their operations with securities, notes the active participation of commercial banks in the stock market, problems and ways to solve them.

Key words: capital, regulation, financial market, securities, operations of commercial banks, emission, investment operations of banks.

Сиёсати бонкҳои тиҷоратӣ дар самти ташаккули базаи захиравӣ ба такмили анъанавӣ ва рушди шаклҳои нави ҷалби маблағҳои озод аз аҳолӣ ва шахсони ҳуқуқӣ, нигоҳ доштани пардохтпазирӣ ва беҳсозии сохтори ӯҳдадориҳо нигаронида шудааст. Дар механизми миёнаравии бонкӣ бозори молиявӣ нақши асосиро ишғол менамояд, ки мунтазам табдил додани маблағҳои қарзии кӯтоҳмуддатро ба қарзҳои дарозмуддат барои иқтисодиёт дар назар дорад; фаъолияти устувори он ба бонкҳо имконият медиҳад, ки ӯҳдадориҳои худро бемайлон аз нав маблағгузорӣ кунанд ва барои бо маблағҳо таъмин намудани иқтисодиёт аз сармоя самаранок истифода баранд.

Бонкҳои тиҷоратӣ, ки бо коғазҳои қиматнок амалиёт анҷом медиҳанд, метавонанд мақсадҳои гуногунро пайгирӣ кунанд, аз ҷумла гирифтани даромад аз ин амалиётҳо ҳамчун сармоягузор ё миёнарав; ташаккул ва зиёд кардани сармояи оинномавӣ; ҷалби маблағ барои гузаронидани амалиёти фаъол; иштирок дар сармояи оинномавии ҷамъиятҳои

саҳомӣ барои назорати амвол; истифодаи арзиши саҳмияҳо ба сифати гарав барои гирифтани қарз дар бозори байнибонкӣ ё дар бонки марказӣ [5].

Бонкҳо метавонанд бо коғазҳои қиматнок як қатор амалиётҳоро анҷом диҳанд. Ба инҳо дохил мешаванд:

1. аз ҷониби бонк баровардани коғазҳои қиматноки худӣ;
2. амалиёти миёнаравӣ (брокерӣ);
3. амалиёти тиҷоратӣ (дилерӣ);
4. амалиёти депозитарӣ;
5. амалиёт оид ба идоракунии бовариноки коғазҳои қиматнок;
6. сармоягузорӣ ба коғазҳои қиматнок [6].

Дар ҳама кишварҳо даромади бонкҳои тиҷоратӣ аз амалиёт бо коғазҳои қиматнок ва фаъолияти сармоягузорӣ нақши намоёнро бештар ба даст гирифтани фоида мебозад. Васеъ ва диверсификатсияи шаклҳои иштироки бонкҳои тиҷоратӣ дар бозори коғазҳои қиматнок боиси ташкили гурӯҳҳои калони молиявию бонкие, ки ба онҳо бонкҳои тиҷоратӣ сарварӣ мекунанд, дар атрофи худ воҳидҳои сохтории нисбатан мустақил - фондҳои сармоягузорӣ, фирмаҳои брокерӣ, ширкатҳои трастӣ, консалтингӣ ва ғайра гардид.

Бозори коғазҳои қиматнок қисми ҷудонашавандаи иқтисоди бозорӣ мебошад. Инкишоф ва дараҷаи танзими он аз тарафи давлат мухимтарин нишондиҳандаҳои камолоти тараққиёти иктисодии кишвар мебошад. Бозори коғазҳои қиматнок дар маҷмӯъ дар низоми бозори молиявӣ амал мекунад ва ба он на танҳо омилҳои дохилии кишвар, балки вазъи бозори ҷаҳонии молиявӣ низ таъсир мерасонад. [1].

Мақсади фаъолияти бозори коғазҳои қиматнок аз он иборат аст, ки механизми ҷалби сармоя ба иқтисодиёт тавассути барқарор кардани робитаҳои зарурӣ байни шахсони ниёзманди маблағ ва онҳое, ки мехоҳанд даромади зиёдатиро сармоягузорӣ кунанд. Дар баробари ин хеле муҳим аст, ки бозори коғазҳои қиматнок механизмеро фароҳам оварад, ки ба интиқоли самараноки сармоягузориҳо аз даст ба даст мусоидат мекунад ва чунин интиқол бояд ҳатмӣ бошад.

Бонкҳо тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон барои анҷом додани амалиёт дар бозори фондӣ ҳамчун иштирокчии касбии бозори коғазҳои қиматнок бояд дар асоси умуми иҷозатнома гиранд. Бонкҳо дар бозори фондӣ, чун қоида, иштирокчиёни пешбари бозори коғазҳои қиматнок буда, барориш, сармоягузорӣ, муомилот ва чунин амалиётҳоро анҷом медиҳанд:

- интишорӣ коғазҳои қиматнок, харид, фурӯш ва нигоҳ доштани онҳо;
- аз номи муштарӣ коғазҳои қиматнокро идора кардан;
- расонидани хизматрасонии машваратӣ;
- аз номи муштариён аз руи амалиёт бо коғазҳои қиматнок ҳисоббаробаркуниро анҷом медиҳад;
- харидани саҳмияҳои ширкатҳои ғайрибонкӣ;
- ташкилотҳои махсусгардонидашудаи баҳисобгирӣ ва нигаҳдории коғазҳои қиматнок ташкил менамояд;
- ташкилотҳое таъсис медиҳанд, ки сармоягузорони институтсионалӣ мебошанд [7].

Дар ҳама кишварҳо даромади бонкҳои тиҷоратӣ аз амалиёт бо коғазҳои қиматнок ва фаъолияти сармоягузорӣ дар ба даст овардани фоида нақши бештари барҷаста мебозад.

Бонкҳо ба сифати бароришгар баромад карда, амалиёт оид ба барориши коғазҳои қиматноки худ ва ҷойгиркунии аввалияи онҳо, инчунин дигар амалиётҳо оид ба таъмини татбиқи ҳуқуқҳои сармоягузороне, ки бо коғазҳои қиматноки баровардаи бонкҳо тасдиқ карда шудаанд: пардохти даромади купонҳо, фоизҳо ва дивидендҳо; бозпардохти коғазҳои қиматноки қарзӣ дар охири мӯҳлат; таъмини шароит барои иштироки саҳмдорон дар идоракунии ташкилоти қарзӣ ва ғайра анҷом медиҳанд [7].

Ҷойгиркунии оммавии саҳмияҳои бонкҳои тиҷоратӣ яке аз роҳҳои умедбахши зиёд кардани сармоягузорӣ мебошад. Бартарии ҷойгиркунии оммавии саҳмияҳо нисбат ба дигар

усулҳои маблағгузорӣ миқдори зиёди маблағҳои ҷалбшуда, шумораи зиёди сармоягузорон, нархи одилона ва шаффофияти тиҷорат мебошад. [4].

Аммо, сарфи назар аз ҳамаи ин мушкилот, маблағгузории саҳомӣ имрӯз метавонад ҳамчун як роҳи мувофиқ ва ояндадори зиёд кардани сармояи саҳомӣ барои баъзе бонкҳо баррасӣ шавад.

Бонкҳои калон барориши саҳмияҳоро ҳамчун воситаи самараноки ҷалби маблағ васеъ истифода мебаранд. Бонкҳои тиҷоратӣ ҳам саҳмияҳои оддӣ ва ҳам саҳмияҳои имтиёзнок мебароранд.

Бонкҳои бузурги дорои обрӯи хуб имкон доранд, ки саҳмияҳои худро дар бозори фондӣ ҷойгир кунанд ва бо истифода аз нархи саҳмияҳо ва муайян кардани мизони дивидендҳо бо мақсади ба даст овардани фоидаи иловагӣ амалиёти муассир анҷом диҳанд.

Барориши вомбаргҳо торафт оммавӣ шуда, ҳаҷми он меафзояд. Афзоиши талабот ба вомбаргҳо аз ҷониби бахши бонкӣ ду сабаб дорад.

Аввалан, ин ҳадафи умумии ҳамаи бароришгароне, ки ба бозори вомбарг ворид мешаванд - ин ташаккули таърихи қарзи давлатӣ мебошад. Ин махсусан барои бонкҳои миёна муҳим аст, ки додани қарз барои онҳо имкони пурқувват кардани худ мебошад.

Сониян, ин инҳо тамоюлҳои ҳамдигарро тақвият медиҳанд, ки дар бахши бонкӣ ва рушди худи бозори вомбаргҳои корпоративӣ мушоҳида мешаванд, ки дар якҷоягӣ вомбаргҳоро ба воситаи ҷолиби пур кардани заминаи захиравӣ табдил додаанд.

Ҷойгиркунии вомбаргҳо аз ҷониби ташкилоти қарзӣ бо қарори Шӯрои сарварони ташкилоти қарзӣ амалӣ карда мешавад. Барориши вомбаргҳо танҳо пас аз пардохти пурраи сармояи оинномавӣ иҷозат дода мешавад. Арзиши исмии ҳамаи вомбаргҳои баровардаи ташкилоти қарзӣ набояд аз маблағи сармояи оинномавӣ ё маблағи таъминоте, ки шахсони сеюм бо мақсади барориши вомбаргҳо ба ташкилоти қарзӣ пешниҳод кардаанд, зиёд бошад.

Ташкилоти қарзӣ метавонад вомбаргҳои зеринро интишор намояд:

- номиналӣ ва пешниҳодкунанда;
- бо гарави молу мулки худ ё вомбаргҳое, ки аз ҷониби ташкилоти қарзӣ бо мақсади барориши шахсони сеюм ба гарав гузошта шудаанд;
- вомбаргҳои бо гарав таъминшуда, вомбаргҳои таъминнашуда;
- вомбаргҳои фоизӣ ва тахфифӣ;
- вомбаргҳои ба саҳмияҳо табдилшаванда;
- бо мӯҳлати якдафъаина ё вомбаргҳои дарозмуҳлат, бо имкони хариди пеш аз муҳлат.

Ҳоло дар бозори коғазҳои қиматнок вомбаргҳои бонкии ҶСК «Бонки Эсхата», ки бори аввал соли 2016 ба маблағи 20 млн. сомонӣ интишор намуданд.

Бонкҳо дар саросари ҷаҳон дар бозори коғазҳои қиматнок нақши фаъол доранд ва на танҳо ҳамчун сармоягузор ва бароришгар, балки ҳамчун миёнарав низ амал мекунанд. Аммо дар кишварҳои гуногун нақши онҳо дар бозори коғазҳои қиматнок як хел нест.

Сохтори сегменти бонкҳое, ки дар Иёлоти Муттаҳида ва Ҷопон ташаккул ёфтааст, ба таври қонунӣ амалиёти бонкиро барои қабули пасандозҳо ва додани қарзҳои кӯтоҳмуддат аз амалиёти барориши коғазҳои қиматноки ширкатҳои саноатӣ ва баъзе намудҳои махсуси хизматрасонӣ ҷудо мекунад.

Бо сохтори универсалӣ, қонун маҳдудиятҳоро оид ба баъзе намудҳои амалиёт ва соҳаҳои хизматрасониҳои молиявӣ пешбинӣ намекунад.

Ин намуди бонкҳои универсалӣ дар як қатор кишварҳои Аврупои Ғарбӣ – Олмон, Фаронса, Швейтсария, Британияи Кабир ва ғайра инкишоф ёфтаанд. Дар фаъолияти сектори бонкӣ дар ин кишварҳо дараҷаи баланди худидоракунии бонкҳо нақши калонро мебозад, инчунин катъиян риоя намудани урфу одатҳои онҳо, ки ахли ҷамъияти бонк кор карда баромадааст.

Моҳи апрели соли 2017 дар майдони савдои ҶСК «Биржаи фондии Осиёи Марказӣ» фаъолияти амалиётӣ оғоз гардид – ҷойгиркунии ибтидоии 200 000 ҳазор вомбаргҳои корпоративии дусолаи ҶСК «Бонки Эсхата» бо фоизи устувори 22% дар як сол

сурат гирифт. Миқдори умумии вомбаргҳои фурӯхташуда дар рӯзи аввали муомилот беш аз 14 миллион сомониро ташкил дод, ки 72% барориши умумиро ташкил дод. Шумораи умумии сармоягузорон 24 нафарро ташкил дод, ки дар байни онҳо 87% шахсони воқеӣ мебошанд [8].

Ҷадвали 1. Даромаднокии вомбаргҳои корпоративии ҶСК Бонки Эсхата

Арзиши номиналӣ	100
Меъёри солона (%)	22
Рӯзҳои фоизӣ	360
Рӯзҳо то пардохт	0
Нархи ҷамъшуда	0
Даромадноки ба пардохт (%)	0
Нархи харид	100
Даромаднокии бозорӣ ба пардохт (%)	0

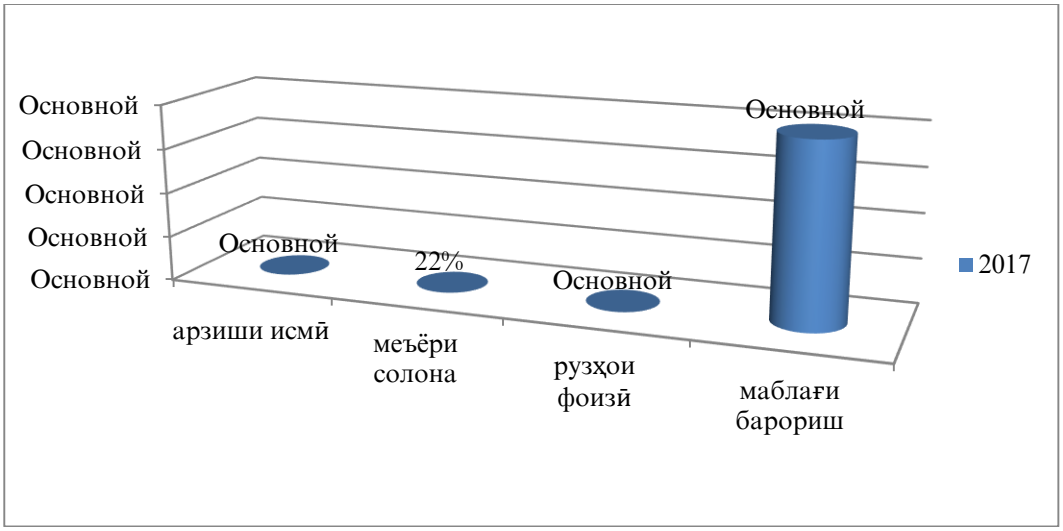

Расми 1. Даромаднокии вомбаргҳои корпоративии ҶСК Бонки Эсхата

Ҷадвали 2.Нақшаи пардохти купонӣ

Санаи оғози пардохти купонӣ	**Меъёр, % сол**	**Санаи бақайдгирӣ**	**Санаи анҷоми пардохт**
14.07.17	22	13.07.17	16.07.17
14.10.17	22	13.10.17	16.10.17
14.01.18	22	13.01.18	16.01.18
14.04.18	22	13.04.18	16.04.18
14.07.18	22	13.07.18	16.07.18
14.10.18	22	13.10.18	16.10.18
14.01.19	22	13.01.19	16.01.19
14.04.19	22	13.04.19	16.04.19

Музоядаи навбатии вомбаргҳои ҶДММ "Эсхата Лизинг"

ҶДММ «Эсхата Лизинг» аз ҷониби Шӯрои нозирони ҶСК «Бонки Эсхата» 12 декабри соли 2018 таъсис ёфтааст. Муассиси ҶДММ «Эсхата Лизинг» ҶСК «Бонки Эсхата» (100%) мебошад. Дар охири соли 2019 сармояи оинномавии ширкат 10 миллион сомониро ташкил дод. Танхо дар соли аввали фаъолият зиёда аз 45 шартнома ба маблаги умумии 12,0 миллион сом. баста шуд.

ҶДММ «Эсхата Лизинг» ба мизоҷони худ хариди амволро бо иҷораи молиявӣ пешниҳод менамояд, ки ба лизинги таҷҳизоти сохтмонӣ, кишоварзӣ ва дигар таҷҳизот

таваҷҷӯҳ зоҳир менамояд. Мақсад аз ҷалби маблағ зиёд кардани сармояи гардон ва зиёд кардани портфели лизинг мебошад.

Моҳи апрели соли 2020 савдои навбатии вомбаргҳои корпоративии ҶДММ Эсхата Лизинг баргузор гардид. 20 000 вомбаргҳо ба маблаги умумии 2 036 822 (ду миллиону сию шаш ҳазору ҳаштсаду бисту ду) сомонӣ фурӯхта шуданд [8].

Хотиррасон менамоем, ки вомбаргҳои ҶДММ «Эсхата Лизинг» 30 апрели соли 2020 дар саҳни ҶСК «Биржаи фондии Осиёи Марказӣ» бо параметрҳои зерин ҷойгир карда шуданд:

Ҳамагӣ:	20 000 дона.
Ба маблаги:	2 036 822 сомонӣ.
арзиши номиналии хар як вомбарг:	100 сомонӣ.
Ба муҳлати:	2 сол.
Даромаднокӣ:	14% дар як сол.

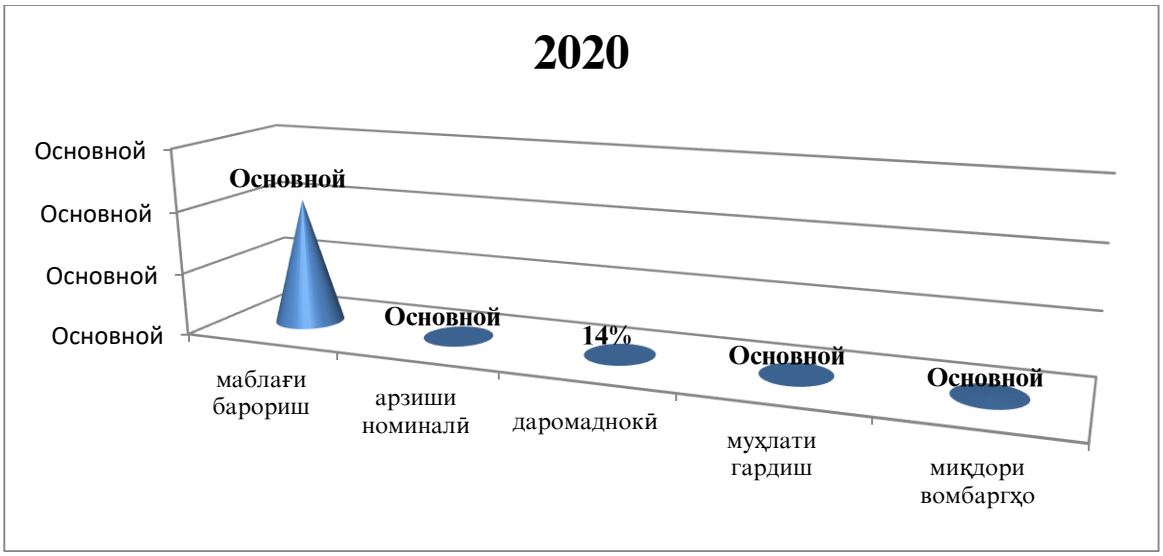

Расми 2. Даромаднокии вомбаргҳои корпоративии ҶДММ Эсхата Лизинг

Ширкати брокерии «Прайм Инвест» вомбаргҳои корпоративии ҶДММ «Эсхата Лизинг» бо пули миллӣ дар майдони савдои ҶСК «Биржаи фондии Осиёи Марказӣ» ҷойгир кард.

Маблаги умумии вомбаргҳои баровардашуда 10 миллион сомонӣ буда, арзиши номиналии як вомбарг 100 сомониро ташкил медиҳад. Муҳлати муомилот 2 сол бо даромаднокии 14 фоизи солона мебошад.

7 июли соли 2022 ҷойгиркунии нави вомбаргҳои корпоративии яке аз ширкатҳои пешбари лизингии кишварамон ҶДММ «Эсхата Лизинг» дар майдони савдои ҶСК «Биржаи фондии Осиёи Марказӣ» бо меъёрҳои зерин баргузор гардид:

- Миқдори умумӣ - 10 000 дона;
- Ба маблаги умумӣ - 10 000 000 сомонӣ;
- Бо арзиши номиналӣ - 1000 сомонӣ;
- Пардохти купонҳо - 18% дар як сол;
- Мӯҳлати пардохти купон - ҳар семоҳа;
- Мухлати гардиш — 2 сол.

Аллакай дар рӯзи якуми савдо ба маблаги зиёда аз 5 миллион сомонӣ 5176 вомбарг фурухта шуд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қонунҳо ва санадҳои меъёрии ҳуқуқии гуногун барои беҳтар намудани фаъолияти бонкӣ заминаи ҳуқуқиро муқаррар мекунанд. Масалан, Қонуни

Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» ва ғайра [3].

Рушди муносибатҳои бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон боиси тағйироти амиқ дар фаъолияти бонкӣ, навовариҳои сершумор дар ташкил, шаклҳои хизматрасонӣ ва усулҳои идоракунии институтҳои пулӣ гардид.

Усулҳо фаъолияти бонкӣ, ки дар тӯли солҳо инкишоф меёбанд, мураккабтар шуда, хусусиятҳои нави рушди бозори молиявии ҳар як кишвар ва инчунин хусусиятҳои хоси тоҷикиро пайдо мекунанд.

Намудҳои комилан нави аслии амалиёт ва хизматрасониҳои бонкӣ вуҷуд доранд, ки бо навъҳои нави воситаҳои молиявӣ алоқаманданд, ки дар шакли коғазҳои қиматноки гуногун ифода ёфтаанд.

Иштироки фаъолонаи банкҳои тиҷоратӣ дар бозори коғазҳои қиматнок мазмуни амалиёти онҳоро ба таври васеъ тағир дода, ба фаъолияти онҳо характери боз ҳам равшани бозорӣ медиҳад. Бо ёрии амалиёт бо коғазҳои қиматнок бонкҳои тиҷоратӣ метавонанд сармоягузориҳоро ба истеҳсолот, савдо равона созанд, инчунин хароҷоти давлатиро бо маблағ таъмин намоянд. Дар аксари минтақаҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон фаъолияти махсусан депрессивӣ (субсидиявӣ) бо коғазҳои қиматнок дар марҳилаи ибтидоии рушди худ қарор дошта, ташаккули он бо мушкилоти зиёд алоқаманд аст.

Ба ин бештар ба вазъияти ғайриқаноатбахши инфраструктураи бозорҳои фондӣ вобаста аст. Дар баробари ин, нақши бонкҳои тиҷоратӣ дар такмили он ба қадри кофӣ кам арзёбӣ мешавад. Дар сохтори умумии иштирокчиёни бозорҳои коғазҳои қиматнок бонкҳои тиҷоратӣ бар фондҳо, ширкатҳои суғуртавӣ ва сармоягузорӣ бартарӣ доранд ва омили таъсиргузор ба вазъи макроиқтисодӣ мебошанд.

Ҳодисаҳои солҳои охир нишон доданд, ки бозори коғазҳои қиматноки Ҷумҳурии Тоҷикистон аз нигоҳи дараҷаи ҳамгироӣ ба ҷомеаи молиявӣ аллакай як ҷузъи ин бозор мебошад. Мутобиқан, бозори мо то ин ё он дараҷа тамоми тамоюлҳои асосии рушдро, ки дар бозори коғазҳои қиматнок қайд карда мешаванд, таҷриба мекунад.

1. Тамаркуз ва мутамарказшавии сармоя, ки дар муттаҳидшавии ташкилотҳои иштирокчиёни касбии бозори коғазҳои қиматнок, кам шудани шумораи онҳо, афзоиши сармояи худӣ ифода меёбад. Дар баробари ин доираи хизматрасониҳо васеъ шуда, воситаҳои нави мураккабтар ба вуҷуд меоянд, ҳаҷми бештари захираҳои молиявӣ аз бозори коғазҳои қиматнок мегузарад.

2. Байналмилаликунонии бозори коғазҳои қиматнок - даҳсолаҳои охири асри 20 бо озодии афзояндаи ҳаракати сармоя ва қариб универсалии ҳаёти иқтисодӣ хос аст. Бозори коғазҳои қиматнок аз ин раванд истисно нест. Як зуҳуроти воқеии хусусияти байналмилалии бозори коғазҳои қиматнок дар он ҳузури назарраси сармоягузорони хориҷӣ буд.

Ҷумҳурии Тоҷикистон дар қатори кишварҳои рӯ ба тараққӣ қарор дорад. Дар солҳои охир аҳволи иқтисодии ҷумҳурӣ хеле беҳтар гардид. Дараҷаи ММД ба ҳар сари аҳолӣ, буҷети давлатӣ, ҳамаи ин нишондиҳандаҳо дар соли молиявӣ босуръат меафзояд. Ин аз самаранок ба роҳ мондани фаъолияти онҳо аз тарафи органҳои молиявии ҷумҳурӣ шаҳодат медиҳад.

Танзимгари асосии бозори коғазҳои қиматнок дар Тоҷикистон Агентии рушди бозори коғазҳои қиматнок ва бақайдгирандаи махсуси Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад.

Асосҳои ҳуқуқии муносибатҳои ҳуқуқӣ дар бозори фондӣ Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон, Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон No 1255 «Дар бораи бозори коғазҳои қиматнок», Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон № 237 «Дар бораи ҷамъиятҳои саҳомӣ», Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ғ. мебошад.

Баланд бардоштани устувории молиявии бонкҳо ва сегменти бонкӣ, ба самти баланд бардоштани талабот барои ҳадди ақали сармояи оинномавӣ чи барои бонкҳои амалкунанда ва ҳам барои бонкҳои навтаъсис буданд.

Масалан, ҳадди ақалли сармоя барои бонкҳои нав аз 300 ҳазор доллар то 1 миллион доллар боло бурда шуда, ҳоло то ба 10 миллион доллари ИМА расонида шудааст.

Муайян кардани меъёрҳои бехатар ва устувори фаъолияти бонкҳои дараҷаи дуюм дар шакли қонунгузорӣ тасдиқ намудани даҳ стандарти ҳатмии иқтисодӣ муҳим буд.

Мутобиқати онҳо ба кам кардани хатарҳо ва баланд бардоштани устуворӣ бонкҳо нигаронида шудааст. Риояи онҳо аз ҷониби Бонки Миллӣ Тоҷикистон ва органи махсуси он дар шакли Раёсати назорати бонкӣ назорат карда мешавад. [2].

Маҷмӯи нави воситаҳо ва фишангҳои танзимкунанда ба Бонки миллии Тоҷикистон имконият доданд, ки устувории сегменти бонкӣ, баланд бардоштани дараҷаи боварии аҳолӣ ва дигар иштироккунандагони бозори молиявӣ, аз ҷумла бо роҳи тоза кардани бозори сусти иштирокчиёнро таъмин намояд. Ҳамин тариқ, фаъолияти аз ҷиҳати молиявӣ ноустувории бонкҳое, ки ба талаботи ҳатмӣ ҷавобгӯ набуданд ва боиси афзоиши хавфҳо барои сегменти бонкӣ дар маҷмӯъ таъмин накардаанд, қатъ карда шудаанд.

Дар натиҷа, барқарорсозӣ ва минбаъд устувор ва динамикӣ рушди сегменти бонкӣ, танҳо дар доираи ташаккул ва инкишофи бозори молиявӣ хамчун системаи ягона ва барпо намудани ҳамкории самарабахши сегменти бонкӣ бо дигаронбахшҳои бозори молиявии Тоҷикистон ҳалшаванда аст.

АДАБИЁТ

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бозори коғазҳои қиматнок», таҳти №745 аз 28 июни соли 2011.
2. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бонкӣ милли Тоҷикистон». №722 аз 28.06. 2011 с.
3. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи фаъолияти бонкӣ» ш. Душанбе, №524, 2009 с.
4. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ҷамъиятҳои саҳомӣ», таҳти №237 аз 5 марти соли 2007 (тағйироту иловаҳо 6.10.2008 №431, 19.05.2009 №510, 5.08.2009 №541, 12.01.2010 №585).
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Мачлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 23.12.2022, шаҳри Душанбе.
6. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба Мачлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.12.2021, шаҳри Душанбе.
7. Ҷураев Ш.Ҷ., Раҳматова К.Н., Наботова П.Ҷ. Бозори коғазҳои қиматнок. Дастури таълимӣ. – Душанбе, 2020 с. саҳ 248
8. Шабакаи электроӣ - www.minfin.tj.

УДК 504.7

Аҳмадова П.Б.

ТАҒЙИРЁБИИ ИҚЛИМ: САБАБҲО ВА ОҚИБАТҲОИ МАНФИИ ОН

Дар мақолаи мазкур муаллиф масъалаҳои тағйирёбии иқлим, сабабҳо ва оқибатҳои манфии онро ба ҷомеаи ҷаҳонӣ мавриди омӯзиш ва таҳлил қарор додааст. Муаллиф қайд

менамояд, ки сабаби тағйирёбии гармии глобалӣ аксар вақт дар истеҳсолоти гуногун ба вуҷуд омада, одамон табиатро бешуурона тағйир медиҳанд. Ба ақидаи муаллиф, омилҳои асосии тағйирёбии иқлим, пеш аз ҳама омилҳои инсонӣ, тунук шудани қабати озон, афзоиши газҳои гулхонаӣ ва зарраҳои атмосфера, вайроншавии беҳушонаи муҳити зистро метавон ҳисоб кард. Ин вазъият, ки ба табиат ва мавҷудоти зинда таҳдид карда, оқибатҳои нохуш дорад. Бо тағирёбии иқлим пиряхҳо ба обшавӣ шурӯъ карда, бисёр намудҳои наботот ва ҳайвонот дар раванди нестшавӣ қарор доранд.

Вожаҳои калидӣ: экология, муҳити зист, тағйирёбии иқлим, атмосфера, обшавии пиряхҳо, ҳодисаҳои табиӣ, гармшавии глобалӣ.

Ахмадова П.Б.

ИЗМЕНЕНИЕ КЛИМАТА: ПРИЧИНЫ И ЕГО НЕГАТИВНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

В данной статье автор изучил и проанализировал вопросы изменения климата, его причины и негативные последствия для мирового сообщества. Автор отмечает, что причиной глобального потепления зачастую являются различные производства, а люди бессознательно изменяют природу. По мнению автора, основными факторами изменения климата можно считать, в первую очередь, человеческий фактор, истончение озонового слоя, увеличение выбросов парниковых газов и атмосферных частиц, неосознанное разрушение окружающей среды. Эта ситуация, которая угрожает природе и живым существам, имеет печальные последствия. С изменением климата ледники начинают таять, и многие виды растений и животных находятся в процессе вымирания.

Ключевые слова: экология, окружающая среда, изменение климата, атмосфера, таяние ледников, природные явления, глобальное потепление.

Ahmadova P.B.

CLIMATE CHANGE: CAUSES AND ITS NEGATIVE EFFECTS

In this article, the author studied and analyzed the issues of climate change, its causes and negative consequences for the world community. The author notes that the cause of global warming is often various industries, and people unconsciously change nature. According to the author, the main factors of climate change can be considered, first of all, the human factor, the thinning of the ozone layer, the increase in emissions of greenhouse gases and atmospheric particles, the unconscious destruction of the environment. This situation, which threatens nature and living beings, has sad consequences. With climate change, glaciers are starting to melt and many plant and animal species are in the process of becoming extinct.

Key words: ecology, environment, climate change, atmosphere, melting glaciers, natural phenomena, global warming.

Айни замон тағйирёбии иқлим яке аз мушкилоти бузурги экологӣ гардида, ҷомеаи ҷаҳониро таҳдид мекунад. Таҳқиқотҳособит намуданд, ки ҳарорати ҷаҳонии укёнус ва ҳаво дар ҳоли афзоиш буда, обшавии пиряхҳо ва барф паҳн мешавад. Аз бисёр нуқтаи назар сатҳи баҳр низ аз ҳамин сабаб баланд шуда,тағйирёбии иқлим асосан аз партовҳои газҳои гулхонаӣ дар натиҷаи фаъолияти инсон ба вуҷуд меоянд.

Тағйирёбии иқлим ин тағйироти дарозмуддати мушоҳидашуда ва пешбинишавандаи иқлими миёна, инчунин тағйирёбии иқлим мебошад, ки дар натиҷаи фаъолияти инсон ба вуҷуд омадаанд, аз ҷумла аномалияҳо ба монанди хушксолӣ, тӯфонҳои шадид ва обхезӣ.

Сухан дар бораи на танҳо баланд шудани ҳарорат, балки дар бораи ҳодисаҳои алоҳидае меравад, ки дар оянда ба амал меоянд. Дар баъзе қисматҳои ҷаҳон интизор

меравад, ки боришоти солона дар муддати тӯлонӣ коҳиш ёбад, дар дигар минтақаҳо тағйирёбии боришот ва ҳарорат ба мавсими нашъунамои баъзе растаниҳо таъсири назаррас мерасонад. Дар дигар ҷойҳо, боришоти солона метавонад бетағйир боқӣ монад, аммо он метавонад дар фосилаҳои дарозтар дар шакли боронҳои сахттар ва кӯтоҳтар афтад, ки боиси зиёд шудани хушксолӣ ва обхезӣ мегардад.

Тағйирёбии иқлим яке аз масъалаҳои рушд аст. Бо назардошти таъсири эҳтимолии ин падида ба бисёр ҷанбаҳои ҳаёти инсон, имрӯз шояд яке аз масъалаҳои муҳими рушд ба шумор меравад. Кишварҳои сарватманд ва саноатии дарозумр бори гарони мушкилоти тағирёбии иқлимро ба дӯш мегиранд, дар ҳоле ки камбизоаттарин ҷамоатҳо ва кишварҳо аз ҳама бештар азият мекашанд, зеро онҳо бори гарони обхезиҳои шадид, хушксолӣ, тӯфонҳо ва дигар падидаҳои пешбинишавандаро ба дӯш мегиранд.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар дап Паёми навбатии худ қайд намуданд: “Боиси қаноатмандист, ки Тоҷикистон дар сатҳи байналмилалӣ ҳамчун кишвари ташаббускор дар ҳалли масъалаҳои марбут ба обу иқлим эътироф шудааст.

14-уми декабри соли ҷорӣ Маҷмаи Умумии Созмони Милали Муттаҳид дар бораи «Соли байналмилалии ҳифзи пиряхҳо» эълон кардани соли 2025 ва 21-уми март ҳамчун «Рӯзи ҷаҳонии пиряхҳо», ки аз ҷониби Тоҷикистон пешниҳод шуда буд, якдилона қарор қабул кард.

Мувофиқи ин қатънома дар чаҳорчӯби Созмони Милали Муттаҳид Фонди мақсадноки байналмилалӣ оид ба масъалаҳои ҳифзи пиряхҳо таъсис ёфта, вобаста ба ин мавзӯъ соли 2025 дар шаҳри Душанбе конфронси сатҳи баланди Созмони Милали Муттаҳид баргузор мегардад.

Мояи ифтихор ва сарфарозии мост, ки панҷумин ибтикори ҷаҳонии кишвари мо оид ба масъалаҳои об ва иқлим дар миқёси сайёра амалӣ хоҳад шуд.” [3]

И. А. Макаров мушкилоти калидии тағирёбии иқлими ҷаҳониро дида баромада, самтҳои асосии таъсири манфии тағирёбии иқлимро ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ чунин нишон додааст: [2]

1. Тағирёбии иқлим ба истеҳсолоти кишоварзӣ таъсири калон мерасонад. Баланд бардоштани ҳарорат то 1°C метавонад боиси то 10% паст шудани ҳосили се зироати асосии кишоварзӣ (гандум, биринҷ ва чуворимакка) гардад.

2. Обшавии яхҳои кураи Замин, баланд шудани сатҳи баҳр ва зиёд шудани обхезӣ ва тӯфон осебпазирии минтақаҳои соҳилиро зиёд мекунад.

3. Миқдори офатҳои табиии гидрометеорологӣ меафзояд: обхезиҳо, хушксолӣ, мавҷи гармою ва тӯфонҳо.

4. Тағйирёбии иқлим ба вазъи саломатии аҳолии ҷаҳон ба таври мустақим ва ғайримустақим таъсири манфӣ мерасонад.

5. Эҳтимол, тағирёбии иқлим норасоии оби тозаро, ки пеш аз ҳама бо рушди демографӣ ва иқтисодӣ алоқаманд аст, бештар кунад.

6. Тағйирёбии иқлим ба фаъолияти бисёр экосистемаҳо таҳдид мекунад.

Дарвоқеъ, тағирёбии иқлим, ки мардумро дар фақр қарор медиҳад, метавонад он чизеро, ки дар соҳаи рушди ҷаҳон ба даст оварда шудааст, аз даст диҳад.

Тағйирёбии иқлими ҷаҳонӣ ба яке аз масъалаҳои мубрами иқтисодиёт ва сиёсати ҷаҳонӣ табдил ёфтааст. Тағйирёбии иқлим аз рӯи таъсири он ба иқтисоди ҷаҳонӣ на танҳо хатари миқёси бузурги табиӣ, балки катализатори тағйироти гуногунҷанба дар бисёр бахшҳои фаъолияти иқтисодӣ мебошад. [1]

Аз нуқтаи назари мо, тағирёбии иқлим дар фаъолияти инсон метавонад боиси оқибатҳои зерин гардад:

✓ таъсири манфӣ ба кишоварзӣ дар минтақаҳои тропикӣ ва субтропикӣ (таҳдид ба амнияти озуқаворӣ);

✓ минбаъд коҳиш додани миқдор ва сифати об дар минтақаҳое, ки ҷамоатҳои камбизоат барои обёрии зироатҳо ва нӯшокӣ аз оби борон вобастаанд;

✓ дар ноҳияҳои тропикӣ ва субтропикӣ пахн шудани варача ва дигар бемориҳо (дар он ҷое, ки нигаҳдории тандурустӣ аллакай суст тараққӣ кардааст, фавт зиёд мешавад);

✓ системаҳои экологӣ ва гуногунии биологии онҳо осеб мебинанд (дар натиҷа ба коҳиши имкониятҳои хизматрасонӣ, воситаҳои зиндагӣ ва даромад оварда мерасонад).

Пиряхҳо яке аз сарчашмаҳои асосии об ба ҳисоб рафта, нақши онҳо дар таъмини аҳолии сайёра бо оби ошомиданӣ зиёд аст. Аммо раванди тағйирёбии иқлим имрӯз барои ҳифзи пиряхҳо монеа эҷод карда, боиси аз меъёр зиёд об гардидани онҳо гардидаанд. Дар натиҷаи тағйирёбии иқлим ва гармшавии бесобиқаи ҳаво аз шумораи зиёди пиряхҳои дар кӯҳсори Тоҷикистон мавҷуда то имрӯз беш аз ҳазортои он пурра аз байн рафта истодааст. Ин дар ҳолест, ки то 60%-и захираҳои оби Осиёи Миёна аз пиряхҳои Тоҷикистон сарчашма мегирад.

Масъалаи тағйирёбии иқлим хеле муҳим буда, ин мушкилот бояд пешгирӣ карда шавад. Тағйирёбии иқлим, ки тағйироти атмосферӣ ё астрономиро дар бар мегирад, ба бахши иқлимшиносӣ таваҷҷӯҳ зоҳир мекунад. Омилиинсонӣомили бузурги тағйири иқлими ҷаҳонӣ ба ҳисоб меравад.

3 марти соли 2021 Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар мулоқоти якуми Панели сатҳи баланд оид ба масъалаҳои об ва иқлим, ки дар шакли видеоконференсия баргузор гардид, иштирок ва оид ба масъалаҳои об ва иқлим суханронӣ намуданд. Президенти мамлакат сабаби асосии тағйирёбии иқлимро дар обшавии босуръати пиряхҳо дар натиҷаи гармшавии глобалӣ маънидод карданд. Таъкид гардид, ки мутаассифона, имрӯзҳо мо босуръат об шудани яхро дар Арктика, Антарктида ва Гренландия мушоҳида менамоем. Ҳамчунин, тағйиротиҷиддӣ дар пиряхҳоивоқеъ дар хушкӣ низ ба амаломадаистодаанд.

Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба вазъи имрӯзаи пиряхҳои Тоҷикистон андешаронӣ карда, таъкид доштанд, ки вазъи ба ин монанд дар пиряхҳои Помир низ ба вуҷуд омада истодааст. Обшавии бузургтарин пиряхи воқеъ дар хушкӣ - пиряхи Федченко дар Тоҷикистон, ки зиёда аз 75 километр дарозӣ дорад, намунаи возеҳи ин гуфтаҳо мебошад. Пажуҳишҳо нишон медиҳанд, ки фақат дар тӯли 70-80 соли охир пиряхи Федченко зиёда аз як километр ақиб рафта, майдони он то 44 километри мураббаъ кам шудааст. Зиёда аз ин, ҳаҷми он 15 километри муккаб ихтисор гардида, суръати миёнаи ақибравии нӯги (забони) пирях дар як сол 16 метрро ташкил медиҳад.

Асосан ду манбаи муҳими тағирёбии иқлими ҷаҳонӣ: сардшавӣ ва гармшавии глобалӣ мебошанд. Гармшавии глобалӣ дар натиҷаи таъсири тахминии гармхонаӣ аз газҳои ба атмосфера хоричшуда маълум аст. Таъсири гармхонаиро метавон ҳамчун банд шудани шуоъҳои аз офтоб инъикосшавандаи газҳои ҷудошуда шарҳ дод. Гармшавии глобалиро метавон ҳамчун афзоиши ҳарорати миёна дар баҳр, замин ва ҳаво дар тӯли сол шарҳ дод. Гармшавии глобалӣ бо афзоиши ҳарорати тобистон ва сардшавии глобалӣ бо коҳиши он ба вуҷуд меояд. Ҳамин тавр, чаро тағирёбии иқлим ба вуҷуд меояд? Метавон гармшавии глобалиро сарчашмаи он ном бурд.

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Суханронӣ дар маросими ифтитоҳи Конфронси СММ оид ба шарҳи фарогири миёнамуҳлати ҳадафҳои Даҳсолаи байналмилалии амал “Об барои рушди устувор, солҳои 2018-2028” қайд намуданд:“...тағйирёбии иқлим низ ҳамчун омили таъсиррасон ба захираҳои оби ошомиданӣ дар меҳвари таваҷҷуҳи мо қарор дорад.Обшавии босуръати пиряхҳо, чи дар Арктикаву Антарктида ва чи дар қитъаҳои континенталии сайёра, намунаи возеҳи ин зуҳурот мебошад.Аз тарафидигар, афзоишибосуръатишумораиаҳолиичаҳон ба зиёдшавииталабот ба об овардамерасонад.Ин ду омил боиси он гардид, ки дар панҷ даҳсолаи охир нишондиҳандаҳои таъмини об ба ҳар сари аҳолӣ дар ҷаҳон ҷариб дуюним баробар ва дар минтақаҳои алоҳидаи олам, аз ҷумла

Осиёи Марказӣ, зиёда аз чор баробар паст шудааст.Гузашта аз ин, тағйирёбии иқлим сабаби афзоиши бесобиқаи офатҳои табиии марбут ба об гардида истодааст.[4]

Бо тағирёбии босуръати ҷаҳон ва рушди технология, фаъолияти саноатӣ низ афзоиш меёбад. Ин вазъият таҳдидҳоеро ба мисли тағйирёбии иқлим ва гармшавии глобалӣ ба вуҷуд меорад. Ҳарчанд зиндагии инсон бо ин таҳаввулоти нав рушд мекунад ва осонтар мешавад, бояд гуфт, ки ҷаҳон ба ин дигаргуниҳо расида наметавонад. Ин нотавонӣ барои мутобиқ шудан бо мушкилоти нав, аз қабили ифлосшавии баҳр, муҳити зист ва ҳаво зоҳир мешавад. Хусусан, мушкилоти марбут ба ифлосшавии об рӯз то рӯз афзуда, ба муҳити зист таҳдиди зиёд мекунад.

Бо гармшавии глобалӣ ва тағирёбии иқлим, ҳодисаҳои гуногуни табиӣ ба вуҷуд меоянд. Аксар одамон аз шароити иқлими ношинос шикоят мекунанд. Мо бо шароити ғайриоддии иқлимӣ, аз қабили зимистонҳои тӯлонӣ ва баҳори хунукдучор мешавем. Илова бар ин, рӯз то рӯз коҳиш ёфтани гуногунии мавҷудоти зиндаро дар биосфера дар қатори оқибатҳои тағирёбии иқлим метавон ном бурд. Дар чунин шароит мавҷудоти зинда наметавонанд ба тағйироти аз сар гузаронидашуда мутобиқ шаванд. Таъсири таҳдидкунандаи тағирёбии иқлим ҳангоми ҷалби омилҳои инсонӣ ба осонӣ ба вуҷуд омада,дар баробари ин тағироти босуръат пеш рафтани мавҷудоти зинда хеле душвор мешавад. Аз ин рӯ, мо бояд барои ҳарчи зудтар огоҳии экологӣ дар бораи тағирёбии глобалии иқлим чораҳои зарурӣ андешем.

Тағйироти шадиди ногаҳонӣ аз ҷумлаи сабабҳои тағйирёбии иқлими ҷаҳонӣ буда, ин вазъият бо сарчашмаҳои гуногун ба амал меоянд. Сабабҳоиасосии онбоомилҳоиинсонӣ ба маъноиаслӣқавитармешаванд. Дар натичаисардшавӣ ва аз ҳад зиёдгармшавӣ хавфинестшуданимавҷудотизиндаҷой дорад. Ҳатто, мавҷудоти нобудшуда дар натиҷаи ин гармшавӣ ё сардшавии табиат пайдо мешаванд. Дар байни сабабҳои тағйирёбии иқлим бешубҳа, аз ҳама бештар баланд гардидани ҳарорат дар атмосфера мебошад. Сабаби тағйирёбии гармии глобалӣ аксар вақт дар истеҳсолоти гуногун ба вуҷуд омада, одамон табиатро бешуурона тағйир медиҳанд. Ба омилҳои асосии тағирёбии иқлим, пеш аз ҳама омилҳои инсонӣ, тунук шудани қабати озон, афзоиши газҳои гулхонаӣ ва зарраҳои атмосфера, вайроншавии беҳушонаи муҳити зистро метавон ҳисоб кард.

Ин вазъият, ки ба табиат ва мавҷудоти зинда таҳдид карда, оқибатҳои нохуш дорад. Бо тағирёбии иқлим пиряхҳо ба обшавӣ шурӯъ карданд. Бисёр намудҳои наботот ва ҳайвонот дар раванди нестшавӣ қарордоранд.

Бо фаро расидани фаслҳои сол баландшавии ғайримуқаррарии ҳарорат мушоҳида карда шуда, бисёр бемориҳои обу хок пайдо шуданд.

Вақтҳои охир дар иқлим ва динамикаи обу ҳаво аз сабаби тағйирёбии глобалиии иқлим баъзе тағйирот ба амал омад. Ин дигаргуниҳоро чунин ҳисоб кардан мумкин аст:

- ✓ Обшавии пиряхҳо;
- ✓ Афзоиши миқдори борон вабухоршавӣ;
- ✓ Аксари борон дар шакли борони сел меборад;
- ✓ Босуръатафзуданисухториҷангалзорҳо;
- ✓ Афзоиши ҳодисаҳои табиӣ, аз қабили тӯфон ва обхезии бештар дар баъзе минтақаҳо;
- ✓ Баландшуданисатҳи баҳр;
- ✓ Камшавии пиряхҳои баҳр ва ғайра.

Ҳамин тариқ, ба ақидаи мо новобаста аз он ки дар куҷо зиндагӣ кунем, метавонем бо коҳиши партовҳои карбон дар ҳаёти ҳаррӯзаи худ ба муборизa бо тағйирёбии иқлим кумак расонем. Масалан, мо метавонем ба ҷои истифодаи мошин партовҳоро дубора коркард кунем, пиёда ё дучарха савор шавем, асбобҳои барқии истифоданашударо аз шабакаи барқ хомӯш кунем ва ин танҳо як қисми ками корҳост. Дар назари аввал, ин қадамҳои хурд ҳастанд, аммо онҳо воқеан муҳиманд, хусусан агар ин аз ҷониби аҳли ҷомеа анҷом дода шавад.

Паҳн кардани иттилоот яке аз воситаи муҳими таъсиррасонӣ мебошад. Бисёр одамон ҷиддияти мушкилоти тағирёбии иқлимро дарк намекунанд ва шояд баланд бардоштани огоҳӣ низ онҳоро ба амал бармеангезад.

АДАБИЁТ

1. Бондаренко Лидия Вениаминовна, Маслова Ольга Вениаминовна, Белкина Анастасия Владимировна, Сухарева Ксения Валерьевна Глобальное изменение климата и его последствия // Вестник РЭА им. Г. В. Плеханова. 2018. №2 (98). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/globalnoe-izmenenie-klimata-i-ego-posledstviya (дата обращения: 02.05.2023).
2. Макаров И. А. Глобальное изменение климата как вызов мировой экономике и экономической науке // Экономический журнал ВШЭ. – 2013. – № 3. – С. 479–494.
3. Паёми Ассосгузори сулҳу вахдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 23.12.2022, ш. Душанбе. (Захираи электронӣ): https://mfa.tj/tg/main/view.
4. Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар маросими ифтитоҳи Конфронси СММ оид ба шарҳи фарогири миёнамуҳлати ҳадафҳои Даҳсолаи байналмилалии амал “Об барои рушди устувор, солҳои 2018-2028”. ш. Душанбе. (Захираи электронӣ): https://mfa.tj/tg/main/view.

УДК: 336.63

Саидов Р.Н.

АСОСҲОИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ МОЛИЯИ ХУСУСӢ

Таҳқиқоте, ки дар доираи мақола анҷом дода шудааст, молияи хусусӣ ҳамчун унсури мустақили низоми молиявии давлат интихоб гардидааст. Вобаста ба ин, зарурати омӯзиши хоҷагии хонаводагӣ дар воқеияти иқтисоди миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳим арзёбӣ карда шудааст. Қайд карда мешавад, ки новобаста аз нақши калидӣ доштани молияи хусусӣ дар ҳалли мушкилоти иҷтимоӣ-иқтисодӣ баъзе ҷиҳатҳои он то кунун ба пуррагӣ омӯхта нашудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки ҳиссаи назарнораси молияи хусусӣ ба рушди сатҳу сифати зиндагии хоҷагиҳои хонаводагӣ аз ноустувории рушди он вобаста мебошад. Дар қисмати таҳлилии мақола роҳҳои асосии сармоягузории ибтидоӣ, сохтори молияи фардӣ ва алоқаи зинаҳои низоми молиявӣ дар намуди расмҳо пешниҳод шудааст. Муаллиф шароити мавҷудаи рушди молияи хусусиро дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон қайд намуда, имкониятҳои институтсионалӣ ва иҷтимоию иқтисодии истифодабарии шароити мазкурро таъкид менамояд. Дар ҷамъбасти таҳқиқот хулосаю пешниҳодҳои муаллиф ҷиҳати мушкилоти рушди молияи хусусӣ ва роҳҳои ҳалли он пешниҳод карда шудааст.

Калидвожаҳо: молияи хусусӣ, хоҷагиҳои хонаводагӣ, нерӯи молияи хусусӣ, сатҳи зиндагӣ, низоми буҷетӣ, иқтисоди бозорӣ, ММД, сармоягузорӣ, низоми молиявӣ, дороиҳои молиявӣ, пасандозҳои аҳолӣ, сармоя.

Саидов Р.Н.

ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЧАСТНЫХ ФИНАНСОВ

В ходе исследования, проведенного в рамках статьи, частные финансы были выделены как самостоятельный элемент финансовой системы государства. В связи с этим необходимость изучения домохозяйств в реалиях народного хозяйства Республики Таджикистан оценена как важная. Отмечается, что, несмотря на ключевую роль частных финансов в решении социально-экономических проблем, некоторые его аспекты до конца не изучены. Автор отмечает, что незначительная доля частных финансов в развитии уровня и качества жизни домохозяйств зависит от нестабильности его развития. В аналитической части статьи представлены в виде рисунков основные способы первоначального инвестирования, структура личных финансов и связь уровней финансовой системы. Автор отмечает существующие условия для развития частных финансов в условиях Республики Таджикистан и подчеркивает институциональные и социально-экономические возможности использования этих условий. В заключении исследования представлены авторские выводы и предложения относительно проблем развития частных финансов и путей их решения.

Ключевые слова: частные финансы, домохозяйства, потенциал частных финансов, уровень жизни, бюджетная система, рыночная экономика, ВВП, инвестиция, финансовая система, финансовые активы, сбережения населения, капитал.

Saidov R.N.

BASES OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF PRIVATE FINANCE

In the course of the study conducted within the framework of the article, private finance was singled out as an independent element of the state's financial system. In this regard, the need to study households in the realities of the national economy of the Republic of Tajikistan is assessed as important. It is noted that, despite the key role of private finance in solving socio-economic problems, some of its aspects have not been fully studied. The author notes that a small share of private finance in the development of the level and quality of life of households depends on the instability of its development. In the analytical part of the article, the main methods of initial investment, the structure of personal finance and the relationship between the levels of the financial system are presented in the form of figures. The author notes the existing conditions for the development of private finance in the conditions of the Republic of Tajikistan and emphasizes the institutional and socio-economic opportunities for using these conditions. In conclusion, the study presents the author's conclusions and proposals regarding the problems of the development of private finance and ways to solve them.

Key words: private finance, households, potential of private finance, standard of living, budget system, market economy, GDP, investment, financial system, financial assets, savings of the population, capital.

Соҳаи молияи хусусӣ дар навбати аввал молияи корхонаро ифода менамуд, ки ин самт дар нимаи дуюми асри XX дар намуди низомнок дар менеҷменти молиявӣ ба шакли муайян дароварда шуда буд. Воқеан, категорияи молияи хусусӣ дар асоси фаҳмиши дуруст ва пурраи молия дақиқ карда мешавад. Ворид гардидани категорияи молияи инфиродӣ ва корпоративӣ дар соҳаи молия имконият дод, то фаҳмиши дурусти принсипҳои ташаккулёбӣ ва самтҳои истифодабарии воситаҳои бахши хусусии иқтисодиёт ба вуҷуд оянд.

Аз нигоҳи Сабанти Б.М. яке аз тарафдорони мактаби классикии молиявӣ, молия танҳо он муносибатҳои пулиеро фаро мегирад, ки ташаккулёбӣ ва истифодаи фондҳои марказонидашудаи воситаҳои пулии давлатиро барои қонеъ намудани талаботи ҷамъиятӣ дар назар дорад. Бинобар ин, категорияи «молияи хоҷагии хонаводагӣ» объекти мустақили таҳқиқи илми молия шуда наметавонад [6, с.179]. Аммо аз нигоҳи мо дар шароити муосири иқтисоди бозорӣ, ки доираи муносибатҳои молиявӣ васеъ гардидааст ва ҳар як бахши иқтисодиёти миллӣ муносибатҳои муайяни молиявии худро дорад, аз ин рӯ, таҳқиқи молияи хоҷагиҳои хонаводагӣ масъалаи мубрам дониста мешавад.

Молияи хусусӣ унсури калидии низоми муосири молиявӣ маҳсуб ёфта, иқтидори бозори дохилӣ, ҳаҷми захираҳои низоми буҷетӣ, динамикаи ҷараёни сармоягузорӣ ва сатҳи зиндагии аҳолиро муайян менамояд. Аз ин ҷост, ки дар низоми иқтисоди бозории рушдкарда даромади шахсони воқеӣ дар сохтори ММД зиёда аз 70%-ро ташкил менамояд [3, с. 3].

Сарфи назар аз аҳамияти калони молияи хусусӣ дар рушди соҳаҳои иҷтимоию иқтисодии кишвар, қонуниятҳо ва омилҳои ташаккули он, робитаи молияи хусусӣ ба молияи корхонаҳо ва молияи давлатӣ, таъсири онҳо ба равандҳои макроиқтисодӣ ва хусусиятҳои идоракунии онҳо то ба ҳол ба пуррагӣ таҳқиқ нашудааст. Новобаста аз он ки мушкилоти мазкурро илмҳои гуногун мавриди омӯзиш қарор медиҳанд, аммо то кунун консепсияи ягонаи ташаккулёбӣ ва истифодабарии молияи хусусӣ дар шакли мукаммал вуҷуд надорад. Воқеан доираи васеи иқтисодчиён ба таҳқиқи ҷанбаҳои назариявию методологии молияи хусусӣ ва тавсифи он ҳамчун унсури асосии низоми молиявӣ таваҷҷуҳи махсус доранд.

Ҷараёни ташаккулёбӣ ва истифодабарии молияи хусусӣ бо сиёсати макроиқтисодӣ алоқаи мустақим ва баракс дорад [2, с.16]. Сиёсати макроиқтисодии кишвар метавонад ба ҷараёни тақсимот ва ташаккули даромадҳои аҳолӣ фаъолона таъсир расонда, бо мақсади ҳавасмандгардонии пасандозҳо ва сармоягузорӣ алоқаи мутақобилаи молияи хусусӣ, корхонаҳо ва молияи давлатиро таъмин намояд.

Дар шароити муосир, ки мушкилоти норасоии пардохтпазирии қобилияти харидории даромадҳои пулии аҳолӣ ҷой дорад, таҳқиқи молияи хусусӣ масъалаи мубрам дониста шуда, аҳамияти махсус пайдо менамояд. Мутобиқ намудани раванди ташаккулёбӣ ва истифодабарии молияи хусусӣ ба тағйиротҳои манфӣ, аз ҷумла сафарбаркунии воситаҳои молияи хусусӣ барои ислоҳоти соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ самтҳои муҳими аз байн бурдани буҳрони иқтисодӣ ва пайомадҳои манфии он мебошад.

Буҳрони молиявии ҷаҳонии солҳои 2007-2008 исбот намуд, ки назарияи молия то ба ҳол дар шароити мураккабгардии муносибатҳои иқтисодию молиявӣ мушкилоти соҳаро дар сатҳи лозимӣ ҳаллу фасл карда наметавонад. Аз ин рӯ, зарур аст, то асосҳои назариявӣ-методологии устувор ҷиҳати таъмини чандирии муносибатҳои молиявӣ коркард шаванд.

Воқеан дар кишварҳои ру ба инкишоф самти афзалиятноки пешрафти соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ, аз ҷумла фаъолияти соҳибкорӣ сармоягузории онҳо маҳсуб меёбад. Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар пайраҳаи рушди босубот қарор дорад, татбиқи саривақтии стратегияҳо ва барномаҳои кутоҳмуддат ва дарозмуддати рушди соҳаҳои иҷтимоию иқтисодӣ бо истифодаи захираҳои молиявии сармоягузории хусусӣ муҳим арзёбӣ мегардад. Сармоягузории хусусӣ ин ҷалби сармоя аз шахсони ҳуқуқӣ, воқеӣ, гуруҳи шахсони воқеӣ ва ширкатҳо мебошад, ки бо мақсади рушд, васеънамоии доираи фаъолият, навкунии ташкилот ва пешрафти тиҷорат нигаронида шудааст [1, с.23].

Расми 1. Роҳҳои асосии сармоягузории ибтидоӣ.

Манбаъ: Таҳияи муаллиф.

Муносибатҳои муосири молиявии низоми иқтисоди бозорӣ низоми бисёрунсурае мебошад, ки аз чор қисмати асосӣ иборат мебошад: молияи хусусӣ (молияи шахсони воқеӣ), молияи ташкилотҳо, молияи давлат ва молияи байналмилалӣ. Молияи хусусӣ муносибатҳои шаҳрвандонро бо шахсони воқеӣ, корхонаҳои истеҳсолӣ, ташкилотҳои молиявӣ-қарзӣ, инчунин бо давлат дар самти ташаккул ва истифодаи захираҳои пулӣ фаро мегирад. Молияи хусусӣ соҳае мебошад, ки сармоягузории захираҳои молиявиро ба ташаккулёбии сармояи касбии инсонӣ ва фондҳои пулии ғайридавлатӣ равона месозад.

Воқеан аввалин сармоягузорон дар иқтисодиёт шахсони воқеие маҳсуб меёбанд, ки дорои сарчашмаҳои устувори ташаккулёбии даромадҳо мебошанд. Бо назардошти аҳамияти муҳими устувории молиявии қисмати асосии аҳолӣ яке аз ҳадафҳои асосии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон зиёд намудани синфи миёна мебошад. Чунки синфи миёнаи аҳолӣ нерӯи сармоягузории хусусӣ ба ҳисоб меравад. Роҳҳои асосии сармоягузории ибтидоӣ дар расми 1. оварда шудааст.

Шахсони воқеӣ соҳибони ягонаи воситаҳои пулӣ мебошанд, ки захираҳои пулии онҳо барои шароити ҳаётгузаронӣ ва дорошавии онҳо мусоидат менамояд. Аз ин ҷост, ки то оғози фаъолияти истеҳсолӣ сарчашмаҳои воқеии молиявии истеҳсолот фондҳои пулии дар инхтиёри шахсони воқеӣ қарордошта баромад менамоянд. Дар марҳилаи истеҳсолот ва тақсимоти ММД иштирокчиёни фаъолияти соҳибкорӣ, аз ҷумла кормандон, соҳибкорони инфиродӣ ва соҳибони ташкилот бевосита ширкат меварзанд.

Дороиҳои асосии молиявӣ дар доираи боигарии шахсони воқеӣ арзиши амволи ғайриманқул (фонди манзил, қитъаи замин); арзиши амволи хона; захираҳои пулии

мавқуфгузошташуда; арзиши қоғазҳои қимматноки давлатӣ ва ташкилотҳои тиҷоратӣ, ки дар моликияти шахсони воқеӣ қарор доранд, маҳсуб меёбанд. Дар шароити иқтисоди бозорӣ молияи шахсони воқеӣ барои ҳалли масъалаҳои гуногун саҳмгузор мебошад, аз ҷумла иштирок дар муносибатҳои молиявии ҷомеа, яъне марҳилаи такрористеҳсоли ҷамъиятӣ ва ғ.

Унсури марказии низоми молияи хусусӣ молияи фардӣ мебошад. Молияи фардӣ ин низоми ташаккулёбӣ ва истифодабарии воситаҳои пулии фардҳои алоҳида дар мувофиқа бо қарорҳои онҳо мебошад. Шахсони алоҳидаи хоҷагии хонавода барои истифодабарии даромадҳо ба мақсадҳои истеъмолот ва пасандозкунӣ қарорҳо қабул менамоянд. Асоси иқтисодии ташаккули молияи фардиро сармояи инсонӣ ташкил медиҳад. Донишҳои андухташуда ва рушди қобилияти аҳолӣ ба онҳо имконият медиҳанд, то иқтидори молиявии худро истифода намуда, даромади худро ба ҳадди аксар расонанд. Дар ин раванд масъалаи омӯзиши алоқаи мутақобилаи сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ бо сатҳи даромадҳои шахсии аҳолӣ мубрам дониста мешавад.

Ошкор намудани қонуниятҳои ташаккулёбии пасандозҳои аҳолӣ ва истифодабарии онҳо муҳим арзёбӣ мегардад. Мушкилоти асосӣ дар ин маврид таъсири тағйироти даврии иқтисодиёт ба ташаккулёбии молияи хусусӣ мебошад, аз ҷумла муайян намудани таъсири вазъи иқтисоди ҷаҳонӣ ба динамикаи дарозмуддати даромадҳо ва пасандозҳои аҳолӣ.

Сармоягузорони инфиродӣ, яъне аҳолӣ дар раванди гузориши сармояи худ эҳтимолияти ба хатоиҳои муҳим роҳ доданро доранд. Аз ин ҷост, ки таҳлили хавфҳои сармоягузории аҳолӣ зарурати объективӣ дорад. Коркард ва таҳияи усулҳои самараноки идоракунии молияи хусусӣ метавонад боиси афзоиши даромади сармоягузорӣ ва коҳишдиҳии гузоришоти ба хавф асосёфта гардида, некуаҳволии мардумро баланд бардорад.

Дороиҳои молиявии фардӣ қисми амволи фардӣ буда, дар намуди воситаҳои пулӣ, саҳмияҳо ва дигар қоғазҳои қиматнок вуҷуд доранд. Дороиҳои молиявии фардӣ ва дигар амволи фардӣ дар маҷмуъ боигарии фардии шахсони алоҳидаро ташкил менамоянд. Нерӯи молиявии фардӣ бошад ин имконияти пасандозкунии сармояи инсонӣ дар намуди пулӣ мебошад.

Сарчашмаҳои молияи фардӣ ва самтҳои истифодабарии он дар расми 2 оварда шудааст.

Молияи фардӣ зери таъсири низоми омилҳо, ки онҳоро маъмулан ба ду гуруҳ ҷудо менамоянд, ташаккул ва истифода мешавад. Гуруҳи якуми омилҳо ба сармояи инсонӣ марбут буда, сатҳи маълумотнокӣ ва малакаҳои касбии фард ва дигар муайянкунандаҳои даромади ҷории ӯ, инчунин сиёсати макроиқтисодӣ, ки ба динамикаи даромади миллӣ ва ба таносуби даромадҳои бахшҳои гуногуни иқтисодиёт таъсир мерасонад, мансуб мебошанд. Гуруҳи дуюми омилҳо хусусияти ирсӣ дошта, баъзе аз онҳо ба мураккабгардии давраи дарозмуддати рушди кишвари мушаххас ва мувофиқан сатҳи зиндагии аҳолии он вобаста мебошад. Омилҳои мазкурро бо назардошти дараҷаи таъсиррасониашон метавон омилҳои муосир ва омилҳои таърихӣ номгузорӣ намуд.

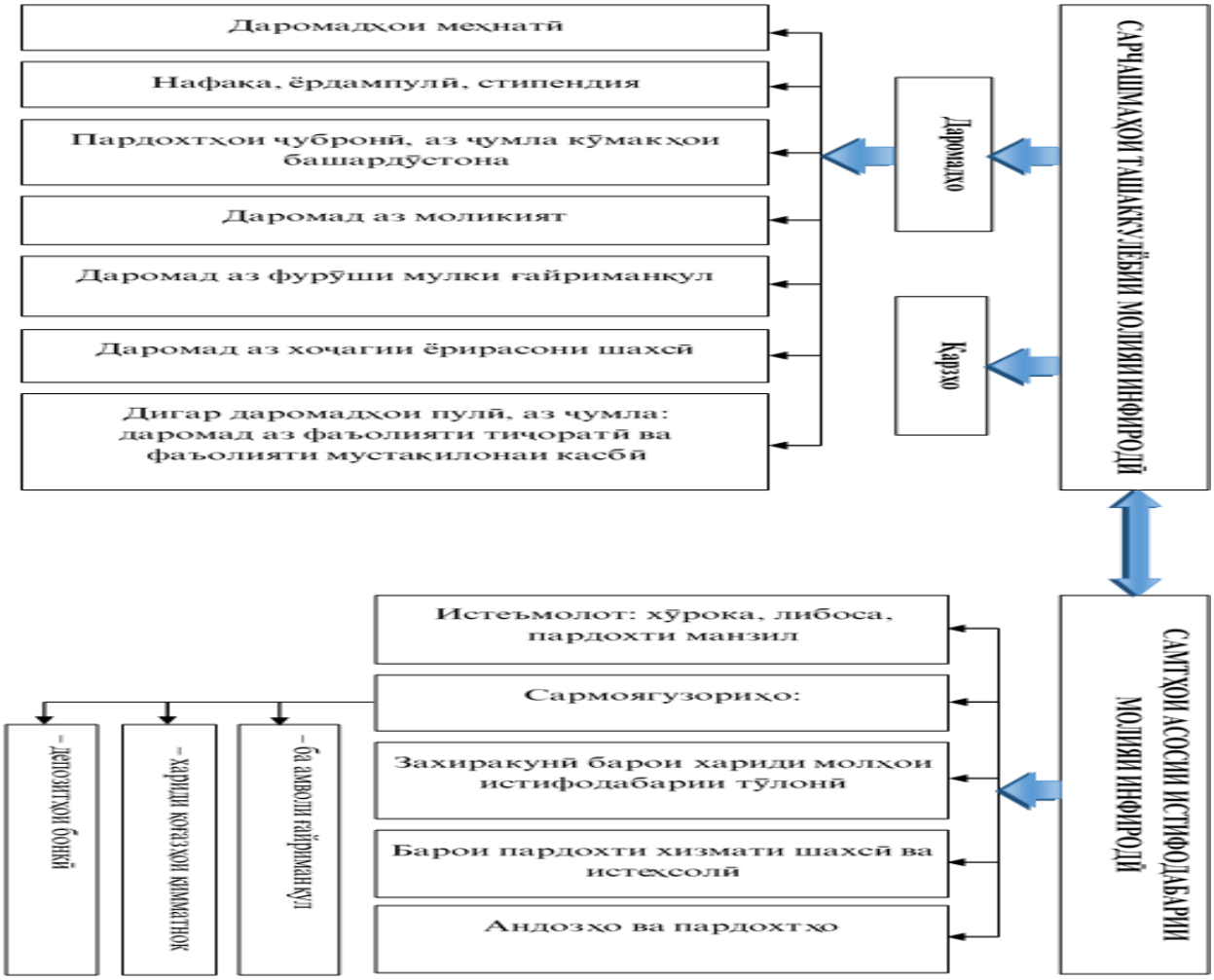

Расми 2. Сохтори молияи фардӣ.

Манбаъ: Таҳияи муаллиф дар асоси маълумоти омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе.– 2022.– С.116, 122.

Ягон унсури низоми молиявӣ дар алоҳидагӣ амал карда наметавонад. Молияи инфиродӣ низ ба дигар унсурҳои низоми молиявӣ дар алоқамандӣ зич қарор дорад (расми 3).

Расми 3. Алоқаи зинаҳои низоми молиявӣ.

Манбаъ: Таҳияи муаллиф.

Дар раванди ташаккулёбӣ ва истифодабарӣ молияи фардӣ бо дигар зинаҳои низоми молиявӣ алоқаи мутақобила дорад, аз ҷумла бо молияи давлатӣ, маҳалӣ ва молияи корхона. Алоқаи мутақобилаи онҳоро ҷараёнҳои пулӣ таъмин менамояд, ба монанди: а) ворид гардидани ҷараёнҳои пулӣ аз фонди пулии корхона ба самти молияи фардӣ дар намуди музди меҳнат, даромадҳо аз фаъолияти соҳибкорӣ ва даромад аз моликият; б) ворид гардидани ҷараёнҳои пулӣ аз ҷониби молияи фардӣ ба ҳисоби молияи давлатӣ дар намуди андозҳои мустақим ва ғайримустақим; в) аз ҳисоби давлат (буҷети давлатӣ ва маҳалӣ) ворид гардидани ҷараёнҳои пулӣ ба ҳисоби молияи фардӣ дар намуди музди меҳнати корхонаҳои буҷетӣ, нафақа ва кӯмакпулиҳо; г) алоқаи мутақобила дар дохили молияи фардӣ, яъне муносибатҳо дар рафти ташаккулёбии даромадҳои ашхосе, ки ба фаъолияти меҳнатии инфиродӣ ва фаъолият дар асоси касби озод машғул мебошанд.

Молияи фардӣ дар низоми молиявӣ нақши калидӣ дошта, аз дигар зинаҳои молиявӣ, аз ҷумла молияи давлатӣ, маҳалӣ ва молияи корхона хусусиятҳои фарққунанда дорад. Қарорҳое, ки аз ҷониби ашхоси алоҳида нисбат ба захираҳои пулии худдӣ ва сармояи инсонӣ қабул карда мешавад, ба суръати рушди иқтисодӣ ва шароити ташаккули молияи ҷамъиятӣ (давлатӣ ва маҳаллӣ) вобаста мебошад. Қарорҳои мазкур заминаи рушди молияи ҷамъиятӣ ва корхонаҳо, ҳамчунин даромадҳои омилҳои истеҳсолот: меҳнат ва сармоя буда, ташаккулдиҳандаи арзиши изофа мебошад. Воқеан молияи фардӣ дар ҳама марҳилаҳои тақсимотӣ ва азнавтақсимкунии даромадҳо ташаккул ёфта, бевосита ҳаҷми талаботи пардохтпазирро дар иқтисодиёт муайян менамояд. Дар самти истифодабарии молияи фардӣ тағйиротҳои ҷиддӣ ба вуҷуд пайваста, имрӯзҳо пасандозҳои фардӣ ба сармоягузориҳо табдил ёфтаанд ва сатҳи некуаҳволии мардумро низ муайян менамоянд.

Сабаби асосии рушди нисбатан нокифояи молияи хусусӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҷой доштани шуғли ҳиссаи ками аҳолӣ ба фаъолиятҳои иқтисоди бозорӣ мебошад. Аз нигоҳи мо дар шароити иқтисоди бозорӣ самти афзалиятноки рушди молияи хусусӣ ин гузариши хоҷагиҳои хонаводагӣ аз истеҳсолоти натуралӣ ба истеҳсолоти молӣ мебошад. Шароиту имкониятҳои рушди истеҳсолоти молии хоҷагиҳои хонаводагӣ дар ҷумҳурӣ ҳанӯз аз соли 2018 фароҳам оварда шуда буд. Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз 26 декабри соли 2018 дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод карда буданд, ки бо дарназардошти зарурати инкишофи инфрасохтори деҳот солҳои 2019-2021 «Солҳои рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ» эълон карда шаванд [5]. Бо назардошти шароити ҷойдошта метавон фаъолияти истеҳсолоти молиро дар хоҷагиҳои хонаводагӣ аз тариқи бунёди заминаҳои устувори институтсионалӣ, ки рушди устувори онҳоро дар асоси озодкунӣ аз ҳама гуна ухдадориҳои андозӣ ва дигар намуди санҷишҳо таъмин менамояд, ба роҳ монд. Ҳамчунин дар шаҳри Душанбе ва манотиқи ҷумҳурӣ бунёди инфрасохтори муносиби фурӯши маҳсули ҳунарҳои мардумӣ, ки суръати баланди гардиши сармояи хоҷагиҳои хонаводагиро таъмин менамояд, роҳандозӣ намудан ба мақсад мувофиқ мебошад.

Имрӯзҳо нерӯи молиявии қисми асосии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон қобилияти ташаккули пасандозҳо ва ё сармоягузорӣ ба дигар фаъолиятҳоро надорад. Вобаста ба ин, дар навбати аввал бояд захираҳои молиявии аҳолӣ зиёд карда шаванд, баъдан онҳо ба фаъолияти иқтисодие сафарбар карда шаванд, ки барои даромадгирии доираи васеи аҳолӣ мусоидаткунанда бошад. Дар шароити кунунӣ депозитгузорӣ дар муассисаҳои низоми бонкии кишвар то андозае имконияти даромадгирии ҳиссаи муайяни аҳолиро таъмин кардааст, аммо бо сабаби нокифоя будани сармояи депозитӣ даромади он ночиз мебошад ва барои афзоиши бузургии сармояи аҳолӣ ва пешбурди зиндагии депозитгузорон ғайриқаноатбахш боқӣ мондааст. Тибқи маълумоти омори расмии Ҷумҳурии Тоҷикистон солҳои охир (2020-2021) андозаи миёнаи амонатҳо ба ҳисоби ҳар нафар аҳолии кишвар 567,3 ва 547,3 сомонӣ рост меояд [4, с.405]. Меъёри миёнасолонаи фоизи депозитӣ, ки ба

15,6 баробар аст, аз ин рӯ даромади воситаҳои депозитии зикршуда дар як сол 77,9 ва 75,1 сомониро ташкил медиҳад, ки тамоман ночиз мебошад.

Дар шароити кунунӣ аксарияти хоҷагиҳои хонаводагӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нерӯи устувори молиявӣ надоранд, ки ҳолати мазкур монеаи рушди молияи хусусӣ мебошад. Аз дигар тарф қисме аз хоҷагиҳои хонаводагӣ захираҳои молиявии худро ғайрисамаранок истифода менамоянд. Бо назардошти ду ҳолати ҷойдошта коркарди методологияи комили пешбурди молияи хусусиро дар шароити пардохтнопазирии даромадҳои пулии аҳолӣ ва ғайрисамаранок истифодабарии даромадҳо муҳим мешуморем.

Хоҷагии хонаводагӣ боигарии аъзоёни онро нишон медиҳад. Таҳлилҳои гузаронидашуда нишон медиҳанд, ки боигарии хоҷагиҳои хонаводагӣ дар натиҷаи сармоягузории амонатҳои хоҷагӣ ба дороиҳои молиявӣ ва ғайримолиявӣ (аз ҷумла дороиҳои фаъол) ташаккул меёбад. Воситаҳои молияи хусусӣ, ки ба ихтиёри аъзоёни оилаҳо масраф карда мешаванд, аз ин рӯ бисёре аз маблағҳо барои баланд бардоштани некуаҳволӣ равона мешаванд. Аммо аз нигоҳи мо агар зиндагии оилаҳо аз ҳисоби бурди иқтисодӣ (даромади сармоя)-ҳо пеш бурда мешуд, аз мавқеи афзоиши бузургии сармояи молияи хусусӣ ба манфиати кор мебуд.

Зери фаҳмиши нерӯи молияи хусусӣ иқтидори пардохтпазирии молияи хусусӣ дар ҳар гуна шароит фаҳмида мешавад. Устувории нерӯи мазкур аз даромаднокии гардиши воситаҳои молияи хусусӣ ва тамоюли хароҷоти хоҷагиҳои хонаводагӣ вобаста мебошад. Аз ин бар меояд, ки нерӯи молиявии аҳолӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бинобар сабаби гардиш накардани сармояи онҳо ва ё кам гардиш намудан мавқеи устувор надорад. Ҳолатҳои ҷойдошта зарурати такмили механизми рушди молияи хусусиро дар самтҳои муносиб, аз ҷумла а) рушди асосҳои институтсионалӣ; б) рушди унсурҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ; в) рушди сохтори вазифавӣ талаб менамоянд.

Дар шароити муосир механизми молияи хусусӣ (молияи хоҷагии хонаводагӣ) асосан зери таъсири меъёр ва қоидаҳои ғайрирасмӣ, яъне меъёр ва қоидаҳои аз ҷониби хонаводаҳо мустақилона коркард ва истифодашаванда рушд карда истодааст. Рушди унсурҳои институтсионалии механизми молияи хусусӣ имконият медиҳад, ки самтҳои қонунии ташаккул ва истифодаи воситаҳои молияи хусусӣ дарёфт карда шаванд.

Ба сармоя табдил додани пасандозҳои аҳолӣ яке аз самтҳои афзалиятноки рушди молия хусусӣ аз мавқеи устуворгардонии нерӯи молиявӣ баромад менамояд. Пасандозҳои аҳолӣ бояд дар муносибатҳои иқтисодии кишвар ҳамчун сармоя иштирок намуда, барои баланд гардидани сатҳу сифати зиндагии онҳо мусоидат намоянд. Молияи хусусӣ дар низоми васеи муносибатҳои иҷтимоӣ аз тариқи ҳалли мушкилоти сатҳу сифати зиндагӣ ва дар муносибатҳои иқтисодӣ бо роҳи иштирок дар муносибатҳои соҳаҳои алоҳидаи иқтисоди миллӣ бояд иштироки фаъол дошта бошад. Дар самти ба сармоя табдил додани пасандозҳои аҳолӣ муҳим аст, ки дар навбати аввал институтҳои молиявӣ фаъол бошанд ва баъдан инфрасохтори давлатӣ ва бозорӣ барои ҳалли мушкилоти мазкур пайваста омода бошад. Институтҳои табдилдиҳандаи пасандозҳои аҳолӣ ба сармоя шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ мебошанд. Дар шароити кунунии иқтисодиёти миллӣ инҳо муассисаҳои соҳаи бонкӣ ва соҳибкорон мебошанд.

Ҳамин тавр, аз таҳқиқоти гузаронидашуда оид ба асосҳои ташаккул ва рушди молияи хусусӣ хулосаю пешниҳодҳои зерин бароварда шуд:

1.То кунун мушкилоти муҳими самтҳои алоҳидаи назариявӣ-методологӣ ва амалии марбут ба молияи хусусӣ ҳалношуда боқӣ мондааст, ба монанди: ошкор намудани алоқаи мутақобилаи молияи хусусӣ бо дигар унсурҳои низоми молиявӣ; таҳлили таносуби пасандозҳои шахсони воқеӣ ва молияи хусусӣ; таҳлил ва омӯзиши алоқаи мутақобилаи молияи хусусӣ бо ҷараёни сармоягузории дороиҳои молиявӣ; баҳодиҳии таъсири молияи хусусӣ ба равандҳои макроиқтисодӣ, аз ҷумла ба пасандозҳо ва сармоягузорӣ;

2.Ҷой доштани зарурати ҷорикунии намудҳои гуногуни фаъолияти иқтисодӣ (бунёди инфрасохтори иқтисодӣ) дар низоми иқтисодии Ҷумҳури Тоҷикистон, ки имконияти зиёди

табдилдиҳии пасандозҳои аҳолиро ба сармоя доранд. Вобаста ба ин, зарур мешуморем, то муҳити озоди иқтисодии шаҳрвандон бунёд карда шавад, то омезишҳои нави омилҳои ташаккули даромадҳо аз ҷониби аҳолӣ амалӣ карда шавад [7, с.168].

3.Зарурати дарёфти меъёрҳо ва қоидаҳои расмӣ ва ғайрирасмии ҷараёни табдилдиҳии амонатҳои шахсии аҳолӣ ба сармоя (дороиҳои фаъол);

4.Рушди механизми молияи хусусӣ аз мавқеи сохтор ва вазифаҳои он, яъне сохтори молияи хусусиро бо назардошти шароити ҷойдоштаи иҷтимоӣ-иқтисодӣ рушд дода, вазифаҳои сохторҳои алоҳидаи онро муайян намудан зарур аст;

5.Дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки нерӯи молиявии хоҷагиҳои хонаводагӣ ба шароити рӯзгузаронӣ мутаносиб нест, аз ин рӯ, рушди қарздиҳии шахсони воқеӣ аз мавқеи ҷорикунии меъёрҳои имтиёзноки фоизӣ ва афзоиши сармояи қарзӣ муҳим арзёбӣ мегардад.

АДАБИЁТ

1.Белов В.А. Ценные бумаги в коммерческом обороте: курс лекций: учебное пособие для вузов. – М.: Изд-во Юрайт, 2020. – С. 22-25. – (Высшее образование). – ISBN 978-5- 534-05424-8.

2.Белозёров С.А. Финансы домашнего хозяйства: сущность, структура, управление: автореферат дисс. на соискание ученой степени доктора экономических наук // С.А. Белозёров– Санкт-Петербург, 2006. – 34 с.

3.Екшембиев Р.С. Теория и методология формирования и использования персональных финансов: автореферат дисс. на соискание ученой степени доктора экономических наук // Екшембиев Р.С. – Москва, 2009. - 41 с.

4.Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе. – 2022. – 414 с.

5.Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат мӯҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ба маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон.-26.12.2018.-[Манбаи электронӣ].-Ҳолати дастрасӣ: www.prezident.tj (санаи мурочиат: 23.03.2023 с.).

6.Сабанти Б.М. О финансах домашних хозяйств. Сборник научных трудов, Выпуск 2 / Под. ред. проф. Б.М. Сабанти. – СПб Изд-во СПбГУЭФ, 2002. -С.176-186.

7.Саидов Р.Н. Заминаҳои назариявии танзими даромадҳои аҳолӣ / Р.Н. Саидов // Паёми “Молия ва иқтисод”.–Душанбе, 2022.– № 1 (30).С.161-169.

УДК: 339.9.338.24

Сафаров Б.Г.

МАХСУСИЯТҲОИ ТАҚВИЯТИ ҲАМГИРОИИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТҲОИ РӮ БА ТАРАҚҚӢ ДАР НИЗОМИ ХОҲАГИИ КУШОДИ МУОСИР

Дар мақолаи мазкур ҷанабаҳои назариявии ҳамгироии иқтисодии давлатҳои рӯ ба тараққӣ дар шароити муосири ҷаҳонишавӣ таҳқиқ гашта, махсусиятҳои сохторию ташкилии ҳамгироии иқтисодии давлатҳои пасошӯравӣ таҳлил гардидааст. Дар ҷараёни таҳқиқот маълум гардид, ки воситаи муҳими рушди иқтисоди миллӣ ва ҳифзи бозори дохилии давлатҳои рӯ ба тараққӣ аз рақобати берунӣ ташаккули гуруҳҳои ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ буда, ҳангоми ба роҳ мондани сатҳи мезоиқтисодии ҳамгироӣ кишварҳои аъзо бартарияти рақобатиро соҳиб мегарданд. Ин бартариятҳои рақобатии

ҳамгирой дар дар гатичаи ташаккули самараи долонҳои нақлиётӣ ва истифодаи смараноки захираҳои наздисарҳадӣ ба вуҷуд меоянд.

Калидвожаҳо: иқтисоди кӯшод, ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ, мезосатҳи ҳамгироии иқтисодӣ, бартарияти рақобатӣ, бартарияти ҳамгироии минтақавӣ, тақсимоти байналмилалии меҳнат, ҷаҳонишавӣ, давлатҳои тариққикарда, давлатҳои рӯ ба тараққӣ.

Сафаров Б.Г.

ОСОБЕННОСТИ ИНТЕГРАЦИОННЫХ УСИЛИЙ РАЗВИВАЮЩИХСЯ СТРАН В СИСТЕМЕ СОВРЕМЕННОГО ОТКРЫТОГО ХОЗЯЙСТВА

В данной статье изучены теоретические аспекты экономической интеграции развивающихся стран в современных условиях глобализации, проанализированы структурно-организационные особенности интеграционных процессов постсоветских стран. В ходе исследований выявлено, что важным средством развития национальной экономики и защиты внутреннего рынка развивающихся стран от внешней конкуренции является формирование региональных экономических интеграционных группировок, а при развитии мезоэкономического уровня интеграции страны-члены получают конкурентное преимущество. Эти конкурентные преимущества возникают в процессе формирования транспортных коридоров и эффективного использования приграничных ресурсов.

Ключевые слова: открытая экономика, региональная экономическая интеграция, мезоуровень экономической интеграции, конкурентное преимущество, преимущество региональной интеграции, международное разделение труда, глобализация, развитые страны, развивающиеся страны.

Safarov B.G.

FEATURES OF INTEGRATION EFFORTS OF DEVELOPING COUNTRIES IN THE SYSTEM OF MODERN OPEN ECONOMY

This article studies the theoretical aspects of the economic integration of developing countries in the current conditions of globalization, analyzes the structural and organizational features of the integration processes of the post-Soviet countries. The research revealed that an important means of developing the national economy and protecting the domestic market of developing countries from external competition is the formation of regional economic integration groupings, and with the development of the mesoeconomic level of integration, member countries gain a competitive advantage. These competitive advantages arise in the process of formation of transport corridors and efficient use of border resources.

Key words: open economy, regional economic integration, mesolevel of economic integration, competitive advantage, advantage of regional integration, international division of labor, globalization, developed countries, developing countries.

Дар шароити ҷаҳонишавӣ ва авҷгирии бошиддати тақсимоти байналмилалии меҳнат ҳеҷ як кишвар наметавонад дар алоҳидагӣ ба рақобати шадиди бозори ҷаҳонӣ тобовар гардад. Ин вазъият водор месозад, ки кишварҳои алоҳида барои таъмини рушди иқтисоди миллии худ шаклҳои нави ҳамкории байналмилалиро ҷустуҷӯ намоянд. Таҷрибаи иқтисоди кушоди мамлакатҳои ҷаҳон собит месозанд, ки яке аз ин шаклҳои муҳим ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ мебошад.

Ҳамгироии минтақавӣ на танҳо воситаи ҳифзи бозори миллии кишварҳои аъзо аз рақобати чаҳонӣ, балки роҳи таъмини рушди мустақили ҳар як кишвар мебошад. Аз ин лиҳоз, дурнамои рушди кишварҳое, ки ба созмонҳои минтақавии ҳамгирой шомиланд, аз

ҷумла Ҷумҳурии Тоҷикистон, бояд ба татбиқи стратегияи миллии кишвари соҳибихтиёр ва муайянсозии ҳамкориҳои мутақобилан судманди иқтисодӣ тавассути ташаккули шаклҳои гуногуни кооператсияи саноатӣ ва шабакавӣ, ташкили корхонаҳои муштарак, минтақаҳои тиҷорати озод ва бозори умумӣ равона карда шавад. Танҳо бо истифода аз иқтидорҳои иқтисодӣ ва захираҳои ҳудудии якдигар, кишварҳо якдигарро дар рушди ҳамгироии минтақавӣ пурра карда, метавонанд бозори маҳдуд ва парокандаи худро васеъ намуда, истеҳсолоти рақобатпазири муосирро ба роҳ монанд.

Равандҳои муосири ҷаҳонӣ, яъне бӯҳронҳои энергетикӣ ва иқтисодии ҷорӣ нишон медиҳанд, ки давлатҳои ҳар як минтақа бояд талошҳои худро бобати ҳифзи манфитаҳои миллӣ ва минтақавӣ муттаҳид созанд. Яъне, дар ҳамбастагӣ ба таъсири манфии равандҳои муосири манфии ҷаҳонишавӣ муборизa баранд. Танҳо ҳамкории мутақобилан судманд дар асоси ҳамгироии зичи байниминтақавӣ метавонад кишварҳоро ба паёмадҳо ва таҳдидҳои нав, ки асосан ба раванди афзоиши ҷаҳонишавии хоҷагии ҷаҳонӣ вобастаанд, тобовар намуда, барои таъмини манфиатҳои милли онҳо мусоидат намояд [9].

Давлатҳои рӯ ба тараққӣ дар низоми хоҷагии қушод мавқеи хоса доранд. Дар бештари таҳқиқотҳо ин давлатҳо ҳамчун кишварҳои таъминкунандаи ашёи хом барои кишварҳои саноатии пешрафта арзёби мегарданд. Аммо, хушбахтона таҳқиқотҳое, ки тайи солҳои охир гузаронида шудаанд, аз он шаҳодат медиҳанд, ки раванди ҷаҳонишавӣ ба давлатҳои рӯ ба тараққӣ бештар таъсири мусбӣ расонида истодааст (ниг. ба Ҷадвали 1).

Ҷадвали 1.5.

Суръати афзоиши солонаи ММД ва содирот (%)

Давлатҳо	**Рушди миёнаи ММД**		**Рушди содироти мол ва хизматрасонӣ**	
	1986-1993	1994-2001	1986-1993	1994-2001
Давлатҳои тараққикарда	2,9	2,9	5,6	6,8
Давлатҳои рӯ ба тараққӣ	3,5	4,6	5,4	8,5
Ҳамагӣ:	3,2	3,7	5,4	7,2

Сарчашма: World Economic Outlook / International Monetary Fund – April 2004, p.261

Новобаста аз ин, «ҳамаи дастовардҳои даҳсолаи охири чаҳонишавӣ муаммои бартараф кардани нобаробари байни давлатҳои тараққикарда ва рӯ ба тараққиро, ки аз солҳои 70-ум инҷониб дар маркази диққати тарафдорони низоми нави хоҷагидории ҷаҳонӣ мебошад, аз байн набурдааст. Ба 21% аҳолии кишварҳои бой 86% ММД ҷаҳонӣ рост омада, ба 21% аҳолии кишварҳои қашшоқ бошад, 18% ММД рост меояд. Аз рӯйи таҳлилиҳои СММ «фарқият байни давлатҳои рӯ ба тараққӣ ва тарққикарда дар даҳсолаҳо афзоиш ёфта истодааст. Агар дар соли 1820 ин нишондиҳанда ба 3:1 баробар бошаду, дар соли 1913-ба 11:1; соли 1950 – ба 35:1; соли 1973- ба 44:1; соли 1992 – ба 72:1, пас соли 2002 он ба 75:1 баробар гаштааст» [1]. Нобаробарии мавҷуда ин на танҳо «оқибатҳои мустамликавӣ» ва «тақдири таърихӣ» аст, балки он натиҷаи ҳамкориҳои номувозинат ва ноадолатона, инчунин истифодаи нодурусти фишангҳои сиёсати иқтисодӣ мебошанд, ки давлатҳои ҷаҳонро дар шароити гуногуни фарққунанда мондааст.

Бояд қайд намуд, ки кишварҳои рӯ ба инкишоф аз интихоби модели иқтисодиёти кӯшод манфиат доранд. Назарияҳои иқтисодиёти кӯшод ва таҷрибаи давлатҳои тараққикарда собит месозанд, ки аз иқтисодиёти кӯшод давлатҳо бурд мекунанд. Ин бурд асосан дар натиҷаи тақсимоти байналхалқии меҳнат дар шакли махсусгардонии истеҳсолот ва тиҷорат ба вучуд меояд. Таҳлилҳои олимони ватанӣ Каюмов Н.К., Назаров Т.Н., Махмудов И.И., Рахимов Р.К., Умаров Х.У. [2], Саидмуродов Л.Х. [6], Одинаев. Х.А. [4], Солеҳзода А. А. [7], Кодирзода Д.Б. [3] ва дигарон низ собит месозанд, ки барои давлатҳои

рӯ ба тараққӣ воситаи муосири таъмини рушди иқтисодӣ истифодаи модели ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ мебошад ва дар алоҳидагӣ онҳо қобилияти таъмини рақобатпазирии иқтисоди миллиро надоранд. Барои ин, дар давраи миёнамуҳлат барои кишварҳои рӯ ба тараққӣ зарур аст, ки методҳои дастаҷамъона ворид шудан ба раванди ҷаҳонишавиро истифода намоянд, яъне механизми ҳамгироии минтақавии иқтисодиро бояд тақвият диҳанд.

Гуруҳҳои ҳамгироӣ, ки аз ҷониби кишварҳои рӯ ба тараққӣ ташкил карда мешаванд, ҳадафи асосияшон пеш аз ҳам берун овардани кишварҳояшон аз мувозинати статикӣ ва таъмини рушди устувори иқтисодӣ мебошад.

Масалан, шакли пешрафтаи ташкилии ҳамгироиҳои минтақавӣ дар кишварҳои Америкаи Лотинӣ МЕРКОСУР - Бозори умумии кишварҳои ҷанубӣ мебошад, ки аз Аргентина, Бразилия, Парагвай ва Уругвай иборат аст. Кишварҳои узви МЕРКОСУР 50% -и маҷмӯи маҳсулоти дохилии минтақаро истеҳсол карда, 45% -и аҳолии минтақа дар он зиндагӣ мекунанд. Инчунин 40%-и сармояи мустақими хориҷӣ ва 33%-и тиҷорати хориҷии кишварҳои Америкаи Лотинӣ ба кишварҳои узви МЕРКОСУР рост меояд.

Дар чаҳорчӯбаи МЕРКОСУР сохторҳои ягонаи умумӣ, ки аз сатҳи миллӣ боло мебошанд, ба мисли Шӯрои Бозори Умумӣ, Вазирони корҳои хориҷӣ, Гурӯҳи Бозори Умумӣ ва комиссияҳои соҳавӣ ҳамчун мақоми доимии иҷроия фаъолият менамоянд. Дар доираи Гурӯҳи Бозори Умумӣ бекор кардани ҳама боҷҳо ва маҳдудиятҳои тарифӣ дар тиҷорати мутақобилаи байни чаҳор кишвар ва таъсиси минтақаи озоди тиҷоратӣ, ки ҳаракати озоди сармоя ва қувваи кориро пешбинӣ мекунад, ҷорӣ намудани тарифи ягонаи гумрукӣ, инчуин ташкили иттиҳоди гумрукӣ пешбини шуда буд. Аммо, таъсиси чунин созмонҳои болоӣ ба самарае, ки кишварҳои пешрафта, масалан кишварҳои Иттиҳоди Аврупо, дар ҷараёни ҳамгироӣ ба даст овардаанд, мусоидат накард ва карда ҳам наметавонист. Таҷрибаи фаъолияти нобарори МЕРКОСУР нишон медиҳад, ки раванди ҳамгироии кишварҳои рӯ ба тараққӣ бояд пеш аз ҳама бо ташкили “минтақаи дорои имконияти ҳамгироӣ”[5] (интеграционный мезарегион) равона карда шавад ва танҳо ин механизм қодир аст иқтисодиёти кишварҳои ҳамгирошударо ба эътидол орад.

Масалан, дар Аргентина ва Бразилия таваррум аз ҳисоби афзоиши воридот пешгирӣ карда шуда, танзими сиёсати тарифӣ ба “суст” шудани суръати таназзули иқтисодӣ ва ғайра мусоидат намуд. Дар солҳои 1991-1993 дар замоне, ки суръати рушди иқтисодӣ дар Бразилия хеле паст буд, саноати миллӣ тавонист ба туфайли дастрасӣ ба бозори Аргентина, ки иқтисодиёти он замон дар ҳоли рушд буд, рушд кунад. Ин боиси ба даст овардани тавозуни мусбат дар тиҷорати мутақобила ва нигоҳ доштани сатҳи шуғл гардид. Дар солҳои 1994-1995 вазъият байни Аргентина ва Бразилия такрор шуд: - таназзул дар Аргентина ва оғози болоравӣ дар Бразилия. Кишварҳо сенарияи қаблан таҳияшударо иҷро карданд ва дар Аргентина ҷанбаҳои мусбати ҳамкорӣ дар МЕРКОСУР ба назар расид. Таҷрибаи ҳамгироии ин кишварҳо нишон медиҳад, ки таъсири механизми ҷуброн барои мувозинати талабот ва пешниҳод ба молҳои тиҷоратӣ дар мезосатҳи ҳамгироии минтақавӣ кофӣ нест. Дар доираи ҳамгироии минтақавӣ инчунин ҷараёни татбиқи лоиҳаҳои коллективии нақлиётӣ, коммуникатсионӣ ва энергетикӣ мавқеи хоса доранд, ки хусусияти мезосатҳро (ҳудуд) доранд, муҳим мебошанд. Дар ин маврид, муҳим чунин хулосаи назариявӣ аст, ки дар кишварҳои дорои иктисоди кушод майли интиҳоӣ ба ҳамгироии минтақавӣ доимо ривоҷ меёбад.

Ба монанди ин шакли ҳамгироӣ метавон чунин гуруҳҳои ҳамгироии минтақавиро номбар кард:

1. Паймони Анд (Боливия, Венесуэла, Колумбия, Перу ва Эквадор);
2. Бозори умумии Амрикои Марказӣ (Гватемала, Гондурас, Коста - Рика, Никарагуа ва Салвадор);
3. Ҷамъияти Кариб (КАРИКОМ)- 14 кишвари англисзабони ҳавзаи Кариб;
4. Дар Африқои Ғарбӣ - Иттиҳоди иқтисодии давлатҳои Африқои Ғарбӣ (ЭКОВАС);

5. Бозори умумӣ барои Африқои Шарқӣ ва Ҷанубӣ (КОМЕСА);

6. Ҷамъияти Рушди Африқои Ҷанубӣ (САДК);

7. Дар Африқои Марказӣ - Иттиҳоди гумрукӣ ва иқтисодии Осиёи Марказӣ (ЮДЕАК);

8. Дар Осиёи Ҷанубу Шарқӣ - Ассотсиатсияи давлатҳои Осиёи Ҷанубу Шарқӣ (АСЕАН-4) - (асосан чор кишвар - Индонезия, Малайзия, Таиланд, Филиппин);

9. Шӯрои ягонагии иқтисодии Араб (САЭЕ);

10. Шӯрои ҳамкорӣ барои кишварҳои арабии Халиҷи Форс (АФЭСР).

Мушкилоти асосии равандҳои ҳамгироӣ дар ин кишварҳо ҳамоҳангсозии манфиатҳои миллии давлатҳо ва дарёфти механизмҳои самарбахш аз таъсири ҳамгироӣ мебошад.

Ҳамин равандҳо ба равандҳои ҳамгироӣ дар кишварҳои низоми пасошӯрав хос гардид, ки дар раванди ҳамгироӣ ду ҳадафи асосиро пайгирӣ менамуданд:

1) ташаккули фазои ягонаи иқтисодӣ барои ворид шудани якҷоя ба бозори ҷаҳонӣ;

2) барқарорсозии робитаҳои иқтисодии "харобшуда" дар асоси принсипи бозорӣ мебошад.

Масалан, дар аввали солҳои 90 -уми асри XX, кишварҳои Аврупои Марказӣ (Маҷористон, Полша, Словакия ва Ҷумҳурии Чехия) дар равандҳои либерализатсияи тиҷорати хориҷӣ, ки дар қитъаи Аврупо ҷараён дошт, фаъолона иштирок намуданд. Дар моҳи декабри соли 1992 ин чаҳор кишвар Созишномаи тиҷорати озоди Аврупои Марказиро (CEFTA) имзо карданд, ки ба он Словения моҳи январи соли 1996 ҳамроҳ шуд. Созишнома таъсиси минтақаи тиҷорати озодро бо мақсади дар оянда ҳамроҳ шудани ин кишварҳо ба низоми иқтисодию сиёсии Иттиҳоди Аврупо дар назар дошт. Вазифаи асосии созишномаи тиҷорати озод аз таъсиси сиёсати тиҷорати устувор ва пешбинишавандаи кишварҳои минтақаи Аврупои Марказӣ иборат аст, ки ба истеҳсолкунандагони миллӣ ва сармоягузорони хориҷӣ шароити муътадили фаъолият дар бозорҳои миллии ин кишварҳоро кафолат медиҳад[10]. Дар соли 1993 ҷумҳуриҳои собиқи ИҶШС - Эстония, Латвия ва Литва Минтақаи савдои озоди Балтика (BFTA) -ро таъсис доданд, ки ҳадафи ниҳоии онҳо дохил шудан ба низоми иқтисодӣ ва сиёсии Иттиҳоди Аврупо буд.

Тавре ки ба мо маълум аст, самти умумии равандҳои ҳамгироӣ дар кишварҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ташкили Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) мебошад. Хусусияти асосии ҳамгироии ИДМ ин хусусияти бисёрсатҳа, яъне ҳамгироии ғайрихаттии он мебошад.

Ҳуҷҷатҳои асосии раванди ҳамгироӣ дар давраи аввали ташаккули ИДМ инҳо буданд:

-Оинномаи Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (12 давлати ИДМ, 1993);

-Шартнома дар бораи таъсиси Иттиҳоди иқтисодӣ (12 давлати ИДМ, 1993);

-Созишнома дар бораи таъсиси Иттиҳоди гумрукӣ (Беларус, Қазоқистон ва Русия соли 1995, Қирғизистон-1996 с, Тоҷикистон- 1999 с.);

-Созишнома оид ба тақвияти ҳамгироӣ дар соҳаҳои иқтисодӣ ва гуманитарӣ (Беларус, Қазоқистон, Қирғизистон ва Русия, 1996, Тоҷикистон, 1999);

-Шартнома дар бораи Иттиҳоди гумрукӣ ва Фазои ягонаи иқтисодӣ (Беларус, Қазоқистон, Қирғизистон, Русия ва Тоҷикистон, 26 феврали соли 1999) ба имзо расидааст.

Ҳадафҳо ва вазифаҳои ҳамгироии ИДМ бошад, асосан аз ташаккули фазои ягонаи иқтисодӣ, дар заминаи таъсиси бозори ягонаи молҳо, хидматҳо, сармоя ва қувваи корӣ буда, рушди низоми ягонаи нақлиётӣ, энергетикӣ ва иттилоотӣ маҳаки асосии ҳамгироӣ мебошад.

Мақомоти роҳбарикунандаи ҳамгиро инҳо мебошанд:

1. Шӯрои байнидавлатӣ мақоми олии роҳбарикунанда мебошад. Ин Шӯро стратегияи ҳамгироиро таҳия намуда, марҳилаҳои асосии ҳамкориро муайян мекунад ва қарорҳои мувофиқ қабул намуда, рафти иҷрои онҳоро назорат мекунад;

2. Шӯрои сарони кишварҳо - барои ҳалли саривақтии масъалаҳои дорои хусусияти байниҳукуматидошта таъсис дода шудааст;

3. Кумитаи байнипарлумонӣ - ин мақоми ҳамкории байнипарлумонӣ оид ба рушди заминаи ҳуқуқии ҳамгирої мебошад;

4. Кумитаи ҳамгирої, ки мақомоти доимии иҷроия мебошад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон аз солҳои аввали истиқлолият ҷонибдори фаъоли роҳандозии ҳамкорӣ дар чаҳорчӯбаи созмонҳои байналмилалии ҳамгирої буд. Яке аз чунин созмонҳои афзалиятнок Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил - ИДМ мебошад, ки Тоҷикистон аз рӯзҳои аввали таъсиси он аъзои он гардид. Ба ҳамгирої дар дохили ИДМ аҳамияти махсус дода, ҷумҳурӣ дар ҳама масъалаҳои ҳамкории дохили ин сохтор фаъолона иштирок мекунад.

Бояд қайд кард, ки тайи солҳои охир кишварҳои Иттиҳод дар равандҳои ҳамгирої ба сатҳи ҷиддӣ нарасидаанд ва дар натиҷа дар соҳаи фаъолияти иқтисодии берунӣ беҳбудиии ҷиддӣ ба назар намерасад. Маълумотҳои омории Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳанд, ки ҳиссаи кишварҳои ИДМ дар гардиши савдои хориҷии ҷумҳурӣ аз 80,3% дар соли 1991 то 63,9% дар соли 2000, соли 2015 47,3% ва дар соли 2020 то 51,7% коҳиш ёфтааст. Ин тамоюли коҳишёбӣ дар амалиётҳои содиротию воридотӣ мушоҳида мешавад. Ҳиссаи маҳсулоти ба кишварҳои Иттиҳод содиршаванда аз 78,8% дар соли 1991 то 20,6% дар соли 2020 ва воридоти молҳо мутаносибан аз 82.0%, то 65,6 % коҳиш ёфтаанд.

Ҳамин тариқ, самаранокии ҳамгирої дар дохили ИДМ ҳанӯз ҳам паст аст. Сабаби асосии аз он иборат аст, ки дар саросари ИДМ бӯҳрони системавӣ ҳукфармо буда, вобастагии кишварҳои ИДМ аз захираҳои молиявии кишварҳои хориҷ, аз ҷумла созмонҳои байналмилалӣ, зиёд аст. Ба ғайр аз ин омилҳои сиёсӣ, ки дар дохили кишварҳои ИДМ мавҷуд аст, самараи ҳамгироиро коста мегардонад. Илова бар ин, дар доираи ИДМ баъзе камбудиҳо аз тарафи худи аъзоҳо ба вуҷуд омад, ки онҳо сабаби таъсиси иттиҳодияҳои нави байнидавлатӣ, ба монанди Иттиҳоди гумрукӣ, ки баъдан ба Иттиҳоди иқтисодии АвруОсиё (ЕврАзЭС) табдил ёфт, Ҷомеаи иқтисодии Осиёи Марказӣ (баъдан ба Созмони ҳамкории Осиёи Марказӣ (САС) мубаддал гашт), гардиданд. Тоҷикистон дар ҳамаи созмонҳои байнидавлатии дар боло зикршуда намояндагӣ мекунад ва дар баробари онҳо узви Созмони Ҳамкории Шанхай (СҲШ), Созмони Ҳамкории Иқтисодӣ (ЭКО-СҲИ), Созмони Ҳамкории Исломӣ (СҲИ) мебошад. Ҳамкорӣ бо ин созмонҳо якхела нест - бо баъзеяшон хеле рушд ёфта, бо баъзеи дигарашон муносибатҳо танҳо расмӣ аст.

Дар фазои пасошӯравӣ кӯшиши таъсиси як иттиҳодияи дигари ҳамгироии минтақавӣ - Иттиҳоди иқтисодии Осиёи Марказӣ (ЦАЭС-ИИОМ) сурат гирифт. Созишнома 30 апрели соли 1994 ба имзо расид, ки аъзои он Қазоқистон, Ҷумҳурии Ӯзбекистон ва Қирғизистон буданд. Соли 1998 номи кории иттиҳодияи минтақавӣ тасдиқ карда шуд - (ИИОМ) ва худи ҳамон сол Ҷумҳурии Тоҷикистон узви ин созмон гардид.

Ҳадафи умумии таъсиси ИИОМ хоҳиши кишварҳои ҳамгирошуда барои барқарор кардани робитаҳои харобшудаи саноатӣ ва ноил шудан ба ҳамоҳангсозии манфиатҳои миллӣ дар соҳаи нақлиёти роҳи оҳан, сиёсати монополистӣ, ҳаракати қувваи корӣ, кооператсияи саноатӣ, истифодаи сӯзишворӣ, энергетика ва захираҳои об ва рушди илму техника мебошад. Давлатҳои аъзои ин созмон созишномаҳои дуҷонибаро дар бораи тиҷорати озод, ҳифзи мутақобилаи сармоягузорӣ ва пешгирӣ аз андозбандии дукарата аз даромад ва амвол имзо карданд.

Аммо, дар доираи ИИОМ мутаассифона, нишонаҳои мезосатҳи ҳамгироии иқтисодии имнтақавӣ рушд накарданд ва ин созмон барҳам хурд. Майли интиҳоии ҳамгироии кишварҳо барои кушодани иқтисод ба вуҷуд наомад. Ба ғайр аз ин, кишварҳо барои таъсиси “долонҳои сабз” дар заминаи татбиқи лоиҳаҳои муштараки инфрасохторӣ ба монанди ташаккули долонҳои байналмилалии нақлиётию коммуникатсионӣ ва иттилотӣ ба мувофиқа нарасиданд. Раванди ҳамгирої истифодаи якҷояи захираҳои минтақаҳои наздисарҳадии кишварҳои ҳамгироишударо таъмин накард ва чун Бразилия ва Аргентина натавонистанд аз самараи механизми ҷубронкунандаи мувозинати талабот ва пешниҳод ба молҳои тиҷоратӣ дар минтақаҳои хамгирошаванда ноил шаванд.

Қариб ҳамин вазъ дар таъсиси Иттиҳоди иқтисодии АвруОсиё (ЕврАзЭС) ба вуҷуд омад. Қадами аввал дар роҳи таъсиси ЕврАзЭС таъсиси иттиҳоди гумрукӣ байни Русия, Беларус ва Қазоқистон буд. Моҳи марти соли 1996 Қирғизистон ва соли 1998 Тоҷикистон ба Иттиҳоди гумрукӣ (ИГ) ҳамроҳ шуд. Аммо мақсадҳои гузошташуда амалӣ нашуданд ва ин яке аз сабабҳои табдил ёфтани Иттиҳоди Гумрукӣ ба Иттиҳоди иқтисодии АвруОсиё (ЕврАзЭС) дар соли 2000 буд.

Шартнома дар бораи таъсиси ЕврАзЭС 10 октябри соли 2000 дар Остона ба имзо расид, ки ба он панҷ кишвар имзо намуданд ва он аз 30 майи соли 2001 эътибор пайдо кард. ЕврАзЭС ҳамчун созмони минтақавӣ, ки манфиатҳои миллии кишварҳои аъзоро дар шароити ҷаҳонишавӣ бояд ҳифз намояд, мебоист барои ворид шудани кишарҳои аъзо ба бозори ҷаҳонӣ мусоидат намуда, ҳамзамон ба ҳамгироишавии иқтисоди ҷаҳон суръат мебахшид[8]. Илова бар ин, ЕврАзЭС мебоист барои мутобиққунии қонунгузориҳои миллӣ ва татбиқи чораҳое, ки барои баланд бардоштани иқтидори иқтисодии кишварҳои аъзо ва азнавсозии он мусоидат намояд, замина мегузошт. Дар давраи фаъолияти ЕврАзЭС 215 шартномаи байналмилалӣ қабул ва амалӣ карда шуд. Дар сохтори он 23 шӯро ва комиссияҳо таъсис дода шуда, 33 меморандуми ҳамкорӣ бо созмонҳои байналмилалӣ ва созмонҳои молиявӣ ва иқтисодӣ ба имзо расонида шуданд. ЕврАзЭС дар Асамблеяи генералии СММ мақоми нозирро дошт. Тоҷикистон дар баробари Россия, Қазоқистон, Қирғизистон ва Беларусия яке аз аъзоҳои он буд. Самаранокии ЕврАзЭС барои ҳар як узви он гуногун буд. Азбаски ЕврАзЭС асосан мушкилоти тиҷорати мутақобиларо ҳал мекард, тамоюлҳои рушди тиҷорати Тоҷикистон дар давраи аз соли 2000 то 2015 дар ин созмон ғайриқаноатбахш буд. Содироти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба кишварҳои ЕврАзЭС дар ин соҳо 20,0% кам шуда, воридот 8,4 маротиба афзоиш ёфт, ки ин ифодаи бесамарии тиҷорати хориҷии кишвар дар дохили ин созмон буд. Ҳамгироӣ сатҳи муайяни рушди кишварҳои иштирокчиро пешбинӣ мекард. Дар ҳаҷми умумии маҷмӯи маҳсулоти дохилии кишварҳои узви Иттиҳоди иқтисодии АвруОсиё ҳиссаи Ҷумҳурии Тоҷикистон 0,3%, дар ҳоле ки ҳиссаи Русия - 87,9%, Қазоқистон - 7% ва Беларус - 3,1%-ро ташкил медод.

Аз 1 июли соли 2010 Иттиҳоди нави гумрукӣ (ИГ) иборат аз се давлат - Ҷумҳурии Беларус, Ҷумҳурии Қазоқистон ва Федератсияи Русия ба фаъолият оғоз кард. Дар моҳҳои ноябр -декабри ҳамон сол, аъзои ИА бастаи созишномаҳоеро имзо карданд, ки онҳо заминаи ҳуқуқии фазои ягонаи иқтисодиро муайян намуда, ҳадафи асосии онҳо таъмини рушди иқтисодӣ тавассути сиёсати ҳамоҳангшудаи иқтисодӣ мебошад. Бозори ягонаи ҳаракати озоди молҳо, хидматҳо, сармоя ва қувваи корӣ таъсис дода шуд.

Ворид шудани Тоҷикистон ба Иттиҳоди гумрукӣ (ИГ) албатта як қадами муҳим дар роҳи ҳамгироии иқтисодии ҷумҳурӣ бо кишварҳои ИГ мегардад. Аммо, барои он ки ин ҳамгироӣ барои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон самараи мусбии иқтисодии дарозмуддат диҳад, барои он омодагии зарурӣ дидан лозим мебошад. Аввалан, як қатор корҳои марбут ба ҳалли мушкилоти танзим ва ҳуқуқиро анҷом додан лозим мебошад. Сониян, таҳлил кардан зарур аст, ки то чӣ андоза шомилшавии Тоҷикистон ба Иттиҳоди гумрукӣ эҳтимолан метавонад ба самараи мусбии иқтисодӣ оварда расонад.

Дар заминаи Иттиҳоди гумрукии Иттиҳоди иқтисодии АвруОсиё (ЕврАзЭС) Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё (ЕАЭС-ИИАО) - ҳамгироии иқтисодии минтақавӣ таъсис дода шуд. Давлатҳои узви Иттиҳоди иқтисодии Авруосиё Ҷумҳурии Арманистон, Ҷумҳурии Беларус, Ҷумҳурии Қазоқистон, Қирғизистон ва Федератсияи Русия мебошанд.

ИИАО бо мақсади таҳкими иқтисоди кишварҳои иштирокчӣ ва "наздикшавии якдигар", барои навсозӣ ва баланд бардоштани рақобатпазирии кишварҳои иштирокчӣ дар бозори ҷаҳонӣ таъсис дода шудааст. Кишварҳои узви ИИАО нақша доранд, ки ҳамгироии иқтисодиро идома дода, ҳаракати озоди молҳо, хизматрасонӣ, сармоя ва меҳнатро таъмин намуда, сиёсати ҳамоҳангшудаи ягонаро дар соҳаҳои гуногуни иқтисод татбиқ намоянд. Илова бар ин, фаъолияти ИИАО ба навсозии ҳамаҷониба, ҳамкорӣ ва баланд бардоштани

рақобатпазирии иқтисодиёти миллӣ ва фароҳам овардани шароит барои рушди устувор бо мақсади баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии кишварҳои аъзо нигаронида шудааст.

Шартнома дар бораи таъсиси ИААА аз 1 январи соли 2015 эътибор пайдо кард. Қирғизистон 21 майи соли 2015 ба ИИАО шомил шуд. Кишварҳои ИИАО дар фаъолияти тиҷорати хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон саҳми назаррас доранд. Дар солҳои охир гардиши савдои хориҷии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо кишварҳои ИААА майл ба афзоиш дорад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ба узвияти худ дар Созмони Ҳамкории Шанхай (СҲШ) аҳамияти бузург медиҳад. Ин созмон яке аз бузургтарин иттиҳодияҳои минтақавӣ ва пешқадамтарин дар омодасозӣ ва қабули қарорҳои ҳаётан муҳим ба шумор меравад. СҲШ вориси ҳуқуқии панҷгонаи Шанхай, ки ҳамчун як созмони минтақавӣ тибқи Созишномае, ки сарони кишварҳои узви ин созмон 26 апрели соли 1996 дар нахустин ҳамоиши ташкилӣ дар шаҳри Шанхай ба имзо расонидаанд, мебошад. “Панҷгона” дар як муддати нисбатан кӯтоҳ ҳадафи асосии худ - муқаррар намудани чораҳои эътимодбахшро дар соҳаи низомӣ дар сарҳад, инчунин коҳиш додани қуввоҳои мусаллаҳ дар қаламравҳои ҳамсояи панҷ кишварро иҷро карданд.

Муассисони СҲШ Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Мардумии Чин, Ҷумҳурии Қирғизистон, Федератсияи Русия, Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Узбекистон мебошанд. Роҳбарони ин давлатҳо 15 июни соли 2001 дар Шанхай Эъломия дар бораи таъсиси "Созмони Ҳамкории Шанхай" -ро ба имзо расониданд, ки дар он махсусан таъкид карда мешавад, ки ташкили СҲШ маънои гузариши ҳамкории кишварҳои узв дар марҳилаи нав мебошад, ки он ба тамоюли давраи нав, воқеиятҳо ва манфиатҳои асосии ин минтақа равона шудааст . Яке аз ҳадафҳои асосии СҲШ ҳавасмандгардонии ҳамкориҳои муассири кишварҳои иштирокчӣ дар бахшҳои сиёсӣ, тиҷорат, иқтисодиёт, илму техника, фарҳанг, маориф, энергетика, нақлиёт, экология ва ғайра мебошад.

Имрӯз ҳамкорӣ дар доираи СҲШ соҳаҳои энергетика, нақлиёт, кишоварзӣ, телекоммуникатсия ва бисёр бахшҳои дигари иқтисодро фаро гирифтааст. Кишварҳои узви он инчунин дар соҳаҳои илмӣ, техникӣ, фарҳангӣ, таълимӣ, сайёҳӣ ва гуманитарӣ ба таври васеъ ҳамкорӣ мекунанд. Метавон қайд намуд, ки СҲШ яке аз омилҳои ташаккули низоми сиёсати минтақавӣ ва ҷаҳонӣ мебошад. Дар фаъолияти он манфиатҳои ҳамаи кишварҳои иштироккунанда воқеан ҳамоҳанг карда мешаванд. Инчунин, бе муболиға метавон қайд намуд, ки таърихи ташаккули ин созмон назария ва амалияи ҳамгироии минтақавии иқтисодиро бой гардонидааст.

Дар тӯли фаъолияти худ созмон ба як созмони имнтақавии муассир ва самараноки бисёрҷониба табдил ёфтааст, ки он ба амният ва рушди иҷтимоию иқтисодӣ дар минтақа мусоидат намуда, намунаи рушди муколамаи байни тамаддунҳо ва омили фаъоли талошҳои глобалӣ барои демократикунонии муносибатҳои байналмилалӣ мебошад. Арзёбии фаъолияти Созмон ва равишҳои кишварҳои узв ба такмили минбаъдаи механизмҳои ҳамкории амалӣ ва шаклҳои он, инчунин роҳнамо барои кори муштарак дар ояндаи наздик дар Эъломияи даҳсолаи Шанхай дар Остона (14-15 июни 2011, ҷаласаи 11-уми Шӯрои сарони кишварҳои узви СҲШ) сабт шудаанд.

Давлатҳои СҲШ дорои захираҳои калони канданиҳои фоиданок ва захираҳои обу энергетика мебошанд, ки онҳо зарурати чукуртар намудани ҳамгироии иқтисодии кишварҳои минтақаро дар бахши иқтисоди воқеиӣ пешакӣ муайян мекунанд. Ба кишварҳои Созмони Шанхай ҳадди ақал 25% захираҳои нафти ҷаҳон, 30% захираҳои гази ҷаҳон ва 50% захираҳои собитшудаи уран рост меояд. Илова бар ин, кишварҳои Осиёи Марказӣ дорои потенсиали бузурги транзитӣ мебошанд, ки истифодаи босамари онҳо омили муҳими ташаккули инфрасохтори коммуникатсионии минтақа ҳамчун инфрасохтори ҷаҳонӣ мегардад. Кишварҳои узви СҲШ барои рушди устувор, баланд бардоштани рақобатпазирии иқтисоди миллӣ, ташаккул додани ояндаи бозори муштараки молу хидматҳо ва ворид шудан ба бозори ҷаҳонӣ дорои тамоми шароитҳо мебошанд. Шарти амалисозии ин имкониятҳо танҳо амиқсозии ҳамкории интегратсионии кишварҳои

Осиёи Марказӣ, татбиқи сиёсати ҳамоҳангшудаи иқтисодӣ, ҳамкорӣ дар мубориза бо терроризм, экстремизм ва қочоқи маводи мухаддир мебошад.

Афзалиятҳои ҳамкории тиҷоративу иқтисодии СҲШ дар оянда инҳоянд: рушди инфрасохтори нақлиётӣ; энергетика ва ҳифзи муҳити зист, махсусан - мушкилоти захираҳои об. Барномаи ҳамкориҳои бисёрҷонибаи тиҷоративу иқтисодии кишварҳои узви СҲШ таҳия шуда, ҳадафи ниҳоии он фароҳам овардани шароит барои ҳаракати озоди мол, хизматрасонӣ, сармоя ва қувваи корӣ мебошад.

Соҳаи иқтисодӣ дар ҳамкории минтақавӣ ҳамчун асоси ҳамкории кишварҳои СҲШ мебошад. Дар робита ба ин, таҳияи механизми амиқсозии ҳамкории ҳамгироии кишварҳо дар соҳаҳои иқтисодӣ бо мақсади ташаккули фазои ягонаи иқтисодӣ дар оянда аҳамияти аввалиндараҷа пайдо хоҳад кард.

Вобастагии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз кишварҳои СҲШ дар воридоти чунин молҳо аст : маҳсулоти растанӣ (90,6% аз ҳаҷми умумии воридот ба кишвар), маҳсулоти маъданӣ (84,3%), чӯб ва маснуоти чӯб (94,6%), маснуоти сангӣ ё масолеҳи шабеҳ (82,0%), металлҳои асосӣ ва маҳсулоти онҳо (70,7%). Ҳамзамон Ҷумҳурии Тоҷикистон қисми зиёди молҳои худро асосан ба Чин содир мекунад. Аз ҳаҷми умумии содирот ба Чинро 93,16% -ашро металлҳо, консентратҳои металлҳои ранга ва нахи пахта ташкил медиҳанд.

Сатҳи самаранокии ҳамкории Тоҷикистон дар доираи СҲШ ҳануз он қадар баланд нест. Ин аз он сабаб аст, ки иқтидори рушди иқтисоди кишварҳои аъзо ҳануз пурра истифода нагаштаанд ва бисёре аз кишварҳои аъзо дар ҳалли муаммоҳои дохилии худ банд буда, ба мустаҳкам намудани ҳамгироии иқтисодӣ таваҷҷуҳи кам зоҳир намуда истодаанд.

Умуман, шарти муҳими сифатан дигаргунсозии муносибатҳои иқтисодии хориҷии кишвар ин гуногунсамтии сифатии сохтори истеҳсолот ва мубодилаи иқтисодӣ мебошад. Бе ин тадбирҳо, самаранокии гуногунсамтии мубодила бо иқтисоди ҷаҳонӣ, таъмини рушди босифати иқтисодиёт ва некӯаҳволии он ғайриимкон аст. Ба ин сиёсати окилонаю самарабахши миллӣ ва иктисоди берунӣ бояд кумак расонад.

Пас аз пош хӯрдани ИҶШС яке аз самтҳои муҳими сиёсати иқтисодии хориҷии ҷумҳурӣ ин шиддат гирифтани ҳамкорӣ бо Созмони ҳамкории иқтисодӣ (ЭКО) буд. Созмони ҳамкории иқтисодӣ вориси ҳуқуқии Созмони Ҳамкориҳои Минтақавӣ (ОРСД) мебошад, ки он соли 1985 аз тарафи Эрон, Туркия ва Покистон таъсиси ёфта буд. Дар соли 1992 он ба ЭКО табдил дода шуд. Аз он вақт инҷониб як қатор ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, аз қабили Ҷумҳурии Озарбойҷон, Ҷумҳурии Қазоқистон, Ҷумҳурии Қирғизистон, Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Узбекистон ба ҳайси узви комилҳуқуқи ин созмон шомил шуданд. Афғонистон низ ба ЭКО ҳамроҳ гашта, дар натиҷа он ба як созмони минтақавӣ бо иқтидори бузурги иқтисодӣ табдил ёфт.

Ҳадафи асосии ин созмон фароҳам овардани шароит барои рушди ҳамаҷонибаи иҷтимоию иқтисодии кишварҳои узви он, ҳамгироии пайдарпайи иқтисодҳои кишварҳои минтақа ба муносибатҳои иқтисодии ҷаҳонӣ ва ба роҳ мондани ҳамкориҳои фаъоли минтақавӣ дар соҳаи иқтисод, илм, техника ва фарҳанг мебошад.

Иштироки Тоҷикистон дар ЭКО имкон медиҳад, ки ҳамгироии нисбатан васеъ ба иқтисоди ҷаҳонӣ ба роҳ монда шавад. Ин имкониятро наздикии ҷуғрофӣ (ҳудудӣ), мазҳабӣ, фарҳангӣ ва таърихии Тоҷикистон бо аксарияти кишварҳои аъзои ин созмон ташкил медиҳад.

Ҷумҳурии Тоҷикистон қариб ҳамаи санадҳои бунёдии ин Созмонро, аз ҷумла Созишномаи Чаҳорчӯбаи нақлиёти транзитиро, ки рушди тиҷорат ва транзит, инчунин ҳамкориҳои нақлиётиро имконпазир месозад, ба имзо расонидааст. ЭКО барои густариши ҳамкориҳои аъзои худ на танҳо дар соҳаи тиҷорат, балки ҳамчунин дар соҳаҳои нақлиёт, энергетика, кишоварзӣ, сайёҳӣ, телекоммуникатсия, фарҳанг, маориф, тандурустӣ ва ғайра имкониятҳои бузург дорад.

Дар 13 -умин нишасти ЭКО, ки 1 марти соли 2017 баргузор гардида буд, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон қайд карданд, ки

имрӯз ҳиссаи кишварҳои узви Созмон дар гардиши савдои хориҷии Тоҷикистон беш аз 36%-ро ташкил менамояд. Ҳамзамон, бартариятҳои бузурги ҳамкориҳои мутақобилан судманди кишварҳои узви ЭКО ҳанӯз пурра истифода нашудаанд. «Вазифаи умумии мо ин дарёфти механизмҳо ва заминаҳои ҳамкории самарабахш ҷиҳати татбиқи манфиатҳо ва ормонҳои халқҳои мо мебошад. Пешбурди ҳамгироии васеъ, тақвияти дастгирии тарафайн, тавсияи тиҷорат ва сармоягузорӣ - ҳамчун унсурҳои калидии ҳамкории минтақавӣ бояд аз ҷумлаи он ҳадафҳои стратегии ҳамгирої бошанд"[11].

Дар ин саммит Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон иштирокчиёни саммитро даъват намуд, ки дар густариши ҳамкорӣ дар самтҳои афзалиятноки зерин саҳми арзанда гузоранд:

-таъсиси долонҳои нақлиётӣ бо истифода аз имкониятҳои он барои пайваст кардани роҳҳои хушкӣ ва обӣ;

-пайвастшавӣ ва ташаккули шабакаҳои минтақавии энергетикӣ, инчунин таъсиси бозори энергетикии кишварҳои ЭКО;

-васеъ ҷорӣ намудани идоракунии якҷояи захираҳои об ва истифодаи самараноки он;

-таҳия ва татбиқи як барномаи мукаммали ҳамкорӣ байни кишварҳои узви Созмон бо мақсади коҳиш додани хатари офатҳои табиӣ;

-фаъолгардонӣ дар соҳаи сайёҳӣ.

Аз ин суханронии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон метавон хулоса намуд, ки кишвари мо бо иштироки худ дар ин гурӯҳи ҳамгироии минтақавӣ манфиатдор аст. Яъне, Тоҷикистон дар ин созмон аъзо шуда, метавонад бартарияти ҳамгироии минтақавии иқтисодиро дар ифодаи ду самараи ҳамгирої ба даст орад:

1. Самараи “долонҳои сабз”, ки дар натиҷаи татбиқи лоиҳаҳои байналмилалии нақлиётию коммуникатсионӣ ва иттилоотӣ ба вуҷуд меояд;
2. Самараи истифодаи муштараки захираҳои минтақаҳои наздисарҳадии кишварҳои ҳамгиро дар соҳаи истифодаи оқилонаи захираҳои обӣ ва имкониятҳои саёҳӣ.

Ҳамин тариқ, метавон хулоса намуд, ки кишварҳои рӯ ба тараққӣ дар низоми иқтисоди кӯшоди хоҷагии ҷаҳонӣ мавқеи хосса дошта, бартариятҳои рақобатиро метавонад дар натиҷаи истифодаи механизми ҳамкории мутақобилан судманд, дар заминаи ҳамгироии минтақавии иқтисодӣ ба даст оранд. Махсусан, мезосатҳи ҳамгирої, ки ҳамкории байниминтақавӣ ва байнисоҳавиро дар чаҳочубаи иқтисоди ҳудудӣ тақозо менамояд, имконияти ба даст овардани самараи ҳамгироиро дар шакли самараи “долонҳои сабз”, “истифодаи якҷояи захираҳои иқтисодии наздисарҳадӣ” ва “мувозинати ҷуброни арза ва тақоз ба молҳои содиротшаванда” тақвият бахшида, бартарияти рақобатии давлатҳои рӯ ба тараққиро дар хоҷагии ҷаҳони муосир таъмин намояд.

АДАБИЁТ

1. Ильяшенко В. В., Милованова В. В. Влияние глобализации экономической деятельности на развивающиеся страны // Journal of new economy. 2012. №3 (41). URL: tps://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-globalizatsii-ekonomicheskoy-deyatelnosti-na-razvivayuschiesya-strany (санаи муроҷиат: 13.05.2023).
2. Каюмов Н.К., Назаров Т.Н., Махмудов И.И., Рахимов Р.К., Умаров Х..У. Глобализационные процессы и экономические проблемы Таджикистана // Экономика Таджикистана: стратегия развития. 2003. N4, - С. 18. Ба таври муфассал нигаред ба: Н.К.Каюмов, Х.У. Умаров. Глобализация экономики и внешнеэкономичесике связи Таджикистана. Душанбе, «Деваштич», 2005-192 саҳ.
3. Кодирзода Д.Б., Солиева Н.Ш. Факторы развития региональной экономической интеграции в условиях глобализации-Душанбе: «Типография ТНУ», 2021-184 с.
4. Одинаев Х.А. Развитие межрегиональной торговли в условиях экономиической интеграции-Душанбе: «ЭР-граф», 2020-172 с

5. Сафаров Б.Г. Мезоуровневая интеграция как результат самодвижения открытой экономики регионов страны// Финансово-экономический вестник, ТГФЭУ, №4(24), Душанбе, 2020, ISSN2663-0389. – С. 42-49.
6. Саидмуродов Л.Х. Республика Таджикистан в системе современных связей: модель малой открытой экономики-Душанбе.: Дониш, 2021-С.109-110
7. Солеҳзода А.А. Оценка качественных харастерик малой открытой экономики Таджикистана/ А. Солеҳзода// Финансово-экономический вестник. №3 (19)-Душанбе. 2019.-с 18.
8. Стрыгин А.В. Мировая экономика: Учебник для вузов. М., «Экзамен», 2004 - 512 с.
9. Черковец О. Европейский союз: уроки интеграции // Экономист. 2004. №10 с.74-84.
10. Щербанин Ю.А. и др. Международные экономические отношения. Интеграция. Учебное пособие для вузов. М., ЮНИТИ, 1997-140 с.
11. Шабакаи электронӣ - ttps://eco.int/parameters/eco /modules/cdk/upload/content/ general _ content/3427/15005246637500knuslhprlcs6rddai9vm4k923.pdf (санаи муроҷиат. 10.05.2023).

УКД 658.8

Холов М.Х.

АФЗАЛИЯТИ ҶОРӢ НАМУДАНИ НИЗОМИ ХААСП ДАР СОҲАИ САВДО

Дар мақола муаллиф масъалаҳои таъмини бехатарии маҳсулоти хӯрокворирo дар асоси ҷори намудани стандартҳои байналмилалии ХААСП, дар соҳаи савдои чакана баррасӣ намудааст. Дар мақола принсипҳо, усулҳои дар нуқтаҳои савдои чакана ҷорӣ намудани низоми ХААСП ва афзалияти ин низомро нишон додааст, ки барои амалисозии ҳадафи стратегии таъмини амнияти озуқаворӣ ба мақсад мувофиқ аст.

Вожаҳои калидӣ: маҳсулоти хӯрокворӣ, низоми ХААСП, амнияти озуқаворӣ, таҳлили хатарҳо, нуқтаҳои таҳдидомез, стандартҳои байналмилалӣ, сертификат.

Холов М.Х.

ПРЕИМУШЕСТВО ВНЕДРЕНИЕ СИСТЕМА ХААСП В ТОРГОВОМ СЕКТОРЕ

В статье автор рассмотрел вопросы обеспечения безопасности пищевых продуктов на основе внедрения международных стандартов НААСП в сфере розничной торговли.
В статье показаны принципы, методы внедрения системы ХААСП в торговых точках и преимущества данной системы, целесообразной для реализации стратегической цели обеспечения безопасности пищевых продуктов.

Ключевые слова: пищевые продукты, система HAASP, безопасность пищевых продуктов, анализ рисков, точки угроз, международные стандарты, сертификат.

Kholov M.Kh.

ADVANTAGE OF THE IMPLEMENTATION OF THE HACCP SYSTEM IN THE TRADING SECTOR

In the article, the author considered the issues of ensuring food safety based on the implementation of international NAASP standards in the retail trade.

The article shows the principles, methods of implementing the HAASP system in retail outlets and the advantages of this system, which is appropriate for realizing the strategic goal of ensuring food safety.

Keywords: food, HAASP system, food safety, risk analysis, threat points, international standards, certificate

Дар замони ҳозира низоми ХААСП, яке аз моделҳои асосӣ ва пешқадам оид ба идоракуни ва танзими сифати маҳсулот хӯрокворӣ ва фишанги муҳими тахмини бехатарии маҳсулотҳо мебошад.

Низоми НАССР (ХАССП) – Таҳлили хатарҳо ва назорат дар нуқтаҳои таҳдидомез”. Ин низом ба корхонаҳои имконият медиҳад, ки дар натиҷаи таҳлили тавакаллҳо ба назорати нуқтаҳои таҳдидомезро аҳамияти ҷиддӣ дода, назоратро бомасъулияти баланд гузаронанд. Дар ин низом моҳияти калон муайян кардани нуқтаҳои хатарноки таҳдидомез доранд, ки ба нуқтаҳои тезвайроншавандҳои маҳсулотҳо маҳсуб доранд алоқаманд ҳастанд. Ташкили назорат ва интихоби нуқтаҳои таҳдидомез таваккали зарарсони молҳоро ба истъмолгарон паст мекунанд”[1].

Аз ҷумла қайд кардан ба маврид аст, ки хусусиятҳои хоси низоми НАССР аз талаботҳои талаботҳои қатъӣ нисбати тартиб додан, коркард, қабул ва тасдиқ кардани ҳуҷатҳо иборат аст.

Афзалиятҳоро аз татбиқи системаи НАССР дар корхона ба ду категория тақсим мекунам: дохилӣ ва берунӣ.

Манфиатҳои дохилӣ:

1) Системаи НАССР имконият медиҳад, ки бехатарии маҳсулотро дар тамоми давраи ҳаёт назорат карда шавад; аз ворид шудан; - қабули ашёи хом барои истеҳсол - то фурӯш (истеъмол) -и маҳсулоти тайёр.
2) Сари вақт муайян кардани камбудиҳо ва пешгирии намудани таҳдидҳо, ки дар натиҷа корхонаро аз ҷаримаҳо ва дигар муҷозотҳо эмин медорад.
3) Пайдо ва баланд шудани масъулияти шахсии кормандон оид ба риоя ва вайронкунии қоидаҳои бехатарии маҳсулотҳои хӯрокворӣ. Ҳама равандҳо дар низоми НАССР навишташуда таҳти назорат қарор доранд. Дар ҳолати пайдо шудани нуқсонҳо сабаб ва корманди масъул аст муайян карда мешавад ва нисбати ӯ чора андешида мешавад.

4. Далелҳои ҳуҷҷатии бехатарии тасдиқ кардани маҳсулоти шумо.

Афзалиятҳои беруна

1. Баланд бардоштани эътимоди истеъмолкунандагон ба маҳсулоти шумо

Фоидаи аён аз татбиқи системаи НАССР. Корхона дар бораи беҳтар кардани бехатарии истеъмолкунандагони худ чораҳо андешид, истеъмолкунандагон ба маҳсулот корхона бештар бовар карданд ва мутаносибан бештари онҳоро харидорӣ карданд, ки дар натиҷа фоидаи корхона афзуд.

2. Васеъ шудани имкониятҳои фуруш аз ҳисоби бозорҳои нав.
3. Гирифтани бартариҳои рақобатӣ барои иштирок дар тендерҳо.
4. Кам шудани шикоят аз тарафи харидорон ва баланд шудани нуфузи корхона

Мағозаҳо, супермаркетҳо, амборҳои фурушӣ яклухт ва нуқтаҳои савдои чакана дар як занҷир пайванданд. Аз ин лиҳоз фаъолияти онҳо як дигар вобастагӣ дорад ва истифодаи принсипҳои НАССР ба мақсад мувофиқ мебошад. Низоми НАССР ба корхонаҳои савдо имконият медиҳад, ки бехатарии маҳсулоти хӯрокворӣ назорат намуда таваккали талафёбӣ, паст шудани сифат, таъсири бад расонидан ба ҳаёт ва саломатии истеъмолгарон, муҳити зист ва атрофро сари вақт бартараф намоянд

Фурушандагони амборҳои фуруши яклухт ва савдои чакана аз рӯи харидоронашон ва тартиби бастани шартнома ба кулли фарқ мекунанд. Фурушандагони амборҳои фуруши яклухт дар соҳаи савдои нақши миёнаравро мебозанд ва миқдори мизоҷони онҳо камтар ва доими мебошанд. Дар нуқтаҳои савдои чакана бошад мизоҷони онҳо аз истеъморгарони

ниҳоии гуногун иборат аст. Тавакалли талафёбӣ ва вайрон шудани маҳсулотҳои амборҳои фуруши яклухт хӯрокворӣ нисбатан ба нуқтаҳои савдои чакана камтар аст.

Дар амборҳои фуруши яклухт диққати махсусро ба нигоҳдорӣ ва кашондан медиҳанд. Имкони тафтиши бисёр аз тарафи мақомотҳои назоратии гуногун вақуд дорад. Дар ин ҳолат вобастаги амборҳои фуруши яклухт аз корхонаҳои хурде, ки аз онҳо яклухт мол мехаранд пайдо мешавад.

Нуқтаҳои фуруши чакана маҳсулотҳоро бевосита ба истеъмолгарони ниҳои, аҳоли мефурушанд. Бинобар ин байни онҳо бастани шартнома, талабот ҳуҷатҳои нақлиёти ва дигар ҳуҷатҳои ҳамроҳии мол мавриди амал қарор намегирад. Дар ин ҳолот ҳаҷми ҳуҷатгӯзори кам мешавад, вале масъулият нисбати сифат ва бухатарии истеъмолии маҳсулот хӯрокворӣ дар савдои чакана баланд мешавад. Норозигӣ аз тарафи харидорон дар нуқтаҳои савдои чакана зиёд аст. Барои кам кардани талафёбӣ ва паст шудани сифати дар назди бисёр нуқтаҳои савдо сехҳои хурди коркарди маҳсулотҳо таъсис дода мешавад. Ҳамаи ин муносибати муайян ва васеъ кардани доираи системаи НАССР-ро талаб мекунад.

Низоми НАССР барои таъмин назорат дар ҳама марҳилаҳои истеҳсолот гузаронида мешванд. НАССР дар асоси интихоби нуқтаҳои таҳдидомез гузаронида мешавад, ки дар натиҷа сари вақт нуқсонҳо ошкор карда бартараф мешаванд. Корхонаҳои истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ ва корхонаҳои савдое, ки дар корхонаҳои худ низоми имконият пайдо мекунанд, ки ҳамзамон беморҳои паҳншавандаи дар таркиби маҳсулотҳои хатарнок ошкор намуда, паҳшавии НАССР онҳоро пешгири намоянд. Ин бартарии ҷори намудани низоми ба туфайли ошкор намудан ва бартараф намудани таваккалҳо ва хатарҳо дар марҳилаи истеҳсоли маҳсулотҳои хӯрокворӣ анҷом медиҳад, ки маҳсулотҳои хатарнок дар нуқтаҳои фуруши чакана пайдо намешаванд.

Истифодаи стандартҳои низоми НАССР дар савдои чакана системаи пешгирикунандаро барои баланд бардоштани бехатарӣ ва сифати маҳсулот таъмин мекунад.

Барои таъмини сифат ва бехатарии маҳсулотҳои озуқаворӣ дар корхонаҳои бузурги истеҳсоли маҳсулотҳои хӯрокворӣ, истеҳсолот ва санҷиши озмоишгоҳии сифати маҳсулотҳои озуқаворӣ, назорати шароити истеҳсолӣ, ба роҳ мондани интизоми санитарӣ ва меъёрӣ, назорати риояи талаботҳои технологӣ равона карда шудааст”[2].

Низоми мавҷудаи назоратӣ вобаста ба омилҳои хатарноки ашёи хом ва маҳсулотҳои тайёр фаъолият мебарад.

Низоми кафолатдиҳандаи таъмини сифатнокӣ ва бехатарии маҳсулотҳо дар истеҳсолот айни замон дар асоси низоми НАССР – (анализ рисков и критических контрольных точек) сурат мегирад.

Низоми васеъпаҳнгардидаи НАССР дар ҳама мамлакатҳои дунё вобаста ба тарз ва навъҳои маҳсулотҳои истемолкунанда фаъолият бурда аҳолии саёраро аз гирифтори бемориҳои сироятӣ ва хатарнок ҳимоя намуда, дар асоси шартномаҳои минтақавӣ ва байнидавлатӣ ҳамаҷониба ҳуқуқи тафтиши истеҳсолотро дорад.

Айни замон корхонаҳои азими истеҳсолкунандаи маҳсулотҳои хўроквории саёра барои интиқили маҳсулот ба хориҷа бе иҷозатномаи низоми НАССР фаъолият бурда наметавонанд, зеро ин низом яке аз калонтарин низомҳои таъминкунандаи ҳимояи ҳуқуқи истеъмолгарон ба шумор меравад.

Низоми НАССР барои таъмини кафолати сифати маҳсулот ҳаматарафа ҷавобгӯ буда, дар асоси ташхис ва пешниҳоди натиҷаи он ҳуқуқи рафти фаъолиятро дар корҳонаҳои истеҳсолӣ қатъ гардонидан ва ё барои фаъолият кардан иҷозат доданро дорад”.

.Низоми НАССР ба самтҳои зерин равона гардидааст:

- пешгўӣ намудани беморихо ва қатъ гардонидани истеъмоли маҳсулотҳои пастсифат;
- сабаби гирифтор гирдидани беморӣ дар натиҷаи истеъмоли маҳсулотҳои истеъмолгардида (яъне аниқ муайян намудани маҳсулотҳои пастсифат ва ё заҳролуди истифодагардида), расонидани кумаки аввалия ба беморони мубталогардида;

- таъмини бехатарии сифати маҳсулоти истеҳсолгардида ва ашиёи хоми истеъмолӣ аз ҳисоби ташхисҳои дар натиҷаи рафти фаъолият муайякардашуда дар истеҳсолот, дар раванди интиқоли маҳсулот, дар раванди нигоҳдории маҳсулот дар анбор ва ба фуруш баровардани он;

- таъмини низоми фаъолияти корхонаҳои истеҳсолӣ дар рафти фаъолияти кории худ, ба роҳ мондани ҳамагуна фаъолияти низом аз аввалин рафти фаъолияти кории корхона то ба фуруш пешниҳод намудани маҳсулоти таёр ба аҳолӣ;

- тафтиши пурраи фаъолияти корхонаро аз интихоб ва ташхиси сифати маҳсулоти тайёр дар зери таъсири ташхиси ашиёи хом, маҳсулоти нимтайёр, реҷаи раванди технологӣ ва кам гардонидани хароҷот дар сифати маҳсулоти тайёрро дар зери назорати қатӣ нигоҳ медорад;

- ба роҳ мондани тафтиши пурраи рафти фаъолияти корхона аз ҷумла фаъолияти роҳбарияти корхона ва иҷрокунандаи вазифаи эксперти корхона, ки таъмини бехатарии аҳолӣ вазифаи аввалиндараҷаи онҳо мансуб меёбад;

- таъсир расонидан ба низоми савдои байналмиллалӣ вобаста ба рафти фаъолият ва ташхиси сифатии маҳсулотҳо аз он ҷумла ба мамлакатҳое, ки тафтиш ва сертификаткунонии маҳсулотҳо муҳим арзёбӣ гардидаанд (аз ҷумлаи мамлакатҳои митақаҳои африқо) [5].

Талаботи низоми HACCP вобаста ба раванди фаъолияти стандартии ҳар як давлат дар мувофиқа бо сертификати низоми HACCP дар мамлакати мазкур ба роҳ монда шудааст.

Сертификатсияи низоми HACCP аз ҷумла сертификати ISO 22000 ва нақшаи сертификатсияи FSSC 22000 дар ҳама марҳилаҳои истеҳсоли –аз истеҳсоли озуқа барои чорво, парвариш кардан, ашёи хом ва нимтайёр, истеҳсоли маҳсулоти хӯрокворӣ, нигоҳдорӣ ва кашонидани маҳсулот то нуқтаи савдо ва муасисаҳои хӯрокӣ умумӣ гузаронида мешавад.

Стандартҳои ба HACCP асосёфта инчунин метавонанд аз ҷониби ширкатҳои соҳаҳои марбут ба саноати хӯрокворӣ - истеҳсолкунандагони таҷҳизот, бастабандӣ, иловаҳои хӯрокворӣ, ингредиентҳо, маводи шустушӯй тасдиқ карда шаванд”[4].

Қайд кардан зарур аст, ки айни замон 17 корхона тибқи талаботи стандарти HACCP, СБД Б ҶТ 1470:2013- “Таҳлили хатарҳо ва назорат дар нуқтаҳои таҳдидомез” ба гирифтани сертификати HACCP ноил шудаанд.

Соли гузашта дар 8 корхонаҳои ватанӣ корхои сертификатсионӣ ба анҷом расонида шуд, аз ҷумла, дар 6 корхона тибқи талаботи стандартҳои силсилаи ИСО 9001-2008 «Системаи идоракунии сифат» ва дар 2 корхона, тибқи талаботи стандарти HACCP, СБД Б ҶТ 14070-2013 «Таҳлили хатарҳо ва назорат дар нуқтаҳои таҳдидомез». Айни ҳол нисбати 13 корхонаҳои ватанӣ корҳо дар ин самт идома доранд” [3].

Қорӣ намудани стандартҳои байналмилалӣ рӯз аз рӯз афзуда, то ин вакт аз тарафи мутахассисони Агентии Тоҷикстандарт дар 221 корхонаи ватанӣ 280 кори сертификатсионӣ ва ресертификатсионӣ талаботи стандартҳои байналмилалии ИСО 9001, ИСО 22000 HACCP, ИСО 14001 ва OHSAS 18001 гузаронида шудааст, аз ҷумла:

– 218 сертификат тибқи талаботи стандарти ИСО 9001 Системаи идораи сифат.

- 57 сертификат тибқи талаботи низоми HACCP Таҳлили хатарҳо ва назорат дар нуқтаҳои таҳдидомез

– 3 сертификат тибқи талаботи стандарти ИСО 22000 Системаи менеҷменти бехатарии маҳсулот

– 3 сертификат тибқи талаботи стандарти OHSAS 18001 Системаи менеҷменти ҳифзи саломатӣ ва меҳнат

АДАБИЁТ

1. Васильев В. А., Ш. Н. Каландаришвили, В. А. Новиков, С. А. Одиноков. Управление качеством и сертификация. Издательство: Интермет. нжиниринг, 2002 г.- 416 с.
2. ИСО 18001: 2007 Системаи менеҷменти махсуси бехатарӣ ва саломатӣ.
3. Маҷалаи Стандарт ва сифат. 2-2017.
4. СТ РТ 5.3-94 – Системаи милии сертификатсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон. Қоидаҳои умумӣ.
5. ХАССП Системаи бехатарии санитарӣ-гигиенӣ.

УДК 656.07: 658(075.8)

Амонуллоев И.А.

ХУСУСИЯТҲОИ ХОСИ ИДОРАКУНИИ ЗАХИРАҲО ВА КОРКАРДИ ВОҲИДИ БОР ДАР КОМПЛЕКСИ НАҚЛИЁТӢ-ЛОГИСТИКӢ

Дар мақолаи зерин мафҳумҳои асосии захираҳои моддӣ, таъминот ва дигар мафҳумҳои бо он алоқаманд, маркази логистикӣ, анбор шарҳ дода шудаанд. Дар мақола инчунин, идоракунии захираҳо, ташаккулёбии воҳиди бор, коркарди он ва тавсифи амалиётҳо дар комплекси нақлиётӣ-логистикӣ оварда шудааст. Дар мақола ҳамчунин, нақшаи гардиши мол бо намудҳои гуногуни нақлиёт ва ҷараёни гардиши маҳсулот аз истеҳсолкунанда то истеъмолкунанда пешниҳод гардидааст.

Вожаҳои калидӣ: захираҳои моддӣ, воҳиди бор, таъминот, нишондиҳандаҳои таъминот, вақти таъминот, бетаваққуфии таъминот, суръати таъминот, маркази логистикӣ, низоми марказонида ва ғайримарказонида, анбор, оптимизатсияи анбордорӣ.

Амонуллоев И.А.

ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ЗАПАСАМИ И ОБРАБОТКА ЕДИНИЦЫ ГРУЗА В ТРАНСПОРТНО-ЛОГИСТИЧЕСКОМ КОМПЛЕКСЕ

В данной статье приведены и рассмотрены основные понятия материальных ресурсов, снабжения и других сопутствующих понятий, логистического центра, склада. В статье также представлено управление ресурсами, формирование грузовой единицы, ее обработка и описание операций в транспортно-логистическом комплексе. Также в статье представлен план движения товаров разными видами транспорта и движения продукции от производителя к потребителю.

Ключевые слова: материальные ресурсы, грузовая единица, снабжение, показатели снабжения, время снабжения, непрерывность снабжения, скорость снабжения, логистический центр, централизованная и децентрализованная система, склад, оптимизация склада.

Amonulloev I.A.

STOCK MANAGEMENT FEATURES AND CARGO UNITS HANDLING IN THE TRANSPORT AND LOGISTICS COMPLEX

This article presents and discusses the basic concepts of material resources, supply and other related concepts, a logistics center, a warehouse. The article also presents resource management,

the formation of a cargo unit, its processing and a description of operations in the transport and logistics complex. The article also presents a plan for the movement of goods by different modes of transport and the movement of products from the producer to the consumer.

Key words: material resources, cargo unit, supply, supply indicators, supply time, supply continuity, supply rate, logistics center, centralized and decentralized system, warehouse, warehouse optimization.

Комплекси нақлиётӣ-логистикӣ маҷмӯи бо ҳам алоқаманди воситаҳои автоматикунонидашудаи нақлиётӣ ва анбордорӣ, барои боркунӣ, борфарорӣ, ҷобаҷокунӣ, нигоҳдорӣ, интиқол, асбобу лавозимот, ҷиҳозҳои технологӣ ва муваққатан нигоҳдории предметҳои меҳнатро дар бар мегирад.

Комплексҳои нақлиётӣ-логистикӣ яке аз зернизомҳои занҷири логистикиро ташкил медиҳанд. Низоми логистикӣ талаботҳои ташкилӣ ва техникӣ-иқтисодиро ба анборҳо ташкил карда, мақсадҳо ва маҳакҳои фаъолияти оқилонаи низоми нақлиётӣ-анбордориро муқарар намуда, шароитҳои коркарди борҳоро муайян менамояд. Дар навбати худ, ташкили анборкунии маводҳо ба хароҷотҳои гардиш, ченкунӣ ва ҳаракати захираҳо дар қитъаҳои гуногуни занҷири логистикӣ таъсири худро мерасонанд [1].

Ташаккул ва рушди иқтисодиёт дар замони муосир рушди бефосила ва баробари тамоми соҳаҳои хоҷагии халқро талаб менамояд. Рушди соҳаи нақлиёт, ҳамчун элементи пайвасткунандаву таъминкунандаи тамоми соҳаҳои хоҷагии халқ, бояд дар пеш аз ҳама ҳалли худро ёбад. Комплекси нақлиётӣ-логистикӣ инчунин дар таъмини мунтазами ҷараёни фаъолияти системаи нақлиётӣ ва бозори хизматрасонии нақлиётӣ нақши муҳим дорад.

Ташаккулёбӣ ва коркарди воҳиди бор дар комплекси нақлиётӣ-логистикӣ ҷараёни мураккаб ва меҳнатталаб аст. Дар раванди фаъолияти комплекси нақлиётӣ-логистикӣ бо як қатор мафҳумҳо дучор хоҳем шуд, онҳоро шарҳ медиҳем, то ин ки дарк намудан осон гардад. Пеш аз ҳама мафҳуми захираҳои моддӣ, ки яке аз мафҳумҳои асосӣ ба шумор меравад. Ашёи хоми аз табиат гирифташуда, пеш аз он ки дар шакли маҳсулоти тайёр ба истеъмолгар рафта расад, ҷойи худро иваз мекунад, бо дигар масолеҳҳо ҳамҷоя мешавад ва ба коркарди истеҳсолӣ дучор мешавад. Ашёи хом дар занҷири истеҳсолот ҳаракат намуда, марҳила ба марҳила коркард мешавад ва аз рӯи технологияи истеҳсолот ба маҳсулоти тайёр баъдан ба мол мубаддал мегардад.

Захираҳои моддӣ - ин ашёи хом, масолеҳ, материалҳо, маҳсулоти тайёр ва дигар арзишҳои моддие, ки дар марҳилаҳои гуногуни истеҳсолот ва гардиш қарор дорад, маснуоти истеъмоли халқ ва дигар молҳо мебошанд, ки барои ворид гаштан ба ҷараёни истеҳсолот ё истифодаи шахсӣ омода мебошанд. Мафҳуми захираи моддӣ ҳамаи ҷараёни истеҳсолоти моддиро дар бар мегирад, чунки аз ашёи хом - сарчашмаи аввала, то ба маҳсулоти тайёр - истеъмоли мол, анбӯҳи моддӣ метавонад ҳамчун захира дар дилхоҳ макон ҷамъоварӣ ва нигоҳ дошта шавад. Инчунин, дар ҳар як макон идоракунии захираҳо хусусияти хос дорад. Қисми асоси захираҳои корхонаро предметҳои истеҳсолӣ, ки ба ҷараёнҳои моддӣ дар марҳилаҳои гуногуни коркарди технологии он дохил мешаванд, дар бар мегиранд.

Таъминот – гуфта расонидани захираҳои моддӣ то ба истеҳсолкунанда ва расонидани мол то ба истеъмолкунанда мебошад, ки равандҳои харид, интиқол, қабул, нигоҳдорӣ, коркард, ҷобаҷокунӣ, омодакунӣ ва фурӯши малро мефаҳманд. Идораи таъминот бошад, мутобиққунии фаъолияти иштирокчиёни занҷири таъминот бо мақсади таъмини арзиши максималии маҳсулот ба истеъмолкунандагон мебошад.

Мақсади системаи таъминот бо сатҳу сифати баланд, саривақт ва бе талафот расонидани захираҳо ва банақшагирии хизматрасонии дархостҳо бо хароҷотҳои минималии интиқол мебошад. Масолеҳ гуфта захираҳоро, ки дар раванди амалиётҳои истеҳсолӣ истифода мешаванд, мефаҳманд. Масолеҳ аз ашёи хом бо он фарқ мекунад, ки онҳо ҳамчун ҷузъи арзишии маҳсулоти истеҳсолӣ ба таври алоҳида ҳисоб карда намешаванд.

Захираҳои моддӣ бо нишондиҳандаҳои таъминот (тавсифи ҳаҷм, сохтор ва баробарии таъминот), вақти таъминот (фосилаи вақт байни фармоишдиҳӣ ва воридшавии фармоиш ба система), зичии таъминот (шумораи имконпазири таъминотро дар давоми фосилаи муайяни вақт) бетаваккуфии таъминот (саҳми фармоишҳо, ки бо талаботҳои муайян ва фосилаи муайяни вақт дар ҳаҷми муайя иҷро шудаанд) фосилаи таъминот (вақти байни ду таъминоти пайдарҳам), суръати таъминот (шумораи таъминот дар марҳилаи ҳисоботӣ) ва шумораи таъминот (фосилаи миёнаи таъминот) баҳогузорӣ карда мешавад. Системаи идораи захираҳо гуфта, маҷмӯи чорабиниҳоро оиди ташкил ва пуркунии захираҳо, ташкили назорати муттасил ва банақшагирии фаврии таъминотро мефаҳманд [1].

Дар ҷараёни коркарди ашёи хом то ба маҳсулоти тайёр мубаддал шудан ва ҳаракати минбаъдаи он то ба дасти истеъмолкунанда, захираҳоро ба чунин намудҳо ҷудо мекунанд (расми 1):

Расми 1. Таснифоти асосии захираҳо аз рӯи хусусиятҳои гуногун

Барои нигоҳдории захираҳо корхонаҳо иншоотҳои махсус, аз қабили анбор истифода мебаранд. Мавҷудияти анбор дар корхона ҳам нақши мусбӣ, ҳам манфӣ дорад. Тарафи манфиаш, зиёдшавии арзиши мол бо назардошти ба миён омадани хароҷоти иловагӣ барои нигоҳдории захираҳо мебошад. Ин хароҷотҳо бо сохтмон, таъмир, нигоҳдории анбор ва хароҷот барои амалиётҳо дар дохили анбор алоқаманд аст. Барои ҳамин анборкунонии маҳсулот танҳо дар ҳолати самаранокии мавҷудияти анбор ва имконияти кам намудани хароҷотҳо ё беҳсозии сифати хизматрасонии логистикӣ манфиатнок мебошад. Нақши мусбиаш аз он иборат аст, ки анбор бо мавҷудияти захираҳо дар он мунтазамии истеҳсолотро таъмин менамояд, муваккатан нигоҳдорӣ ва ҷамъоварии маҳсулоти тайёрро таъмин месозад, шароити зарурии техникӣ ва ташкилиро барои ҷамъоварии захираҳо ва тақсимоти онҳо фароҳам месозад.

Ҳамин тавр, функсияҳои асосии анбор ин: ташкил намудани номгӯи маҳсулоти истеҳсолшуда ба маҳсулоти истеъмолшаванда вобаста ба талабот ва бо мақсади қонеъ намудани фармоишҳои дохилӣ ва берунӣ; ҷобаҷокунӣ ва нигаҳдории маҳсулот барои дар мувозинат нигоҳ доштани истеҳсолот ва истеъмолоти он аз рӯи вақт, намуд ва ҳаҷм; назорат ва нигаҳдории сатҳи лозимаи захираи маҳсулот.

Барои нигоҳ доштани маҳсулоти хосияти физикӣ-кимиёвии гуногундошта анборҳо бояд махсусгардонида бошанд. Бинои анбор бояд бо рафҳо ва шкафҳо ҷиҳозонида шуда бошад. Барои ҳар як номгӯи маҳсулот бояд тамға бо номгӯи маҳсулот, рақами рамзии он, тамғаи ва навъи он, андозаи он қайд шуда бошад. Маҳсулоти оташангез ва хусусияти кимиёвии зараррасон дошта, бояд дар мавзеи махсус омодашуда нигоҳ дошта шаванд. Маҳсулотҳои ба монанди хишт, рег, хок, оҳанпора, чӯбу тахта ва ғайраи ҳамин навъ бояд дар ҷойҳои кушоди болояш пӯшидашуда нигаҳ дошта шаванд, ки аз намноки дар эмин бошанд [1].

Таркиби асосии бинои анбор аз пойдевор, девор, сутунҳо (такягоҳ), бомпӯшҳои байни ошёнаҳо, тахтафарш ё фарши анборхона, бом, пешайвон ва дару тиреза иборат аст. Гурӯҳи асосии биноҳои анбор: бино барои таъиноти асосӣ; бинои ёрирасон; бинои техникии ёрирасон; бинои маъмурӣ; минтақаи корӣ; минтақа барои истироҳат ва мунтазиршавӣ; минтақа барои гузаргоҳ. Анборҳо аз рӯи бино ба чунин гурӯҳҳо таснифот мешаванд (расми 2) [1]:

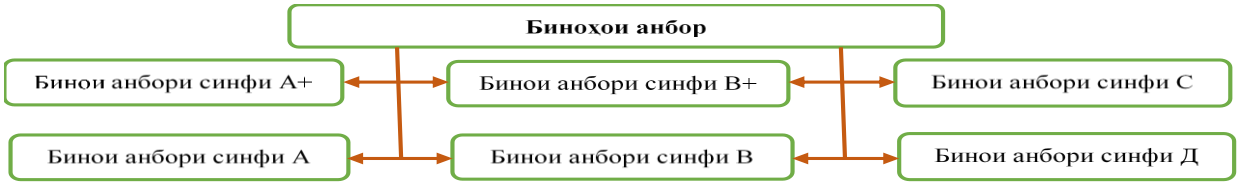

Расми 2. Таснифоти анборҳо аз рӯи бино

Як қатор талаботҳо ба бинои анбор муқаррар карда шудаанд, ки мавҷудияти онҳо шарти зарурии фаъолияти комплекси анбордорӣ ба ҳисоб меравад. Масалан, хусусиятҳои хоси биноҳои анбори синфи А+ инҳо мебошанд [1]:

1. Бинои муосири якошёна, ки аз конструксияҳои металӣ ва сэндвич-панелҳо иборат аст, махсусан бо формаи росткунҷа бе сутунҳо ё бо сутуни дар масофаи на кам аз 12 м ҷойгирбуда ва фосилаи байни рафҳо на камтар аз 24 м;
2. Масоҳати бино 40-45 фоизро ташкил медиҳад;
3. Фарши ҳамвори бетонӣ бо маҳлули зидди чанг каркардшуда, бо қобилияти борбардории 5 т ба 1 метри мураббаъ, дар сатҳи 1,2 м аз замин;
4. Бомҳои баланди на камтар аз 13м, ки имконияти насб кардани таҷҳизот ва рафҳои бисёрзинаи баландсифатро доранд;
5. Ҳарорати идорашаванда;
6. Мавҷудияти системаи ҳушдордиҳӣ ва системаи оташфишонии автоматӣ;
7. Мавҷудияти системаи вентилятсионӣ;
8. Системаи амният ва системаҳои назорати видео;
9. Нерӯгоҳи барқи доимӣ ва воҳиди гармидиҳӣ;
10. Мавҷудияти шумораи кофии дарҳои автоматии намуди док (dock shelters) бо майдонҳои боркунию борбарории баландиашон идорашаванда (dock levelers);
11. Мавҷудияти таваққуфгоҳ барои мошинҳои борбардориашон калон ва автомобилҳои сабукрав;
12. Мавҷудияти майдонҳо барои ҳаракати мошинҳои гаронвазн;
13. Мавҷудияти биноҳои идоравӣ дар анбор;
14. Мавҷудияти бинои ёрирасон дар анборҳо (ҳоҷатхонаҳо, толорҳо, ҳавзҳо, утоқҳои барқӣ, ҳуҷраҳо барои ивазкунии либос);
15. Мавҷудияти системаи баҳисобгирӣ ва назорати кормандон;
16. Телекоммуникатсияҳои нахи оптикӣ;
17. Деворе, ки атрофи анборро пурра иҳота мекунад ва 24 соат муҳофизатшаванда мебошад;
18. Таъмини рӯшноӣ;
19. Ҷойгиршавӣ ба наздикии роҳҳои автомобилгарди марказӣ;
20. Системаи идоракунии касбӣ;
21. Мутахассисони ботаҷриба;
22. Мавҷудияти буриши роҳи оҳан (дар мавриди имконият будан).

Хулоса анборҳо мунтазамии раванди технологии истеҳсолотро таъмин менамоянд. Дар анборҳо маҳсулоти нотамом, дастгоҳҳо, асбобу лавозимот, қисмҳои эҳтиётӣ ва ғайраҳо нигоҳдорӣ мешаванд. Анборҳои ширкатҳои тиҷоратӣ ҳаракати беисти молҳоро аз истеҳсолот ба истеъмолкунандагон таъмин менамоянд. Анборҳои ташкилотҳои миёнарав,

аз он ҷумла муассисаҳои нақлиётӣ, барои анборкунии муваққатӣ истифода мешаванд. Анборҳои истгоҳҳои роҳи оҳан, бандарҳо, терминалҳои нақлиёти автомобилӣ ва ҳавоӣ ба ин гурӯҳ мансубанд. Ин анборҳо хусусияти нақлиётӣ-гузаргоҳӣ дошта, ҳам дар доираи логистикаи таъминотӣ ва ҳам тақсимотӣ метавонанд қарор дошта бошад.

Дар анборҳо асосан воҳиди бор коркард мешавад. Воҳиди бор гуфта як миқдори муайяни борро, чун анбӯҳи ягона бо ҷараёни боркунӣ, интиқол, борфарорӣ ва нигоҳдорӣ, мефаҳманд. Воҳиди бор, асоси анбӯҳи моддиро ташкил медиҳад ва анборро бо муҳити беруна бо иштирокчиёни комплекси нақлиётӣ-логистикӣ мепайвандад. Чун анбӯҳи моддӣ воҳиди бор метавонад ҳам минтақаи истеҳсолӣ ва ҳам анбор ташаккул ёбад.

Механизмҳо барои боркунию борфарорӣ, андозаи воҳиди бор, тарзи ҳамлу нақл ва нигоҳдории бор байни худ бояд мувофиқа шаванд. Ин имконият медиҳад, ки базаи моддӣ-техникии иштироккунандагони ҷараёнҳои логистикӣ дар ҳама марҳилаҳои ҳаракати анбӯҳи моддӣ самаранок истифода шаванд.

Маркази логистикӣ - ин маҷмӯаи амволи ғайриманқулест, ки дар макони махсус воқеъ гардида, дорои биноҳо, иншоотҳо ва бо таҷҳизотҳои махсус ҷиҳозонида мебошад. Маркази логистикӣ барои коркард, тақсимот, расонидани бору маҳсулот ва хизматрасонии логистикӣ аз истеҳсолкунанда то ба истеъмолкунанда хизмат мекунад. Ба объектҳои марказҳои логистикӣ-нақлиётӣ марказҳои савдои яклухт, майдонҳои истеҳсолӣ, терминал-анборҳо, комплексҳои коркарди маҳсулот ва саноат, инчунин корхонаҳои савдо дохил мешаванд (расми 3) [2].

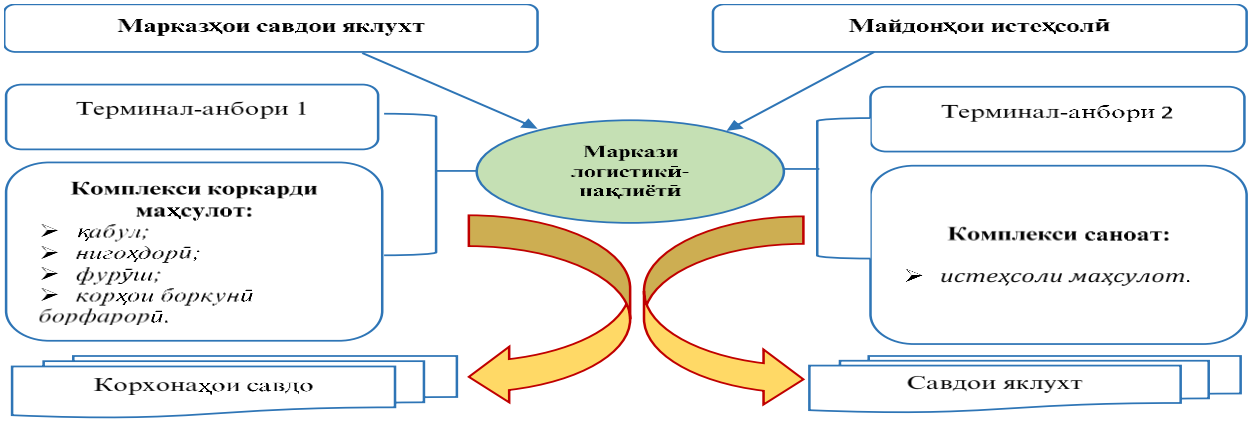

Расми 3. Объектҳои системаи марказҳои логистикӣ-нақлиётӣ

Тавоноии нигоҳдории воҳиди бор ва бе нуқсон боқӣ мондани он, дар ҷараёни иҷрои амалиётҳои логистикӣ ба воситаи пакеткунонӣ (амалиёти дар тагмонак ҷойгиркунӣ, мустаҳкамкунӣ, пайвастани воҳиди бор) имконпазир мешавад [2].

Аз таҷрибаи давлатҳои пешрафта маълум аст, ки марказҳои логистикӣ яке аз қисмҳои асосии рушди инфрасохтори нақлиётӣ ва иқтисодиёт мебошад. Ҳар як давлат кушиш ба харҷ медиҳад, ки марказҳои логистикии замонавӣ ва ба меъёрҳои байналхалқӣ ҷавобгӯй таъсис диҳад. Ҳангоми гардиши мол то ба марказҳои логистикӣ намудҳои гуногуни нақлиёт иштирок меварзанд. Намунаи нақшаи гардиши мол бо намудҳои гуногуни нақлиёт дар расми 4 оварда шудааст [3].

Расми 4. Нақшаи гардиши мол бо намудҳои гуногуни нақлиёт

Интихоби воситаи нақлиёте, ки ба ҳамлу нақли моли мушаххас мувофиқ мебошад, дар асоси нишондиҳандаҳои хусусӣ ва умумии нақлиёт амалӣ карда мешавад. Ҷараёни гардиши маҳсулот аз истеҳсолкунанда то истеъмолкунанда як қатор марҳиларо дар бар мегирад, ки намуди нақша чунин нишон додан мумкин аст [3]:

Расми 5. Гардиши мол аз истеҳсолкунанда то истеъмолкунанда

Дар амалия ташаккул ва ҷобаҷокунии шабакаи анбордорӣ бо ду низом сурат мегирад – низоми марказонида ва ғайримарказонида. Низоми марказонидаи анборкунӣ низомест, ки дар он анбори марказонидаи калон таъсис дода мешавад. Дар ин анбори марказӣ қисми асосии захираҳои анборҳои хурд (филиалҳо, инчунин анборҳои истифодаи умум) ҷамъ оварда мешаванд, ки дар минтақаҳои фурӯш ҷойгир шудаанд. Дар низоми ғайримарказонида бошад, қисми асосии захираҳо дар анбори минтақаҳои гуногун, ки ба шабакаи анборҳо дохил шудаанд, ҷамъоварӣ мешаванд, ки бо масофа то истеъмолкунандагон вобаста нестанд. Чунин нақшаи ҷойгир намудани анборҳо дар низоми тақсимотӣ, ки ба сифати мизоҷи асосии шабакаи фурӯши чакана баромад мекунад, мақсадноктар мебошад.

Самаранокии иҷрошавии амалиётҳо дар анбор, аз самаранок ва дуруст тақсим кардани минтақаҳои анбор ба минтақаҳои корӣ ва функционалӣ вобастагии калон дорад. Дар расми 4 минтақаҳои корӣ дар анбори муосир тавсия шудаанд [4]:

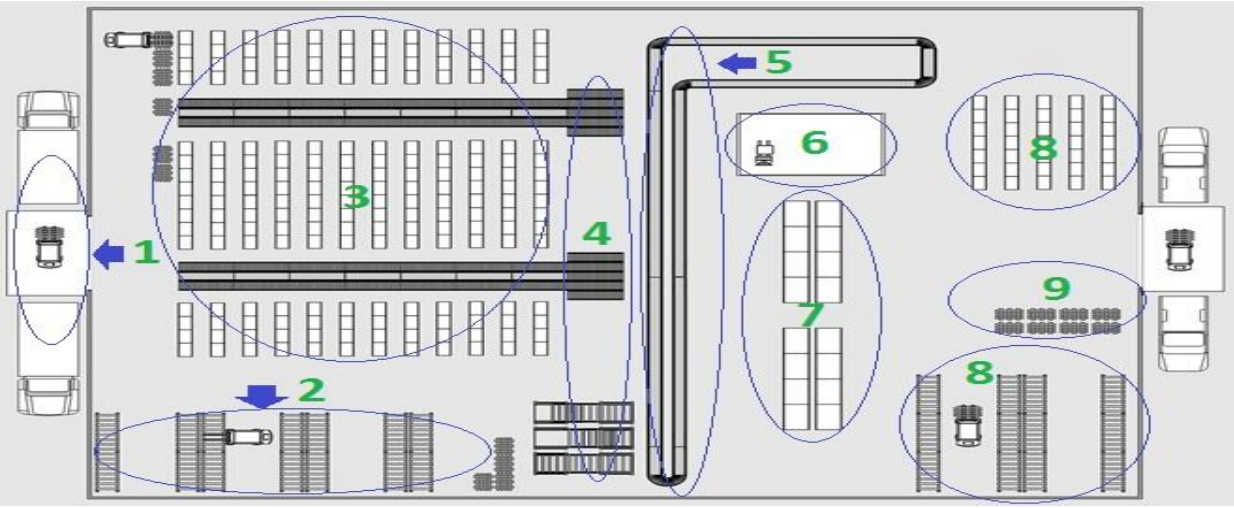

Расми 6. Нақшаи гузаронидани амалиётҳо дар минтақаҳои корӣ ва функционалии анбор

эзоҳ: 1) минтақаи борфарорӣ; 2) минтақаи нигоҳдории муваққатии бор; 3) анборкунии доимии бор; 4) минтақаи ҷудокунӣ ва интихоби бор; 5) конвейери тасмашакл; 6) минтақаи банду басткунӣ ва ба қуттиҳо чидани бор; 7) минтақаи дар ҳаҷми зарурӣ ҷудо намудани бор ба фармоишгар; 8) минтақаи нигоҳдории муваққатӣ. 9) минтақаи боркунӣ.

Тавзеҳи пурраи амалиётҳои минтақаҳои корӣ ва функционалӣ чунин мебошад:

1. Минтақаи аз нақлиёт фаровардани бор ва ҷойивазкунии он то ба ҳудуди анбор. Борфарорӣ ба таври механикӣ ва дастӣ сурат мегирад.

2. Минтақаи дар паллетаҳо муваққатан нигоҳ доштани бор. Барои иҷрои ин кор низ усули механикӣ ва дастӣ истифода мешавад.

3. Минтақаи анборкунӣ, нигоҳдории номгӯи гуногуни бор дар рафҳо. Интиқол ба воситаи транспортёри тасмашакл ва қувваи коргарони анбор иҷро мегардад.

4. Минтақаи барои ҷудокунӣ ва интихоби бор аз тарафи кормандони анбор ба воситаи ролингҳо, транспортёри тасмашакл ва системаҳои гравитатсионӣ.

5. Минтақа бо транспортёри тасмашакл барои ҷойивазкунии бори интихобшуда.

6. Минтақаи банду басти бор.

7. Минтақаи чидани бор ба паллетаҳо.

8. Минтақа барои нигоҳдории боре, ки фармоиш шудааст ва дар муддати кӯтоҳ бояд интиқол шавад. Бор дар паллетаҳо ё ин ки дар қуттиҳо нигоҳ дошта мешавад.

9. Минтақа барои фиристонидани бори интихобшуда ба фармоишгар.

Ҳангоми интиқоли бор байни бандҳои системаи логистикӣ воҳиди бор дар бордони алоҳида ҷобаҷо мешавад. Инчунин, ҳар қадаре, ки воҳиди бор калон бошад, ҳамон қадар нишондоди ҷойивазкунии 1т. бори коркардшаванда кам мешавад. Ба сифати бордонҳо бисёртар контейнерҳои хурд, миёна ва иқтидори борбардориашон калон, инчунин тагмонакҳои ҳамвор истифода бурда мешаванд. Чунин технологияи ҳамлу нақли борро, ки дар онҳо интиқоли бор бо истифода аз бордонҳои дар боло номбар шуда иҷро мешаванд, мутаносибан ҳамлу нақли контейнерӣ ва пакетӣ номида мешаванд. Борпакетҳо ба гурӯҳи борҳои ба як навъ даровардашуда дохил мешаванд. Бисёртар пакетҳои аз борҳои алоҳида пуррашуда, асосан борпечшуда ва воситаҳои боркунии ёрирасон мебошанд, ки аз бордон ва воситаҳои ҳифзи бор иборат мебошанд [2].

Имконияти ташкил намудани воҳиди бор бе бордон низ мавҷуд аст (ба монанди чалак, той, лулапеч), аммо дар ин вақт бор бояд ба тартиб дораварда, бо воситаи таҷҳизотҳои техникӣ бор карда шавад. Барои интиқоли бор ба мизоҷон, тамға ва хусусиятҳои намудҳои таркиби ҳаракаткунанда, ки интиқолро иҷро менамоянд, инчунин намуд ва андозаи бордони беруна барои иҷрои фармоиш бояд муайян карда шаванд.

Дар минтақаҳои нигоҳдории бор технологияҳои гуногуни анборкунӣ, воситаҳо,

механизмҳо ва иншоотҳои гуногун истифода бурда мешаванд. Мафҳуми «тарзи нигоҳдории бор» дар худ чунин мафҳумҳоро ифода менамояд: намуд ва шарти нигоҳдорӣ, шакл ва бузургии дастгоҳ, ки дар нигоҳдории бор ва интиқоли он ба ҷойҳои нигоҳдорӣ истифода бурда мешаванд; шакл ва бузургии конструксияҳои сохтмонӣ, ки шароитҳои муайянро барои нигоҳдории бор фароҳам месозанд [5].

Таҷҳизотҳои гуногун, аз қабили рафҳо, тагмонакҳо, қуттиҳои ба навъҳо ҷудошудаи (унификатсияшудаи) анборӣ ва ғайраҳо, дар анборҳои моддии хоҷагии халқ васеъ истифода мешаванд. Истифодабарии ин таҷҳизотҳо барои нисбатан пурратар истифода кардани масоҳати анбор, ҷорӣ намудани автоматизатсия ва механизатсияи маҷмӯи корҳои боркунию борфарорӣ ва анборкунӣ, инчунин таъмини бехатарии миқдорӣ ва сифатии арзишҳои моддии анбор мусоидат мекунанд.

Талаботҳои асосӣ ба воситаҳои дар коркарду нигоҳдории бор истифодашаванда зеринҳо мебошанд:

- таъмини миқдорию сифатии нигоҳдории борҳо;
- ҷобаҷогузории сарфакорона ва оқилонаи борҳо дар минтақаҳои нигоҳдорӣ ва ба инобат гирифтани хусусиятҳои хос ва технологияи коркарди бор;
- самаранок истифода намудани масоҳат ва ҳаҷми бинои анбор;
- истифодаи оқилонаи ҷараёнҳои технологияи коркарди борҳо ва намудҳои гуногуни таҷҳизотҳои нақлиётӣ-боркунанда;
- таъмини маҳсулнокии баланди воситаҳои механикунонӣ, ки дар минтақаҳои нигоҳдорӣ истифода мешаванд, борро ба макони нигоҳдорӣ ва аз онҷо ба макони пешниҳоди бор бурда мерасонанд;
- истифодаи системаи оддӣ ва эътимодноки бақайдгирии воридот, нигоҳдорӣ ва пешниҳоди бор аз макони нигоҳдорӣ, инчунин аз макони ҷобаҷогузории намудҳои алоҳидаи бор дар ин макон;
- истифодаи технологияи муосиру намунавӣ ва конструксияҳои ба стандарт ҷавобгӯй;
- риояи қоидаҳои бехатарии зидди сӯхтор, техникаи бехатарӣ, ҳифзи меҳнат, тозагӣ.

Ҳамин тавр, барои оптимизатсияи кори комплекси нақлиётӣ-анбордорӣ восита ва таҷҳизотҳои гуногуни муосир истифода мешаванд. Самаранокии фаъолияти комплекси нақлиётӣ-анборкунӣ аз самаранокии амалаиётҳо дар минтақаҳои анбор вобаста аст, ки дар натиҷа сарфакории вақти амалиётҳо дар анбор таъмин мегардад.

АДАБИЁТ

1. Амонуллоев И.А., Мухамедова Ш.С. Идоракунии захираҳо ва нақши комплекси нақлиётӣ-логистикӣ дар занҷири логистикӣ. Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ–амалӣ дар мавзӯи «Механизми паст кардани сатҳи камбизоатӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон: муаммо ва дурнамо». Маҷмӯи осори илмӣ: бахши илмҳои иқтисодӣ, техникӣ, табиӣ - риёзӣ ва гуманитарӣ. Коллеҷи техникии донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.Осими. Душанбе, 2021. С.34-41.
2. Амонуллоев И.А., Мухамедова Ш.С. Ташаккулёбӣ, коркарди воҳиди бор ва тавсифи амалиётҳо дар комплекси нақлиётӣ-логистикӣ дар шароити муосир**.** Маводҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-амалии “Илм – асоси рушди инноватсионӣ” // Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М.С. Осимӣ. Душанбе, 2021. С.84-88.
3. Гаджинский А. М. Логистика: Учебник для высших и средних специальных учебных заведений.- 2-е изд.- М.: Информационно-внедренческий центр "Маркетинг", 1999. - 228 с.
4. Логистика: Учебник для вузов / Б.А. Аникин [и др.]; ред. Б.А. Аникин; Государственный университет управления, Институт мировой экономики и международных отношений,

Московский государственный технический университет им. Н. Э. Баумана. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: Инфра-М, 2008. – 367с. (10 экз. в библиотечном фонде ТУСУР).
5. Шишкин Д.Г., Шишкина Л.Н. Логистика на транспорте: Учебное пособие для техникумов и колледжей железнодорожного транспорта. - М: Маршрут, 2006. - 224 с.

УДК 330.3

Давлатзода Д.Ш.

САРМОЯГУЗОРИИ ХОРИҶӢ ВА МАВҚЕЪИ ОН ДАР НИЗОМИ МУНОСИБАТҲОИ ИҚТИСОДӢ

Дар мақола мавқеъи сармоягузории хориҷӣ ҳамчун шарти муҳими рушди фаъолияти хоҷагидории кишвар баррасӣ гардидааст. Қайд шудааст, ки сармоягузории хориҷӣ манбаи муҳими рушди иқтисодӣ ба шумор рафта, барои воридоти технология, тавсеаи фаъолияти иқтисодӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, дастгирии рушди иқтисодӣ ва таъмини дастрасӣ ба бозори ҷаҳонӣ мусоидат мекунад. Диққати асоси ба ошкори мавқеъи сармоягузорӣ ва истифодаи самараноки он дар фаъолияти хоҷагидории кишвар дода шудааст. Инчунин дар мақола ошкор гардидааст, ки сармоягузорӣ дар минтақаҳое, ки муҳити мусоиди институтсионалӣ доранд, аз қабили муҳити устувори сиёсӣ, танзими шаффоф ва суботи иҷтимоӣ, аксар вақт аз ҷониби сармоягузорон ҷолибтар ҳисобида мешаванд. Исбот гардидаст, ки таъсиси иқлими мусоиди сармоягузорӣ, таъмини рушди босуботи иқтисодӣ ва дар заминаи он ба даст овардани рушди инклюзивӣ ва инчунин самараи синергетикӣ ба воситаи истифодаи самараноки механизми ҷалби сармоягузорӣ имконпазир мегардад.

Калидвожаҳо: Сармоягузории хориҷӣ, муносибатҳои иқтисодӣ, иқтисодиёти миллӣ, равандҳои сармоягузорӣ, фаъолияти иқтисоди хориҷӣ, иқтисодиёти бозоргонӣ, сармояи мустақими хориҷӣ, маблағгузорӣ, муносибатҳои молиявию қарзӣ, иқтисодиёти минтақа, ҳамгироии иқтисодӣ ва бозори молиявӣ.

Давлатзода Д.Ш.

ИНОСТРАННЫЕ ИНВЕСТИЦИИ И ИХ МЕСТО В СИСТЕМЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ

В статье рассматривается место иностранных инвестиций как важного условия развития экономической деятельности страны. Отмечается, что иностранные инвестиции являются важным источником экономического развития, они помогают привлечения технологии, расширять экономическую деятельность, создавать новые рабочие места, поддерживать экономическое развитие и обеспечивать доступ к мировому рынку. Основное внимание уделено раскрытию места инвестиций и их эффективному использованию в экономической деятельности страны. В статье также показано, что инвестиции в регионы с благоприятной институциональной средой, такой как стабильная политическая среда, прозрачное регулирование и социальная стабильность, часто считаются инвесторами более привлекательными. Доказано, что создание благоприятного инвестиционного климата, обеспечение стабильного экономического развития и достижение инклюзивного развития, а также синергетических эффектов возможно за счет эффективного использования механизма привлечения инвестиций.

Ключевые слова: Иностранные инвестиции, экономические отношения, национальная экономика, инвестиционные процессы, внешнеэкономическая деятельность, рыночная экономика, прямые иностранные инвестиции, финансирование, финансово-кредитные отношения, региональная экономика, экономическая интеграция и финансовый рынок.

Davlatzoda D.Sh.

FOREIGN INVESTMENTS AND THEIR PLACE IN THE SYSTEM OF ECONOMIC RELATIONS

The article discusses the place of foreign investment as an important condition for the development of the country's economic activity. It is noted that foreign investment is an important source of economic development, it helps to attract technology, expand economic activity, create new jobs, support economic development and provide access to the world market. The main attention is paid to revealing the place of investments and their effective use in the economic activity of the country. The article also shows that investments in regions with a favorable institutional environment, such as a stable political environment, transparent regulation and social stability, are often considered more attractive by investors. It has been proven that creating a favorable investment climate, ensuring stable economic development and achieving inclusive development, as well as synergistic effects, is possible through the effective use of the investment attraction mechanism.

Key words: Foreign investment, economic relations, national economy, investment processes, foreign economic activity, market economy, foreign direct investment, financing, financial and credit relations, regional economy, economic integration and financial market.

Яке аз самти муҳими фаъолияти хоҷагидории кишвар дар шароити рушди ҷаҳонишавӣ ҷалби сармояи хориҷӣ ба шумор меравад. Сармоягузории хориҷӣ манбаи муҳими рушди иқтисодӣ мебошад. Сармоягузорӣ барои воридоти технология, тавсеаи фаъолияти иқтисодӣ, таъсиси ҷойҳои нави корӣ, дастгирии рушди иқтисодӣ ва таъмини дастрасӣ ба бозори ҷаҳонӣ мусоидат мекунад.

Мактабҳои афкори иқтисодӣ дар бораи мавқеъи сармоягузорӣ дар иқтисодиёт назарияҳои гуногун доранд. Мактаби классикии иқтисод, ки бар асари Адам Смит асос ёфтааст, чунин мешуморад, ки сармоягузорӣ ба истеҳсолот ва зерсохтор боиси рушди иқтисодӣ мегардад. Мактаби нави классикӣ бар он ақида аст, ки сармоягузорӣ ба сармояи инсонӣ, аз қабили таҳсилот ва малакаҳо метавонад самаранокии иқтисодиётро беҳтар кунад.

Иқтисоддони машҳур Кейнс боварӣ дошт, ки сармоягузорӣ ҷузъи муҳими иқтисоди солим аст. Вай иддао кард, ки сармоягузорӣ ва тиҷорат метавонад ба рушди иқтисодӣ ва эҷоди ҷойҳои корӣ мусоидат кунад. Бо вуҷуди ин, Кейнс боварӣ дошт, ки танҳо бозор наметавонад сатҳи кофии сармоягузориро таъмин кунад, зеро корхонаҳо метавонанд дар замони номуайянии иқтисодӣ аз сармоягузорӣ худдорӣ кунанд.

Дар натиҷа, ӯ аз ҳукумат даъват кард, ки дар ин муддат дахолат кунад ва сармоягузориро афзоиш диҳад.

Инчунин, Д. Рикардо иқтисоддони асри 19 бо корҳои худ дар бораи тиҷорати байналмилалӣ ва бартарии муқоисавӣ маъруф аст. Дар робита ба сармоягузорӣ, Рикардо ба арзиши диверсификатсия, махсусан тавассути сармоягузорӣ дар кишварҳо ва соҳаҳои гуногун боварӣ дошт. Вай инчунин бар хилофи тахминҳои кӯтоҳмуддат аҳамияти сармоягузории дарозмуддатро таъкид кард. Рикардо исбот кард, ки меъёри даромади сармоягузориҳо бояд аз рӯи ҳаҷми хавф муайян карда шавад ва даромади баландтар бо хавфи баланд алоқаманд аст. Вай ҳамчунин бар ин назар аст, ки дахолати ҳукумат ба

иқтисод бояд ҳадди ақалл бошад ва ба бозорҳо иҷоза дода шавад, ки озодона фаъолият кунанд. Дар маҷмӯъ, идеяҳои Рикардо оид ба сармоягузорӣ ба аҳамияти банақшагирии стратегӣ, диверсификатсия ва дурнамои дарозмуддат тамаркуз мекарданд.

Вақте ки сухан дар бораи сармоягузорӣ меравад, иқтисодчии дигари машҳур Милтон Фридман таъкид мекунад, ки афзалият додан ба омилҳо ба монанди рушди иқтисодӣ, навоварӣ ва озодии фард муҳим аст. Ба эътиқоди ӯ, ин омилҳо ба ободӣ, рақобатпазирӣ ва дар ниҳоят беҳбуди ҷомеа мусоидат мекунанд. Фридман қайд кард, ки нақши ҳукумат дар сармоягузорӣ бояд маҳдуд бошад ва ба ҷои ин тамаркуз ба эҷоди як муҳите бошад, ки сармоягузории хусусиро ташвиқ кунад.

Дар баробари мавҷудияти тарафдорони зиёди сармоягузорӣ ақидаҳои муқобил низ вуҷуд дошатанд. Масалан, иқтисоддони машҳури немис Карл Маркс, бар зидди капитализм буд ва мувофиқи назарияи марксистӣ, ки иддао дорад, иқтисод бар муборизаи байни коргарон ва буржуазия асос ёфтааст, пойбанд буд. Маркс боварӣ надошт, ки маблағгузорӣ ба иқтисодиёт ба ҳалли проблемаҳои капитализм ёрӣ мерасонад, зеро вай нишон медод, ки вай на беҳтар шудани зиндагонии меҳнаткашон, балки факат боигарии онҳоеро, ки аз ин пеш захира ва моликияти зиёд доранд, зиёд мекунад.

Новобаста, аз ошкор намудани тарафҳои сусти ҷалби сармоягузорӣ онҳо бештар фоиданок буда, дар таъмини рушди босуботи иқтисодӣ ва бехатарии молиявӣ нақши арзанда доранд. Аз ин лиҳоз, ҷалби сармоягузории хориҷӣ барои аксарияти кишварҳои ҷаҳон самти афзалиятноки рушди сиёсати иқтисодии берунӣ ва дохила ба шумор меравад.

Қайд кардан муҳим аст, ки дар заминаи рушди сармоягузорӣ, мактаби дигари иқтисодӣ институтсионализм нишон медиҳад, ки самаранокии сармоягузориҳо аз бисёр ҷиҳат аз муҳити институтсионалии атрофи онҳо вобаста аст. Ин муҳит метавонад ҷанбаҳоеро ба мисли қонунҳо, муқаррарот, меъёрҳои иҷтимоӣ ва омилҳои фарҳангӣ дар бар гирад. Масалан, сармоягузорони институтсионалӣ, аз қабили фондҳои нафақа ё фондҳои муштарак фикр мекунанд, ки тамоюлҳои бозорро тавассути сармоягузорӣ кардани маблағҳои калон муайян мекунанд. Илова бар ин, сармоягузорони институтсионалӣ аксар вақт ба иттилоот ва захираҳо дастрасии беҳтар доранд, ки метавонанд ба онҳо дар қабули қарорҳои сармоягузорӣ бартарӣ диҳанд.

Аз ин лиҳоз, сармоягузорӣ дар минтақаҳое, ки муҳити мусоиди институтсионалӣ доранд, аз қабили муҳити устувори сиёсӣ, танзими шаффоф ва суботи иҷтимоӣ, аксар вақт аз ҷониби сармоягузорон ҷолибтар ҳисобида мешаванд. Дар ниҳоят, ин аҳамияти фаҳмидани контексти институтсионалиро ҳангоми қабули қарорҳои сармоягузорӣ талаб мекунад.

Маълум аст, ки пешрафти иқтисодиёти ҳар як давлат ба дараҷаи тараққиёти минтақаҳои он вобаста аст. Аз ин рӯ, зарурияти гузаронидани сиёсати минтақавии ҷорӣ, тамаркуз ба имкониятҳои дохилии ин ё он минтақа, андешидани тадбирҳо оид ба фароҳам овардани шароити мусоид барои субъектҳои соҳибкорӣ бо мақсади пурзӯр намудани фаъолияти сармоягузорӣ, рушди иқтисодиёти минтақа ва ҳалли масъалаҳои иҷтимоӣ ба миён меояд[10,30].

Бояд гуфт, ки ягон давлати дунё бидуни ҷалби сармояи хориҷӣ наметавонад иқтисоди миллиро самаранок ва мутаносиб рушд диҳад. Рушди пешрафти илмию техникӣ, ҷаҳонишавии афзояндаи иқтисоди ҷаҳонӣ ва дигар омилҳо боиси афзоиши ҳаҷми сармоягузории хориҷӣ ва нақши онҳо дар кишварҳои саҳмгузор ва қабулкунанда гардиданд.

Бояд гуфт, ки тибқи маълумоти ЮНКТАД дар давоми 25 соли охири асри XX сармоягузории солонаи мустақими хориҷӣ дар соли 2021 70 маротиба афзуда, ба 1,68 триллион доллар расид[3,28].

Имрӯз низ дар шароити номуайянии рушди иқтисодиёти ҷаҳон ҷалби сармояи хориҷӣ ҳамчун қувваи ҳаракатдиҳандаи фаъолияти хоҷагии ҳар як кишвари алоҳида боқӣ мондааст. Ҷалби сармоягузории хориҷӣ барои тамоми самтҳои афзалиятноки иқтисодии

кишвар таъсири муфид мерасонад ва барои мукаммалнамоии механизми фаъолият пояи устуворӣ молиявию инфрасохторӣ мегузорад.

Таҷрибаи ҷаҳонӣ нишон медиҳад, ки бе таъсиси иқлими мусоиди сармоягузорӣ таъмини рушди босуботи иқтисодӣ ва дар заминаи он ба даст овардани рушди инклюзивӣ ва инчунин самараи синергетикӣ имконнопазир мегардад. Дар баробари ин нақши сармоягузории хориҷӣ дар рушди муносибатҳои истеҳсолӣ ва тараққиёти илму техника басо муҳим арзёбӣ мегардад.

Ҷадвали 1.-Мавқеъи сармоягузории хориҷӣ дар соҳаҳои гуногуни иқтисодӣ

Самтҳои афзалиятнок	Мавқеъи сармоягузорӣ
Таъмини рушди инклюзивӣ ва ба даст овардани самараи синергетикӣ	Сармоягузории инфрасохтор, маблағгузории сармояи инсонӣ, сармоягузорӣ ба навовариҳои технологӣ, сармоягузорӣ ба энергияи барқароршаванда, тандурустӣ, маориф ва дигар соҳаҳои калидӣ барои рушди устувори иқтисодӣ мусоидат мекунад.
Рушди саноат	Маблағгузории соҳаи мошинсозӣ, металлургия, азхудкунии захираҳои табиӣ, соҳаҳои истеҳсолӣ ва логистика ва инфрасохтори нақлиётӣ ба рушди соҳаи саноат таҳвият мебахшад.
Тараққиёти илму техника	Бо роҳи маблағгузории соҳаи маориф, инноватсия, сармояи инсонӣ, такмили соҳаҳои илмталаб, технологияи баланд, таъсиси кластери истеҳсолӣ, паркҳои технологӣ, корхонаҳои муосири илмталаб, зеҳни сунъӣ ва монанди инҳо илму технологияи муосир натиҷаи самаранок медиҳад.
Рушди соҳаи хоҷагии қишлоқ	Истифодаи васеъи имкониятҳои мавҷудбуда бо роҳи ҷалби сармоягузорӣ, маблағгузории КАС, зироаткорӣ ва чорводорӣ, таъсиси корхонаҳои муосири коркарди маҳсулоти аграрӣ, гузаштан ба истеҳсоли ғизои хушсифат ва монанди инҳо.
Рушди нақлиёт ва алоқа	Тавассути маблағгузории шабакаҳои нақлиётӣ, инфрасохтори нақлиёт ва коммуникатсия, истифодаи имкониятҳои васеъи молиявии кишвар ва шарикони рушд дар ҷалби сармоягузории инфрасохтори муосир.
Таъсиси ҷойи корӣ	Воридоти сармоягузорӣ барои таъсиси корхонаҳои муосир ва коркарди маҳсулоти ватанӣ мусоидат менамояд ва дар заминаи барои муҳайёи ҷойҳои нави корӣ замина мегузорад.
Такмили низоми андоз	Сиёсати муассир андоз ба воситаи сармоягузорӣ метавонад соҳибкоронро ба сармоягузорӣ, таъсиси ҷойҳои корӣ ва саҳмгузорӣ ба рушди умумии иқтисодӣ ҳавасманд кунад, ки ин дар навбвти худ тақсимоти беҳтари захираҳо оварда мерасонад, ва некӯаҳволии иҷтимоиро таҳвият диҳад.
Фаъолияти иқтисоди хориҷӣ	Таъсиси иқлими мусоиди сармоягузорӣ барои истеҳсолоти молҳои содиротивазкунанда ва таҳкими муносибатҳои тиҷоративу иқтисодӣ бо дигар кишварҳои дуру назди мусоидат мекунад.

Сарчашма. Таҳияи муаллиф дар асоси гузаронидани тадқиқоти назариявӣ

Дар шароити муосир ҷои сармоягузорӣ дар рушди илм ва технология ҷанбаи муҳими рушди ҳар як кишвар ба шумор меравад. Илм ва технология дар навбати худ барои эҷоди

инноватсияҳои нав, такмил додани маҳсулот ва хидматҳои мавҷуда ва васеъ кардани бозори ҷаҳонӣ мусоидат мекунанд. Сармоягузорон корхонаҳо ва шахсони алоҳида метавонанд дар сармоягузорӣ ба илм ва технология саҳм дошта бошанд. Бо пешрафтҳои назаррас дар соҳаҳо, аз қабили зеҳни сунъӣ, иктишофи кайҳон ва энергияи таҷдидшаванда, эҳтиёҷ ба сармоягузорӣ, бахусус ба технологияҳои нав пайдо мешавад. Илова ба тавлиди ғояҳо ва кашфиётҳои нав, сармоягузорӣ ба таҳқиқоти бунёдии илмӣ инчунин метавонад ба рушди иқтисодӣ, таъсиси ҷойҳои корӣ ва шукуфоии дарозмуддат оварда расонад.

Аз нуқтаи назари предмети тадқиқот бояд қайд кард, ки саҳми сармоя дар таъмини амнияти озуқаворӣ низ хеле калон баҳогузорӣ мешавад. Кишоварзӣ дар бисёр кишварҳо яке аз бахшҳои муҳими иқтисод арзёбӣ мегардад. Сармоягузороне, ки ба кишоварзӣ таваҷҷӯҳ доранд, метавонанд имкониятҳоро дар моликияти замин, зироаткорӣ ва чорводорӣ ҷустуҷӯ кунанд. Сармоягузориҳо ба кишоварзӣ метавонанд фоидаи дарозмуддат диҳанд, зеро интизор меравад, ки талабот ба ғизо аз ҳисоби афзоиши аҳолӣ ва тағирёбии тарзи ғизо алоқамандӣ пайдо мекунад.

Илова бар ин, сармоягузорӣ дар рушди нақлиёт ва коммуникатсия нақши муҳим мебозад. Танҳо тавассути сармоягузории дуруст кишварҳо метавонанд шабакаҳои нақлиётӣ ва иртибототи худро густариш диҳанд, инфрасохтори худро беҳтар созанд ва ба рушди иқтисодӣ мусоидат кунанд. Шабакаҳои хуби коммуникатсионӣ ба тиҷорат имкони васеътар ва расидан ба бозорҳои васеътарро фароҳам меоранд ва дар навбати худ, имкониятҳои тиҷоратиро афзоиш медиҳанд.

Бояд қайд кард, ки сармоягузориҳо барои таъмини шуғли аҳолӣ дар иқтисодиёти муосир мавқеи муҳимро ишғол мекунанд. Аксари кишварҳо эътироф мекунанд, ки ҷойҳои кори устувор ва маоши хуб барои рушди иқтисодӣ ва суботи иҷтимоӣ муҳиманд. Аз ин рӯ, субектони фаъолияти хоҷагидорӣ бахусус, созмонҳои хусусӣ барои таъмини имкониятҳои шуғли шаҳрвандони худ тадбирҳои гуногунро сармоягузорӣ мекунанд. Сармоягузориҳо барои таъмини шуғл на танҳо ба кормандон фоида меоранд, балки ба рушди бахши тиҷорат низ мусоидат мекунанд. Вақте ки одамон кор ва даромад доранд, онҳо эҳтимоли бештари пулро сарф мекунанд, ки ба рушди иқтисодӣ мусоидат мекунад.

Дар маҷмӯъ, сармоягузорӣ барои таъмини шуғли аҳолӣ барои рушди иқтисодӣ ва суботи иҷтимоӣ аҳамияти ҳалкунанда дорад. Дар баробари ин, сармоягузорӣ дар такмили низоми андоз барои пешбурди рушди иқтисодӣ ва субот муҳим аст. Татбиқи сиёсати муассири андоз метавонад соҳибкоронро ба сармоягузорӣ, таъсиси ҷойҳои корӣ ва саҳмгузорӣ ба рушди умумии иқтисодӣ ҳавасманд кунад.

Ҳамин тариқ аз таҳлилҳо бармеояд, ки ҷалби сармоягузории хориҷӣ барои рушди иқтисодӣ пояи устувор мегузорад. Бод қайд кард, ки сармоягузорӣ ва рушди иқтисодӣ ду мафҳуми ба ҳам наздик мебошанд. Сармоягузорӣ ин маблағгузорӣ ба корхона ё лоиҳаи мушаххас бо интизории ба даст овардани фоида мебошад. Дар навбати худ, рушди иқтисодӣ ба афзоиши истеҳсоли молҳо ва хидматҳо дар кишвар бо мурури замон ишора мекунад.

Оиди ҷалби сармоягузории хориҷӣ ва нақши он дар низоми иқтисодиёти кишвар олимони ватанӣ низ корҳои зиёд доранд. Масалан

Рахимов Р.К. оиди нақши сармоягузорӣ чунин қайд мекунад: “Имконоти таъмини рушди иқтисодӣ бе зиёд кардани маблағгузории асосии иқтисоди мамлакат ба итмом расидааст. Бинобар ин, инкишофи минбаъдаи хоҷагии халқи ҷумҳурӣ, зимнан бо суръати нисбатан баланд акнун ба таносуби истеъмоли ниҳоӣ ва пасандозҳо дар таркиби маҷмуи маҳсулоти дохилӣ, ҷалби сармоягузории мустақими хориҷӣ, инчунин ба сиёсати пулию қарзӣ ва ба самти қарздиҳии бештар мусоиди бахши воқеии иқтисод равона кардани он, вобаста мебошад” [10,39].

Дар айни замон дар адабиёти иктисодӣ дар бораи нақши сармоягузории хориҷӣ дар иҷтисодиёти мамлакати кабулшуда баҳсу мунозира давом дорад. Ҷалби сармояи хориҷӣ ба кишвар имкониятҳои зиёди зерин пешниҳод мекунад.

- имконияти маблағгузории иловагии лоиҳаҳои сармоягузорӣ;
- истифодаи таҷрибаи кишвари сармоягузор дар соҳаи соҳибкорӣ;
- сармоягузориҳои хориҷӣ ба рушд ва афзоиши сармоягузориҳои дохилӣ мусоидат намуда, ба тавсеа ва диверсификатсияи иқтидори содиротӣ ва рушди соҳаҳои воридотивазкунанда мусоидат мекунанд;
- дастрас намудани технология, техника ва усулҳои пешрафтаи ташкили истеҳсолот, инчунин пешбурди дастовардҳои онҳо дар бозори хориҷӣ;
-дар сурати дучори мушкилоти муваққатии молиявӣ, сармоягузории хориҷи барои рафъи ин мушкилот кумак мекунад, гарчанде ки ин қарзи берунии давлати гирандаро зиёд мекунад;
- ҳамгироии кишвар ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ, ки рушди устувори иқтисодии онро таъмин менамояд[2,41].

Нақши омилҳои рушди сармоягузорӣ барои ҳар як иқтисодиёт муҳим аст, зеро онҳо ба пешрафт ва рушди иқтисодӣ мусоидат мекунанд. Баъзе омилҳои муҳиме, ки ба рушди сармоягузорӣ таъсир мерасонанд, аз сиёсати давлатӣ, рушди инфрасохтор, мавҷудияти захираҳо ё ашёи хом, қувваи кории соҳибихтисос ва пешрафти технологӣ иборатанд.

Тавре қайд карда будем, сармоягузориҳо ба маблағгузории тадқиқот ва коркардҳо мусоидат мекунанд, ки ин боиси навоварӣ ва қабули технологияҳои нав мегардад. Ин дар навбати худ маҳсулнокии онро беҳтар мекунад, зеро корхонаҳо дар равандҳои худ самараноктар мешаванд. Ҳамин тариқ, сармоягузорӣ ва рушди иқтисодӣ якдигарро пурра менамоянд. Афзоиши сармоягузорӣ боиси афзоиши баланди иқтисодӣ мегардад, ва рушди минбаъдаро ба вуҷуд меорад[1].

Илова бар ин, субот ва амнияти иқтисод ва мавҷудияти маблағгузорӣ низ дар рушди сармоягузорӣ нақши муҳим доранд. Бо таваҷҷуҳ ба ин омилҳо созмонҳо метавонанд барои сармоягузории дохилӣ ва хориҷӣ фазои мусоид фароҳам оваранд. Аз ин рӯ, барои иштирокчиёни бозор муҳим аст, ки муаммоҳоеро, ки метавонанд ба рушди сармоягузорӣ монеа шаванд, муайян ва бартараф кунанд ва барои рушди сармоягузорӣ муҳити мусоид фароҳам оранд.

Инчунин бояд қайд кард, ки дар сохтори ҷалби сармоягузорӣ мавқеъи асосиро сармоягузории мустақими хориҷӣ ишғол менамояд. Олими ватанӣ иқтисоддон Саидмуродов Л. Ҳ. сармоягузории мустақими хориҷиро яке аз воситаҳои аз ҳама аҳаммиятноки таъмини рушди босуботи иқтисоди мамлакат мешуморанд. Тибқи ақидаи онҳо “воридоти сармояи хориҷӣ, аз як тараф дараҷаи истеҳсолу даромадро афзун месозад ва аз тарафи дигар сармояи самараовари хориҷӣ ба боло рафтани маҳсулнокии сармоя дар ҷумҳурии мо мусоидат мекунад, ки ин дар навбати худ ба рушди ММД боис мегардад[7,74].

Бояд қайд кард, ки дар сохтори сармоягузорӣ мавқеъи асосиро сармоягузории мустақими хориҷӣ ишғол менамояд. Маҳз сармоягузории мустақими хориҷӣ барои рушди бахши воқеъии иқтисодӣ саҳми арзанда дорад.

Гуногунии шаклҳои сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ таъсири васеъмиқёс ва гуногунҷанбаро муайян мекунад, ки онҳо метавонанд ба рушди иҷтимоию иқтисодии кишварҳои қабулкунандаи сармоягузориҳо мусоидат кунанд, ки ин дар навбати худ боиси баррасии яке аз омилҳои муҳими рушди иқтисодӣ мегардад.

Аввалан, сармояи хориҷӣ ҳамчун яке аз воситаҳои тезонидани ҳамгирой ба иқтисодиёти ҷаҳонӣ ва ҳалли зиддиятҳои байни талаботи мунтазам афзояндаи захираҳои сармоягузорӣ ва маҳдудиятҳои дохилии онҳо хизмат мекунад.

Баъдан, истифодаи сармоягузориҳои мустақими хориҷӣ ба гирифтани қарз ва паҳн кардани таҷриба ва донишҳои гуногуни хориҷӣ мусоидат мекунад.

Севум, сармояи хоричӣ то андозае метавонад ба навсозии истеҳсолот, инчунин ба фаъол шудани фаъолияти инвеститсионӣ дар кишвар замина мегузорад.

Чаҳорум, воридшавии сармояи хориҷӣ ба рушди муносибатҳои бозорӣ ва ташаккули муносибатҳои мутамаддини байни давлат ва соҳибкорӣ таъсир мерасонад[8,8].

Сарфи назар аз муҳокимаи васеъ дар адабиёти ватанӣ проблемаҳои ҳаракати минбаъдаи иқтисодиёти Точикистон ба равандҳои ҳамгироӣ дохил шудани он, ба дурнамои сармоягузории ин проблемаи мураккаб диққати кофӣ дода намешавад[5].

Дар илми иқтисоди муосир ҳаракати сармоягузории мустақими хориҷӣ аз се нуқтаи назар баррасӣ мешавад. Якум, ба вуҷуд овардани сармояи нав дар хориҷа, дуюм, имкон ва фароҳам овардани шароит барои дубора сармоягузорӣ кардани даромад ва дар ниҳоят, сеюм, аз ҷиҳати механизми қарздиҳии мутақобила ба ширкатҳое, ки ба шабакаи фаромиллӣ дохил мешаванд.

Дар даҳсолаи охир афзоиши мутлақи сармоягузории мустақими хориҷӣ ба иқтисоди ҷаҳонӣ ба назар мерасад. Агар то солхои 80-ум афзоиши солонаи сармоягузории мустақими хориҷӣ 1,3-1,6 фоизро ташкил карда бошад, имрӯз он ба 20 фоиз расид ва бо ҳамин аз суръати вусъати савдои ҷаҳонӣ панҷ баробар зиёд шуд[6,143].

Қайд кардан муҳим аст, ки нақши манбаъҳои хориҷӣ дар маблағгузории сармоягузорӣ дар кишварҳои тозаистиқлол якхела намебошанд. Ин, пеш аз ҳама, ба ҳиссаи ҷамъкунӣ дар ММД вобаста аст. Табиист, ки сатҳҳои гуногуни ҷамъкунӣ миқдори гуногуни захираҳои аз берун ҷалбшударо талаб мекунанд. Масалан, дар Африқо, ки қисми зиёди даромади ҳар сари ахолӣ камтар аз 400 долларро ташкил медиҳад, онҳо 50 фоизи маблағгузориҳои асосии худро аз ҳисоби маблағҳои хориҷӣ ташкил мекунанд, ҳол он ки дар давлатҳои суст тараққикардаи қитъа дар даврахои муайяни таърихӣ, ҳиссаи онхо 75—80 фоиз ва дар баъзе мавридхо ба 100 фоиз наздик аст.

Тавре ки дар боло зикр гардид, омӯзиши таҷрибаи ҷалби сармояи хориҷӣ аз ҷониби бисёр кишварҳои ҷаҳон имкон медиҳад, ки хулосаҳои умумие ба даст орем, ки барои ташаккули принсипҳои асосии истифодаи сармояи хориҷӣ дар иқтисодиёти давраи гузариш муҳиманд. Якум, принсипи истифодаи самараноки сармояи хориҷӣ ва таъсири онҳо ба вазъи макроиқтисодии кишвар ва дуюм, дараҷаи манфиатдории корхонаҳои миллӣ ба ҳамкории байналмилалӣ аз мавқеъи таъсиси системаи васеи робитаҳои мустақими иқтисодӣ арзёбӣ мегардад. [9,22].

Ҳамин тариқ, сармоягузорӣ ба воридшавии маблағҳо ба бахшҳои гуногуни иқтисодиёт такони ҷиддӣ мебахшад, дар ҳоле ки рушди иқтисодӣ ба афзоиши ҳаҷм ва ҳосилнокии иқтисодиёт дар маҷмӯъ мусоидат мекунад. Сармоягузории оқилона боиси рушди иқтисодӣ мегардад, зеро маблағҳо ба соҳаҳои истеҳсолӣ, илмталаб ва технологияи баланд равона карда мешаванд, ки ин имкониятҳои шуғлро фароҳам оварда, ба рушди истеҳсолот таҳким мебахшад ва инчунин боиси афзоиши хароҷоти истеъмолӣ мегардад.

Иқтисоди кишвар метавонад аз ҳисоби сармоягузории давлатӣ ва хусусӣ дар соҳаҳои асосӣ, аз қабили инфрасохтор, маориф, тандурустӣ, тадқиқот ва рушд дастгирӣ карда шавад. Чунин сармоягузорӣ метавонад талаботро ба молу хизматрасониҳоро ҳавасманд кунад, ки боиси афзоиши даромад ва шуғли аҳолӣ дар кишвар мегардад. Дар бозори ҷаҳонӣ сармоягузорӣ аз манбаъҳои хориҷӣ метавонад сатҳи зиндагии мардумро беҳтар намояд ва нишондиҳандаҳои иқтисодиро махсусан дар бозорҳои рӯ ба тараққӣ хубтар созад. Бо ин роҳ, сармоягузорӣ метавонад як давраи неки афзоишро эҷод кунад, ки дар он афзоиши истеҳсолот боиси баланд шудани сатҳи зиндагӣ ва таъмини рушди босуботи иқтисодӣ гардад.

АДАБИЁТ

1.Влияние инвестиции на экономический рост. URL: https://spravochnick.ru/ekonomika/. Санаи муроҷиат 05.04.2023

2.Кодиров Ф. А. Малая открытая экономика Республики Таджикистан: Вопросы привлечения региональных форм иностранного инвестирования. Душанбе. 2012. С.41

3.Московцева Л.В., Кисова А.Е., Митрофанова О.Н. Роль иностранных инвестиций в устойчивом развитии экономики России // Экономика, предпринимательство и право. – 2022. – Том 12. – № 10. – С. 2795-2806.
4.Рахимов Р.К. Некоторые вопросы инвестирования экономического роста // Экономика Таджикистана: стратегия развития, 2003, №1. С. 39.
5.Республика Таджикистан на пути к открытой экономике: очерки институционального анализа. Под общей редакцией Саидмурадова Л.Х. Душанбе, Ирфон. 2008.
6.Рубцов Б.Б. Мировые фондовые рынки: современное состояние и закономерности развития. Б.Б. РубцовМ.: Финансовая академия при Правительстве РФ. 2000. С. 143.
7.Саидмуродов Л.Х. Открытая экономика Республики Таджикистан: макроэкономическое равновесие в условиях внешнего финансирования. Саидмуродов Л.Х., А.А. Солиев. Душанбе.: «Ирфон», 2004. С. 74.
8.Смирнов Т.В. Прямые иностранные инвестиции в системе факторов экономического роста. Т.В. Смирнов. дисс….к.э.н. по специальности 08.00.01. Москва 2004. С.8.
9.Содиқов, М. С. Таҷрибаи Ҷаҳонии ташаккулёбӣ ва рушди сармоягузории мустақими хориҷӣ / М. С. Содиқов, А. А. Сафаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2020. – №. 9. – С. 228-233.
10.Тагоев Дж.Х. Пути активизации инвестиционной деятельности предприятий (на примере сельскохозяйственных предприятийРеспубликиТаджикистан). - Душанбе: «Ирфон», 2009. - 30 с.

УДК 338.2 (575.3)

Аҳмадов Ф.М., Ашуров Ф.М.

ТАСНИФОТИ ОМОРИИ НИШОНДИҲАНДАҲОИ САТҲИ ЗИНДАГИИ АҲОЛӢ

Мақолаи мазкур ҷиҳатҳои омории нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагии аҳолӣ таъсиррасонандаро дар бар мегирад. Мақсади таҳқиқоти илмӣ омӯзиши нишондиҳандаҳои асосии сатҳи зиндагии аҳолӣ ва дар ин асос таҳияи омилҳои ба он таъсиррасон мебошад. Ҳангоми таҳқиқот низоми нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагиро дар заминаи қабули он ҳамчун категорияи муҳими иқтисодӣ ва дар робитаи наздик бо сифати шароити зисти аҳолӣ баррасӣ намуда, пешниҳод кардааст. Дар мақолаи мазкур таснифоти назариявӣ оиди нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагии аҳолӣ пешниҳод гардидааст. Қобили қайд аст, ки сатҳи зиндагии аҳолӣ яке аз категорияи муҳими иҷтимоиву иқтисодӣ ба шумор меравад.

Калидвожаҳо: сатҳи зиндагӣ, омилҳои ба сатҳи зиндаги таъсиррасон, даромад ва хароҷоти аҳолӣ, идикаторҳои таркибӣ, сифати зиндагӣ.

Ахмадов Ф.М., Ашуров Ф.М.

СТАТИСТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ПОКАЗАТЕЛЕЙ УРОВНЯ ЖИЗНИ НАСЕЛЕНИЯ

В данную статью включены статистические аспекты показателей, влияющих на уровень жизни населения. Целью научных исследований является изучение основных показателей уровня жизни населения и на этой основе разработка факторов, влияющих на него. В ходе исследования он обсудил и предложил систему показателей уровня жизни на основе признания его важной экономической категорией и в тесной связи с качеством бытовых условий населения. В данной статье представлена теоретическая классификация

показателей уровня жизни населения. Стоит отметить, что уровень жизни населения является одной из важнейших социально-экономических категорий.

Ключевые слова: уровень жизни, факторы, влияющие на уровень жизни, доходы и расходы населения, сводные показатели, качество жизни.

Ahmadov F.M., Ashurov F.M.

STATISTICAL CLASSIFICATION OF LIVING STANDARDS

This article includes statistical aspects of indicators that affect the standard of living of the population. The purpose of scientific research is to study the main indicators of the standard of living of the population and, on this basis, to develop factors influencing it. In the course of the study, he discussed and proposed a system of indicators of the standard of living based on its recognition as an important economic category and in close connection with the quality of the living conditions of the population. This article presents a theoretical classification of indicators of the standard of living of the population. It should be noted that the standard of living of the population is one of the most important socio-economic categories.

Keywords: standard of living, factors affecting the standard of living, incomes and expenses of the population, summary indicators, quality of life.

Сатҳи зиндагии аҳолӣ яке аз категорияи муҳими иҷтимоиву иқтисодӣ ба шумор меравад. Намояндагони соҳаҳои гуногуни илмӣ амсоли иқтисодчиён, философҳо, ҷомеашиносон, табибон мекӯшиданд, ки ҷабҳаҳои гуногуни онро шарҳ диҳанд. Дар осори иқтисодӣ якчанд услубҳоро барои баррасии сатҳи зиндагии аҳолӣ аз нуқтаи назари истеҳсолот, истеъмолот ва арзиши зиндагӣ фарқ мекунанд, лекин таҳқиқи омории ин масъала дар сатҳи зарурӣ амалӣ нашудааст.

Сатҳи зиндагӣ дар маънои маҳдуд ва васеъ фаҳмида мешавад – мутаносибан дар маънои маҳдуд ҳамчун «арзёбии арзиши даромад, хароҷот, истеъмол, пасандозҳо, амонатҳо» ва дар маънои васеъ ҳамчун «дараҷаи қонеъ намудани талаботи моддӣ ва маънавӣ» [2, с.20]. Муҳаққиқон сатҳи зиндагиро дар маънои маҳдуд бо соҳаҳои истеъмолӣ алоқаманд намуда, онро ба воситаи нишондиҳандаҳои иҷтимоиву иқтисодии некӯаҳволии умумӣ, ки ба он даромад, истеъмол, шароити манзил, хизматрасониҳои маориф, ҳифзи саломатӣ ва ғайра дохил мешаванд, муайян мекунанд. Дар маънои васеъ, сатҳи зиндагӣ ҳамчунин бо шароити зиндагии аҳолӣ, аз он ҷумла муҳити экологии манзил, таъминоти иҷтимоӣ, фароғати рӯҳӣ, фазои сиёсӣ ва ғайра алоқаманд аст.

Фаҳмиши васеъ ва маҳдуди сатҳи зиндагиро метавон бо услубҳои методологии объективӣ ва субъективӣ алоқаманд намуд. Методологияи объективӣ (идеалӣ) аз он бармеояд, ки андозагирии сатҳи зиндагӣ бояд тавсифи объективиро дошта бошад ва аз андешаи субъективии шахсии мусоҳибашуда, ки сатҳи зиндагиро арзёбӣ мекунад, вобаста набошад. Ҳангоми арзёбии сатҳи зиндагӣ бояд мустақилияти баҳодиҳиро дар бораи он ки кадоме аз маҳсулот, шароит ва имкониятҳо зиндагиро беҳтар месозанд, дар бар гирад. Чунин мустақилиятро ба даст овардан мумкин аст, масалан, дар рафти бақайдгирии оморӣ танҳо сабт намудани нишондиҳандаҳои оморӣ дар асоси ҷанбаҳои сатҳи зиндагӣ. [16, с.19]

Усули объективии оморӣ дар арзёбии сатҳи зиндагӣ аксар вақт аз ҷониби ҷомеашиносон танқид мегардад, зеро нишондиҳандаҳои омории таҳлилшуда барои минтақа ё гурӯҳҳои иҷтимоӣ ба ҳисоби миёна пешниҳод мегарданд ва хусусиятҳои хосси масъаларо фарогир намебошанд. Бештар тавсия дода мешавад, ки арзёбии сатҳи зиндагӣ дар асоси усули субъективӣ сурат гирад, зеро он фикру ақидаҳои шахсӣ ба мо имкон медиҳанд дар бораи қаноатмандии ҷанбаҳои гуногуни зиндагӣ ва дар маҷмӯъ ҳаёт, сатҳи суботи иҷтимоӣ сухан ронем. [6, с.33-42].

Усули субъективӣ дар арзёбии сатҳи зиндагӣ барои муайян кардани дараҷаи қаноатмандии инсон бо ҳаёти шахсӣ ё ҷанбаҳои гуногуни он самтнок гардидааст. Ин қаноатмандӣ мантиқан бо он ки чӣ гуна одамон ба шароитҳои муайяни зиндагӣ мутобиқ карда шудаанд: аз рӯйи эҳсосоти онҳо, бо дараҷаи талабот (норозигӣ) ва сатҳи қаноатмандии ин талабҳо (норозигиҳо).

Дар мавриди истифодаи усули субъективӣ суханро дар бораи андозагирии бевоситаи сатҳи зиндагӣ меронем ва ҳангоми усули объективӣ чунин имконият аксар вақт рад карда мешавад, зеро алоқамандии нишондиҳандаҳои оморӣ (даромад, истеъмолот, пасандозҳо ва ғайра) бо сатҳи зиндагӣ хусусияти миёнаравиро мегиранд ва далелҳои расмӣ барои муайян намудани аломатҳои сатҳи зиндагӣ бо нишондиҳандаҳои омории додашуда пайдо мегардад.

Барои шарҳ додани сатҳи зиндагӣ дар маънои васеъ нишондиҳандаҳои объективии оморӣ кофӣ нестанд: баҳисобгирии чунин тавсифот ба монанди манзили зист, зиндагии бароҳат, ки ба шароитҳои зиндагӣ вобаста аст, арзёбии субъективии эҳтиёҷоти одамонро талаб мекунад. Бинобар ин, воситаи асосии арзёбии сатҳи зиндагӣ, ки дар асоси усули субъективии таҳқиқот муайян карда мешавад, таҳқиқотҳои ҷомеашиносӣ мебошанд, ки дар худ қарорҳои баҳодиҳиро барои муайян кардани муносибати мусоҳибон ба ҳаёт дар маҷмӯъ ё самтҳои алоҳидаи он аз рӯйи ҷадвалҳои баҳодиҳӣ (ранговым шкалам) («ғам» – «хушбахтӣ», «бад» – «хуб» ва дигарҳо) сурат мегирад, дониста мешаванд. Дар ин замина муаллиф бо мақсади омӯзиши нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагии хоҷагиҳои хонавода аз усули субъективии интихоб истифода намуд ва самараи хуберо ба бор овард.

Истифодаи ҳама гуна нишондиҳандаҳои ҷамъбастии синтезшуда, ҳамеша иштибоҳҳоро дар муайянсозии ҳақиқии сатҳи зиндагии воқеӣ ба вуҷуд меорад. Аз ин рӯ, баҳодиҳии дараҷаи қонеъгардонии талаботи одамон бо неъматҳои моддӣ ва хизматҳои гуногун дар муқоиса бо меъёри оқилонаи истеъмоли онҳо ва дар ин асос коркарди нишондиҳандаҳои ҷамбастии сатҳи зиндагӣ аҳамияти калон дорад.

Сарчашмаи маълумотҳо барои ҳалли масъаллаи мазкур, инҳо баромад мекунанд:

- баҳисобгирии ҷорӣ, ҳисоботҳои корхонаҳо, ташкилотҳо ва муассисаҳо, ки ба аҳолӣ хизмат мекунанд;
- маълумоти оморӣ оид ба меҳнат, шуғли аҳолӣ, бо кортаъминкунӣ ва пардохти музди меҳнат, буҷаи хоҷагии хонаводаҳо, барӯйхатгирии аҳолӣ, навъҳои гуногуни таҳқиқотҳои иҷтимоӣ ва дигар таҳқиқотҳои иҷтимоии шароити зиндагонӣ ва фаъолияти одамон.

Мавқеи махсусро дар таҳлили сатҳи зиндагии аҳолӣ омори буҷаи хоҷагиҳои хонагӣ ташкил мекунад, ки ҳамарӯза ба қайд гирифта мешавад. Таҳқиқоти мазкурро Агентии омори назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади баҳодиҳии сатҳ ва динамикаи таъминоти моддии хоҷагиҳо бо даромадҳои мухталиф мегузаронад.

Ин барнома қариб 3 ҳазор нишондиҳандаро фаро мегирад, ки тавсифкунандаи нишондиҳандаҳои зерин мебошанд:

- таркиби хоҷагиҳои хонагӣ аз рӯйи ҷинс, синну сол, намуди машғулият;
- сарчашмаҳои даромади аҳолӣ;
- хароҷотҳо аз рӯйи намуди харҷ;
- харид ва истеъмоли маҳсулоти озуқа (ғизоӣ);
- хароҷотҳо ба намудҳои алоҳидаи хизматрасонӣ;
- нишондиҳандаи шароити зист, хоҷагии ёрирасони шахсӣ ва ғайраҳо.

Маълумотҳо дар минтақаҳои ҷудошуда аз рӯйи гурӯҳҳои алоҳидаи хоҷагиҳои таҳқиқшуда, аз рӯйи маҷмӯи даромади миёнаи сарикасӣ, аз рӯйи андозаи хоҷагӣ, мавҷудияти фарзандон ва ғайраҳо коркард мегардад. Ин маълумотҳо имконият медиҳанд, ки даромади аҳолӣ, таркиби даромади пулӣ ва хароҷоти онҳо, истеъмоли маҳсулоти озуқа, маҳсулоти ғайриозуқа ва хизматҳо, нишондиҳандаи тафовутии даромад ва хароҷот, чандирии истеъмол ва ғайраро муайян созем.

Дар баробари ин як қатор мушкилиҳо дар алоқамандӣ ба мукаммалгардонии буҷавии таҳқиқот мавҷуд аст. Пеш аз ҳама сухан дар бораи беҳтаргардии интихоби хоҷагиҳо меравад, ки аз онҳо ваколати мушаххасии маълумотҳо, вобастагӣ дорад. Интихоб бояд даромади хоҷагиҳоро, ки аз фаъолияти соҳибкорӣ ва ҳам даромадҳо, ки хоҷагии донишҷӯён, маъюбон, хоҷагии хонагӣ бо сардори оилаи бекор гирифтаанд, муаррифӣ намояд.

Ҳамчунин зарур аст, ки дар ин гуна хоҷагиҳо аз ҳамаи соҳаҳои фаъолият, аз он ҷумла савдо, фарҳанг, санъат, илм, сатҳҳои гуногуни идоракунии давлатӣ, мудофиа ва ғайра намояндагон мавҷуд бошанд.

Омӯзиши сатҳи зиндагӣ бо се роҳ сурат мегирад:

- мутобиқ ба шумораи умумии аҳолӣ;
- нисбати гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоӣ – гурӯҳҳои демографии аҳолӣ;
- нисбати хоҷагиҳои хонагӣ аз рӯйи фарқияти дараҷаи даромаднокӣ. [17, с.346].

Ҳангоми омӯзиши сатҳи зиндагии аҳолӣ ба сифати объекти таҳқиқот хоҷагии хонагӣ, гурӯҳҳои алоҳидаи иҷтимоӣ – демографӣ ва тамоми аҳолӣ баромад мекунад, ки интихоби ин гурӯҳҳо аз мақсади таҳқиқот вобаста аст.

Омӯзиши сатҳи зиндагии аҳолӣ аз се унсур иборат аст, ки он сифати аҳолиро низ муайян мекунад: саломатӣ, маълумотнокӣ ва касбият.

Нишондиҳандаҳое, ки барои тавсифи сатҳи зиндагӣ истифода мешаванд, метавон ба се гурӯҳ тақсим намуд: [18, с.130].

Якум – нишондиҳандаҳои арзишии синтетикӣ (ММД, фонди истеъмол, ҷамъи даромадҳои аҳолӣ ва ғайраҳо);

Дуюм – нишондиҳандаҳои молӣ (воқеӣ), ки дараҷаи муайяни истеъмоли неъматҳои моддиро (истеъмоли маҳсулоти озуқа, шумораи мусофирони кашонидашуда ва ғайраҳо) чен мекунад.

Сеюм – нишондиҳандаҳое, ки таносуб ва сохтори тақсимоти некӯаҳволӣ (тақсимоти аҳолӣ аз рӯйи гурӯҳи даромаднокӣ, нишондиҳандаи ҷамъкардашудаи тафовути даромад, тафовути истеъмол ва ғайраҳо) –ро нишон медиҳанд.

То солҳои 1980-ум дар бештари давлатҳо, аз он ҷумла дар ИҶШС, ки Тоҷикистон узви таркибии он буд, ба сифати нишондиҳандаи арзёбикунандаи сатҳи зиндагӣ тақсимоти сарикасии даромади миллӣ, ки хусусияти миқдорӣ дорад, баромад мекард. Аммо ба ақидаи мо арзёбии сатҳи зиндагӣ дар шароити муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо дар заминаи нишондиҳандаҳои миқдорӣ тавсифи пурраи ҳолати зисти аҳолиро таҷассум намекунад. Сатҳи зиндагӣ дар худ дараҷаи рушд ва қонеъгардонии талаботҳои зисти аҳолиро дар ҷамъият нишон медиҳад.

Дар асоси муқаррароти Эъломияи умумии ҳуқуқи башар, ки Асамблеяи Генералии СММ 10 декабри соли 1948 (модаи 25) қабул кардааст, «Ҳар як инсон ҳуқуқ дорад дорои чунин сатҳи зиндагие бошад, ки дар он дастрасӣ ба хӯрок, либос, манзил, хизматрасонии тиббӣ ва хизматрасониҳои зарурии иҷтимоӣ, ки барои ҳифзи саломатӣ ва некӯаҳволии худ ва оилаи ӯ зарур аст, таъмин бошад. Ҳамчунин ҳуқуқ ба амният, дар сурати бекорӣ, беморӣ, маъюбӣ, бесарубон ва дигар талафоти зиндагӣ, ки бо сабаби ҳолатҳои берунӣ ба вуқӯъ меоянд, барои инсонҳо таъмин карда шавад». [8].

Таҳқиқи ҳамаҷонибаи сатҳи зиндагӣ танҳо бо ёрии низоми нишондиҳандаҳои оморӣ имконпазир мегардад.

Дар солҳои охир аз ҷониби иқтисодчиён якчанд низоми нишондиҳандаҳои оморӣ пешниҳод шудааст, ки аз ҷиҳати сохтор ва қабули нишондиҳандаҳо фарқ мекунанд.

Рӯйхати нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагӣ ва таснифоти онҳо дар кори олимони рус хуб таҷассум ёфтааст. Пешниҳоди олими рус В. Криченко дар кори худ «Социальные проблемы в перспективном планировании» соли 1982, ки дар замони худ муваффақ гаштааст, мисол шуда метавонад. В. Криченко нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагӣ ва таснифоти онҳоро чунин баррасӣ намудааст:

1. тавсифи иҷтимоӣ–демографӣ, синфӣ ва иҷтимоию–иқтисодии таркиби аҳолӣ;
2. рушди муносибатҳои моликиятдорӣ;
3. хусусият, ҳолат ва шароити меҳнат дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ;
4. таъмини захиравии барномаҳои рушди иҷтимоӣ ва беҳтар намудани сатҳи зиндагии мардум;
5. даромади аҳолӣ;
6. истеъмоли неъматҳои моддӣ ва хизматҳо;
7. инфрасохтори иҷтимоӣ–маишӣ;
7.1. таҳсилот;
7.2. маданият ва санъат;
7.3. хизматрасонии тиббӣ;
7.4. фароғат;
7.5. тарбияи бадан ва варзиш;
7.6. манзил;
7.7. хизматрасонии коммуналӣ;
7.8. хизматрасонии маишӣ;
7.9. хизматрасонии нақлиёт ва алоқа;
7.10. савдо ва хӯроки умумӣ.
8. буҷаи вақт;
9. ҳифзи муҳити атроф.

Тавре мушоҳида мегардад, дар сарлавҳаҳои аввали рӯйхати номбаршуда, бештарашон хусусияти иҷтимоӣ доранд ва дар сатрҳои поёнӣ унсурҳое пешниҳод гаштаанд, ки фаҳмиши сатҳи зиндагиро васеъ намуда, ба тасвири сифати зиндагӣ (сатрҳои 8 ва 9) такя мекунанд.

Дар ин радиф дар асари Н.И. Бузляков «Методы планирования повышения уровня жизни» се гурӯҳи нишондиҳандаҳо тақсим шудаанд: [7, с.13-22].

1) нишондиҳандаҳое, ки ба даромади миллӣ, фонди истеъмолии даромади миллӣ, фонди умумии истеъмоли неъматҳои моддӣ ва хизматҳо, даромади ҳақиқии аҳолӣ ва як қатор нишондиҳандаҳои дигар тааллуқ дорад;

2) нишондиҳандаи истеъмоли намуди муайяни неъматҳои моддӣ ва хизматҳои аҳолӣ, ки унсурҳои асосии даромадҳои воқеии аҳолӣ мебошанд;

3) нишондиҳандаи таъминоти аҳолӣ бо муассисаҳои кӯдакона, телевизионшунавоӣ, хизматрасонии тиббӣ, хоҷагии манзилию коммуналӣ ва дигарҳо.

Бо сабаби мавҷуд набудани нишондиҳандаҳои ҷамъбастии тавсифкунандаи сатҳи зиндагии аҳолӣ, барои таҳлили он як қатор нишондиҳандаҳои оморӣ ҳисоб карда мешавад, ки тарафҳои гуногуни ин мафҳумро инъикос кунад ва аз қисмати асосии гурӯҳбандикардашудаи навбатӣ истифода бояд кард: [11, с.393].

- нишондиҳандаи даромадҳои аҳолӣ;
- нишондиҳандаи хароҷоти аҳолӣ, истеъмоли неъматҳои моддӣ ва хизматрасониҳо;
- пасандоз;
- нишондиҳандаи ғункунии амвол ва таъминоти аҳолӣ бо манзил;
- нишондиҳандаи тафовути даромади аҳолӣ, дараҷа ва меъёри қашоқӣ;
- тавсифи иҷтимоӣ–демографӣ;
- баҳои ҷамъбастии сатҳи зиндагии аҳолӣ.

Н.Н. Абакумова ва Р.Я. Подовалова барои омӯзиши сатҳи зиндагии аҳолӣ, низоми нишондиҳандаҳои зеринро пешниҳод мекунанд, ки дар ҷадвали 1 оварда шудааст. [1, с.19].

Ҷадвали 1.

Низоми нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагии аҳолӣ, ки аз ҷониби Н.Н. Абакумова ва Р.Я. Подовалова пешниҳод гаштааст

№	Ҳаҷми (мутлақ)	Қиёсӣ (миёна)
1	Ҳаҷми даромади миллӣ	Вазни қиёсии фонди истеъмол ба даромади миллӣ
2	Даромади номиналии аҳолӣ	Даромади ҳақиқӣ ба ҳар нафар аҳолӣ
3	Фонди музди меҳнат	Ҳадди ақал ва музди миёнаи меҳнат
4	Даромад аз фаъолияти соҳибкорӣ	Даромади миёна аз фаъолияти соҳибкорӣ ба ҳар нафар аҳолӣ
5	Ҳаҷми фонди нафақа	Андозаи миёна ва ҳадди ақали нафақа
6	Ҳаҷми гардиши маҳсулот	Гардиши маҳсулот ба ҳар нафар аҳолӣ
7	Ҳаҷми хизматҳои иҷрошуда	Ҳаҷми хизматҳо ба ҳар нафар аҳолӣ
8	Ҳаҷми фонди манзил	Таъминоти манзил ба як шахс (ҳуҷра, хона)
9	Шумораи аҳолии шуғлварзанда дар соҳаҳои иқтисодиёт	Ҳиссаи бекорон дар шумораи аҳолии фаъоли иқтисодӣ
10	Маблағи амонатҳои аҳолӣ дар бонки амонатгузорӣ	Андозаи миёнаи амонатҳо
11	Афзоиши табиии аҳолӣ	Давомнокии умр

В.Ф. Майер пешниҳод мекунад, ки нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагӣ ба категорияҳо тақсим карда шаванд. Ӯ менависад: «зарур аст нишондиҳандаҳои тавсифкунандаи сатҳи зиндагиро, ки мазмуни сатҳ ва сифати онро муайян мекунанд, аз омилҳои шарҳдиҳанда дуруст фарқ намуд. Ба андешаи ӯ ба қисмати аввал бояд нишондиҳандаҳое дохил шаванд, ки инъикоскунандаи ҷараёни бевосита ё бавоситаи истеъмоли шахсии неъматҳои моддӣ ва маънавӣ бошанд, ба қисмати дувум сатҳи рушди қувваҳои истеҳсолӣ, хусусияти рушди муносибатҳои истеҳсолӣ, шароити меҳнат, шароити табиӣ, иқлим ва ғайра дохил мешаванд». [13, с.6].

И.И. Дмитричев дар асараш «Статистика уровня жизни населения» ҳамаи нишондиҳандаҳои тавсифкунандаи сатҳи зиндагии аҳолиро ба қисмҳо чунин гурӯҳбандӣ намуда, пешниҳод мекунад:

1. нишондиҳандаҳои ҷамъбастшуда (умумишуда);
2. даромади аҳолӣ;
3. хароҷот ва истеъмол;
4. боигарӣ ва манзил;
5. талаботи серҳаракатии аҳолӣ.

Илова бар ин, нишондиҳандаҳои ҷамъбастшуда ҳамчунин: ММД, индекси даромади пулии аҳолӣ, индекси нархҳои истеъмолӣ, муносибати индекси даромади пулӣ ва индекси нархҳои истеъмолӣ, сатҳи қашоқии аҳолӣ ва ҳиссаи аҳолие, ки даромадашон аз бузургии ҳадди ақали зиндагӣ пастар аст, сатҳи бекорӣ, давомнокии миёнаи умр, фавти кӯдакон ва сатҳи маълумотнокиро фаро мегирад.

Пеш аз ҳама нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагӣ ба нишондиҳандаҳои умумӣ ва ҷузъӣ тақсим мешаванд. Ба нишондиҳандаҳои умумӣ, меъёри ба ҳар нафар аҳолӣ мувофиқ омадани нишондиҳандаҳои зерин дохил мешаванд:

1) даромади миллӣ;
2) фонди истеъмол (маҳсулоти соҳаи иқтисодиёт, ки бевосита бо мақсади истеъмол равона мегардад);
3) фонди истеъмолии боигарии миллӣ (андозаи андӯхташудаи амволи истеъмолӣ – манзил, биноҳои маданӣ-маишӣ, воситаҳои маданӣ-маишии сарфакорона таъиншуда).

Ин нишондиҳандаҳо тавсифкунандаи муваффақияти умумии рушди иҷтимоӣ-иқтисодии ҷамъият мебошанд.

Аз нишондиҳандаҳои ҷузъӣ метавон инҳоро ҷудо кард:

1) дараҷа ва тарзи истеъмол;
2) шароити меҳнат;
3) таъминоти манзил ва ҷиҳозонидани хона;
4) сатҳи хизматрасонии иҷтимоӣ–маданӣ;
5) шароити инкишофи кӯдакон;
6) таъминоти иҷтимоӣ ва дигарҳо.

Нишондиҳандаҳои мазкур барои рушди ҷамъият равона шудаанд, аммо барои гурӯҳҳои алоҳидаи аҳолӣ, кормандон, коркарди бештар ва муфассалро талаб мекунанд. Мавқеи асосиро дар низоми нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагӣ, нишондиҳандаҳои оморӣ ишғол мекунанд, ки дар асоси онҳо таҳқиқоти комплексии сатҳи зиндагии аҳолӣ гузаронида мешавад.

Сатҳи зиндагӣ яке аз категорияҳои мураккаб ба шумор меравад. Барои баҳодиҳии ҳаматарафаи сатҳи зиндагии аҳолӣ зарур аст, ки низоми нишондиҳандаҳои ба ҳам алоқамандро истифода намоем. Барои баҳодиҳии сатҳи зиндагии аҳолӣ низоми нишондиҳандаҳои гуногунро пешниҳод намудаанд. Ба ин низом бояд нишондиҳандаҳое дохил шаванд, ки тавонанд дараҷа ва сохтори даромаду хароҷоти аҳолӣ, сатҳи истеъмоли маҳсулот, хизматрасониҳо, баҳодиҳии тафовути даромаду хароҷот ва аҳолии камтаъминро муайян сохта, онҳоро тавсиф намояд. [4, с.163].

Ба ақидаи И.И. Елисеева нишондиҳандаҳое, ки аз ҳама бештар ҷавобгӯи талаботҳои муосир мебошанд, ин низоми “Нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагии аҳолӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ” дониста мешавад, ки дар Маркази таҳқиқоти иқтисодӣ ва дурнамоии назди Вазорати рушди иқтисоди Федератсияи Русия, коркард шудааст. Дар он 7 фасл, ки фарогири 40 нишондиҳанда мебошад, пешниҳод шудааст: [9, с.72-82].

Ҷадвали 2

Нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагии аҳолӣ дар шароити иқтисоди бозорӣ

I.	Нишонди-ҳандаҳои ҷамъбаст-шуда	➢ меъёри сатҳи зиндагӣ; ➢ индекси арзиши зиндагӣ; ➢ маҷмӯи маҳсулоти миллӣ (фонди истеъмол, фонди истеъмоли шахсӣ) бо ҳисоби ба ҳар нафар аҳолӣ.
II.	Даромадҳои аҳолӣ	➢ маҷмӯи даромадҳои ҳақиқии аҳолӣ; ➢ даромадҳои воқеии дарихтиёрбудаи аҳолӣ; ➢ даромадҳои муштараки аҳолӣ; ➢ даромадҳои шахсии аҳолӣ; ➢ даромадҳои дар ихтиёрбудаи шахсии аҳолӣ, даромадҳои пулии аҳолӣ; ➢ даромади миёна ва музди миёнаи меҳнати кормандон; ➢ андозаи миёнаи музди меҳнати ҳақиқӣ; ➢ андозаи миёнаи нафақа, идрорпулӣ.
III.	Истеъмол ва хароҷоти аҳолӣ	➢ андозаи умумии истеъмоли неъматҳои моддӣ ва хизматҳои аҳолӣ; ➢ хароҷоти пулии аҳолӣ; ➢ хароҷоти истеъмолии аҳолӣ; ➢ истеъмоли маҳсулоти асосии озуқаворӣ; ➢ қобилияти харидории музди миёнаи меҳнат; ➢ қобилияти харидории нафақаи миёна.
IV.	➢ Пасандози пулии аҳолӣ	
V.	Ғункунии амвол ва манзил	➢ арзиши амволи ғункардашудаи хонавода (шахсӣ); ➢ мавҷудияти молҳои муҳлати истифодабариашон дароз ва тавсифи моликияти аҳолӣ;

		➢ шароити манзили аҳолӣ.
VI.	Тафовути иҷтимоии аҳолӣ	➢ таҳсимоти аҳолӣ аз рӯйи андозаи маҷмӯи даромадҳои миёна ба ҳар нафар аҳолӣ (ба ҳисоби миёна ба хоҷагии хонагӣ); ➢ истеъмоли маҳсулоти асосии ғизоӣ, маҳсулоти ғайриозуқа ва хизматҳо ба дараҷаҳои гуногуни маҷмӯи даромадҳои миёна ба ҳар нафар аҳолӣ (ба ҳисоби миёна ба хоҷагии хонагӣ); ➢ сохтори хароҷотҳои истеъмолии аҳолӣ бо дараҷаҳои гуногуни даромад ба ҳар нафар аҳолӣ (ба ҳисоби миёна ба хоҷагии хонагӣ); ➢ динамикаи арзиши ҳақиқӣ ва меъёрии сабади истеъмолии табақаҳои гуногуни аҳолӣ; ➢ индекси консентратсияшудаи даромадҳо (коэффитсиенти Джини); ➢ коэффитсиенти десили тафовути даромадҳо ва истеъмоли аҳолӣ; ➢ таносуби бузургии миёнаи даромад ва истеъмол дар ҳудуди болоӣ ва поёнии десилӣ; ➢ ҳиссаи квинтелии гурӯҳҳои аҳолӣ (хоҷагиҳои хонагӣ) бо мувофиқаи даромад ба ҳар нафар аҳолӣ (бо ҳисоби миёна ба ҳар хоҷагӣ) дар маҷмӯи даромадҳои ҷамъиятӣ; ➢ таҳсимоти аҳолӣ аз рӯйи андозаи маҷмӯи даромадҳои миёна ба ҳар нафар аҳолӣ (бо ҳисоби миёна ба хоҷагии хонагӣ); ➢ истеъмоли маҳсулоти асосии ғизоӣ, маҳсулоти ғайриозуқа ва хизматҳо бо дараҷаҳои гуногуни маҷмӯи даромадҳои миёна ба ҳар нафар аҳолӣ (бо ҳисоби миёна ба хоҷагии хонагӣ); ➢ сохтори хароҷотҳои истеъмолии аҳолӣ бо дараҷаҳои гуногуни даромад ба ҳар нафар аҳолӣ (бо ҳисоби миёна ба хоҷагии хонагӣ); ➢ динамикаи арзиши ҳақиқӣ ва меъёрии сабади истеъмолии табақаҳои гуногуни аҳолӣ.
VII.	Табақаи камтаъмини аҳолӣ	➢ қутти лоямут (ҳадди ақали зиндагӣ); ➢ ҳадди ақали буҷаи истеъмолӣ; ➢ андозаи камтарини музди меҳнат; ➢ андозаи камтарини нафақа; ➢ қобилияти харидории музди ақали меҳнат; ➢ қобилияти харидории ҳадди ақали нафақа; ➢ коэффитсиенти (сатҳи) қашшоқӣ; ➢ дефитсити даромад; ➢ доираи қашшоқӣ; ➢ акси иҷтимоии қашшоқӣ.

Омори байналмилалии сатҳи зиндагӣ танҳо 59 сол қабл рушд ёфт. Яъне дар соли 1960 гурӯҳи кории СММ гузоришеро оид ба усулҳои муайянсозӣ ва андозагирии сатҳи зиндагии аҳолӣ дар миқёси байналмилалӣ омода намуд. Ин аввалин кӯшиши ташкили нишондиҳандаҳо ба шумор меравад. Қаблан сатҳи зиндагӣ аз рӯйи индекси воқеии музди меҳнат (индекси номиналии музди меҳнат, таҳсими индекси нархҳо) баҳо дода мешуд, баъдан ба воситаи индекси ҳадди ақали зиндагӣ ва арзиши зиндагӣ (индекси нархҳои истеъмолии молҳо ва хидматҳои мушаххас) арзёбӣ гардид. Ҳар як нишондиҳандаи мазкур назаррас аст, аммо истифодаи онҳо ҷанбаҳои гуногуни сатҳи зиндагиро тавсиф намекунад. Илова бар ин, индекси ҳақиқии музди меҳнат ва арзиши зиндагӣ танҳо ба кормандони кироя тааллуқ дорад, аз ин рӯ ҳангоми баҳодиҳии сатҳи зиндагии қишрҳои гуногуни аҳолӣ (масалан деҳқонон) ин нишондиҳандаҳо истифода намешавад.

Нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагӣ бояд фарогирандаи тавсифи иҷтимоиву иқтисодӣ ва демографию экологӣ бошад.

Низоми нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагӣ дар омори байналмилалии Созмони Миллали Мутаҳид аз 12 қисм иборат мебошад:

1. таваллуд, фавт ва дигар нишондиҳандаҳои демографии тавсифкунандаи аҳолӣ;
2. шароити санитарию гигиении зиндагӣ;
3. истеъмоли маҳсулоти озуқаворӣ;
4. шароити манзил;
5. маълумотнокӣ ва маданият;
6. шароити меҳнат ва машғулият;
7. даромад ва хароҷоти аҳолӣ;
8. арзиши зиндагӣ ва нархҳои истеъмолӣ;
9. воситаи нақлиёт;
10. ташкили истироҳат;
11. таъминоти иҷтимоӣ;
12. озодии инсон. [3, с.90].

Комиссияи омори СММ ба ғайр аз гурӯҳҳои номбаргардида як қатор нишондиҳандаҳои умумии иттилоотиеро барои баҳодиҳии сатҳи зиндагӣ ҷудо кардааст. Ба ақидаи муҳаққиқони СММ ин нишондиҳандаҳо ба сатҳи зиндагӣ таъсири ғайримустақим мерасонанд. Ба ин гурӯҳи нишондиҳандаҳо дохил мешаванд: даромади миллӣ, ММД ба ҳар нафар аҳолӣ ва коэффитсиенти афзоиши миёнасолонаи он; ҳаҷм ва намуди хизматрасониҳои иҷтимоӣ; хароҷот ба истеъмоли шахсии аҳолӣ, сохтор ва коэффитсиенти афзоиши миёнасолонаи он, зичии аҳолӣ; хизматрасонии нақлиётӣ ба аҳолӣ ва дигарҳо.

Низоми нишондиҳандаҳои ИМА ба 13 қисмат ҷудо мешавад. [12, с.33-34].

1. муҳити атроф;
2. вазъи демографӣ;
3. машғулият;
4. шароити меҳнат;
5. сатҳи зиндагӣ;
6. таъминоти иҷтимоӣ;
7. тандурустӣ;
8. маориф;
9. шароити манзил;
10. маданият, истироҳат, фароғат;
11. таъминоти нақлиётӣ;
12. мудофиаи миллӣ;
13. ҳимояи ҳуқуқи шаҳрванд.

Низоми нишондиҳандаҳои омори иҷтимоии Фаронса, ки аз ҷониби институти миллии омор ва таҳқиқоти иқтисодӣ коркард шудааст, нисбатан возеҳтар ва мукаммал буда, тафовут дорад. Он аз 4 гурӯҳи нишондиҳандаҳо таркиб ёфтааст, ки қисмати бештари нишондиҳандаҳо ба баҳодиҳии сатҳи зиндагӣ муносибати мустақим ва ғайри мустақим доранд. [12, с.33-34].

Дар гурӯҳи якум – «Шумора ва таркиби аҳолӣ, захираҳои меҳнатӣ ва шароити меҳнат», нишондиҳандаҳои демографӣ, ҳамчунин шумора ва сохтори аҳолии фаъоли иқтисодӣ, нишондиҳандаи шуғл ва бекорӣ, давомнокӣ ва тартиби кор, корпартоӣ дохил мешавад.

Дар гурӯҳи дуюм – «Тақсимкунӣ, азнавтақсимкунӣ ва истифодаи даромад» ғуншавии нишондиҳандаҳои даромад: даромадҳои аввалия, даромад аз моликият, музди меҳнат, ҳадди ақали музди меҳнат, ҳадди ақали нафақа, ҳадди баланди таъминоти иҷтимоӣ, қобилияти харидории франк, даромади пулӣ ва дигар мудохилаҳо (барои таъминоти

иҷтимоӣ, барои беморӣ, хизматҳои ройгони тиббӣ, даромад аз рентаҳо, кӯмакҳои хайротӣ) дохил мешаванд.

Дар гурӯҳи сеюм – «Шароити рӯзгузаронӣ» нишондиҳандаҳои истеъмол ҷудо карда шудааст (ҳаҷм – ҳамагӣ ва ба ҳар нафар аҳолӣ, шумораи воҳидҳои истеъмол), шароити манзил, вақти холӣ ва фарҳангӣ, вақтхушӣ, ғункунии амвол ва чизҳои қиматбаҳо.

Дар гурӯҳи чорум – «Ҷанбаҳои иҷтимоии сатҳи зиндагии аҳолӣ» нишондиҳандаҳое иштирок мекунанд, ки маърифатнокӣ ва таҳсилоти аҳолӣ, тандурустӣ, ташаккули хоҷагиҳои хонагӣ, «зудҳаракатии иҷтимоӣ», ҳамчунин ҳуқуқвайронкунӣ ва ҳифзи тартиботро дар бар мегиранд.

Дар замони муосир таҷрибаи такмилёфта барои таҳияи нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ мавҷуд аст, ки дар сатҳҳои гуногун ва бо мақсадҳои гуногун истифода бурда мешавад. Мисоли равшани он таҳқиқоти гузарониданидашуда, ки дар доираи барномаҳои СММ: «10-солагии зан», «10-солагии аҳолии ғайри қобили меҳнат» ё барномаи Созмони байналмилалии меҳнат «Саломатии омма» ва ғайраҳо ҳисобида мешавад, ки то соли 2000 гузаронида шудаанд.

Аз соли 1973 сар карда ташаббускор ва сарпарасти таҳқиқотҳои бештари сатҳи байналмилалӣ ва миллӣ оид ба истифодаи низоми нишондиҳандаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ, аз он ҷумла сатҳи зиндагӣ аз рӯйи нақшагирӣ ва дурнамо, ЮНЕСКО дониста мешавад. Коркарди маълумоти сатҳи миллӣ оид ба нишондиҳандаҳои иҷтимоӣ дар нашрияҳои махсуси оморӣ инъикос меёбанд, ки ҳамасола дар бештари мамлакатҳои Аврупо нашр мегарданд (ниг., масалан, маҷаллаи "Social Trends", ки дар Британияи Кабир нашр мешавад; "Donnes Sociales" – дар Фаронса дар як сол ду маротиба нашр мешавад; нашрияи "Social Ultveckling", ки дар як сол чанд маротиба дар Шведсия чоп мешавад ва ғайра).

Тавсифи омории сатҳи зиндагии аҳолӣ ба низоми нишондиҳандаҳои ба ҳам алоқаманд ва бисёрҷабҳа асос меёбад, ки таъминкунандаи баҳои маҷмӯии он мебошад. Ин низом дар худ қисми (блоки) нишондиҳандаҳои интегралӣ ва нишондиҳандаҳои тафовутиро фаро мегирад, ки дастрасӣ ва қобилияти харидории даромадҳо, нобаробарӣ дар тақсимоти онҳо, кафолати давлат дар сатҳи камтарини таъминоти захираҳои меҳнатӣ, ки бо мақсади қонеъгардонии талаботҳои маҷмӯи аҳолӣ ва гурӯҳҳои иҷтимоӣ-иқтисодии он мусоидат мекунанд. [5, с.23].

Нишондиҳандаҳои демографии дар низом дохилшаванда барои таҳлили таъсири сатҳи зиндагӣ ба бозтавлиди аҳолӣ равона шудаанд.

Низоми нишондиҳандаҳои банизомовардашуда ҷавобгӯи стандарти байналмилалӣ мебошанд.

Соли 1997 аз ҷониби комиссияи омори СММ маҷмӯи ҳадди ақали индикаторҳои иҷтимоӣ тасдиқ карда шуд ва барои гузаронидани мушоҳидаҳои омории мамлакатҳо тавсия гардид. Дар маҷмӯаи мазкур нишондиҳандаҳои демографӣ ба монанди шумораи аҳолӣ, давомнокии миёнаи умр ҳангоми таваллуд, сатҳи фавти модару кӯдак, сатҳи маълумотнокии аҳолӣ, нишондиҳандаҳои макроиқтисодии некӯаҳволии моддӣ, (даромади ҳақиқии дарихтиёрбуда ва хароҷотҳо ба истеъмоли охирони ҳақиқии хоҷагиҳои хонагӣ, дигар намудҳои даромадҳо), нишондиҳандаи аҳолии фаъоли иқтисодӣ ва таъминоти моддии хоҷагиҳои хонагӣ, сатҳ ва сохтори истеъмоли шахсии аҳолӣ, сатҳи ҷиноятқорӣ ва ғайра муайян карда шудааст. [15, с.349].

Дар нашрияҳои омори муосир, чунин низоми индикаторҳои сатҳи зиндагии аҳолӣ истифода мегардад. [14, с.135].

Ҷадвали 3

Низоми индикаторҳои сатҳи зиндагии аҳолӣ

1. Даромади аҳолӣ.
1.1. Вазни қиёсии сохтори даромадҳои пулӣ ва хароҷот
1.2. Қобилияти харидории даромади миёнаи сарикасии аҳолӣ

1.3.Музди миёнаи меҳнати ҳармоҳаи номиналии пардохтшудаи кормандони корхонаҳо ва ташкилотҳо аз рӯйи намудҳои фаъолияти иқтисодӣ
1.4.Таносуби музди миёнаи меҳнати ҳармоҳаи номиналии пардохтшудаи кормандони корхона ва ташкилотҳо аз рӯйи намудҳои фаъолияти иқтисодӣ ба ҳисоби миёна дар сатҳи минтақаҳо
1.5. Қарздории муҳлаташ гузашта аз музди меҳнати пардохтшудаи кормандони корхона ва ташкилотҳои намудҳои гуногуни фаъолияти иқтисодӣ
1.6. Инкишофи кори амонатгузорӣ
2. Тақсимоти даромад ва тафовути иҷтимоӣ–иқтисодии аҳолӣ
2.1. Тақсимоти аҳолӣ аз рӯйи андозаи даромадҳои пулӣ – сарикасӣ
2.2. Тақсимоти ҳаҷми умумии даромадҳои пулии аҳолӣ
2.3. Шумораи аҳолӣ, ки даромадҳои пулиашон аз бузургии ҳадди ақали рӯзгузаронӣ ва даромадҳои пулӣ кам аст
3. Сохтори хароҷоти истеъмолӣ
3.1. Сохтори захираҳои дарихтиёрбудаи хоҷагиҳои хонагии гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоиву иқтисодӣ
3.2. Сохтори хароҷотҳо ба истеъмоли охирони хоҷагиҳои хонагии гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоиву иқтисодӣ
3.3. Сохтори хароҷотҳои истеъмолии хоҷагиҳои хонагӣ
3.4. Мавҷудияти молҳои муҳлати истифодабариашон тӯлонӣ дар хоҷагиҳои хонагӣ
3.5. Истеъмоли маҳсулоти ғизоӣ дар хоҷагиҳои хонагӣ
3.6. Истеъмоли маҳсулоти ғизоӣ дар хоҷагиҳои хонагии гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоиву иқтисодӣ
3.7. Таркиби ғизогии моддаҳо ва калориянокии маҳсулоти хуроквории истеъмолкардашуда дар хоҷагиҳои хонагӣ
3.8. Истеъмоли маҳсулоти аввалияи хӯрокворӣ ба ҳар сари аҳолӣ, дар як сол
4. Таъминоти иҷтимоӣ ва кӯмакҳои иҷтимоӣ
4.1. Кафолатҳои асосии иҷтимоӣ, ки давлат ба аҳолӣ додааст
4.2. Хароҷотҳо ба пардохти идрорпулӣ ва кӯмакҳои иҷтимоӣ
4.3. Нишондиҳандаҳои асосии таъминоти нафақа
4.4. Андозаи миёнаи муқарраршудаи нафақаи нафақахӯроне, ки дар қайди шуъбаи фонди нафақаи давлат, аз рӯйи намудаи таъминоти нафақа ба қайд гирифта шудааст
5. Шароити манзили аҳолӣ
5.1. Фонди манзил
5.2. Ободонии фонди манзил
5.3. Нишондиҳандаҳои асосии шароити манзили аҳолӣ
5.4. Шумораи оилаҳои бо манзил таъминшуда ва дар навбатбуда

Аз баррасии нишондиҳандаҳои тавсияшуда чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки ҳамаи нишондиҳандаҳои ба сатҳи зиндагӣ таъсиррасон метавонанд таъсири бавосита ва бевосита дошта бошанд. Ҳиссаи даромаднокӣ, хароҷоти истеъмолию ғайриистеъмолӣ, таъминоти иҷтимоӣ, шароити манзил, интиқоли маблағи муҳоҷирони меҳнатӣ ва дигарҳо ба сатҳи зиндагӣ таъсири бевосита ва дастрасии аҳолӣ, соҳаи саноат, кишоварзӣ ба об ва истифодаи самараноки он ҳамчун нишондиҳандаҳои бавосита дониста мешаванд, зеро об ба сифати омили асосии ҳосилнокии маҳсулоти кишоварзӣ дониста мешавад.

Ба ақидаи олимони рус В.М. Жеребин ва А.Н. Романова низоми нишондиҳандаҳои сатҳи зиндагии аҳолӣ ба ду қисмат ҷудо карда мешавад. [10, с.592].

Ҷадвали 4

Низоми интегралӣ ва ҷамъбастии индикаторҳои омории сатҳи зиндагии аҳолӣ

Нишондиҳандаҳои интегралӣ		Нишондиҳандаҳои ҷамъбастӣ
Индикаторҳои Таркибӣ	Индикаторҳои иҷтимоиву иқтисодӣ (аз гурӯҳи компонентҳо)	Индикаторҳои иҷтимоӣ
1. Саломатӣ 2. Ғизо 3. Манзил 4. Хизматрасонии аҳолӣ 5. Сатҳи маърифатнокӣ 6. Шароити меҳнат 7. Шароити истироҳат 8. Таъминоти иҷтимоӣ 9. Шароити иҷтимоӣ-маишӣ	1. Истеъмоли неъматҳои моддӣ ва хизматҳо 2. Таъминоти ҷории сатҳи зиндагӣ 3.Фонди қонеъгардонии талаботи шахсӣ 4.Индекси рушди инсонӣ	1. Индекси тағйирёбии сатҳи зиндагии аҳолӣ 2. Индекси муқоисавии сатҳи зиндагии аҳолӣ (ҳангоми муқоисакунии байналмилалӣ) 3. Индекси сатҳи некӯ-аҳолии халқ

АДАБИЁТ

1. Абакумова Н.Н., Подовалов Р.Я. Политика доходов и заработной платы. Учебное пособие. М:. Инфра – М, 1999. – Стр. 19.
2. Арзёбии омории сатҳи зиндагии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Монография. - Душанбе: «Нашриёти ДМТ», 2021.С-20. ISBN 978-99975-13-87-8 БИ №8173
3. Аҳмадов Ф.М. Ашуров Ф.М. Исозода А.З Омӯзиши омории омилҳои ба сатҳи зиндагии аҳолӣ таъсиррасонанда / Ф.М. Аҳмадов, Ф.М Ашуров, А.З Исозода // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон.– №3 (42). – 2022. С-90. УДК 338.2(575.3) ISSN 2308-054X
4. Аҳмадов Ф.М. Таҳлили омории нишондиҳандаҳои асосии сатҳи зиндагии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон /Ф.М. Аҳмадов, Н.Шоасалов // Паёми молия ва иқтисод (маҷаллаи илмӣ-амалӣ).– №3 (32). – 2022. С-163. УДК: 311.332.1
5. Аҳмадов Ф.М., Одинаев М.А. Ҷанбаҳои назариявии таҳқиқи омории сатҳи зиндагии аҳолӣ / Ф.М. Аҳмадов, М.А Одинаев // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. 2020. №10-1.С-23.
6. Беляева Л.А. Уровень и качество жизни. Проблемы измерения и интерпретации // Социологические исследования. – 2009. – №1. – С. 33 – 42.
7. Бузляков Н.И. Методы планирования повышения уровня жизни. М: Экономика, 1969. - 208с.– Стр. 13 – 22.
8. Генеральной Ассамблеи Организации Объединённых Наций в Париже 10 декабря 1948 года.
9. Елисеева И. И. Социальная статистика: учебник. – М: Финансы и статистика, 2003. – Стр. 77 – 82.
10. Жеребин В.М., Романов А.Н. Уровень жизни населения / В. М. Жеребин, А.Н. Романов. – М: ЮНИТИ – ДАНА, 2002. – 592с.
11. Иванов Ю.Н. Экономическая статистика. Учебник М – ИНФРА – М, 2002. – С. 393.
12. Ким Л.Н. Уровень жизни населения: теория, оценка и перспективы: дис. … д– ра философии PhD: 6D050600 / Людмила Николаевна Ким. – Алматы, 2012. – С.33-34
13. Майер В.Ф. Уровень жизни населения СССР / – М– Мысль, 1977. – Стр. 6.
14. Минякова, Т.Е. Уровень жизни населения: перспективы и тенденции развития (на примере России и Китая) /. – Ульяновск : УлГТУ, 2012 – 135 с.

15. Назаров. М.Г. Курс социально – экономической статистики**:** Учебник для вузов /— М: Финстатинформ, ЮНИТИ – ДАНА, 2005. – 771 с. С. 349.
16. Сатҳи зиндагии аҳолии деҳот. Монография. - Душанбе: «Шарқи озод», 2021.С-19. ISBN 978-99985-57-51-2
17. Харченко Л.П., Ионин В.Г., Глинский В. В и др. Статистика: учебник / – М:ИНФРА – М. 2010. – стр. 346.
18. Чернова Т. В**.** Экономическая статистика: Учебное пособие. – Таганрог: Изд – во ТРТУ, 1999. – 140с. – С. 130.

УДК: 332.38.004

Шаропов Ф.Р., Мирзоалиев А.А., Кабутов Қ.М.

ТАКМИЛИ РАВАНДИ МЕҲНАТИ КОРМАНДОНИ САВДОИ ЧАКАНА

Дар мақолаи мазкур зарурияти такмилдиҳии меҳнати кормандони савдои чакана мавриди омӯзиш қарор гирифта шудааст. Бешубҳа дар ин раванд яке аз омилҳои асосӣ маҳз омили инсонӣ ба ҳисоб меравад ва такмилдиҳии фаъолияти меҳнати онҳо дар татбиқи сиёсати корхонаҳои савдои чакана нақши асосиро касб менамояд. Зарурати такмилдиҳии меҳнати кормандон пеш аз ҳама таҳаввулоти техникӣ ва ваъзи воқеии корхонаҳоро арзёбӣ менамояд, ки он ҳам аз иқтидори кадрӣ ва салоҳиятнокии касбии ӯ вобастагии зиёд дорад.

Калидвожаҳо: меҳнат, захираҳои инсонӣ, иқтисод, арзёбии захираҳои инсонӣ, бозори меҳнат, технологияи инноватсионӣ, кормандони корхонаҳои савдо, ҳавасмандӣ, ташкили илмии меҳнат.

Шаропов Ф.Р.,Мирзоалиев А.А., Кабутов К.М.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ТРУДА ПЕРСОНАЛА ПРЕДПРИЯТИЙ РОЗНИЧНОЙ ТОРГОВЛИ

В данной статье изучена необходимость улучшения работы работников розничной торговли. Несомненно, одним из основных факторов в этом процессе является человеческий фактор, и совершенствование его трудовой деятельности играет большую роль в реализации политики предприятий розничной торговли. Необходимость улучшения работы работников оценивается в первую очередь техническими разработками и актуальной миссией предприятий, которая также в значительной степени зависит от их кадрового потенциала и профессиональной компетентности.

Ключевые слова: труд, человеческие ресурсы, экономика, оценка человеческих ресурсов, рынок труда, инновационные технологии, работники торговых предприятий, мотивация, научная организация труда.

Sharopov F.R., Mirzoaliev A.A., Kabutov K.M.

IMPROVING THE WORK OF PERSONNEL OF RETAIL TRADE ENTERPRISES

This article explores the need to improve the work of retail workers. Undoubtedly, one of the main factors in this process is the human factor, and the improvement of its labor activity plays a big role in the implementation of the policy of retailers. The need to improve the work of

employees is assessed primarily by technical developments and the current mission of enterprises, which also largely depends on their human resources and professional competence.

Key words: labor, human resources, economics, human resources assessment, labor market, innovative technologies, employees of trade enterprises, motivation, scientific organization of labor.

Бояд зикр намуд, ки такмилдиҳии меҳнати кормандонро доимо мавриди омӯзиш ва таҳлилу тадқиқ дар корхонаҳои савдои чакана ва сатҳҳои гуногуни истеҳсолоти ҷамъиятӣ қарор хеле зарур аст. Аслан, кулли масоили иқтисодӣ- иҷтимоии ҷомеаро бояд аз нигоҳи меҳнат ҳаллу фасл кард: чун кулли масоили ҷомеа хоҳ - нохоҳ бо масоили ташкили меҳнат дар сатҳҳои гуногуни он ба таври ногусастанӣ алоқманд мебошад. Агар таърихан гирем, мавриди омӯзиш қарор гирифтани меҳнат, ҳамчун мафҳуми илмӣ-фалсафӣ ва фаъолияти меҳнатии инсон ҳамчун предмети таҳлилу тадқиқ аз қадимулайём ривоҷ доштааст. Инкишофи муносибатҳои сармоядорӣ ва пешрафту такомули илму тамаддуни инсонӣ, аз ҷумла меҳнати кормандони соҳаи савдои чакана рӯ ба ташаккул мебошад.

Бо назардошти он, ки иқтисодиёти замони муосир ниҳоят гуногунҷабҳаву серпаҳлӯ шудааст ва ҳамчунин илму техникаи имрӯза дар рушду инкишоф аст ва воситаи истеҳсолоту меҳнат низ рӯз аз рӯз дар тағйру ивазшавианд ва аз тарафи дигар рақобати рӯз аз рӯз тезу тундшаванда имкон намедиҳад, ки шаклу низомҳои ташкили меҳнат доимиву тағйрнопазир бошанд, албатта, омӯзишу тадқиқи масоили ба меҳнати кормандони савдои чакана дахлдор аҳамияти нав ба нав касб менамоянд.

Бо вуҷуди гуногунии фикру ақидаҳо як хусусияти хос ва умумии ин таърифҳо низ мавҷуд мебошад, ки меҳнатро чун фаъолияти бошууронаи инсон баҳри ба даст овардани неъматҳои моддӣ ва маънавӣ олимон қайд намудаанд. Ба ақидаи мо таърифи нисбатан мукаммал ва пурра ба қалами олими рус Б.М.Генкин тааллуқ дорад, ки мегӯянд: «Меҳнат – ин фаъолиятест, ки ба инкишофи инсон ва таҳаввул додани захираҳои табиӣ ба неъматҳои моддӣ, маънавӣ ва зеҳнӣ равона карда шудааст[1]. Чунин фаъолият метавонад ҳам ба таври маҷбурӣ (маъмурӣ, иқтисодӣ) ва ҳам ба майли худ ва ҳам бо ину он дар истеҳсолот ва соҳаи савдои чакана амалӣ карда шавад».

Чуноне ки мебинем, Б.Генкин усулҳои ҷалб кардани одамонро ба меҳнат ва аз ҷумла усулҳои ғайрииқтисодиро махсус қайд мекунад, ки ин ба ақидаи баъзе иқтисодчиёни хориҷӣ (масалан Маршалл, Ҷевонс) қисман мухолифат дорад[2]. Зеро ин олимон меҳнатро ҳамчун фаъолияте, ки барои ба даст овардани ягон натиҷа равона карда шудааст, таъриф карда истода, ба он хусусиятҳои маҷбурӣ ва заҳматро талаб мекунанд.

Аммо, дар адабиёти адабиву иҷтимоии форс-тоҷик чунин суоле оварда нашудааст, ки меҳнат чист ё барои чӣ амалӣ карда мешавад. Вале садҳо тамсилу ҳикоёт ва панду ҳикматро метавон ёфт, ки оид ба фаъолияти инсон, меҳнати кормандони корхонаҳои савдои чакана, барои чӣ меҳнат кардан, оид ба тавсифи касбу корҳои гуногун, роҳҳои беҳтарини иҷроиши корҳо, расидан ба мақсаду маромҳои матраҳшуда ва умуман оид ба талош ва маънои ҳаёти инсон баҳс мекунад. Мутафаккироне ба монанди А.Сино, Имом Ғазолӣ, А.Фирдавсӣ, Н.Хисрав, А.Ҷомӣ, А.Бедил ва А.Дониш оид ба фаъолияти меҳнатии инсон-чуноне, ки имрӯз мо мегӯему онҳо ба сабку услуби ба худ хос баён доштанд, фикру ақидаҳои ҷолибе иброз кардаанд. Нуқтаи муҳиме, ки аз фикру ақидаи ин олимон бар меояд ин аст, ки меҳнат ва кӯшишу заҳмати инсон на танҳо барои ба даст овардани ягон натиҷа аз нигоҳи иқтисодӣ, балки гоҳо вақт барои пур кардани олами маънавии ботини инсон ва гоҳо вақт холис дар роҳи худо низ метавонад ба роҳ монда шавад. Ф.Энгельс ташаккулёбии меҳнати кормандони савдои чаканаро таҳлил карда истода қайд мекунад, ки корманд бо шарофати меҳнат соҳиби дасту пои печону гиро, нутқ ва шуур гардидааст. Дар натиҷаи якҷоя амал кардани дасту по, нутқ ва шуур инсон тавонист, ки доираи фаъолияти худро васеъ гардонад[3]. Меҳнат кормандро ба фарогирии касбу пешаҳои гуногун аз қабили корманди соҳаи истеҳсолот, савдои чакана ва баъдтар матоъбофӣ, коркарди оҳан,

баҳрнавардӣ ва ғайра оварда расонид. Тадриҷан дигар соҳаҳои фаъолияти меҳнатии кормандон - яъне илм, санъат, адабиёт, ҳуқуқ, маданият, сиёсат ва ғайра зуҳур карда истода инкишоф меёбанд.

Омили муҳимтарини рушди қувваҳои истеҳсолкунандаи ҷамъият илм мебошад. Илме, ки бо истеҳсолот ва савдои чакана ҳамбастагии зич дошта бошад. Зеро инқилоби илмию техникӣ на танҳо истифодабарии дастгоҳу таҷҳизотҳои нав механизатсияву автоматизация, балки бозсозии куллии базиси техникии истеҳсолот, шаклу сурати ташкили оқилонаи меҳнати савдои чаканаро низ тақозо менамояд.

Ҳамин тавр, маҳз меҳнат дар соҳаи савдои чакана инсонро ҳам ҷисману ҳам рӯҳан инкишоф дода, боиси тараққиёту инкишофи ҷомеа мегардад.

Аввалин тадқиқотҳо оиди ҷараёнҳои меҳнатӣ ба қалами муҳандиси амрикоӣ Ф.У. Тейлор тааллуқ дорад.

Мақсади Ф.У. Тейлор дарёфти роҳу усулҳои беҳтарини иҷроиши амалиётҳои истеҳсолӣ буд. Тадриҷан дар дохили илмҳои иқтисодӣ шохаи махсусе ҷудо шуд, ки сараввал номи «Ташкили илмии меҳнат»-ро дошт. Дар Аврупо ин шохаи илмро бо номи «Иқтисодиёти меҳнат» қабул карданд. Илм оид ба меҳнат бо илмҳое аз қабили назарияи иқтисод, сотсиология, ҳуқуқ, кибернетика, информатика, психология, физиология ва ғайра алоқамандии зич ва ногусастанӣ дорад. Ташаккулёбии илми меҳнат пеш аз ҳама, дар натиҷаи пешрафт ва инкишофи илмҳои зикршуда ва дигар илмҳо ба амал омадааст. Тейлор дар ташкили илмии меҳнат ва маҳсулнокии он хизматҳои шоёну шоистаеро анҷом додааст. Маҳз тавассути таҳқиқотҳо ва асарҳои илмии ӯ меҳнат ҳамчун фаъолияти натиҷабахш ва таъминкунандаи ҳаёти муносибу арзандаи инсон эътироф гардидааст.

Бозори муосир як навъ номутавозинист, зеро ки набудани ҳавасмандӣ дар соҳаи касбӣ, маоши паст кайҳост маъмулӣ гаштааст. Музди меҳнати ҳадди аққал дар кишвар нисбат ба кишварҳои пешрафтаи хориҷи наздик ва дур хеле паст аст (хеле даҳҳо маротиба). Имрӯзҳо барои такмили ихтисоси кормандон ва мутахассисони бекор амалан ҳавасмандӣ нест. Меъёрҳои муайяни рушдро фарқ кардан мумкин аст[4].:

• афзоиши бекорӣ;

• пайдоиши муҳоҷирон ва гурезагон, ки бояд ба кор ҷалб карда шаванд;

• истифодаи бесамари потенсиали меҳнатии кормандон - бинобар кам шудани истеҳсолот, зарурати истифодаи пурраи нерӯи мавҷудаи меҳнатии кормандон нест;

• кумакпулии бекорон ба таври назаррас паст карда шудааст;

• болоравии шуғли пинҳонии аҳолӣ;

• мушкилот ба вуруд ба бахшҳои алоҳида: довталабони дорои маълумоти олӣ бинобар ҷой доштани монополия, музди баланд ва талабот, наметавонанд дар соҳаҳои алоҳида, ба монанди бахши бонкӣ, ба кор дастрасӣ пайдо кунанд;

• фарқияти воқеии байни шумораи расмии ба қайд гирифташудаи бекорон, инчунин дар маҷмӯъ шумораи умумии бекорон.

Бозори муосири меҳнат дар ҳама кишварҳо сатҳи вазъи иҷтимоии тамоми аҳолиро муайян мекунад. Ҷузъи асосии он бекорӣ мебошад. Он дар ҳама кишварҳо мавҷуд аст, аммо он танҳо бо сатҳи худ фарқ мекунад. Талаботро ба коргарон на аз рӯи сатҳи арзиши кори онҳо, балки аз рӯи ҳаҷми мустақими истеҳсолот танзим кардан мумкин аст. Аз ин рӯ, бозори меҳнат бо иқтисоди мавҷудаи кишвар мустақиман ва хеле зич алоқаманд аст, мустақиман аз он вобаста аст[5].

Ба ақидаи мо, меҳнат – ин қобилияту маҳорати оқилонаю ҷисмонӣ буда, фаъолияти ташабускоронаву эҷодкоронаро дар назар дорад. Меҳнат – ин маҳсули эҷодкориву моликияти ақлонии инсон аст. Дар рушди корхонаҳои савдои чакана қобилияту иқтидори кормандон ва ақлу заковати онҳо самараву судмандии фаъолиятро бояд таъмин намояд.

АДАБИЁТ

1. Адамчук В.В., Кукин Ю.П., Яковлев Р.А. Экономика труда- М., 1999.с.123.
2. Генкин Б.М. Экономика и социология труда,- М., 2003., с.39-45.
3. Маркс К., Энгельс Ф. Асарҳо- Ҷ.20, 23 (бобҳои мувофиқ).
4. Мирзоалиев А.А., Раҳимов Ғ.М. Нақши бозори меҳнат дар ҳалли масъалаҳои иҷтимоии ҷомеа /А.А. Мирзоалиев, Ғ.М. Раҳимов// Паёми ДДТТ, мақалаи илмӣ №1(22) 2018, -С. 48-58.
5. Мобильность и стабильность на российском рынке труда, Под ред. В. Е. Гимпельсона, Р. И. Капелюшникова, Москва, научное, 2017, 124-143с.
6. Мирзоалиев А.А. Вазъи бозори меҳнат дар шароити муосир/А.А. Мирзоалиев// Паёми ДДТТ, 2021 № 4, С.108-114.

УДК 378.1

Рахмонзода З.Ф., Шаропов Ф.Р.

РАЦИОНАЛЬНОЕ ВНЕДРЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННО - КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРОЦЕССЕ ПРИНЯТИЯ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ ВУЗОВ

В данной статье авторы рассматривают рациональное внедрение информационно - коммуникационных технологий в процессе принятия управленческих решений вузов. Приводятся проблемы и пути решения на базе предлагаемых моделей. Исследование показывает дифференцированный подход в условиях управленческих решений принимаемых в образовательных учреждениях. Также авторами предложены три типовые модели определяющие группы управленческих работников образовательного учреждения.

Ключевые слова: ИКТ, управление, метод, решение, модельный подход, развитие, процесс.

Раҳмонзода З.Ф., Шаропов Ф.Р.

ТАТРИБИ ОКИЛОНИ ТЕХНОЛОГИЯИ ИТТИЛООТИ-КОММУНИКАСИОНӢ ДАР РАВАНДИ КАБУЛ КАРДАНИ КАРОРҲОИ ИДОРАКУНИИ МУАССИСАҲОИ ОЛӢ

Дар ин мақола муаллифон татбиқи оқилонаи технологияҳои иттилоотию коммуникатсионӣ дар раванди қабули қарорҳои идоракунӣ дар донишгоҳҳоро баррасӣ мекунанд. Тадқиқот муносибати тафриқавии қабули қарорҳои идоракуниро дар муассисаҳои таълимӣ нишон медиҳад. Муаллифон инчунин се модели маъмулиро пешниҳод кардаанд, ки гурӯҳҳои кормандони роҳбарикунандаи муассисаи таълимиро муайян мекунанд.

Вожаҳои калидӣ: ТИК, менеҷмент, усул, ҳалли, равиши намунавӣ, таҳия, раванд.

Rahmonzoda Z.F., Sharopov F.R.

RATIONAL IMPLEMENTATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF MANAGEMENT DECISION-MAKING OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

In this article, the authors consider the rational implementation of information and communication technologies in the process of making managerial decisions in universities. Problems and solutions based on the proposed models are given. The study shows a differentiated approach in terms of management decisions made in educational institutions. The authors also proposed three typical models that define the groups of managerial employees of an educational institution.

Key words: ICT, management, method, solution, model approach, development, process.

Бурное и широкое развитие информатики и начало информатизации всей сферы жизни общества принято относить к концу 20 века. Эти достижения проявляются в стремительном совершенствовании вычислительной техники и телекоммуникационных средств, появлении новых информационных технологий и дальнейшем развитии существующих, в многогранном внедрении информационных систем и т. д. Информатизация также охватила социальную сферу – образование, науку, культуру и здравоохранение.

Изменения в обществе также повысили современные требования к подготовке людей к жизни и труду, что привело к реформам в сфере образования и формированию многоуровневой и разнообразной системы подготовки специалистов к профессиональной деятельности.

Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон в своем Послании Маджлиси Оли Республики Таджикистан, отметил глобальные изменения, происходящие в обществе, и подчеркнул следующее: «Когда мы говорим о воспитании подрастающего поколения, нельзя забывать, что обучаться они должны в школах, оснащенных современным оборудованием, в том числе компьютерами» [5].

В рамках понятий информационно-коммуникационных технологий (ИКТ), в статье, приведено внедрение информационных процедур, необходимых для обработки информации, ее подготовки для принятия управленческих решений, анализа информации, выработки управленческих решений и контроля за реализацией этих решений в системе высших образовательных учреждениях.

Предложено несколько способы выработки концепции современной информационной технологии в процессе принятия управленческих решений вузов Республики Таджикистан.

Данная концепция основывается на достижениях теории принятия решений, широком внедрении средств информационно-коммуникационных технологий. Так как, эти процедуры обосновываются такими понятиями как - информационным процессом управленческой деятельности системы высшего профессионального образования.

В данном моменте, в процессе мировом глобализации и развитием современных информационно-коммуникационных технологий в Республике Таджикистан уделено особое внимание модернизацией системы образования, приоритетом, который считается вхождением в мировом информационном пространстве.

Уточнено важнейшим составляющим звеном учебно-воспитательного процесса личное факторы как взаимодействие преподавателя и студентов, которые регулярно и эффективно используют информационные технологии в образовательном процессе. Таким образом, выявляются, что разработка данной концепции с помощью применением ИКТ в

этот отрасль открывают совершенно новые возможности всем пользователям в том числе студентом и преподавателям.

Применение данного подхода в педагогическом процессе является средством повышения мотивации, учения и развития мышления и позволяет со значительно меньшими нагрузками и в короткий срок получить более высокий уровень усвоения информации в каждом вузе [1,4].

В этом случае предлагается, что руководитель учебного заведения должен вставят перед собой задачи о получения, сохранения и переработки информации от вышестоящего руководства. После получения и генерирования данной информации руководитель должен передать профессорско-преподавательскому составу новой обработанной информации в виде управляющих воздействий.

В настоящее время для решения этих задач необходимо, чтобы руководители учебное заведение более активно использовали тот задел современных методов и средств обработки информации применительно к новым рыночным отношениям в области управления.

Модельный подход к анализу предметной области поясним на примере системы, являющейся объектом нашего исследования – система управления образовательным процессом высших учебных заведениях Республики Таджикистан, которая охватывает национальные особенности информационного процесса системы высшего профессионального образования в стране, посвящена определению взаимосвязи между качеством образовательных услуг и уровнем использования информационно-коммуникационных технологий и приведена в соответствие с «Государственной программой развития и внедрения информационно-коммуникационных технологий в Республике Таджикистан на 2014-2017 годы», «Государственной программой подготовки специалистов с высшим профессиональным образованием на 2016-2020 годы», «Программой развития естественных, математических и технических наук на 2010-2020 годы», «Программой инновационного развития Республики Таджикистан на 2011-2020 годы», «Программой реализации Концепции государственной информационной политики Республики Таджикистан», «Национальной стратегией развития Республики Таджикистан на период до 2030 года», «Стратегией инновационного развития Республики Таджикистан на период до 2020 года», «Стратегией Республики Таджикистан в области науки и техники на 2011-2012 годы» утверждёнными Постановлениями Правительства Республики Таджикистан [3].

Как было отмечено ранее Республика Таджикистан активно ведет свою миссию по содействию процесса социально-экономического реформирования экономики Республики Таджикистан и становлению рыночных отношений посредством подготовки высококвалифицированных кадров для основных отраслей народно-хозяйственного комплекса республики, отвечающих современным требованиям рынка.

Если в каждом вузе представлена почти одинаковая структура следующими подразделениями: ректорат, учебно-воспитательная часть, отделов, факультетов, кафедр, центров, гимназия вуза и хозяйственная часть, то для реализации политики информатизации процесса принятия решений, как на высшем, так и на среднем и низшем звеньях вузов, были созданы следующие подразделения: Информационно-коммуникационный центры (ИКЦ), Центр регистрации и информации. Основным вопросом компьютеризации управленческого, учебно-воспитательного и хозяйственного процесса в вузах занимается центр ИКЦ. С целью реализации данной политики специалистами ИКЦ в каждом вузе было проведена надежная локальная оптико-волоконная сеть ко всем подразделениям вузов и беспроводная сеть типа Wi-Fi.

Для повышения эффективности управления качеством образования был установлен система наружного и внутреннего наблюдения. Был разработан информационный продукт – Система электронного управления вуза. Научная библиотека все вузы был подключен к

локальной и глобальной сетям и был соединен к другим виртуальным научным библиотекам вузов других стран.

Как известно, управление современного образовательного учреждения осуществляют ректор и члены ректората, деканы и заведующие кафедры, которые составляют аппарат управления. Данный аппарат управления представляет собой «офис», непосредственно «надстроенное» над образовательными подразделениями (факультеты, кафедры и т.д.), организующее и управляющее их совместным функционированием для достижения конечной цели – подготовка высококвалифицированных специалистов соответствующих отраслей [4].

В рамках информационной технологии осуществляются все информационные процедуры, необходимые для обработки (преобразовании) информации, подготовку информации для принятия управленческих решений, анализ информации, выработки управленческих решений и контроль за реализацией этих решений. Все эти процедуры объединяются понятием информационный процесс управленческой деятельности.

Рассмотрим понятия, возникающие при переходе от традиционной к компьютеризованной информационной технологий управления.

Обычно понятия информация и данные не различают, но в контексте информационной технологии управления, где принимаются управленческие решения, их дифференциация позволяет выделить исходные данные (факты) и процедуры принятия решений. Одновременно такое различие приводит к необходимости использования хранилища данных – баз данных. Информация является результатом обработки данных при принятии того или иного решения.

Дифференциацию данных и информации можно провести следующим образом. Данные – это вообще все, что зарегистрировано в виде фактов, а информация – это те факты, которые необходимы для принятия решений.

Определение информации, необходимой для принятия решений, и обеспечение ее наличия у руководителей – одна из задач, требующих решения в рамке информационной технологии.

В контексте системы управления образовательным учреждением следует различать понятия управления данными, управление информацией, управление информационными ресурсами (Схема 1. Система управления образовательным учреждением).

Управление данными – это достаточно разработанная область. Управление информацией – понятие более высокого уровня. Оно состоит в экономически оправданном представлении информации тем, кому это полагается, в соответствующем месте и в нужное время. Управление информационными ресурсами заключается в организации и управлении развертыванием в системе информационных ресурсов – баз данных, компьютеров, средств коммуникации, организационной техники и других устройств, программного обеспечения и т. д [4,6].

Деятельность исполнителей в информационном процессе связана со значительными эмоциональными перегрузками ввиду своей монотонности и различным объемом творческих аспектов, различные управленческие структуры учреждения занимаются в основном выработкой управленческих решений. Их деятельность преобладают интуитивный, субъективный подход и более коллективный характер труда при высоком уровне деловых коммуникаций. Однако индивидуальные черты делового процесса

принятия решений сохраняются. Ректорат, учебная часть, отдел кадров, отдел снабжения – вырабатывают как информацию, так и решения.

Анализ видов деятельности руководства учреждения позволяет классифицировать в общем виде, как решаемые задачи, так и их непосредственных исполнителей. В основу классификации задач можно, например, положить степень их интеллектуальности и сложности [7].

Наиболее простые задачи образуют класс полностью формализованных процедур, выполнение которых, кроме затрат времени, трудностей для исполнителей не представляет. Такие задачи легко стандартизируются и программируются. К таким задачам обычно относят учет и контроль, оформление документов, их тиражирование и рассылка и т. п.

Второй класс задач составляют слабоструктурированные задачи, содержащие неизвестные или не измеряемые компоненты. Для этих задач характерно отсутствие методов решения на основе непосредственных преобразований данных. Постановка задач базируется на принятии решения в условиях неполной информации. В ряде случаев на основе теории нечетких множеств и приложений этой теории удается построить формальные схемы решения.

Третий класс задач содержит не формализуемые процедуры, базирующиеся на неструктурированной информации, которая определяется высокой степенью неопределенности. К таким задачам относится большинство проблем прогнозирования, перспективного планирования и т.п. Основой решения этих задач остаются творческий потенциал менеджера и различные атрибуты его деятельности (информированность, квалификация, талант, интуиция и т.п.).

Можно выделить три типовые модели определяющие группы управленческих работников образовательного учреждения (схема 2).

Схема 2. Группы управления образовательным учреждением.

Первая группа – руководители (ректор, проректора), решающие, как правило, задачи третьего класса и в меньшей степени задачи второго класса. Творческий элемент их деятельности максимален, а рутинное содержание должно быть минимизировано. Эти работники обладают наибольшей ответственностью за принятие решений и являются одними из основных потребителей агрегированных информационных ресурсов.

Руководитель имеет дело с людьми, идеями и предметами, которые отражаются в задачах понятийного мышления. Основная форма деятельности руководителя – деловое общение.

Для руководителей характерно следующее распределение времени в течение рабочего дня (диаграмма 1).

Диаграмма 1.

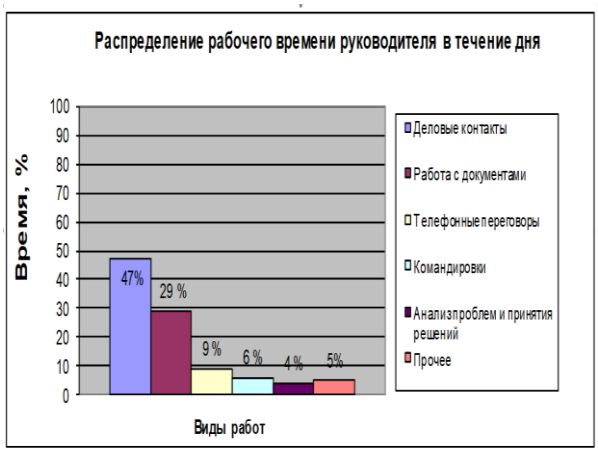

Видно, что основное время руководитель тратит на деловые контакты и работу с документами. На анализ проблем и принятие решений у современного руководителя времени практически не остается, хотя очевидно, что ряд решений руководитель принимает в ходе делового контакта.

С технологической точки зрения деятельность руководителя характеризуется следующими особенностями:

- при централизации принятия решений резко возрастают объемы информации, уменьшается время на обдумывание и анализ, растут сложности комплексного учета всех данных;
- велика доля текучих задач, не позволяющих сосредоточит внимание на стратегических целях;
- технология работы не учитывает роли организационного поведения, влияния внешней среды и психологических аспектов принятия решения;
- в процессе деятельности преобладают приемы, обусловленные привычками, опытом, традициями и другими не формализуемыми обстоятельствами;
- при принятии решения руководитель не всегда в состоянии описать и даже представить достаточно полную умозрительную модель ситуации, а руководствуется лишь некоторым представлением о ней;
- деятельность руководителя в значительной мере зависит от темперамента и стиля руководства, от степени знаний причин и следствий, ясности представления взаимосвязей, объема имеющейся информации [8].

Вторую группу руководителей составляют специалисты – сотрудники учебной части, деканат и заведующие кафедры, т.е. работники, которые решают задачи второго класса и формируют интеллектуальный базис учреждения.

Эффективность реализации информационной технологии управления в основном определяется продуктивностью деятельности специалистов, особенно в вопросах создания новой информации. Творческий аспект в работе специалистов должен быть высокий и варьироваться в достаточно широких пределах в зависимости от конкретного содержания текущих задач. Специалисты обеспечивают практически всю информационную подготовку для принятия решения руководителями. Они являются основными исполнителями документов, определяя их качество. Доля рутинной работы в их деятельности различна и при рациональной технологии должна быть очень незначительной (хотя на практике это редко происходит).

Третья группа работников – преподаватели, заведующие кабинетов и лабораторий и технические работники (обслуживающий персонал), которые выполняют всю рутинную работу (задачи первого класса), работа которых регламентирована, но требует понимания обрабатываемой информации. К этой же группе относятся работники, обладающие чисто производственными навыками (секретари, лаборантки, диспетчера и т.п.), а также работники отдела снабжения, ведущими регламентированную работу, не требующую полного понимания обрабатываемой информации. Основной критерий продуктивности их работы – оперативность и своевременность информационной обработки, а также поддержание высокой пропускной способности аппарата управления с минимальным количеством сбоев и ошибок. Наиболее многофункциональными работниками данной группы являются секретари (помощники ректора, секретарь ученого совета, секретари

проректоров и деканов, лаборанты кафедр). Они подготавливают письма, памятные записки и другие документы, осуществляют телефонные контакты, планируют встречи и поездки, копируют и рассылают документы, организуют «календари» своего руководителя. Для этой группы работников характерен следующий расклад времени: работа с документами – 68%; телефонные переговоры – 20%; ведение учета – 6%; прочее – 6% [6-11].

Следовательно, в заключение хотелось бы отметить, что недостаточно просто внедрить информационные технологии в традиционный образовательный процесс и надеяться, что он осуществит революционные преобразования в образовании, а информационные технологии необходимо рассматривать как составную часть всей технологии обучения.

В связи с особой значимостью процедур принятия решения в информационной технологии управления, весьма актуально поставить и проанализировать проблему развития информационной технологии процессов принятия управленческих решений.

Внедрение ИСУВ как показывает наш анализ, позволил создать платформу гибкости программ и мобильности студентов, что в свою очередь ведет к повышению конкуренции и как итог повышения качества образования.

Таким образом делается вывод, что рациональное внедрение ИКТ ведет к повышению качества образования и подход к применению данной системе станет важнейшей и самой перспективной областью социально-экономического развития современного образовательного общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Автоматизированные информационные технологии в экономике [Текст] / Под ред. Г.А. Титоренко. – М.: Компьютер, ЮНИТИ, 1998.
2. Качалов, В. А. Проблемы управления качеством в вузах [Текст] / В.А. Качалов // Стандарты и качество. – 2000. – № 10. – С. 86-100.
3. Комилов, Ф. С. Информационное обеспечение системы управления качеством образовательных услуг [Текст] / Ф.С. Комилов, З.Ф. Рахмонов // Вестник Таджикского национального университета. – 2011. – № 4 (68). – С. 46-55.
4. Комилов, Ф. С. Информационные технологии в высшем образовании Республики Таджикистан [Текст] / Ф.С. Комилов, З.Ф. Рахмонов. – Душанбе: «Ирфон», 2012. – 174 с.
5. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2016 [Захираи электронӣ] // URL://www president.tj/node/13739 (санаи ҷустуҷӯ: 17.01.2018).
6. Рахмонзода, З. Ф. Качество образовательных услуг как экономическая категория и объект управления [Текст] / З.Ф. Рахмонзода // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. – 2016. – № 2/9 (218). – С. 142-148.
7. Рахмонзода, З. Ф. Системный подход к оптимизации управления образовательным учреждением [Текст] / З.Ф. Рахмонзода, Р.Дж. Давлатов // Балтийский гуманитарный журнал. – 2017. – Т. 6. – № 4 (21). – С. 383-386.
8. Рахмонов, З. Ф. Внедрение ИКТ в образовательный процесс – основа совершенствования подготовки высококвалифицированных специалистов [Текст] / З.Ф. Рахмонов // Вестник Российско-Таджикского (Славянского) университета. – 2010. – № 4 (30). – С. 140-145.
9. Раҳмонзода, З.Ф. Мушкилоти иҷтимоию иқтисодии раванди иттилоотонӣ дар низоми маориф [Матн] / З.Ф. Раҳмонзода, Ф.С. Комилиён // Паёми молия ва иқтисод. – 2020. – № 2 (22). – С. 49-57.
10. Свиткин, М.З. Процессный подход при внедрении систем менеджмента качества в организации [Текст] / М.З. Свиткин // Стандарты и качество. – 2002. – № 3. – С. 75-79.

11. Шаропов Ф.Р. Монография Повышение эффективности взаимодействия вузов Республики Таджикистан и субъектов рынка труда (на примере экономических специальностей). – Душанбе, 2014. – 219 с.

УДК 338.4

Мирзоалиев А.А., Шаропов Ф.Р.

РАҚАМИКУНОНӢ ВА РУШДИ ИҚТИДОРӢ КАДРӢ

Мақола ба масъалаи табдили рақамии системаи маориф бахшида шудааст. Дар мақола заминаи меъёрии ҳуқуқии таъмини рақамикунонии системаи маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳлил шуда, ба хулосае омадааст, ки рақамикунонии ташкилотҳои таълимӣ дар ҳама сатҳҳо ҳамчун шарти тайёр кардани кадрҳо барои иқтисодиёти муосир баромад мекунад.

Калидвожаҳо: рақамикунонӣ, иқтисодиёти рақамӣ, омодасозии кадрҳо, муҳити муосири таълимӣ, мактаби рақамӣ.

Мирзоалиев А.А., Шаропов Ф.Р.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ И РАЗВИТИЕ КАДРОВОГО ПОТЕНЦИАЛА

Статья посвящена вопросу цифровой трансформации системы образования. В работе проанализирована нормативно-правовая база для обеспечения цифровизации системы образования в Республики Таджикистан, сделан вывод о том, что цифровизация образовательных организаций всех уровней выступает в качестве условия подготовки кадров для современной экономики.

Ключевые слова: цифровизация, цифровая экономика, подготовка кадров, современная образовательная среда, цифровая школа.

Mirzoaliev A.A., Sharopov F.R.

DIGITALIZATION AND PERSONNEL CAPACITY DEVELOPMENT

The article is devoted to the issue of digital transformation of the education system. The paper analyzes the regulatory framework for ensuring the digitalization of the education system in the Republic of Tajikistan, concludes that the digitalization of educational organizations at all levels acts as a condition for training personnel for the modern economy.

Key words: digitalization, digital economy, personnel training, modern educational environment, digital school.

Таҷрибаи ҷаҳони пешрафта ё замони муосир исбот менамояд, ки на танҳо истифодаи захираҳо балки иқтидори истеҳсолӣ ё қувваҳои истеҳсолкунанда низ баҳри самаранокӣ ва сарфакорӣ аҳамияти хоса зоҳир намоянд. Ҳоло аксари кишварҳои пешоҳанг дар таҳаввулоти воқеии илмиву техникӣ ва татбиқи равандҳои рақамикунонӣ дар паи рақобати тарафайн қарор доранд. Истифодаи технологияҳои муосир дар ҷараёни маъмурикунонии корҳо ва истифодаи мақсадноки сармояи инсонӣ заминаи мусоид фароҳам меорад. Баҳри оқилона истифода намудани сармояи инсонӣ пеш аз ҳама дар тафаккури онҳо “инсони рақамӣ” ё “инсони побанди иттилоот” бояд рушд карда бошад. Зеро ҳамагуна тағйирот ва

ивазшавию навгонӣ аз мафкураи инсон вобастагии зиёд дорад. Эҷодкунандаи мушкилот ва ҳатто бартарафкунандаи он низ худи инсон аст. Истифодаи самарабахши ҳама гуна воситаҳо ва технологияҳои муосир дар раванди рақамикунонии корхонаҳо аз нерӯ ва потенсиали сармояи инсонӣ ниҳоят вобастагии зиёд дорад [7. С.156].

Дар айни замон яке аз афзалиятҳои асосии иқтисодиёти ҷумҳурӣ прогресси илмию техникии кишвар мебошад Ҳамин тавр, дар Паёми Президент ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26 декабри соли 2018 зикр гардидааст: “Бо дарназардошти равандҳои муосир, мо бояд корро ҷиҳати татбиқи иқтисодиёти рақамӣ ва дар соҳаҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ҷорӣ кардани технологияҳои рақамӣ вусъат бахшем” [8].

Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2019, № 642 Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардид. Ҳадафҳои асосии консепсияи мазкур аз фароҳам овардани шароити мусоидаткунанда барои дигаргуншавии соҳаҳои фаъолияти инсон таҳти таъсири технологияҳои рақамӣ, аз ҷумла рушди ҷомеаи иттилоотӣ, гузариш ба расонидани хизматрасониҳои давлатии рақамӣ ва ҳукумати рақамӣ, ҳамаҷониба ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ дар иқтисодиёт ва соҳаи иҷтимоӣ ва дар натиҷа тезонидани суръати рушди иқтисодиёти ҷумҳурӣ иборат мебошанд. Ин ҳадаф дар навбати худ ба миён омадани тамоюлҳои нав дар бозори озод, рақобат, технология ва инноватсияҳои нав, иштирок дар равандҳои ҷаҳонӣ алоқаманд аст. Баъзеи онҳо аллакай ба воқеияти ҳаёти мо таъсир расонида истодаанд. Масалан, дар Интернет тиҷорати электронӣ рушд мекунад, барномасозии замонавӣ таҳия ва фурӯхта мешавад, хидматҳои электронӣ ва маҳсулоти электронӣ ҷорӣ карда мешаванд ва дар ин миқдор унсурҳои таълими фосилавӣ ҷорӣ карда мешаванд. Пешрафти мутлақ дар ин самт пайдоиши пулҳои электронӣ ва ба истилоҳ криптовалютӣ дар доираи як ҷараёни мустақили маҷозии танзимнашаванда, ки бо пули ҳақиқӣ таъмин карда нашудааст ба ҳисоб меравад. Мавқеъҳои афзоянда ҳамчун пайванди бахши воқеии иқтисод ва мундариҷаи рақамӣ аз ҷониби мағозаҳои онлайн ва порталҳои махсус ишғол карда мешаванд. Вазифаҳои номбаршудаи замони мо ва воқеияти мо талаботҳои навро ба тайёрии касбии кормандон, ки на ҳама вақт ба талаботи иқтисодиёт асос ёфта, дар баробари нигоҳ доштани ҳамон дастурҳо ба миён меоянд, талаб мекунанд.

Равандҳои дигаргунсозие, ки дар иқтисодиёти кишвар ба амал меоянд, боиси тағйири дастурҳои кадрӣ дар соҳаҳои гуногун мегардад, вале пеш аз ҳама дар он бахшҳои иқтисодиёт, ки ба дарёфти захираҳои нав, инноватсия ва ташаккули муҳити рақамӣ нигаронида шудаанд. Тайёр намудани мутахассисони муосир дар ин ва дигар соҳаҳо, ки ба таъмини пешравии иқтисодиёти кишвар нигаронида шудаанд, бидуни рақамикунонии системаи маориф, ки раванди таъмини ин соҳа бо методология ва технологияи таҳия ва истифодаи технологияҳои муосири иттилоотию коммуникатсион алоқамандии зиёд дорад номумкин аст. Зиёда аз ин, ба релсҳои рақамӣ гузарондани ҳам муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва миёнаи касбӣ ва ҳам мактабу ташкилотҳои таълими иловагии бачагон мувофиқи мақсад ба назар мерасад. Бозомӯзии рақамии шаҳрвандони меҳнатӣ низ муҳим аст [4, с. 202].

Дар давраи таҳаввул дар назди мактаби рақамӣ, муҳити кушоди башардӯстона фаҳмида мешавад, ки ҳамон ҷузъҳои технологии муосирро муттаҳид намуда, барои ташаккул ва тарбияи сифату малакаҳои асри XXI имкон медиҳад. Ана ба тарҷумаи мундариҷаи барномаи мактабӣ - китобҳои дарсӣ, маводҳо барои касбҳои мактабӣ - ва шакли электронӣ ва ташкили курсҳои онлайн, ки ба донишҷӯён имкон медиҳад мустақилона дониш гиранд; ташкили платформа ва манбаи иттилоотӣ, ки тавассути он хонандагон дастрасии ройгон ба мундариҷаи таълимии электрониро фароҳам меоранд; инфрасохтори муҷаҳҳазшудаи мактаб (компютерҳо, дӯстон ва Интернет, панелҳои интерактивӣ ва ғ.), ки ба омӯзгорон ва донишҷӯён имкон медиҳад, ки мундариҷаи таълимии электрониро истифода баранд [2, с. 4].

Ҳадафи асосии мақолаи мазкур дар асоси рақамикунонии минбаъдаи мактабҳои таҳсилоти олӣ ва касбию миёнаи махсус фароҳам овардани шароит ва имкониятҳо барои худшиносӣ ва рушди истеъдодҳои ҳар як шахс нигаронида шудааст. Яке аз ҳадафҳои он

таъмини рақобатпазирии ҷаҳонии таҳсилот ва ворид шудани 30 кишвари беҳтарини ҷаҳон аз рӯи сифати таҳсилоти умумӣ мебошад. Дар доираи он иҷрои вазифаҳои зеринро зарур мешуморем:

- ҷорӣ намудани усулҳои нави таълиму тарбия дар зинаҳои ибтидоӣ ва миёнаи таҳсилот ва таълим, технологияи таълим, таъмини тарбияи малака ва малакаҳои ибтидоӣ;
- ташаккули системаи самарабахши инкишоф, дастгирӣ ва инкишоф додани қобилияту истеъдод дар ҷавонон, ки ба принсипҳои адолат, умумибашарӣ ва худмуайянкунӣ, самти касбӣ асос ёфтааст;
- фароҳам овардани муҳити муосир ва бехатари рақамии таълимӣ, таъмини сифат ва дастрасии таҳсилоти ҳама намудҳо ва сатҳҳо;
- ҷорӣ намудани системаи миллии касбии кормандон ва омӯзгорони педагогӣ;
- навсозии таҳсилоти касбӣ, аз ҷумла ҷорӣ намудани барномаҳои мутобиқшавӣ, ба амалӣ нигаронидашуда ва фасеҳ таълим;
- ташаккул додани низоми бемайлон аз нав таҷдиди дониши касбии кормандон ва аз худ намудани малакаҳои нави касбӣ, аз ҷумла идоракунии салоҳиятҳо ва тамоми соҳаҳои иқтисодиёти рақамӣ;
- фароҳам овардани шароит барои рушди менторӣ, дастгирии ташаббус ва лоиҳаҳои ҷамъиятӣ, аз ҷумла дар соҳаи волонтёрӣ (ихтиёрӣ);
- зиёд кардани шумораи ташкилотҳои хоричӣ, ҳамкориҳои таълимию методӣ дар мактабҳои олӣ ва ташкилотҳои илмӣ;
- ташаккул додани низомии озмунҳои касбии одилона бо мақсади фароҳам овардани имконият ба шаҳрвандон барои рушди касбӣ.

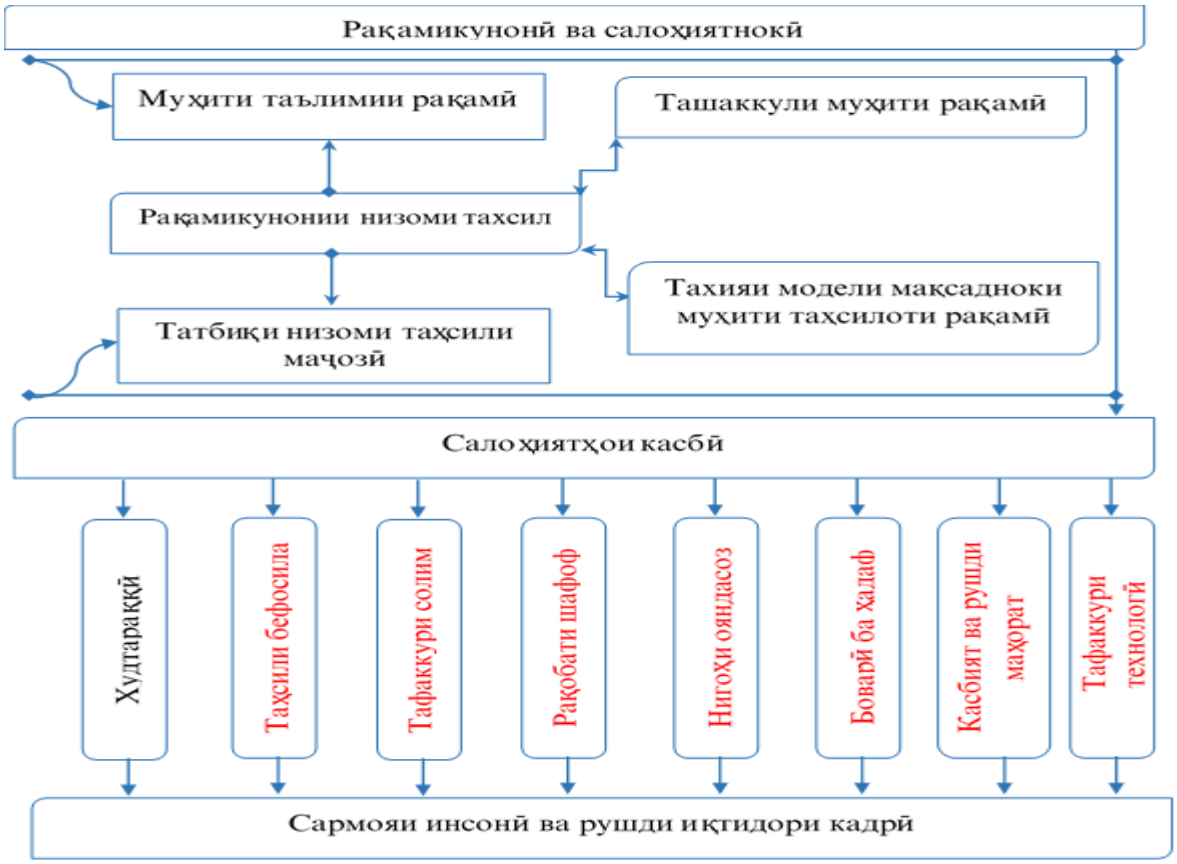

Расми 1. Рақамикунонӣ ва рушди иқтидорӣ кадрӣ(таҳияи муаллиф)

Рақамикунонӣ пеш аз ҳама ба салоҳияти касбӣ, тафаккури рақамӣ, муҳити маҷозӣ ва ташаккули маърифтаи технологиву иттилотӣ заминаи мусоид хоҳад гузошт (расми 1.).

Аз ҷумла, пешниҳоди лоиҳаи «Муҳити таълимии рақамӣ», то соли 2024 фароҳам овардани муҳити муосир ва бехатари таҳсилоти рақамиро пешбинӣ мекунад, ки сифат ва дастрасии таҳсилоти ҳама намудҳо ва сатҳҳоро таъмин менамояд:

- таъсиси Маркази табдили рақамии таҳсилот;
- таҳия, тасдиқ ва татбиқи модели мақсадноки муҳити таҳсилоти рақамӣ дар тамоми минтақаҳои ҷумҳурӣ;
- таҳия ва татбиқи платформаи иттилоотӣ ва хидматрасонӣ барои муҳити рақамии таҳсилот;
- таъмини дастрасии ройгони ҳамаи категорияҳои шаҳрвандоне, ки дар барномаҳои таълимии таҳсилоти олӣ ва барномаҳои иловагии касбӣ таҳсил мекунанд, ба курсҳои онлайн, ки аз ҷониби ташкилотҳои гуногуни фаъолияти таълимӣ ва платформаҳои таълимӣ амалӣ мегарданд;
- татбиқи платформаи навигаторӣ ва маҷмӯи хизматрасониҳои таълимии давомдор;
- навсозии мундарича ва функсияҳои захираҳои кушода ва ҷамъиятии ҳамаи ташкилотҳои таълимӣ;
- дар барномаҳои таҳсилотӣ ҷорӣ намудани технологияҳои муосири рақамӣ;
- таҳия ва татбиқи барномаи бозомӯзии касбии роҳбарони маориф ва мақомоти иҷроияи ҳокимияти давлатии соҳаи маориф, оид ба татбиқ ва фаъолияти модели мақсадноки муҳити таҳсилоти рақамӣ дар муассисаҳои таълимӣ;
- дар тамоми муассисаҳои таълимӣ ҷорӣ намудани механизмҳои таъмини баҳодиҳии сифати натиҷаҳои аттестатсияи ҷорӣ ва ниҳоии донишвҷӯён дар курсҳои онлайн, новобаста аз ҷойгиршавӣ, аз ҷумла дар асоси маълумоти биометрӣ.

Дар баробари ин, бо мақсади ҷорӣ намудани низоми босуръати технологияҳои рақамӣ дар иқтисодиёт ва соҳаи иҷтимоӣ яке аз ҳадафҳои асосӣ таъмини омодасозии кадрҳои баландихтисос барои иқтисодиёти рақамӣ мебошад[1, с.75]. Барои ноил шудан ба самараи пешбинишуда, фаъолияти он барои тамоми зинаҳои таҳсил пешбинӣ шудааст. Самтҳои муҳимтарин дар сатҳи таҳсилоти умумӣ инҳоянд:

- таҳия ва паҳн намудани таҷрибаи беҳтарин дар соҳаи ташаккули малакаҳои рақамии ташкилотҳои таълимӣ, ки фаъолияти таълимиро дар барномаҳои таълимии умумӣ амалӣ менамоянд, ки дар таълими фанҳои «Математика», «Информатика» ва «Технология» натиҷаҳои беҳтарин доранд;
– додани бурсияҳо барои ташкил ва дастгирии фаъолияти муассисаҳои таълимӣ дар асоси мактабҳои амиқи математика ва информатика;
- додани бурсияҳо барои гузаронидани сменарҳои мавзӯӣ дар лагерҳои мавсимӣ барои мактаббачагон дар самтҳои пешрафтаи математикаи дискретӣ, информатика, технологияҳои рақамӣ;
- пешниҳоди имтиёзҳо ба хонандагони муассисаҳои таҳсилоти умумӣ, ки дар соҳаи математика, информатика ва технологияҳои рақамӣ қобилият ва дастовардҳои баланд нишон додаанд;
- такмили ихтисоси омӯзгорони мактабҳои русӣ дар хорича дар салоҳиятҳои афзалиятнок барои иқтисодиёти рақамӣ;
- аз ҷониби донишҷӯён ва кормандони мактабҳои русӣ дар хорича дар доираи барномаҳо оид ба такрори таҷрибаи беҳтарини рушди саводнокии рақамӣ.

Ба андешаи мо, барои омода кардани кадрҳо барои иқтисодиёти рақамӣ дар сатҳи таҳсилоти олӣ, зарур аст:

- таҳия ва навсозии стандартҳои таҳсилотӣ бо дарназардошти технологияҳои муосири рақамӣ барои тахассуси касбӣ;
- таҳия ва ҳар сол навсозии барномаҳои таълимии таҳсилоти олӣ барои рушди иқтисодиёти рақамӣ;
- дар заминаи муассисаҳои таълимии таҳсилоти олии касбӣ таъсиси шабакаи марказҳои табдилдиҳии рақамии донишгоҳҳо («Донишгоҳи рақамӣ») ва моҳвораҳо.

Мақолаи мазкур барои рушди қобилияти мутахассисони корӣ барои вокуниши мобилӣ ба тағйирот дар соҳаи иқтисодӣ, омӯзиши онҳо барои кор бо технологияҳое, ки дар иқтисодиёти рақамӣ талабот доранд, замина мегузорад.

Дар шароити бозорҳои босуръат рушдёбандаи ҷаҳонӣ, ҷорӣ намудани «технологияҳои вайронкунанда», афзалиятҳои доимо тағйирёбандаи истеъмолкунандагон, муҳити рақобат омода намудани кадрҳои баландихтисос, ки ба воқеияти иқтисодӣ мутобиқ карда метавонанд, инчунин «баланд бардоштани малакаи кормандон ва дар муддати кутоҳ ва беҳтараш» дар ҷои кор» [5, с. 279] зарурияти воқеӣ дорад. Бо мутахассисон таъмин намудани иқтисодиёти муосир бар технологияҳои рақамӣ бидуни рақамикунонии системаи маориф ғайриимкон аст. Аз ин лиҳоз, ҷалби таваҷҷӯҳи мақомот ба масъалаҳои тарбия ва бозомӯзии кадрҳо дар доираи қарорҳои қабулшуда, лоиҳаҳои афзалиятнок бамаврид ва саривақтӣ мебошад.

Инчунин фаҳмидан муҳим аст, ки рақамикунонии таҳсилот на танҳо бренди мӯд, балки воқеиятест, ки ҳамаи мо дар он ҳастем [6, с. 155].

Трансформатсияи рақамӣ ба тамоми соҳаҳои иқтисодиёт дохил шуда, системаи муносибатҳоро дар бозори меҳнат амиқ ва баъзан ба таври куллӣ тағйир медиҳад. Яке аз тамоюлҳо ҷалби кормандон ба системаи нави муносибатҳои меҳнатӣ дар платформаҳои рақамии муосир (Yandex, Avito ва ғайра) мебошад [3, с. 5].

Рақамизатсия на танҳо тамоюлҳои навро дар бозори меҳнат муайян мекунад, балки барои тайёр кардани кадрҳо дар муассисаҳои таълимӣ талаботи нав ба миён меорад. Вазифаи муассисаи таълимӣ аз ташаккул ва ҳамаҷониба инкишоф додани маҷмӯи маҳорату малакаҳои донишҷӯ иборат аст. Мо боварӣ дорем, ки салоҳиятҳои гуногуни донишҷӯ дар робитаи доимӣ, ҳаракат ва рушд мебошанд. Барои муттаҳид кардани ҷузъҳои гуногуни салоҳияти умумии донишҷӯ муносибати ҳамгирошуда зарур аст.

АДАБИЁТ

1. Глинкина О.В., Новикова М.М. Современные тенденции развития цифровой бизнес-среды // Ученые записки. 2019. Т. 18. №4. С. 74-85.
2. Новоселова К.В. Проект «Цифровая школа». // Информационно-коммуникационные технологии в педагогическом образовании. 2009. № 2 (2). С. 1-5.
3. Мироненко Е.С. Цифровая образовательная среда: понятие и структура // Социальное пространство. 2019. №4(21). С. 1-14.
4. Мирзоалиев А.А. Равишҳои методологии идоракунии рушди рақамии сармояи инсонӣ/А.А. Мирзоалиев // Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон.-Душанбе, №4/1(43) –С.200-2009
5. Мирзоалиев А.А., Холиқова П.И. Рушди иқтидори кадрӣ дар иқтисодиёти рақамӣ/А.А. Мирзоалиев, П.И. Холиқова// Паёми Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон.-Душанбе, 2022 №4/1(43) –С.279-283
6. Мирзоалиев А.А., Тулиев М.С., Холиқова П.И. Масъалаҳои ташаккул ва рушди иқтисодиёти рақамӣ/ А.А. Мирзоалиев, М.С. Тулиев, П.И. Холиқова// Ахбори ДДҲБСТ, Силсилаи илмҳои гуманитарӣ.-Хуҷанд, 2022,№3-С.156-171
7. Мирзоалиев А.А., Холиқова П.И., Масоили рушди иқтисодиѐти рақамӣ дар шароити имрӯза / // Паёми ДМТ, Бахши илмҳои иҷтимоӣ–иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ –Душанбе, 2022, №2 С.155-162
8. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ-Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. 26.12. 2018.

ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРӢ
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

УДК 343

Бобоҷонзода И.Ҳ., Қудратов Н.А., Ғайратов Т.М.

БАЪЗЕ МАСЪАЛАҲОИ ТАКМИЛИ ҚИСМИ УМУМИИ ЛОИҲАИ НАВИ КОДЕКСИ ҶИНОЯТИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақолаи мазкур қисми умумии Лоиҳаи нави Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлили илмӣ қарор дода шудааст. Зарурияти қабули чунин як санади муҳим, ки баҳри ҳифзи манфиатҳои шахс, ҷомеа ва давлат аз таҷовузҳои ҷинояткорона асоснок карда шудааст. Лоиҳаи пешниҳодшудаи нави Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистонро муаллифон таҳлил намуда, дар асоси докторинаи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва таҷрибаи таърихии Тоҷикистон дар самти мубориза бо ҷинояткорӣ, барои такмили муқаррароти алоҳидаи меъёрҳо ва институтҳои лоиҳаи КҶ ҶТ пешниҳодҳои асоснок намудаанд.

Калидвожаҳо: лоиҳа; кодекс; кӯдак; асолат; амният; якчандкарата; тайёрӣ ба ҷиноят; зарар; такмил; асос; ҷиноят; ҷазо; доғи судӣ.

Бободжонзода И.Х., Кудратов Н.А., Гайратов Т.М.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОБЩЕЙ ЧАСТИ ПРОЕКТА НОВОГО УГОЛОВНОГО КОДЕКСА РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В данной статье научному анализу подлежит общая часть нового проекта Уголовного кодекса Республики Таджикистан. Необходимость принятия такого важного нормативного акта, целю которого является защиты интересов личности, общества и государства от преступного посягательства, обосновано. Авторы проанализировали предложенный новый проект Уголовного кодекса Республики Таджикистан и, опираясь на доктрины уголовного права и исторический опыт Таджикистана в борьбе с преступностью, внесли обоснованные предложения по совершенствованию отдельных положений нормы и институты проекта Уголовного кодекса Республики Таджикистан.

Ключевые слова: проект; кодекс; ребенок; оригинальность; безопасность; неоднократность; приготовление к преступлению; ущерб; совершенствование; основа; преступление; наказание; судимость.

Bobodzhonzoda I.Kh., Kudratov N.A., Gairatov T.M.

SOME ISSUES OF IMPROVEMENT OF THE GENERAL PART OF THE DRAFT NEW CRIMINAL CODE OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

In this article, the general part of the new draft of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan is subject to scientific analysis. The need to adopt such an important normative act, the purpose of which is to protect the interests of the individual, society and the state from criminal encroachment, is justified. The authors analyzed the proposed new draft of the Criminal Code of the Republic of Tajikistan and, based on the doctrines of criminal law and the historical experience of Tajikistan in the fight against crime, made reasonable proposals for improving certain provisions of the norm and institutions of the draft Criminal Code of the Republic of Tajikistan.

Keywords: project; code; child; originality; safety; repetition; preparation for a crime; damage; improvement; the basis; crime; punishment; criminal record.

Бо ба даст овардани истиқлолият дар Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи омода ва қабул кардани қонуни нави ҷиноятии кодификатсияшудаи ба воқеияти он замон мувофиқ ба миён омад. Вазъияти криминогение, ки дар солҳои 1991-1997 дар кишвар ба вуҷуд омада буд, на танҳо ба амнияти миллӣ, балкӣ ба амнияти минтақавӣ низ таҳдид мекард. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистони соҳибистиқлол 21 майи соли 1998 аввалин маротиба Кодекси ҷиноятӣ (минбаъд КҶ ҶТ) қабул карда шуд, ва соли 2023 аз қабули ин санад 25 сол сипарӣ гардид. Дар давоми 25 соли амали КҶ ҶТ муқаррароти бунёдии он бо ворид намудани тағйироту иловаҳои гуногун, ғайрисистемавӣ ва аксаран беасос ноустувор карда шуданд. Аз 10 августи соли 1999 то 19 августи соли 2022 ба КҶ ҶТ бо 54 Қонуни ҶТ оид ба ворид намудани тағйиру иловаҳо ба КҶ ҶТ 2076 тағйиру илова ворид карда шудааст, ки аз он 373 тағйиру иловаҳо ба қисми умумии Кодекси ҷиноятӣ ва 1703-тоаш ба қисми махсус рост меоянд. Бештари муқаррароти Кодекс на як бору ду бор, дар баъзе моддаҳо ҳатто 17-19 маротиба (масалан, ба м. 179 КҶ ҶТ - терроризм 17 маротиба ва м. 244 КҶ ҶТ - дуздӣ 19 маротиба) тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон 2 ноябри соли 2013 Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо қарори Ҳукумати Тоҷикистон таҳти №492 қабул гардид ва он дар ду марҳала татбиқ шуд, марҳилаи якум солҳои 2014-2017 ва марҳалаи дуюм солҳои 2018-2020 фаро гирифт. Лекин, дар Консепсияи мазкур вобаста ба масъалаи қабули КҶ ҶТ дар таҳрири нав ягон муқаррароте пешбинӣ нагардид, ки яке аз камбудиҳои асосии ин санад башумор меравад.

Дар шароити муосир бо назардошти ҳолатҳои мушаххаси таърихӣ, иқтисодӣ ва хусусиятҳои вазъи криминогенӣ, таъсири ҷаҳонишавӣ ва пайомадҳои манфии он, инчунин носаҳеҳӣ ва номукаммалии қонуни ҷиноятии амалкунанда (соли 1998), ки танзим ва ҳифзи дахлдори муносибатҳои ҷамъиятиро дар соҳаи ҳуқуқи ҷиноятӣ таъмин карда наметавонад, қабули Кодекси ҷиноятӣ дар таҳрири нав барои Ҷумҳурии Тоҷикистон як ниёзи фаврӣ ва саривақтӣ мебошад. Бояд қайд намуд, ки вобаста ба қабули КҶ ҶТ дар таҳрири нав соли 2013 Президенти ҶТ муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳангоми ироҳаи Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин иброзе андеша намуда буданд: “бо мақсади ба талаботи замони муосир мутобиқ намудани танзими муносибатҳои муҳими ҷамъиятӣ Ҳукумати Тоҷикистонро зарур аст, ки кодексҳои граждани ва ҷиноятиро низ дар таҳрири нав таҳия ва пешниҳод намояд” [15]. Ва инак, бо гузашти қариб 10 сол лоиҳаи КҶ ҶТ дар таҳрири нав таҳия ва пешниҳод гардид.

Бо фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 6-уми феврали соли 2018 таҳти рақами №1005 Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028 тасдиқ карда шуд. Дар Консепсия омадааст, ки “Меҳвари сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистонро арзиши олӣ будани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва ҳифзи онҳо, гуногунандешии сиёсӣ, баробари шаклҳои гуногуни моликият, аз ҷумла моликияти хусусӣ, фаъолияти озоди иқтисодӣ ва соҳибкорӣ, рақобати озод дар иқтисодиёт ташкил медиҳанд. Сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дар назар доштани арзишҳои умумибашарӣ ва манфиатҳои миллӣ, таъсири ҷаҳонишавӣ, ҳамоҳангсозӣ ва якхелакунии қонунгузории давлатҳо ва низомҳои ҳуқуқии ҷаҳонӣ, рушди муносибатҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, таъсиси иттиҳодҳои нави ҷаҳонӣ ва минтақавии байни давлатҳо, таҳдиду хатарҳои нави ҷаҳонӣ амалӣ карда мешавад. Сиёсати ҳуқуқӣ дар ҷумҳурӣ ба коҳиш додани таъсири манфии ҷаҳонишавӣ, муқовимат бо хатарҳо ва таҳдидҳои ҷаҳонӣ (терроризм, экстремизм ва дигар падидаҳои хатарзо), ҳифзи фазои иттилоотии ҷумҳурӣ аз хатарҳои иттилоотии ҷаҳони муосир равона карда мешавад” [9, С.5].

Дар бандҳои 25 ва 26 Консепсия маҳз сухан дар бораи такмили қонунгузории ҷиноятӣ меравад. Аз ҷумла, дар Консепсия омадааст, ки: “Дар замони муосир қонунгузории ҷиноятӣ

ба сифати яке аз воситаҳои муҳими танзимсозандаи муносибатҳои ҷамъиятӣ баромад намуда, манфиатҳои шахс, ҷомеа ва давлатро аз таҷовузҳои ҷинояткорона ҳифз менамояд. Ҷаҳонишавӣ, ба вуқӯъ омадани шаклҳои нави ҷинояткорӣ, аз қабили терроризм, экстремизм, коррупсия, гардиши ғайриқонунии маводи нашъаовар ва киберҷиноятҳо аз давлат талаб менамояд, ки қонунгузории ҷиноятиро давра ба давра такмил диҳад.

Таъмини самаранокии сиёсати ҳуқуқии ҷиноятӣ аз ҳалли мушкилиҳои зерини қонунгузории ҷиноятӣ вобастагӣ дорад:

– мутобиқ намудани меъёрҳои қонунгузории ҷиноятӣ ба талаботи санадҳои ҳуқуқии байналмилалии эътирофнамудаи Тоҷикистон;

– инсондӯстона (гуманизатсия) гардонидани қонунгузории ҷиноятӣ нисбат ба субъектони муайян, пеш аз ҳама, шахсони содирнамудаи ҷиноятҳои дараҷаи начандон вазнин ва (ё) дараҷаи миёна, занони ҳомила ва заноне, ки кӯдакони ноболиғи то 8 - сола доранд, ноболиғон, маъюбон ва нафақахӯрон;

– барҳам додани ҷавобгарии ҷиноятӣ (декриминализатсия) барои баъзе аз кирдорҳои ҷиноятӣ бо дар назар доштани хусусият ва дараҷаи ба ҷамъият хавфнокии онҳо тавассути хориҷ намуданашон аз Кодекси ҷиноятӣ ва муқаррар намудани ҷавобгарӣ дар Кодекси ҳуқуқвайронкунии маъмурӣ;

– тақвияти афзалиятнокии Кодекси ҷиноятӣ нисбат ба қонунҳои пешбиникунандаи мубориза бар зидди ҷиноятҳои алоҳида (масалан, оид ба муқовимат бо савдои одам, терроризм, экстремизм, коррупсия, ҷиноятҳои муташаккил, қонунигардонии даромадҳои бо роҳи ҷиноят ба дастовардашуда) дар фаъолияти ҳуқуқтатбиққунӣ;

– таҷдиди назар намудани санксияҳои моддаҳои алоҳидаи қисми махсуси Кодекси ҷиноятӣ ҷиҳати васеъ намудани ҷазоҳои алтернативии ба маҳрум сохтан аз озодӣ алоқаманд набуда;

– такмил ва таҷдиди назар намудани низоми ҷазои ҷиноятӣ бо дар назар доштани татбиқ нашудани ҷазоҳои ҷиноятӣ дар шакли маҳдуд кардани озодӣ ва нигоҳ доштан дар қисми ҳарбии интизомӣ;

– таҳияи меъёрҳои ягонаи мушаххас барои муайян намудани намудҳо ва ҳадди ҷазо зимни ифодаи санксияҳои моддаҳои қисми махсуси Кодекси ҷиноятӣ” [9, С. 17-18].

Бинобар ин асосҳо, дар таҳрири нав таҳия ва пешниҳоди гардидани КҶ ҶТ ҳамаи субъектони муносибатҳои ҳуқуқӣ, аз ҷумла ҳамаи шаҳрвандон, ҷамъият, давлат ва ҳатто ҷинояткорон манфиатдор мебошанд. Зеро бо қабули КҶ ҶТ дар таҳрири нав ҳифзи ҳуқуқҳои инсон ва шаҳрванд дар ҳама сатҳо бо назардошти инкишоф ва пешрафти муносибатҳои нави ҷамъиятӣ, техникаву технология ба таври дахлдор ба роҳ монда шуда, ҳифзи амнияти давлатӣ аз таҷовузҳои ҷинояткорона таъмин мегардад, ва ҳатто вазъи баъзе категорияи ҷинояткоронро бо татбиқи принсипи қувваи бозгашт доштани қонуни ҷиноятӣ беҳтар менамояд.

Ин ҳуҷҷати нав бояд ба ташаккули афкори ҳуқуқии муосири ҷиноятӣ таъсири назаррас расонад. Идеяҳои пешбарандаи лоиҳаи нави КҶ ҶТ бояд бо хусусияти аслият, ба замони муосир мутобиқ будан, самаранок будани он баҳри пешгирии ҷинояту ҷинояткорӣ, мутобиқати он ба санадҳои меъёрии байналмилалӣ, ҳимоя ва дастгирии ҷабрдидагон аз ҷиноятҳо, барқарорсозии иҷтимоӣ, сабук намудани ҷазо аз КҶ ҶТ амалкунанда бояд фарқ кунад. Лекин таҳлили лоиҳаи нави КҶ ҶТ аз он шаҳодат медиҳад, ки он аз камбудиҳо холӣ нест, дар он баъзе муқарраротҳо дуруст арзёбӣ нагардидаанд ва таҷрибаи илми ҳуқуқи ҷиноятии миллӣ (фикру мулоҳиза ва хулосаю пешниҳодҳои олимону муҳаққиқони соҳаи ҳуқуқи ҷиноятӣ), таҷрибаи фаъолияти мақомоти ҳифзи ҳуқуқ берун аз мадди назар мондааст [1, С.6-18; 2, С. 21-39].

Дар мақолаи мазкур муаллифон диққати асосиро ба масъалаи мукаммалгардии қисми умумии лоиҳаи нави КҶ ҶТ додаанд. Ҳамин тавр, таҳлили қисми умумии лоиҳаи нави КҶ ҶТ нишон дод, ки дар он чунин ҳолатҳои баҳснок ҷой доранд ва то қабул шудани ин санад

бартараф кардани ин тазодҳо, норасоиҳо ва носаҳеҳиҳо ба манфиати кор хоҳад буд. Ба монандӣ:

1. Қисми 1 м. 1 Лоиҳаи КҶ ҶТ чунин муқарраротро пешбинӣ намудааст "Қонунгузории ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз Кодекси ҷиноятии мазкур иборат аст. Қонунҳои дигаре, ки ҷавобгарии ҷиноятиро пешбинӣ менамоянд, танҳо баъди ба Кодекси мазкур ворид намудани онҳо татбиқ карда мешаванд". Меъёри мазкур аз КҶ Ҷ Т соли 1998 гирифта шудааст, лекин агар мо бошуурона ба мазмуни ҷумлаи дуввум диққат диҳем, чунин саволе ба миён меояд, ки чи тавр қонун ба кодекс ҳамроҳ карда мешавад? Оё чунин ҳолатро Қонуни ҶТ "Дар бораи санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ" муқаррар кардааст ё не? Албатта не. Мантиқан мо наметавонем як қонунро пурра ба КҶ ворид намоем, танҳо он меъёри қонунро метавонем ба КҶ ворид созем, ки дар он ба ҷиноят будани кирдори ба ҷамъият хавфнок ишора рафтааст.

Чунин як носаҳеҳӣ аз рӯи ҳаҷми қонуни ҷиноятӣ принсипиалӣ нест ва гумон аст, ки ба татбиқи амалии он ягон хел таъсир расонад, вале аз нуқтаи назари тозагии таҳририяи меъёри ҳуқуқӣ онро бартараф кардан лозим аст. Вобаста ба ин, таҳрири зерини ин меъёр пешниход карда мешавад: «Муқаррароти дигар қонунҳое, ки ҷавобгарии ҷиноятиро пешбинӣ менамоянд, танҳо баъди ба Кодекси мазкур ворид намудани онҳо татбиқ карда мешаванд».

2. Дар лоиҳаи КҶ ҶТ ҳангоми истифодаи истилоҳҳои **"кӯдак"**, **"ноболиғ"** ва **"хурдсол"** мавқеи ягона дида намешавад. Дар қисми 3 моддаи 1-и лоиҳа омадааст, ки "Санадҳои ҳуқуқии байналмилалие, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳоро эътироф кардааст, нисбат ба Кодекси мазкур бартарӣ доранд", ва бояд гуфт ки пас аз эътироф (ратификатсия) ва ба тасвиб расонидани санадҳои байналмилалӣ муқаррароти санадҳои меъёрии ҳуқуқии мо бо ин санадҳо мутобиқ кунонида шавад. Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1993 Конвенсияи СММ оид ба ҳуқуқҳои кӯдак (соли 1989), соли 2002 ду Протоколи иловагии Конвенсияи мазкурро вобаста ба иштироки кӯдакон дар низоъҳои мусаллаҳона ва савдои кӯдакон, фоҳишагии кӯдакон ва порнографияи кӯдакон ба тасвиб расонидааст, ки дар он ҷо шахс аз лаҳзаи таваллуд то ба синни 18-солагӣ расидан ба истилоҳи "кӯдак" мансуб мебошанд. Пас ин меъёри лоиҳаро ба меъёри Конвенсия мутобиқ кардан лозим меояд ё муқаррароти қисми 3 моддаи 1- и лоиҳа хориҷ карда шавад. Илова бар ин, дар моддаи 3-и лоиҳа, ки "Мафҳумҳои асосӣ" номгузор шудааст, дар банди 37 истилоҳи **хурдсол,** яъне шахси ба синни чордаҳ нарасида, дар банди 29 истилоҳи **ноболиғ (кӯдак),** яъне шахси ба синни ҳаждаҳ нарасида, муайян шудааст. Пас фарқ байни ин истилоҳҳо дар чист, ки истилоҳи "**ноболиғ (кӯдак)"** истилоҳи "**хурдсол"**-ро пурра дарбар мегирад. Қонунгузор дар ин маврид бояд истилоҳи ягонаро барои ҳар се категория истифода кунад. Ҳамин тавр, хуб мешуд, ки дар КҶ ҶТ дар таҳрири нав чунин ҳолатҳо, ки дар доктринаи ҳуқуқӣ бебаҳсанд [4; 6; 11; 13], ба инобат гирифта шавад:

1) Таъриф, мафҳум ва истилоҳи «кӯдак», ки дар Конвенсияи СММ оид ба ҳуқуқҳои кӯдак, м. 34 Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дар Қонуни ҶТ "Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак" [10] дарҷ ёфтааст, бояд ҳамчун истилоҳи универсалӣ бо назардошти хусусиятҳои хоси муносибатҳои ҳуқуқие, ки субъекти он кӯдак мебошад, истифода карда шавад;

2) мафҳуми «кӯдак» бояд дар маҷмӯъ барои ҳифзи ҳуқуқ ва манфиатҳои кӯдакон ҳам дар сатҳи байналмилалӣ ва ҳам дар сатҳи миллӣ истифода шавад;

3) мафҳуми «кӯдак» ҳамчун мафҳуми умумӣ нисбат ба ҳамаи шахсони то синни 18-сола таалуқ дошта, категорияҳои «ноболиғон», «хурдсолон» ва «наврасон» бояд ба ҳамин мафҳуми ягона фаро гирифта шаванд ва дар ҳолатҳои ҷудогона онҳо метавонанд ба сифати асос барои ташаккули намудҳои мустақили вазъи ҳуқуқии кӯдак истифода шаванд.

3. Дар б. 1-и м. 3-и лоиҳа истилоҳи "**банда"** истифода шудааст, ки калима аз забони русӣ гирифта шудааст, дар забони тоҷикӣ ин мафҳумро метавон шартан **"даста"** истифода намуд, ки дар адабиёти тоҷик хело васеъ истифода шуда, маъмул мебошад, ба монанди, **"дастаи босмачиён", "дастаи ҷиноятӣ"** ва ғайраҳо.

4. Дар б. 36-и м. 3-и лоиҳа истилоҳи "**узви оила"** истифода шудааст, ки он бояд ба истилоҳи **"аъзои оила"** иваз карда шавад. Чунки истилоҳи **"аъзои оила"** истилоҳи қонунгузории маданӣ ва оилавӣ буда, дар қисми 2 моддаи 1 Кодекси оилаи ҶТ истилоҳи **"аъзои оила",** дар моддаи 210 Кодекси граждании ҶТ ва моддаи 31 Кодекси маданиии ҶТ низ **"аъзои оила",** истифода шудааст.

Илова бар ин истилоҳи **“аъзо”** шакли ҷамъро ифода менамояд, ки ин ба оила хос мебошад. Дар моддаи 49-и Конституцсияи ҶТ аъзои Маҷлиси миллӣ дар шакли ҷамъ ва узви Маҷлиси миллӣ бошад дар шакли танҳо нишон дода шудааст.

5. Дар м. 6.-уми лоиҳа, ки принсипи ногузирии ҷавобгарии ҷиноятӣ ном дорад, чунин муқаррарот омадааст: **“**Озод кардан аз ҷавобгарии ҷиноятӣ, ҷазо ё адои он, инчунин иваз намудани ҷазо ба ҷазои сабуктар танҳо дар мавридҳои пешбининамудаи Кодекси мазкур мумкин аст”. Масъалаи адои ҷазо предмети танзим ва омӯзиши кодекси ҷиноятӣ намебошад. Дар умум ин муқаррарот хусусияти мурофиавӣ дорад ва ба қонунгузории иҷрои ҷазои ҷиноятӣ алоқаманд аст. Бинобар ин, муқаррароти зикргардида аз матни лоиҳа хориҷ карда шуда, ба Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятӣ гузаронида шавад.

6. Дар қ. 1 м. 7 “Принсипи ҷавобгарии фардӣ ва гунаҳгорӣ” омадааст, ки: “Ҳеҷ кас таҳти ҷавобгарии ҷиноятӣ қарор гирифта наметавонад ба ҷуз аз кирдори (ҳаракат ё беҳаракатии) шахсии худ”. На ҳама вақт касро барои “кирдори (ҳаракат ё беҳаракатии) шахсии худ” ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашидан мумкин аст, ба андешаи мо танҳо барои “кирдори (ҳаракат ё беҳаракатии) гунаҳгоронаи шахсии худ” менавиштем дурустар буд. Бинобар ин баъд аз калимаҳои “кирдори (ҳаракат ё беҳаракатии)” калимаи “гунаҳгоронаи” илова карда шавад.

7. Дар қ. 1 м. 17 лоиҳа омадааст, ки: “Шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар ҳудуди дигар давлат ҷиноят содир кардаанд, ба ин давлат супурда намешаванд, агар дар шартномаи байналмилалии Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиби дигар муқаррар нашуда бошад”. Ин муқаррароти лоиҳа ба муқаррароти қисми 1 моддаи 16 Конституцсияи ҶТ мутобиқ карда шавад, яъне калимаҳои “шартномаи байналмилалии Ҷумҳурии Тоҷикистон” ба калимаҳои “шартномаи тарафайн” иваз карда шавад. Чунки мафҳуми “шартномаи байналмилалӣ” аз мафҳуми “шартномаи тарафайн” васеъ мебошад ва ҳангоми татбиқ духӯрагиро ба вуҷуд оварданаш мумкин аст.

8. Моддаи 20-и лоиҳа, ки “**Якчандкарата содир кардани ҷиноят”** ном дорад ва дар диспозитсияҳои Қисми махсуси лоиҳа ҳамчун аломати бандубастшаванда ҷой дода шудаанд, бояд аз лоиҳа хориҷ карда шавад. Меъёри мазкур категорияи **такрори ҷиноятро**, ки дар м. 19 КҶ ҶТ (соли 1998) муқаррар гардида буд, иваз менамояд ва мафҳуми якчандкарата пурра мафҳуми такрори ҷиноятро дар бар мегирад ва дар ин мафҳумҳо танҳо истилоҳи “такрор” ба истилоҳи “якчандкарата” иваз карда шудаасту халос. Бо ин меъёр вазъи шахсро вазнин мекунад. Бинобар ин, аксарияти давлатҳо аз ин муқаррарот даст кашиданд, аз ҷумла Федератсияи Россия. Илова бар ин, ин институт дар доираи **моддадаҳои 20 “маҷмӯи ҷиноятҳо”** ва **69 “маҷмӯи ҳукмҳо”**-и лоиҳа ҳаллу фасли худро ёфтаанд. Ҳамзамон, дар лоиҳа муқаррароти банди 8 Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 ноябри соли 2013 вобаста ба хориҷ намудани масъалаи такрори ҷиноят аз КҶ мадди назар карда шудааст.

Дар доктринаи ҳуқуқи ҷиноятӣ мафҳуми якчандкарата куллан аз мафҳуми дар лоиҳа пешниҳодгардида ё мафҳуми такрори ҷиноят тафовут дорад. Дар сатҳи қонунгузорӣ истифода намудани истилоҳи нав, пеш аз ҳама асоснокунии илмии он талаб карда мешавад, яъне мазмун ва моҳияти ин истилоҳ аз нигоҳи воситаҳои синонимӣ, тасвирӣ, тавсифӣ, баёнӣ, грамматикӣ, таърихӣ, мантиқӣ, танқидӣ, этимологӣ, лексикологӣ ва дигар воситаҳо баҳо дода шавад. Ҳуқуқи ҷиноятӣ бояд аз тамоюли беасос мураккабсозии сохти меъёрҳо канорагирӣ кунад, зеро он метавонад боиси нофаҳмии моҳияти онҳо аз ҷониби ғайримутахассисон гардад ва ба таври доимӣ тафсири ҳуқуқӣ ё доктриниро талаб кунад.

Таҳлили доктринаи ҳуқуқи ҷиноятии (манбаъҳои монографӣ) оилаи ҳуқуқии романо-олмонӣ (континенталӣ) аз он шаҳодат медиҳад, ки дар илм, қонунгузорӣ ва амалияи татбиқи меъёрҳои ҳуқуқи ҷиноятӣ вобаста ба табиати ҳуқуқии якчанкарата содир намудани ҷиноят нуқтаҳои назари гуногун ҷой доранд [18]. Ба монандӣ:

а) Одатан якчандкарата содир кардани ҷиноят ҳамчун содир кардани ду ва зиёда кирдори дар ҳамон як модда ё қисми моддаи Қисми махсуси КҶ пешбинишуда эътироф мешавад ва ин гуна муқаррарот дар м. 20 лоиҳаи КҶ ҶТ дар таҳрири нав бевосита пешбинӣ карда шудааст;

б) Якчандкарата содир кардани ҷиноятро баъзе гуруҳи олимон ҳамчун қисми таркибӣ ё намуди махсуси такрори ҷиноят эътироф намудаанд [16,С. 348; 8, С. 108; 17, С. 311; 3, С. 10-12; 12, С. 38].

в) Гуруҳи дигари муҳаققиқин чунин меҳисобанд, ки якчандкарата содир намудани ҷиноят ин аз тарафи шахс содир намудани якчанд (зиёда аз се ҷиноят) ҷиноятҳои ҳамшабеҳ, ҷиноятҳои вобаста ба объект ва предмет ба ҳам монанд, мебошад [5, С. 72].

г) Ақидаҳое низ ҷой доранд, ки такрори ҷиноят ва якчанкарата содир намудани ҷиноятро ҳамчун ҳамрадиф меҳисобанд [5, С. 72].

Ҳамин тавр, дар асоси таҳлили доктринаи ҳуқуқӣ ва меъёрҳои лоиҳаи КҶ ҶТ дар таҳрири нав чунин хулосабарорӣ намудан мумкин аст, ки:

а) Такрори ҷиноят дарбаргирандаи категорияи "якчандкарата" буда, ҳамчун аломати бандубастшаванда ин категория бо принсипи инсондӯстӣ дар зиддият қарор дорад;

б) Пешниҳод карда мешавад, ки категоряи "якнчандкарата содир намудани ҷиноят аз лоиҳаи КҶ ҶТ хорич карда шавад".

9. **"Моддаи 31. Бегуноҳ расонидани зиён (тасодуф)"** хеле васеъ маънидод карда шудааст ва маънои духўрагиро дорад. Бо ин асос ҳар касро аз ҷавобгарии ҷиноятӣ ва ҷазо озод кардан мумкин аст. Илова бар ин, хавфи хусусияти коррупсиониаш хело зиёд мебошад. Бори дигар мавриди омўзиш қарор дода шавад. Ҳамзамон, муқарраоти м. 31 Лоиҳа КҶ ҶТ дар баъзе ҳолатҳо ба принсипи "надонистани қонун ҷавобгариро истисно намекунад", ки дар м. 42 Конституцияи ҶТ мустаҳкам шудааст, мухолифат дорад.

10. Қисми 1 ва 2 м. 34 Лоиҳаи КҶ ҶТ чунин муқаррар намудааст: "Ихтиёрӣ даст кашидан аз ҷиноят ин аз ҷониби шахс қатъ намудани ҳаракатҳои тайёрӣ ва ё қатъ намудани ҳаракат (беҳаракатӣ), ки бевосита ба содир кардани ҳамин кирдор равона шудааст, эътироф мешавад, агар шахс имконияти ба охир расонидани онро дарк карда бошад. Шахс барои содир кардани ҷиноят ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида намешавад, агар ў ихтиёран ва қатъиян аз то ба охир расонидани ин кирдор даст кашида бошад". Дар муқоиса бо КҶ ҶТ соли 1998, ки дар Лоиҳаи КҶ ҶТ сухан дар бораи ... қатъ намудани ҳаракатҳои, ки "бевосита ба содир кардани ҳамин кирдор равона шудааст" рафта истодааст. Дар КҶ ҶТ соли 1998 бошад, сухан дар бораи ... қатъ намудани ҳаракатҳои, ки "бевосита ба содир кардани ҳамин ҷиноят равона шудааст" меравад ва ин мантиқан дуруст мебошад. Кирдор яке аз унсурҳои таркиби ҷиноят мебошад ва наметавонад, ки ҷойгузини мафҳуми ҷиноят бошад. Дар баробари ин, меъёрҳои ин таҳрири КҶ ҶТ ҷиноятҳо бо таркиби моддиро, ки дар баробари кирдори ба ҷамъият хавфнок дар сохти таркибии онҳо оқибати ба ҷамъият хавфнок низ шомил мебошанд, инкор менамояд. Бо иваз кардани мафҳуми "ҷиноят" ба "кирдор" лоиҳанависон ҳудуди ихтиёрӣ даст кашиданро ба марҳилаи барвақт, яъне ба марҳилаи содир намудани кирдор овардаанд, ки беасос буда доираи онро маҳдуд намудаанд.

Ҳамин тавр, дар асоси гуфтаҳои боло қ. 1 м. 34 Лоиҳаи КҶ ҶТ-ро дар таҳрири зерин метавон мукаммал намуд: "Ихтиёрӣ даст кашидан аз ҷиноят ин аз ҷониби шахс ихтиёран ва ба таври қатъӣ қатъ намудани ҳаракатҳои тайёрӣ ва ё қатъ намудани ҳаракат (беҳаракатӣ), ки бевосита ба содир кардани ҷиноят равона шудааст, эътироф мешавад, агар шахс имконияти ба охир расонидани онро дарк карда бошад".

11. Дар қисми 5 м. 36 Лоиҳаи КҶ ҶТ чунин мафҳуми ёрдамчӣ муқаррар гардидааст: "Ёрдамчӣ шахсе эътироф мешавад, ки бо маслиҳатҳо, дастурҳо, додани иттилоот, олот ё воситаҳои содир кардани ин кирдор ва ё бартараф намудани монеаҳо ба содир кардани он мусоидат намудааст, инчунин шахсе, ки пинҳон кардани ичрокунанда, восита ё олоти дигари содир кардани ҷиноят, осори ин кирдор ва ё ашёи бо роҳи ҷиноят бадастомадаро пешакӣ ваъда додааст, ҳамчунин шахсе, ки дар хусуси ба даст овардан ё ба соҳибияти каси дигар додани чунин ашёро пешакӣ ваъда додааст".

Фарқияти асосии ин муқаррарот аз қ. 5 м. 36 КҶ ҶТ соли 1998 дар он ифода меёбад, ки яке аз кирдорҳои тарафи объективии ин мафҳум иваз карда шудааст. Бахусус дар Лоиҳа КҶ ҶТ "инчунин шахсе, ки пинҳон кардани ичрокунандаро ... пешакӣ ваъда додааст" ва дар КҶ ҶТ соли 1998 бошад ин меъёр чунин омадааст "инчунин шахсе, ки пинҳон кардани ҷиноятқорро ... пешакӣ ваъда додааст". Бо кадом асос мутахассисон як истилоҳро ба дигар истилоҳ иваз намуда, мафҳуми ёрдамчиро маҳдуд намудаанд? Зеро мафҳуми "ҷиноятқор" аз мафҳуми "ичрокунанда" васеъ буда, аввалӣ фарогири ҳамаи шарикон мебошад. Масалан, агар шахс бо маслиҳати пешакӣ ба пинҳон шудани ташкилкунандаи ҷиноят ёрдам расонида бошад, вобаста аз маънидодкунии таҳтулафзии

муқаррароти қ. 5 м. 36 лоиҳаи КҶ ҶТ мо наметавонем ӯро ҳамчун ёрдамчии ҷиноят ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашем.

Барои аз байн бурдани чунин як муқаррароти беасос (музахраф) хуб мешуд мафҳуми классикии ёрдамчиро, ки дар КҶ ҶТ соли 1998 ҷой дорад, истифода намуд.

Ҳамчунин, бояд ба назар гирифт, ки ҳам дар лоиҳаи КҶ ҶТ ва ҳам дар КҶ ҶТ соли 1998 дар мафҳуми ёрдамчӣ имконияти расонидани ёрӣ тавассути беҳаракатӣ мадди назар шудааст. Ҳамин тавр, қ. 5 м. 36 лоиҳаи КҶ ҶТ мукамалнамоиро вобаста ба ҳолатҳои зикршуда талаб менамояд.

12. Таҳлили қ. 5 м. 37, мушаххасан ҷумлаи дуввуми он нишон медиҳад, ки барои тайёрӣ ба ҷиноят, инчунин шахсе ба ҷавобгарии ҷиноятӣ кашида мешавад, ки бинобар ҳолатҳои аз ӯ вобастанабуда моил намудани дигар шахсон ба содир кардани ин кирдор ба ӯ муяссар нагардидааст.

Акнун диққати асосиро ба мафҳуми бунёдии тайёрӣ ба ҷиноят, ки дар қисми 2 м. 32 лоиҳаи КҶ ҶТ муқаррар гардидааст медиҳем, яъне дар он гуфта шудааст, ки дар баробари дигар ҳаракатҳои баохиррасида "ҷустуҷӯи шарикони ҷиноят" низ ҳамчун тайёрӣ ба ҷиноят арзёбӣ мегардад. Дар ҳар ду ҳолати Лоиҳа сухан дар бораи ҷавобгарии ҷиноятӣ барои тайёрӣ ба ҷиноят меравад. Лекин, агар дар ҳолати якум чунин ҷавобгарӣ барои тайёрии амалинашуда, дар ҳолати дуввум бошад барои тайёрии хотимаёта барпо мегардад.

Зиддият маълум аст. Кадоме аз ин муқаррароҳо дуруст аст? Ба назари мо муқаррароти м. 32 дурусттар мебошад. Вобаста ба мазмуни ин меъёр тайёрӣ ба ҷиноят дар хотима ёфтани ҳаракат доир ба муҳайё сохтани шароит барои содир намудани ҷиноят дар оянда ифода меёбад.

Қисмати дигари носаҳеҳии қ. 5 м. 37 Лоиҳа дар он зоҳир мегардад, ки дар ин меъёр истилоҳи "моил", яъне "моил намудани дигар шахсон ба содир кардани ин кирдор" истифода гардидааст, ки бо мафҳуми тайёрӣ ба ҷиноят мувофиқ нест. Зеро қисмати асосии кирдорҳое, ки фарогири мафҳуми тайёрӣ ба ҷиноятанд, дар қ. 2 м. 32 Лоиҳаи КҶ ҶТ бевосита дарҷ гардидаанд.

Чунин равиш ақидаи муқарраршуда ва бебаҳс дар қонуни ҷиноятӣ оид ба моҳияти тайёрӣ ба ҷиноятро пурра инъикос мекунад. Аз ин лиҳоз, муяссар нагардидани моил намудани дигар шахсон ба содир кардани кирдор, ки дар қ. 5 м. 37 Лоиҳа пешбинӣ шудааст, набояд ҳамчун тайёрии ба ҷиноят эътироф карда шавад, зеро он то ҳол барои содир намудани ҷиноят шароит фароҳам оварда нашудааст. Чунин ҳолат бояд объекти фаъолияти пешгирикунандаи мақомоти ҳифзи ҳуқуқ бошад, на дигар, вагарна қонунгузорӣ ва амалияи мо аз рӯи сатҳи фишороварӣ (репресивӣ) метавонад ба солҳои 30-юми асри гузашта баргардад.

Эҳтимол, лоиҳанависон бо назардошти афзоиши хатари ҷиноятҳои муайян, тавассути ин меъёр кӯшиш кардаанд, ки лаҳзаи ҷавобгарии ҷиноятиро ба марҳилаи барвақтӣ гузаронанд. Аммо, чунин ҳолат бо истифода аз сохти таркиби ҷиноят дар моддаҳои қисми махсуси Кодекси ҷиноятӣ имконпазир аст. Гуфтаҳои боло на фақат номувофиқӣ, балки аз бе манфиат будани ҷумлаи дуюми қ. 5 м. 37 Лоиҳа шаҳодат медиҳанд.

13.**Банди 3 м. 39 Лоиҳа** ба талабот ҷавобгӯ нест, зеро мафҳуми иттиҳоди ҷиноятӣ аз гуруҳи ҷиноятӣ васеъ мебошад. Гурӯҳи муташаккил, ташкилоти ҷиноятӣ, иттиҳоди ҷиноятӣ, гурӯҳи муташаккили фаромиллӣ, ташкилоти ҷиноятии фаромиллӣ, иттиҳоди ҷиноятии фаромиллӣ, гурӯҳи террористӣ, гурӯҳи экстремистӣ, банда ё воҳидҳои ҳарбикунонидашудаи ғайриқонунии ташкилшуда на ҳамавақт метавонанд ҳамчун гуруҳи ҷиноятӣ маънидод карда шаванд. Масалан, гуруҳи ҷиноятӣ имконпазирии фаро гирифтани иттиҳоди ҷиноятиро мантиқан надорад, зеро иттиҳоти ҷиноятӣ категория кул буда гуруҳи ҷиноятӣ категория ҷузъ мебошад.

14.**"Моддаи 43. Расонидани зиён ҳангоми амалигардонии фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ"** ном дошта, бо м. 41 лоиҳаи КҶ ҶТ дар таҳрири нав дар рақобат ва зиддият қарор дорад. Зарурати чунин муқаррарот дар лоиҳа нест. Илова бар ин, моддаи зикргардида метавонад сабаби сӯиистифодаи ваколат аз тарафи кормандони ФОҶ гардад. Ҳамзамон, расонидани зиён ҳангоми амалигардонии фаъолияти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ" намуди махсуси расонидани зиён ҳангоми дастгир кардани шахсе, ки ҷиноят содир кардааст мебошад. Бинобар ин, хуб мешуд дар Лоиҳа моддаи 43 КҶ

ҶТ таҷрибаи м. 38 КҶ Белорусия, яъне бо супориши махсус дар байни шарикони ҷиноят будан, истифода мегардид.

15. Қисми 2 банди 4 моддаи 48 чунин муқаррар намудааст: *"берун кардани шаҳрванди хориҷӣ ё шахси бешаҳрванди доимо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон истиқоматнакунанда аз ҳудуди он"*. Дар ин маврид чунин савол ба миён меояд. Агар шаҳрванди ҶТ шаҳрвандии худро аз даст дода бошад, ва он дар ҶТ ба таври доимо истиқомат карда истода бошад, дар сурати татбиқи ҷазои мазкур мо онро ба кадом давлат берун (депорт) мекунем? Дар ин лоиҳаи ин модда бояд эзоҳ дар чунин шакл ҷой дошта бошад: "муқаррароти моддаи мазкур нисбати собиқ шаҳрвандони ҶТ, ки дар вақти содир кардани ҷиноят дар Ҷт ба таври доимӣ истиқомат мекунанд, татбиқ намегардад".

16. **Қисмҳои 6, 7, 8 ва 9 моддаи 55-и лоиҳа** хориҷ карда шуда, ба Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятӣ гузаронида шаванд. Ин муқарраротҳо ба предмети ҳуқуқи ҷиноятӣ ва қонунгузории ҷиноятӣ ягон мансубияте надоранд. Вақте расидааст, ки ҳар як соҳаи ҳуқуқ ва қонунгузорӣ муносибатҳои ба онҳо дахл доштаро омӯзанд ва танзим намоянд.

17.Дар лоиҳаи Кодекс ҷавогарии ҷиноятӣ барои **шахсони ҳуқуқӣ** пешбинӣ карда нашудааст, ки ин барои пеши роҳи ҷиноятҳои хусусияти террористӣ ва экстремистӣ доштаро гирифтан мусоидат мекунад. Истифодаи таҷрибаи дигар давлатҳо оид ба ин масъала мубрам мебошад. Бинобар ин, масъала бори дигар мавриди омӯзиш қарор мегирифт ба мақсад мувофиқ мебуд.

18. "Моддаи 75. *Бекор кардани шартан татбиқ накардани ҷазо ва бардоштани доғи судӣ"* аз лоиҳа хориҷ карда шуда, ба Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятӣ гузаронида шавад.

19. **Бобҳои 11 ва 12-и лоиҳа ба ғайр аз моддаҳои 83 ва 84-и ва боби 13 ва моддаҳои 99, 100 ва 102-и боби 14-и лоиҳа** хориҷ карда шуда, ба Кодекси мурофиавии ҷиноятии ҶТ гузаронида шаванд, ки ин масъалаҳои мурофиавӣ буда, ба Кодекси ҷиноятӣ ҶТ ягон мансубият надоранд. Бо ҳамин тартиб **моддаҳои 83 ва 84 боби 12-и лоиҳа** низ ба пуррагӣ хориҷ карда шуда, он ба Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятӣ гузаронида шавад.

20. Дар м. 50 Лоиҳаи КҶ ҶТ муқаррарот вобаста ба намуди ҷазои корҳои ислоҳӣ пешбинӣ гардидааст. Корҳои ислоҳӣ ба муҳлати аз ду моҳ то ду сол таъин карда шуда, аз музди меҳнати ҳармоҳаи маҳкумшуда ба андозаи муқаррарнамудаи ҳукми суд дар ҳадди аз даҳ то бист фоиз ба фоидаи давлат нигоҳ дошта мешавад. Дар моддаи мазкур нисбат ба 8 категория шахсон ин намуди ҷазо татбиқ карда намешавад. Дар чунин намуди ҷазо вазъияти корӣ ва музди меҳнати ҷиноятқор бояд ҳамчун критерияи (маҳаки) асосии татбиқи ин ҷазо ба инобат гирифта шавад. Масалан, мувофиқи ин модда, яъне моддаи 50 Лоиҳаи КҶ ҶТ нисбати шахсе, ки ба синни нафақа расидааст ин намуди ҷазо татбиқ намешавад. Ҳол он, ки таҷриба нишон медиҳад, ки музди меҳнати баъзе нафақахурон аз андозаи музди меҳнати аксарияти кормандон зиёд мебошад ва иловатан аз тарафи давлат ба онҳо нафақа пардохта мешавад. Хуб мешуд ин муқаррарот аз лоиҳаи КҶ ҶТ хориҷ карда шавад. Ҳамзамон дар таҷриба ҳолатҳое ҳастанд, ки бо сабаби ҷудо шудани ҳамсарон мард ё зан бо ҳалномаи суд муваззаф карда шудааст, ки 50 фисади маоши худро ҳамчун алимент ба ҳамсар ва фарзандони худ диҳад. Агар нисбати чунин шахсон ин намуди ҷазо татбиқ гардад ҳудуди 70 % музди меҳнаташро ин шахс аз даст медиҳад ва барои пешбурди зиндагии худ ба мушкилиҳо рӯ ба рӯ мегардад. Бинобар ин, ба банди 5 моддаи 50 чунин илова карда шавад: нисбати мард ва зане, ки 50 % музди меҳнаташон ба пардохти алимент равона шудааст, ин намуди ҷазо татбиқ намегардад.

21. Санксияи моддаҳои қисми махсус бо категорияҳои ҷазо мутобиқ карда шаванд. Яъне, як кирдор бояд ба як категорияи ҷиноят мутобиқат намояд, на ин ки ба ду категория. Чунин ҳолат метавонад омилҳои коррупсиониро бештар кунад.

22. Матни лоиҳаи КҶ ҶТ дар таҳрири нав (бо забони русӣ) дар асоси барномаи компютерии «Антиплагиат» 3,11 фисад асолат дошта, 96,89 фисади [14] он ба Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Қазоқистон шабоҳат дорад ё ба он истинод мекунад, ки чунин нишондод боиси нигаронӣ мебошад. КҶ ҶТ дар таҳрири нав бояд, аввал ба забони тоҷикӣ таҳия шуда, пас ба забони русӣ тарҷума мешуд ва пеш аз ҳама арзишҳои миллӣ, ҳуқуқу озодиҳо ва манфиатҳои қонунан ҳифзшавандаи субъектони муносибатҳои ҳуқуқӣ ва сохти давлатдории моро ҳифз мекард. Дар ин ҷо бошад баръакс шудааст, ки вобаста ба ин баъзе мафҳумҳо ва истилоҳҳо мазмуни худро гум кардааст. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шуруъ аз соли 1991 то соли 2023 зиёда аз 60 рисолаҳои докторӣ ва номзадӣ

ҳимоя гардидаанд ва мо бояд ин потенсиали бузурги илмиро истифода бурда, сирф модели миллии КҶ ҶТ худро омода созем. Ҳамчунин, тавсия дода мешавад, ки ҳангоми омода намудани лоиҳаи КҶ ҶТ дар таҳрири нав хуб мешуд модели КҶ Олмон ва Фаронса ва дигар давлатҳои пешрафтаро ҳамчун асос қабул намоем.

Хулоса ва тавсияҳо

1. Бо пешниҳоди Кодекси ҷиноятӣ дар таҳрири нав, тариқи комплексӣ ба Кодекси иҷрои ҷазои ҷиноятӣ ва Кодекси мурофиавии ҷиноятӣ низ тағйиру иловаҳо ворид намоем, то зиддият пеш наояд;

2. 96,89 фисад истифода намудани модели Кодекси ҷиноятии Ҷумҳурии Қазоқистон ба манфиати кор нест. Беҳтар мешуд диққати асосиро ба модели КҶ Олмон ва Фаронса медодем;

3. Қонуни нави ҷиноятӣ бояд бо истифода аз дастовардҳои муосири техникаи қонунгузорӣ таҳия карда шавад, ки дастрасии васеъи он барои дарк ва фаҳмиш аз ҷониби аҳолӣ таъмин гардида, имкони иштибоҳ (саҳв) ва сӯиистифода аз ҷониби мақомоти ваколатдори давлатиро ба таври назаррас коҳиш диҳад. Он бояд бо истифода аз технологияҳои рақамӣ ва бо баназаргирии татбиқи ояндаи он дар заминаи рақамисозӣ тарҳрезӣ карда шавад, ки ин, аз ҷумла, тавонад ба ягонакунии (унификатсияи) истилоҳот мусодиат намояд, ба додани истинод ба дигар моддаҳои "ҳамбаста"-и ҳамин Кодекс ё дигар санадҳои меъёриро (аз ҷумла, он меъёрҳое, ки дар онҳо диспозитсияҳои бланкетӣ дида мешаванд) фароҳам орад, тафриқаро байни таркиби ҷиноятҳои ё ҳуқуқвайронкуниҳои дигари ба ҳам монанд гузорад ва ғайраҳо. Чунин қонунгузорӣ дар оянда тавонад, ки як абзори зеҳни сунъӣ дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқ гардад;

4. Ҳар як ислоҳоти қонунгузорӣ бе назардошти муқаррароти муқарраршудаи доктринаи ҳуқуқӣ ногузир боиси носозгории он мегардад. Дар муқоиса бо қисми махсуси КҶ ҶТ, меъёрҳои қисми умумии КҶ ҶТ ба тағйиру иловаҳо камтар дучор мешаванд. Аммо ҳама гуна камбудиҳо, ихтилофҳо ва носаҳеҳиҳо дар Қисми умумии Кодекси ҷиноятӣ хусусияти системавиро гирифтаанд ва дар амалияи татбиқи ҳуқуқ боиси мушкилоти зиёд мегарданд. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон шуруъ аз соли 1991 то соли 2023 зиёда аз 60 рисолаҳои докторӣ ва номзадӣ ҳимоя гардидаанд, лекин то чи андоза навгониҳои ин рисолаҳои илмӣ дар Лоиҳаи КҶ ҶТ дар таҳрири нав истифода гардидаанд, маълумоти дақиқ дастрас нест ва ин мавзуъ тадқиқоти иловагиро талаб менамояд, ки мо дар оянда онро таҳлил хоҳем намуд;

5. Лоиҳаи нави КҶ ҶТ бояд барои паст намудани сатҳи шиддатнокии иҷтимоӣ дар ҷамъият дар асоси танзими муносиб ва боадолатонаи бартараф намудани низоъи аз ҷиноят ба амал омада равона гаридда бошад на баръакс;

6. Лоиҳаи нави КҶ ҶТ бояд пурра бо Конституцсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ дар соҳаи ҳифзи ҳуқуқҳои инсон ва амнияти ҷамъиятӣ мутобиқ карда шавад, аз ҷумла ба Конвенсияи СММ зидди ҷиноятҳкории муташаккили трансмиллӣ, Конвенсияи СММ дар бораи коррупсия, Конвенсияи ташкилоти ҳамкории Шанхай бар зидди терроризм, сепаратизм ва экстремизм ва ғайраҳо;

7. Ба гуруҳи корӣ ворид намудани доираи васеъи олимони соҳаи ҳуқуқи ҷиноятӣ ва ҳуқуқи мурофиавии ҷиноятӣ;

8. Ба назар гирифтани муқаррароти Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028 ва Консепсияи сиёсати ҳуқуқии ҷиноятии Ҷумҳурии Тоҷикистон (соли 2013), зеро дар давоми фаъолияти гуруҳи корӣ вобаста ба омода намудани Лоиҳаи нави КҶ ҶТ ин консепсия қувваи ҳуқуқии худро гум накарда буд.

АДАБИЁТ

1. Бободжонзода И.Х. (Бабаджанов И.Х.), Кудратов М.А. О некоторых спорных институтах проекта Уголовного кодекса Республики Таджикистан: теория,

законодательства и практика. Журнал "Правовая жизнь", октябрь-декабрь 2020, №4 (32). -С. 6-18.
2. Бободжонзода И.Х. (Бабаджанов И.Х.)., Анушервонни И. Правовая система Республики Таджикистан в годы государственной независимости. Правовая жизнь. июль-сентябрь 2019, №3 (27). -С. 21-39;
3. Бойко А. Верните неоднократность // Законность. 2006. № 1(855) С.10-12
4. Ғаффорзода И.А. Проблемаҳои вазъи ҳуқуқии кӯдак тибқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон: тадқиқоти сивилистӣ. Дис. ... док. илм. ҳуқуқ. Душанбе, 2020. 378 с.
5. Евстигнеев А.М. Повторность и неоднократность. в чем различия? // Человек: преступление и наказание. 2012. № 1(76). – С. 72
6. Имомова Н.М. Семейно-правовые способы защиты прав ребенка в Республики Таджикистан: теоретико-практические аспекты**.** Дис. … док. юрид. наук. Душанбе, 2020. 437 с.
7. Капитонова Е.А. Конституционные обязанности ребенка в Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Пенза, 2010. 25 с.
8. Карпец И.И. Индивидуализация наказания в советском уголовном праве. М., 1961. С.108
9. Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028. Душанбе, 2018.
10. Қонуни ҶТ “Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак” Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2015, №3, мод. 218; с. 2018, №1, мод. 21. Қонуни ҶТ аз 2.01.2018 № 1489, аз 17.12.2020 № 1740).
11. Лобанова Т.В. Правовое положение ребенка в России и Великобритании (Англии): теоретико-правовой анализ: Дис. ... канд. юрид. наук. Уфа, 2006. 171 с.
12. Малков В.П. Понятие повторности совершения деяния, виды повторности деяний, учитываемые в качестве конструктивного признака состава преступления// Избранные труды: в 3 т. Т. 2. Казань, 2011. – С. 38
13. Микитова Е.Н. Особенности правового статуса ребенка в Российской Федерации: Дис. ... канд. юрид. наук. М., 2002. 158 с.
14. Натиҷаи аз барномаи антиплагиат гузаронидани Лоиҳаи КҶ ҶТ дар таҳрири нав ба забони русӣ // https://tguk.tj.antiplagiat.com/report/full/13?v=1&c=0
15. Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 26.04.2013 // http://president.tj/node/4318
16. Пионтковский А.А., Меньшагин В.Д., Чхиквадзе В.М. Курс советского уголовного права. Особенная часть. М., 1959. Т. 2. С. 348
17. Сверчков В.В. Курс уголовного права. Общая часть: в 2 кн.: Кн. I. Преступления и другие деяния. М., 2014. – С. 311
18. Серкова Т.В. Неоднократное преступное поведение: теоретико-прикладное исследование. Дис. … канд. юрид. наук. Н. Новгород, 2016.

УДК 378

Бойназаров Э.Х., Шарипов М.И., Каримова З.Х.

МАҚОМИ ИҶТИМОИИ ЗАН ДАР ТАЪЛИМОТИ ИСЛОМ

Дар мақолаи зерин нақш, вазифа, мавқеъ ва ҳуқуқу озодиҳои зан, ки дар ҳама давру замон мавриди назарияҳои гуногуни динӣ, ахлоқӣ, сиёсию иқтисодӣ ва ҳуқуқӣ қарор дошт, таҳлил гардидааст. Аммо дар таълимоти исломӣ ҷойгоҳи зан дар ҳаёти ҷамъиятию хонаводагӣ, баробарҳуқуқии зану мард мушаххас муайян карда шудааст. Ислом дар чорчубаи муқарароти шаръӣ ҳаққи иштироки занро дар умури сиёсӣ ва иҷтимоӣ баъзе вазифаҳои идориро, ки ба тавоноии зан мувофиқ мебошад, додааст. Аз ин рӯ муалифон кушиш намуданд, ки боробарии марду занро аз нигоҳи дини ислом дар муқоиса бо дигар таълимотҳои динӣ таҳлилу баррасӣ намоянд.

Калидвожаҳо: Адён, ислом, муқаррарот, зан, мард, мақоми иҷтимоӣ, ҳуқуқ, озодӣ, баробарӣ, Қурон, ҳадис, хислат, ҷомеа. Оила.

Бойназаров Э.Х., Шарипов М.И., Каримова З.Х.

СОЦИАЛЬНЫЙ СТАТУС ЖЕНЩИНЫ В ИСЛАМСКИХ УЧЕНИЯХ

В данной статье анализируются роль, задача, социальный статус, права и свободы женщины, которые во все времена были предметом различных религиозных, нравственных, политических, экономических и правовых теорий. Однако в исламских учениях четко определено место женщины в общественной и семейной жизни, равноправие мужчин и женщин. Ислам, в рамках законов шариата, дал женщинам право участвовать в политических делах и выполнять определенные административные функции, соответствующие характеру женщины. Поэтому авторы попытались проанализировать и рассмотреть равенство мужчин и женщин с точки зрения ислама в сравнении с другими религиозными учениями.

Ключевые слова: Религия, ислам, предписания, женщина, мужщина, социальный статус, права, свобода, равенство, Коран, хадис, характер, общество, семья.

Boynazarov E.Kh., Sharipov M.I., Karimova Z.Kh.

THE SOCIAL STATUS OF WOMEN IN ISLAMIC TEACHINGS

This article analyzes the role, task, social status, rights and freedoms of women, which at all times have been the subject of various religious, moral, political, economic and legal theories. However, Islamic teachings clearly define the place of women in public and family life, the equality of men and women. Islam, within the framework of Sharia law, has given women the right to participate in political affairs and to perform certain administrative functions appropriate to the character of a woman. Therefore, the authors tried to analyze and consider the equality of men and women from the point of view of Islam in comparison with other religious teachings.

Key words: Religion, Islam, prescriptions, woman, man, social status, rights, freedom, equality, Koran, hadith, character, society, family.

Дин ҳамчун як падидаи таърихию иҷтимоӣ ҳамаи паҳлуҳои ҳаёти инсониро дар муқарраротҳои ахлоқию динии худ тачассум намудааст. Аз он ҷумла ба қишри иҷтимоии ҷомеа занон ва мақоми иҷтимоии онҳо таваҷҷуҳи хоса зоҳир намудааст.

Масалан дар таълимоти аввалин дини ҷаҳонӣ буддоия мақоми зан чунин баён гардидааст: «Агарчи зан мавҷудест бо зоҳир фаришта аммо дар аъмоқи қалбаш руҳи шайтонӣ ва доми хатарноки шайтон нуҳуфта аст. аэ ин ру то мудате ҳеҷ занеро ба кеши худ намепазируфтанд ва шиъори онон ин буд: «Начот, дар маслиҳат бо зан ҳосил намешавад». Вақте ки Ананда, яке аз мӯҳтарамтарин пайравонаш аз Буддо, мепурсад, ки чаро занон маҳруманд? Буддо дар ҷавоб гуфт: «Аз занҳо ҳазар кун, Ананда! Зан бад аст, зан ҳасуд аст, зан бахил ва бадкор аст, зан дур аз хирад ва андеша мебошад. Вақте ки Ананда мепурсад, ки агар ман бо зан вохӯрам чи бояд кунам? Буддо дар посух гуфт: «Ҳушёр бош, агар пир бошад, бо ӯ ҳамчун ба модар муносибат кун ва агар ҷавон бошад, хоҳар бидон, зеро зан мисли тимсоҳ ва наҳанги хунхор аст.

Тибқи ривояти Таврот: “Зан аз қабурғаи мард офарида шудааст”.

Дар миёни яҳудиён зан ба иллати фиреби одам (а) мавриди таҳқир қарор мегирад. Дар сифри таврот омада аст: «Зан аз марг ва нобудиҳам бадтар аст? ки ҷуз фарди солеҳ аз ӯ начот намеёбад»[14.].

Дар адёни юнону руми бостонӣ «Зан зодаи шайтон ва узви нопок буда ва дар ҳеҷ коре ҳаққи мудохала надошт» Бинобар гуфтаи «Вейл Дуронт» «Зан дар юнони бостон ҳам монанди коло хариду фуруш мешуд ва ё иҷора дода мешуд...»[15. с-34]

Аз дидгоҳи оини насронӣ, дар назди арбоби калисо зан даре аз дарҳои ҷаҳаннам маҳсуб мешавад. Мавдуди муаррих ва исломшиноси бузург мегуяд: «Дар назари роҳбарони мазҳабии аврупо зан шарре аст, ки аз он чорае нест сиришти васвасагар дорад...». Католикҳо бар ин ақидаанд: ”Таваллуди духтар хисорат аст, духтар фарзанди дарднок ва сарчашмаи обрурезигии падар аст”[1.].

Дар китоби «Мадикан ҳазор достон», ки аз ҷониби **Кристиан Порталма** навишта шудааст, омадааст, ки дар оини зардушт зан шахсияти ҳуқуқӣ надошт ва ҳамчун шахс эътироф карда нашудааст ва ҳамчун ашё ба ҳисоб меравад. Тибқи эътиқоди зардуштӣ, агар зан фарзанд надошта бошад, дар қиёмат гузашт аз пуле, ки ба биҳишт мепайвандад, хеле душвор хоҳад буд, яъне танҳо доштани писар омили начот ва гузаштан аз пули Сирот аст.[2. С-239]

Зан дар арабистони пеш аз ислом, дар ҷомеаи араби ҷоҳилӣ агар зане духтаре ба дунё меовард модар аз хиҷолат сар ба зер медошт ва падар сураташ аз хиҷолат сиёҳ мешуд ва навзодро зинда ба гур мекарданд. Ҳамонгуна ки Қуръон мефармояд: «Ва ҳаргоҳ ба ӯ башорате диҳанд, духтаре насиби ту шудааст сураташ аз ниҳояти нороҳати сиёҳ мешуд ва хашмгин мегардид. Аз қавму қабилаи худ ба хотири башорати баде, ки ба ӯ дода шуда гурезон мегардад ва намедонад оё уро бо қабули нанг нигаҳ дорад, ё дар хок пинҳонаш кунад чи бад ҳукме мекунанд!»[3.]

Тавре, ки аз таҳлили адёнҳои пеш аз исломӣ бармеояд зан ба сифати як ашё хариду фуруш карда мешуд ва ягон ҳуқуқу манзалати иҷтимоӣ надошт. Маҳз дар таълимоти ислом мақоми зан баланд бардошта мешавад.

Ислом ба инсон арзиши андаке қоил нест, балки Қуръон аз як уфуқи болое ба инсон менигарад. Зан дар ислом ба унвони шарики баробар дар ҳаёт аст. Зан дар ислом камтар аз мард нест. Ӯ бо мард дорои ҳуқуқи баробар дар наслу тавлид аст. Қуръон чунин мефармояд: «Эй мардум, мо ҳамаи Шуморо нахуст аз як марду зан офаридем»[4.]

Тибқи пажуҳиши донишмандони улуми қуръонӣ вожаи марду зан дар Қуръон баробар зикр шуда аст. Яъне вожаи мард 24 маротиб ҳамчунин вожаи зан 24 маротиба ёд шуда аст. Ин нишонаи баробарии марду зан аст. Аз ин рӯ, яке аз сураҳои Ҡуръон махсус бораи зан аст, ки бо номи сураи Нисо машҳур аст. Умуман, Қуръон дар 196 оят мустақиман дар бораи зан сухан гуфтааст. Қуръон зану шавҳарро ёру, ёвар ва шарики якдигар муаррифӣ мекунад. Илова бар ин дар Қуръон, дар бораи занон ахбори зиёде мавҷуд аст.

Зан дар анҷоми масъулиятҳои шахсӣ ва ҷамъиятӣ ва ҳамчунин дарёфти подоши аъмоли нек бо мард баробар аст. Қуръон мефармояд: «Он кас, ки чизе аз аъмоли нек анҷом диҳад

хоҳ мард бошад хоҳ зан дар сурате, ки имон дошта бошад чунон касоне дохил дар биҳишт мешаванд ва камтарин зулм ва ситаме ба онҳо нахоҳад шуд”[5.]

Ҷои дигар омада аст. “Яқинан ман амали ҳеҷ мард ё занро табоҳ намекунам”[6.]

Баробарии марду зан дар Қуръон чунин ифода гардидааст: “Худо барои мардони мусалмон, занони мусалмон; ва мардони мӯъмину занони мӯъмин; ва мардони аҳли тоъату занони аҳли тоъат; ва мардони ростгӯву занони ростгӯй; ва мардони босабру занони босабр; ва мардони худотарсу занони худотарс; ва мардони садақадиҳандаву занони садақадиҳанда; ва мардони рӯзадору занони рӯзадор; ва мардону заноне, ки шармгоҳи худ ҳифз мекунанд; ва мардону заноне, ки Худоро фаровон ёд мекунанд, (Худованд барои онон) бахшоиш ва музде бузург омода кардааст”[7.]

Дар Қуръони карим намунаҳои фаровоне аз занони бо имон ва таъсир гузор дар ҷомеа зикр шудааст. Аз ҷулла модари Исо (а.) Қуръон дар бораи ӯ мефармояд: «Ҳангоме ки фариштагон гуфтанд: эй Марям! Худо туро баргузида ва пок сохта ва ба тамоми занони ҷаҳон бартарӣ додааст» [8.]

Ё модари Мусо (а.) ки аз занони барҷаста ва мавриди хитоби худованд буд. Қуръони карим мефармояд: «Мо ба модари Мусо илҳом кардем, ки уро шир бидеҳ»[9.]

Дар Қуръони карим ҳамсарони Иброҳим (а.) Соро модари Исҳоқ; ва Ҳоҷар модари Исмоил (а.) ёд шудааст. Ва ҳамчунин аз ҳамсари Фиръавн ба номи Осия дар Қуръон ёд шудааст.

Ҳуқуқи зан дар Ислом як қатор ҳуқуқҳои умумӣ ва махсусро дар бар мегирад, дар воқеъ, ҳуқуқҳои умумӣ ҳуқуқҳое мебошанд, ки байни мардон ва занон ҳамчун инсон муштараканд, аз қабили ҳуқуқҳои иқтисодӣ, ҳуқуқи сиёсӣ, ҳуқуқи оилавӣ, ҳуқуқи омӯзиш, ҳуқуқи озодии баён, ҳуқуқи ақди никоҳ ва ҳуқуқи насловарӣ ва ғайраро доранд. Ислом ҳамеша муҳофизи ҳуқуқи занон аст, ҳаёти зан молу сарват ва обуруяш ба ҳамон андозаи мард мавриди эҳтиром аст. Ислом ҳаргиз афроде, ки моил ба таассубанд ва ба занон арзиш қоил нестанд намеписандад. Қуръон борҳо ва борҳо касонеро, ки эътиқод доранд занон пастар аз мардон ҳастанд мавриди сарзаниш карор дода аст.....

Қуръон мефармояд: «Аз нишонаҳои азамати Худованд ин ки ҳамсароне аз ҷинси Шумо барои Шумо офарид, то дар канори онҳо оромиш ёбед ва дар миёнатон муҳаббат ва раҳмат қарор дод, дар ин нишонаҳоест барои гурӯҳе, ки тафаккур мекунанд»[10.]

Зан ба унвони як духтар ё хоҳар таъмини амнияти ва эҳтиёҷоти ӯ тавассути падар ё бародар бароварда мегардад. Таъмини ҳамаи ниёзҳо тавассути шавҳар ҳаққи уст. Дар дини мубини ислом ҳеҷ кас ҳақ надорад озодии занро аз ӯ бигирад. Зан низ ба озодӣ ҳақ дорад, ҳеҷ мард дар доираи қонун, ҳуқуқ надорад, ки занонро аз озодӣ маҳрум созад. Пеш аз ислом мардҳо қудрати мутлақ доштанд, занҳо аз ихтиёри худ маҳрум буданд, масалан, вақте духтаре бо иҷозати падараш издивоҷ кард ва он вақт ба талоқ мунҷар шуд, ҳаққи издивоҷ ба он шавҳарро надошт. Худованд дар Қуръон онро ба таври хеле зебо ва мантиқӣ рад кардааст.

Паёмбари Ислом ҳазрати Муҳаммад(с)дар мавриди мақом ва манзалати модар мефармояд: "Фазилат ва савоби некӣ ва эҳсон ва хидмат дар ҳаққи падар ва модар бештар аз намоз, закот, руза, ҳаҷ, (ҳаҷҷи) умра ва ҷиҳод дар роҳи Худованд аст”.Ва боз мефармояд: Бо модар ва падарат, бо хоҳару бародарат некӣ кун сипас ба тартиб ҳаркасеро, ки наздиктар аст мавриди муҳаббат ва эҳсон ва некии худ қарор деҳ”.

Дини муқаддаси Ислом хилқати зан ва мардро яке дониста батавре, ки Қуръон дар ин амр таъкид карда мефармояд: Мард ва занро аз нафси воҳиде (аз як ҷавҳар)халқ намудаем”[11].

Паёмбари Ислом(с) якҳазору чаҳорсадсол пеш фармуданд: "Мардум (марду зан) монанди дандонаҳои шона боҳам баробаранд. Ва ҳеҷгуна тафовуте байнашон вуҷуд надорад”. Ислом омӯзиши илму донишро ба зану мард фарз намуда ҳеҷ тафовуте байни зану мард қоил нест. Чаҳордаҳ қарн муқаддам сарвари ислом Муҳаммад (с.) эълон

намуданд, ки талаби илм ба ҳар марду зан фарз аст. Ҳаққи зан дар омӯзиш баробари мардон аст.

Дар ислом зан ҳуқуқи молӣ ва истиқлоли иқтисодӣ дорад: Ӯ метавонад молу сарвати худро дошта бошад ва ҳар молу сарвате, ки пеш аз издивоҷ дошта бошад ё баъд шавҳар маҷбуран ҳаққи тасарруфи онро надорад. Агар ӯ бихоҳад, ки кор кунад ва аз худ даромаде дошта бошад ва дар идораи масъулиятҳои хонаводагӣ ширкат кунад ба шарти он ки шарафаш маҳфуз бошад ӯ озод аст, ки чунин кунад.

Занҳо ҳақ доранд, ки амнияти комили ҷонӣ ва равонӣ дошта бошанд; Одоби нек, муомилаи неки шавҳарон аз зарурат ва тавсияҳои дини Ислом сарчашма мегирад, чуноне ки Қуръон мефармояд: **«Ба занон ба некутарин шева муомала ва рафтор намоед»**[12.]

Дар дини мубини ислом, оила асл аст, зеро ҷомеа ва кишвар аз оила оғоз меёбад: Модар мисли мактаб ва донишгоҳ аст; Агар барои донишҷӯёни мактабу донишгоҳҳо фазои хубу бо фароғат ва амнияти омода бошад, ҳатман донишҷӯёни мумтоз ва варзида ба ҷомеа таҳвил медиҳад.

Насиҳати Паёмбари Ислом Муҳаммад (с.)-ро набояд фаромӯш кард, ки мефармояд: «беҳтарини Шумо касест, ки бо зану фарзандонаш муомилаи нек мекунад...” Чунки Ислом дини самимӣ, дини ишқу муҳаббат аст; ҷабру зулм ва зӯроварӣ дар ислом ҷой надорад.

Дар кишварҳои пешрафтаи Аврупо ва Амрико занҳо ҳатто пас аз давраи эҳё (Ренесанс) ҳуқуқи сиёсӣ надоштанд. Танҳо дар ибтидои асри ХХ ба занон ҳуқуқи иштирок дар корҳои сиёсӣ дода шуд.

Дар ислом бошад ҳазору чорсад сол пеш занон ба корҳои сиёсӣ машғул буданд, ягона мушовири сиёсии паёмбари ислом Хадича ҳамсари меҳрубони ӯ буд. Занҳо дар садри ислом дар ҷабҳаҳои набард бо мардон ҳамкорӣ мекарданд... Ва ба Паёмбари Ислом байъат менамуданд.

«يا ايها النبى اذا جاءک المومنات على ان يبايعنک... فبايعهن...» [13.]

Ба истилоҳи имрӯза, ҳаққи раъйро доштанд. Умуман, эҳтиёҷоти зан ва мард як ниёзи мутақобил аст, зан ва мард ба танҳои комил нестанд, балки зану мард якдигарро мукаммал месозад. Кофист, ки зану мард дар Қуръон манбаи оромиши якдигар дониста шудаанд. Худованд ҳамсароне аз ҷинси Шумо барои Шумо офарид, то дар канори онҳо оромиш ёбед ва дар миёнатон муҳаббат ва раҳмат қарор дод.

Яъне Худованд ба зан ҳамчун модар арзиш қоил аст: Паёмбари ислом низ арзиши занонро чунин эълон медорад. «Худо ба занон меҳрубонтар аз мардон аст». «Агар намози нафл мегузорӣ, падарат туро даъват кард, намозро қатъ накун, вале агар модарат туро нидо кунад, намозро тарк кун». Яъне ба фарёди модар бирас ин аст арзиши модар.

"Дустдоштани занон аз ахлоқи анбиёст”. «Дар бораи занон аз Худо битарсед ва ба ҳаққи эшон эҳтиром гузоред, зеро онҳо бар Шумо амонатанд». "Эй мардум, занони Шумо бар Шумо ҳақ доранд ва Шумо низ бар онҳо ҳақ доред. Ман шуморо ба некӣ кардан ба занон супориш мекунам, зеро онҳо дар дасти Шумо амонатҳои илоҳӣ ҳастанд ва бо қонунҳои илоҳӣ бар Шумо ҳалол шудаанд.

«Ҷабраил маро дар бораи зан он қадар панд дод, ки гумон кардам, ки талоқи зан шоиста нест». «Ҳар зане, ки аз як ҷо чизе гирифта, дар ҷои дигар бигузорад, то ободии хона ва хонаводааш бошад, Худо ба ӯ раҳм мекунад ва ҳар кас, ки Худо хостааст, ба азоби илоҳӣ гирифтор намешавад». «Дар рӯзи қиёмат ба ман наздиктарини Шумо касоне ҳастанд, ки бо занони худ беҳтар рафтор карда бошанд

Бонувони некукор аз аҳли дунё дар охират аз ҳурулъин зеботаранд. Беҳтарин мардум дар эмондори касоне ҳастанд, ки нисбат ба занони худ меҳрубонтаранд ва ман нисбат ба хонаводаи худ аз ҳамаи Шумо меҳрубонтарам. Дар ҳадиси дигар омада аст: “Бештари некуиҳо дар бонувон аст”.

Дар замони муосир дар баъзе кишварҳо рӯзи 8 март ҳамчун рӯзи байналхалқии занон ҷашн гирифта мешавад. Аз ҷумла дар собиқ Иттиҳоди Шуравӣ аз соли 1965 бо қарори Президиуми Шӯрои Олии ИҶШС он рӯзи истироҳат эълон гардид. Баъд аз барҳам хурдани

Иттиҳоди Шӯравӣ 8 март чун иди Бонувон дар Тоҷикистон боқӣ монд. Баъдан аз соли 2009 дар Тоҷикистон ин ид аз номи “Иди Бонувон” ба “Иди Модарон” номгузорӣ карда шуда бо як шукуҳу шаҳомат рӯзи 8-уми март ҷашн гирифта мешавад.

Дар баробари ин дар сатҳи қонунгузории алоҳида низ ҳифзи ҳуқуқи занон дар як қатор санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ ва санадҳои зерқонунӣ қабул шудаанд, аз ҷумла, дар асоси муқаррароти қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи кафолатҳои давлатии баробарҳуқуқии мардону занон ва имкониятҳои баробари амалигардонии онҳо” аз 1 марти соли 2005, №89, “Стратегияи миллии фаъолгардонии нақши занон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2030” аз 30 апрели соли 2021, №167, “Дар бораи грантҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати дастгирӣ ва рушди фаъолияти соҳибкории занон барои солҳои 2021 – 2025” аз 28 январи соли 2021, №5, дарҷ гардидаанд.

Ҳамин тариқ мақому манзалати зан дар дини мубини ислом дар муқоиса нисбат ба дигар динҳо хеле баланд мебошад. Ҷумҳурии Тоҷикистони соҳибистиқлол дар сиёсати иҷтимоии худ мавқеи занро баланд бардоштааст.

АДАБИЁТ

1. Инҷили католик фасли 3 – ояи 22
2. Кристиан Порталма «Мадикан ҳазор дастон» [тарҷумаи Доктор Мусо Ҷавон Вандедод Теҳрон соли 1910 саҳ-239
3. Қуръон сураи Наҳл: ояти 59
4. Қуръон сураи Ҳуҷурот: ояти 13
5. Қуръон сураи Нисо: ояти 124
6. Қуръон сураи Оли Имрон: ояти 195
7. Қуръон сураи Аҳзоб: ояти 35
8. Қуръон сураи Оли Имрон: ояти 42
9. Қурон сураи Қасас: ояти 7
10. Қуръон сураи Рум: ояти 21
11. Қуръон сураи Нисо: ояти 1
12. Қуръон сураи Нисо: ояти 19
13. Қуръон сураи Мумтаҳина: ояти 12
14. Торихи Вейл Дуронт ҷ-1 Теҳрон соли 1939 саҳ-34
15.

УДК 347 (575.3)

Табаров Н.А.

АЛОМАТИ ТИҶОРАТӢ ДАР ҚОНУНГУЗОРИИ ГРАЖДАНИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масъалаи нақши консессияи тиҷоратӣ дар такмили қонунгузории граждани дар қисми аломати тиҷоратӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллиф дар натиҷаи таҳлилҳои анҷомдода ба хулоса меояд, ки ба қонунгузории граждани дар қисми аломати тиҷоратӣ тағйиру иловаҳои дахлдор ворид карда шавад.

Калидвожаҳо: иқтисоди бозорӣ, шаклҳои гуногуни моликият, озодии соҳибкорӣ, консессияи тиҷоратӣ, қонунгузории граждани, аломати тиҷоратӣ.

Табаров Н.А.

КОММЕРЧЕСКОЕ ОБОЗНАЧЕНИЕ В ГРАЖДАНСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

В статье анализируется проблема ролы коммерческой концессии в совершенствовании гражданского законодательства в части коммерческого обозначения. В результате приведенного анализа автор приходит к выводу, о внесение соответствующих изменений и дополнений в гражданском законодательстве в части коммерческого обозначения.

Ключевые слова: рыночная экономика, различные формы собственности, свобода предпринимательства, коммерческая концессия, гражданское законодательства, коммерческое обозначение.

Tabarov N.A.

COMMERCIAL DESIGNATION IN THE CIVIL LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article analyzes the problem of the role of commercial concession in the improvement of civil legislation in terms of commercial designation. As a result of the above analysis, the author comes to the conclusion about the introduction of appropriate changes and additions to the civil legislation in terms of commercial designation.

Keywords: market economy, various forms of ownership, freedom of enterprise, commercial concession, civil legislation, commercial designation.

Гузаштан ба иқтисоди бозорӣ, ки ба шаклҳои гуногуни моликият ва озодии соҳибкорӣ асос шудааст, боиси тағиротҳои ҷиддии на танҳо иқтисодиёт, балки низоми бо он муайяншудаи муносибатҳои ҷамъиятии вобаста ба ташкил ва истифодабарии ҳуқуқҳои мустасноӣ низ гаштааст. Дар марҳалаи ҳозираи рушди иқтисодии Чумҳурии Тоҷикистон ва гузаштан ба муносибатҳои бозорӣ ҳуқуқҳои мустасноӣ яке аз захираҳои нерӯии боигарии миллат мегарданд ва истифодаи амалии онҳо дар фаъолияти соҳибкорӣ танзими иловагии ҳуқуқиро талаб менамояд.

Таҳлили муносибатҳои ҳуқуқӣ дар соҳаи ҳуқуқҳои мустасноӣ аз мавҷуд набудани батартибандозии дахлдори бисёр тарафҳои муҳими истифодаи ҳуқуқҳои мустасноӣ шаҳодат медиҳад.

Вобаста ба гуфтаҳои боло, дар Чумҳурии Тоҷикистон проблемаи танзими ҳуқуқии муносибатҳои ҳуқуқие, ки вобаста бо ҳуқуқҳои мустасноӣ ба миён меоянд, аз он ҷумла пешниҳоди он аз рӯи шартномаи консессияи тиҷоратӣ аҳамияти махсусро соҳиб мегардад.

Мубрам будани проблемаи номбурда ва диққати махсус ба он ҳамчунин бо сиёсати давлатӣ, ки барои дар гардиши хоҷагидорӣ ҷалб намудани натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ равона карда шудааст, сабаб гардидааст. Масъала дар бораи нигоҳ доштани имкониятҳои зеҳнии мамлакат ва истифодаи самараноки он хеле муҳим мебошад. Ба сифати тасдиқи ин шумораи зиёди санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ баромад менамоянд, ки ба ҷумлаи онҳо Қарори Ҳукумати Чумҳурии Тоҷикистон аз 3 июни соли 2014, № 371 «Дар бораи Стратегияи миллии рушди моликияти зеҳнии Чумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2014-2020» [6], инчунин Консепсияи сиёсати ҳуқуқии Чумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2018-2028-ро, ки бо Фармони Президенти Чумҳурии Тоҷикистон аз 6 феврали соли 2018, № 1005 тасдиқ шудааст [7], ном бурдан мумкин аст.

Самтҳои афзалиятнок дар соҳаи мазкур инҳоянд: ҳавасмандгардонии давлатии раванди ташкил, истифодабарӣ ва ҳимояи ҳуқуқии объектҳои моликияти зеҳнӣ, тиҷоратикунонии моликияти зеҳнӣ ва танзими тавозунии манфиатҳои қонунӣ ва ҳуқуқҳои субъектони муносибатҳои ҳуқуқӣ, аз он ҷумла давлат, дар соҳаи натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ.

Имрӯз, дар вақте ки дар Чумҳурии Тоҷикистон тағйиротҳои ҷиддии иҷтимоӣ-иқтисодӣ ба амал меоянд, масъалаҳои вобаста бо танзими ҳуқуқии ҳуқуқҳои мустасноии иштирокчиёни гардиши хоҷагидорӣ аз ҷониби олимони ҳуқуқшинос мавриди диққат қарор дода мешаванд. Ин пеш аз ҳама бо он боис гаштааст, ки ҳуқуқҳои мустасноӣ дар иқтисоди бозорӣ нақши калонеро мебозанд, инчунин барои он, ки онҳо арзиши калони тиҷоратӣ доранд, ки аз бисёр ҷиҳат бо эътибори соҳибкор ва мавқеи он дар бозор муайян карда мешавад.

Бояд қайд кард, ки дарки зарурат ва аҳамиятнокии воситаҳои фардикунии иштирокчиёни фаъолияти соҳибкорӣ ва воситаҳои фардикунии молҳо, корҳо ва хизматрасониҳо барои гардиши иқтисодии самаранок ба сабаби объективӣ – дар Чумҳурии Тоҷикистон ташкил намудани иқтисоди бозорӣ асос шудааст. Аммо, дар иқтисоди бозорӣ, бо фарқият аз иқтисоди нақшавӣ, ин – на танҳо унсурҳои зикргардида, балки ҳамаи дигар ҳуқуқҳои мустасноӣ, аз он ҷумла онҳое, ки дар фаъолияти соҳибкорӣ истифода шуда, арзиши хеле калон доранд, мебошанд, ки ин дар навбати худ чунин проблемаро ба монанди баҳодиҳии объективии онҳо ба вуҷуд меорад.

Истифодаи самараноки ҳуқуқҳои мустасноӣ, чораҳои хеле ҳам муайян ва қатъиро талаб менамояд. Ин бо кушиши Чумҳурии Тоҷикистон ҷиҳати ҳамкорӣ намудан дар соҳаи баррасишаванда бо дигар мамлакатҳо дар доираи Созмони умумиҷаҳонии савдо (СУС) боис гаштааст. Бинобар ин, ислоҳоти бозории дар Чумҳурии Тоҷикистон баамаломадаистода, ки ба масъалаҳои танзими ҳуқуқии ҳуқуқҳои мустасноӣ дахолат менамоянд, хусусияти махсусан муҳимро доро мегарданд ва муносибатҳои ғайристандартиро дар асоси омӯзиши таҷрибаи ҷаҳонӣ талаб менамояд.

Дар баробари ин, бояд қайд кард, ки дар ҳуҷҷатҳои гуногуни байналмилалӣ, дар доктринаи ҳуқуқӣ, инчунин дар асарҳои муаллифони алоҳида муносибатҳои гуногун ҳам ба моҳияти худи мафҳуми ҳуқуқҳои мустасноӣ ва ҳам ба мақоми ҳуқуқии онҳо дарҷ гардидаанд.

Дар давраи ҳозира, дар шароитие, ки Чумҳурии Тоҷикистон бештар иштирокчии фаъоли бозори ҷаҳонӣ мегардад, инчунин рушди босуръати муносибатҳои савдоии байнидавлатӣ ва якхелакунии меъёрҳои ҳуқуқии онҳоро батанзимдароваранда, талаботи объективӣ ба тадқиқоти маҷмӯии (комплексии) ҳуқуқҳои мустасноӣ, аз он ҷумла онҳое, ки аз рӯи шартномаи консессияи тиҷоратӣ пешниҳод карда мешаванд, ба миён меорад.

Бинобар ин, тадқиқи проблемаҳои дар боло зикргардида мавзӯи баррасишавандаро ба дараҷаи самти мустақили илмӣ мебарорад, ки коркарди муқаррароти муайяни назариявиро талаб намуда, ҷавобгӯи талаботи муомилоти имрӯзаи граждани бошанд, ки дар мадди аввал бояд озодии иқтисодӣ ва соҳибкории иштирокчиёни он ва бартарӣ доштани асосҳои тиҷоратӣ дар байни онҳо гузошта шаванд.

Қайд кардан зарур аст, ки истифодаи маҷмӯи ҳуқуқҳои мустасноӣ бо мақсадҳои соҳибкорӣ, бо кӯмаки шартномаи консессияи тиҷоратӣ амалӣ карда мешавад.

Бинобар сабаби оне, ки институти мазкури ҳуқуқи граждани барои қонунгузории Чумҳурии Тоҷикистон нав мебошад ва истифодаи маҷмӯи ҳуқуқҳои мустасноиро бо мақсадҳои соҳибкорӣ пешбинӣ менамояд, ба мубрам будани омӯзиши он барои илми ҳуқуқи граждании Тоҷикистон асос шудааст.

Ба шумораи зиёди тадқиқотҳои ба масъалаҳои шартномаи консессияи тиҷоратӣ бахшидашуда нигоҳ накарда, проблемаҳои маҷмӯи ҳуқуқҳои мустасноӣ аз рӯи шартномаи мазкур ба қадри кофӣ тадқиқ нашудаанд. Ҳамчунин дар сатҳи тадқиқотҳои комплексӣ

(маҷмӯй) ба пробемаҳои тиҷоратикунӣ ва истифодаи соҳибкории маҷмӯи ҳуқуқҳои мустаснӣ аз рӯи шартномаи консессияи тиҷоратӣ диққати зарурӣ дода нашудааст. Вобаста аз ин, муаллифи тадқиқот ҳисоб кард, ки баҳо додан ба нуқтаҳои назари дар адабиёт буда оид ба масъалаҳои маҷмӯи ҳуқуқҳои мустасноие, ки аз рӯи шартномаи мазкур пешниҳод карда мешаванд, аҳамияти он саривақтӣ ва зарур мебошад.

Дар қонунгузории граждании Чумҳурии Тоҷикистон дар таҳти шартномаи консессияи тиҷоратӣ шартномае фаҳмида мешавад, ки тибқи он як тараф (дорандаи ҳуқуқ) бояд ба тарафи дигар (истифодабаранда) бо пардохти подошпулӣ барои муҳлати муайян ё бидуни зикри муҳлат барои фаъолияти тиҷоратии истифодабаранда маҷмӯи ҳуқуқҳои мустаснӣ барои истифода таллуқдошта, аз ҷумла ҳуқуқи номи фирмавӣ ва (ё) аломати тиҷоратии дорандаи ҳуқуқ, ба иттилооти ҳифзшавандаи тиҷоратӣ, инчунин ба дигар объектҳои ҳуқуқи мустасноии дар шартнома пешбинишуда — тамғаи мол, тамғаи хизматрасонӣ ва ғайраро диҳад (қ.1 м.958 КГ ЧТ).

Шартномаи мазкур танҳо дар соҳаи соҳибкорӣ истифода мешавад [17].

Аз мафҳуми дар боло зикргардидаи консессияи тиҷоратӣ дида мешавад, ки яке аз объектҳои ҳуқуқи мустасноии тибқи ин шартнома додашаванда аломати тиҷоратӣ мебошад.

Дар қонунгузории граждании Чумҳурии Тоҷикистон аломати тиҷоратӣ асосан дар моддаҳое, ки ба консессияи тиҷоратӣ бахшида шудаанд, дида мешаванд. Онҳо дар шартномаи мазкур аҳамияти махсус доранд. Ин бо он алоқаманд аст, ки дар айни замон мафҳуми «аломати тиҷоратӣ» дар конунгузории Чумҳурии Тоҷикистон муайян карда нашудааст, гарчанде ки мувофиқи диспозитсияи м. 958 Кодекси граждании Чумҳурии Тоҷикистон ба сифати объекти ҳуқуқи мустаснӣ эътироф шудааст. Чунин номуайянии қонунгузорӣ дар ин масъала баъзе муҳаққиқонро ба хулосаи аз ҳад қатъӣ меорад. Масалан, Г.Н. Черничкина менависад: «Ҳамин тавр, истифодаи ... истилоҳи «аломати тиҷоратӣ» барои муайян кардани яке аз ҳуқуқҳои мустаснӣ ба натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ, ки тибқи шартномаи консессияи тиҷоратӣ дода мешавад, комилан дуруст нест, зеро ибораи «аломати тиҷоратӣ» мафҳуми стандартиро дар соҳаи ҳуқуқ ба натиҷаҳои фаъолияти зеҳнӣ ифода намекунад ва моҳиятан маънои муайяни ҳуқуқӣ надорад» [23].

Ба муайян намудани табиати ҳуқуқии аломати тиҷоратӣ дар адабиёти ҳуқуқӣ диққати ҷиддӣ дода мешавад.

Дар бораи мафҳуми аломати тиҷоратӣ дар байни олимон андешаи ягона вуҷуд надорад. Аз ҷониби олимон дар таҳти аломати тиҷоратӣ «рамзҳои ба ҳама маълум, нишонҳое, ки шахси ҳуқуқӣ дар муносибатҳои бозорӣ мунтазам истифода мебарад» [5], «дар ... номи фирмавии ширкати хориҷӣ бақайдгирифтанашуда» [12], «аз ҷониби соҳибкор истифода намудани номи маълуми ба қайд гирифтанашуда» [14] фаҳмида мешавад. Дар чунин маънидодкунӣ нишонаҳои ҳатмии аломати тиҷоратӣ донисташавандагӣ, набудани бақайдгирӣ ва бинобар ин, бидуни бақайдгирӣ таъмини ҳифзи ҳуқуқӣ мебошанд.

Муҳимияти аломати тиҷоратиро дар шартномаи баррасишаванда муайян карда, инҳоро қайд кардан зарур аст.

Ҳуқуқи мустаснӣ ба аломати тиҷоратӣ ба унсурҳои ҳатмӣ мансуб аст ва бояд ба шартномаи консессияи тиҷоратӣ дар он ҳолате дохил карда шавад, ки агар аломати тиҷоратӣ вазифаҳои фардикунонии дорандаи ҳуқуқ ё мол (хизматрасонӣ, кор)-и ӯро иҷро кунад [11]. Ҳуқуқ ба аломати тиҷоратӣ ба унсурҳои факултативии маҷмӯи ҳуқуқҳои мустаснӣ дар он вақте мансуб аст, ки агар аломати тиҷоратӣ вазифаҳои фардикунонии маҷмӯи (комплекси) амволии дорандаи ҳуқуқро, ки аз ҷониби ӯ барои амалӣ намудани фаъолияти соҳибкорӣ истифода мешавад, иҷро намояд [13].

Набудани бақайдгирии давлатии аломати тиҷоратӣ онро универсалӣ месозад, яъне он метавонад дар ҳолатҳои муайян ҳам нақши номи фирмавӣ ва ҳам нақши тамғаи молиро иҷро кунад.

Гарчанде ки дар дар илми ҳуқуқи граждани таърифҳои зиёди аломатии тиҷоратӣ мавҷуданд, аммо то ҳол равиши якхела таҳия карда нашудааст.

Масалан, Е.А. Суханов қайд мекунад, ки «аломати тиҷоратӣ – ин номи ба қайд гирифтанашуда, вале маъруфи соҳибкор ё натиҷаи фаъолияти ӯ мебошад, ки маҳз бо сабаби ба ҳама маълум будани он бидуни қайди махсус ҳифз карда мешавад (моддаи 6-bis Конвенсияи Париж оид ба ҳифзи моликияти саноатӣ), масалан, «Мерседес» ё «Кока-кола»»[4]. А.А. Иванов ба ин ҳамчунин онро илова мекунад, ки «аломати тиҷоратӣ – чунин номи тиҷоратие мебошад, ки бо номи фирмавии шахси ҳуқуқӣ ё номи соҳибкори инфиродӣ мувофиқат намекунад, ин тиҷорати пешбар мебошад» [3]. Ба андешаи Л. Трахтенгертс «аломати тиҷоратӣ», ки аз ҷониби соҳибкор истифода мешавад, номи маъруфи ба қайд гирифтанашуда мебошад» [12].

Баъзе муҳаққиқон дар таҳти аломати тиҷоратӣ воситаи фардикунонии корхонаро баррасӣ мекунанд. Масалан, В.В. Голофаев қайд мекунад, ки «субъектҳои соҳибкорӣ, аз ҷумла ҳам шахсони воқеӣ ва ҳам ҳуқуқӣ, аксар вақт ҳангоми амалӣ намудани фаъолияти худ аломатҳои махсуси шифоҳиро интихоб мекунанд, ки ба мақсади фардикунонии иловагии молу мулки ба онҳо тааллуқдошта (корхона, мағоза ва ғ.) ва ё худи субъект – дорандаи ҳуқуқ хизмат мекунанд. Тибқи истилоҳоти муосир ин аломатҳои шифоҳиро бояд аломатҳои тиҷоратӣ номид, ки дар қатори номҳои фирмавӣ, тамғаҳои молӣ (тамғаҳои хизматрасонӣ) ба сифати воситаҳои мустақили фардикунонӣ вуҷуд доранд” [2]. Ба андешаи В.Старженетский, «аломати тиҷоратӣ – номи корхонаи тиҷоратӣ мебошад, ки ба шахси ҳуқуқӣ ё воқеӣ тааллуқ дорад. Он ба мақсадҳои фардикунонии корхона ҳамчун объекти ҳуқуқҳои шаҳрвандӣ хизмат мекунад» [20]. Т. Клочун қайд мекунад, ки «аломати тиҷоратӣ – ин воситаи ба қайд гирифтанашудаи дорои аломатҳои фарқкунандаи фардикунонии корхона (ба сифати комплекси амволӣ) дар намуди аломати шифоҳӣ мебошад, ки метавонад унсурҳои хусусияти тасвириро дар бар гирифта, ҳуқуқҳи мустасноӣ ба он бинобар истифодаи воқеӣ дар лавҳаҳо, бланкаҳо, ҳисобномаҳо, дигар ҳуҷҷатҳо, эълонҳо, таблиғот, молҳо, бастабандии онҳо, инчунин маълум будан дар ҳудуди муайян ба вучуд меоянд»[9; 10].

Аз ҷониби баъзе мутахассисон аломати тиҷоратӣ на танҳо ҳамчун воситаи фардикунонии корхона, балки ҳамчун як категорияи васеътар қабул карда мешавад. Д.А. Шишкин дар таҳти аломати тиҷоратӣ «воситаи шифоҳӣ ё дар дигар шакли объективӣ ифодаёфтаи фардикунонии фаъолияти соҳибкориро мефаҳмад, ки бояд ба қайд гирифта нашавад ва дар ҳолати маъруф гардидани аломат дар доираи ҳудуди муайян бо ҳуқуқи мустасноӣ ҳифз карда мешавад» [24], вобаста ба ин аломати тиҷориро метавон барои муайян кардани субъекти фаъолияти соҳибкорӣ (масалан, ба сифати логотипи ширкат, ки ҳамчун тамғаи молӣ ба қайд гирифта нашудааст), барои эҷоди услуби хоси биноҳои савдо (дар тарҳрезии берунӣ ва дохилии биноҳо, дар либоси махсуси кормандон, нишони сарисинагии онҳо ва ғайра) низ истифода бурд [25]. С.А. Бобков аломати тиҷоратиро ҳамчун «тамғае (аломатҳои якҷоя, графикӣ ё шифоҳие) баррасӣ менамояд, ки субъекти фаъолияти соҳибкорӣ (тиҷорат) бо мақсади фардикунонии худ, тиҷорати худ, инчунин маҳсулоти (хизматрасонӣ, корҳои) истеҳсолшаванда (расонидашаванда, иҷрошаванда)–и ӯ истифода бурда, зимнан ҳамчун номи фирмавӣ, тамғаи молӣ (тамғаи хизматрасонӣ) ба қайд гирифта нашудааст» [1]. А.К. Шулга менависад, ки «аломатии тиҷоратӣ – ин ҳама гуна аломатест, ки фаъолияти соҳибкории шахси ҳуқуқӣ ё соҳибкори инфиродиро фардикунонида, таҳти реҷаи ҳуқуқии дигар воситаҳои фардикунонӣ қарор намегирад» [26].

Аз нуқтаҳои назари дар боло зикргардида метавон ба хулосае омад, ки дар илми ҳуқуқшиносӣ се мавқеъ вобаста ба аломати тиҷоратӣ мавҷуд аст. Якумини онҳо аломати тиҷоратиро ҳамчун номи ба қайд гирифтанашудаи ҷамъиятӣ баррасӣ менамояд. Дуюминашон аломати тиҷоратиро дар намуди воситаи фардикунонии корхона ҳамчун

намуди комплекси амволӣ таҳлил менамояд. Сеюмин аломати тиҷоратиро дар намуди фардикунонии маҳсулот муайян мекунад.

То имрӯз тафсири мафҳуми «аломати тиҷоратӣ» бидуни таърифи қонунии он сурат мегирад.

Оид ба аломати тиҷоратӣ ҳамчун институти алоҳидаи ҳуқуқӣ, бояд қайд кард, ки институти мазкури ҳуқуқи граждани рушди қонунгузории худро дар чунин мамлакатҳои ИДМ, ба монанди Федератсияи Россия аз 1 январи соли 2008 бо қабули қисми чоруми Кодекси граждании Федератсияи Россия худро пайдо кард. Вобаста ба ин, дар адабиёти ҳуқуқӣ қайд карда мешавад, ки «ба он нигоҳ накарда, ки истифодаи воситаи нави фардӣкунонӣ имкониятҳои калон дорад, қонунгузор бо мақсади танзими вазъи ҳуқуқии аломатҳои тиҷоратӣ танҳо бо якчанд моддаҳои Кодекси граждани маҳдуд шудааст, ки аз ҷиҳати назариявӣ бояд бо амалияи ҳуқуқтатбиққунӣ пурра карда шавад» [8].

С.В. Нагаев нисбати аломатҳои тиҷоратӣ қайд мекунад, ки «дар сатҳи байналмилалӣ ба сифати воситаи фардикунонӣ аломати тиҷоратӣ ҳанӯз соли 1967 дар Конвенсияе, ки Созмони умумиҷаҳонии моликияти зеҳнӣ (СУМЗ) таъсис дода буд, пайдо шуда буд. Аломати тиҷоратӣ дар қонунгузории Россия сабти дахлдорашро ҳатто баъди мавриди амал қарор додани қисми навбатии Кодекси граждании Федератсияи Россия низ пайдо накардааст. Сарфи назар аз хоҳиши возеҳи ҳалли ниҳоии масъалаҳои баҳсбарангези вазъи ҳуқуқии аломати тиҷоратӣ, қонунгузори Россия танҳо аз зикри мавҷудияти аломати тиҷоратӣ ҳамчун воситаи фардикунонӣ дар қисми дуюми Кодекс берун нарафта, танҳо бо чор модда дар қисми чорум маҳдуд шудааст. Моддаҳои мазкур ба тасвири умумии аломати тиҷоратӣ, амали он дар вақт, фазо ва доираи шахсон, инчунин муқоисаи умумӣ бо чунин воситаҳои фардикунонӣ ба монанди номи фирмавӣ ва тамғаи молӣ бахшида шудаанд. Зимнан нисбати аломати тиҷоратӣ моҳиятан танҳо як талабот пешниҳод карда мешавад - он набояд бо номи фирмавӣ мувофиқат кунад. На танҳо дар Кодекси граждании Федератсияи Россия таърифи аломати тиҷоратӣ мавҷуд нест - мо онро дар ҳеҷ яке аз ... шартномаҳо ва конвенсияҳои байналмилалӣ намеёбем ... » [15].

Вобаста ба меъёри ба Кодекси граждании Федератсияи Россия ворид карда шуда, дар ҷомеа фаҳмиши аломати тиҷоратӣ ҳамчун воситаи фардикунонӣ ташаккул ёфтааст, ки барои фардикунонии корхона пешбинӣ шудааст. Ба ақидаи Н. Фролова «аломати тиҷоратӣ воситаи фардикунонии корхонаҳои саноатӣ, тиҷоратӣ ва дигар корхонаҳоро ифода менамояд» [22]. В. Юрга аломати тиҷоратиро чунин ифода мекунад: «Аломати тиҷоратӣ – ин аломатест, ки номи фирмавӣ набуда, набояд ба ҳуҷҷатҳои таъсисию феҳристи ягонаи давлатии шахсони ҳуқуқӣ дохил карда шавад ва ба шахсони ҳуқуқие, ки фаъолияти соҳибкориро амалӣ менамоянд, инчунин ба соҳибкорони инфиродӣ барои фардикунонии корхонаҳои саноатӣ, тиҷоратӣ ё дигар корхонаҳои ба онҳо тааллуқдошта, тааллуқ дорад» [27]. А.А. Тюлкин дар таҳти аломати тиҷоратӣ дар назар дорад «аломате, ки дар худуди муайяншуда маъруф шуда, модели ташкили фаъолияти соҳибкориро фардӣ мекунонад, ки ба комплекси амволии мукарраршуда, аз он ҷумла худи комплекси амволӣ асос ёфтааст, дар ҳолате ки агар он натиҷаи тайёри фаъолияти соҳибкорӣ ва объекте бошад, ки бояд бегона карда шавад ё барои истифода дода шавад» [21]. Г. Соколова аломати тиҷоратиро ҳамчун тамғае муайян мекунад, ки имкон медиҳад як корхона аз корхонаи дигар фарқ карда шавад [19]. А. Рабетс дар таҳти аломати тиҷоратӣ дар назар дорад «аломатеро, ки дорандаи ҳуқуқ барои фардикунонии корхонаи тиҷоратӣ, саноатӣ ё дигар корхона истифода бурда, бе қайди махсус ҳифз карда мешавад» [18]. О.В. Петренко дар таҳти аломати тиҷоратӣ «рамзеро, ки субъекти фаъолияти соҳибкорӣ бо мақсади фардикунонии корхонаи худ ҳамчун комплекси амволӣ истифода мебарад, ки бинобар маъруф буданаш дар ҳудуди муқарраргардида бақайдгириро дар феҳристи махсус талаб намекунад ва бояд ҳифзи ҳуқуқӣ дошта бошад», мефаҳмад [16].

Маълум аст, ки аломати тиҷоратӣ ба гурӯҳи воситаҳои фардикунонии иштирокчиёни муомилоти граждани, хизматрасониҳо, корҳо ё молхо дохил мешавад. Номи фирмавӣ, тамғаҳои хизматрасонӣ ва тамғаҳои молӣ, номи маҳалли истеҳсоли мол ва нишондоди истеҳсолӣ дар Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон ба сифати воситаҳои фардикунонии иштирокчиёни аҳдҳои граждани, молҳо, корҳо ва хизматрасонӣ номбар шудаанд (банди 2 моддаи 1126 Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон). Чӣ тавре ки дида мешавад, бо меъёри мазкур аломати тиҷоратӣ ба сифати воситаи фардикунонии иштирокчиёни аҳдҳои граждани, корҳо, хизматрасониҳо ё молҳо эътироф карда нашудааст. Гарчанде ки мутобиқи банди 3 моддаи мазкур аломати тиҷоратиро низ ба объектҳои ҳуқуқи моликияти зеҳнӣ мансуб донистан мумкин аст, ба ҳар ҳол ба андешаи мо, аломати тиҷоратӣ бояд ба банди 2 моддаи мазкур, ҳамчун мансуб ба воситаҳои фардикунонии иштирокчиёни аҳдҳои граждани, корҳо, хизматрасониҳо ё молҳо дохил карда шавад. Бинобар ин, таклиф карда мешавад, ки ба банди 2 моддаи 1126 Кодекси граждании Чумҳурии Тоҷикистон ҳамчунин аломати тиҷоратӣ ворид карда шавад.

Ба андешаи мо, аломати тиҷоратӣ номи бо ҳарф навишташуда, шифоҳии ба қайд гирифтанашуда мебошад, ки аз ҷониби субъектҳои хоҷагидор дар фаъолияти соҳибкорӣ ё дигар фаъолияти иқтисодии худ истифода бурда шуда, бе қайди махсус бинобар ба ҳама маълум буданаш ҳифз карда мешавад.

АДАБИЁТ

1. Бобков С.А. Коммерческое обозначение как объект исключительных прав // Журнал рос.права. 2004. № 1. С.139.
2. Голофаев В.В. Фирменное наименование коммерческих организаций: дис. ... канд. юрид. наук. Екатеринбург, 1999. С.92.
3. Гражданское право. Т. 2: учебник / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М.: Проспект, 2001. С.632-633 (автор соответствующей главы – А.А. Иванов).
4. Гражданское право: учебник. В 2 т. Том 2, полутом 1 / отв. ред. Е.А. Суханов. 2-е изд., перераб. и доп. М., 2000. С.625 (автор соответствующей главы – Е.А. Суханов).
5. Гуев А.Н. Гражданское право: учебник. В 3 т. Т.2. М.: ИНФРА-М, 2003. С.381.
6. Единый государственный реестр нормативных правовых актов Республики Таджикистан. Официальное издание. Информационно-правовой журнал. 2014. № 6 (73) ч.1. С.149-174.
7. Единый государственный реестр нормативных правовых актов Республики Таджикистан. Официальное издание. Информационно-правовой журнал. 2018. № 2 (117) ч.1. С.187-204.
8. Кандауров А.И. Коммерческое обозначение: новеллы права и правоприменения // Социально-экономические явления и процессы. 2010. № 2 (018). С.113.
9. Клочун Т.Г. Исключительное право на коммерческое обозначение в Российской Федерации: автореф. дис. … канд. юрид. наук. М., 2007. С.9.
10. Клочун Т.Г. Проблемы правового регулирования отношений, объектом которых выступают коммерческие обозначения // Хоз-во и право. 2007. № 4. С.65-74.
11. Козина Е.А. Гражданско-правовое регулирование предоставления комплекса исключительных прав по договору франчайзинга: дис...канд. юрид. наук. М., 2005. С.107-108.
12. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй (постатейный) / авт. комментарий Л.А. Трахтенгерц; отв. ред. О.Н. Садиков. М., 1996. С.618.
13. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации части второй (постатейный) / под ред. О.Н. Садикова. М., 1998. С.618.
14. Коммерческое право: учебное пособие / под ред. М.М. Рассолова. М.: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2001. С.236.

15. Нагаев С.В. Понятие коммерческого обозначения // Бизнес в законе. 2011. № 1. С.105.
16. Петренко О.В. Особенности возникновения исключительного права на коммерческое обозначение // Безопасность бизнеса. 2011. № 3. С.33-35.
17. Предпринимательское право: учебник / под ред. Е.П. Губина, П.Г. Лахно. М.: Юристъ, 2003. С.382.
18. Рабец А. Правовая охрана коммерческих обозначений: новеллы законодательства // Право и экономика. 2007. № 6. С.66-72.
19. Соколова Г. Коммерческое обозначение: защита от конкурентов // Предприниматель без образования юрид. лица. ПБОЮЛ. 2009. № 1.
20. Старженецкий В. Защита коммерческих обозначений в арбитражных судах Российской Федерации // Интеллектуальная собственность. Промышленная собственность. 2002. № 11. С.61-62.
21. Тюлькин А.А. Содержание объекта, индивидуализируемого коммерческим обозначением // Вестник Пермского университета. Юридические науки. 2014. № 1(23). С.231.
22. Фролова Н. Пределы действия исключительных прав на коммерческое обозначение // Интеллектуальная собственность. Промышленная собственность. 2012. № 8. С.21-30.
23. Черничкина Г.Н. О предмете договора коммерческой концессии // Современное право. 2003. № 8. URL:http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=CJI;n=4649 (дата обращения: 17.10.2022).
24. Шишкин Д.А. Гражданско-правовые формы использования фирменных наименований и коммерческих обозначений: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Ростов н/Д., 2010. С.12.
25. Шишкин Д.А. Соотношение фирменного наименования и коммерческого обозначения // Рос.юстиция. 2008. № 6. С.8.
26. Шульга А.К. Проблемы соотношения товарного знака и коммерческого обозначения // Общество и право. 2008. № 3. С.131.
27. Юрга В. Коммерческое обозначение: проблемы правового регулирования // Хозяйство и право. 2010. № 9. С.42-49.

УДК 32 (575.3)

Қурбонова З.М.

РОҲҲО ВА УСУЛҲОИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ МАРЗИИ ТОҶИКИСТОН

Омӯзиши ҳолатҳои низоӣ, баҳсу муноқишаҳои гуногун дар ҷаҳони муосир аз миёнаҳои асри XX оғоз меёбад. Паҳнои донишҳое, ки бисёре аз олимон ва таҷрибаомӯзони ҷаҳон ба даст овардаанд, асосҳои гносеологии назарияи сулҳ ва низоъро ташкил медиҳанд, ки дар бораи кори амалдорони сулҳ ва онҳое, ки имрӯз дар соҳаи ҳалли низоъ кор мекунанд, маълумоти асосӣ медиҳад. Барои фаҳмидани хусусияти ҳолатҳои муноқишавӣ ва низоҳо, омӯзиши заминаи мустаҳками донишҳои назариявӣ дар бораи сабабҳо, оқибатҳо ва усулҳои табдилдиҳӣ ва ҳалли низоҳо зарур аст. Муноқиша як унсури маъмул дар ҷомеаи муосир аст. Эҳтимол дорад, ки вазъияти низоъ дар ҳар лаҳза ва дар ҳар ҷомеа сар зада, баъдан ба низоъ табдил ёбад.

Вожаҳои калидӣ: баҳсу муноқишаҳои гуногун, ҳолатҳои низоӣ, вазъияти низоъ, ҳалли низоъ.

Курбонова З.М.

ПУТИ И МЕТОДЫ РЕШЕНИЯ ПОГРАНИЧНЫХ ПРОБЛЕМ ТАДЖИКИСТАНА

Изучение конфликтогенных ситуаций, различных споров и конфликтов в современном мире восходит к середине 20-го века. Широта знаний, полученных многими учеными и практиками мира, формирует эпистемологические основы теории мира и конфликта, которая дает основную информацию о работе практиков мира и тех, кто работает в области разрешения конфликтов сегодня. Для того, чтобы понять специфику конфликтогенных ситуаций и конфликтов, необходимо изучить прочную основу теоретических знаний о причинах, последствиях и методах трансформации и урегулирования конфликтов. Конфликт является распространенным элементом в современном обществе. Существует вероятность того, что конфликтная ситуация может вспыхнуть в любое время и в любом обществе, а затем перерасти в конфликт.

Ключевые слова: различные споры и конфликты, конфликтные ситуации, конфликтное положение, разрешение конфликта.

Kurbonova Z.M.

WAYS AND METHODS OF SOLVING BORDER ISSUES OF TAJIKISTAN

The study of conflict situations, various disputes and conflicts in the modern world dates back to the middle of the 20th century. The breadth of knowledge gained by many scientists and practitioners of the world forms the epistemological foundations of peace and conflict theory, which provides basic information about the work of peace practitioners and those working in the field of conflict resolution today. In order to understand the specifics of conflict situations and conflicts, it is necessary to study a solid foundation of theoretical knowledge about the causes, consequences and methods of transformation and conflict resolution. Conflict is a common element in modern society. There is a possibility that a conflict situation can break out at any time and in any society, and then escalate into a conflict.

Key words: various disputes and conflicts, conflict situations, conflict resolution.

Моҳияти ҳолатҳои муноқишавӣ ва низоҳоро аз рӯи он фаҳмидан мумкин аст, ки мушкилот чӣ гуна муайян ва ташаккул меёбанд. Умуман, ҳам инҳо ва ҳам дигарон байни тарафҳои даргир ихтилофи назар ва манфиатҳо мебошанд. Хар як вазъият ва низоъ хусусиятхои худро дорад, сифатхои онхо гуногунанд.

Дурнамои нави ҳалли низоъ аз “утопия” дур аст. Воқеияти сиёсӣ ин аст, ки агар ин ниёзҳои умумибашарӣ қонеъ карда нашаванд, ҳеҷ низом устувор буда наметавонад. Сиёсати мачбуркунӣ нест, ки вокеияти сиёсиро ба вуҷуд меоварад; балки майлу хоҳиши шаҳсони алоҳида ва гурӯҳҳои шахсият ба худшиносӣ [2].

Масъалаи сарҳад дар раванди таъсиси давлатдорӣ ва таъмини амният нақши муҳим дорад. Ин мушкилот махсусан пас аз пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ дар харитаи сиёсии ҷаҳон 15 давлати соҳибистиқлол пайдо шуданд, ки сарҳади дақиқи давлатӣ надоштанд. Саволхои содиркардаи ИШ-ро ба назар гирифта, қайд кардан лозим аст, ки дар назди ҳамаи давлатҳои нав ба нави мустақил вазифаи муайян кардани сархадҳои байнидавлатӣ меистод. Аз ин лиҳоз, ин мушкилот дар минтақаи Осиёи Марказӣ шадидан ба миён омад, ки дар он ҷо бо пайдоиши давлатдорӣ ҳам низоҳои байни миллатҳо ва ҳам баҳсу даъвоҳои сарҳадӣ сар зада, вазъиятҳои низоӣ ба вуқӯъ мепайвандад, ки авҷ гирифт ва ба задухӯрдҳои мусаллаҳона табдил ёфт. Дар раванди аз нав кашидани харитаи сиёсии ҷаҳон ва аз нав тақсим кардани гегемонияи қудрат дар арсаи сиёсии ҷаҳонӣ даъвоҳои территориявӣ ва ҳал нашудани онҳо метавонад боиси омилҳои ҷиддии нооромкунандаи таъмини амният гардад.

Бинобар ин, ин ба давлатҳои алоҳида, минтақаҳо ва ба тамоми ҷамъияти ҷаҳон низ дахл дорад.

Демаркатсияи сарҳади расмӣ ва нобино аз ҷониби Иттиҳоди Шӯравӣ дар давраи тақсимоти миллӣ-ҳудудии давлатҳои Осиёи Марказӣ ҷорӣ карда шуд, ки сабаби асосии тезутунд шудани баҳсу даъвоҳои ҳудудию этникӣ, вазъиятҳои низоӣ ва муноқишаҳо дар минтақаи Осиёи Марказӣ мебошад, ки маркази он водии Фарғона мебошад [4].

Дар навбати худ, ҳалли баҳсҳои марбут ба ҳамкориҳои обу энержӣ бо кишварҳои ҳамсояи минтақа ҳам барои ҳар як кишвари алоҳида ва ҳам барои минтақа муҳим ва зарур аст. Бояд гуфт, ки аз нуқтаи назари сиёсат, иқтисод ва амният ҳалли ин вазъияти низоъӣ бо масъалаҳои ҳалли ихтилофи даъвоҳои этно-ҳудудӣ ва баҳсҳои байни ҳамсояҳо зич алоқаманд аст. Аз ин лиҳоз, сарони давлатҳо ва ҳукуматҳои кишварҳои минтақаи Осиёи Марказӣ мувaззаф шудаанд, ки барои ҳалли ин мушкилот, ки стратегияи тавозуни оби рӯдхонаҳо ва обанборҳои фаромарзиро пешбинӣ мекунад, ҳадафу мавқеъҳои муштарак таҳия кунанд.

Масъалаи сарҳад яке аз ҷанбаҳои ҳассоси сиёсати хориҷӣ ва дохилии ҳар як давлат аст. Мухолифони мақомот дар кишварҳое, ки мушкилоти марзиро ҳаллу фасл мекунанд, маҳз бо дарки нерӯи эҳсосии ин омил дар саросари ҷаҳон тактикаи худро месозанд [3].

«Бо истиқлоли давлатӣ ёфтани Тоҷикистон ва Қирғизистон, аз соли 1991 баҳси сарҳадӣ низ ба марҳилаи комилан нави худ ворид шуд. Акнун ду ҷониб ҳамчун кишварҳои мустақил бояд хатти сарҳадии худро ҳамчун сарҳади миёни ду давлати мустақил муайян ва эътироф мекарданд. Ду кишвар истиқлол ва ягонагии ҳудудии ҳамдигарро ба таври расмӣ эътироф намуда, шартномаи дӯстӣ ва даҳҳо санадҳои дигари дӯстиву ҳамкорӣ ба имзо расониданд. Аммо ҳам ихтилофи амалӣ ва ҳам баҳси ҳуҷҷатҳо байни ду ҷониб дар марҳилаи нав низ идома ёфта, ҷиддитару печидатар шуд.

Дар ин марҳила низ Тоҷикистон дар гуфтугӯҳои марзӣ ҳуҷҷатҳои соли 1924-1927 ва соли 1932-ро ҳамчун асоси муайянкунандаи сарҳадҳои давлатӣ ба роҳбари гирифт ва мегирад. Аммо ҷониби Қирғизистон як силсила ҳуҷҷатҳои давраи истиқлолро низ ба «ҳуҷҷатҳои такягоҳӣ»-и худ афзудааст, ки масъаларо боз ҳам мураккабтар мекунанд.

Муҳимтарини онҳо санадҳое чун «Созишнома дар бораи таъсиси Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил» аз 8 декабри соли 1991, «Аҳднома дар бораи асосҳои муносибатҳои байнидавлатӣ миёни Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Қирғизистон» аз 12 июли соли 1996 (ш.Душанбе), Оинномаи ИДМ, Эъломияи Алмаато аз 21 декабри соли 1991, Эъломияи Москва аз 15 апрели соли 1994 ва ғ. мебошанд. Ин ҳуҷҷатҳо дар ҳақиқат санадҳои усулӣ ва муҳимми муайянкунандаи муносибати байни ду кишвар ва кишварҳои узви ИДМ ба ҳисоб мераванд, аммо ҳамчун ҳуҷҷати муайянкунандаи сарҳади давлатӣ асос қарор додани онҳо бисёр баҳсбарангез ва номумкин аст» [1].

Баъзе тавсияҳо оид ба коҳиш ва пешгирии низоъ дар Осиёи Марказӣ:

1. Ба таъхир андохтани бақайдгирии ҳуқуқии марзҳо ва ҳалли ин мушкил равобити байни ҷамоатҳоро боз ҳам тезу тунд мегардонад ва ҳамчун замина барои ҳодисаҳои хушунатомез ва бетартибиҳои минбаъда дар минтақаҳои наздимарзӣ мемонад;
2. Ба анчом расондани раванди делимитатсия ва демаркатсяи сархадхо дар асоси консенсус ё созиш, чунон ки бо Хитой анчом дода шуд, тезонда шавад. Ҳалли масъалаи бақайдгирии ҳуқуқии сарҳад мушкилотро дар минтақаҳои баҳснок аз байн мебарад, ки боиси кам шудани шумораи низоъҳо дар ҷамоатҳои сарҳадӣ мегардад;
3. Пас аз бақайдгирии ҳуқуқии сарҳадҳо оид ба масъалаи низоми убури сарҳад дар ҷамоатҳои наздисарҳадӣ, аз ҷумла барои муайян намудани реҷаи убури сарҳад бо сарзаминҳои баҳсбарангези Тоҷикистон ба як тавофуқ расиданд. Бо дарназардошти шиддат ва робитаҳои барқароршудаи иҷтимоию иқтисодии

байни љамоатҳо зарурати љорӣ намудани режими ҳаракати озоди одамон, мол ва хизмат ба миён меояд.

4. Зарурати имзо кардани созишномаи нав бо Љумҳурии Қирғизистон ва Љумҳурии Узбекистон бо мақсади мутобиқ намудани фоизи тақсим ва гирифтани об аз дарёҳои Исфара ва Қозу-Баґлон бо назардошти шароити таґйирёфта: афзоиши аҳоли, заминҳои обёришаванда, афзалиятҳои тағйирёфта дар соҳаи кишоварзӣ, инчунин тавлиди муштарак ва таъмини механизмҳои нави истифодаи ҳамоҳангшуда ва истифодаи иншооти обии фаромарзӣ. Инфрасохтори об дар ҷамоатҳои наздисарҳадӣ ба беҳбудии ҷиддӣ ниёз дорад ва сармоягузории бузурги сармояро тақозо мекунад;
5. Беҳтар намудани ҳолати иншоотҳои мављудаи гидротехникӣ ва артерияҳои обӣ, ки бояд ба кам шудани талафот, зиёд шудани ҳаљми об кумак расонанд ва инчунин ба беҳтар намудани масъалаҳои тақсимоти об, баланд бардоштани дақиқ ва шаффофияти тақсимоти об нигаронида шаванд;
6. Имконияти сохтани иншоотҳои нави гидротехникӣ ва каналҳо, ки бояд бори шабакаҳои мављударо, ки хеле куҳна шудаанд, кам кунанд;
7. Аҳолии ноҳияҳои наздисарҳадӣ аз ҷиҳати маънавӣ ва равонӣ оид ба делимитатсия ва демаркатсияи дарпешистодаи сарҳади байни Тоҷикистону Қирғизистон омода карда шавад, то ҳолатҳои муноқишаҳо аз сабаби нафаҳмидани қарорҳои қабулшуда пешгирӣ карда шавад.
8. Дастгирии ташаббусҳои маҳаллӣ, ки ба таҳкими муносибатҳои неки ҳамсоягӣ ва пешгирии низоҳо дар ҷамоатҳои наздимарзӣ, инчунин мусоидат намудан ба гуфтушунидҳои роҳбарияти ҳарду ҷониб барои баррасии фаврӣ ва саривақтӣ ва ҳалли масъалаҳои эҳтимолии боиси ихтилофот нигаронида шудаанд.
9. Татбиқи лоиҳаи оптимизатсияи танзими заҳбурҳои фаромарзӣ дар Осиёи Марказӣ, ки барои паст кардани шиддати минтақавӣ зарур аст, аҳамияти калон дорад.
10. Дар асоси эҳтимоли ками анҷоми НБО-и Роғун дар формати лоиҳаи миллии Тоҷикистон бо маблағгузории байналмилалӣ.
11. Рушди истеҳсоли нерӯи барқ аз ҷониби тамоми кишварҳои Осиёи Марказӣ ҳамчун самти афзалиятноки ҳамкории онҳо [3].

Чунин ба назар мерасад, ки масъалаи аломатгузории марз дар Осиёи Марказӣ, бахусус дар водии Фарғона ба зудӣ ҳал нахоҳад шуд. Гарчанде баъзе пешравихо ба даст оварда шудаанд. Уҳдадориҳои муштараки кишварҳои Осиёи Марказӣ барои ҳифзи сарҳадҳои мавҷудаи замони шӯравӣ ва рад кардани талаботҳои миллатгароӣ бояд саҳми муҳим ба субот дар минтаҷа эътироф шавад. Ҳолати идеалии ҳалли низоъро метавон ном бурд, ки бо ҷамъ овардани тамоми далелҳо ва иддаои тарафҳо хатои асосии бунёдӣ ва муайян кардани тарафи гунаҳкор. Сухан пеш аз хама ба халли чанчоли сархад дахл дорад. Ҳарчанд дар бисёр мавридҳо ҳар яке аз ҷонибҳои баҳсбарангез худро дуруст мешуморад ва далелҳои асосноктаринро ба додгоҳ меоранд. Дар мисоли кишварҳои Осиёи Марказӣ хатогиҳои ИШ, нофаҳмии мардуму қавмҳои ин минтаҷа, «усули табар»-и муайян кардани сарҳади давлатӣ, кашидани курпа ба нафъи як давлат, баъд ба манфиати дигаре, то имрӯз ҳал нагардидани ин масъалаҳо оқибатҳои дахшатовар дорад.

Дар навбати худ, муаллиф барои рафъи вазъиятҳои шадиди низоӣ ва муноқишаҳо дар Осиёи Марказӣ як қатор тавсияҳоро таъкид мекунад, аз ҷумла:

Ба ҳукуматҳои Осиёи Марказӣ:

1. Бас кардани аломатгузории якҷонибаи сарҳад; тамоми људокунӣ бояд ба воситаи комиссияҳои расмии муштарак бо маслиҳати аҳолии маҳаллӣ шаффоф гузаронда шавад.

2. Талаботи раводид ва тартиби убури сарҳадро соддатар карда, консулгариҳо дар шаҳрҳои дахлдори наздимарзӣ ташкил кардан ё дар нуқтаҳои гузаргоҳи сарҳадӣ шуъбаҳои раводид кушодан.
3. Омӯзиши сарҳадбонон оид ба расмиёти сарҳадӣ ва раводид, бар зидди фасоди молӣ дар байни онҳо ва мақомоти гумрук, инчунин бар зидди таъқиби сайёҳон чораҳои сахттар андешида шаванд;
4. Ӯзбекистон бояд бойгонии харитаҳоро дар Тошканд ҳамчун манбаи муштараки кишварҳои вориси Иттиҳоди Шӯравӣ боз кунад ва кишварҳои минтақа бояд Россияро барои дастрасӣ ба манобеъи мушобеҳ дар Маскав ташвиқ кунанд.
5. Ба роҳбарони минтақаҳо барои ҳалли мушкилоти иҷтимоии аҳолии маҳаллӣ дар минтақаҳои баҳсбарангези наздисарҳадӣ озодии бештар дода, аз мақомоти маҳаллӣ даъват кунанд, ки ба созмонҳои ғайридавлатӣ ва гурӯҳҳои ҷамоатӣ барои иштирок дар ҳалли баҳсҳо ва мониторинги сарҳад иҷозат диҳанд;
6. Қатъи ҷудо кардани ақаллиятҳои этникӣ дар минтақаҳои баҳсбарангези сарҳадӣ бинобар муносибати ногувор.
7. Созишномаҳои сарҳадӣ тибқи расмиёти қонунӣ, ки тибқи қонунгузории ҳар як кишвар муқаррар шудааст, тасвиб карда шаванд; таъмини дастрасии мақомоти қонунгузор ва ҷомеа ба иттилооти дахлдор, то созишномаҳои сарҳадӣ мавзӯи муҳокимаи муқаррарии сиёсӣ, аз ҷумла мухолифон бошанд.

Ба нозирони хориҷӣ:

1. САҲА бояд хидматҳои худро ҳамчун миёнарави беғараз дар баҳсҳои сарҳадии минтақавӣ пешниҳод кунад ва барои таълим додани давлатҳо дар бораи принсипҳои умумии ҳалли сарҳад кор кунад; ба сарҳадбонон ва афсарони гумрук таълим пешниҳод мекунад; ва дигар ёрии байналхалкиро дар замин идора кунад; на дахолат кардан ба корҳои дохилии давлатҳо.
2. Дар ҳолатҳое, ки баҳсҳои сарҳадӣ хатари ҷиддии муноқиша доранд, САҲА бояд масъалаи таъсиси миссияҳои назорати сарҳадро баррасӣ кунад.
3. Донорҳо ва ҳукуматҳои байналмилалӣ бояд дастрасии беғаразона ба таҷриба ва омӯзиш дар соҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ ва баҳсҳои сарҳадӣ ба мансабдорони тамоми кишварҳои минтақаро фароҳам оваранд.
4. Лоиҳаҳои байналмилалии ҳамлу нақли фаромарзӣ бояд муқарраротро дар бораи танзими убури сарҳадӣ дар бар гиранд ва корҳо оид ба ҷорӣ намудани тарифҳо ва расмиёти ягонаи убури сарҳадӣ идома дода шаванд;
5. Донорҳои байналмилалӣ бояд лоиҳаҳои минбаъдаи рушд ва бунёди сулҳро, ки сарҳадро на танҳо дар водии Фарғона, балки дар дигар минтақаҳои мураккаби сарҳадӣ фаро мегиранд, ҷустуҷӯ кунанд ва созмонҳои ғайридавлатиро, ки кӯшиши татбиқи барномаҳои алтернативии ҳалли сарҳадро доранд, дастгирӣ кунанд [3].

«Ин аст, ки гарчи Тоҷикистон дар ҳамаи сатҳу марҳилаҳо ҷонибдории худро аз ҳалли мусолиматомези масъала эълон доштааст, аммо дурнамои раванд нишон медиҳад, ки ҳоло давлат ва ҷомеаи мо бояд барои вазъияту буҳронҳои печидатаре омода бошад.

Бо чунин пешбиниву пешомад, дар канори омодагии ҷиддии сиёсию низомию иттилоотӣ, яке аз муҳимтарин заруратҳо огоҳ будани қишрҳои гуногуни ҷомеа аз моҳияти низоъ ва воқеияти мавқеъ ва манфиатҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон дар он аст. Аммо арзёбии пайвастаи фазои иттилоотӣ ва тамоси ҳамешагӣ бо қишрҳои гуногуни ҷомеа нишон медиҳад, ки гарчӣ аксари мардум дорои эҳсоси баланди ватандӯстӣ ва омодаи ҳимоят аз марзи кишвар ҳастанд, аммо дар бораи худи моҳияти низоъ, сабаби пеш омадани чунин ҳолат дар ин қисмати марзҳои байнидавлатӣ ва моҳияти мавқеи Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ин масъала маълумоти чандон дақиқе дар ихтиёр надоранд. Ин ҳолат, яъне камбуди тасаввуру маълумоти дақиқ дар бораи асосу таъриху миқёсу моҳияти ин низоъ, на танҳо

дар байни мардум, балки миёни аҳли зиё, хизматчиёни давлатӣ ва ҳатто кормандони қатории ниҳодҳои қудратӣ низ мушоҳида мешавад» [1].

АДАБИЁТ

1. Абдуллоҳи Раҳнамо. Мавқеи Тоҷикистон ё чаро Ҷумҳурии Тоҷикистон кишвари таҷовузгар нест? С. 2; 39.
2. Агаев Р. ЦВР: проблемы эволюции политических систем // Центральная Азия на рубеже XX–XXI веков: политика, экономика, безопасность. Екатеринбург. Издательство Уральского университета 2017. С. 137-156.
3. Курбонова З.М. Особенности разрешения конфликтов и конликтогенных ситуаций в условиях изменяющегося мира. Душанбе, 2020. С.97-132.
4. Майтдинова Г.М. Этнополитический фактор, как проблема безопасности Центральной Азии// Сб. ЦГИ: Безопасность в Центрально-азиатском регионе: опыт и практика в решении этнополитических конфликтов (матер.III Межд. науч. конференции, Душанбе, 8-10 июля 2004 г.). Душанбе, 2005. С .47.

УДК 93.930

Мақсадов Ҳ.И.

УМАРИ ХАЙЁМ-ҲАЙАТШИНОС ВА РИЁЗИДОНИ БУЗУРГ

Дар мақола сухан дар бораи Умари Хайём- классики оламшумули назми форсу тоҷик, олим, риёзидон, ситорашинос, шоир ва файласуф аст. Эчодиёти ӯ дар таърихи маданияти халқҳои Осиёи Миёна ва Эрон инчунин тамоми инсоният падидаи нодир мебошад. Кафиётҳои ӯ дар соҳаи физика, атематика ва астрономия ба бисёр забонҳои ҷаҳон тарҷума шудаанд ва аҳамияти таърихӣ доранд. Нишон дода шудааст, ки Умари Хайём тақвими офтобиро таҳия кардааст, ки дар он системаи ивазшавии соли кабиса ба тартиб даровардa шудааст. Ин тақвим ба шарафи Султон Ҷалолиддини Маликшоҳ "Ҷалолӣ" ном гирифт.Яке аз муҳимтарин бозёфтҳои ӯ тақвимест, ки нисбат ба тақвими григориан дақиқтар аст. Илова бар ин, Умари Хайём “Тақвими Маликшоҳро” тартиб додааст, ки дар он феҳристи ситораҳои дурахшон дохил мешуданд.

Каидвожаҳо:Хайём,астрономия, математика,тақвим,Навруз.

Максадов Х.И.

УМАР ХАЙЯМ - ВЕЛИКИЙ АСТРОНОМ И МАТЕМАТИК

В статье речь идиёт о Омар Хайяма- всемирно известный классик персидско-таджикской поэзии, учёный, математик, астроном, поэт и философ. Его творчество-удивительное явление в истории культуры народов Средней Азии и Ирана, всего человечества. Его открытия в области физики, атематики, астрономии переведены на многие языки мира и имеют историческое значение. Было показано, что Омар Хайям разработал солнечный календарь, в котором была упорядочена система чередования високосных годов. Этот календарь в честь султана Джалал ад- Дина Малик-шаха был назван «Джалали». Одно из самых значимых его открытий календарь, более точный, чем григорианский. Кроме того,Омар составил «Маликшахские астрологические таблицы», в которые входил каталог ярких звезд.

Ключевые слова:Хайям,астрономия,математика,календарь, Навруз.

Maksadov H.I.

UMAR KHAYYAM - THE GREAT ASTRONOMY AND MATHEMATICS

The article is about Omar Khayyama, the world-famous classic of Persian-Tajik poetry, scientist, mathematician, astronomer, poet and philosopher. His work is an amazing phenomenon in the history of culture of the peoples of Central Asia and Iran, of all mankind. His discoveries in the field of physics, athematics, and astronomy have been translated into many languages of the world and are of historical significance. It has been shown that Omar Khayyam developed a solar calendar in which the leap year alternation system was streamlined. This calendar was named "Jalali" in honor of Sultan Jalal ad-Din Malik Shah. One of his most significant discoveries is a calendar that is more accurate than the Gregorian. In addition, Omar compiled the Malikshah Astrological Tables, which included a catalog of bright stars.

Key words: Khayyam, astronomy, mathematics, calendar, Navruz.

Мақсуд зи ҷумла офариниш моем,
Дар чашми хирад ҷавҳари биниш моем.
Ин доираи ҷаҳон чу ангуштарӣ аст,
Бе ҳеҷ шаке, нақши нигинаш моем.

Ғиёсуддин Абдулфатҳ Умар Ибни Иброҳим Хайёми Нишопурӣ, шоир, файласуф, риёзидон ва ҳайъатшиноси форс-тоҷик ё бо ибораи дигар яке аз бузургтарин инсиклопедисони бузурги форс-тоҷик мебошад. Ӯ яке аз бузургтарин уламои форсу тоҷик буда, дар саросари дунё чун риёзидон,файласуф, нуҷумшинос ва шоир машҳур аст. Умари Хайёми 18-уми майи соли 1048 дар оилаи хаймасоз дар шаҳри Нишопури Эрони имрӯз таввалуд шуда, дар сини 83 солаги, яъне 4-уми декабри соли 1131 ин оламро тарк намудааст.

Умари Хайём дар риштаҳои гуногуни илмҳо китобҳои боарзише навиштааст. Ӯ дар замони худ дорои мақом ва шуҳрате баланд буда, муосирони ва таърихнигорон ҳама вайро ба лақабҳое чун: Ҳаким, Хоҷа, Имом, Файласуф, Ҳуҷҷату-л-ҳақ, Шайху-л-Имом, Аллома, Султону-л-уламо, Малику-л-ҳукамо, Имоми Хуросон ва ғайра сутудаанд .

Вай дар овони 26-солагӣ бо таклифи Ҷалолуддин Маликшоҳи Салҷуқӣ (1055-1092) ва вазири донишманди ӯ Абӯалӣ Ҳасан ибни Алӣ машҳур ба лақаби Низомулмулк ба Исфаҳон рафта ба сохтани расадхона шурӯъ намуд. Мақсад аз ин иқдом ислоҳи солшумории шамсии зардуштӣ буд [7, С.25]. (Ин солшуморӣ дар аҳди Яздигурди сеюм охирин подшоҳи Сосонӣ 16 -июли соли 632 ҷорӣ шуда буд).

Дар тӯли солҳои 1074—1079 олимони ситорашиноси Исфаҳон (Абӯҳотам Музаффари Исфизорӣ,Абдурраҳмони Хозинӣ, Абулаббоси Лукарӣ ва Маймун ибни Начиби Воситӣ) бо сардории Хайём ислоҳу такмилилоти солшумории шамсиро анҷом дода, 25марти ҳамон сол тақвими Ҷалолирро (Таърихи Ҷалолӣ) ҷорӣ намуданд, ки аз солшумории пешинаи яздигурдӣ дақиқтар ва аниқтар буд. Соли 1092 баъди бо тӯҳмат кушта шудани Низомулмулк (1018- 1092) ва фавти Маликшоҳи Салҷуқӣ расадхонаи Исфаҳон баста шуд. [6, С.22].

Умари Хайёмро Султон Маликшоҳ барои сохтан ва идораи расадхона даъват кард. Султон дар дарбори худ беҳтарин ситорашиносони он замонро гирд оварда, ба гуфтаи манобеъ, барои харидани мукаммалтарин таҷҳизот маблағи калон ҷудо карда, дар назди Умари Хайём вазифа гузоштааст, ки тақвими навро таҳия кунад. [5, С.65]..

Шумораи осори илмии Хайём 15 рисоларо дар бар мегирад, ки аз онҳо чортояш ба математика, дутояш ба физика, панҷтояш ба фалсафа ва чортои боқимондааш ба география, астрономия, таърих ва мусиқишиносӣ марбутанд (Чортояш дигараш ҳанӯз ёфт нашудааст). Аз ин рисолаҳо ҳаштоаш ба забони арабӣ ва дутояш ба тоҷикӣ таълиф шудаанд.

Умари Хайём дар ду соҳаи табиатшиносӣ, яъне астрономия ва математика кашфиётҳои нодире кардааст, ки ҳамагон ба ганҷинаи илмии ҷаҳон дохил шудаанд. Ду риштаи бо ҳам алоқаманди таҳқиқоти ситорашиносӣ, яъне тақвимсозӣ ва тартиб додани зиҷҳо аз қадимулайём дар Эронзамин анъаноти дерина дошт. Аз он ҷумла, мувофиқи маълумоти андӯхтаи муаррихони таърихи илм, ситорашиносони Шарқи Наздик ва Миёна дар тӯли асрҳои 9-15 зиёда аз 100 зиҷ тартиб додаанд. «Зиҷи Маликшоҳӣ»-и тартибдодаи Умари Хайём аз ҷумлаи онҳост. Ин зиҷро Хайём якҷоя бо шогирдону ҳамкоронаш дар расадхонаи шаҳри Исфаҳон тартиб дода, ба номи ҳоми ва сарпарасти худ Маликшоҳи Салҷуқӣ бахшидааст. «Зиҷи Маликшоҳӣ» то замони мо нарасидааст, аммо як қисми он (феҳристи координатаҳои эклиптикии зиёда аз 100 ситораи собита) боқӣ мондааст, он ҳам бошад, дар як дастнависи номаълуми асри 12 дарҷ шудааст [7, С.66]..

Дар зарфи панҷ сол Умари Хайём бо гурӯҳ ситорашиносон дар расадхона мушохидаҳои илмӣ гузаронида, таҚвими наверо тартиб доданд, ки он бо дараҷаи баланди дақиқият ва мукаммалият фарқ мекард, инчунин дар ин ҷо ҷадвалҳои астрономии «Зиҷи Маликшоҳӣ» тартиб дода шуданд. Ин таҚвим чи хеле, ки ишора намудем ба номи султони салҷуқӣ " Зиҷи Маликшоҳӣ" гузошта шуд. ТаҚвими пешниҳодкардаи Умари Хайём ҳафт сония дақиқтар аз таҚвими григориании кунунӣ буд.

Ислоҳоти таҚвими Хайём бо даври сию сесоларо донишмандони муосир бозёфти қобили мулоҳиза донистаанд. ТаҚвими таҳияшуда расман мавриди истифода қарор гирифт, аммо пас аз марги Меликшоҳи салҷуқӣ дар соли 1092, бинобар мураккабии мушоҳидаҳо ва ҳисобҳои ситорашиносӣ, истифода аз он қатъ гардид. Аммо дар 31 марти соли 1925 порлумони Эрон таҚвими ҳиҷрии шамсиро ҳамчун солшумрӣ қабул кард, ки таҚвими, ки Умари Хайём таҳия кардааст. Ҳамин таҚвим аз соли 1922 дар Афғонистон низ амал мекунад.

Ислоҳоти хронологияе, ки Хайём анҷом додааст, хеле дақиқтар аз таҚвими Ҷулианӣ (гиригорианӣ) буд: Хайём дарозии солро муайян кард, ки он ба 365,24219858156 рӯз баробар буд, ки барои он давра ба таври ҳайратангез дуруст аст. Масалан, дарозии сол дар айни замон 365,242190 рӯз ҳисобида мешавад. Сарфи назар аз ҳимояи вазири донишманд Низомулмулк, таъқибти рӯҳониёни нисбати ӯ идома дошта, олимро ба он муттаҳам карданд, ки назарияҳояш бо ақоиди динӣ мувофиқ нестанд [13, С.128].

ТаҚвими Хайём куллан таҚвими нави офтобӣ буд. Он расман соли 1079 қабул шудааст. Ҳадафи аслии ин таҚвим ба қадри имкон овардани сари сол аз Наврӯз (яъне аввали сол) бо баробаршавии шабонрӯзии баҳорӣ, ки ҳамчун вуруди Офтоб ба бурҷи зодиакӣ (ҳамал) буд. Ҳамин тавр 1 фарвардини (Наврӯз) аз 468 соли шамсиии ҳиҷрӣ, ки дар он таҚвим қабул шудааст, ба ҷумъа, 9 моҳи Рамазони 417 соли қамарии ҳиҷрӣ ва 19 фарвардини 448 соли яздиҷардӣ рост меояд. (15 марти соли 1079). Барои фарқ кардани он аз соли шамсиии зардуштӣ, ки онро «қадим» ё «форсӣ» меномиданд, таҚвими нав ба номи Султон - «Ҷалолӣ» ё «Маликӣ» номгузорӣ шуд. Миқдори рӯзҳо дар моҳҳои таҚвими Ҷалолӣ вобаста ба замони вуруди Офтоб ба ин ё он аломати зодиак фарқ мекард ва метавонад аз 29 то 32 рӯз бошад. Номҳои нав барои моҳҳо ва ҳамчунин рӯзҳои ҳар моҳ аз рӯи намунаи таҚвими зардуштӣ пешниҳод шуда буданд[14, С.85].

Аз нигоҳи сирф ситорашиносӣ, таҚвими Ҷалолӣ нисбат ба таҚвими Юлиании Рими қадим, ва аз таҚвими григориании имрӯзи аврупоӣ дақиқтар буд. Хайём ба ҷои давраи «1 кабиса барои 4 сол» (таҚвими ҷулианӣ) ё «97 соли кабиса барои 400 сол» (таҚвими григорианӣ) таносуби «8 соли кабиса барои 33 сол»-ро қабул кард Ин таҚвим ба соли астрономӣ ва фаслҳои табиъӣ мувофиқат мекард [7, С.66].

Зиҷҳое ки дар қадим тартиб дода мешуданд як навъ қомуси ситорашиносии назарӣ ва амалӣ буданд. Аз он ҷумла «Зиҷи Маликшоҳӣ» ҷамъбасту хулоса ва мушоҳидаву расадбандиҳоест, ки Умари Хайём тӯли солҳои 1074- 1092 дар шаҳри Исфаҳон пайваста гузаронида буд. Муаррихини таърихи илм муайян намудаанд, ки Умари Хайём дар остонаи кашфи солшумории нави ниҳоят аниқ ва нисбатан соддае расида буд. Солшумории

тартибдодаи ӯ аз даври 33-сола иборат буда, 8 соли кабиса дорад (Соли ҳаштуми кабисааш бошад баробари 5 сол аст). Яъне, як соли «Таърихи ҷалолӣ» ба 365 рӯзу 5 соату 49 дақиқаю 3 сония баробар аст. Мо агар инро бо солҳои ҳақиқии шамсӣ (365 шаболарӯзу 5 соату 48 дақиқаю 46 сония) муқоиса фармоем мебинем, ки фарқашон ҳамагӣ 17 сония аст. Он гоҳ мебинем, ки як рӯзи зиёдатӣ фақат пас аз 5082 сол ҷамъ мешавад. Ҳол он ки дар солшумории григорианӣ (тақвими ҳозиразамон) як рӯзи зоид 1759 сол пештар, яъне баъди 3323 сол ҷамъ мешавад ва баробари тақвими аврупоӣ, ки дар ҳар 3320 сол як рӯз хато дорад, ин гоҳшуморӣ дар ҳар даҳ ҳазор сол як сония хато дорад.

Боиси таасуф аст, ки, Хайём ва ҳамкорону шогирдонаш корҳои пешбинишудаи мушоҳида ва расадбандиро пурра анҷом дода натавонистанд. Дар ин хусус дар «Наврӯзнома» ном асари муҳими ба забони тоҷикӣ таълифнамудаи ӯ чунин омадааст: «Валекин подшоҳро замона замон надод ва кабиса тамом накарда бимонд». Тақвими аврупоӣ, ки дар ҳар 3320 сол як рӯз хато дорад, ин гоҳшумории Хайём дар ҳар 10 ҳазор сол як сония хато дорад.

Аҳаммияти ин тақвими аҷдодӣ инчунин дар он ки дар қадим, номҳои нуҷумӣ ба андозаи суратҳои фалакӣ номгузорӣ шуда ва номҳои моҳҳои нуҷумӣ бадин қарор будааст: ҳамал (барра), савр (гови нар), ҷавзо (дупайкар), саратон (харчанг), асад (шер), сунбула (хӯша), мизон (тарозу), ақраб (каждум), қавс (камон), ҷадӣ (бузғола), далв (дӯл, зарфи обхурӣ), ҳут (моҳӣ).

Дар он соле ки тақвим ҷорӣ гардид Наврӯз дар 19-умин рӯзи фарвардин воқеъ буд ва дар тақвими Ҷалолӣ Наврӯз собит гардид ва аввалин рӯзи моҳи ҳамал нахустин рӯзи сол баргузида шуд. [7, С.68].

Саршавии тақвими Ҷалолӣ рӯзи ҷумъаи нуҳум (дар баъзе аз сарчашмаҳо даҳум)-и моҳи рамазони соли 471 ҳиҷрии қамарӣ мутобиқ ба аввали фарвардини соли 458 ҳиҷрии шамсӣ (21 марти 1079 милодӣ) аст.

Урдибиҳишт бошад номи моҳи дувум аз солҳои хуршедӣ ва савумин рӯзи ҳар моҳ ва номи яке аз ҳафт амшоспанд (фириштаи бузург) аст, ки нигаҳдории оташ ба ӯ супурда шудааст.

Дигар дастовардҳои илмии Умари Хайём махсусан кашфиётҳои математикии ӯ аҳамияти фавқулода бузург доранд, ки се соҳаи илми риёзӣ-алгебра (алгебраи бисёрузваҳо), назарияи хатҳои мувозӣ ва назарияи нисбатҳоро дар бар гирифтаанд. Алгебра (ал-ҷабр) дар муҳити ақлии Ховарзамин (Асосгузори ин илм Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Мӯсо Ал-Хоразмӣ тақр. 783-846, ситорашинос, риёзидон, мунаҷим, муаррих ва ҷуғрофиёдони бузурги форс-тоҷик.) пайдо шуда, минбаъд (то оғози асри 16) маҳз дар Хуросон ва Осиёи Марказӣ инкишоф пайдо кард. Дастовардҳои илмии Умари Хайём дар ин соҳа дар «Рисола фил-бароҳин ъало масоил-ал-ҷабр ва-л муқобала» ном асари бузурги ӯ ҷамъбасту хулоса шудаанд, ки соли 1074 таълиф гардидаас [10, С.217].

Методи математикии Хайём аз ёфтани бурришгоҳҳои ду хати каҷи тартиби дуюм иборат аст, яъне ки дар зимни он як муодилаи дараҷаи сеюм бо системаи ду муодила (яке дараҷаи дуюм, дигаре дараҷаи якум) иваз карда мешавад

Умари Хайём бори нахуст дар таърихи илми математика нишон додааст, ки муодилаҳои дараҷаи сеюм тавассути радикалҳои квадрати (яъне ба воситаи паргор ва хаткашак) аслан ҳал нахоҳанд шуд.Ин фикри Хайёмро пас аз 800 сол риёзидони аврупоӣ П. Л. Ванцел (1814- 1848) исбот кард. Бояд гуфт, ки услуби математикие, ки Хайём барои ёфтани ифодаҳои аналитикии решаҳои муодилаҳои дараҷаи сеюмро пешниҳод кардааст, барои ҳалли муодилаҳои дараҷаи баландтар (хосса дараҷаи чорум) низ ба кор меояд [11, С.69]. Умари Хайём инчунин ба инкишофи минбаъдаи назарияи хатҳои мувозӣ низ саҳм гузоштааст

Умари Хайём ҳамчунон постулати панҷуми Евклидро бо услуби нав собит намуд ки, бунёни аввалин теоремаҳои геоматрияи ғайриевклидиро ташкил додаанд (масалан, ба

истилоҳоти математикӣ мафҳуми чаҳоркунҷаи Хайём-Саккери дохил шудааст, ки дар таърихи ташаккули геометрияи ғайри евклидӣ нақши умда боқӣ гузоштааст).

Аз комёбиҳои дигари математикии Хайём махсусан, дутояшонро махсус бояд қайд кардан лозим.

Якум ин кашфи ба истилоҳ биноми, Нютон аст, ки дар "Мушкилот-ул-ҳисоб" ном рисолаи Хайём сабт гардидааст. Ин асар боқӣ намондааст, аммо услуби ихтироъкардаи ӯ дар осори пайравонаш (Насируддиии Тӯсӣ, Чамшеди Кошонӣ ва Алоуддини Қушчӣ) баён шудааст [7, С.44].

Дигар дастоварди ӯ пешниҳоди мафҳуми васеътари адад, оне аст, ки ададҳои ирратсионалиро низ фаро мегирад. Хайём натиҷаи тадқиқоти пешагузаштагонаш (Собит ибни Қурра, Абӯалии Басрӣ ва дигар)-ро ҷамъбасту хулоса карда, ба таълимоти нави математикии ададҳо бунёд гузоштаст, ки минбаъд аз тарафи дигар риёзидонони Шарқ (Насируддини Тӯсӣ ва дигар) ва Ғарб (С. Стевин ва дигар) инкишоф дода шуд.

Дар феҳрести осори тоҷикии Умари Хайём рисолаи «Наврӯзнома» аҳамияти бузурги таърихию фарҳантиро доро аст. Дар ин рисолаи пураҳмият асосан аз таърихи ислоҳу таъдили солшумориҳо, ҷашни Наврӯз ва расму оини ба он марбути мардуми эронинажод сухан меравад.Ба тавре, ки аз муқаддимаи ин рисола бармеояд, онро муаллиф бо хоҳиши як дӯсти наздикаш ба баёни мухтасари сабаби пайдошавии ҷашни Наврӯз ва кадом подшоҳ онро ниҳодааст ва дигар оини подшоҳон гузашта ва сиришти эшон дар ҳар коре бахшидааст.

Ба қавл ва навиштаи Умари Хайём, «...аммо сабаби ниҳодани Наврӯз он будааст, ки чун бидонистанд, ки офтобро ду давр бувад: яке он ки ҳар сесаду шасту панҷ рӯз рубъе (чаҳоряке) аз шабонарӯз ба аввали дақиқаи Ҳамал боз ояд ба ҳамон вақт ва рӯз, ки рафта буд… ва чун Ҷамшед он рӯзро дарёфт, Наврӯз ном ниҳод ва ҷашн оин овард(сохт) ва пас аз он подшоҳон ва дигар мардумон бад-ӯ иқтидо (пайравӣ) карданд.

Ривоят чунон аст, ки чун Каюмарс аввал аз мулуки Аҷам ба подшоҳӣ бинишаст, хост, ки айёми солу моҳро ном ниҳад ва таърих созад, то мардумон онро бидонанд. Бингарист, ки он рӯз бомдод, Офтоб ба аввали дақиқаи Ҳамал омада, мубадони Аҷамро гирд кард ва бифармуд, ки таърих аз он ҷо оғоз кунанд. Мубадон ҷамъ омаданд ва таърих ниҳоданд ва чунин гуфтанд мубадони Аҷам, ки доноёни он рӯзгор буданд»[6, С.357].

Нишон додааст, ки Каюмарс ҳар солро ба дувоздаҳ қисмат кард, ҳар бахше сӣ рӯз ва ҳар якеро аз он номе ниҳодааст, ки то ба ҳол дар Эрон расман маъмул мебошанд.

Рисолаи «Наврӯзнома»-и Умари Хайём донишномаест дар иртибт ба ҷашни Наврӯз ва дар бораи анъаноти он, яъне, расму оинҳои маъмули мардуми Эронзамин, ва барои ҳамин ҳам як сарчашмаи муътабарест барои омӯхтани таърихи пайдоиши ҷашни бостонии мо Наврӯз ва расму оинҳое, ки дар миёни подшоҳони гузаштаи Эронзамин маълум ва машҳур буданд.

Баъди фавти Маликшоҳи салҷуқӣ лаҳзаҳои осоиштаи умри Умари Хайём ҳам ба охир расид. Умари Хайём ба Нишопур баргашт ва дар он ҷо то охири умри худ зиндагонӣ кард. Дар он ҷо низ корҳои илмии ва ихтироотии худро давом дода, аз он ҷумла рисола «Дар бораи санъати муайян кардани миқдори тилло ва нуқра дар моеъҳо»-ро навиштааст.

Дар охири уми худ сафари ҳаҷ намуда, ниҳоят дар яке аз деҳаҳои Нишопур ҷой гирифт ва то охири умр он ҷо мондааст.

Ба хотири бузургдошти абармардни илму фарҳанги мо дар саҳни бинои СММ дар Вена муҷассамаи Умари Хайём ҳамроҳ бо се донишманди бузурги тоҷику форс-Абуалӣ ибни Сино, Абурайҳон Берунӣ ва Закариёи Розӣ гузошта шудааст.

Давре, ки дар ӯ омадану рафтани мост,
Ӯро на ниҳоят, на бидоят пайдост.
Кас меназанад даме дар ин маънӣ рост,
К-ин омадан аз куҷову рафтан ба куҷост.

АДАБИЁТ

1.Алиев Р. А., Османов М. Н., Омар Хайям, М., 1959.
2.Бертелс Е. Э., Хайям Омар, Э, 1-е издателство, т. 59, Москва, 1935.
3.Морочник С. Б., Розенфелд Б. А., Омар Хайям — поэт, мыслитель, учсный, Сталинабад, 1957.
4. Боголюбов А. Н. Математики. Механики. Биографический справочник. - К.: Наукова думка, 1983. -639 с.
5.Турсунов А., Эҳёи Ачам,1984.С.65.
6.Умари Хайём.Наврӯзнома. Душанбе.Адиб. 2012.- 352 с.
7. Розенфельд Б. А., Юшкевич А. П. Омар Хайям. — М.: Наука, 1965. - 194 с.С.11.
8. Боголюбов А. Н. Математики. Механики. Биографический справочник. - К.: Наукова думка, 1983. - 639 с.
9.Глезер Г. И. История математики в школе. VII-VIII классы. - М.: Просвещение, 1982. - 240 с.
10.История математики. Дата обращения: 15 марта 2008. с древнейших времён до начала XIX столетия (под ред. А. П. Юшкевича). -Т. I. -М.: Наука, 1972.С.217.
11.Крамар Ф. Д. Об исследованиях Омара Хайяма и Насирэддина Туси по теории параллельных линий. - Алма-Ата, 1964.С66.
12. Омар Хайям . Большая советская энциклопедия : [в 30 т.] .гл. ред. А. М. Прохоров. -3-е изд. — М. : Советская энциклопедия, 1969-1978.
13.Розенфельд Б. А., Юшкевич А. П. Теория параллельных линий на средневековом Востоке. IX-XIV вв. - М.: Наука, 1983. -128 с.
14.Стройк Д. Я. Краткий очерк истории математики. 4-е изд. - М.: Наука, 1984. -284 с.С.85.
15.Хаййам Омар. Трактаты. Перевод Б. А. Розенфельда. Редакция В. С. Сегаля и А. П. Юшкевича. Статья и омментарии Б. А. Розенфельда и А. П. Юшкевича. - М., 1962.

УДК 340.12 (575.3)

Боқизода А.А.

АСОСҲОИ КОНСТИТУСИОНӢ-ҲУҚУҚИИ ИНСТИТУТИ МОЛИКИЯТИ ХУСУСӢ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Системаи танзими конститутсионӣ-ҳуқуқии муносибатҳои моликияти хусусӣ баррасӣ шуда, мулоҳизаи олимон оид ба муайян кардани мафҳуми моликият ҳамчун категорияи иқтисодӣ-ҳуқуқӣ дар ҷанбаи конститутсионӣ-ҳуқуқӣ, ҷой ва нақши ҳуқуқи моликияти хусусӣ дар системаи ҳуқуқу озодиҳои конститутсионии инсон ва шаҳрванд, маҳакҳои маҳдудиятҳои аз ҷиҳати конститутсионӣ иҷозатёфтаи ҳуқуқи моликияти хусусӣ мавриди таҳлил қарор гирифтааст.

Калидвожаҳо: моликият, ҳуқуқ ба моликияти хусусӣ, институти ҳуқуқи моликият, ҳуқуқи конститутсионӣ, танзими конститутсионӣ-ҳуқуқӣ.

Бокизода А.А.

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ИНСТИТУТА ЧАСТНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В РЕСПУБЛИКИ ТАДЖИКИСТАН

Рассматривается система конституционно-правового регулирования отношений частной собственности, анализируются высказывания ученых по поводу определения понятия собственности как экономико-правовой категории в конституционно-правовом аспекте, место и роль права частной собственности в системе конституционных прав и свобод человека и гражданина, критерии конституционно допустимых ограничений права частной собственности.

Ключевые слова: собственность, право на частную собственность, институт права собственности, конституционное право, конституционно-правовое регулирование.

Bokizoda A.A.

CONSTITUTIONAL AND LEGAL FOUNDATIONS OF THE INSTITUTION OF PRIVATE PROPERTY IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The system of constitutional and legal regulation of private property relations is considered, the statements of scientists are analyzed regarding the definition of the concept of property as an economic and legal category in the constitutional and legal aspect, the place and role of the right of private property in the system of constitutional rights and freedoms of man and citizen, the criteria for constitutionally permissible restrictions on the right private property.

Keywords: property, the right to private property, the institution of property rights, constitutional law, constitutional and legal regulation.

Ҳуқуқи моликият - инҳуқуқи асосии ашёӣ мебошад: вай ба молик «аслан ҳокимияти комил бар ашё»-ро медиҳад [11, с. 318]. Ин муқаррарот дар ҳуқуқҳамчун plenain repotestas [5, с. 381] сабт мешавад. Молик дорои ваколатҳои васеи амрдиҳӣ мебошад: соҳибӣкардан, истифода бурдан, ихтиёрдории ашё (то нобудшавии он).

Зимнан, ҳуқуқ ба моликияти хусусӣ яке аз ҳуқуқҳои конститутсионии инсонро ифода намуда буда, модели ягонаи он дар сатҳи конститутсионӣсабт гардидааст. Ҳуқуқи конститутсионӣ ба моликияти хусусӣ, аз як тараф, асоси ҳаётан муҳими мавҷудияти шахсият, аз тарафи дигар, ҷузъи асосии иқтисоди озод дар ҷомеа мебошад. Ҳуқуқ ба моликияти хусусӣ ченаки озодии инсон, мавқеи ӯро нисбат ба дигар аъзоёни ҷомеа ва давлати мо тавсиф намуда, дар айни замон асоси иқтисодии сохти конститутсионии Тоҷикистонро ифода мекунад.

Дар вақти ҳозира яке аз тамоилҳои асосӣ васеъшавии бошиддати доираи татбиқи меъёрҳои конститутсионие, ки бо танзими ҳуқуқи моликияти хусусӣ мансубанд, мебошад.

Дар робита ба ин, бояд қайд кард, ки масъалаҳои танзими конститутсионӣ-ҳуқуқии муносибатҳои моликияти хусусӣ танҳо пас аз эътибор пайдо кардани Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 1994, ки гуногунии шаклҳои моликиятро сабт кардааст ваба танзими ҳуқуқи моликияти хусусӣ диққати ҷиддӣ додааст, объекти тадқиқоти боддиқати олимон гардид.

Илми конститутсионӣ-ҳуқуқӣ бо тадқиқотҳои ҷанбаҳои гуногуни ин институт бой шудан гирифт. Аммо, ба ин нигоҳ накарда, ҳоло ҳам дар Ҷумҳурии Тоҷикистонпроблемаҳои зиёди тадқиқнашудаи режими конститутсионӣ-ҳуқуқии моликияти хусусӣ мавҷуданд.

Ба ҷумлаи чунин проблемаҳо инҳоро номбар намудан мумкин аст: муайян намудани хусусиятҳои танзими конститутсионӣ-ҳуқуқии муносибатҳои моликияти хусусӣ, таҳлили

кафолатҳои конституцсионӣ ва шаклҳои ҳифзи ҳуқуқи моликияти хусусӣ, омӯзиши таъсири ҳуқуқи байналмилалӣ ба танзим ва ҳифзи ҳуқуқи конституцсионии моликияти хусусӣ, инчунин масъала дар бораи мафҳум ва сохтори маҳакҳои маҳдудиятҳои бо конституцсия рох додашавандаи ҳуқуқҳои моликияти хусусӣ.

Дар тамоми давраи инкишофи институти ҳуқуқи моликият кушишҳои зиёде барои додани таърифи илмии ин мафхум анҷом дода шуданд. Андешаҳои ҳуқуқшиносони римиро ҷамъбаст намуда, муҳаққиқи чехии ҳуқуқи римӣ М.Бартошек таърифи зерини ҳуқуқи моликиятро додааст: «dominium» (синоними «proprietas»), моликият ба маънои консептуалӣ, бартариятиумумии ҳуқуқии шахс бар ашёи моддӣ (бо ин аз соҳибикунӣ ҳамчун ҳукмронии соф воқеӣ фарқ мекунад) мебошад [2, с. 113-114]. М. Бартошек моликиятро бар ашёи моддӣ ҳамчун ҳукмронии мустақим, пурра, истисноӣ, мутлақ, ба осонӣ мутобиқшаванда, ягона, ҳуқуқӣ муайянмекунад [2, с. 114].

Ба тезисҳои умумиэътирофшуда дар бораи нақши бузурги моликият дар фаъолияти ҳаёти фардҳо ва ҷомеа нигоҳ накарда, масъала оиди он, ки чӣ тавр маҳз ин ё он шакли муносибатҳои моликият ба амали одамон таъсир мерасонад, то ҳол кушода аст. Ба ин савол шумораи зиёди тадқиқот дар ин мавзӯъ низ ҷавоб намедиҳад. Масъала дар бораи моҳияти падидаи мазкур низ кушода боқӣ мемонад. Чуноне ки В.Н. Прокопьев дуруст қайд менамояд, эҳтимол аст, ки муайян намудани ин падида ба воситаи ягон гурӯҳи аломату хусусиятҳо ҷоиз аст, вале исбот кардани он, ки кадоме аз тасдиқоти овардашуда дурустанд, дигарҳояш бошад хатоанд, имконнопазир аст [12, с. 83].

Бо дарназардошти ҳолатҳои мазкур, ба мо лозим меояд, ки як далелро эътироф кунем, ки дар назари аввал парадоксалӣ ба назар мерасад. Ҳамаи нишонаҳои дар боло зикргардида, ки олимони гуногун ошкор кардаанд, дар як вақт ҳам дуруст ва ҳам нодуруст мебошанд. «Моликият» ҳамаи хусусиятҳои дар болозикршударо дар бар мегирад, ба он нигоҳ накарда ки бисёре аз онҳо якдигарро истисно мекунанд. Чизи дигар ин аст, ки дар шароити гуногун ё ин ё он унсури дигари ин падида аҳамият пайдо карда метавонанд. Аз ин рӯ, таваҷҷӯҳ ба унсурҳои алоҳида дар як ҳолатҳо асоснок мешавад ва дар ҳолатҳои дигар бошад – агар хато набошад, он гоҳ манзараи воқеиро пурра инъикос намекунад.

Институти ҳуқуқи моликият - категорияи бисёрҷабҳа ва аз ҷиҳати аҳамияти худ беназир аст. Маҳз ҳамин институт ба ташаккули давлатдории муосири Тоҷикистон таъсири мустақим расонидааст ва мерасонад, асоси моддии ҳокимияти давлатӣ дар Тоҷикистонро ташкил медиҳад, ба он суботи иҷтимоию иқтисодӣ, сиёсӣ ва ҳуқуқӣ медиҳад, ҳамчун асоси дигаргуниҳои бозорӣ хизмат мекунад, самти афзалиятноки амалӣ гардондани функсияии иҷтимоии давлат мебошад [1, с. 17].

Таҳлили институти ҳуқуқи моликият муносибати муайянро ба дарки он ва пеш аз ҳама дарки моҳият ва мафҳуми ҳуқуқи моликият, мавқеи он дар низоми ҳуқуқ талаб мекунад.

Аз нуқтаи назари мо, таърифи ҳуқуқи моликият ҳамчун шакли умумӣ ва зарурии озодӣ табиат, маъно ва хусусияти ҳуқуқро дар маҷмӯъ ва ибтидоӣ, ҳуқуқи асосӣ - ҳуқуқи моликиятро инъикос намуда, аз ҷумла фаҳмиши охиринро ҳамчун ҷавҳари мустақили фалсафӣ-ҳуқуқӣ сабт мекунад, ки аз дигар ҷавҳарҳо, масалан, сирф фалсафӣ фарқ мекунад [3, с. 10].

Саҳми калонродар кор карда баромадани проблемаҳои илмии моликият дар системаи иқтисоди бозорӣ иқтисодчиён Л.И. Абалкин, Ю.Ф. Воробёв, С.Ю. Глазъев, А.Е. Городетский, А.Г. Грязнова, В.И. Жуков, В.Я. Иохин, В. Камаев, А. Кочетков, Г.Куликов, И. Ларионов, В.И. Новичков, А.В. Новичков, Ю.М. Осипов, Н. Пилипенко, В.Д. Руднев, Б.В. Салихов, Д. Сорокин, В.Л. Тамбовтсев, К. Хубиев, В. Шахова, В.Н. Тшербаков гузоштаанд.

Асосҳои фалсафӣ-ҳуқуқӣ ва сотсиологии моликият, хусусиятҳои лоиҳаҳои гуногуни институтсионализатсияи моликияти давлатӣ ба таври ҳаматарафа дар асарҳои Г.В.Ф. Гегел, К. Маркс, П. Прудон, Р. Пайпс, Ф. Лист ва дигар олимон пешниҳод карда шудаанд.

Дар ҳуқуқшиносии муосир нуқтаи назаре бартарият дорад, ки мутобиқи он институти

ҳуқуқи моликият хусусияти байнисоҳавӣ, маҷмӯӣ (комплексӣ) дорад [3; 4, С. 105; 6, С. 30; 7, С. 131; 8, С. 310; 10].

Вобаста ба ин, андешаҳои ҳуқуқшиносонро ҷамъбаст намуда, Д. Мазаев қайд мекунад, ки«дар бораи унсурҳои конституцсионӣ-ҳуқуқӣ, граждани, хоҷагӣ-ҳуқуқӣ, молиявӣ ва ғайраи институти байнисоҳавии ҳуқуқи моликият гуфтан ҷоиз аст» ва «на танҳо дар бораи унсурҳои соҳавии институти ҳуқуқи моликият, балки дар бораи тасаввуроти худии соҳавӣ дар бораи мафҳуми ҳуқуқи моликият ва мазмуни он муҳокима ронд» [7, с. 128].

Ба назари мо, мо на бо институти бисёрсоҳавӣ, балки бо институти умумии ҳуқуқ сару кор дорем. Таҳлили муқаррароти фалсафаи ҳуқуқи моликият, назарияи умумии ҳуқуқ, назарияҳои соҳавӣ ва дар навбати аввал, ҳуқуқи конституцсионӣ ва граждани, қонунгузории соҳавӣ ва дар маҷмӯъ системаи қонунгузорӣ имкон медиҳад, ки дар бораи умумияти ҳуқуқи моликият, аз ин рӯ, гумонҳо дар бораи умумияти институти ҳуқуқи моликият хулоса кард. Пас, ҳуқуқи моликият озодӣ буда, охирин умумӣ (мутлақ) аст.

Дар бораи умумияти ҳуқуқи моликият Д.И. Мейер чунин менависад: «Нависандагоне буданд ва ҳастанд, ки тасдиқ мекунанд, ки дар баъзе ҷамъиятҳо ҳаёти ҳуқуқӣ бе ҳуқуқи моликият муқаррар карда мешавад. Аммо ин беадолатона аст: ҳуқуқи моликият, баъзан пинҳонӣ, дар шаклҳои даҷал вуҷуд дорад, вале бо вуҷуди ин, вай ҳамеша ва дар ҳама ҷо вуҷуд дорад. Ва ин зарурати мавҷудияти ҳуқуқи моликият эҷодкориро, ки барои ҳаёти ҳуқуқӣ эътироф шудааст, истисно намекунад: ҳукмронии инсон бар ашё, ки барои қонеъ кардани ниёзҳои ӯ зарур аст; ҳукмронӣ, ки бори аввал бо ҳуқуқи моликият ба даст омадааст, танҳо яке аз нуқтаҳои ибтидоӣ барои ҳамон эҷодкорие мебошад, ки мо онро ба ҳаёти ҳуқуқӣ нисбат медиҳем, ҳамон тавре ки шахс мафҳумеро ташкил медиҳад, ки аз он бармеояд ва ба он тамоми таърифҳои ҳуқуқӣ баргардонида мешаванд» [9, с. 325].

Тадқиқоти гузаронидашудаи институти моликият ба мо имкон медиҳад, ки пешниҳодро дар бораи таъсиси механизми ба соҳибии ҷамъиятӣ додани тамоми сарватҳои табиӣ, ки даромад аз истифодаи онҳо бояд ба буҷети давлатӣ ворид шавад ва қисми зиёди он ба эҳтиёҷоти хоҷагӣ ва иҷтимоӣ равон карда шавад, ворид намоем.

АДАБИЁТ

1. Алейников Б.Н. Институт собственности в системе российского права / Право собственности в России (вопросы теории и практики): Сб. ст. Междунар. науч.-практич. конф. / Под ред. Н.М. Коршунова, В.В. Маркина, Б.Н. Алейникова. Пенза, 2006. С. 17.
2. Бартошек М. Римское право. Понятия, термины, определения. М., 1989. С. 113, 114.
3. Власова М.В. Право собственности в России: возникновение, юридическое содержание, пути развития. М., 2002. С. 10.
4. Гребенников В.В. Институт права собственности в системе конституционно-правового регулирования рыночных отношений // Конституционный строй России. Вып. 3. М., 1996. С. 105.
5. Дождев Д.В. Римское частное право: Учебник. М., 2003. С. 381.
6. Камышанский В.П. Право собственности: пределы и ограничения. М., 2000. С. 30.
7. Мазаев В.Д. Публичная собственность в России: конституционные основы. М., 2004. С. 131.
8. Маттеи У., Суханов Е.А. Основные положения права собственности. М., 1999. С. 310.
9. Мейер Д.И. Русское гражданское право: В 2 ч. По испр. и доп. 8-у изд., 1902. 2-е изд., испр. М., 2000. С. 325.
10. Морозова Л.А. Государство и собственность (Проблемы межотраслевого института) // Гос-во и право. 1996. № 12.
11. Покровский И.А. История римского права. СПб., 1998. С. 318.

12. Прокопьев В.Н. К вопросу о сущности собственности / Право собственности в России (вопросы теории и практики): Сб. ст. Междунар. науч.-практич. конф. / Под ред. Н.М. Коршунова, В.В. Маркина, Б.Н. Алейникова. Пенза, 2006. С. 83.

УДК 323:008(575.3)

Зокиров С.И.

УНИКАЛЬНАЯ РОЛЬ ЛИДЕРА НАЦИИ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ТАДЖИКОВ

В каждый исторический период развития человеческого общества с требованиями времени, среди народов и наций мира на арену политики выходят деятели, которые благодаря своей вечной мудрости и уникальному таланту способны регулировать и управлять правильным путем управления страной и обеспечивать достойные условия жизни для людей, а также укреплять основы дружбы и мира. Они вносят хороший вклад с полной стабильностью. На протяжении всей истории таджикский народ взрастил сотни великих деятелей политики, науки и литературы, которые, используя свои уникальные знания и изобретательность, несли заслуженную и неустанную службу не только своему народу, но и человечеству. В процессе глобализации Республика Таджикистан как самостоятельное национальное государство и полноправный член мирового сообщества столкнулась с рядом вопросов, от решения которых зависело будущее защиты национальной идентичности и государственности таджиков.

Ключевые слова: обряд, культура, праздник, предки, человечество, трудолюбие, всеобщность, возрождение, мир, предки, народы, общество.

Зокиров С.И.

НАҚШИ НОТАКРОРИ ПЕШВОИ МИЛЛАТ ДАР РУШДИ ФАРҲАНГИ МИЛЛИИ ТОҶИКОН

Дар ҳар давраи таърихии рушди ҷомеаи башарӣ бо таҳозои замон дар миёни халқу миллатҳои олам шахсиятҳое қадам ба арсаи сиёсат мегузоранд, ки бо шарофати хиради азалӣ ва истеъдоди нотакрорашон дар танзиму роҳандозии шеваи дурусти кишвардорӣ ва фароҳам овардани шароити зиндагии арзанда барои мардум, инчунин таҳкими пояҳои дӯстиву сулҳу суботи комил саҳми босазо мегузоранд. Миллати саодатманди тоҷик низ дар тули таърих садҳо бузургони сиёсату илму адабро парваридааст, ки онҳо воқеан бо истифода аз донишу заковати беназирашон натанҳо барои миллати хеш, балки барои башарият хидматҳои шоиставу мондагор анҷом додаанд. Дар раванди ҷаҳонишавӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамчун давлати миллии мустақил ва узви комилҳуқуқи ҷомеаи ҷаҳонӣ ба як силсила масъалаҳое рӯ ба рӯ гардид, ки ояндаи ҳифзи ҳуввияти миллӣ ва давлатдории тоҷикон ба чигунагии ҳалли онҳо сахт вобаста буд. Дарёфти роҳи ҳалли онҳо ба зуҳури шахсияти варзидаи сиёсӣ алоқамандии бевосита дошт. Ҷашнҳои Меҳргон, Сада ва Наврӯз бештар хоси кишоварзон мебошанд, зеро дар гузашта ниёгони мо бештар ба зироаткорӣ ва чорводорӣ машғул будаанд. Аз ин рӯ, замон ва вақти фарорасии ин ҷашнҳо низ хеле ҷолиби диққат мебошанд. Масалан фарорасии иди Меҳргон баробар аст бо поёни фасли ҷамъоварии ҳосили меҳнати марди деҳқон. Аз ин рӯ, замони муносибе барои ҷашну шодӣ ва истироҳати кишоварзон ба ҳисоб меравад.

Калидвожаҳо: маросим, фарҳанг, ҷашн, ниёгон, инсондӯстӣ, меҳнатдӯстӣ, ҷаҳонӣ, Эҳё, осоиштагӣ, сулҳ, аҷдодон, халқиятҳо, ҷомеа.

Zokirov S.I.

UNIQUE ROLE OF THE LEADER OF THE NATION IN THE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL CULTURE OF THE TAJIKS

In each historical period of the development of human society, with the requirements of the time, among the peoples and nations of the world, figures enter the arena of politics who, thanks to their eternal wisdom and unique talent, are able to regulate and manage the correct way of governing the country and provide decent living conditions for people, as well as strengthen foundations of friendship and peace. They make a good contribution with complete stability. Throughout history, the happy Tajik people have brought up hundreds of great figures in politics, science and literature, who, using their unique knowledge and ingenuity, carried a well-deserved and tireless service not only to their people, but also to humanity. In the process of globalization, the Republic of Tajikistan, as an independent national state and a full member of the world community, faced a number of issues, the solution of which depended on the future of protecting the national identity and statehood of Tajiks. The search for ways to solve them was directly related to the emergence of a political personality.

Keywords: rite, culture, holiday, ancestors, humanity, diligence, universality, revival, peace, ancestors, peoples, society.

В каждый исторический период развития человеческого общества, с требованиями времени, среди народов и наций мира на арену политики выходили личности, которые благодаря своей вечной мудрости и неповторимому таланту способности регулировать и прокладывать правильный путь управления страной и обеспечивать людям достойные условия жизни, а также укрепляют основы дружбы и мира, вносят хороший вклад при полной стабильности. На протяжении всей истории таджикский народ взрастил сотни великих деятелей политики, науки и литературы, которые, используя свои уникальные знания и изобретательность, несли заслуженную и неустанную службу не только своему народу, но и человечеству.

В процессе глобализации Республика Таджикистан как самостоятельное национальное государство и полноправный член мирового сообщества столкнулась с рядом вопросов, от решения которых зависело будущее защиты национальной идентичности и государственности таджиков. . Поиск путей их решения был непосредственно связан с появлением политической личности. Несколько видных ученых и политиков представили это в своих статьях и книгах о выдающемся деятеле мира политики, лидере нации Эмомали Рахмон. Между прочим, академик Насиржон Салими справедливо отмечал в своей статье под названием «Вождь войны», что «…необходимо помнить светлый образ Кира Великого, более двух тысяч пятисот лет назад издавшего первые юридические директивы человеческой цивилизации - Декларация о его бессмертии, опубликованная в журнале "Всемирный", о том, что он создал условия для народов и категорий различных религий и традиций, защиту верований и достойных обычаев и впервые гарантировал опыт сосуществования народов, дружбы и взаимопонимания людей и человеческого общества на основе права» [7, с. 107].

Точно так же во время правления могущественного саманийского государства, которое запомнилось как золотой век, среди таджикского народа выросли мировые политики. Потому что постоянными усилиями мудрых лидеров Самони, особенно Исмаила Самони, люди жили мирной жизнью, а лидеры этой династии создали хорошую научную

среду для ученых, поэтов и писателей. Но, к сожалению, это могущественное государство просуществовало почти столетие и в конце концов было узурпировано внешними врагами.

После распада соманийского государства таджикский народ вновь захотел обрести полную независимость. Эта давняя мечта таджикского народа сбылась, и через тысячу лет ему была дарована государственная независимость. Однако они не оценили этот бесценный дар и вместо того, чтобы протянуть друг другу руку дружбы и вместе трудится над развитием национального государства, стремились к власти и боролись за кресло правления.

Независимость Таджикистана совпала с одним из важнейших этапов в истории человечества. В результате после обретения независимости в таджикском обществе появились различные партии и группы, из-за чего пламья гражданской войны полностью охватило страну. Эта беспощадная война привела таджикский народ в замешательство, а условия его жизни стали совершенно нищими. В те трагические дни, к счастью для таджикского народа, проходила 16-я сессия Верховного Совета Республики Таджикистан, и, к счастью, к власти пришел сын таджика Эмомали Рахмон. В те чрезвычайно трудные и опасные дни этот благородный человек мужественно взял на себя большую ответственность за судьбу народа Таджикистана и нового независимого таджикского государства, и заявил народу, что его первоочередной целью является восстановление полного мира и стабильности в стране. Лидер нации Эмомали Рахмон действительно выполнил свое обещание, и с годами в результате предпринятых с его стороны благотворных мер Таджикистан стал миролюбивой страной. Он представил эту замечательную страну на мировой арене.

Основоположник национального мира и единства, лидер нации уважаемый Эмомали Рахман, которого считают основателем нового государства таджиков, уделяет особое внимание всем сферам жизни общества, включая экономику, политику, образование, культуру и здравоохранение, и прилагает большие усилия для воспитания высоко квалифицированных специалистов. Стоит отметить, что лидер нации в начале своей деятельности, несмотря на множество политических и экономических проблем, особое значение придавал культурной сфере. Другими словами, этот великий человек начал свою государственную работу с культуры. Он является продолжателем доброй традиции основателя государства Саманидов Исмаила Самани и прекрасно знает, что наши великие предки своими постоянными усилиями преуспели на пути науки и литературы и оставили нам богатую и человекообразующую культуру. Эта культура считается нашим национальным паспортом, благодаря которому мир может почувствовать и понять истинное лицо наших национальных традиций и обычаев, величие наших древних праздников. Несомненно, что лучшим достижением времени независимости было достижение национального единства и стабильности в обществе, а все последующие достижения, в том числе становление и развитие национальной культуры, являются результатом этих редких явлений [7, с. 28].

В современную эпоху развития независимости нашей страны, совпадающую с пиком процессов глобализации, этот процесс, несмотря на свои положительные достижения, также распространяет чуждые нашему народу традиции и грозит изменением идентичности и культуры. Основная угроза глобализации направлена на нравственность общества, и молодежь является одной из наиболее уязвимых групп в этом процессе. Учитывая такую ситуацию, было реализовано указание лидера нации чтить культуру и традиции нашей цивилизации.

Одним из важных и патриотических произведений лидера нации Эмомали Рахмана является уделение особого внимания национальным праздникам таджиков и их возрождение. Потому что культурные и традиционные обряды являются важнейшим объединяющим фактором различных человеческих сообществ. Благодаря поддержке лидера нашего народа Эмомали Рахмона национальные праздники, особенно Навруз,

отмечается в нашей республике на очень высоком уровне. По сути, ценные национальные праздники таджиков представляют их историческое мышление, духовный образ, мечты, обычаи, мировозрение. Таджики – один из тех древних и цивилизованных народов, которым удалось сохранить свои священные национальные праздники – Навруз, Мехргон и Сада – несмотря на давление господствующих идеологий в различные периоды политических систем, и в годы независимости, под руководством таджикского сына Эмомали Рахмона с сердцем полной патриотической гордости праздновать их каждый год . Наши национальные праздники объединяют людей, умножают их дружбу и любовь друг к другу. Другими словами, праздники Навруз, Мехргон и Сада несут в себе много нравственных качеств, и они не позволяют людям лгать, нарушать договоренности и быть ннелояльными друг к другу. Эти фестивали сближают людей с природой и повышают их любовь к жизни. Наши предки праздновали 60 дней в году с наступлением различных праздников и пели и ликовали, восхваляя Ахурамазду. Чтобы избавиться от горя и печали, их больше интересовали радость и счастье, и со временем они устраивали празднества и оставляли их следующим поколениям, содержание которых выражает радость и чуждость горю и печали:» Для древних людей радость и счастье имели ценную основу. В надписях иснада и древних текстах можно найти древнейшие упоминания жителей Персидского залива об особом стиле празднеств. В надписях ахеменидской эпохи сказано, что «Урмузд — великий бог, сотворивший счастье для человечества», даже когда человек умирал, народ и его родственники не плакали. Поэтому философия радости в древнем Иране имеет богатое содержание» [6, с. 15].

Если считать Джамшеда основателем Навруза, а Фаридуна основателем праздника Мехргон, то Хушанг, живший до них обоих, создал Саду и огонь и сделал их вечными. Праздник Сада (который также называют праздником Огня) наступает за 50 ночей и 50 дней до знаменитого Навруза. Во время этого праздника наши предки всю ночь жгли костры на широких полях, танцевали и играли вокруг них. Короли и эмиры собирались на праздник, веселились с народом и устраивали вечеринки. Поэты воспользовавшись благоприятным случаем, создовали стихи в честь огня, королей и эмиров, и вдохновляли их к набожности.

Праздник Сада с размахом отмечался в Иране вплоть до принятия ислама. Однако он постепенно исчез в период Газнавидов (962-1187). Однако отрадно, что благодаря Независимости нашей дорогой страны и конструктивным усилиям, и инициативам Основателя мира и национального единства, Лидера нации, Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмана этот великий праздник возродился среди других национальных праздников таджикского народа. Сада является нашим историческим и национальным праздником и не связана ни с какой религией, особенно с зороастрийской религией. Согласно достоверным историческим источникам, праздник Сада был распространен на земле наших предков до появления зороастрийцев, и наши предки отмечали этот праздник на высоком уровне благодаря появлению согревающего и освещающего огня. В период независимости Таджикистана этот фестиваль стал центром внимания правительства страны, особенно главы государства Эмомали Рахмана. Теперь праздник Сада отмечают в нашей стране, соблюдая все его традиции и обычаи. Празднование праздников предков в Таджикистане с большой пышностью и великолепием свидетельствует о том, что основатель национального мира и единства, уважаемый лидер нации Эмомали Рахмон с мужеством и гордостью возродил праздники предков и придал им новый дух.

Среди наших национальных праздников Навруз стал самым любимым в мире. Этот праздник «с гордостью прошел сквозь века истории и дошел до нашего времени» [7, с. 158]. Навруз был на государственном уровне в ахеменидский, ашканийский, сасанидский и соманские периоды. Однако, после распада могущественного Соманийского государства и прихода к власти различных иностранных династий, это великое празднество подверглось преследованиям и давлению со стороны заговоров некоторых недалеких и невежественных

священников. В эпоху Советского Союза этому празднику не уделялось особого внимания. Власти того времени считали Навруз религиозным праздником и не позволяли людям отмечать этот праздник на высоком уровне.

К счастью, в годы независимости нашей страны, постоянными усилиями основоположника мира и национального единства, лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона, этот праздник возродился и обрел свое подлинное положение. Лидер нации своими неутомимыми и содержательными речами и делами доказал, что Навруз не связан ни с какой религией или сектой и имеет транснациональное и общечеловеческое значение. По его словам, «Новруз не имеет ничего общего с какой-либо религией или сектой, но это культурный праздник, состоящий из гуманных, объединяющих и миролюбивых обычаев и ритуалов, и с этой особенностью он стал государственным праздником». Этот великий обряд со всеми его оптимистическими качествами вошел в дома людей, независимо от расы, национальности, религии и секты, и несет каждому человеку послание радости, счастья и домашнего процветания. Эти слова лидера нации Эмомали Рахмона – конкретный ответ некоторым священнослужителям, считающим Навруз зороастрийским праздником и несовместимым с исламом. Действительно, Навруз – это узы дружбы и братства, источник энергии мира и примирения. С приходом этого праздника оживает природа, распускаются цветы бархатцев «сяхгуш», лилий «суман» и тюльпанов, деревья покрываются цветами. Температура родников и сток рек становятся выше. От всей этой красоты и свежести природы весеннего мира у людей поднимается настроение, расцветают лица, а сердца детей и подростков наполняются радостью. Самое главное, что с приходом Навруза крестьяне начинают сажать и сеять семена в землю с бесконечной любовью, счастливыми лицами и надеждой на добрые пожелания получить богатый урожай. «Каждый элемент и явление богатой и благородной культуры Навруза является отсылкой к одной стороне жизни человека и еще больше сближает его с природой и его жизнелюбием» [9, с. 7]. Поэтому Правительство Республики Таджикистан под руководством Эмомали Рахмона и представителей персоязычных стран и стран Востока приложили большие усилия, чтобы сделать Навруз всеобщим. В результате Навруз был объявлен международным праздником 23 февраля 2010 года на 64-й Генеральной Ассамблее ООН. Конечно, в глобализации Навруза и его празднования в Таджикистане и странах, празднующих Навруз, более заметна заслуга лидера нашего народа. «Во внесении Навруза в реестр ЮНЕСКО и решении ООН объявить Навруз международным праздником инициативы главы независимого государства таджиков, основоположника мира и национального единства – лидера нации Эмомали Рахмана достойные признания и уважения» [3]. На самом деле конструктивная инициатива и постоянные усилия Главы таджиков говорят о том, что он большой культурист.

Именно по непосредственной инициативе Его Высочества Эмомали Рахмана 19 марта 2016 года в Душанбе, столице Республики Таджикистан, состоялся Международный научный симпозиум, посвященный празднику Навруз. В этом Симпозиуме приняли участие и выступили ученые и исследователи из 15 стран мира, которые оценили роль Навруза в укреплении мирного сосуществования, дружбы, единства и других великих человеческих ценностей. На этом симпозиуме выступили и высказали свое мнение более 40 отечественных и зарубежных ученых и писателей по вопросам историко-философских ценностей, взаимоотношений человека и природы, художественно-эстетических исследований, культурологии и социализации Навруза вчера и сегодня, особенности идеи умиротворения этого праздника в современном мире. Следует отметить, что на высоком политическом, организационном и научном уровне прошел научный симпозиум, который является одним из самых запоминающихся культурных событий в Республике Таджикистан и странах Центральной Азии и за ее пределами.

Кроме того, 20 марта 2016 года Президент страны уважаемый Эмомали Рахмон провел встречу с представителями интеллигенции и гостями Международной конференции

бассейна Навруза, и лидер таджикского народа выступил с содержательной речью по случаю этого мирового праздника. Среди прочего Эмомали Рахман в своем выступлении отметил заслуги поэтов-классиков и современных таджикских писателей и отметил, что именно блогодоря их достойным усилиям приняты аспекты Навруза, имеющего более чем шеститысячелетнюю историю, служить людям и олицетворять счастливую жизнь человечества. Эта международная конференция, проведенная усилиями лидера нашего народа, способствовала дружбе, братству, миру и единству всех народов и наций, сыграла действенную роль в укреплении культуры и самосознания культуры и цивилизации таджикской нации.

Стоит отметить, что в годы независимости Республики Таджикистан при непосредственной поддержке Лидера нации Эмомали Рахмана Навруз был установлен на государственном уровне и считается вторым по значимости праздником после Дня независимости страны. В связи с этим, с предложениями и указаниями лидера нации Эмомали Рахмона, «Кохи Навруз» и «Наврузгох» были построены в приятных районах столицы между двух берегов города Душанбе, что предаёт свежий облик столице. В настоящее время «Наврузгох» является местом отдыха жителей и гостей города Душанбе в протежении всего года. «Навруз в наше время – это не только праздник природы и весны, но и праздник божественности и национального самосознания, и в этом контексте его значение возрастает день отодня. Мы находимся в периоде острой идеологической борьбы, и празднование Навруза защитит нашу национальную идентичность от религиозных экстремистов и врагов национальных ценностей» [7, с. 160]. Именно поэтому Навруз празднуется с такой красотой и размахом в независимом Таджикистане, с таким воодушевлением и роскошью его не встречают ни в одном регионе мира. Все это результат особой заботы и внимания Главы нашего государства Эмомали Рахмона к нашей богатой и человекообразующей культуре.

Еще одним праздником, который после знаменитого Навруза был в центре внимания наших мудрых предков и отмечается сегодня как великий праздник в независимом Таджикистане с правильной решимостью и непосредственными усилиями уважаемого Президента Эмомали Рахмона, является праздник Мехргон. В прошлом этот фестиваль широко проводился в иранском обществе и за рубежом. Это празднование начинается в шестнадцатый день мехра (8 октября) и продолжается в течение шести дней, заканчиваясь в двадцать первый день мехра. Также Мехр приравнивается фермерам к концу сезона сбора урожая. Поэтому считается подходящим временем для празднования и отдыха земледельцев, которыми в основном были люди древности. Поэтому этот праздник фермеры Республики Таджикистан встречают с большим размахом. По мнению и поверью наших предков Мехргон праздновался в первый день месяца Мехр и в начале осени. Он имеет космическое равновесие, в эти дни день и ночь равны, и по этой причине название этого месяца было дано мехр» [1, с. 145-146]. Философия фестиваля Мехргон заключается в том, чтобы поблагодарить Бога за блага, которые были даны человеку, и, прежде всего, это праздник любви, дружбы и дружбы между людьми. Ведь благодаря независимости Таджикистана и настойчивости, усилиям и мудрым мерам Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона были возрождены многие национальные праздники и обряды. По словам лидера нации, «...отмечать праздники нужно не только ради праздника, и каждая важная дата в жизни должна побуждать нас думать и делать выводы на будущее. Несмотря на политические и культурные конфликты прошлых периодов, фестиваль Мехргон имеет особое значение и значимость. Потому что Мехргон, как и Навруз, является воплощением добрых человеческих традиций, в которых отражаются милость и благословение благодатного хана земледельцев. Поэтому необходимо каждый год отмечать его с большим размахом» [1, с. 145-146].

Празднование Мехргон, Сада и Навруз более характерно для земледельцев, ведь в прошлом наши предки в основном занимались земледелием и животноводством. Поэтому

время и сроки проведения этих торжеств тоже очень интересны. Например, приход праздника Мехргон совпадает с окончанием уборочного сезона работы земледельца. С этой точки зрения считается подходящим временем для празднования и отдыха крестьян. Затем, с приходом всемирно известного праздника Навруз, начинается крестьянский труд. Собственно, национальные праздники таджиков воспитывают людей в духе дружбы, любви и солидарности. Вот почему на протяжении всей истории многие внешние враги нападали на святую землю наших предков и стирали с лица земли их прекрасные здания и дворцы. Но они не только не могли устранить свои национальные праздники, но и были очарованы гуманистическими традициями этих праздников. К сожалению, в последние века эти фестивали пришли в упадок. К счастью, с приходом к власти сына таджикского народа Эмомали Рахмона национальные праздники и обряды не только возродились, но и в период независимости составили один из важных столпов светской национальной идеологии таджиков, основателем которого был Основатель Национального Мира и Единства, Лидер Нации, Достопочтенный Эмомали Рахмон.

ЛИТЕРАТУРА

1. Выступление Эмомали Рахмона, Президента Республики Таджикистан по случаю 80-летия образования Аграрного университета Таджикистана. 8 октября 2011. //Аграрная политика Таджикистана реализуется через Аграрный университет//. - "Ведомости Республики" от 11 октября 2011 г. № 145-146.
2. Джумаев, Р. Таджикское свадебное торжество [Текст] / Р. Джумаев. – Душанбе: Эр-граф, 2014. – 212 с.
3. Караматулло Олимов. Роль основоположника мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан в глобализации Навруза. - "Ведомости Республики" от 19 марта 2016 г. № 55"
4. Культура и независимость. – Душанбе: Адиб, 2011. – 292 с.
5. Нуров Н. Дорогие друзья, национальный и международный праздник. // Мир искусства, №4-5 от 26 октября 2019 г. «Талант» - с. 115.
6. Охте Абулькасим. Праздники и ритуалы радости в Иране. - "Тегеран" 1386 с. 323
7. Рахмонов Э. Взгляд на арийскую историю и цивилизацию [Текст] / Э. Рахмонов. – Душанбе: «Свободный Восток», 2006. – 263 с.
8. Сафаралиев Б. С. Из истории духовной культуры таджикского народа. – Челябинск, 2011. – 328 с.
9. Семь таблиц Навруза. Первая таблица (сборник стихов и рисунков). Редакторы: Мирзо Муллоахмад, Субхиддин Зиеев – Душанбе: «Талант», 2014. – 240 с.
10. Хазраткулов М. Навруз и другие традиционные праздники года [Текст] / М. Хазраткулов. – Душанбе: Эр-граф, 2012. – 484 с.
11. Шоев З. Состояние изучения и реализации религиозных традиций и обрядов в современном Таджикистане [Текст] / З. Шоев // Особенности процессов и политико-идеологических характеров современного ислама и проблемы развития национальной государственности. Научный комплекс. – Душанбе: Андалеб Р., 2015. – С.120.

УДК 341.221

Қаландарова Г.И.

ОИД БА ВАЗЪИ ҲУҚУҚИИ ҚАЛАМРАВ ДАР ҲУҚУҚИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Дар давоми даҳсолаҳои охир масъалаҳои мубрами рӯз, ин муайян кардани сарҳади давлатӣ, роҳҳои ба таври осоишта ҳал кардани баҳсҳои сарҳадӣ ба ҳисоб мераванд. Барои муайян намудани сарҳади давлатӣ ва роҳҳои ҳалли баҳсҳои марбут ба он, сараввал бояд вазъи ҳуқуқии қаламрав дар ҳуқуқи байналмилалӣ муайян карда шавад. Ташкил ва муайян кардани сарҳади давлатӣ масъалаи муҳимест, ки бо меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ва ҳуқуқи дохилидавлатӣ ба танзим дароварда мешавад. Барои коркарди мавзӯи мазкур таҳқиқотҳои илмӣ оид ба муайян кардани мафҳуми қаламрав дар ҳуқуқи байналмилалӣ, сарчашмаҳо ва принсипҳои танзимкунандаи вазъи ҳуқуқии қаламрави давлатӣ истифода шудаанд.

Вожаҳои калидӣ: Қаламрав дар ҳуқуқи байналмилалӣ, қаламрави давлатӣ, сарҳади давлатӣ, баҳси марзӣ.

Каландарова Г.И.

О ПРАВОВОМ СТАТУСЕ ТЕРРИТОРИИ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

В последние десятилетия наиболее актуальным вопросом современности является определение государственных границ и пути мирного урегулирования пограничных споров. Для определения государственной границы и способов разрешения споров, связанных с ней, в первую очередь необходимо определить правовой статус территории в международном праве. Организация и определение государственной границы является важным вопросом, который регулируется нормами международного права и внутригосударственного права. Для разработки темы использовались научные исследования по определению понятия территории в международном праве, источники и принципы, регулирующие правовой статус государственной территории.

Ключевые слова: территория в международном праве, государственная территория, государственная граница, принципы режима государственной территории, территориальный спор.

Qalandarova G.I.

ON THE LEGAL STATUS OF THE TERRITORY IN INTERNATIONAL LAW

In recent decades, the most pressing issue of our time is the definition of state borders and ways of peaceful settlement of border disputes. To determine the state border and ways to resolve disputes related to it, it is first necessary to determine the legal status of the territory in international law. The organization and definition of the state border is an important issue, which is regulated by the norms of international law and domestic law. To develop the topic, scientific research was used to define the concept of territory in international law, sources and principles governing the legal status of a state territory.

Key words: territory in international law, state territory, state border, principles of state territory regime, territorial dispute.

Давлат ҳамчун ташкилоти сиёсӣ салоҳияти конституцсионии ихтиёрдории қаламравро дар муносибатҳои байналмилалӣ дорад, яъне мақомотҳои ваколатдори давлатӣ дар ин самт бар манфиати халқ ҳокиимияти худро дар қаламрави давлатӣ амалӣ менамояд.

Қаламрави давлатӣ гуфта, чунин қаламраверо меноманд, ки ба давлати муайян дахл дошта, давлат дар он волоияти худро ба амал мебарорад [4, 105].

Маҳдудияи ихтиёрдории қаламравро ҳуқуқшиноси рус Л. Шалланд дар давлатҳои гуногун чунин дарҷ кардааст:

а) қаламрави давлат танҳо дар асоси қонун тағйир дода мешавад;

б) конституцсия қаламравро дахлнопазир ва ҷудонопазир эълон мекунад;

в) созишномаҳо оиди тағйир ёфтани ҳайъати қаламрави давлатӣ бояд ба тасвиб расонида шаванд;

г) ҳукумат бояд бо қонун барои ихтиёрдории қисми қаламрави давлатӣ салоҳиятдор бошад;

ғ) конституцсия тамоми заминҳо ва мавзеъҳое, ки ба ҳайъати қаламрави давлатӣ дохил мешаванд, номбар мекунад [1, 286-287].

Дар таҷрибаи ҳуқуқи байналмилалии муосир тағйиротҳои қаламравӣ, яъне ба ихтиёрдории дигар давлат додани мавзеи беаҳолӣ ва ё нисбатан камаҳолӣ аз ҷониби ҳукумат дида мешавад. Лекин вақте ки сухан дар бораи ба давлати дигар додани тамоми қаламрави миллӣ ё қаламрави қисман зиёд меравад, чунин тағйирот танҳо дар мувофиқа ба розигии аҳолӣ амалӣ карда мешавад.

Дар ҳуқуқи байналмилалӣ қаламрав ба қаламрави байналмилалӣ, қаламрави давлатӣ ва қаламрави реҷаи омехта ҷудо мешавад, ки ҳар яки онҳо вобаста ба таъиноташон аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Қаламрави давлатӣ на танҳо фазоест, ки дар он ҳокимияти давлатӣ амалӣ мешавад, балки муҳити ҳақиқӣ ва сарчашмаи табиии шароити мусоиди аҳолии ҳар як давлат мебошад, қайд намудааст Б.М. Клименко [2, 48].

Ба ҳайъати қаламрави давлатӣ фазои ҳавоӣ, хушкӣ ва обии давлат дохил мешавад, ки аз ҷониби мақомоти ваколатдори давлатӣ реҷаи ҳуқуқии онҳо муайян ва танзим карда мешавад. Реҷаи қаламрави давлатӣ на танҳо бо қонунгузории дохилидавлатӣ, балки бо меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ ҳам ба танзим дароварда мешавад, зеро танзими реҷаи фазои ҳавоӣ, обҳои дохилӣ ва бандарҳо, баҳрҳои қаламравӣ ва қисматҳои муайяни фазои хушкии он танзими байналмилалӣ - ҳуқуқиро низ талаб мекунад.

Қаламрави байналмилалӣ - ин фазои реҷаи байналмилалидошта мебошад, ки ба он соҳибихтиёрии ягон давлат татбиқ намешавад ва барои истифодабарии тамоми давлатҳо озод аст, ва дар асоси меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ танзим мешавад. Ба қаламрави байналмилалӣ баҳри кушод ва фазои болои он, қаъри баҳр, фазои кайҳон (Моҳ ва дигар ҷирмҳои осмонӣ), Антарктида ва фазои болои он дохил мешаванд.

Қаламрави реҷаи омехтадошта чунин қаламравест, ки дар он ҳам реҷаи байналмилалӣ ва ҳам реҷаи дохилидавлатӣ ба кор бурда мешавад, яъне давлатҳои наздисарҳадӣ ҳуқуқи коркарди сарватҳои табииро дар ин қаламрав доранд, ки дар баробари ин ба дигар давлатҳо имкон медиҳанд, ки ҳуқуқи худашонро ба озодии киштиронӣ ва дигар ҳуқуқҳо дар асоси меъёрҳои ҳуқуқи байналмилалӣ амалӣ намоянд, яъне дар минтақаи озоди иқтисодӣ ва шелфи континенталӣ.

Б.М. Клименко дар баробари шарҳи мафҳуми қаламрави давлатӣ иброз менамояд, ки дар ин ҷода нақши меъёрҳои байналмилалӣ - ҳуқуқӣ, ки ба эҳтироми дахлнопазирӣ ва тамомияти арзии қаламрави давлатӣ, таъмини вайрон накардани сарҳад, ҳалли баҳсҳои сарҳад, ки танҳо бо роҳҳои осоишта равона шудаанд, зиёд мебошад.

Ҳуқуқи байналмилалӣ ба ҳифзи қаламрави давлат низ диққати махсус медиҳад, ба хусус ба мазмуни принсипҳои асосии он — ба кор набурдани қувва, тамомияти арзӣ, дахлнопазирии сарҳади давлатӣ, бахшида шудааст. Давлат вазифадор аст, ки аз таҳдид ё истифодаи зӯрӣ ба муқобили тамомияти арзии ҳар як давлат худдорӣ кунад. Қаламрави ягон

давлатро давлати дигар дар натиҷаи таҳдиди истифодаи қувва ё ба кор бурдани қувва соҳиб шуда наметавонад.

Қаламрав ҳамчун фазои соҳибихтиёрии давлатӣ, доираи салоҳияти ҳудудии давлат фаҳмида мешавад. Қаламрави давлатӣ бошад, фазои таҳти соҳибихтиёрии давлат, ки дар ҳудуди он давлат ҳокимияти олиро амалӣ менамояд, шарҳ дода мешавад.

Дар таълимотҳои олимони соҳаи ҳуқуқи байналмилалӣ, бахусус олимони даврони шӯравӣ масъалаи мафҳуми қаламрави давлатӣ баҳснок буда, мазмуни гуногунро дар бар мегирад. Аз ҷумла, А.М. Ладиженский чунин меҳисобад, ки барои давлати Шӯравӣ қаламрав "ҳамзамон ҳам фазои амалигардонии ҳокимият ва ҳам объект мебошад, лекин на ба маънои граждани - ҳуқуқӣ, балки ба маънои давлатӣ - ҳуқуқӣ, байналмилалӣ – ҳуқуқӣ ва маъмурӣ- ҳуқуқӣ фаҳмида мешавад" [3, 42].

Масъалаи объекти граждани–ҳуқуқӣ будани қаламрав дар қонунгузории Ҷумҳуриии Тоҷикистон то ҳол ҳалли худро наёфтааст, зеро ҳарчанд ки Иттиҳоди Шӯравӣ аз байн рафта бошад ҳам, лекин таъсири қонунгузории он то ҳол боқӣ мондааст. Бисёре аз мутахассисон бар он назаранд, ки Тоҷикистон ҳоло барои замин (қаламрав)-ро ҳамчун объекти муносибатҳои граждани - ҳуқуқӣ пазируфтан омода нест. Яъне тибқи қонунгузории мо давлат заминро аа муомилоти граждани барвардааст ва ба гарав ё иҷора дода наметавонад.

Қисмҳои таркибии қаламрави давлат инҳоянд:

а) замин – қитъаҳои замини дар ҳудуди он, ҷазираҳои ба давлат тааллуқдошта, инчунин анклавҳои мавҷуда;

б) ҳудудҳои обӣ – дарёҳо, кӯлҳо, баҳрҳо ва дигар обанборҳои дар ҳудуди он ҷойгиршуда. Тамоми майдони обии давлатро обҳои дохилӣ (миллӣ) ва баҳри қаламравӣ ташкил медиҳанд;

в) қаъри замин – ин мавзеъҳое мебошанд, ки дар зери сатҳи замин ва фазои обии давлат дар доираи сарҳадҳо ҷойгир шудаанд, инчунин дар минтақаи шелфи континенталӣ ҷойгир шудаанд (яъне заминҳои қаъри баҳрӣ дар масофаи то 200 мили баҳрӣ ва дар баъзе мавридҳо то 350 мили баҳрӣ);

г) фазои ҳавоӣ — фазои ҳавоии дар болои ҳудудҳои хушкию обии давлат, ки то баландии 100—120 километрро фаро мегирад. Баландии фазои ҳавоӣ дар айни замон хатти демаркатсияи байни фазои ҳавоӣ ва фазои кайҳон мебошад.

д) қаламрави ба ном «шартӣ»-и давлатӣ: ҳудуде, ки аз он киштиҳои баҳрӣ, ҳавоӣ ва кайҳонӣ ва киштиҳое, ки ба давлат тааллуқ доранд ва аломати фарққунандаи давлати худро доранд, мегузаранд; ҳудуде, ки дар онҳо қубурҳо ва ноқилҳо қад-қади баҳр мегузаранд; дигар иншооте, ки дар шелфи континенталӣ бо минтақаи бехатарии 500 метр дар атрофи онҳо сохта шудаанд; ҷойҳои зимистонгузаронӣ, ситод ва стансияҳои Арктика ва Антарктика; ҳудуди сафоратхонаҳо ё намояндагиҳо дар қаламрави давлати қабулкунанда ҳам мисол шуда метавонанд.

Принсипҳои танзимкунандаи вазъи ҳуқуқии қаламрави давлатӣ аз принсипи эҳтироми соҳибихтиёрии давлатӣ дар ҳуқуқи байналмилалӣ, принсипи эҳтироми дахлнопазирӣ ва тамомияти арзии қаламрави давлатӣ бармеояд, ки яке аз принсипҳои умумиэътирофшудае мебошад, ки давлат тавассути он мустақилияти худро дар сиёсати беруна амалӣ мекунад.

Дахлнопазирӣ ва тамомияти арзии қаламрави давлатӣ. Дахлнопазирии қаламрави давлатӣ маънои онро дорад, ки давлатҳо ӯҳдадоранд аз ҳар гуна дахолати низомӣ ва ғайринизомӣ дар қаламрави давлати хориҷӣ ва аннексияи он худдорӣ намоянд.

Тамомияти арзӣ маънои ғасби таҷовузкоронаи қаламрави ягон давлат ё ҳуҷум ва ғасби қисми қаламрави он мебошад [2, 38].

Ин мафҳумҳо ҳарчанд бо ҳам алоқаманд бошанд ҳам, лекин ҳаммаъно нестанд. Мисол, агар дастдарозии низомӣ ва ғайринизомӣ ба қаламрави ягон давлати хориҷӣ вуҷуд дошта бошад, ин ҳатман ба ғасби ин қаламрав оварда мерасонад.

Вуруди гурӯҳи мусаллаҳона ё ҳавопаймоҳои ҳарбӣ ба қаламрави давлати хориҷӣ бешубҳа дастдарозӣ ба дахлнопазирии қаламрави он оварда мерасонад [2,39].

Манъи ба дастовардани қаламрав бо роҳи истифодаи қувва ва ё таҳдиди истифодаи он ягона принсипе мебошад, ки ба давлатҳои хориҷиро намегузорад, ки ба қаламрави давлати дигар дастдарозӣ кунанд. Яъне масъалаи мансубияти қаламрав бо роҳи истифодаи қувва ё таҳдиди истифодаи он бояд амалӣ карда нашавад.

Дар ташаккули принсипи дахлнопазирӣ ва тамомияти арзии қаламрави давлатӣ манъи ҷанг чун воситаи ҳалли баҳсҳои байналмилалӣ асос шудааст, яъне ҷорӣ кардани принсипи ҳуҷум накардан мебошад, ки дар ин ҷода нақши Иттиҳоди Шӯравӣ босазо мебошад. Зеро Иттиҳоди Шӯравӣ Декрет "Оид ба сулҳ"-ро қабул кард, ки тамоми ҳукуматҳоро ба бастани сулҳи адолатноку демократӣ бе аннексия даъват намуд.

Вайрон накардани сарҳади давлатӣ. Ғайр аз вуҷуд доштани меъёрҳое, ки ба манъи ғасби таҷовузкоронаи қаламрав равона шудааст, боз бояд шароитҳо фароҳам оварда шаванд, ки сарҳади байни давлатҳо дар ҳақиқат вайрон карда нашавад.

Мазмуни вайрон накардани сарҳади давлатӣ на танҳо манъи таҳдиди қувва ё истифодаи онро барои тағйири сарҳад, балки эътироф кардани сарҳади мавҷуда ва вуҷуд надоштани даъвоҳои қаламравӣ дар замони ҳозира ва ояндаро фаро мегирад.

Дахлнопазирии сарҳади давлатӣ маънои дахлнопазирии қаламрави давлатиро дорад. Гап дар сари манъи ҳуҷуми таҷовузкорона ба қаламрави хориҷӣ меравад, дахлнопазирии сарҳади давлатӣ бошад маънои дахлнопазирии қаламраве, ки ҳудуди онро ин сарҳад муайян мекунад, фаҳмида мешавад. Дар дигар ҳолат ин маънои дахлнопазирии худи хати сарҳадро дар маҳал дар назар дорад, ки бо аломатҳои сарҳадӣ муайян шуда, инчунин манъи гузаштани хати сарҳадӣ бе иҷозати ҳукумати ваколатдор ё берун аз қоидаҳои муқарраршуда мебошад.

Қаламрави давлат дахлнопазир аст ва он объекти муҳосираи низомӣ ва чораҳои дигари маҷбуркунии давлатҳои дигар, на бевосита ва на бавосита, бе ягон ният, ҳатто муваққатан шуда наметавонад.

Дар охир Оинномаи СММ ҷангро чун воситаи ҳалли баҳсҳои байналмилалӣ манъ карда, принсипи ҳамкории сулҳомези давлатҳоро муайян кардааст.

АДАБИЁТ

1. Шалланд Л. Юридическая природа территориалного верховенства. СПб.,1903.
2. Клименко Б.М. Государственная граница (вопросы теории и практики). М.: “Международное отношения”, 1974 .
3. Ладыженский А.М. Юридическая природа территориального верховенства // Вестник Московского государственного университета, 1948 ., № 10.
4. Ҳуқуқи байналхалқӣ / Зери таҳрири Ш.М. Менглиев. Душанбе, 2010.

УДК: 342.3 (575.3) (09) +9 (575.3)

Қурбонов Б.Р., Муҳаммадсафои И.С.

ТАЪРИХНИГОРИИ ИСЛОҲОТИ АГРАРӢ ДАР ОСОРИ МУҲАҚҚИҚОНИ ВАТАНӢ

Ҷумҳури Тоҷикистон давлати аграри буда, 93 фоизи онро куҳсор ташкил медиҳад. Аз ин ру ин давлат – давлати кишоварзи мебошад. Воқеаҳои солҳои 90 – ум асри гузашта ба тамоми ҳаёти ҷомеа таъсир манфӣ расонид. Барои аз ҳолати буҳронии и ктисоди

баровардани мамлакат ҳукумат ислоҳоти аграриро гузаронидaнд.Муаллифон дар мақолаи маскур инъикосии ислоҳоти масалаҳои аграриро дар осори муҳаққиқони ватаниро мавриди таҳлил қарор додаанд.

Калид вожаҳо: ислоҳоти аграрӣ, таҳаввулоти сиёсӣ, таърихнигори, амнияти озуқаворӣ, муносибатҳои бозорӣ, ислоҳоти обу замин, хоҷагии деҳқонӣ.

Курбонов Б.Р., Мухаммадсафои И.С.

ИСТОРИОГРАФИЯ АГРАРНЫХ РЕФОРМ В ТРУДАХ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ

Республика Таджикистан – аграрная страна, 93% ее территории – горная. Следовательно, эта страна является аграрной. События 90-х годов прошлого века оказали негативное влияние на всю жизнь общества. Чтобы вывести страну из голода, правительство провело земельную реформу. В статье авторы проанализировали отражение аграрного вопроса в работах отечественных исследователей.

Ключевые слова: аграрная реформа, политические процессы, историк, продовольственная безопасность, рыночные отношения, водно-земельная реформа, фермерство.

Kurbanov B.R, Muhammadsafoi I.S.

HISTORIOGRAPHY OF AGRARIAN REFORMS IN THE WORKS OF RESEARCHERS NATIVE

The Republic of Tajikistan is an agricultural country, 93% of its territory is occupied by mountains. Therefore, this state is an agrarian state. The fact is that the 90s of the last century had a negative impact on society. To bring the country out of the economic crisis, the government carried out agrarian reform. The authors analyzed the reflection of the reform of the agrarian issue in the works of domestic researchers.

Key words: agrarian reform, political processes, historian, food security, market relations, water and land reform, farming.

Солҳои 90 - уми асри XX дар Тоҷикистон тағйиротҳои куллӣ ба амал омад, ки тамоми ҷанбаҳои ҳаёти ҷомеа ва давлатро фаро гирифта буд. Дар ин равандҳои дигаргунсозӣ яке аз самтҳои муҳимтарин азнавсозии бахши аграрӣ мебошад, ки асоси инро аз навташкилдиҳии маҷмӯи агросаноатӣ ва

Дар давраи таҳаввулоти сиёсӣ ва иҷтимоию иқтисодӣ дар байни ҳамаи ҷумҳуриҳои собиқи шӯравӣ Тоҷикистон бештар зарар дидааст. Бахши кишоварзӣ дар вазъияти мураккаб қарор дошт. Дар минтақаҳои ҷанубӣ ва марказии ҷумҳурӣ, ки бо ҷанги шаҳрвандӣ фаро гирифта шуда, дар онҷо муборизаҳои шадид ҷараён доштанд, инфрасохтори кишоварзӣ осебпазир буд. Иншоотҳои иҷтимоии деҳот аз кор монданд. Беморхонаҳо, мактабҳо, кӯдакистонҳо, клубҳо ва китобхонаҳо вайрону валангор гардида аз фаъолият боз монданд.

Ислоҳоти аграрӣ, ки дар солҳои 90-уми асри гузашта оғоз ёфта буд, ба соҳаи кишоварзӣ таъсири ҷиддии манфӣ расонд. Дигаргуниҳо дар ин бахш боиси мушкилоти зиёди иҷтимоию иқтисодӣ гардид. Дар назди давлат ва ҷомеаи Тоҷикистон масъалаи аз ҳама муҳим - амнияти озуқаворӣ ба миён омад.

Аз рӯзҳои аввали соҳибистиқлолӣ дар кишвар таҳаввулоти иқтисодиву иҷтимоӣ оғоз ёфт ва барои фаъолияти шаклҳои гуногуни моликият ва идоракунӣ шароити ҳуқуқӣ ва ташкилӣ фароҳам оварда шуд. Дар соҳаи кишоварзӣ системаи нави муносибатҳои ташкилӣ

ва иқтисодӣ байни истеҳсолкунандагон ва истеъмолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ эҷод карда шуд. Он комилан аз системаи қаблӣ асосан аз рӯи принсипҳои фаъолият куллан фарқ мекунад. Дар асл, ин иваз кардани механизмҳои банақшагирӣ ва маъмурии идоракунии бо системаи муносибатҳои иқтисодӣ бозорӣ дар асоси рақобат мебошад.

Бо мақсади татбиқи стратегияи гузариш ба муносибатҳои бозорӣ Ҳукумати Тоҷикистон барномаи махсуси ислоҳоти иқтисодиро барои солҳои 1995-2004 таҳия намуд ва ба якчанд лоиҳаҳо оғоз бахшид. Бо мақсади таъмини амнияти озуқаворӣ ва инчунин таъмини бозорҳои дохилӣ бо озуқаворӣ Фармонҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 9 октябри соли 1995 «Дар бораи ҷудо намудани 50 ҳазор гектар замин барои хоҷагиҳои ёрирасон» ва аз 1 декабри соли 1997 дар бораи ҷудо намудани заминҳои иловагии 25 ҳазор га бароварда шуданд. Дар шароити бӯҳрони озуқаворӣ ин ва дигар амалҳо ба беҳбудии назарраси ҳаёти иҷтимоии мардум мусоидат карданд.

Дар натиҷаи ислоҳоти иқтисодӣ дар Тоҷикистон, муносибатҳои нави бозаргонӣ дар истифодаи замин ташаккул ёфтанд. Дар натиҷаи ислоҳоти сохторӣ шаклҳои гуногуни идоракунӣ дар шакли ҷамъиятҳои саҳҳомӣ, хоҷагиҳои деҳқонии инфиродӣ, оилавӣ ва коллективӣ пайдо шуданд.

Зарурияти инъикоси ислоҳоти обу замин дар дарки дурусти равандҳои дигаргунсозӣ дар соҳаи кишоварзии Тоҷикистон, гузариш аз истеҳсолоти банақшагирифташуда ба бозор мебошад.

Раванди ислоҳоти замин дар охири асри XX - аввали асри XXI дар Тоҷикистони соҳибихтиёр метавон ба се марҳила тақсим кард. Марҳилаи аввал (1992-1996) пас аз қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи ислоҳоти замин" аз 5 марти соли 1992 оғоз ёфт. Марҳилаи дуюм (1996-2006) аз қабули Кодекси замин аз 13 декабри соли 1996 оғоз меёбад, ки 7 категорияи заминро муайян мекунад ва марҳилаи саввум (солҳои 2006-2016) пас аз тасдиқи Қонуни навбатии Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи ворид намудани тағйироту иловаҳо ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон" Дар бораи ислоҳоти замин" аз ҷониби Парлумон 3 марти соли 2006 оғоз ёфт [1].

Раванди ташкили хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) дар марҳилаи дуюм (2002-2009) пас аз қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 10 майи соли 2002 № 48 "Дар бораи хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ)" ва дар марҳилаи сеюм (солҳои 2009-2016) дар давраи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон "Дар бораи хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ)" аз 19 майи соли 2009 № 526 ва то қабули Қонуни нави Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 15 марти соли 2016, № 1289 "Дар бораи хоҷагии деҳқонӣ (фермерӣ)" васеъ ба роҳ монда шуд [12].

Ҳамин тариқ, таҳқиқот ба принсипи таърихӣ асос ёфтааст. Сиёсати аграрии Тоҷикистони соҳибистиқлол ва ҷузъҳои асосӣ - ислоҳоти замин ва об дар заминаи мушаххаси таърихӣ таҳлил карда мешаванд. Принсипи таърихшиносӣ имкон дод, ки дар динамикаи таҳияи сиёсати ҳуқуқии замин ва об, тағйироти дар он ҷойдошта вобаста ба шароити таърихӣ ошкор карда шуда, заминаҳои таърихии ислоҳоти қонунгузории замин ва об таҳқиқ карда шавад.

Сиёсати аграрӣ ва ҳуқуқӣ бо назардошти шароити мушаххаси таърихӣ дар заминаи системаи иҷтимоию сиёсӣ ва иқтисодии Тоҷикистон таҳлил карда мешавад. Дар ҷараёни омӯзиши равандҳои ислоҳоти замин ва об дар асоси маводи эътимодноки воқеӣ ҷанбаҳои иҷтимоию сиёсӣ, кадрӣ ва иҷтимоию фарҳангии ислоҳоти аграрӣ ва натиҷаҳои иҷтимоию иқтисодии ин равандҳо равшан карда шудаанд, гарчанде ки онҳо метавонанд мавзӯи омӯзиши махсус бошанд.

Дар солҳои 1990 ва 2000 тамоюлҳои нав дар омӯзиши равандҳои ислоҳоти об пайдо шуданд: а) дастрасӣ ба иттилооти қаблан маҳдудшуда кушода шуд; б) сиёсатикунонии равандҳои дигаргунсозӣ дар фазои пасошӯравӣ оғоз гардида, аз нав таҳлил намудани воқеаҳои таърихӣ дар давлатҳои пасошӯравӣ шурӯъ шудааст; в) таърихи муносибатҳои аграрӣ дар заминаи омӯзиши дигаргуниҳои иқтисодӣ омӯхта шудааст.

Ҳамин тариқ, дар таърихнигории Тоҷикистон равандҳои ислоҳоти замин ва об асосан дар

асарҳои сершумори таърихчиён, иқтисоддонон, мутахассисони соҳаи кишоварзӣ ва дигар олимон таҳқиқ ва ҷамъбаст карда шудаанд. Ҳамаи ин корҳои илмиро ба гурӯҳҳои зерин тақсим кардан мумкин аст:

1) асарҳои бевосита ба таърихи ислоҳоти замину об дар минтақаи муайян, ки асосан дар ҷанбаи таърихӣ-ҳизбӣ навишта шудаанд;

2) нашрияҳои дорои хусусияти таърихнигорӣ, таърихӣ ва иқтисодӣ;

3) тадқиқоте, ки мустақиман ба масъалаҳои рушди комплекси агросаноатӣ ва азхудкунии заминҳои нав дар Тоҷикистон бахшида шудааст;

4) брошюраҳои илмию оммавӣ, ки баъзе паҳлӯҳои ҷараёни ислоҳоти заминро муайян мекунанд.

Дар давраи сохтмони сотсиалистӣ ва таърихнигории муосири Тоҷикистон, мушкилоти рушди иҷтимоию иқтисодӣ, таърихи кишоварзӣ ва ислоҳоти замин асосан аз ҷиҳати таърихӣ-ҳизбӣ фаро гирифта шуда буданд.

Масъалаҳои ислоҳоти аграрӣ дар Тоҷикистон ва равандҳои марбут дар давраи таҳқиқоти муаллиф дар монографияҳои дорои хусусияти таърихӣ, таърихнигорӣ ва иқтисодӣ [10], баррасӣ шудаанд.

Масъалаҳои муносибатҳои кишоварзӣ дар шароити Тоҷикистони соҳибистиқлол, аз солҳои 90-уми асри XX, асосан дар ҷанбаҳои иқтисодӣ таҳқиқ ва инъикос шуданд.

Ба масъалаҳои ислоҳоти обу замин ва гузариши умумии бахши кишоварзӣ ба муносибатҳои бозаргонӣ Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Э. Раҳмон [8], диққати махсус медиҳад. Ҳангоми таҳлили дараҷаи омӯзиши ин масъала қайд кардани корҳои олимон, ки равандҳои тағирёбии соҳаи кишоварзиро дар заминаи баҳодиҳии вазъи иқтисодӣ инъикос мекунанд, муҳим аст. Ислоҳоти иқтисодии соҳаи кишоварзӣ асосан дар корҳои олимони пешбари илми иқтисодии кишвар, академик Н.Қ.Қаюмов ва доктори илмҳои иқтисодӣ Ҳ.У. Умаров [5], таҳқиқ карда шудааст. Ҷанбаҳои гуногуни ислоҳоти иқтисодӣ дар Тоҷикистон дар охири асри XX - ибтидои асри XXI дар таҳқиқоти иқтисодчиён академикҳо Р.К. Раҳимов [9], Т.Н. Назаров, докторони илмҳои иқтисодӣ С.Д. Комилов, С.Х. Ҳабибов, П.Н. Нурмамадов, Д.У. Уроқов, Ф.Н. Факиров [7], ва дигарон инъикос шудааст.

Аз миёнаи солҳои 90-уми асри XX як қатор корҳои инноватсионӣ ва иттилоотӣ дар ин соҳаи илм интишор гардиданд, ки натиҷаҳои ибтидоии ислоҳоти аграриро инъикос мекарданд . Дар онҳо ба ҷараёни ислоҳоти соҳаи кишоварзии Тоҷикистон васеъ, аммо аз як дигар фарқкунанда баҳогузорӣ карда мешавад [6].

Таҳлилҳо а) мушкилии масъала; б) номутобиқатии ислоҳот ва в) зарурати муносибатҳои навро ба гузариш ба иқтисоди бозорӣ нишон медиҳад.

Дар асарҳои таърихӣ масъалаҳои ислоҳоти аграрӣ дар маҷмӯъ, ислоҳоти замин ва об дар Тоҷикистони соҳибистиқлол, дар навиштаҳои профессорҳо Р.А. Абулхаев [3], Н.Б. Хотамов , доктори илмҳои таърих Ф.М. Абдурашитов [1], ва дотсент А.М. Гафуров [4], оварда шудааст.

Дар маҷмӯаи мақолаҳои доктори илмҳои таърих, профессор Р. Абулхаев "Масоили таърихи навини Тоҷикистон" олим вазъи иҷтимоию иқтисодии бархе аз минтақаҳои водии Зарафшонро таҳлил намуда, ба истифодаи оқилонаи захираҳои замин ва оби водӣ дар шароити соҳибихтиёрӣ эътибори махсус медиҳад ва дуруст қайд мекунад, ки «..захираҳои заминӣ ва обии Заравшон бояд ба ҳалли амнияти озуқавории кишвар хидмат кунанд ” . Монографияи доктори илмҳои таърих, профессор Н. Ҳотамов «Дигаргуниҳои иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи соҳибистиқлолӣ (1991-2006)»[13],таърихи тағйирот дар саноат ва кишоварзӣ, нақлиёт ва роҳсозӣ, коммуникатсияро тасвир мекунад. Дар он олим инчунин масъалаҳои савдои дохилӣ ва хориҷӣ, андозҳо ва системаи андоз, сармоягузориҳои хориҷӣ, низоми бонкӣ ва қарзӣ, аз ҷумла шартномаҳои фючерӣ, вазъи иҷтимоӣ ва муҳоҷирати меҳнатии хориҷиро, ки аз солҳои 90-уми асри XX сар мешаванд, то соли 2006 ро таҳлил мекунад.. Дар монография ҳангоми ҷараёни ислоҳот дар соҳаи кишоварзӣ муаллиф аввал ба таҳлили илмӣ маводи сершуморро дар бораи

азнавташкилдиҳии корхонаҳои кишоварзӣ, кам шудани шумораи колхозу совхозҳо ва ташкили хоҷагиҳои деҳқонӣ пешниҳод менамояд.

Ҷанбаҳои таърихӣ ва ҳуқуқии ислоҳоти об дар осори пешинаи муаллиф «Ислоҳоти замин ва об дар Тоҷикистон дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI (Ҷанбаҳои таърихӣ ва ҳуқуқӣ)» инъикос ёфтаанд. Дар он заминаи таърихии қабули санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ дар соҳаи муносибатҳои замин ва истифодаи об, тағйирот ва иловаҳо ба Кодекси замин ва обро аз нуқтаи назари таърих таҳлил менамояд, ки онҳо ҳам заминаи қонунгузории замин ва об ва ҳам ҷанбаҳои ҳуқуқии онҳоро тавсиф мекунанд. Дар монография инчунин тавсифи мухтасари Қонун "Дар бораи хоҷагии деҳқонӣ" ва раванди тадричан таҳия намудани Қонун "Дар бораи ислоҳоти замин" оварда шудааст.

Агар дар китоби аввал муаллиф бо масоили ташкилӣ ва ҳуқуқии ислоҳоти замин ҷараёни тадқиқотро маҳдуд карда бошад, пас дар ин таҳқиқот, замина, хусусиятҳо ва тамоюлҳои муносибатҳои замин, раванди таҷдиди корхонаҳои кишоварзӣ, ташаккул ва рушди хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) бештар ва амиқ таҳлил карда мешавад. Ғайр аз ин дар монография ислоҳоти ҷории об, таъсиси институти ассотсиатсияҳои истифодабарандагони об, оқибатҳои иҷтимоию иқтисодии истеҳсолоти озоди кишоварзӣ дар Тоҷикистони муосир дар охири асри XX - ибтидои асри XXI омӯхта мешаванд.

Монографияи калонҳаҷми доктори илмҳои таърих Ф.Абдурашитов «Земельно-водная реформа в Таджикистане в конце XX - начале XXI вв.» [2], ки ба тозагӣ ба табъ расидааст, ба масоили аграрии Тоҷикистони соҳибистиқлол бахшида шуда, нахустин таҳқиқоти алоҳида ва комил дар ин самт маҳсуб меёбад. Дар монографияи мазкур раванди ислоҳотҳои замин, таҷдиди муассисаҳои хоҷагии қишлоқ, ташаккул ва рушди хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ) дар Тоҷикистон дар охири асри XX - ибидои асри XXI инъикос гардидааст. Муаллиф дар асоси маводи санадӣ масоили ислоҳоти соҳаи об, таъсиси ниҳодҳои ҷадиди обистеъмолкунӣ – ассотсиатсияи обистеъмолкунандагонро мавриди таҳлил қарор додааст. Илова бар ин, асосҳои ҳуқуқии ислоҳотҳои замину об, натиҷаҳои либерализацияи истеҳсолоти соҳаи кишоварзӣ, оқибатҳои иҷтимоӣ-иқтисодии таносухи соҳаи аграрии ҷумҳурӣ аз нуқтаи назари таърихӣ таҳлил ва баррасӣ гардидаанд.

АДАБИЁТ

1. Абдурашитов Ф.М. Земельно-водная реформа в Таджикистане в конце XX - начала XXI вв. (Историко-правовые аспекты). Душанбе, 2015. 142с.

2.Абдурашитов Ф.М. Земельно-водная реформа в Таджикистане в конце XX - начале XXI вв. – Душанбе, 2018. – 365с.

3. Абулхаев Р.А. Вопросы новейшей истории Таджикистана. (1-ая кн, Душанбе,2015, 213с. и 2 кн. Душанбе, 2016, 190с. Его же: Миграционные процессы в Таджикистане в конце XX - начале XXI вв. Душанбе, 2015г. 360с.

4. Гафуров А.М. Ревкомы Таджикистана (1917-1923). Душанбе, 2008г. 175с. Его же: Спаситель нации. Душанбе 2012. 213с.

5. Каюмов Н. К., Умаров Х.У. Глобализация экономики и внешнеэкономические связи Таджикистана. Душанбе: Деваштич. 2005. С. 192.

6. Мадаминов А.А. Использование маркетинга в аграрном секторе // Труды экономического факультета Таджикского сельхозинститута. Душанбе,1994. с. 28-34.

7. Назаров Т. Экономическая реформа, сотрудничество и безопасность» (Душанбе, 2013): Комилов С.Д. Инновационное развитие и совершенствование антикризисного управления предприятиями (в соавт.на тадж. яз.). — Душанбе, 2011.

8. Рахмонов Э.Ш. Таджикистан по пути демократии и цивилизованного общества. Душанбе, Ирфон, 1996. -230 с..; Его же. Десять лет на пути независимости. Экономики Таджикистана: стратегии развития, 2001, № 4, -с. 12; Его же: Рахмонов Э.Ш. Задействовать весь потенциал предпринимательства. Доклад на встрече с предпринимателями страны.

«Народная газета» 23 июля 2003г., № 57-58 (19352).
9. Рахимов. Экономический рост: проблемы и механизмы решения // Экономика Таджикистан: стратегия развития. 2004.
10. Саидмурадов Х. М. Построение фундамента социалистической экономики в сельском хозяйстве Таджикистана. Душанбе, 1965.
11. Свод законов и другие нормативно-правовые акты о земле. - Душанбе, 2014. - С.66-68.
12. Свод законов и другие нормативно-правовые акты о земле. Душанбе, 2014,- Сс.83-87.
13. Ҳотамов Н.Б. Социально-экономические преобразования Республики Таджикистан в период суверенитета (1991-2006гг). Душаебе,2006г., 270с.

УДК 341.1/8

Муминзода Н.И., Муминзода М.Н.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ТУРИЗМА

Правовая база международного туризма сложна и включает в себя международные правовые инструменты, национальные законы и отраслевые обязательства по регулированию туристической деятельности, продвижению устойчивых методов и обеспечению безопасности и прав туристов. ЮНВТО и ее Глобальный этический кодекс туризма устанавливают этические принципы устойчивого развития, социальной ответственности и прав человека. Конвенция о защите туристов и правах, и обязанностях поставщиков туристических услуг регулирует права и обязанности туристов и поставщиков услуг, включая здоровье и безопасность, защиту потребителей и ответственность. Геополитические проблемы, технологические достижения и устойчивость влияют на правовую базу международного туризма. Необходим совместный подход для обеспечения эффективности правовой базы, продвижения практики устойчивого туризма и гармонизации нормативно-правовой базы в разных странах и регионах.

Ключевые слова: Международный туризм, Правовая база, Устойчивое развитие, ЮНВТО, Права туристов, Поставщики услуг, Культурное наследие, Новые технологии, Геополитические вызовы, Защита прав потребителей

Муминзода Н.И., Муминзода М.Н.

АСОСХОИ ҲУҚУҚИИ ТУРИЗМИ БАЙНАЛМИЛАЛӢ

Асосҳои ҳуқуқии сайёҳии байналмилалӣ мураккаб буда, санадҳои ҳуқуқии байналмилалӣ, қонунҳои миллӣ ва ӯҳдадориҳои соҳавӣ оид ба танзими фаъолияти сайёҳӣ, пешбурди тачрибаҳои устувор ва таъмини амният ва ҳуқуқҳои сайёҳонро дар бар мегирад. UNWTO ва Кодекси глобалии ахлоқии он оид ба сайёҳӣ принсипҳои ахлоқиро барои рушди устувор, масъулияти иҷтимоӣ ва ҳуқуқи инсон муқаррар мекунанд. Конвенсия оид ба ҳифзи сайёҳон ва ҳуқуқу ӯҳдадориҳои ташкилотҳои баамалбароварандаи хизматрасонии сайёҳӣ, аз ҷумла саломатӣ ва бехатарӣ, ҳифзи истеъмолкунандагон ва масъулияти онҳоро танзим мекунад. Мушкилоти геополитикӣ, пешравиҳои технологӣ ба ҳуқуқии сайёҳии байналмилалӣ таъсир мерасонанд. Барои таъмини самаранокии заминаи ҳуқуқӣ, пешбурди тачрибаҳои устувори сайёҳӣ ва ҳамоҳангсозии асосҳои меъёрӣ дар байни кишварҳо ва минтақаҳо равиши муштарак лозим аст.

Калидвожаҳо: саёҳии байналмилалӣ, асосҳои ҳуқуқӣ, рушди устувор, UNWTO, ҳуқуқҳои сайёҳон, ташкилотҳои хидматрасон, мероси фарҳангӣ, технологияҳои нав, мушкилоти геополитикӣ, Ҳимояи ҳуқуқҳои истеъмолкунандагон

Muminzoda N.I., Muminzoda M.N.

LEGAL BASIS FOR INTERNATIONAL TOURISM

The legal framework for international tourism is complex and involves international legal instruments, national laws, and industry-specific obligations to regulate tourism activities, promote sustainable practices, and ensure tourist safety and rights. The UNWTO and its Global Code of Ethics for Tourism establish ethical principles for sustainability, social responsibility, and human rights. The Convention on the Protection of Tourists and the Rights and Obligations of Tourism Service Providers governs the rights and obligations of tourists and service providers, including health and safety, consumer protection, and liability. Geopolitical challenges, technological advancements, and sustainability are impacting the legal framework for international tourism. A collaborative approach is needed to ensure the legal framework is effective, promotes sustainable tourism practices, and harmonizes legal and regulatory frameworks across different countries and regions.

Keywords: International tourism, Legal framework, Sustainability, UNWTO, Tourist rights, Service providers, Cultural heritage, Emerging technologies, Geopolitical challenges, Consumer protection

Изучение научной литературы показывает, что нынешние международные отношения права в области права сталкивается с проблемами [6, 238], к которым можно и отнести правовое регулирования туризма в международной арене. Правовая база для международного туризма относится к набору правил, положений, соглашений, которые регулируют отношения и деятельность индустрии туризма на международном уровне. Эта структура состоит из широкого круга правовых инструментов, включая международные договоры, конвенции, протоколы и руководящие принципы, а также национальные законы и постановления. Повышение качества и развитие законодательства связано не только с принятием новых системных нормативных актов, в том числе для восполнения существующих пробелов, но и с деятельностью, связанной с регулированием системы законодательства [5, 210].

Правовая база международного туризма охватывает различные аспекты индустрии туризма, такие как проездные документы, визовые требования, стандарты охраны здоровья и безопасности, защита прав потребителей, экологическая устойчивость и сохранение культурного наследия. Он направлен на обеспечение безопасного, устойчивого и ответственного ведения туристической деятельности, а также на содействие экономическому росту, культурному обмену и международному сотрудничеству.

Правовая база международного туризма постоянно развивается и находится под влиянием различных факторов, таких как глобализация, технологические достижения, изменение климата и геополитические события. Правительства, международные организации, заинтересованные стороны индустрии туризма и другие соответствующие субъекты работают вместе над разработкой и внедрением этой структуры, чтобы гарантировать, что туризм способствует благополучию как туристов, так и принимающих сообществ.

В сфере туризма присутствуют и проблемы и как замечает Д.Ш. Сангинзод: «Правовое соотношение услуги и работы являются проблематичным вопросом в научной среде. Проблематичность выражается в том, что в целом современное предпринимательство отличается особым новаторским, антибюрократическим стилем

хозяйствования, базирующимся на постоянном поиске новых возможностей и ориентированном на инновации, умением привлекать и использовать для решения поставленной задачи ресурсы из самых разнообразных источников» [10, 147].

Существует несколько международных актов и соглашений, имеющих отношение к сфере международного туризма. Некоторые из наиболее важных из них:

1. Глобальный этический кодекс туризма Всемирной туристской организации ООН (ЮНВТО): это добровольный набор руководящих принципов, в котором излагаются этические принципы для индустрии туризма, включая такие вопросы, как устойчивость, социальная ответственность и уважение прав человека.
2. Конвенция о защите туристов и правах, и обязанностях поставщиков туристических услуг. Эта конвенция, принятая ЮНВТО в 1980 году, устанавливает права и обязанности туристов и поставщиков туристических услуг, включая такие вопросы, как здоровье и безопасность, защита потребителей, и ответственности.
3. Соглашение о транзите международных воздушных сообщений: это соглашение, подписанное в 1944 году, регулирует международные воздушные перевозки и регулирует такие вопросы, как права воздушного движения, безопасность и безопасность.
4. Конвенция о биологическом разнообразии: Эта конвенция, принятая в 1992 году, способствует сохранению биоразнообразия и устойчивому использованию природных ресурсов, в том числе связанных с туристической деятельностью.
5. Парижское соглашение об изменении климата. Это соглашение, принятое в 2015 году, устанавливает основу для совместной работы стран по сокращению выбросов парниковых газов и смягчению последствий изменения климата, в том числе связанных с индустрией туризма.
6. Конвенция об охране нематериального культурного наследия. Эта конвенция, принятая ЮНЕСКО в 2003 г., способствует охране нематериального культурного наследия, которое включает в себя традиционные обычаи и знания, связанные с туристической деятельностью.
7. Гаагская декларация по туризму (Гаага, 10-14 апреля 1989 года) [1].
8. Хартия туризма. Кодекс туриста. одобрена в 1985 г. на VI сессии Генеральной ассамблеи Всемирной туристской организации [12].

Эти международные акты и соглашения обеспечивают основу для регулирования туристической деятельности и продвижения практики ответственного и устойчивого туризма. Они также помогают обеспечивать безопасность и соблюдение прав туристов и способствуют развитию сотрудничества и сотрудничества между различными странами и регионами в сфере туризма.

Существует несколько ключевых международно-правовых инструментов, регулирующих туризм на глобальном уровне. К ним относятся:

Всемирная туристская организация ООН (ЮНВТО): ЮНВТО является ведущей международной организацией в области туризма и способствует развитию ответственного, устойчивого и общедоступного туризма. Организация предоставляет рекомендации по политике и практике туризма и сотрудничает с правительствами, международными организациями и другими заинтересованными сторонами для продвижения правовой базы для международного туризма.

Всемирная туристская организация (ВТО) Генеральное соглашение по торговле услугами (ГАТС): ГАТС — это многостороннее соглашение, направленное на либерализацию торговли услугами, включая туризм. Соглашение устанавливает правила и принципы либерализации туристических услуг и обеспечивает правовую основу для трансграничного туризма.

Международная конвенция о гражданской авиации (Чикагская конвенция): Чикагская конвенция — это международный договор, регулирующий использование воздушного пространства и безопасность полетов. Он обеспечивает правовую основу для

международных авиаперевозок, которые являются важнейшим компонентом индустрии туризма.

Конвенция об охране всемирного культурного и природного наследия: Эта конвенция направлена на сохранение и защиту важных объектов культурного и природного наследия во всем мире. Многие из этих объектов являются популярными туристическими направлениями, и конвенция обеспечивает правовую основу для их сохранения и управления.

Международные медико-санитарные правила (ММСП): ММСП являются юридически обязывающим документом, целью которого является предотвращение международного распространения болезней и борьба с ним. Правила имеют решающее значение для обеспечения здоровья и безопасности туристов и принимающих сообществ, а также обеспечивают правовую основу для управления рисками для здоровья, связанными с международными поездками.

Национальные законы и правила оказывают значительное влияние на правовую базу международного туризма. Эти законы и правила сильно различаются в разных странах и могут иметь как положительное, так и отрицательное влияние на индустрию туризма.

К положительным эффектам относятся:

Защита туристов. Национальные законы и правила могут защитить туристов, устанавливая стандарты безопасности для туристических объектов и услуг. Например, законы, требующие от отелей наличия детекторов дыма, пожарной сигнализации и планов аварийных выходов, могут помочь обеспечить безопасность гостей.

Содействие устойчивому туризму: национальные законы и нормативные акты могут способствовать внедрению методов устойчивого туризма, таких как сокращение отходов, энергосбережение и водосбережение. Эти методы могут помочь свести к минимуму воздействие туризма на окружающую среду и сохранить природные ресурсы для будущих поколений.

Сохранение культурного наследия: национальные законы и правила могут помочь сохранить объекты культурного наследия и защитить их от повреждения или уничтожения. Это может помочь сохранить подлинность этих мест и повысить их туристическую привлекательность.

К отрицательным эффектам относятся:

Препятствия для путешествий: национальные законы и правила могут затруднять или удорожать для туристов въезд в страну или передвижение внутри страны. Например, визовые требования, меры пограничного контроля и рекомендации по поездкам могут удерживать туристов от посещения пункта назначения.

Ограничения на туристическую деятельность. Национальные законы и правила могут ограничивать определенные виды туристической деятельности, такие как приключенческий туризм или туризм по дикой природе. Это может ограничить спектр туристических продуктов, доступных для посетителей.

Несоответствия в правилах: национальные законы и правила могут сильно различаться в разных странах, что приводит к несоответствиям в правовой базе международного туризма. Это может создать путаницу для туристов и затруднить работу поставщиков туристических услуг за границей.

Поэтому для стран важно гармонизировать свои законы и правила, касающиеся туризма, чтобы обеспечить последовательную и эффективную правовую базу для международного туризма.

Международные организации, такие как Всемирная туристская организация ООН (ЮНВТО), играют решающую роль в разработке и продвижении правовой базы для международного туризма. ЮНВТО является ведущей международной организацией в области туризма и работает с правительствами, международными организациями и

другими заинтересованными сторонами для продвижения устойчивого, ответственного и общедоступного туризма

Роль ЮНВТО в разработке и продвижении правовой базы международного туризма включает:

Адвокация: ЮНВТО выступает за разработку нормативно-правовой базы, которая продвигает методы устойчивого туризма, защищает туристов и обеспечивает права принимающих сообществ. Организация работает с правительствами и другими заинтересованными сторонами, чтобы повысить осведомленность о важности правовой базы для международного туризма.

Наращивание потенциала: ЮНВТО оказывает странам техническую помощь и поддержку в наращивании потенциала, чтобы помочь им в разработке и внедрении правовой базы для туризма. Это включает предоставление рекомендаций по разработке политики и нормативных актов, которые продвигают методы устойчивого туризма, защищают туристов и обеспечивают права принимающих сообществ.

Установление стандартов: ЮНВТО разрабатывает и продвигает международные стандарты и руководящие принципы в области туризма, такие как Глобальный этический кодекс туризма, который обеспечивает основу для ответственной и устойчивой практики туризма. Эти стандарты и руководящие принципы помогают обеспечить последовательную и эффективную правовую основу для международного туризма.

Исследования и распространение знаний: ЮНВТО проводит исследования и распространяет знания о правовой базе международного туризма. Это включает в себя исследования новых вопросов, таких как влияние цифровых технологий на туризм, и организация распространяет эти знания среди правительств и других заинтересованных сторон для информирования политики и практики.

В целом ЮНВТО играет важнейшую роль в продвижении разработки и реализации правовой базы для международного туризма, которая является устойчивой, ответственной и защищает права всех заинтересованных сторон.

Правовая база международного туризма решает вопросы, связанные с устойчивостью и охраной окружающей среды, продвигая практику устойчивого туризма и регулируя использование природных ресурсов. Это включает в себя разработку международных соглашений, политик, руководств и правил как на глобальном, так и на национальном уровне.

Некоторые примеры того, как правовая база международного туризма решает вопросы устойчивости и защиты окружающей среды, включают:

Политика и руководящие принципы в области устойчивого туризма. Многие страны разработали политику и руководящие принципы в области устойчивого туризма, которые продвигают экологически ответственные методы, такие как сокращение потребления отходов и воды, защита биоразнообразия и экосистем и минимизация воздействия туризма на окружающую среду. Эти политики и руководящие принципы помогают обеспечить устойчивое развитие туризма и не оказывать негативного воздействия на окружающую среду.

Оценка воздействия на окружающую среду: Оценка воздействия на окружающую среду (ОВОС) проводится для оценки потенциального воздействия проектов развития туризма на окружающую среду. Эти оценки помогают выявить потенциальные экологические риски и дают рекомендации по смягчению негативных последствий.

Охраняемые районы и сохранение биоразнообразия. Многие страны создали охраняемые районы и программы сохранения биоразнообразия для защиты естественной среды обитания и видов. Эти области и программы часто являются важными направлениями туризма и приносят экономическую выгоду местным сообществам.

Изменение климата и выбросы углерода. Индустрия туризма вносит значительный вклад в глобальные выбросы углерода, и правовая база международного туризма

отреагировала на это продвижением устойчивых методов туризма, которые сокращают выбросы углерода, таких как использование возобновляемых источников энергии и энергоэффективных зданий.

Схемы сертификации и маркировки. Схемы сертификации и маркировки, такие как сертификация Green Globe и программа EarthCheck, помогают продвигать методы устойчивого туризма и признавать предприятия, отвечающие определенным экологическим критериям.

В целом, нормативно-правовая база международного туризма продвигает практику устойчивого туризма и регулирует использование природных ресурсов для сведения к минимуму негативного воздействия туризма на окружающую среду. Это помогает обеспечить устойчивое развитие туризма и приносит экономические выгоды местным сообществам, защищая при этом окружающую среду для будущих поколений.

Трансграничный туризм имеет несколько правовых последствий, особенно в отношении пересечения границы и визовых требований. Эти правовые последствия, как правило, регулируются международными соглашениями и национальными законами, и правилами, которые направлены на обеспечение безопасных и надежных трансграничных поездок при защите интересов национальной безопасности.

Некоторые из правовых последствий трансграничного туризма включают:

Правила пересечения границ: в странах существуют особые правила и положения, касающиеся пересечения границ, которые предназначены для обеспечения безопасного и надежного пересечения границ. Эти правила могут включать ограничения на виды товаров, которые можно ввозить через границу, а также таможенные и иммиграционные требования.

Визовые требования: Многие страны требуют, чтобы посетители получили визу перед въездом в страну. Конкретные визовые требования могут варьироваться в зависимости от цели визита, продолжительности пребывания и страны происхождения. Визовые требования, как правило, основаны на международных соглашениях и национальных законах, и они предназначены для обеспечения того, чтобы посетители соответствовали определенным критериям, таким как наличие действительного паспорта, отсутствие судимостей и достаточные финансовые ресурсы.

Правила охраны здоровья и безопасности. Во многих странах действуют правила охраны здоровья и безопасности, которые предназначены для защиты посетителей и предотвращения распространения инфекционных заболеваний. Эти правила могут включать обязательные прививки или карантинные требования для посетителей, прибывающих из стран с высоким уровнем инфекционных заболеваний.

Ответственность и страхование: трансграничный туризм может быть сопряжен с риском как для туристов, так и для поставщиков туристических услуг, а это означает, что ответственность и страхование являются важными юридическими аспектами. Поставщики туристических услуг могут нести ответственность за травмы или ущерб, нанесенный туристу во время пребывания, и от них может потребоваться наличие страховки для покрытия этих рисков.

В целом трансграничный туризм имеет серьезные юридические последствия, связанные с пересечением границ, визовыми требованиями, правилами охраны здоровья и безопасности, ответственностью и страхованием. Туристам и поставщикам туристических услуг важно знать об этих правовых последствиях, чтобы обеспечить соблюдение соответствующих правил и требований.

Правовая база международного туризма включает различные меры по защите прав туристов, в том числе правила охраны труда и техники безопасности и законы о защите прав потребителей. Эти меры призваны обеспечить безопасность туристов во время их путешествий и справедливое отношение к ним со стороны поставщиков туристических услуг.

Вот несколько способов, которыми правовая база международного туризма защищает права туристов:

Правила охраны здоровья и безопасности: правовая база международного туризма включает правила, разработанные для защиты здоровья и безопасности туристов. Например, от поставщиков туристических услуг может потребоваться соблюдение определенных стандартов безопасности, таких как обеспечение безопасного транспорта и обеспечение того, чтобы жилые помещения не подвергались опасности. Кроме того, в странах могут действовать правила для предотвращения распространения инфекционных заболеваний, такие как требования о вакцинации или требования карантина.

Законы о защите прав потребителей. Во многих странах действуют законы о защите прав потребителей, которые применяются к туристическим услугам. Эти законы призваны обеспечить, чтобы поставщики туристических услуг предоставляли честную и прозрачную информацию о своих услугах, и чтобы туристы не подвергались обманным или недобросовестным действиям. Например, от поставщиков туристических услуг может потребоваться заблаговременное раскрытие всех комиссий и сборов, предоставление точной информации о своих услугах и соблюдение правил, касающихся рекламы. Целесообразно установить нормы, предусматривающие возможность осуществления защиты прав потребителей органами местного самоуправления [7, 80]. В Таджикистане также действует Закон Республики Таджикистан «О защите прав потребителей» который регулирует отношения в этой сфере [3].

Средства правовой защиты: правовая база международного туризма предусматривает средства правовой защиты для туристов, которые подверглись жестокому обращению или причинили вред во время своих путешествий. Например, туристы могут подать жалобу в орган по туризму или подать иск в суд, если они стали жертвой мошенничества, введения в заблуждение или других незаконных действий.

Международные соглашения. Международные соглашения, такие как Билль о правах пассажиров Международной ассоциации воздушного транспорта, устанавливают стандарты обращения с пассажирами во время авиаперелетов. Эти соглашения могут включать положения, касающиеся безопасности пассажиров, компенсации за задержку или отмену рейсов и другие вопросы, связанные с правами пассажиров.

В целом правовая база международного туризма включает в себя различные меры по защите прав туристов, в том числе правила охраны труда и техники безопасности, законы о защите прав потребителей, средства правовой защиты и международные соглашения. Эти меры помогают обеспечить безопасность и справедливое обращение с туристами во время их путешествий.

Поставщики туристических услуг, такие как отели и туроператоры, несут различные юридические обязательства в соответствии с правовой базой международного туризма. Эти обязательства предназначены для обеспечения того, чтобы туристы получали высококачественные услуги и с ними обращались справедливо и безопасно во время их путешествий.

Вот некоторые из основных юридических обязательств поставщиков туристических услуг в соответствии с правовой базой международного туризма:

Безопасность и безопасность: поставщики туристических услуг несут юридическое обязательство обеспечивать безопасность своих услуг. На основании части 3 статьи 5 Закона Республики Таджикистан «О туризме» одним из способов государственного регулирования туристской деятельности является защита прав и интересов туристов, обеспечение их безопасности [2]. Для реализации этой задачи на практике государство в лице Комитета по делам молодежи, спорта и туризма при Правительстве Республики Таджикистан выполняет определенные задачи [4]. Например, от отелей может потребоваться соблюдение правил техники безопасности, связанных со строительными нормами и правилами пожарной безопасности, а от туроператоров может потребоваться

обеспечить безопасное проведение туров. По мнению Д.Ш. Сангинзода также считает обеспечение безопасности туристов одним из главных условий развития туризма [11, 225]. Согласно пункту 7 части 2 статьи 16 Закона туристы обязаны соблюдать правила личной безопасности во время поездки (тура). На основании главы 9 Закона Республики Таджикистан «О внутреннем туризме» органы государственной власти и органы местного самоуправления городов и сел несут ответственность за обеспечение безопасности поездок граждан [4].

Анализы показывают, что элементы безопасности туристов можно разделить на следующие группы:

- безопасность туристов (экскурсантов);
- сохранность имущества туристов (экскурсантов);
- не наносить вред окружающей среде;
- не наносить ущерб материальным и духовным ресурсам общества;
- не нанесение ущерба безопасности государства [9, 96].

Безопасность туристов на территории Республики Таджикистан гарантируется государством. Республика Таджикистан гарантирует своим гражданам защиту и заботу за пределами своих границ. Для безопасности туристов территория, по которой проходит туристический маршрут, должна быть оборудована специальными знаками, определяемыми Правительством Республики Таджикистан [8, 393].

Защита прав потребителей. Поставщики туристических услуг также обязаны соблюдать законы о защите прав потребителей, призванные обеспечить справедливое отношение к туристам и прозрачную информацию об их услугах. Например, от отелей может потребоваться предоставить точную информацию о стоимости номеров и удобствах, а от туроператоров может потребоваться раскрытие всех сборов и сборов, связанных с их турами.

Доступность. От поставщиков туристических услуг может потребоваться обеспечение доступности их услуг для всех туристов, в том числе для людей с ограниченными возможностями. Это может включать предоставление доступного жилья или транспорта, а также обеспечение доступности туристических достопримечательностей и мероприятий.

Охрана окружающей среды: во многих странах действуют правила по защите окружающей среды, и поставщики туристических услуг могут быть обязаны соблюдать эти правила. Например, от отелей может потребоваться принятие мер по энергосбережению, а от туроператоров может потребоваться работа таким образом, чтобы свести к минимуму их воздействие на окружающую среду.

Защита данных: Поставщики туристических услуг могут быть обязаны соблюдать законы о защите данных, которые предназначены для защиты личной информации туристов. Это может включать реализацию мер по обеспечению безопасности личной информации туристов и получение согласия на сбор и использование этой информации.

В целом, поставщики туристических услуг несут различные юридические обязательства в соответствии с правовой базой международного туризма, которые предназначены для обеспечения того, чтобы туристы получали высококачественные услуги и с ними обращались справедливо и безопасно во время их путешествий.

Законы и положения о культурном наследии по-разному пересекаются с правовой базой международного туризма. Эти законы и постановления предназначены для защиты культурных объектов и артефактов от повреждения или уничтожения, а также для развития туризма и экономического развития.

Вот несколько способов пересечения законов и нормативных актов в области культурного наследия с правовой базой международного туризма:

Защита культурных объектов. Законы и положения о культурном наследии могут требовать, чтобы культурные объекты и артефакты были защищены от повреждения или

уничтожения. Это может включать ограничения на туристическую деятельность, которые могут нанести ущерб культурным объектам, например, запрет на использование моторизованных транспортных средств или ограничение количества посетителей.

Доступ к культурным объектам. Законы и положения о культурном наследии могут также касаться вопросов, связанных с доступом к культурным объектам. Например, в некоторых странах могут потребоваться разрешения для посещения туристами определенных культурных объектов или может быть ограничено количество посетителей, которым разрешено посещать определенные объекты

Экономические выгоды. Туризм может принести экономическую выгоду местным сообществам, а законы и положения о культурном наследии могут быть разработаны для развития туризма и защиты культурных объектов. Например, страны могут разрабатывать программы культурного туризма, которые освещают местное культурное наследие и предоставляют экономические возможности для местных сообществ.

Охрана традиционных знаний. Некоторые законы и положения о культурном наследии могут также защищать традиционные знания, такие как традиционная медицина или ремесла. Это может включать меры по предотвращению несанкционированного использования традиционных знаний или по обеспечению того, чтобы местные общины получали выгоду от коммерческого использования традиционных знаний.

В целом законы и положения о культурном наследии по-разному пересекаются с правовой базой международного туризма. Эти законы и постановления предназначены для защиты культурных объектов и артефактов, а также для содействия туризму и экономическому развитию, и они играют важную роль в обеспечении того, чтобы туристическая деятельность была устойчивой и уважала местные культуры и традиции.

Правовая база международного туризма сталкивается с рядом проблем в нынешнем геополитическом климате, включая такие проблемы, как терроризм и политическая нестабильность. Вот некоторые из основных проблем:

Терроризм. В последние годы угроза терроризма возросла, и это создает серьезную проблему для правовой базы международного туризма. Правительства и туристические организации должны работать вместе над разработкой стратегий по снижению рисков террористических атак, а также защите прав туристов и обеспечению безопасного и надежного продолжения туристической деятельности.

Политическая нестабильность. Политическая нестабильность и конфликты в некоторых регионах могут нарушить туристическую деятельность и создать проблемы с законом и безопасностью для туристов. Правительства и туристические организации должны работать вместе, чтобы отслеживать ситуацию в этих регионах и разрабатывать стратегии по снижению рисков для туристов.

Юридические и нормативные несоответствия: правовая и нормативная среда для туризма сильно различается в разных странах и регионах, что может создавать путаницу и неопределенность для туристического бизнеса и туристов. Гармонизация этих правил и обеспечение их эффективного соблюдения является ключевой задачей, стоящей перед правовой базой международного туризма.

Устойчивое развитие: индустрия туризма может оказывать значительное влияние на окружающую среду, и это становится все более важным вопросом в нынешних геополитических условиях. Правительства и туристические организации должны работать вместе над разработкой стратегий по продвижению методов устойчивого туризма, таких как сокращение выбросов углерода и поощрение ответственной туристической деятельности.

Пандемии: такие пандемии, как COVID-19, могут серьезно подорвать туристическую отрасль, создать юридические и финансовые проблемы для туристического бизнеса и нанести значительный экономический ущерб. Правительства и туристические организации должны работать вместе над разработкой стратегий по снижению рисков

пандемий и обеспечению безопасного и ответственного продолжения туристической деятельности.

В целом правовая база международного туризма сталкивается с рядом проблем в нынешнем геополитическом климате, и решение этих проблем потребует сотрудничества и сотрудничества между правительствами, туристическими организациями и другими заинтересованными сторонами в индустрии туризма.

Идеи и рекомендации по развитию международного туризма в Таджикистане включают продвижение практики устойчивого туризма, создание туристической инфраструктуры, развитие партнерских отношений, поддержку образования и обучения, улучшение маркетинга и продвижения, повышение качества обслуживания посетителей, укрепление правовой базы, внедрение цифровых технологий и мониторинг эффективности туризма. Кроме того, страна должна продвигать свое уникальное культурное наследие для привлечения посетителей, предоставляя при этом высококачественные туристические услуги и обеспечивая безопасность.

И об этом пункте хочу упоминать отдельно:

Использование цифровых технологий: используйте цифровые технологии, такие как социальные сети и мобильные приложения, чтобы охватить более широкую аудиторию и повысить качество обслуживания посетителей.

Мониторинг эффективности туризма: создание системы мониторинга эффективности туризма для отслеживания прогресса и выявления областей для улучшения в туристическом секторе.

Из вышеизложенного можно сделать вывод, что правовая база международного туризма сложна и многогранна, и различные международно-правовые инструменты, национальные законы и правила, а также отраслевые обязательства играют роль в регулировании туристической деятельности. Кроме того, возникающие проблемы, такие как устойчивость, технологические достижения и геополитические вызовы, такие как терроризм и политическая нестабильность, влияют на правовую базу международного туризма. Для решения этих проблем правительства, туристические организации и другие заинтересованные стороны должны работать вместе, чтобы продвигать методы устойчивого туризма, обеспечивать безопасность и соблюдение прав туристов, а также гармонизировать нормативно-правовую базу в разных странах и регионах. В целом, необходим совместный и скоординированный подход для обеспечения того, чтобы правовая база международного туризма была эффективной в регулировании туристической деятельности и продвижении практики ответственного и устойчивого туризма.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гаагская декларация по туризму (Гаага, 10-14 апреля 1989 года) [электронный ресурс]. // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33416301#pos=0;0 (Дата обращения: 24.03.2023).
2. Закон Республики Таджикистан «О внутреннем туризме» 18 июля 2017 года, № 1450 [электронный ресурс]. URL: https://www.adlia.tj (дата обращения: 20.03.2023 г.)
3. Закон Республики Таджикистан «О защите прав потребителей» от 9 декабря 2004 года, № 72 [электронный ресурс]. URL: https://www.adlia.tj (дата обращения: 20.03.2023 г.)
4. Закон Республики Таджикистан «О туризме» от 3 сентября 1999 года № 824 [электронный ресурс]. URL: https://www.adlia.tj (дата обращения: 20.03.2023 г.)
5. Муминзода, М.Н. Кодификатсияи санадҳои ҳуқуқии соҳаи маориф / М.Н. Муминзода, Н.И. Муминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. – №5. – С. 206-212.

6. Муминзода, М.Н. Соҳаи ҳуқуқ дар низоми ҳуқуқ / М.Н. Муминзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2022. – № 10. – С. 238-245.
7. Муминов Н.И. Понятие системы потребительского права / Н.И. Муминов // Вестник Таджикского национального университета. Серия социально-экономических и общественных наук. 2015. № 3/6. С. 77-80.
8. Сангинов Д. Ш. Ҳуқуқи сайёҳии (туристии) Ҷумҳурии Тоҷикистон. Васоити таълимӣ / Д. Ш. Сангинов. – Душанбе: Эр-граф, 2012. – 500 с.
9. Сангинов Д.Ш. Ҳуқуқи сайёҳии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Васоити таълимӣ-методӣ / Д.Ш. Сангинов, Н.И. Муминов. – Душанбе, 2016. – 458 с.
10. Сангинов, Д. Ш. Соотношение услуги и работы / Д. Ш. Сангинов // Правовая жизнь. – 2019. – № 2(26). – С. 147-158. – EDN VZVZYD.
11. Сангинов, Д.Ш. Заминаҳои ҳуқуқии бехатарии сайёҳӣ / Д.Ш. Сангинов, Х.Г. Имомзодех // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ҷамъиятӣ. – 2019. – №1. – С. 223-226 225
12. Хартия туризма. Кодекс туриста, одобрена в 1985 г. на VI сессии Генеральной ассамблеи Всемирной туристской организации [электронный ресурс]. https://studwood.ru/1129402/turizm/hartiya_turizma_kodeks_turista (Дата обращения: 20.03.2023).

УДК: 159

Хайдаров С.Ш.

КАРЬЕРНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ СТУДЕНТОВ-БАКАЛАВРОВ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ВУЗА

В работе представлены теоретические и экспериментальные материалы по исследованию карьерных ориентаций студентов-бакалавров в процессе профессиональной подготовки в педагогическом вузе. Одной из задач статьи являлось попытка выявить особенности образовательного процесса в педагогическом вузе и его направленность на приобретение педагогических компетенций, способствующих будущим выпускникам выстраивать различные типы карьеры. В исследовании используются известные методы, разработанные зарубежными учеными, но являющиеся актуальными до настоящего времени. Экспериментальные данные свидетельствуют о наличии проблем в формировании карьерных ориентаций студентов-бакалавров.

Ключевые слова: профессионально-важные качества, карьера, карьерные ориентации.

Ҳайдаров С.Ш.

РУШДИ КАСБИЯТИ БАКАЛАВРОНИ ДОНИШГОҲИ ПЕДАГОГӢ

Дар кор маводҳои назариявӣ ва таҷрибавӣ оид ба таҳқиқи самтҳои касбии донишҷӯени бакалавр дар раванди тайерии касбӣ дар донишгоҳи олии педагогӣ пешниҳод карда мешаванд. Одной из задач статьи являлось попытка выявить особенности образовательного процесса в педагогическом вузе и его направленность на приобретение педагогических компетенций, способствующих будущим выпускникам выстраивать различные типы карьеры. Дар тадқиқот усулҳои маъруфи таҳиякардаи олимони хориҷӣ

истифода мешаванд, аммо то имрӯз муҳим мебошанд. Маълумоти таҷрибавӣ аз мавҷудияти мушкилот дар ташаккули самтҳои касбии донишҷӯени бакалавр шаҳодат медиҳад.

Калимаҳои калидӣ: сифатҳои касбӣ-муҳим, мансаб, самтҳои касб.

Khaidarov S.Sh.

CAREER ORIENTATIONS OF BACHELOR STUDENTS OF PEDAGOGICAL UNIVERSITY

The paper presents theoretical and experimental materials on the study of career orientations of bachelor students in the process of professional training at a pedagogical university. One of the objectives of the article was an attempt to identify the features of the educational process in a pedagogical university and its focus on the acquisition of pedagogical competencies that contribute to future graduates to build different types of careers. The research uses well-known methods developed by foreign scientists, but which are relevant to the present time. Experimental data indicate that there are problems in the formation of career orientations of bachelor students.

Keywords: professionally important qualities, career, career orientations.

Необходимость рефлексировать каждому выпускнику профессионального учебного заведения особенностей построения своих профессиональных планов и карьер на будущее связано с быстрой динамикой рынка труда и ростом конкуренции по большинству профессий. Такое положение не может не сказаться на понимании многими студентами важности личностного самосовершенствования и саморазвития уже в период обучения в колледже и формирования потребности в продвижении к поставленным целям.

В психолого-педагогических науках вопросы потребностной сферы личности освещены достаточно подробно. Здесь особе внимание сосредоточено на психологические механизмы регулирования поведения личности, а именно ее направленность, ее чувства и ее воля. Очевидно, что если личность успешно сориентирована в вопросах карьеры, то она хорошо себе представляет мотивы и перспективы движения к карьере, сформированность профессионально важных качеств, обеспечивающих достижение целей, наличие так называемой «дорожной карты», определяющей успех в реализации поставленных задач. [1]

В социально-психологическую науку, рассматривающую карьерные ориентации личности, значительный вклад внесли работы американского ученого Э. Шейна. Здесь отмечено, что карьерная ориентация человека взаимосвязаны с его различными потребностями, выступающими как «психологические якоря» личности. Кроме этого, ученый видит в движении личности к карьерному росту, один их возможных психологических механизмов развития профессиональных и личностных потенциалов личности. [2]

Между тем в работах российских ученых С.Л. Рубинштейна, А.В. Брушлинского и других карьерные ориентации личности отражают процесс познания мира во взаимосвязи с ценностными его характеристиками. В них, представлена совокупность целей как ценностных характеристики личности, как ее социальная, нравственная и профессиональная направленность. То есть, по мнению всех ученых, карьерные ориентации личности тесно связаны с актами сознания, жизненными планами и действиями по их достижению. [3]

В работах Д. Сьюпера, который исследовал карьерные ориентации личности, отмечается, что акты сознания и жизненные планы по их достижению опираются на характеристики различных типов карьеры, к которым он относит: а) статическая карьера, в которой автор находит постоянный процесс подготовки к ее осуществлению; б) обыкновенная карьера, чаще всего встречающаяся и характеризующаяся с нормальными процессами жизнедеятельности человека; в) динамичная карьера, в которой автор находит

наличие так называемых карьерных проб; г) постоянно изменяющаяся карьера, в которой постоянно осуществляются карьерные пробы. [4] Однако, в практике построения карьеры человек часто не может точно определить, какую карьерную цель он преследует и какие для этого необходимо ставить цели. Это еще связано с возрастом обучающихся. На этапе профессиональной подготовки карьерные ориентации слабо выражены. И это может являться негативным моментом в построении профессиональной деятельности в будущем. [5,6,7]

Анализ теоретических основ карьерных ориентаций позволил нам провести исследование на историческом факультете Таджикского педагогического института в г. Пенджикенте. Респондентами исследования являлись студенты 1 – 4 курсов названного института. Основными задачами исследования являлись проследить, как будущая профессия влияет на карьерные ориентации студенческой молодежи.

В ходе исследования выяснилось, что у студентов исторического факультета являются достаточно выраженными, начиная с первых курсов обучения в вузе. Они часто стремиться реализовать свои возможности и таланты в различных ситуациях взаимодействия с окружающими. Однако, у них выявлена слабая готовность к деятельности, в которой требуется выполнений правил, инструкций, предписаний.

К выпускному курсу, большинство студентов исторического факультета мечтают и думают о построении карьеры. Для этого им необходима уверенность в их профессиональном будущем, стабильность на рынке труда, адекватные вызовы к качеству управленческой деятельности. Важным аспектом, выявившемся в исследовании карьерных ориентаций является отношение к профессиональной компетентности личности. У испытуемых, мы отмечали, что движение от первого к завершающему курсу обучения характеризовалось все большим вниманием к приобретению таких профессиональных компетенций, которые позволят реализовать карьерные планы.

Используя методику Э. Шейна «Якоря карьеры», в которой выделены следующие якоря: ПК (профессиональная компетентность); Мен (стремление к управлению); Пр (желание работать на себя как у предпринимателя); Выз (готовность решать сложные задачи); Авт (желание быть свободным); Сл (характеризуется строить карьеру за счет работы для людей): Смж (стабильность на одном месте работы); Ср (стабильность и безопасность); Ин (интеграция в семье, работе, саморазвитии) нами были получены данные представленные в таблице 1. Особенностью данных является бальная характеристика карьерной ориентации, в которой: выраженность карьерных ориентаций находится между 1 и 10 баллами.

Таблица 1. Показатели выраженности карьерных ориентаций студентов исторического факультета (126 чел.)

Курс	Якоря карьеры (Э. Шейн)								
	ПК	Мен	Авт	Ср	Смж	Сл	Выз	Ин	Пр
1	5.53	6.20	6.51	8.02	3.96	7.05	5.81	6.94	5.46
2	4.49	7.11	7.22	7.96	4.35	8.05	6.30	6.96	5.58
3	4.46	8.22	7.38	8.12	5.47	8.21	7.33	7.11	6.02
4	4.21	8.96	7.56	7.92	6.50	9.29	7.45	7.52	6.36

Анализируя полученные данные можно заметить, что резких изменений в карьерных ориентациях студентов от 1 к 4 курсу не наблюдается, хотя по большинству показателей прослеживается некоторая тенденция более яркой выраженности. Особого внимания заслуживает показатель Сл, которых характеризует стремление человека строить свою карьеру на поприще служения для людей. Его динамика от курса к курсу значительно претерпевает положительные изменения. На выпускном курсе это ярко выраженная карьерная ориентация, характеризующая не только личностную позицию, но и

профессиональную. Настораживает карьерная ориентация по показателю ПК, который характеризует стремление человека с профессиональному мастерству, к приобретению высокого профессионального опыта. Если на первом курсе, у студентов было отмечено средняя выраженность по этому показателю (5.53 балла), то на 4 курсе это показатель опустился до уровня ниже среднего (4.21). Это может свидетельствовать о том, что студенты не видят высоких возможностей в приобретении профессиональных компетенций при функционирующей системе профессионального образования в вузе.

Многие студенты, как показывает анализ исследований, рассматривают свои карьерные ориентации в построении вертикальной карьеры в сфере управления. Для студентов с такой карьерной ориентацией, все академические действия направлены на поиск возможностей найти себя только в управленческой сфере.

Следует обозначить, что данные статистического анализа подтверждают достоверность по всем показателям на уровне 95% – φ*эмп=2.103, p=0.05. Таким образом, исходя из полученных данных, можно отметить, что существуют различия и имеется сходство между карьерными ориентациями у студентов, обучающихся на различных курсах. Прослеживается динамика изменений карьерных ориентаций на каждом из курсов факультетов, которая более выражена у испытуемых 4 курса. В ходе исследования выявлено, что у студентов ярко выражены три карьерные ориентации: «стабильность работы», «служение» и «интеграция стилей жизни». Это свидетельствует о том, что у значительной части респондентов актуализирована потребность в безопасности, желание помогать другим и стремление к интеграции различных сторон образа жизни

ЛИТЕРАТУРА

1. Вальцев С.В. К вопросу об определении понятий «духовность» и «духовные потребности» // Вестник Московского государственного областного университета. 2007. № 1. С.193 - 194
2. Шейн Э. Х. Организационная культура и лидерство / Пер. с англ. под ред. В. А. Спивака. — СПб: Питер, 2002. 336 с.
3. Полянская Е.Н. Карьерные ориентации современной российской молодежи // Современные проблемы науки и образования. 2014. № 2.С.67
4. Сьюпер Дж. Концепция профессионального развития [Электронный ресурс]. - Режим доступа:
5. Сайт агентства - http://psinovo.ru/kkontseptsiya_professionalnogo_razvitiya_siupera.html
6. Дубиненкова Е.Н. Карьерное консультирование. Ярославль,ЯГУ, 2010. – 258 с.
7. Жданович А.А. Карьерные ориентации в структуре профессиональной Яконцепции студентов // Автореф. дис. канд. психол. наук. М., 2008. – 24 с.

УДКБ:93

Саидов С.М., Зарипова Р.Ф., Сияров К.М.

НАҚШИ ҚАБИЛАҲОИ КӮЧМАНЧИИ ДАШТИ ҚИПЧОҚ ДАР ХАРОБ НАМУДАНИ ЭКОСИСТЕМАИ ОСИЁИ МИЁНА ДАР АСРҲОИ XVIII ВА XIX

Вайрон кардани экосистемаи Осиёи Миёна аз хушк шудани оби байни баҳрҳои Каспий ва Арал шурӯъ шудааст. Кӯшишхои ба баҳри Каспий пайваст намудани дарёи Аму аз ҷониби сарони давлати Русия ҷой доштааст. Аммо, пас аз марги Петри I нақшаи мазкур

амали нашуда мемонад. Хароб ва корношоям гардидани бештари заминҳои минтақа, аз сабаби чорводор будани халқҳои турки кучманчии ҳамин қисматҳои Осиёи Миёна будааст. Ин амалкард дар асрҳои XVIII ва XIX низ давом кардааст. Аз ҷониби русҳо тасхир намудани хониҳои Осиёи Марказӣ, вазъиятро беҳтар накардааст. Чунки барои пешгирии вайроншавӣ ва эрроозияи заминҳо ва нест шудани ҷангалҳои Осиёи Миёна, русҳо дар охири асри XIX ва аввали асри XX иқдом анҷом надодаанд. Хонигариҳои Осиёи Миёна нахуст хоҳони ривоҷ додани муносибатҳои тиҷоратию иқтисодӣ шуда буд.

Калидвожаҳо: хушк шудан, харобшавии экосистема, чорводорию бодиянишин, забт кардани хонихои Осиёи Миёна, харобшавии заминхо ва чангалзорхо.

Саидов С.М., Зарипова Р.Ф., Сияров К.М.

РОЛЬ КОЧЕВЫХ ПЛЕМЕН КИПЧАКСКОЙ РАВНИНЫ В РАЗРУШЕНИЕ ЭКОСИСТЕМЫ СРЕДНЕЙ АЗИИ В XVIII – XIX ВВ

Разрушение экосистемы Средней Азии началось с высыхания вод между Каспийским и Аральским морями. Попытка соединить реку Аму с Каспийским морем была предпринята царями Русского государства. Однако из-за скотоводства и кочевых народов Средней Азии большая часть земель была уничтожена и пришла в негодность. Эта практика продолжалась в 18 и 19 веках. Завоевание ханств Средней Азии русскими не улучшило ситуацию. Потому что в конце XIX и начале XX веков русские приняли меры, чтобы не допустить уничтожения земель и лесов Средней Азии. В первую очередь страны Центральной Азии хотели развивать торгово-экономические отношения.

Ключевые слова: высыхания, разрушение экосистемы, скотоводства и кочевых народов завоевание ханств Средней Азии, уничтожения земель и лесов.

Saidov S.M., Zaripova R.F., Siarov K.M.

THE ROLE OF THE NOMADIC TRIBES OF THE KIPCHAK PLAIN IN THE DESTRUCTION OF THE ECOSYSTEM OF CENTRAL ASIA IN THE XVIII – XIX CENTURIES

Began with the drying up of the waters between the Caspian and Aral Seas. An attempt to connect the Amu River with the Caspian Sea was made by the kings of the Russian state. However, due to cattle breeding and the nomadic peoples of Central Asia, most of the land was destroyed and became unusable. This practice continued into the 18th and 19th centuries. The conquest of the khanates of Central Asia by the Russians did not improve the situation. Because at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, the Russians took measures to prevent the destruction of the lands and forests of Central Asia. First of all, the countries of Central Asia wanted to develop trade and economic relations.

Key words: desiccation, destruction of the ecosystem, cattle breeding and nomadic peoples, conquest of the khanates of Central Asia, destruction of lands and forests.

Муаллифони осори таърихии асрҳои XVIII-XIX бар он назаранд, ки қабилаҳои туркизабони кӯчманчии дашти Қипчоқ бо мурури замон, дар натиҷаи кӯчишҳо, ҳаракатҳо ба самти Осиёи Миёна ва омезиш ёфтан бо дигар кӯчманчиёни муғулӣ- чағатоӣ ва мардуми маҳаллии Осиёи Миёна, тавонистанд, ки на танҳо макони худро, балки исми худро бо истилоҳи “қирғиз- қайсақ” иваз намуданд ва ҳамчун Жузҳои Хурд, Миёна ва Бузург ном бароварданд. Сарчашмаҳои таърихӣ иттило медиҳанд, ки кӯчманчиёни туркзабони ба Осиёи Миёна ҳаракат намуда, мардуми чорводор буданд. Онҳо солона, дар маҷмӯъ беш аз 5 миллион сар чорвои майда ва беш аз 1 миллион сар чорвои калонро дар

заминҳои ишғолнамудаашон парвариш менамуданд. Солона то 500 ҳазор моли майда ба ҳамсояҳои наздикашон ва то 40 ҳазор асп ба Ҳинд мефурухтанд. Пас аз сад соли ғоратгариҳо ва ҳуҷумҳо ба мардуми таҳҷоӣ, қавмҳои кӯчии дузду ғоратгари биёбонгарди Шайбониёни ӯзбек дар оғози асри XVI ба тасарруфи пурраи Осиёи Миёна даст ёфтанд. Онҳо на танҳо бо мардуми таҳҷоии Мовароуннаҳру Хуросон, яъне тоҷикон омезишёфтанд, балки аҳолии маҳаллиро маҷбур ба кӯчиш аз ин сарзамин намуданд.

Муҳаммади Шайбонӣ соли 1486 ба Хоразм ва сипас ба забти сарзамини Қипчоқ шурӯъ мекунад. Қавму қабилаҳои дашти Қипчоқ дар симои М. Шайбонӣ ҳаммаслаки худро диданд ва ба умеди дарёфти чарогоҳҳои нав дар, дар атрофи ӯ муттаҳид шуданд ва ба ғасби сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон оғоз намуданд.

Муаллифони сарчашмаҳои таърихӣ, ташаббускори ҳамроҳшавии қирғиз-кайсакҳо ба Россияро худи қазоқҳои даштнишин медонанд [7,17].].Дар ибтидои асри XVIII ба зери нуфузи русҳо гаравидани сокинони даштҳои қазоқ оғоз меёбад, ки саранҷом ба тобеияти жузҳои хурду миёна ва бузург меанҷомад.Дар соли 1719 сарвари кӯчманчиёни дашти Қипчоқ Абулхайрхон тариқи нома ба Петри 1 изҳор медорад, ки " ...ӯ омода аст, на танҳо савори асп, балки пиёда барои русҳо... хизмат намояд" [7, с.73]. Абулхайр аз русҳо танҳо ҳимоят диданро ба нақша гирифта буд. Азбаски бошқирҳо ва қалмиқҳо муддатҳо пеш ба зери ҳимояти русҳо даромада аз ҳар гуна роҳзаниҳо эмин монда буданд, Абулхайр низ мехост, ки тобеияти русҳоро қабул намуда, аз чунин имконият истифода намояд. Ба ҳамин мақсад, моҳи сентябри соли 1730 сафорати фиристодаи Абулхайр бо сарварии писараш Эралӣ Султонба пойтахти давлати Рус фиристода мешавад, ки "Номаи дархости" и қирғиз-қайсақҳо, ки аз ҷумла чунин нигоштаҳо дошт: "Мо ва халқҳои сершумори жузҳои миёна ва хурди зердасти ман, дар назди Шумо таъзим менамоем ва ҳимоят аз Шуморо хоҳонем**..."** [5,л.45] Он аз ҷониби Императорзани рус Анна Иоановна қабул ва бо эҳдои Ифтихорнома дар хусуси қабули қирғиз – қайсақҳо ба тобеияти Хукумати Россия анҷом меёбад [9,с.113].

Пас аз зертобеъ шудани қирғиз- қайсақҳо ба давлати Рус, тамоми чорвои хурду калони кӯчманчиён, ба ихтиёри русҳо даромад. Дар охири асри XVIII ва оғози асри XIX маҳалли фаъолияти пурчӯшу хурӯш ва буду боши қабилаҳои қирғиз-қайсақ сарҳадоти ҷанубии Россия гардида буд.Онҳо бо чорвои худ гоҳе ба самти даштҳои Сибир, ки замини Россия буд, гоҳо ба самти дашти Қипчоқ, ки ханӯз зертобеи русҳо нашуда буд, ҳаракат мекарданд. Аҳолии асосии ин сарзамин, ки бо русҳо ҳамсарҳад буданд, асосан қирғиз-қайсақҳо буданд. [10.с.112]**.**Коршиноси рус дар ин маврид нигоштааст: «Манфиате, ки мо аз қайсақҳо гирифтанием, он аст, ки онҳо бо саршумори зиёди чорвои худ дар Россия мемонанд ва ба мо фоидаашон хоҳ нохоҳ мерасад ва бухорогиҳо ва хивагиҳо, ки то имрӯз манфиат медиданд, минбаъд аз ин даромади муфт маҳрум мемонанд". [9,с.359].Ҳамин тавр, хонигариҳои Осиёи Миёна аз муфт истифода кардани маҳсулоти гуштии кӯчманчиён маҳрум монданд.Муаррихи рус нигошта буд: «Хотя де оная киргиз кайсацкая степной и легкомысленный народ, токмо де всем азиатским странам и землям оная де орда ключ и врата; и то и ради причины оная де орда потребна под Российской протекцией быть, чтоб только через их во всех азиатских странах коммуникацию иметь» [7,с.100]. (тарҷумааш)«Ҳарчанд халқи қирғиз қайсақҳо даштӣ ва сабукфикранд,аммо онҳо барои ҳамаи сарзамини осиёӣ дарвозаи вурӯд ба ҳисоб мераванд, аз ин рӯ онҳоро ба зери итоати Россия ворид намудан лозим аст, то ин ки Россия бо тамоми халқҳои осиёӣ пайванд гардад..." [11,с.18].

Намояндаи ваколатдори русҳо, оид ба умури Осиёи Марказӣ ханӯз дар замони зиндагии Пётри 1, таъин шуда буд Иван Кириллович Кирилов буд, чунин нигоштааст: "Аз мавҷуд будани мавқеи хуби ҷуғрофӣ дар наздикии баҳри Арал ва поёноби Сир истифода карда, барои тоҷирони роҳи Новгород то Бухоро ва Бадахшону Ҳинд истеҳкомоте бояд сохт... ва тавассути он, сарзамини паҳновари Бухороро яке паи дигар метавон ба зертобеияти рус даровард..."[9,с.140].Ҳарчанд эъзомияҳои А.Бекович – Черкасский (1717) ва И.Бухголтс (1719) барои русҳо бемуваффақият анҷом ёфта буданд ва ба сиёсати хориҷии

Россия дар хониҳои Осиёи Миёна таъсири худро гузошта буданд, аммо русҳо чун ҳамеша ба самти даштҳои қазоқ чашм медӯхтанд ва интизори ғасб намудани он ҷо буданд. Дар китоби «Аму и Узбой», (муаллифаш номаълум аст) омадааст: ”Петри 1 зимни роҳкушоиҳои баҳрӣ тавассути баҳрҳои Сиёҳ ва Каспий... ҳамзамон калид ва даричаи воридотиро ба кишварҳои Шарқ, аз самти даштҳои қирғизу туркман меҷуст”[9,с.7]. Ҳақиқатан ҳам қирғиз қайсақҳо на танҳо аз доштани фарҳанги иҷтимоӣ маҳрум буданд, балки қоидаҳои оддии хоҷагидорӣ ва нигоҳдошти чорворо низ балад набуданд. Дар хусуси он ки қирғиз қайсақҳо то сар ба сар шудан бо русҳо аз алафдаравӣ ва захира кардани он барои зимистонгузаронии чорво бехабар буданд ва таҷриба надоштанд, сарчашмаҳо иттилоъ медиҳанд [12,с.167]**.** Аз ин бармеояд, ки гарчанде онҳо худ чорводор буданд, аммо аз нозукиҳои касби худ бехабар буданд.Дар “Меҳмонномаи Бухоро” и Фазлуллоҳи Рӯзбеҳони Исфаҳонӣ зикр шудааст, ки қирғиз-қайсақҳо зиндагии шаҳр нишиниро барои худ як ҳабси хонагӣ меҳисобиданд ва дар даштҳо будан барои онхо аз ҳамаи неъматҳо боло будааст [13,с.63].

Дар бораи мавзеи ободу хуррам ва киштзори паҳновар доштани водии Фарғона, қисми таркибии хонигарии (давлати) Хукандро ташкил медод, сарчашмаҳои таърихӣ маълумоти зиёд додаанд. Масалан, муаррих ва муҳаққиқи рус Наливкин В., зикр мекунад, ки то соли 1732 деҳаи Деҳқон Туда маркази маъмурии Хуқанд будааст. Пас аз якчанд муддат, дар ҷойи деҳаи Деҳқон Туда, шаҳри Искикурган бунёд мешавад. Сипас, он номи Хуқандро мегирад, ки то имрӯз мавҷуд аст. Ҳайати этникии водии Фарғонаро дар гузаштаҳо, тоасрҳо имиёна мардуми ориёитабори тоҷикон ташкил медодааст.Муҳаққиқи ҳамин сарзамин, Наливкин В.,дар ин хусус чунин андеша доштааст: “Что касается до тогдашнего населения Ферганы то несомненно, что города и селении западной половины (Коканда.С.С.)были заселены главным образом таджиками (идолопоклонниками) иранского происхождения, говоряшим так же как и теперьна наречии персидского языка. В настоящее время узбеки рода тюрк,обладая значительным количеством культурных, пахотных земел между Маргеланом и Араваном ведут здесь полукочевой образ жизни, угоняя ежегодно летом свои стада на горныя пастбища Алая...” [4, с.6].

«Ҷаҳоннома» - оид ба таърихи хонигарии Қуқанд, аз Аттор Мулло Авазмат соли нигориши он моли1866;- «Мунтахаб ут таворих» оид ба таърихи Бухоро ва хонигарии Қуқанд, аз Ҳоҷӣ Муҳаммад Ҳаким тура;- «Шоҳнома» дар намуди достон, оид ба таърихи хонигарии Қуқанд то ба тахт нишастани Худоёрхон дар соли 1875, аз Мулло Шамсӣ (бо лақаби Шавқӣ, ба туркии чағатоӣ нигошта шудааст);- «Ҷаҳон – нома» дар намуди достон,оид ба таърихи шуриши қипчоқҳо дар давраи Шералӣ ва Худоёр дар соли1852, аз Мулло Шамсӣ;- «Таърихи гузида» (таърихи асрҳои миёна ва қадими Турон) аз Абдулло Шаштарӣ соли 1584м.;- «Бобурнома» нигориши соли1857, (ба русӣ “Записки Султона Бобура”) - «Таърихи Бухоро», аз Вамберӣ, нигориши соли1873; - «Қашқария», аз А.Н.Куропаткин, ки соли 1879 нашр шудааст, аз сарчашмаҳое мебошанд, ки дар бораи таърихи сарзаминҳоишимолииОсиёиМиёнамаълумотмедиҳанд.

Муаллифи “Таърихи мухтасари Хонигарии Қуқанд”, муҳаққиқ ва муаррих В.Наливкин роҷеъ ба таърихи маскуншавии қабилаҳои куманчии турк дар сарзамини Қуқанд маълумот медиҳад, ва маскани онҳоро нахуст, қисматҳои шимолу шарқии Осиёи Миёна медонад. Мавзеъи зикршуда, ки дар асрҳои миёна дорои захираи бои ҷангал, алафзор ва ҳайвоноти нодир будааст, дар муддати якчанд садсола зиндагӣ кардани қавмҳои турктабори кӯчманчии чорводор, ин сарзамин аз бештари боигарии табии хеш маҳрум шуда, чангалҳо нест шуданд, ҳатто алафҳо бо решаашон аз байн рафтаанд ва оби борон ҳамаро шуста ба ҷариҳои чуқуру ғайриқобили кишт табдил додааст [4,с.3] Наливкин В. дар бораи қадимтарин маҳалҳои аҳолии таҳҷоӣ, мисли - Ахсикент, Косон – (ё Кошонӣ) Андигон – (Андиҷон) - Узгент, -Ош, Марғиён (Марғелон) Исфара, Ворух, Конибодом ва Хуҷанд маълумот медиҳад.З – роҳи асосӣ:- аз Ош ба Қашғар; аз Хуҷанд ба Истаравшан ва аз Бухоро

баСамарқанд; -аз Ахсикент (тавассути Кандир давон) ба Тошканд минтақаро васл мекарданд.

Ба мо маълум аст, ки пайвастагии ин ду баҳр, то оғози асри 14 вуҷуд доштааст, аммо дар натиҷаи вайронкориҳои кӯчманчиёни ба Осиёи Миёна ворид гардида, экосистемаи мавҷуда барҳам хурд. Заминҳои корам ба чарогоҳ табдил дода шуд ва ба заминҳои беалаф ва пайдо шавии ҷариҳо оварда расонд. Ин ҳодиса дар натиҷаи тағйир додани самти оби дарёи Аму ба амал омад ва ба хушк шудани пайвастагии обии Каспий ва баҳри Арал оварда расонд. Зикр кардан ҷойиз аст, ки ҳанӯз дар оғози асри 18 Императори Рус Петри 1 пешниҳод намуда буд, ки роҳи обии байни дарёҳои Каспий ва Аралро барқарор намоянд.

Муддате, замони мавҷудияти Генерал Губернатории Туркистон, дар дарёҳои пуроби Аму ва Сир киштиҳои боркаш шино менамуданд. Онҳо аз мавзеъҳои Қарақалпоқистони имрӯза то бандарҳои Панҷ ваЧубек ба ду самт шино карда, дар пешрафти тиҷорати байни давлатҳои Осиёи Миёна саҳми худро мегузоштанд. Мутаассифона, имрӯзҳо аз сабаби камобӣ ва кам шудани сатҳи баҳри Арал, киштиҳои шинокунанда, дар биёбони беоби наздикиҳои баҳри Арал, вазъи ҳузнангези худро намоиш медиҳанд.

Имрӯзҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, барои пешгирӣ намудани вайроншавии табиатиатро фкӯшишҳои фаровон анҷом медиҳанд. Якчанд маротиба бо кӯшишҳои Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, доир ба масъалаи об, ҳифзи об, ду маротиба “даҳсолаи об барои ҳаёт” дар сатҳи байналхалқӣ қабул гардид. Якчанд симпозиумҳо доир ба масъалаи ҳифзимуҳитизиства ободонии атроф гузаронида шуд. Охирин маротиба, 25 декабри соли 2022 ташаббуси Президенти �Ҷумҳурии Тоҷикистон доир ба эълон кардани “Соли 2025 соли ҳифзи пиряхҳо” аз ҷониби давлатҳои ҷаҳон дар СММ пазируфта шуд.

АДАБИЁТ

1.Басин В.Я. Казахстан в системе внешней политики России в первой половине XVIII в. /В.Я.Басин. Алма-ата, 1971г

2.//Материалы по истории России. Сборник указов и других документов, касающихся управления и устройства Оренбургского края 1734г.,т.1. Оренбург,1900 г.

3. Медведев А. Война империй. Тайная история борьбы Англии против России/А.Медведев.Москва,2016г.,798ст.

4.Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства / В.Наливкин. Краткая история Кокандского ханства. Казан, 1886

5.Потанин Н.И. Киргизские степи и Кокандское ханство ва начале XIX в. по описанию хорунжего Н.И. Потанина /. Омск 1916 с.205

6. Тевкелев М. Из журнала переводчика, ездившего в Малый жуз для переговоров о подданстве казахов: АВПР, ф. 122, 1733 г., д. 1 // Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв.: (Сб. документов и материалов). Алма-Ата, 1961

7.Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии /М.А.Терентьев. История завоевания Средней Азии. СПб.1906, 380ст.

8. //АВПР, ф. Киргыз кайсацкие дела, оп.122/1,1730 – 1731 д.б/н л.45.

9. Медведев А. Война империй. Тайная история борьбы Англии против России/А.Медведев.Москва,2016г.,798ст.

10.Потанин Н.И. Киргизские степи и Кокандское ханство ва начале XIX 11.Тевкелев М. Из журнала переводчика, ездившего в Малый жуз для переговоров о подданстве казахов: АВПР, ф. 122, 1733 г., д. 1 // Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв.: (Сб. документов и материалов). Алма-Ата, 1961

12.Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии /М.А.Терентьев. История завоевания Средней Азии. СПб.1906, 380ст.

13. Фазлуллоҳи Рӯзбеҳонии Исфаҳонӣ. Меҳмонномаи Бухоро /Фазлуллоҳ. Меҳмонномаи Бухоро. Теҳрон,1341ҳ..

УДК 331.1

Наботов С.Х.

МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ ҶАВОБГАРИИ МОДДӢ ВА МАЪНАВӢ ДАР МУНОСИБАТҲОИ МЕҲНАТӢ

Дар мақолаи мазкур муҳимтарин масъалаи муносибатҳои меҳнатӣ, яъне ҷавобгарии моддӣ ва маънавӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шудааст, ки солҳои охир масъалаи мазкур миёни корфармо ва корманд баҳсҳоро ба миён овардааст. Ҳамчунин дар мақола тафовути зарари моддӣ ва маънавӣ таҳлил карда шудааст, ки дар кадом ҳолат зарари маънавӣ ба вуҷуд меояд ва дар кадом ҳолат зараримаънавӣ. Дар мақола масъалаи танзими ҷавобгарии моддӣ ва маънави тибқи қонунгузории меҳнатӣ ва гражданӣ таҳлил карда шудаст.

Калидвожаҳо. Ҷавобгарӣ, моддӣ, маънавӣ, қонунгузорӣ, маданӣ, меҳнатӣ, корманд, корфармо.

Наботов С.Х.

ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ МАТЕРИАЛЬНОЙ И МОРАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЯХ

В данной статье проанализирован и рассмотрен важнейший вопрос трудовых отношений - материальная и моральная ответственность, который в последние годы вызывает споры между работодателем и работником. Также в статье анализируется отличия материальным и моральным ущербом, в каком случае возникает моральный ущерб, а в каком случае возникает моральный ущерб. В статье анализируется вопрос регулирования материальной и моральной ответственности согласно трудовому и гражданскому законодательству.

Ключевые слова. Ответственность, материальная, моральная, законодатель, гражданиская, трудовая, работник, работодатель.

Nabotov S.Kh.

THE CONCEPT AND ESSENCE OF MATERIAL AND MORAL RESPONSIBILITY IN LABOR RELATIONS

This article analyzes and considers the most important issue of labor relations - material and moral responsibility, which in recent years has caused disputes between the employer and the employee. The article also analyzes the differences in material and moral damage, in which case moral damage occurs, and in which case moral damage occurs. The article analyzes the issue of regulation of material and moral responsibility in accordance with labor and civil legislation.

Keywords. Responsibility, material, moral, legislator, civil, labor, employee, employer.

Пеш аз ҳама бояд қайд, ки ҷавобгарӣ дар маҷмуъ худ ин чораи ҳуқуқие, ки аз тарафи мақоми салоҳиятдори марбутаи давлатӣ татбиқ карда мешавад. Масалан, назариячиён барон ақидаанд, ки ҷавобгарии ҳуқуқӣ татбиқи чораҳои маҷбурсозии давлатӣ ба шахси гунаҳгор барои содир кардани ҳуқуқвайронкунӣ мебошад[4]. Бинобарин таҳлили таҷрибаи ҳаёти инсон, хусусан дар доираи муносибатҳои меҳнатӣ гувоҳи он аст, ки он ҳамеша аз ду паҳлу иборат аст: моддӣ ва маънавӣ. Дар муносибатҳои меҳнатӣ ғайр аз манфиати моддию маънавӣ ба даст овардан миёни корманду корфармо ҷавобгарии модию маънавӣ низ, вуҷуд

дорад, ки қисми ҷудонопазири муносибатҳои меҳнатӣ ба ҳисоб меравад. Масалан, агар корфармо ва корманд барои кори анҷомдодаашон дар шакли моддӣ ва маънавӣ подош гиранд, ҳангоми ба манфиатҳои ҳамдигар халал ворид сохтан, миёни онҳо ҷавобгарии модию маънавӣ низ ба вуҷуд меояд, ки ингуна муносибатҳо аслан дар шартномаи меҳнатӣ миёни корфармо ва корманд танзим карда мешавад.

Тавре аз адабиёти ҳуқуқии таълимӣ бармеояд шартномаи меҳнатӣ, ки асоси муносибатҳои меҳнатиро ташкил медиҳад, ба зиммаи тарафҳои шартнома ҷавобгарии зарари моддии дар натиҷаи иҷро накардан ё иҷрои номатлуби ӯҳдадориҳои шартнома расонидаро вогузор менамояд. Дар ҳуқуқи меҳнат зери мафҳуми “ҷавобгарии моддӣ” ӯҳдадории ҷуброни зарари (зарари) ба ҷониби дигар расонидаи тарафи гунаҳкори шартномаи меҳнатӣ, фаҳмида мешавад[3].

Тибқи назари олимони соҳаи ҳуқуқи меҳнат ҷавобгарии моддии тарафҳои шартномаи меҳнатӣ вобаста аз он ки кадом тараф ба кадом тараф зарар расонидааст, фарқ мекунад: ҷавобгарии моддии корманд барои зарари расонидааш ба истеҳсолот дар натиҷаи амал ё беамалии гунаҳкоронааш ва ҷавобгарии моддии корфармо барои зарари ба корманд расонидашуда дар натиҷаи осеби меҳнатӣ, зарари дигар ба саломатӣ, инчунин вайрон кардани ҳуқуқи корманд ба меҳнат[1].

Дар адабиёти дигар бошад қайд мегардад, ки ҷавобгарии моддӣ (дар ҳуқуқи меҳнат) ин ӯҳдадории як тарафи шартномаи меҳнатӣ оид ба ҷуброни зиёне мебошад, ки ба тарафи дигари ин шартнома расонида шудааст[2].

Аслан масъалаи ҷавобгарии модии корфармо дар Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2.12.2008, № 613; 3. 12. 2010, № 650, «Дар бораи аз ҳодисаҳои фалокатовар ҳатман суғуртаи давлатӣ кардани заҳматкашоне, ки дар корҳои барои ҳаёт ва саломатӣ хеле хавфнок кор мекунанд», инчунин моддаи 343 КМ ҶТ танзим гардидааст[5].

Масъалаи ҷавобгарии моддии субъектҳои ҳуқуқи меҳнат дар боби 13 КМ ҶТ мустаҳкам гардида, тибқи моддаи 183 КМ ҶТ тарафи шартномаи меҳнатӣ, ки ба тарафи дигар зарар расонидааст, ин зарарро мутобиқи КМ ҶТ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷуброн менамояд. Дар шартномаи меҳнатӣ, созишнома ва шартномаҳои коллективӣ мумкин аст, ҷавобгарии моддии корфармо ва корманд мушаххас карда шавад. Қатъи шартномаи меҳнатӣ баъд аз расонидани зарар тарафи шартномаи меҳнатиро аз ҷавобгарии моддӣ барои ҷуброни зарари тарафи дигар озод намекунад.

Бояд зикр намуд, ки тибқи талаботи Кодекси маҳнатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷавобгарии моддии кормандон мақсадҳои зеринро дорад:

-воситаи пур кардани ҷои зарари моддӣ;

-воситаи пешгирии кирдорҳое, ки сабаби зарари моддӣ шуданашон мумкин аст;

-воситаи тарбияти корманд дар руҳияи ҳисси эҳтиёткорӣ ба амволи корфармо;

-замонати ҳифзи музди меҳнати корманд аз боздоштҳои беасос ва ғайриқонунӣ.

Барои зиёне, ки тарафҳои муносибатҳои меҳнатӣ мерасонанд, мутобиқи Кодекси меҳнати ҶТ, қонунҳо ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии ҶТ ҷуброн мекунанд.

Шартномаи (қарордоди) меҳнатӣ ё созишномаи хаттии иловагии ба он басташаванда, инчунин аҳдномаи коллективӣ метавонад, ки ҷавобгарии моддии тарафҳои шартномаи (қарордоди) меҳнатиро мушаххас намоянд.

Мутобиқи қонунгузории ҶТ корманд ба андозаи зиёни расонидааш, вале на зиёдтар аз моҳонаи миёнааш барои аз беэҳтиёти вайрон ё нобуд кардани масолеҳ, маҳсулот, аз ҷумла ҳангоми истеҳсоли онҳо ҷавобгарии ҷузъии моддӣ гирад. Андозаи зиёни ба корфармо расонида аз рӯи талафоти воқеӣ, дар асоси маълумоти ҳисобу китоби муҳосибавӣ муайян карда мешавад. Корманде, ки ба корфармо зиён расонидааст, метавонад товони зиёнро ихтиёран ё қисман диҳад[3].

Ҳамин тариқ, ҷавобгарии моддии кормандон гуфта, чунин ҷавобгарии ҳуқуқиеро меноманд, ки дар қисман ё пурра ҷуброн намудани зарари ба корфармо расонидашуда, ифода меёбад.

Барои ба ҷавобгарии моддӣ кашидани тарафи шартномаи меҳнатӣ (корманд ё корфармо) бояд асосҳои зарурӣ вуҷуд дошта бошанд, ки ба сифати онҳо ҷиноят ё кирдори ғайриинтизомии аз як тарафи шартнома содирнамуда, ки дар натиҷаи онҳо ба тарафи дигари шартнома зарари моддӣ расидааст, баромад мекунад. Аммо, барои ба души тарафи шартномаи меҳнатӣ гузоштани масъулияти моддӣ ҷой доштани танҳо як худи асосҳо кифоя нестанд.

Тавре муҳаққиқон қайд менамоянд бояд дар назар дошт, ки меъёрҳое ки дар КМ ҶТ дар бораи ҷавобгарии моддии корфармо аз як тараф ва аз тарафи дигар кормандон мавҷуданд, ба таври назаррас аз ҷумла дар робита бо шароити умумии чунин ҷавобгарӣ фарқ мекунанд. Ин пеш аз ҳама ба мазмуни мафҳумҳои «зарари молумулкӣ» ва «рафтори ғайриқонунии» тарафҳои шартномаи меҳнатӣ дахл дорад. Қонунгузор инчунин, масъалаи муайян кардани ҳаҷми зарари расонидашударо, ки бояд ҷуброн карда шавад ва ӯҳдадории исботи гуноҳи расонандаи зарарро бо роҳҳои гуногун ҳал кардааст[3].

Ҳамин тариқ, мутобиқи моддаи 184 КМ ҶТ ҷавобгарии моддии тарафҳои шартномаи меҳнатӣ ҳангоми расонидани зарар ба тарафи дигари шартнома дар натиҷаи кирдори (ҳаракат, беҳаракатии) ғайриқонунии гунаҳгорона ба вуҷуд меояд, агар КМ ҶТ ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон тартиби дигарро пешбинӣ накарда бошанд. Қисми дуюми моддаи болозикр муқаррар намудааст, ки корфармо дар назди корманд чунин ҷавобгарии моддӣ дорад:

-барои зараре, ки ба корманд дар натиҷаи ғайриқонунӣ маҳрум намудани ӯ аз имкониятҳои меҳнат кардан расонидааст;

-барои зараре, ки ба молу мулки корманд расонидааст;

-барои зараре, ки ба ҳаёт ё саломатии корманд расонидааст.

Сониян, корманд дар назди корфармо низ ҷавобгарии моддӣ дорад. Масалан, агар ба мазмуни қисми сеюми моддаи 184 КМ ҶТ таваҷҷуҳ намоем, чунин ҳолатҳо барои ҷавобгарии моддӣ ба асос гирифта шудаанд:

-барои зарари расонидашуда бо сабаби гум кардан ё хароб намудани молу мулки корфармо;

-барои зарари расонидашуда ба корфармо дар натиҷаи ҳаракат (беҳаракатӣ) - и корманд.

Корфармо ва корманд дар ҳолатҳои дигари муқаррарнамудаи шартномаи меҳнатӣ, созишнома ва шартномаҳои коллективӣ ҷавобгарии моддии баробар доранд.

Дар маҷмӯъ, дигар асосҳоеро, ки қонунгузорӣ сабаби сар задани ҷавобгарӣ эътироф намудааст, метавон ба инобат гирифта ва мушкилоти ҷавобгарии моддии корманд ва корфарморо бартараф намуд.

Мутобиқи КМ ҶТ (моддаи 189) корманд барои зарари расонидашуда дар доираи музди миёнаи моҳонаи худ ҷавобгарии моддӣ дорад. Вале, КМ ҶТ ҳолатҳоеро низ пешбинӣ мекунад, ки корманд ӯҳдадор аст новобаста аз андозаи музди миёнаи моҳонааш зарари ба корфармо расонидаро пурра ҷуброн намояд. Бинобар ин, ҷавобгари моддии корманд дар назди корфармо барои расонидани зарар ба ҷавобгарии пурраи моддӣ ва ҷавобгарии маҳдуди моддӣ тақсим мешава. Мисол, моддаи 190 КМ ҶТ ҳолатҳои ҷавобгарии пурраи моддии корманд барои расонидани зарар ба корфарморо муқаррар кардааст. Масалан, дар қисми 1 моддаи мазкур муқаррар мегарад, ки ба зиммаи корманд ҷавобгарии пурраи моддӣ барои зарари ба корфармо расонидашуда дар ҳолатҳои зерин вогузор карда мешавад:

- таъмин накардани ҳифзи молу мулк ва дигар дороиҳои дар асоси шартномаи хаттӣ оид ба ҷавобгарии пурраи моддии ба корманд супоридашуда;

- таъмин накардани ҳифзи молу мулк ва дигар дороиҳои дар асоси ҳуҷҷатҳои якдафъагӣ ҳамчун зерҳисоб қабулкардаи корманд;

- расонидани зарар дар ҳолати мастӣ, бар асари истеъмоли машруботи спиртӣ, воситаҳои нашъадор, моддаҳои психотропӣ ё моддаҳои дигари мадҳушкунанда;

- камомад, қасдан несту нобуд ё хароб кардани мавод, маҳсулоти нимтайёр, маснуот (маҳсулот), аз ҷумла ҳангоми тайёр кардани онҳо, инчунин асбобу анҷом, либосҳои махсус ва дигар ашёи барои истифода ба корманд додашуда;

- расонидани зарар аз ҷониби корманд бо кирдорҳои ғайриқонунии муқаррарнамудаи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон;

- расонидани зарар ҳангоми иҷро накардани уҳдадориҳои меҳнатӣ;

- қасдона фош намудани сирри хизматӣ ва тиҷоратӣ, агар шартҳои маҳфуз нигоҳ доштани он дар қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ва шартномаи меҳнатӣ пешбинӣ шуда бошанд;

- дар ҳолатҳое, ки ҷавобгарии пурраи зарари ҳангоми иҷрои вазифа расонидашуда мутобиқи қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ба зиммаи корманд гузошта шуда бошад[5].

Инчунин, ҷавобгарии пурраи моддии корманд барои зарари ҳангоми иҷрои вазифа расондашуда дар шартномаи меҳнатӣ, ки бо роҳбари ташкилот, муовинони ӯ ва сармуҳосиб баста шудааст, муқаррар карда мешавад.

Сониян, ҷавобгарии моддии корманд ҳамон вақт имконпазир аст, ки агар зарар бо гуноҳи ӯ ба корфармо расонида шуда бошад.

Вобаста аз таркиби субъективӣ, ҷавобгарии моддии пурра метавонад инфиродӣ (фардӣ) ва коллективӣ бошад.

Ҷавобгарии пурраи инфиродии корманд тибқи шартномаи бо корфармо басташуда муқаррар карда мешавад. Тибқи шартнома дар бораи ҷавобгарии пурраи инфиродии корманд, корманд барои норасоии амволи ба ӯ супурдаи корфармо, инчунин зарари расонидаи корфармо дар натиҷаи ҷуброни зарари ба шахсони дигар расонидашуда масъулияти пурраи амволиро ба дӯш мегирад.

Тавре дар боло қайд гардид, вобаста аз таркиби субъективӣ, яке аз намудҳои ҷавобгарии пурра ин ҷавобгарии коллективӣ мебошад.

Ҳамин тариқ, моддаи 191 КМ ҶТ муқаррар намудааст, ки ҳангоми аз ҷониби кормандон дастаҷамъона анҷом додани намудҳои алоҳидаи кор вобаста ба нигоҳдорӣ, коркард, фурӯш (интиқол), боркашонӣ, қабул ё дигар истифодабарии дороиҳо, дар мавриди расонидани зарар муайян карда натавонистани ҷавобгарии ҳар яки онҳо ва бо онҳо бастани шартнома оид ба ҷуброни пурраи зарар, мумкин аст ҷавобгарии моддии коллективӣ ба расмият дароварда шавад.

Байни корфармо ва ҳамаи аъзои коллектив дар бораи ҷавобгарии моддии коллективӣ шартномаи хаттӣ баста мешавад. Ҳангоми ихтиёран ҷуброн намудани зарар дараҷаи гуноҳи ҳар як аъзо бо розигии ҳамаи аъзои коллектив ва корфармо муайян карда мешавад.

Ҳангоми ба тариқи судӣ ситонидани зарар дараҷаи гуноҳи аъзои коллектив аз ҷониби суд муайян карда мешавад.

Масъулияти моддии корфармоён дар истеҳсолот тибқи қонунгузории меҳнат пешбинӣ шудааст (моддаи 187). Корфармое, ки бо гуноҳи ӯ дар истеҳсолот ҳодисаи нохуш ё беморие касбӣ рух додааст, вазифадор аст:

а)маоши кормандони ҷабрдидаро, ки бар асари гум кардани қобилияти корӣ ё коста шудани он аз даст додаанд, дар ҳаҷми пурра дода, пардохти ҳармоҳаи талофии зиёни вобаста ба мувваҳтан аз даст додани қобилияти меҳнатӣ, маъюбӣ, фавти ҷабрдида дар натиҷаи ҳодисаи нохуш дар истеҳсолот ё маризии касбӣ ба вуҷуд омадаро таъмин намояд;

б)ёрдампулии яквақтаи ба андозаи на камтар аз даромади солонаи ҷабрдидаро илова ба маблағи чуброни зарари барои чунин мавридҳо муқарраршуда таъмин намояд.

Дар мавриди аз ҳодисаи нохуш ё беморие касбӣ фавтидани корманд ба оилаи ӯ илова ба маблағе, ки барои ашхоси дар таъминоти ӯ буда муқаррар шудааст, кумакпулии яквақта дода мешавад, ки аз андозаи музди меҳнати корманди фавтида бояд камтар набошад.

Муайян кардани андозаи зарар яке аз асосҳои аввалиндараҷаи ҷалби субъект ҷиҳати ҷуброни зарар ба ҳисоб рафта, ба ҳеҷ ваҷҳ бе муайян кардани андозаи зарар шахсро барои ҳисобу китоби ҷуброни зарар маҷбур кардан мумкин нест. Кодекси меҳнати Ҷумҳурии

Тоҷикистон муқарар намудааст, ки андозаи зарари ба корфармо расонидашуда аз рӯи талафоти воқеӣ дар асоси маълумоти ҳисобу китоби муҳосибӣ муайян карда мешавад (моддаи 192 КМ ҶТ).

Ҳангоми камомад, қасдан несту нобуд ё хароб кардани мавод, маҳсулоти нимтайёр, маснуот (маҳсулот), аз ҷумла ҳангоми тайёр кардани онҳо, ҳамчунин асбобу анҷом, либосҳои махсус ва дигар ашёи барои истифода ба корманд додашудаи корфармо, ки ба фондҳои (воситаҳои) асосӣ мансубанд, андозаи зарар аз рӯи нархи бозории маҳалли мазкур дар рӯзи расонидани зарар (аммо на камтар аз арзиши тавозунӣ бо назардошти дараҷаи фарсудагии молу мулк) ҳисоб карда мешавад.

Дар ҳолатҳои дигар андозаи зарар бо нархи бозорӣ, ки дар маҳалли мазкур дар рӯзи расонида шудани зарар мавҷуд аст, ҳисоб карда мешавад.

Тартиби махсуси муайян намудани андозаи ҷуброни зарари ба корфармо расонидашуда бо роҳи камомад, қасдан несту нобуд ё хароб кардани мавод, маҳсулоти нимтайёр, маснуот (маҳсулот), аз ҷумла ҳангоми тайёр кардани онҳо, ҳамчунин асбобу анҷом, либосҳои махсус ва дигар ашёи барои истифода ба корманд додашуда бо татбиқи карат ба онҳо, инчунин дар ҳолатҳое, ки андозаи воқеии зарар аз андозаи аслии он зиёд аст, Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар менамояд[5].

Бояд қайд кард, ки ҳангоми муайян кардани андозаи зарар корфармо уҳдадориро ба зима дорад, ки онро бояд аз рӯи муқаррароти КМ ҶТ иҷро намояд. Масалан, тибқи моддаи 193 КМ ҶТ корфармо уҳдадор аст, то қабул гардидани қарор дар бораи барқарор кардани ҷуброни зарар аз ҷониби корманди мушаххас ҷиҳати муқаррар намудани андозаи зарар ва сабабҳои сар задани он санҷиш гузаронад. Ҳамзамон корфармо барои чунин санҷиш ҳуқуқ дорад, бо иштироки мутахассисони дахлдор комиссия таъсис диҳад. Аз корманд талаб кардани баёноти хаттӣ барои муқаррар намудани сабаби сар задани зарар ҳатмӣ мебошад. Корманд ҳуқуқ дорад, ки дар санҷиш иштирок намояд ва бо тамоми маводи санҷиш шинос шавад.

Аз мазмуни КМ ҶТ бармеояд, ки корманд метавонад ихтиёран зарари расонидашударо ҷуброн намояд, ки ин муқаррарот дар моддаи 194 КМ ҶТ пешбинӣ шудааст. Масалан, дар қисми 1 моддаи 194 зикр мегардад, ки корманде, ки ба корфармо зарар расонидааст, метавонад ҷуброни онро ихтиёран пурра ё қисман диҳад. Ҷуброни ихтиёрии зарар дар доираи пешбиникардаи КМ ҶТ амалӣ карда мешавад. Бо мувофиқаи корманд ва корфармо ҷуброни зарарро дертар додан мумкин аст. Дар ин ҳолат корманд дар бораи ҷуброни зарар бо зикри муҳлати мушаххаси пардохт ба корфармо уҳдадории хаттӣ пешниҳод мекунад. Ҳамзамон агар корманде, ки дар бораи ҷуброни ихтиёрии зарар уҳдадории хаттӣ додааст, бо сабаби қатъ шудани муносибатҳои меҳнатӣ зарарро ҷуброн накунад, дар ин сурат ҷуброни зарар ба тариқи судӣ ситонида мешавад. Инчунн корманд метавонад бо ризоияти корфармо барои ҷуброни зарар ба ӯ молу мулки баробаразиш диҳад ё молу мулки харобшударо барқарор намояд. Ҷанбаи ихтиёрии ҷуброни зарарро метавон тибқи муқаррароти моддаи 188,189, 190 КМ ҶТ баррасӣ намуд.

Инҷо ба маврид аст зикр намоем, ки ҷуброни зарар тибқи тартиб сурат мегирад. Масалан, қисми якуми моддаи 195 КМ ҶТ маблағи зараре, ки аз маоши якмоҳаи корманди гунаҳгор зиёд нест, бо фармоиши корфармо ситонида мешавад. Фармоиш на дертар аз ду ҳафтаи ошкор шудани зарар қабул карда мешавад. Дар сурати розӣ набудани корманд аз маблағи ситонидашудаи зарар, ӯ ҳуқуқ дорад ба суд мурочиат намояд. Агар маблағи зараре, ки бояд аз корманд ситонида шавад, аз моҳонаи миёнаи ӯ зиёд бошад ё аз рӯзи ошкор шудани зарар ду ҳафта гузашта бошад, корфармо зарарро ба тариқи судӣ меситонад.

Доир ба масъалаи ҷуброни зараре, ки роҳбар ба ташкилоти давлатӣ расонидааст дар моддаи 196 КМ ҶТ ишорат рафтааст. Аз мундариҷаи моддаи зикршуда бармеояд, ки ҷуброни зараре, ки ба ташкилоти давлатӣ бо гуноҳи роҳбари он расидааст, бо риояи қоидаҳои муқаррарнамудаи КМ ва дигар санадҳои қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон ситонида мешавад. Қарори аз роҳбари ташкилоти давлатӣ ситонидани ҷуброни зарарро

мақоме, ки ҳуқуқи соҳибмулкро дорад, қабул мекунад. Ин мақом ҳамчунин ҳуқуқ дорад, ки ҷуброни зарарро аз роҳбар бо тариқи судӣ ситонад.

Мутобиқи моддаи 197 КМ ҶТ андозаи зараре, ки бояд аз корманд ситонида шавад, метавонад кам карда шавад. Агар зарар дар натиҷаи ҷинояти бо мақсади ғаразнок содиршуда расонида шуда бошад, ба кам кардани ҷуброни зараре, ки бояд аз корманд ситонида шавад, роҳ дода намешавад.

Намуди дигар ҷавобгарӣ ин ҷавобгарии маънавӣ мебошад. Масъалаи ҷуброн ва ё товони зарари маънавӣ кормандро қисми сеюми моддаи 55 Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон танзим намудааст. Масалан, дар он қайд мегардад, ки андоза ва ҳаҷми ҷуброни зарари маънавии ба корманд расонидашударо суд бо дарназардошти арзёбии амали корфармо муайян мекунад, вале он аз музди миёнаи моҳонаи корманд камтар буда наметавонад (м.55 КМ ҶТ). Ин маънои онро дорад, ки ҳангоми пардохти товони зарари маънавӣ набояд андозаи маблағи пардохшаванда аз андозаи маблағи музди меҳнат кам бошад.

Бояд қайд кард, ки корфармо ё ворисҳуқуқи он вазифадоранд, ки зарари бар асари ҳодисаи нохуши истеҳсолӣ ба корманд расонидаашонро талофӣ намоянд, ба шарте, ки корфармо пурра ё қисман дар расонидани зарар ба корманд, гунаҳгор бошад. Масъалаи мазкур низ, дар Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 21 октябри соли 2014, № 661 «Тартиби аз ҷониби корфармо ҷуброн гардидани зарар бо сабаби бад шудани саломатӣ ё фавти кормандон» танзим гардидааст. Масалан, дар банди 10 ҷуброни зарари ба ҷабрдида пардохтшаванда аз пардохти хароҷоти иловагӣ барои табобат, маблағҳои пулӣ ба андозаи музди меҳнат (ё қисми дахлдори он) вобаста ба дараҷаи гум кардани қобилияти меҳнатии касбӣ дар натиҷаи ҳамин захмбардории меҳнатӣ, кӯмакпулии ҳармоҳа, кӯмакпулии яквақтаина ва пардохти зарари маънавӣ иборат мебошад.

Корфармо вазифадор аст, ки ба ҷабрдида бинобар захмбардории меҳнатӣ зарари маънавиро ҷуброн намояд. Зарари маънавӣ дар шакли пулӣ ё дигар намуди кӯмаки моддӣ, новобаста аз ҷуброни зарари молумулкӣ пардохт карда мешавад (банди 85).

Ё инки дар банди 103 қарори мазкур зикр шудааст, ки корфармо вазифадор аст, ба оилае, ки дар натиҷаи захмбардории меҳнатӣ саробонро гум кардааст, зарари маънавиро пардохт намояд. Зарари маънавӣ бо пул ва ё шакли дигари кӯмаки моддӣ, новобаста ба ҷуброни дигари молумулкӣ, пардохт карда мешавад.

Ҳамин тариқ, ҷавобгарӣ ҷузъи муҳими муносибатҳои меҳнатӣ буда, корфармо уҳдадор мегардад, ки ҳангоми расонидани зарар ба корманд ба ӯ тибқи талаботи қонунгузории Ҷумҳурии тоҷикистон товон ва ё ҷуброн пардохт намояд, ки андозаи онро танҳо суд муқаррар менамояд.

АДАБИЁТ

1.Гейхман В.Л. Трудовое право: учебник для прикладного бакалавриата; под ред. В.Л. Гейхмана. - М.: Юрайт, 2015. - 439 с.

2.Пашко Я. С. Отграничение материальной ответственности в трудовом праве от гражданско-правовой ответственности // Бизнес в законе. 2008. № 2. С.225.

3.Ҳуқуқи меҳнати умҳурии Тоҷикистон: Китоби дарсӣ/ Маҳмадуллозода Н.Р., Наботов С.Х.-Душанбюе: ҶДММ “Сомон Принт”, 2021.- 539-С.

4.Халифабобо Хамидов, Зариф Алиев. Назарияи давлат ва ҳуқуқ. Воситаи таълимӣ. Душанбе 2004. –С.210.

5.Шонасридинов Н., Бобокалонов Ғ. М., Маҳмадуллозода Н.Р. Тафсири Кодекси меҳнати Ҷумҳурии Тоҷикистон. Нашри дуюми тасҳеҳ ва иловашуда. /Муҳаррири масъул, номзади илмҳои ҳуқуқ, дотсент Н. Шонасридинов. – Душанбе: Нашриёти ҶДММ «Кондор», 2020. – 836 с.

УДК **377.1**

Оналбеков Е.Ж.

ОЦЕНИВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ, ОБУЧАЮЩИХСЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ НА УЧЕБНЫХ ЗАНЯТИЯХ

В работе характеризуется требование оценки профессиональных компетенций студентов колледжа, выраженное в нормативных документах и профессиональных стандартах. Содержательная сторона статьи представлена конкретными методами, используемыми в оценке профессиональных компетенций на основе компетентностного подхода к организации профессионального образования.

***Ключевые слова*:** оценка, профессиональные компетенции, компетнтностный подход, профессиональное образование.

Оналбеков Е.Ж.

БАҲОДИҲИИ САЛОҲИЯТИ КАСБИИ ДОНИШҶӮЁНИ МУАССИСАҲОИ ТАЪЛИМИИ КАСБӢ ДАР ДАРСҲОИ ТАЪЛИМӢ

Дар кор талаботи арзебии салоҳиятҳои касбии донишҷӯени коллеҷ, ки дар ҳуҷҷатҳои меъерӣ ва стандартҳои касбӣ ифода ефтааст, тавсиф карда мешавад. Ҷониби мундариҷаи мақола бо усулҳои мушаххасе, ки дар арзебии салоҳиятҳои касбӣ дар асоси муносибати салоҳиятнок ба ташкили таҳсилоти касбӣ истифода мешаванд, пешниҳод карда мешавад.

***Калимаҳои калидӣ*:** арзебӣ, салоҳиятҳои касбӣ, равиши салоҳиятдор, таҳсилоти касбӣ.

Onalbekov E.Zh.

ASSESSMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCES OF STUDENTS OF A PROFESSIONAL EDUCATIONAL ORGANIZATION IN LEARNING CLASSES

The article discusses the need to evaluate the general competencies of students of professional educational organizations, based on the analysis of normative documents and modern publications, as well as on the results of the study conducted within the framework of training seminars; it is proposed the specific mechanisms for general competencies' evaluation during the training sessions.

Keywords: evaluation, general competences, integrative developing approach, competence decomposition, descriptors, evaluation mechanisms, competence-oriented task.

В основе реализации профессионального образования современных образовательных организациях лежит компетентностный подход, в котором субъекты образовательного процесс концентрируют свое внимание на качественных характеристиках студентов, приобретающих профессиональные знания и умения. В практике среднего профессионального образования профессиональные компетенции рассматриваются многими исследователями как универсальные способы решения профессиональных задач, как умения эффективно действовать на рынке труда, как быть востребованным в различных отраслях общественного производства [1]. Анализ реализации стандартов СПО показывает, сегодня существует значительные проблемы в поисках диагностических механизмов оценки профессиональных компетенций учащихся.

Вместе с тем, необходимо отметить, что процесс оценки сформированности профессиональных компетенций студентов осуществляется при непосредственном участии работодателей. Если рассматривать педагогические профессиональные учебные заведения, то на выпускных экзаменах присутствуют руководители школ или других образовательных учреждений. С научной точки зрения, комплекс приобретенных студентами профессиональных компетенций следует рассматривать как некоторый интегральный показатель качества подготовки будущих специалистов, а сама технология оценивания строится в соответствии с рекомендациями работодателей. [2].

Такой подход к оценке профессиональных компетенций, обучающихся требует четкого понимания тех проблем, с которыми встречаются преподаватели профессионально-педагогического колледжа в Таджикском педагогическом институте в г. Пенджикенте и работодатели, принимающие активное участие в данном процессе. Для понимания этих проблем в ТПИ г. Пенджикента был проведен обучающий семинар по проблемам оценки профессиональных компетенций выпускником педагогического колледжа, на котором не только обсуждались рассматриваемые проблемы, но и осуществлялся поиск их решений. Всего в работе семинара приняли участие 23 преподавателя колледжа и 14 директоров образовательных учреждений (школ и дошкольных образовательных учреждений).

Опрос преподавателей и его обсуждение показало, что значительное число респондентов не владеют современными диагностическими методами оценки профессиональных компетенций студентов (34, 6%). Кроме тго ряд опрошенных считают, что оценка профессиональной компетентности студентов по их дисциплинам не входи в обязанности преподавателя, эти должны заниматься только руководители колледжа.

Более трети опрошенных считают, что необходимо в оценке действовать по упрощенной схеме «зачтено – не зачтено». Результаты практики и оценки, полученные на академических занятиях, по их мнению, достаточно убедительно свидетельствуют об уровне освоения профессиональных компетенций (31, 2%).

Ряд преподавателей согласовывают оценки профессиональных компетенций с работодателями. Они сами разрабатывают диагностические инструменты, в которые включают практические задания, кейсы, профессиональные ситуации с их разбором. На итоговые занятия приглашают работодателей, чтобы объективно оценить уровень освоения каждым студентов профессиональных компетенций по своим дисциплинам (16,2%).

Среди преподавателей, склонных к построению системы оценки профессиональных компетенций студентов, мы нашли всего 8% таких респондентов (2 человека). В процессе обсуждения их системы, было выявлено, что их интересовали не только уровень профессионализма по отдельным дисциплинам. Им удавалось создавать и проверять комплекс профессиональных умений в процессе академических и вне учебных занятий.

Проделанная на семинаре работа утвердила мысль о том, что сегодня в процесс профессионального образования необходимо внедрять такие диагностические методы, которые могли бы объективно оценивать результаты профессионального образования. Кроме этого, содержание работы наглядно показало отношения большинства преподавателей к оценке профессионализма студентов. Большинство из них, считает, что полученные академические оценки вполне отражают профессиональный уровень студентов по преподаваемым дисциплинам. Следовательно, среднее профессиональное образование сегодня нуждается в разработке таких механизмов оценки профессиональных компетенций, которые бы привлекали к этой к работе каждого преподавателя. При этом, есть необходимость повышать профессиональную квалификацию преподавателей, в основу которой зало жить содержание, где каждый будет ориентироваться на разработку диагностики в которой выделяются следующие компоненты:

- когнитивный, отвечающий за уровень практических умений, требуемый специалисту (например, для учителя начальных классов – это одни умения, а для воспитателя ДОУ – другие);

- операционно-деятельности, отражающий приобретенный на производственных практиках профессиональные умения и навыки;
- развивающе-технологический, представляющий приобретенный студентами опыт профессиональной деятельности и видение перспектив его обогащения в реальных условиях работы в образовательном учреждении. [3]

Рассматривая проблему оценки профессиональных компетенций в работе Х.Ю. Бобохонова мы обратили внимание на то, что ученый успешно осуществляет оценочную деятельность, применяя компетнтностно-ориентированные задания, при этом, содержание и формы таких заданий могут использовать студенческие проекты, деловые игры, анализ конкретных профессиональных ситуаций, требующих неоднозначного решения.[4] Очевидно, что современные средства оценки профессиональных компетенций студентов требуют серьезного творческого подхода и поиска таких инструментов, которые бы, с одной стороны отвечали на вопрос уровня усвоения профессиональной компетентности, а с другой, мотивировали студентов к глубокому изучению профессиональных дисциплин [5, 6].

Проведенный семинар показал, что преподаватели колледжа по-разному смотрят на технологию оценки профессиональных компетенций студентов. Анализ результатов свидетельствует, что 60% преподавателей используют для оценки портфолио. Его содержание включает учебные достижения по курсам обучения в колледже, награды за участие в различных конкурсах и мероприятиях, связанных с будущей профессией, оценки студентов, участвующих в олимпиадах по преподаваемым дисциплинам, результаты проектной деятельности, подтвержденные оценкой специалистов и др. Более трети участников семинара считали, что достаточно эффективной технологией могут быть разработанные кейсы, в которых моделируются различные профессиональные проблемы и задания студентам (30%). Немногие, среди опрошенных участников семинара (2 чел.) считали, что наиболее эффективной технологией оценки, является организационно-деятельностная игра или деловая игра после завершения большого раздела изучаемой темы дисциплины.

Таким образом, можно утверждать, что современные оценочные средства профессиональных компетенций строятся как деятельность и имеют деятельностный характер, обнажая достижения и недостатки профессиональной подготовки студентов. Вместе с тем, такая оценка требует комплексного подхода в разработке содержания, куда включаются все. профессиональные дисциплины, и, наконец, это оценка, которая позволит осуществлять интегративное оценивание таким образом, когда ее содержание наиболее полно воспроизводит контекст будущей профессиональной деятельности студента.

ЛИТЕРАТУРА

1.Безюлева, Г.В., Иванова, Н.В., Никитин, М.В., Шеламова, Г.М. Профессиональная компетентность: аспекты формирования/ Под ред. Г.В. Безюлевой. – М.: Моск. психолого-социальный ин-т развития образования, 2005. С.120-121.

2.Звонников В.И., Челышкова М.Б. Контроль качества обучения при аттестации: компетентностный подход: Учеб. пособие – М., Университетская книга; Логос, 2009.

3.Парвинаи, У. Виды самостоятельных работ учащихся по дидактической цели / У. Парвинаи, Д. Сироджидин // Вестник Таджикского национального университета. – 2017. – № 3-6. – С. 213-216.

4.Бобохонов, Х. Ю. Факторы роста информационной культуры учащихся средних профессиональных образований / Х.Ю. Бобохонов // Вестник Таджикского национального университета. – 2017. – № 3-6. – С. 216-219.

5.Сатторов, А. Э. Некоторые вопросы подготовки учителей начальных классов в системе кредитного обучения / А.Э. Сатторов, Р.Ш. Мусаввирова // Вестник Таджикского национального университета. – 2016. – № 3-1. – С. 212-215.
6.Белоновская, И.Д. Формирование профессиональной компетености специалиста: региональный опыт: монография/ И.Д. Белоновская. – М.: Ин-т развития профессионального образования, 2005. – 351 с.

УДК-327

Сияров Қ. М.

СОМОНИЁН - ЭҲЁГАРИ СУННАТҲОИ ДАВЛАТДОРИИ ТОҶИКОН

Муаллиф дар мақолаи худ кӯшиш кардааст нақши бузурги сулолаи сомониёнро дар эҳёву рушди давлатдории миллӣ, забону адабиёти форсӣ ва бузургтарин ташвиққунандагони илму ҳунару фарҳанги эрониён нишон диҳад. Дар асоси таҳлили таърихӣ ва хулосаи мантиқӣ гуфта мешавад, ки тоҷикон давлатдории худро аз замони Тоҳириён оғоз кардаанд. Зикр карда мешавад, ки сулолаи Тоҳириён аввалин давлати мутамаркази миллиро ташкил карданд ва бузургтарин дудмони тоҷикон буданд, ки намояндагони онҳо асрҳои зиёд дар ноҳияҳои гуногуни Тоҷикшаҳр ҳукмрон буданд. Натиҷагирӣ мешавад, ки сулолаи Сомониён давомдиҳандаи сиёсати давлатдории тоҷиконаи Тоҳириён мебошанд ва маҳз дар давраи давлатдории Сомониён эҳёи анъанаҳои миллии тоҷикона авҷ гирифт ва онҳо ба қуллаи баланди сиёсӣ ва фарҳангӣ расиданд.

Вожаҳои калидӣ: Тоҳириён, Сомониён, давлатдорӣ, сулола, тоҷикон, фарҳанг, тамаддун.

Сияров К. М.

САМАНИДЫ – ВОЗРОЖДЕНЦЫ ТРАДИЦИЙ ТАДЖИКСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

В статье делается попытка показать великую роль саманидской династии в возрождении и развитии национальной таджикской государственности, персидского языка и литературы, а также как величайших пропагандистов иранской науки, искусства и культуры. На основе исторического анализа и логического вывода говорится, что таджики начали свою государственность со времен Тахиридов. Упоминается, что династия Тахириды образовали первое централизованное национальное государство. Делается вывод о том, что династия Саманидов являются продолжателями политики Тахиридов и именно в период существования Саманидского государства приходится пик возрождения таджикских национальных традиций и они достигли высокого политического и культурного расцвета.

Ключевые слова: тахириды, саманиды, государственность, династия, таджики, культура, цивилизация.

Siyarov Q.M.

THE SAMANIDS ARE THE REVIVALISTS OF THE TRADITIONS OF THE TAJIK STATEHOOD

The article attempts to show the great role of the Samanid dynasty in the revival and development of the national Tajik statehood, the Persian language and literature, as well as the greatest promoters of Iranian science, art and culture. Based on historical analysis and logical conclusion, it is said that the Tajiks began their statehood from the time of the Tahirids. It is mentioned that the Tahirids dynasty formed the first centralized nation-state. It is concluded that the Samanid dynasty are the successors of the policy of the Tahirids, and it was during the existence of the Samanid state that the peak of the revival of Tajik national traditions occurred and they reached a high political and cultural flourishing.

Key words: Tahirids, Samanids, statehood, dynasty, Tajiks, culture, civilization.

Эрониён, ки худ дорои тамаддуни бузург буданд ва пушвонаи илмию адабии бузурге доштанд ва дар ҷаҳондорӣ ва ҷаҳонгирӣ парчами бас баландеро барафрошта буданд, бар зидди ҳукумати банӣ Уммия ба по хостанд ва бо сардории Абумуслими Хуросонӣ бисоти ҳукумати Уммавиёнро барчиданд ва муқовимату муҷоҳадати хешро то қуруни ҳаштум нуҳуми милодӣ тадовум бахшиданд, то ҷое ки тавонистанд истиқлоли сиёсӣ ва фарҳангии аз даст рафтаи хешро бо таъсиси ҳукуматҳои Тоҳириён, Саффориён ва Сомониён таҳаккук бахшанд.

Давраи Сомониён давраи шукуфоии фарҳанги исломӣ бар пояҳои фарҳанги форсӣ аст. Давраи омехтагӣ ва талфиқӣ ду фарҳанг дар якдигар ва пайдоиши фарҳанг ва тамаддуне бас бузургу борвар ва решадор ба номи тамаддуну фарҳанги форсӣ-исломӣ аст.

Бояд гуфт, ки баҳои забону адаби форсӣ мадюни силсилаи хирадпарвари Сомониён, ба вижа амир Исмоили Сомонӣ аст [9]. Давлати Сомонӣ боиси эҷоди ваҳдати қавмӣ миёни тоифаҳои мухталифи иронӣ ва талфиқи мероси бостонии Эрон бо фарҳанги исломӣ гардид. Сомониён ба ҳамон нисбат, ки дар муътақидоти исломии хеш матаассиб ва устувор буданд, ба миллияти худ низ алоқаи бисёре доштанд.

Иқболи баланди эрониён (тоҷикон) дар он буд, ки хонадон ва ҳукумате зимоми умури Эронро ба даст гирифт, ки ҳам дорои таассуби миллӣ буд ва дорои таассуби мазҳабӣ, зеро агар фоқиди яке аз ин ду вижагӣ мебуд. Мо дар ҳоли ҳозир дорои чунин ҳуввият ва фарҳанге набудем [8].

Сомниён бо дар ояту сиёсати беназире тавонистанд одобу русуми эронӣ(тоқикӣ), ба вижа забону адаби форсиро дар канори ойини ислом зинда нигаҳ доранд, ба ҳамин сабаб ҳаракати илмӣ ва адабии бузурге бо ҳимоят ва ташвиқи умаро ва вузарои Сомонӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон оғоз гардид, то ҷое ки пояи достонҳои миллӣ дар ин аср ниҳода шуд ва дар Хуросон мунҷар ба тадвини ҳамосаи миллии ирониён, яъне “Шоҳнома”-ӣ Фирдавсӣ шуд. Сомониён чунон бунёди илмии устуворро барпо намуданд, ки шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Марв, Нишопур, Тус ва аз қонунҳо ва маркази илмии ҷаҳон ба шумор меравад.

Бисёре аз уламо, шуаро ва нависандагон аз Мовароуннаҳру Хуросон бархоста ва маҳсули давраи Сомониён мебошанд. Дар дараҷаи аввал бояд рафтору кирдори Сомониёнро ба унвони бузургтарин ташвиққунандагони илму ҳунару фарҳанг сармашқ қарор дод.

Халқе, ки худро нашнохт дар набардҳои фарҳангӣ, сиёсӣ, забонӣ бо дигар халқҳои аз худ бузургтар омезиш ёфт ва ба онҳо маҳлул шуд. Дар дарбори хилофат бошад ба ориёинажодон ҳамчун мардуми ғайри араб бо назари таҳқир менигаристанд ва онҳоро ҳатто ба бефарҳангӣ гунаҳгор менамуданд. Аҷамиён маҷбур шуданд, ки осори хаттии ба забони паҳлавӣ бударо ба тозӣ тарҷума намоянд ва арабҳоро ба бефарҳангӣ муттаҳам намоянд. Ин

рақобат боиси бедорӣ, худшиносӣ, ватанпарварӣ ва муборизаи сиёсии зидди арабҳо гардид. Дар он замон вожаҳои деҳқон ва озодагон дар маънои этникӣ, яъне ориёӣ-тоҷик истифода шудаанд. Бо ин калимаҳо Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Дақиқӣ, Носири Хусрав ва дигарон нажоди худро нисбат ба турку араб воло донистанд. Тоҷикон ҳеҷгоҳ ба арабҳо сари итоат нафуроварда буданд. Онҳо исломро қабул намуда, мақоми аслии худро ба даст оварданӣ буданд, аммо Хилофати Араб намехостанд, тоҷикон баробари онҳо ҳукмрон бошад. Арбобону лашкаркашони тоҷик сиёсати Хилофати Арабро хуб медонистанд, аз ин рӯ Яъқуб ибни Лайси Систонӣ мехост ба ҷои хилофати арабҳо салтанати тоҷиконро барқарор намояд. Бояд зикр намуд, ки сиёсати беадолатонаи халифаҳои араб дар Тоҷикшаҳр (Эроншаҳр) худшиносии аҳли илму адаб, арбобони давлатӣ ва сиёсиро баланд бардошт.

Дар адабиёти таърихӣ гуфта мешавад, ки тоҷикон давлатдории худро аз Сомониён шурӯъ менамоянд, ин комилан хато мебошад. Аввалин давлати мутамарказ ва аз хилофат ҷудо аз замони Тоҳириён оғоз мегирад.Тоҳириён бузургтарин дудмони тоҷикон буданд, ки намояндагони онҳо асрҳои зиёд дар ноҳияҳои гуногуни Тоҷикшаҳр ҳукмрон буданд. Аз худ ба баровардани номи халифаи мусалмонон ин як ҷасорати ватанхоҳӣ ва худшиносии ориёӣ буд, ки онро Тоҳир кард.

Аз Яъқуб тамоми хилофати араб дар ларза омада буданд [11]. Ӯ ҳомии забони форсӣ-дарӣ буд ва мехост, ки шоирон ва нависандагон ба забони арабӣ не, балки ба забони форсӣ-дарӣ сухан кунанд. Агар марг ҳаёти ин марди абармарди ватандӯст ва халқдӯстро аз байн намебурд империяи бузурги орийинажодон аз халиҷи Форс то марзи Чин ба вуҷуд меомад. Ба ҳар ҳол дар сарзамини тоҷикон дар олами исломӣ давлати ғайри арабизабонро сохтани Тоҳириён ва Саффориён ва ба муқобили давлати халифаҳо муборизе бурдан, ин нишонаи пайдо шудани хештаншиносӣ ва эҳёи фарҳанги ориёинажодон буд. Агар муборизаҳои пай дар пай гузаштагони мо ба муқобили тозиён намешуд, мо имрӯз ба монанди мисриён, фаластинҳо, асурагиҳо, алҷазира ва дигар халқҳои ба араби сухан гуфта, араб мешудем. Танҳо ба шарофати муборизаи беамони ориёиҳои шарқӣ-тоҷикон забони форсӣ-дарӣ таъриху фарҳан миллии мо нигоҳ дошта шуд.

Дуюмин нишони худшиносӣ дар замони Сомониён ин маъруф намудани забони форсӣ-дарӣ-тоҷикӣ ва фарҳанги ориёиён буд. Аз сарчашмаҳо маълум аст, ки тозиён мекушиданд, ки забони форсӣ, хатти аҷдодии мо аз байн равад. Онҳо маъбадҳо ва китобхонаҳои Эроншаҳрро сӯзониданд ва мардуми босаводашро мекуштанд, то ки ҳама арабизабон ва арабихон шаванд. Дар Бухоро хонаҳо ба ду қисм тақсим карда шуда буданд, дар ҳар хона бояд як оилаи араб меистод ва суғдиён онҳоро бояд мехӯронданд ва нигоҳу бин менамуданд. Арабҳо бошанд суғдиҳоро бо арабӣ сухан гуфта ва намоз хонданро меомӯзониданд. Аммо бухориён аввалин намозҳои худро на бо забони арабӣ, балки бо дарӣ-форсӣ сар намуданд ва то кунун оғози намоз дар миёни тоҷикон ба форсӣ мебошад. Тоҷикон ҳеҷгоҳ забони модарии худ тоҷикӣ-форсиро аз такаллум дур накарда буданд ва дар замони Сомониён онро ба сатҳи умумӣ давлатӣ дар тамоми қаламрави давлати Сомониён бардоштанд ва минбаъд, ин забони умумии тамоми тоҷикон аз марзи Чин то Араб шуд. Дар замони Сомониён забони тоҷикӣ-форсӣ забони тозиро аз илму адаб ва суннатҳои давлатӣ дур сохт.Дар дарбори Сомониён ҳама шеъру шоирӣ ва суханрониҳо ба забони модарӣ ҷараён дошт.

Дақиқӣ ва баъд Фирдавсӣ [3].ба навиштани таърихи ориёҳо-тоҷикон ба назм шурӯъ намуданд ва “Шоҳнома”-и безавол ба дунё омад. Ҳакими Тӯс тамоми “Шоҳнома”-ро дар рӯҳияи тоҷикпарастӣ-эронпарастӣ навиштааст.

Ҳама мулки Эрон сарои ман аст,
Ки неку бадаш аз барои ман аст.

Забони тоҷикӣ-форсӣ аз замони Сомониён шурӯъ шуда, забони илму адаб, забони расмии давлат ва давлатдории тоҷикон шуд. Дар соҳаи илм то замони Сомониён олимон кӯшиш менамуданд, ки ба тозӣ нависанд. Ҳаминтавр аз замони Сомониён ва минбаъд тамоми асарҳои илмӣ, таърихӣ, фалсафӣ, кимиёӣ, тиббӣ, ҷуғрофӣ ба забони форсӣ-тоҷикӣ

навишта мешаванд.Замоне, ки давлати Сомониён аз ҷониби туркон забт шуд, онҳо низ забони тоҷикӣ-форсиро забони расмии давлатӣ, забони илму адаб шинохтанд ва он то инқилоби Уктабр дар аморати Бухоро ин вазифаро ба дӯш дошт [3].

Инчунин дар замони Сомониён фарҳанги исломии тоҷикон ташаккул меёбад. Дар меъморӣ, ҳунармандӣ, сару либос, мусиқӣ, санъати тасвирӣ, шеъру шоирӣ дар чорчӯбаи миллӣ рушд карда ва фарҳанги исломӣ дар заминаи фарҳанги пеш аз исломӣ тараққӣ менамояд.Тараққидиҳандаи фарҳанги исломӣ тоҷикон буданд. Дудмони Бармакиён, Тоҳириён, Саффориён ва Сомониён ҳама аз мулкдорони пеш аз исломӣ буданд ва мардуми бо фарҳанг ва фарҳангдӯст маҳсуб мешуданд.

Омадааст, ки Наср ибни Аҳмад ба писари худ Нӯҳ, ки минбаъд яке аз амирони машҳури Сомониён буд, насиҳат менамояд: “Эй фарзанди дилбанд, агар хоҳӣ, ки мамлакате,ки мо бо машаққати бисёр ба даст овадаем ва салтанате, ки умри азиз дар тамҳиди фоидаи он сарф карда, солҳо бар ту бимонад, бар хазина эътимод макун, ки мол дар маърази завол аст. Ба лашкар дил манеҳ, ки марди сипоҳӣ гарданда ал-аҳвол аст. Такя дар давоми мулку қиёми ҳукум бар карам намой ва дар тавозӯъ, ки тавозӯъ аз карам дом андар дилҳои мардумон бошад”. Аз гуфтаҳои боло боз ба хубӣ пайдост, ки шоҳони сомонӣ бо фарҳанг буданд ва дар адлу инсоф низ ҳамто надоштанд.

Ал-Муқаддасӣ, ки тамоми мамолики исломӣ ва ғайри онро саёҳат намуда буд, дар бораи Сомониён чунин мегӯяд: “Хуросон пуршукӯҳтарин сарзамин аст, аз ҳама бештар бузургон ва олимон ба олами Ислом дода аст. Вай кони эҳсон, боргоҳи илм, сутуни устувории ислом ва қалъаи пойдорӣ ӯст. Подшоҳони Сомониён бошукӯҳтарин подшоҳони ҷаҳонанд. Сипоҳони онҳо беҳтаринанд, шуҷоати беандоза, хирадди солим, номи баланд, моли фаровон, савора ва пиёдагон доранд ва фатҳу зафар ёри онҳост. Дар мамлакати сомониён рустоҳои ободу бошукӯҳ, деҳаҳои ороста, боғоти фаровон, обҳои равон, неъмати фаровон, адолати пойдор дар давлати онҳост”.

Давлати Сомониён ташкилкунандаи тамаддуни исломӣ, тоҷикӣ-ironӣ, поккунандаи забони тоҷикӣ-форсӣ ва вожаҳои арабӣ, нигоҳдоранда ва эҳёкунандаи буму марзи Тоҷикшаҳр аз тозию турк буд [1]. Дар гузашта ҳудуди Ориёншаҳр хеле васеъ буд. Ваё аз марзи Чин то халиҷи Форс ва аз доманаҳои кӯҳҳои Урал то Ҳиндустон ҳисоб мешуд, аммо ба мурури замон мо онро ҳифз карда натавонистем ва ба дасти бегонагон гузаштем. Замони ташаккул ёфтани халқи тоҷик ҳудуди ватани мо заминҳои вилоятҳои Чимкент (Исфанҷоб), Ҷамбул (Сайрам), Қирғизистони кунунӣ (Ҳафтрӯд), Ӯзбекистон, Туркманистон, Ирону Афғонистон ва Покистонро фаро мегирифт.

Бо ҳуҷуми сарлашкар Қутайба ибни Муслим ба Ҷайҳунрӯд(705-715), бо фатҳи чаҳор маркази азими таърихӣ-фарҳангии Варазрӯд (Мовароуннаҳр): Бухоро (709), Самарқанд (712), Хоразм (712) ва Фарғона (713), бо куштори ваҳшатбори Қутайба дар Хоразм ва охиран бо фурӯпошии Суғду Тахористон арабҳо натавонистанд рӯҳи озодихоҳонаи мардумони Эроншаҳр, аз ҷумла тоҷиконро комилан шикананд [10]. Бо бохти ҷангӣ дар даруни Хилофати Араб набарди фарҳангие пойдор шуд, ки симои миллӣ ва маънавии Эроншаҳрро зинда дошт. Дирафшбардорони ин набарди фарҳангӣ, ки барои нигаҳдошт ва эҳёи забон адаб, одат, ойин, ҳунар,суннат ва давлатдории миллии форсӣ бурда мешуд, нобиғаҳои замон ва хонадонҳои асили Эроншаҳр (Тоҷикшаҳр),-Бармакиёну Тоҳириён, Саффориёну Сомониён ва охиран Балъамиён буданд.

Балъамиён яке аз хонадонҳои асилу бузургвор ва бо шарафи Эроншаҳр буда, дар саховату каромат, муруввату футувват, фазилату балоғат аз нодираҳои айёом ва нобиғаҳои “асри заррин”-и тоҷикон маҳсуб мешуданд ва ба василаи кордонӣ, донишварзӣ, раийятпарварӣ, фарҳангофаринӣ, фазилатпешагӣ ва ҳунардӯстӣ муҷиби азамату шавкат ва ифтихори миллии мо – тоҷикон ва дигар халқҳои эронӣ гардидаанд. Дар аҳди Сомониён ду тан аз вазирони донишманд ва фарҳангпеша бо номи Балъамӣ ёд мешаванд. Нахуст, Абулфазли Муҳаммад ибни Убайдуллоҳи Балъамӣ, ки аз давраи салтанати Исмоили Сомонӣ (892- 907) ва Наср ибни Аҳмад (914-944) ба корҳои гуногуни дастгоҳи амири

тақрибан 20 сол дар маснади вазирӣ Оли Сомон нишаст. Дуюм писри ӯ, -Абуалӣ Муҳаммад ибни Убайдуллоҳи Балъамӣ, ки дар замони салтанати амирон Абдулмалик (954-961) ва Мансур ибни Нуҳ (961-976) вазифаи вазири давлати Сомониёнро ба ӯҳда дошт [7].

Гардезӣ ва ибни ал-Асир зимни нақли як силсила ҳаводиси солҳои 919-938, ки ҳамзамон ба айёми бархурдҳои ҷангии амир Наср бини Аҳмад бо Дайламиён (муҳориба дар Гургон, с.921),ҳуҷум ба Астаробод (с.922), неҳзати ҳокимиятхоҳонаи се амирзодагон Яҳё, Иброҳим ва Мансур (с. 930) бо ҳамдасти бо аскарон ва ошубгарони Бухоро рост меояд, борҳо аз лашкаркашию ҷанговарӣ, кордонию чорабиниҳои вазир Абулфазлӣ Балъамӣ барои оромию осудагӣ ва истиқрори (пойдори) давлати Сомониён ёдовар шудаанд. Балъамӣ дар ташакулёбии оини шаҳрдорӣ ва шаҳрсозии тоҷикон низ саҳм гирифта, аз худ дар шаҳрҳои Бухоро ва Марви Шоҳиҷаҳон ёдгориҳои беназири меъмориро боқи гузоштааст. Низомулмулк Балъамиёнро дар ҳашамату накӯкорӣ, покдинию фарҳангофаринӣ ҳамсанги Бузургмеҳр ва Бармакиён гузоштааст, ки бузургӣ ва фармонравоии подшоҳон ба фаъолияти ишон сахт марбут буд. Аз нигоҳи фарҳанги Абуалии Балъамӣ дар ҳифзи таъриху тамаддун , эҳёи суннатҳои миллӣ ва бунёди таърихнигории миллӣ , ба халқи худ хизмате кардааст, ки ҳама давру замон шоёни сипосгузорӣ аст.

Дар қаламрави маърифатгарӣ Балъамӣ, ки худ яке аз намояндагони набарди (фикрии) шуубия маҳсуб мешуд, на танҳо дар таърихнигорӣ, балки дар дигар соҳаҳои улуми он давра, ба хусус дар фиқҳу мусиқӣ, ойини давлатдорӣ ва охиран дар шеъру шоирӣ низ нобиғае будааст. Муҳимтарин иртиботе, ки дар миёни Балъамии вазир ва адибону олимон ва руҳониён будаву феълан симои ӯро ба сифати ҳомии илму адаб ва чун дирафшбардори фарҳанги суннатии тоҷикон ҳувайдо месозад, робитаест,ки ӯ ба шоир ва ҳамосасарои форсу тоҷик Абу Мансур Дақиқӣ (920-977) ва ба шоир ва нависандаи арабизабони аср Абубакр ал-Хоразмӣ (935-993) доштааст. Бузургии Абуалии Балъамӣ ҳамоно дар тарҷумаю таълифи “Таърихи Табарӣ” ҳувайдо мегардад. Бояд қайд намуд, ки ба шарофати худшиносӣ ва фарҳанги баландпояи офаридаи замони Сомониён мо дар тӯли садсолаҳо бар тозию турк ғолибияти фарҳангии худро нигоҳ дошта омадаем.Чаҳоряки асри 1Х ва наваду нӯҳ соли қарни Х милодӣ, ки пурра аҳди салтанат ва ҳукумати сулолаи Сомониён ба шумор меравад, пажӯҳишгарони зиёде аз кишварҳои Ховару Бохтар асрҳои 1Х-Х1 милодиро барои Ховари Наздику Миёна баъзан аҳди тилоии рушду такомули фарҳанг, баъзан Эҳёи Мусалмонӣ ва баъзан замони Эҳёи Аҷам ва ё Эҳёи Тоҷик қаламдод намудаанд. Дар аҳди салтанати хонадони Оли Сомон ҳамаи соҳаҳои фаъолияти эҷодии одамизод, натанҳо улуму футун, балки маданияти шаҳрвандиву шаҳрдорӣ, муносибатҳои иқтисодию иҷтимоӣ низ дар авҷи тараққиёт буд [6].

Дар тамаддуни асримиёнагии тоҷику форс дар баробари назму насри безаволи порсии дарӣ (тоҷикӣ) тамоми навъҳои илми табиатшиносӣ, аз ҷумла риёзиёту ҳандаса, илми ҳайату ҷуғрофиё, физику кимиё, тиббу фалсафа, маъданшиносию ҷонваршиносӣ, кишоварзию обёрӣ ва ғайра низ дар авҷи тараққиёт буд.

Воқеан давлати Сомониён, дар сиилсилаи раванди таърихи пуробуранги ниёгонамон як марҳилаи муҳим, боифтихор ва сазовори таваҷҷӯҳро ташкил медиҳад.Омӯзиши илмӣ ва баррасии мушаххасу дақиқ ва ҳамаҷонибаи ин падидаи билкул моҳиятдори таърихӣ барои халқи тоҷик,ки алҳол дар низоми навини ҷомеаи башарӣ қадамҳои мустақилонаи сиёсиву фарҳангӣ ниҳода истодаанд, дорои аҳамияти муҳим мебошад. Агар мо сухан дар бораи Сомониён ва фарҳанги он оғоз намоем, қабл аз ҳама бояд ёдовар шавем, ки падидаи муҳим ин давра, дар ҳақиқат, ҳусни ихтимом пазируфтани ҷараёни ташаккули халқи тоҷик ва забони форсии дарӣ мебошад.

Маҳз ҳамин давра мутафаккирон, олимон ва адибони бузургеро ҳамчун асосгузори адабиёти форсу тоҷик Абуабдулло Рӯдакӣ, офарандаи шоҳасари адабиёти ҷаҳонӣ Абулқосим Фирдавсӣ, Абурайҳони Берунӣ, Ибни Сино, Абубакри Наршахӣ, Абулмуайяди Балхӣ ва дигаронро ба миён овард [4].

Бояд зикр намуд, ки яке аз хусусиятҳои муҳими ҳаёти мадании аҳди Сомониён авҷи тамоюли эҳёи анъаноҳои миллӣ буд. Аз ҳамин лиҳоз офаридани китобҳо ба забони форсии дарӣ дар давра шакли русуми хосеро молик гашта буд, ки яке аз рукнҳои он ташаккули истилоҳоти фаннию илмӣ ба забони форсии дарӣ ба шумор мерафт.

Дар аҳди Сомониён, асосан ду намуди китобхонаҳо амал мекард: китобхонаҳои дарборӣ ва шахсӣ. Дигар аз вазъи китобдории аҳди Сомониён мавҷуд будани бозори китоб буд. Китобу китобдорӣ ба ташаккули халқияти тоҷик ва фарҳанги форсии дарии ӯ мусоидат кард [5].

АДАБИЁТ

1. Давлати Сомониён ташкилкунандаи тамаддуни тоҷикӣ-ironӣ. www.jumhuriyat.tj/index.php?ort_id=22902. (рӯзи муроҷиат 06.05.2023 с.).
2. Ғафуров Б. Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим, асрҳои миёна ва давраи нав. – Душанбе: “Ирфон”, 2010. -870 с.
3. Забони тоҷикӣ-форсӣ аз замони Сомониён то инқилоби октябр https.//tg.wikipedia/old./wiki/Меҳргон. (рӯзи муроҷиат 28.04.2023 с.).
4. Исоматов М.М. рӯзгори Балъамии бузург ва таърихнигор // Маҷаллаи “Тоҷикистон” Душанбе, -1991. -№12.
5. Муҳибӣ Абдулҳай. Сомониён, Кобул.-1334.
6. Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсии тоҷикӣ. –Душанбе, 1998 (1377). -597 с.
7. Низомулмулк. Сиёсатнома. Тасҳеҳи Аббоси Иқбол. –Теҳрон, 1372. -300 с.
8. Таассудҳои миллӣ ва мазҳабӣ дар аҳди Сомониён Sugd. tj / sugd_oid / index. (рӯзи муроҷиат 17.05.2023 с.).
9. Ташаккули фарҳанг дар замони эҳёи аҷам (IX-XV)Www. durahshon. Tj / fan / view_post php? id=211. (рӯзи муроҷиат 14.04.2023 с.).
10. Таърихи Сиистон. Муҳаммадтақии Баҳор. –Теҳрон, 1366. -598 с.
11. Ҳотамов Н., Довудӣ Д., Муллоҷонов С., Исоматов М. таърихи халқи тоҷик. –Душанбе: “Эр-граф”, 2011. -644 с.

УДК 33 (575.3)

Сангова Ф.Х.

ҲУЛБУК - МАРКАЗИ ХАТЛОН

Мақолаи зерин ба ёдгории таърихию фарҳангӣ, шаҳр ва қалъаи асримиёнагии Ҳулбуки тоҷикони мулки Хатлон, ки он дар қисмати ҷанубии Тоҷикистони имрӯза, дар ноҳияи Ҳулбук (Восеъ) воқеъ гардидааст, бахшида шудааст. Тибқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ ва ҷуғрофӣ ин шаҳри қадима дар даврони давлатдории Сомониён рушду нумуъ ва тараққӣ карда, тавассути Роҳи Бузурги Абрешим робитаҳои бозоргонӣ бо дигар давлатҳо пайдо намудааст. Сокинони минтақаи Ҳулбук дар пахтакорӣ, гаҷкорӣ, шишисозӣ (хрустал), кулолӣ, сафолпазӣ, қубурсозӣ, обтаъминкунии қубурӣ, зерифаршии гармдиҳӣ ривоҷу равнақ доштааст.

Вожаҳои калидӣ: Ҳулбук, қалъа, сарчашмаҳо, гаҷкорӣ, шоҳмот, шишасозӣ, вайронаҳо, Мовароуннаҳр,ҳунармандӣ, қушуни ҳарбӣ.

Сангова Ф.Х.

ХУЛБУК - ЦЕНТР ХАТЛОНА

Следующая статья посвящена историко-культурному памятнику, городу и средневековой крепости таджиков Хулбук, Хатлонской вотчины которая, расположена в южнои части современного Таджикистана (Восейский район). Согласно историко-географическим источникам, этот древний город развивался в период Саманидской гударственнности, а через Великий Шелковый Путь находил рыночные связи с другими странами. Жители Хульбукского района процветали в хлопководстве, гипсовании, поизводстве стекла (хрусталя), гончарном деле, керамике, производстве труб, водопровода.

Ключевые слова: Хулбук, замок, источники, штукатурка, шахматы, стеклоделие, руины, Мовароуннахр, мастерство, военные силы.

Sangova F. H.

KHULBUK - TSENTR KHATLONA

Sleduyushchaya stat'ya posvyashchena istoriko-kul'turnomu pamyatniku, gorodu i srednevekovoy kreposti Khulbuk tadzhikov Khatlonskoy votchiny, kotoraya raspolozhena v yuzhnoy chasti sovremennogo Tadzhikistana, v Khulbukskiy (Voseyskiy) r-n. Soglasno istoriko-geograficheskim istochnikam, etot drevniy gorod razvivalsya i razvivalsya v period somoniyskoy gosudarstvennosti, a cherez Velikiy shelkovyy put' nakhodil rynochnyye svyazi s drugimi stranami. Zhiteli Khul'bukskogo rayona protsvetali v khlopkovodstve, gipsovanii, proizvodstve stekla (khrustalya), goncharnom dele, keramike, proizvodstve trub, vodoprovoda, teplykh polov.

Key Word: Hulbuk, castle, springs, plaster, chess, glassmaking, ruiplastering, Movarounnahr, skill, military forces.

Ба ҳамагон маълум аст, ки Асосгузори сулҳу ваҳдат - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун зимомдори сиёсати фарҳангсолорӣ дар даврони соҳибистиқлолии кишвар маҳсуб меёбад. Аз ин рӯ, ба бунёду таъмир ва тармими осори таърихии халқи куҳанбунёдамон, ки яке аз мавзуъҳои меҳвари сиёсати фарҳангсолории ин марди бунёдкору хирадпеша мебошад, диққати ҷиддӣ медиҳад. “Моро зарур аст, ки ёдгориҳои таърихии худро ҳифз кунем, обод гардонем ва ба онҳо ҳамчун ҷузъи таркибии сарнавишти миллати куҳанбунёдамон муносибат намоем. Ин қарзи мо дар назди таърих ва наслҳои оянда мебошад” - Эмомалӣ Раҳмон (Аз Паёми соли 2018).

Қобили зикр аст, ки Ҷумҳурии Тоҷикистон сарзамини хушиқлим, обҳои шифобахш, табиати зебою нотакрор ва мардуми меҳанпарвару озодидихоҳ, соҳибмаърифату инсондӯст ва меҳмоннавозу соҳибҳунар мебошад. Кишвари соҳибистиқлоли тоҷик бо мавзеъҳои таърихии худ ба монанди қалъаи Ҳулбук, қалъаи Ҳисори Шумон, Гармчашма, Хоҷаобигарм, Чилдухтарон, Хоҷамуъмин, Зумрад, Ромит, Сари хосор, Панҷакенти қадим ва Саразм диққати сайёҳони хориҷиро ҷалб намуда, машҳури ҷаҳон гардидааст.

Дар шиносномаи миллат - “Тоҷикон”-и аллома Бобоҷон Ғафуров оид ба мавқеи ҷойгиршавии яке аз калонтарин шаҳрҳои Тоҷикистони ҷанубӣ - Ҳулбук маълумот дода шудааст. Воқеан, Ҳулбук дар асрҳои гузашта (IX - XII) пойтахти Хатлонзамин маҳсуб меёфт. Қисмати марказии димнаи Ҳулбук масоҳати 70 гектарро фаро мегирифт, ки мутаассифона, то имрӯз дар масоҳати 16 гектар боқӣ мондааст. Дар ҳозира дар болои қисмати бештари шаҳристон манзилгоҳҳои бошандагони кунунии деҳаи Қурбоншаҳид-Меҳробод қарор доранд. Ҳангоми ҳафриёт, таҳқиқоти бостоншиносӣ бурдан дар ин ҷо қалъае вуҷуд дошт, ки аз он бақияи қасри пурзебу зиннати Хатлон ёфт шуд [2].

Аввалин маротиба номи Хатлон дар сарчашмаҳои чинӣ асрҳои V-VI бо номи “Хатлон” зикр ёфтааст. Вожаи “Хатлон” тибқи ишораи аксар сарчашмаҳо аз номи мардуми ориённажоди Ҳайтолиён гирифта шудааст, ки маънои он марди далеру шуҷоъро ифода менамояд. Дар асрҳои VII-XI Хатлон яке аз вилоятҳои бузурги Мовароуннаҳр маҳсуб меёфт. Дар ин сарзамини бофайзу баракат пахтакорӣ, ғаллакорӣ, чорводорӣ, боғдорӣ ва ҳунармандӣ ривоҷу равнақ доштааст.

Тақрибан, ҳазору сесад сол муқаддам дар замони ба Осиёи Миёна ҳуҷум намудани истилогарони Араб мардуми озодихоҳ ва шуҷои Хатлонзамин бар зидди онҳо муқобилияти сахт нишон доданд, ки ин ба солҳои 725-738 рост меояд. Дар он давра Хатлонзамин тамоми ноҳияҳои ба Кӯлоб вобастабуда ва водии Вахшро дар бар мегирифт. Инчунин дигар ноҳияҳои ҷанубии Тоҷикистони имрӯза аз ҷиҳати сиёсӣ ба мулки Хатлон итоат мекарданд. Подшоҳи Хатлон дар ихтиёри худ 50 ҳазор қушуни ҳарбӣ доштааст.Дар соҳили чапи Амударё қӯшуни туркҳо ва хатлониҳо арабҳоро таъқиб мекарданд. Он вақт ҳокими Хатлон Бадр-Тархон буд, ки аҳдшиканона мисли Деваштич аз ҷониби арабҳо ваҳшиёна кушта шуд [5].

Номи Хатлон (Хутал) дар яке аз нахуст ашъори порсӣ, бахшида ба мағлуб гардидани қоиммақоми араб - Асад ибни Абдуллоҳ (солҳои 725-738), ки баъди ба даст овардани шаҳри Балх ба Хатлон ҳуҷум карда буд, вале шикаст хӯрда, ба воситаи дарёи Панҷ ба тарафи кӯҳи Намак (ҳоло Хоча Муъмин) паноҳ бурдааст, иброз гардидаст:

Аз Хуталон омадия,
Обор боз омадия.
Ба рӯ табоҳ омадия,
Хушку низор омадия [8].

Аслан, номи қадима ва таърихии водии Кӯлоб Хатлон (Хутал) мебошад, ки он як қисмати калони вилояти Хатлони имрӯза, мавзеъҳои Ховалинг (Мунк), Данғара (Тамлиёт, Тутқавули кӯҳна), Булёни Данғара (Бурбон), Қалъаи Золи Зар дар Фархор (Парғар), деҳаи Сайёди ноҳияи Мир Сайид Алии Ҳамадонӣ (Андичароғ), Ҳулбук (ноҳияи Восеъ), Ковпанҷ (дар ноҳияи Панҷ), Пушён (Басарик), Дарнайчии Кӯлоб, Шӯробод, Муъминобод (Сикандара)-ро дар бар мегирад. Муаллифони асарҳои ҷуғрофӣ ва таърихӣ, ба монади Хурдодбеҳ, Муқаддасӣ, Берунӣ, Яқубӣ, Истахрӣ ва асари “Ҳудуд-ул-олам” дар қатори ин шаҳрҳо номи Ҳулбукро низ зикр намудаанд. Дар байни номҳои ҷуғрофии овардаи таърихнигори юнони қадим Птолемей номи шаҳри Ҳулбисса мавҷуд аст, ки онро А. М. Беленитский ва дигар олимон пойтахти Хатлон-шаҳри Ҳулбук мешуморанд.

Воқеан, вайронаҳои Қалъаи Ҳулбук барои мардуми барӯманди Хатлон дар радифи муқаддасот ҷой дода шудааст, ки мисли гувоҳнома дар давраи муайяни таърихӣ симои ин халқро инъикос намудааст. Дар китоби “Ҳудуд-ул-олам” (асри X) нисбати шаҳри Ҳулбук чунин гуфта шудааст:”Ҳулбук касабаи Хатлон аст ва мустақари подшоҳ аст. Шаҳрест, ки ба барокӯҳ, ниҳода, бисёрмардум бо рустоҳои бисёр. ...Ва мардумони ин ноҳия ҷангианд...”.

Решаи номи “Ҳулбук” аз дидгоҳи этимологӣ шояд аз пораҳои забони эронии кӯҳани “hwar-bada” ба маънии “Худо-Офтоб” (Худованди Офтоб), ки ҳосили решаи ҳиндуаврупоии ser ва bada ва ё аз вожаи юнонии ҳула ва ҷузъи номаълуми бака/-бука (ҳулабука) гирифта шудааст. Дар ин ҷо “ҳула ба маънии “беша, дарахтони фаровони беша, бешаи дарахтони буттагӣ, яъне ҳулабука ба маънои “бешаи дарахтҳо” омадааст. Инчунин бо ҷузъи “бук” гарчанде номаълум аст, топонимҳои дигар дар атрофи Ҳулбук мавҷуданд, ба монанди Шобика, Осмонбика ва ғайра [9].

Деҳаи замонавии Ҳулбук тақрибан 11 километр болотар аз қасри Ҳулбук дар самти шимолӣ, дар соҳили рости дарёи Сурхоб ҷойгир шудааст. Ҳулбук дар гузашта шаҳри ободу зебо, маркази сарзамини Хатлон маҳсуб меёфт. Қалъаи Ҳулбук дар қисмати ҷанубии вилояти Хатлони Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар ҳудуди деҳаи Меҳробод (собиқ Курбоншаҳид) воқеъ мебошад. Тибқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ шаҳри қадимаи Ҳулбук дар даврони давлатдории Сомониён, ба монанди шаҳрҳои пешқадаму пуршукуҳ, мустаҳкам ва

инкишофёфтаи Бухоро, Самарқанд, Марв, Ҳирот, Нишопур, Бунҷикат ва Хуҷанд табдил ёфта, рушду нумуъ мекунад. Азбаски давраи пайдоиш ва тараққиёти шаҳри Ҳулбукро ба аҳди Сомониён, ба давраи ташаккули халқияти тоҷик ва сохти давлатдории он, инчунин инкишофи забони адабии тоҷикӣ марбут медонанд, бинобарин шаҳри Ҳулбукро ҳамзамони Рӯдакию Фирдавсӣ, Абӯалии Синову Абӯрайҳони Берунӣ, Муҳаммади Хоразмию Абӯнасри Форобӣ, Наршахиву Табарӣ ва дигар бузургони илму фарҳанг меҳисобанд.

Корвонҳои зиёди мамлакатҳои Шарқ васоити гузаргоҳи Чӯбаки дарёи Панҷ (Ҷайҳун) гузашта, вориди шаҳри Ҳулбук мегаштанд. Аз шаҳри Ҳулбук ду роҳи корвонӣ мебаромад. Роҳи якум ба воситаи Пули Сангини Вахш, Вашгирд (ноҳияи Файзобод), Шумон (Душанбе), Бутамон (болооби Зарафшон), Истаравшан (ноҳияи Уротеппа) бо Роҳи Бузурги Абрешим пайваста, ҷониби мамалакати Чин (Хитой) мерафт ва роҳи дуюм бошад, васоити куҳистони Дарвозу Бадахшон (Помир) ҷониби Қошғару Ҳиндустон мебурд. Хотиррасон бояд кард, ки Шоҳи Хомӯш охири асри XI аз мамлакати Ҳиндустон ба мулки Хатлон тариқи ҳамин роҳ омадааст. Аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки шаҳри Ҳулбук мувофиқи ибрози таърихшиносон дар густариш ёфтани муносибатҳои халқҳои минтақа ва дигар қавму миллатҳои тавассути Роҳи Бузурги Абрешим робитаҳои бозоргонӣ доштаанд, нақши муҳим бозидааст. Бояд зикр намуд, ки шаҳри бостонии Ҳулбук аз ҷониби муаррихон ва сайёҳони давр дар радифи шаҳрҳои бузурги Мовароуннаҳру Хуросон гузошта шуда, ҳамчун маркази иҷтимоию сиёсӣ ва тиҷорати мардуми куҳистони тоҷик маҳсуб дониста шудааст.

Дар мақолаҳои пурарзишу корҳои зиёди бостоншиносӣ ва дар хотироти худ муҳаққиқон, таърихнигорону фарҳангшиносон, донишмандон ба монанди А.П. Колпаков, М.А.Варигин, А.Е. Маҷӣ, Э. Ғуломова, Ю.Ёқубов, Ғ. Ғоибов ва дигарон қайдҳои ҷолиб оид ба ин деҳаи хушманзараи Ҳулбук оварда шудааст, ки барои муаррифӣ намудани он маълумоти муфид медиҳад. Воқеан, замоне шаҳри Ҳулбук чун маркази мадании ноҳияҳои ҷануби шарқии Мовароуннаҳр табдил ёфтааст. Бинобарин Ҳулбук агар нигини мулки Хатлон бошад, пас қасри шоҳон ҷавҳари он маҳсуб меёбад.Шаҳри Ҳулбук, ки яке аз ёдгориҳои нодиртарин ва ягонаи замони давлатдории Сомониён –нахустин давлати миллии тоҷикон маҳсуб меёбад, то ба замони мо нисбатан мукаммал расидааст. Азбаски Ҳулбук ёдгории нодир мебошад бояд, ки мунтазам таҳқиқот, яъне ҳафриёти он идома ёбад, чунки бисёр қисматҳои он то ҳоло омӯхта нашудааст.

Соли 1953 олимони шӯравӣ Е.А. Давидович, Б.А Литвинский ба шарофати Қалъаи Ҳулбук мавқеи онро аниқ намуда, ба баҳсу мунозираҳои садсола хотима бахшиданд. Дар зарфи ҳафриёти 35-сола санъату ҳунарҳои аҷдодӣ кашф гардиданд, ки ҳамчун суннатҳои миллии тоҷикон аз тамаддунҳои гузашта обхурӣ намуда, ҳар як бинандаро бо зебоию нафосат ва зиннати худ ба ваҷд меорад.

Бояд зикр намуд, ки дар қисми шарқии деҳаи Ҳулбук аз ҳудуди теппаи баландиаш тақрибан 15 метр, ки он тарҳи байзашакл дорад, бозёфтҳои ҷолибу нодир пайдо карда шудаанд. Чӣ хеле, ки ба мо маълум аст аз солҳои 1950 то 1990-уми асри гузашта аз ҷониби бостоншинос Эркиной Ғуломова қасри шоҳон омӯхта шуд. Дар ибтидо шаҳри Ҳулбук дорои иқлими возеҳу равшан, боқимондаҳои иморатҳои зебою муҳташам ва хатҳои обёрӣ будааст, ки то имрӯз намунаи тарҳу симои он қисман боқӣ мондаанд. Ҳулбук асрҳои IX-XII маркази Хатлони қадим маҳсуб меёфтааст ва қасри шоҳони он аз рӯи бозёфтҳои ҳафриётӣ дар сатҳи баланди меъморӣ бунёд шудааст.

Таҳқиқҳои бостоншиносӣ нишон доданд, ки Қасри шоҳон дар масоҳати 50-150 метр ҷойгир шуда, аз ду қисмат-ҷанубӣ ва шимолӣ иборат аст. Қисмати ҷанубии қаср нисбатан баландтар буда, аз толори асосӣ бо тахти шоҳ, биноҳои кории амалдорон, масҷиди қаср ва дигар хонаҳои хизматӣ иборат мебошад. Қисмати шимолии қаср бошад, ҳарамхона, ҳуҷраҳои хизматгорон, саҳнаи мутрибон, ҳавзи қаср ва хонаҳои хоҷагиро дар бар мегирад. Қалъаро ду қабат деворҳои мустаҳками мудофиавӣ иҳота намудаанд. Девор ва бурҷҳои доирашаклу чоркунҷаи қаср қисман аз хишти пӯхта (Хишт-теппа) сохта шуда, бо чунин хишт рӯйкаш гардидаанд. Девори дохилӣ баландии 1,3-1,5 метр дорад. Даромадгоҳи қаср

аз тарафи офтобшин мебошад ва дар пештоқи он бо ҳарфҳои калони аз гил пӯхташуда катиба гузошта шудааст (Катибаи “Абра камони Ҳамза” дар қасри ҳокимони Ҳулбук, асрҳои IX-XI [5].

Кӯчаҳои сангфарш ва биноҳои аз хишти пӯхта сохташудаи Қалъаи Ҳулбук аз санъати нотакрори меъмории ҳунармандони Хатлон гувоҳӣ медиҳад.

Дар натиҷаи ковишҳои ҳафриёти бостоншиносӣ дар мавзеи шаҳристони Ҳулбук бостоншиносон аз чуқурӣ қубури сафолин ёфтанд. Минбаъд дар натиҷаи ковиши эҳтиёткорона ва баровардани хок аз паҳлӯи ин қубур аз ин чуқурӣ боз қубурҳои сафолини бо ҳам пайвастшудаи дигар (қубурҳои обсофкунак) ва иншооти нави нодир бозёфт намуданд, ки он аз хишти пӯхта даврашакл сохта шудааст. Бостоншиносон тахмин мекунанд, ки ин иншооти обрасон буда, бошандагони шаҳрро бо оби нӯшокӣ таъмин мекард. Дар корҳои ба анҷомдодаи экспидитсияи солҳои 2003-2006 директори Осорхонаи таърихии Ҳулбук Абдулло Хоҷаев низ саҳми худро гузоштааст. ӯ нисбати нигораҳои бешумори қалъаи Ҳулбук то ҳоло аҳамияти калон медиҳад. Дар ковишҳои ин мавзеъ ҳамроҳи кормандони мамнуъгоҳи Ҳулбук иштирок карда истодааст.

Ҳамин тариқ, дар Ҳулбук шабакаи обсофкорӣ ва маҳаллаи ҳунармандони шаҳристони Ҳулбук дарёфт гардид. Барои мукаммал ва пурра гардонидани маълумотҳо оиди Ҳулбук аз ҷониби кормандон, коршиносон, бостоншиносони ҳафриёт ин мавзеъ бояд то ба охир омӯхта, таҳқиқ гардад ва чун мероси нодири ниёгон пешниҳод карда шавад. Нигораҳои бозёфтшудаи ҳафриёт дар Осорхонаи таърихии Ҳулбук нигоҳ дошта шудаанд. Зарфи хурди сафолии рангдор, маснуотҳои ороишӣ, сарпӯши зарф бо санъати баланд аз биринҷӣ сохташуда, гувоҳӣ аз он медиҳад, ки дар шаҳристони Ҳулбук санъати кулолӣ, шишасозӣ ва оҳангарӣ хеле рушд кардааст. Аз шафати шаҳристони Ҳулбук дарёи Сурхоб мегузарад. Дуртар аз он, дар масофаи 6 километр ҳавзи таърихии Қайнар воқеъ мебошад. Шаҳри Кӯлоби кунунӣ тахминан дар масофаи 16 километр дар шарқу шимолтари Қайнар ҷойгир аст, ки мутобиқи маълумоти маъхазҳо дар атрофи он Дашти Дилию харобаҳои Манзартеппа воқеъ гардида буданд. Шаҳрҳои қадимии Восеъ дар натиҷаи тохтутозҳои мугулҳои хунхор (асри XIII) ба ин диёри хушманзари тоҷикон ва ҳуҷуми сулолаи Шайбониён (асрҳои XV-XVI) вайрону хароб гардида, ба ҷойи онҳо деҳаҳои нав бунёд ёфтаанд.

Корҳои ҳафриёти шаҳристони Ҳулбук тасаввуроти ҳар як бинандаро нисбати санъати меъморӣ ва ороишии асримиёнагии Осиёи Миёна ба таври куллӣ дигаргун месозад. Масалан, беш аз 5-ҳазор намунаҳои маҳсулоти пурнақшу нигор ва гаҷкоришуда, хусусан, лавҳаҳои ба мавзӯи ҳайвоноту наботот офаридашуда, инчунин катибаҳои дар сари қабр гузошташуда табий буда, нафосату зебогии нотакрорро дар худ таҷассум менамоянд. Шаҳри Ҳулбук ҳамчун ёдгории беназири таърихӣ аз истеъдоди волои ҳунармандони хатлонӣ ва анъанаҳои шаҳрсозию шаҳрдории тоҷикон, ки дар замони Сомониён ташаккул ёфта, дар даврaҳои минбаъдаи таърихӣ нигаҳдорӣ ва равнақ дода шудааст, дарак медиҳад.

Дар дохили қасри Ҳулбук шабакаи васеи обтаъминкунии қубурӣ ва зерифаршии гармдиҳӣ вуҷуд доштааст, ки аз донишу ҳунар ва суннати меъмории тоисломии хатлониён хабар медиҳад. Ҳангоми ҳафриёт садҳо пораҳои хурду калони гаҷҳои гулбурида ёфт шудаанд, ки онҳо дар гузашта девору сутунҳои хонаҳо, толору роҳрав ва қасри шоҳонро зебу зиннат медоданд. Аз рӯи шакл се намудӣ гулбурӣ: тасвирҳои исломӣ (набототӣ), махлуқот ва сураҳои Қуръон дар гаҷкории қасри шоҳон моҳирона истифода бурда шудааст. Инчунин ҷуқурии буриши тасвирҳо, ки аз 2 то 20 сантиметр мебошанд, бо рангҳои кабуд, зарду гулобӣ тобиш дода шудаанд, ки аз санъат ва ҳунари волои суннати гаҷкории тоҷикони Хатлонзамин шаҳодат медиҳад. Дар қасри шоҳон яке аз суннатҳои маъмули ниёгон – санъати тасвирӣ инъикос ёфтааст. Хусусан сабки тасвири девормусаввараҳои қалъаи Ҳулбук нишон медиҳад, ки анъанаҳои санъати тасвирии бошукуҳи Хатлониёнро ниёгони мо бо табодули анъанаҳои гузаштагон дар худ нигоҳ дошта тавонистанд.

Умуман, дар биноҳои қасри шоҳон ягон композитсияи алоҳида дуюмбора такрори худро наёфтааст ва ҳар як тасвирот хусусияти хоси худро доро мебошад. Хусусан тасвири шер, ки бештар дар сутунҳои айвонҳои қаср ҷой дода шудааст. Бостоншиноси намоёни тоҷик Юсуфшоҳ Ёқубов дар ин тасвирҳо симои худои офтоби қавмҳои эронинажод-Митраро (Меҳр) мебинад, ки то асрҳои миёна дар маданияти моддӣ ва маънавии хатлониён боқӣ мондааст. Тасвири шер образи тавоноӣ ва далерӣ мебошад. Дар ин хусус, бостоншиноси маъруф Эркиной Ғуломова мегӯяд, ки образи шер дар ҷаҳонбинии хатлониён посбони хонадон ва наҷотбахши онҳо аз тамоми офатҳост [3].

Ҳатто дар ин хусус, сайёҳи асри IX Ибни Ҳавкал дар асари худ бо унвони “Мамолик-ул-масолик” қайд намудааст, ки то забт намудани Осиёи Миёна аз ҷониби Арабҳо шоҳони Хатлонро Шери Хатлон ҳам меномиданд. Тасвири шер шояд нишони шоҳони Хатлонзамин бошад [4].

Бояд зикр намуд, ки шаҳри бостонии Ҳулбук аз ҷониби муаррихон ва сайёҳони давр дар радифи шаҳрҳои бузурги Мовароуннаҳру Хуросон гузошта шуда, ҳамчун маркази иҷтимоию сиёсӣ ва тиҷорати мардуми куҳистони тоҷик маҳсуб дониста шудааст.

Солҳои охир, сокинони маҳаллӣ ҳангоми сохтмони хонаҳои истиқоматиашон ашёҳои хеле нодири бостоншиносӣ дарёфт намуданд, аз ҷумла, хумдони кулолии дар ҳолати хуб нигоҳдошташуда. Ин хумдон боиси таваҷҷуҳи мутаххасисон гардида, далели шайъии таърихии мавҷудияти маркази бузурги аҳолинишини асримиёнагии барвақтӣ будани Ҳулбукро нишон медиҳад. Инчунин ҳангоми бурдани корҳои тадқиқотӣ муҳаққиқон аз шаҳраки Ҳулбук маснуоти кулолгарӣ, фулузӣ, сангӣ, сиккашиносӣ (нумизматикӣ) ва ороишӣ бозёфт намуданд, ки ба давраи Юнону Бохтарӣ ва Кӯшониён тааллуқ доранд. Тақрибан, дар масофаи 100 метр дуртар аз хумдони кулолӣ якчанд адад кӯзаҳо ва хумҳои гуногунҳаҷми замони Кӯшониён аз шаҳри Ҳулбук бозёфт шуданд.

Хотиррасон бояд намуд, ки дар қисми шарқии деҳаи Ҳулбук ҳангоми гузаронидани таҳқиқотҳои бостоншиносӣ маснуоти гуногуни фулузии маросимӣ, ба монанди табақчаҳои биринҷӣ, зарфҳои полонанда (софкунанда), қошуқ, ки хоси дайрҳои замони Кӯшониён мебошанд, инчунин ҳайкалчаҳои сафолӣ ва зарфҳои хоҷагидорӣ бозёфт шудаанд. Ҳайкалчаҳои сафолӣ, ки дар тан пероҳани ашрофонаи бо тарзи хеле зебою мунаққаш ва ороддашуда тасвир ёфтааст, намунае аз ҳайкалчаҳое мебошад, ки он ба муқадассоти замони зардуштӣ, яъне ба худои серҳосилӣ-Аноҳито бахшида шудааст ва он аз дину оини мардуми он замон гувоҳӣ медиҳад. Инчунин бозёфти донаҳои сафолии шоҳмот дар шакли филҳо ва пиёдааскар сохташуда, ки дар таҷрибаи бостоншиносон бори нахуст мебошад, аз рӯи хусусият ва арзиши илмии худ ба бозёфтҳои нодир мансубанд. Ҳайкалчаи гилини аспи машҳури хатлонӣ, ки хеле устокорона ва бо зебогии ба худ хос, бо ранги зарди сабзчатоб офарида шудааст, хоси корҳои кулолӣ дар Хуталлон ва дигар минтақаи Осиёи Миёнаи даврони Кӯшониён маҳсуб меёбад. Зангӯлаи мунаққаши аз биринҷӣ ёфтшуда ба ҳайси занги хонагӣ хизмат мекард [6] .

Хушбахтона, соли 2003 бо супориши Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон шаҳри Ҳулбук ҳамчун собиқ пойтахти Кӯлоб, яке аз ёдгории беҳтарини ҷашнӣ дар экспедитсияи 2700-солагии шаҳри Кӯлоб эълон гардид, ки сардории онро бостоншиноси маъруф ва муҳаққиқи ботаҷриба Юсуфшоҳ Ёқубов ба ӯҳда дошт. Барои муаррифӣ намудани ин ёдгорӣ ӯ дар дохили қасри шоҳони Ҳулбук корҳои поккорӣ, ҳафриёти иловагӣ гузаронида, баъзе деворҳоро таъмиру консерватсия намуда, хонаҳои ҳафриётшудаи қасрро номгузорӣ карданд. Бостоншиноси номбурда, солҳои 2004-2006 дар бахши бунёди ҷанубӣ бурриши санҷишӣ гузаронд, ки дар натиҷаи он гӯристон, яъне оромгоҳи ҳазораи II-уми то милодро пайдо карда, онро пешкаши меҳмону тамошобинон гардонд. Инчунин ӯ дар назди осорхона ҳафриёт гузаронида гармобаи шаҳрӣ ва дар назди мактаб мақбараи шоҳони Хатлонро кашф намуд [10].

Давлати соҳибистиқлол ва Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба маъхазҳои муътамади таърихию бостонӣ такя намуда, мақсад ва талоши онро дорад, ки бори дигар

мақому мартаба ва маърифати аҷдодони сарбаланди хешро, ки асрҳои зиёд дар бойгонии таърих ба фаромӯшӣ рафта буданд, аз нав эҳё намуда, ба ҷаҳониён муаррифӣ намояд. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи берун баровардан ва дохил кардани сарватҳои фарҳангӣ” аз 6-уми августи соли 2001 қабул гардид. Асарҳои санъат, ҳунармандӣ, ҳунарҳои бадеӣ ва дигар арзишҳои фарҳангӣ, сарвати фарҳангии миллӣ маҳсуб меёбанд. Ин қонун имконият медиҳад, ки пеши роҳи ғайриқонунӣ аз кишвар баровардани сарватҳои фарҳангӣ гирифта шавад. [1].

Яке аз воситаҳои ассосии ҳифзи осори ниёгонамон таъсис додани мамнӯгоҳи таърихӣ ва фарҳангӣ мебошад. Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 4 июли соли 2002 Мамнуъгоҳи таърихӣ-фарҳангии Ҳулбук дар асоси димнаи Ҳулбук - пойтахти асримиёнагии Хатлонзамин таъсис дода шуд. Боиси ифтихор аст, ки шаҳри Ҳулбуки Тоҷикистон ҳамчун яке аз нобиғаҳои фарҳанги моддӣ ва маънавии ҷаҳонӣ ба шумор рафта, аз моҳи ноябри соли 2009 дар шаҳри Сиан-пойтахти фарҳангии давлати Чин дар қатори 8-ёдгории беназири халқи тоҷик ба силсилаҷоизаи Шоҳроҳи Бузурги Абрешими ЮНЕСКО ворид карда шуд [11].

Боиси ифтихор аст, ки Муассисаи давлатии мамнуъгоҳи таърихию фарҳангии Ҳулбук соли 2016 бо ҷоизаи Giobal rating nomination – ЮНЕСКО -ро соҳиб шудааст. Аз 20-уми январи соли 2018 бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон минбаъд номи шаҳраки Восеъи ноҳияи Восеъ ба шаҳраки Ҳулбук иваз карда шуд [7].

Хулоса, бозёфтҳои қалъаи Ҳулбук аз таърихи бою ғанӣ маданияти баланд, аз ривоҷу равнақи санъат, ҳунармандӣ ва меъмории халқи тоҷик дар асрҳои IX-XII башорат медиҳанд. Хусусан, сафолпораю хумҳои пайдошуда, нақшу нигори онҳо, кандакорӣ, рангҳои долони қаср, ҷомҳои шишагин ва шишапора аз санъату ҳунари волои мардуми Хатлонзамин гувоҳӣ медиҳанд. Мо имрӯзиён бояд баҳри ояндаи дурахшони худ ҳифзи ёдгориҳои таърихии худро зарур шуморида, онҳоро ободу хуррам гардонем ва ба онҳо ҳамчун ҷузъи таркибии сарнавишти миллати куҳанбунёдамон муносибат намоем.

АДАБИЁТ

1. Азизов Музаффар. Ногузирии таъсиси осорхонаи Ҳулбук. Ахбороти осорхонаи миллӣ. - Душанбе: 2004.С.9.
2. Ғафуров Бобоҷон.Тоҷикон.Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав. – Душанбе:”Нашриёти муосир”, 2020, С.360.
3. Гулямова Э. Раскопки цитадели на городище Хульбук.. –Душанбе: 1957. С.147-154
4. Гулямова Э. Раскопки в Хульбуке. С.103.
5. Ғоибов Ғ. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз / Ғ. Ғоибов. –Душанбе: Дониш, 2006. С.350-361.
6. Ғуломова Э.Донаҳои шоҳмот аз қасри Ҳулбук -«АРТ », 2006., С.8.
7. Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20- уми январи соли 2018 оид ба ивази номҳои як қатор шаҳрҳо, ноҳия ва деҳаҳои вилояти Хатлон. Маҷлиси миллӣ. Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе:С.8.
8. Табарӣ. II. 1492, 1494, С,1602-1603.
9. Шарҳи тайири номҳои баъзе мавзеъҳои ҷуғрофии мамлакат/Дар бораи Ҳулбук. Ховар. №1, январи соли 2018.Душанбе: С.8.
10. Хоҷаев Ш.Р. Ҳулбук-пойтахти Хутталоншоҳон / Ш.Р. Хоҷаев. –Душанбе: 2014.С.25.
11. Шарипов Абдувалӣ. Осорхона ва осорхонашиносии Тоҷикистон. Ахбороти осорхонаи миллӣ.- Душанбе: 2004, С.10.

МАЪЛУМОТ ОИД БА МУАЛЛИФОН
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдуллоева Амина Маназаровна – ассистент кафедры высшей математики и естественных наука Таджикского государственного университета коммерции, , Душанбе, Республика Таджикистан, тел: (+992) 901860050. Email: tguk@mail.ru.

Абдурахмон Хакимзода – соискатель кафедры маркетинга, коммерции и сервиса Таджикского государственного университета коммерции, Душабне. Республика Таджикистан, тел: (+992) 907704890, E-mail: hakimzod-90@mail.ru.

Амонатова Маҳбуба Атоевна **–** кандидат географических наук, и., о., доцента кафедры мировой экономики и международных отношений Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан. Тел.:(+992)985110984, E-mail: amonat_84@mail.ru.

Амонов Саҳбон Сарватжонович - кандидат экономичесчких наук Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992 935779200. Email:a_sahbon@mail.ru.

Амонуллоев Икром Абдукаримович - кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры "Экономика и транпортная логистика" Таджикского технического Университета имени академика М.С.Осими, Душанбе, Республика Таджикистан. e-mail: amonulloev-ikrom@mail.ru.

Асоева Манучехра Саломовна – старший преподователь кафедры маркетинга, коммерции и сервиса Таджикского государственного университета коммерции, Душабне. Республика Таджикистан тел: (+992) 000032925, E-mail: asoyeva-62@mail.ru.

Ахмадов Фарахманд Муфазалович - Таджикского национального университет, к.э.н., старший преподователь кафедры статистики. Душанбе, Республика Таджикистан, E-mail: Farahmand@mail.ru. Телефон: (+992)901-61-66-33.

Ахмадова Паригул Бегмуродовна – старший преподаватель кафедры высшей математики и естественных наука Таджикского государственного университета коммерции, Душанбе, Республика Таджикистан, тел: (+992) 918735479. Email: umijon@mail.ru.

Ашуров Фируз Маҳмадалиевич, доктор PhD, и.о. доцент, кафедры бухгалтерский учет и аудит, Таджикскый государственный университеть коммерции. Душанбе, Республика Раджикистан, E-mail: Ashurov1990tguk@mail.ru. Тел: (+992) 938854646.

Бободжонзода Исрофил Хусейн (Бабаджанов И.Х.) - Заведующий отделом теоретических проблем современного государства и права Института философии, политологии и права имени А.М. Баховаддинова Национальной Академии наук Таджикистана, доктор юридических наук, профессор. Тел: + 992 93 510 77 11. E-mail: bobojonov_i@mail.ru

Бобоев Фируз Абдумоликович **- м**агистранти соли дуюми ихтисоси 1-980101- Амнияти иттилоотии Академияи идоракунии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш.Душанбе, кучаи Саид Носир, 33. Тел: 934023434. Почтаи электронӣ: Firuz8457@gmail.com.

Бойназаров Эшонкул Холназарович кандидат философских наук, старший преподователь кафедры гуманитарних наук Таджикского государсвенного университета коммерции, тел: (+992) 919444820, E-mail: eshohkul_62@mail.ru.

Бокизода Абдуллоджони Абдуджаббор - ассистент кафедры экономического, финансового и антикоррупционного права Таджикский государственный финансово – экономический университет. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: 92-764-32-00, E-mail: abokizoda@mail.ru.

Буриев Беҳрузжон Маҳмадалиевич -муаллими калони кафедраи системаҳои иттилоотӣ дар иқтисодиёти Донишгоҳи давлатии тиҷорати Тоҷикистон. 734061, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯч. Деҳоти 1/2. Тел.: 938909400. Почтаи электронӣ: Bekhruz-buriev@mail.ru.

Буриев Лоик Джугиевич – кандидат экономических наук, и.о. доцент кафедры таможенное дело Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. E-mail: buriev_loiksho@mail.ru, №тел.: (+992) 93-502-30-35.

Гайратов Тимуршо Муборакшоевич – доцент кафедры коммерческого и антикоррупционного права Таджикского государственного университета коммерции, кандидат юридических наук. Тел: + 992 93 337 41 37. E-mail: timursho.gayratov@mail.ru

Гаюрова Рано Саидмуродовна – старший преподаватель кафедры таможенного дела Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992909113378. Email: vestnik-tsuc@mail.ru.

Давлатзода Дилшод Шерали докторант 2 курса финансового факультета Таджикского государственного финансово-экономического университета. Душанбе, Республика Таджикистан, Email: dalshod97@inbox.ru. Телефон: (+992) 907-78-32-79.

Зайнудинов Сафар – кандидат физико-математических наук, доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: 992988355366. Email:poll23987@mail.ru.

Зарипова Раджабгул Файзовна, Таджикский Государственный Университет Коммерции, старший преподаватель, Адрес: Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Дехоти ½, Тел.000071914. Email: tguk@mail.ru

Зокиров Сухроб Ибодович - старший преподаватель Таджикиского государственного института культуры и искусств имени Мирзо Турсунзаде. Душанбе. Республика Таджикистан. E.mail: Sukhrob.Zokirov@bk.ru, тел: 938606677.

Исаев Диловарджон Талисович – Худжандский политехнический институт Таджикского технического университета им. академика М.С. Осими, старший преподаватель кафедры финансов и кредита. Адрес: 735700, Республика Таджикистан, г. Худжанд, ул. И.Сомони 226. Телефон: (+992) 927-09-61-62. E-mail: dilovar_isoev@mail.ru.

Кабутов Курбонали Мирзоевич: старший преподователь кафедры менеджмента Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан. E-mail:: kabutov-83@mail.ru Тел.: (+992) 935242191.

Каландарова Гулрез Исфандиёровна- магистрант Института философии, политологии и права им. А Баховаддинова Национальной академии наук Таджикистана. Душанбе, Республика Таджикистан. Тел.: 992939982122; Email: qalandargulya@gmail.com.

Каримов Равшан Абдукаримович - Таджикский государственный университет права, бизнеса и политики, кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой таможенной службы. Республика Таджикистан, г. Худжанд, Телефон: 92 724 63 30. E-mail: karimovravshan@mail.ru.

Каримова Зарафшон Хафизовна старший преподователь кафедры гуманитарних наук Таджикского государсвенного университета коммерции, тел: (+992)556665541, E-mail: Zara_1975@mail.ru.

Кудратов Некруз Абдунабиевич – начальник управления науки и инновации Таджикского государственного университета коммерции. Доктор юридических наук, профессор. Тел: + 992 93 596 00 01. E-mail: kudratov.nek@gmail.com

Курбонов Абдукарим Рахимович – кандидат экономических наук, доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Email: qkarim@mail.ru.

Курбонов Бахром Рахмонович – доктор исторических наук, проректор по науке и инновациям Исламского института имени Имама Азама – Абуханифа. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел. 918948662. E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru.

Курбонов Махмарасул Абдукодирович - номзади илмҳои иқтисодӣ, доцент, сардори шуъбаи хизматрасонии техникӣ ва коммуникатсионии Академияи идоракунии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон. 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кучаи Саид Носир, 33. Тел.: 936000186. Почтаи электронӣ: kmahmarasul@gmail.com.

Курбонова Зульфия Махманабиевна – доктор политических наук, доцент, заведующий кафедрой международных отношений и дипломатии Российско-Таджикского (Славянского) университета.992918715005. E-mail: zukurbonova@mail.ru

Максадов Хабибулло Исматович – кандидат исторических наук, доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.:+992917947173. Email: maksadov.1961@mail.ru.

Марупова Нигора Шоназаровна – кандидат экономических наук Таджикского государственного университета коммерции, кафедры «Налоги и страхования». 734055, Республика Таджикистан, г. Душанбе, e-mail: Shmarupova@mail.ru.

Мирзоалиев Абдумалик Абдунабиевич – кандидат экономических наук, доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Email: abdumalik001@mail.ru

Мирзоалиев Абдурашид Абдунабиевич кандидат экономических наук, доцент кафедры менеджмента Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. E-mail: menejment_08 @mail.ru Тел: Тел.: (+992) 934444145

Мирзозода Парвон Зайналобудин - кандидат юридических наук, доцент кафедры предпринимательского и коммерческого права юридического факультета Таджикского национального университета. Душанбе. Республика Таджикистан. Телефон: 907-40-55-50. Email: sharifjonmuminov@gmail.com.

Мирзомуродова Фарида Зайнидиновна – магистр 2 курса Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992911171188, Email: farida.azizova.90.23.10@mail.ru.

Муминзода Махмадшариф Нозим - Таджикский национальный университет, ассистент кафедры прав человека и сравнительного правоведения. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: (+992) 93119 3333. E-mail: sharifjonmuminov@gmail.com.

Муминзода Нозим Исмат - Таджикский национальный университет, кандидат юридических наук, доцент кафедры предпринимательства и коммерции. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, проспект Рудаки, 17. Телефон: 935989522. E-mail: nozimmuminzoda@gmail.com.

Мухаммадсафои Исматуллои Саъдуллозода - старший преподаватель кафедры общественных наук Таджикского государственного университета комерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел. 918948662. E-mail: sadullozoda93@bk.mal.ru.

Наботов Сиёвуш Холмуродович - доктор (PhD) юридических наук, Таджикский государственный университет коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел: +992900015101: E-mail: nabotov@inbox.ru.

Назарбекова Нурия Амзалиевна – страшний преподаватель Таджикскчого государственного университета коммерции. Душанбе.. Республика Таджикистан. Тел. +992 938999885. Email: nuriy_1985@mail.ru.

Олифтаева Мохру Абдулниёзовна, ассистент кафедры «Финансы» Таджикского государственного университет коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан. Тел: (992) 934223312. E-mail:: mohru-ab@mail.ru.

Оналбеков Ержан Жарылкасынович - соискатель кафедры педагогики и психологии Таджикского педагогического института в г. Пенджикенте, Республика Таджикистан Тел. +77023331777. E-mail: erjan217@mail.ru.

Раджабов Раджаб Кучакович – доктор экономических наук, профессор Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Email: drrajab@mail.ru.

Раджабова Шахзода Исраилхоновна – магистрантка кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции. E-mail: shahzodarajabova99@gmail.com, тел. (+992) 988130307.

Рахимов Муртазохон Мухторджонович **–** докторант PhD, кафедры программирования Государственного образовательного учреждения «Худжандского государственного университета имени академика Б. Гафурова» тел: (+992) 927056222, Худжанд. Таджикистан. E-mail: r-murtazohon@mail.ru,

Рахимов Саидали Холович - кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета и аудита Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана. Адрес: 734055, Душанбе, Республика Таджикистан, E-mail: saidali-tfi@mail.ru.Телефон:935-04-17-40.

Рахимова Рухшона Хамзаевна **–** соискател кафедры экономики и организации предпринимательства Таджикский государственный университет коммерции. Адрес: 734061, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Дехоти ½. Тел.: (+992) 931639965, E-mail: Nizomiddin_valiev86@mail.ru.

Рахматова Кибриё Негматовна – старший преподаватель Таджикского государственного университета коммерции. Душанеб. Республика Таджикистан. E-mail: doni@mail.ru Тел: 900-01-90-14.

Рахмонзода Зоир Файзали – к.э.н., доцент кафедры систем и информационных технологий в экономике Таджикского государственного финансово-экономического университета. Душанбе. Республика Таджикистан. Телефон: +(992) 988948888; E-mail: rzoir@mail.ru.

Саидов Раджабали Назифович-кандидат экономических наук, дотцент кафедры аудита и ревизии Таджикский государственный финансово-экономический университет. Адрес: 734067, г. Республика Таджикистан, г.Душанбе, ул. Нахимова 64/14. Тел: 200 100 304; E-mail: saidov.radjabali@mail.ru.

Саидов Саидмумин Саидахтамович – магистр 2 курса Академии наук Республика Таджикистан. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: 989035455. Email: vestnik-tsuc@mail.ru.

Саидов Султон Махмадович, Таджикский Государственный Университет Коммерции, кандидат филологических наук, доцент кафедры общественных наук. Адрес: Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Дехоти ½,,Тел.935013312 Email: sulton-1966@mail ru

Сайдуллаев Умеджон Уктамович – кандидат экономических наук, доцент, заведующий кафедрой многоканальных телекоммуникационных систем Государственного образовательного учреждения «Худжандского государственного университета имени академика Б. Гафурова», Худжанд. Таджикистан. тел: (+992) 935060061, E-mail: saidullaev_umed@mail.ru.

Сангинова Шахзода Насимовна – ассистент кафедры бухгалтерского учета и аудита Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Email: Sanginova.shakhzoda@bk.ru

Сангова Фируза Холмуродовна - старший преподаватель кафедры гуманитарные науки Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.:+992919191643, Email: Firuza-man@mail.ru.

Сафаров Бахром Гулматович- к.э.н., доцент, проректор по науке Таджикского государственного финансово-экономического университета. Адрес: 734067, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул Нахимова 64/14. Телефон: +(992) 985 000 515. E-mail: bahrom_1975@list.ru.

Сафаров Джовидон Азизмадович **-** старший преподаватель Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Email: jonik.8877@mail.ru / tel: + (992)934444857

Сияров Курбонали Махмудшоевич – ассистент кафедры гуманитарынх дисциплин Таджикского государственного университета коммерции. Душабне. Республика Таджикистан. Тел.: +992934323291. Email: siyarov-man@mail.ru.

Султоно Зоиршо Султонович – кандидат экономичесчких наук, доцент Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.:

+992937266050, Email: zoir1978@gmail.com.
Табаров Неъмон Амонович **-** кандидат юридических наук, доцент кафедры экономического, финансового и антикоррупционного права Таджикский государственный финансово – экономический университет. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: 907-97-65-12, E-mail: nemon.tabarov.65@mail.ru.
Тулиев Мухамадулло Сарварович – кандидат экономических наук Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: 992939000446. Email: mukhammad.ali.82@mail.ru.
Хайдаров Садыкжан Шахизиндаевич, соискатель кафедры педагогики и психологии Таджикского педагогического института в городе Пенджикенте. Республика Таджикистан. тел. 77023331777. E-mail: s_aydar@mail.ru.
Халимов Лоик Мирзовалиевич – кандидат экономических наук Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Email: loik.halimov@mail.ru.
Хамидова Садафмох Халимовна – докторант (PhD) Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Email: hamidova-1986@mail.ru
Хисориева Гулнора Тоировна – кандидат экономических наук. Таджикский государственные университет коммерции, Душанбе, Республика Таджикистан, Emai: gulnora_ai@mail.ru.
Холов Махмадризо Хушматович ст. препователь кафедры маркетинга, коммерция и сервиса Таджикского государственного университета коммерции, Душанбе, Республика Таджикистан.Тел: (+992)9 17232921. E-Mail: kholov1961@mail.ru.
Худойқулова Ёқутхон Комиловна, докторант 2-го курса институт водных ресурсов и гедроэнергетика Академия национальных наук Республике Таджикистан. Душанбе. Республика Таджикистан. E-mail: jomi.alimov@mail.ru Тел: Тел.: (+992) 988434931
Хусейнова Шахло Зариповна – соискатель Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: +992901077761, E-mail: zarifi2308@mail.ru.
Шамсов Фатхиддин Тоирович **–** кандидат технических наук Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе. Республика Таджикистан. Тел.: 992909882669. Email: shamsov_f85@inbox.ru.
Шарипов Махмадуло Исматович кандидат философских наук, доцент кафедры гуманитарних наук Таджикского государсвенного университета коммерции, тел: (+992)934444240, E-mail: Mahmud_62@mail.ru.
Шаропов Фарход Разокович – доктор экономических наук, доцент, проректор по науке и международным связям Таджикского государственного университета коммерции. Душанбе, Республика Таджикистан. E-mail: farkhod79@mail.ru. Тел: +992 93 5777900.

МАЪЛУМОТ БАРОИ МУАЛЛИФОН

1. Маводи ба нашр пешниҳодшаванда бояд аслӣ буда, дар дигар маҷаллаҳо нашр нагардида бошад. Мавод дар асоси адабиёти илмии муосир бо назардошти навгониҳои илмӣ коркард гардида бошад.
2. Муаллиф(он) ба идораи маҷалла 2 нусхаи мақоларо ба суроғаи 734061, ш.Душанбе, к. Деҳотӣ 1/2 оварда мерасонад, инчунин шакли электронии маводро ба почтаи электронии vestnik-tsuc@mail.ru мефиристад.
3. Маълумот оид ба муаллиф(он) дар охири мақола бо забони русӣ ба таври зерин оварда мешавад:
Султонов Зоиршо Султонович – кандидат экономических наук, доцент, Таджикский государственный университет коммерции, тел: (+992) 937266050, E-mail: zoir1978@gmail.com.
4. Насаб ва номи муаллиф (Фамилия И.О.), номи мақола, фишӯрдаи мақола (то 600 калима), вожаҳои калидӣ (7-10 калима), руйхати адабиёти истифодашуда (то 10 номгуй).
5. Ҳаҷми мақола (ҳуруфчинии компютерӣ) на зиёда аз 0,5 ҷ.ч. (8 саҳ.) бо назардошти шакли А4, ҷадвалҳо ва расмҳо.
6. Мақола дар шакли MS Word, шрифти Times New Roman, андозаи 12, интервали 1. Сохти саҳифа: боло ва поён -2 см, рост -1,5 см, чап -3 см.
7. Ҷадвалҳо, расмҳо ва схемаҳо бояд ғайриранга, дорои рақам ва ном бо нишондоди сарчашма, амсоли [12, с. 77] коркард шавад.
8. Барои ҷадвал ва расмҳо шрифти Times New Roman, андозаи 12, интервали 1 истифода бурда шавад.
9. Воҳидҳои ченак ба таври зайл (м, кг, сомонӣ ва ғ.), сол монанди «с.» навишта мешавад.
10. Нохунакҳои китобӣ («») истифода бурда шавад. Тире бошад (–) ва дефис (-) истифода шавад.
11. Руйхати адабиёт дар охири саҳифа оварда шуда, дар матни мақола истинод дода мешавад. Адабиёти аз забонҳои хориҷа истифодашударо ба забони аслиаш гузошта мешавад ё тарҷума намуда калимаи «тарҷума» илова карда мешавад.
12. Номҳои ширкатҳои хориҷӣ, институтҳои молиявӣ бо ҳарфҳои лотинӣ, бе истифода аз нохунак ва шакли сиёҳ навишта мешавад. Баъди истифодаи насаби олимони хориҷӣ, роҳбарони ширкатҳо ҳангоми истинод надодан, дар қавс бо ҳарфҳои лотинӣ навишта мешавад.
13. Маводҳо (мақолаҳо)-и дорои дараҷаҳои «махфӣ» ё «барои истифодаи хидматӣ» дар маҷалла нашр карда намешавад.

Дар ҳолати зарурӣ ҳайати таҳририя ҳуқуқ доранд, ки ҳаҷми мақоларо то андозаи даркорӣ кӯтоҳ намояд.

ПАМЯТКА ДЛЯ АВТОРОВ

1. Материал, предлагаемый для публикации, должен быть оригинальным, не опубликованным ранее в других изданиях, написан в контексте современной научной литературы и содержать очевидный элемент создания нового знания.
2. Автор(ы) присылают в редакцию 2 экземпляра статьи (подписанной автором) в печатном и в электроном виде по (электронной) почте для иногородних авторов по адресу: 734061 Душанбе, ул. Дехоти 1/2, E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru; drrajab@mail.ru;
3. Информация об авторе(ах) оформляется следующим образом:
Султонов Зоиршо Султонович – кандидат экономических наук, доцент, Таджикский государственный университет коммерции, тел: (+992) 937266050, E-mail: : zoir1978@gmail.com
4. Фамилия и инициалы (Фамилия И.О.), название статьи, краткая аннотация статьи (до 600 печ. знаков), ключевые слова (7-10 слов), библиографический список, на который дана ссылка в тексте статьи (до 10 наименований).
5. Объем статьи не должен превышать 0,5 п.л. (1800 п. знаков -8 стр.) компьютерного текста формата А4, включая таблицы, список литературы и рисунки (схемы).
6. Файлы с текстом статьи и сведениями об авторе оформляются в формате MS Word, шрифт – Times New Roman, размер-12 пт, интервал- 1. Поля: верхнее, нижнее – 2 см, правое -1,5 см, левое – 3 см.
7. Таблицы, рисунки и схемы должны быть: черно-белыми, пронумерованы и озаглавлены, снабжены ссылками на источники, например, [12, с .77].
8. Для оформления таблиц и рисунков необходимо использовать следующие параметры: шрифт- Times New Roman (TJ), размер – 12 пт, интервал – 1.
9. Обозначения единиц измерения различных величин (м, кг, сомони и т.д.), сокращениями типа «г.» (год).
10. При использовании в тексте кавычек используется типографские кавычки («»). Тире обозначается символом «–» (длинное тире); дефис «-».
11. Библиографический список приводится в порядке упоминания в конце статьи. Ссылки на иностранные источники даются на иностранном языке и сопровождаются, в случае перевода на таджикский или русский язык, с указанием на перевод.
12. Названия зарубежных компаний, финансовых институтов приводятся в тексте латинскими буквами без кавычек и выделений. После упоминания в тексте фамилий зарубежных ученых, руководителей компаний и т.д. на русском языке, в круглых скобках приводится написание имени и фамилии латинскими буквами, если за этим не следует ссылка на работу зарубежного автора.
13. Материалы (статьи), содержащие информацию с грифом «Секретно» или «Для служебного пользования» не могут быть опубликованы в данном журнале.

Редакционная коллегия оставляет за собой право при необходимости сокращать объем статьи, подвергая их редакционной правке.

ҚОИДАҲОИ ҚАБУЛИ МАҚОЛАҲОИ ВОРИДШУДА БА ИДОРАИ МАҶАЛЛА	ПОРЯДОК ПОЛУЧЕНИЯ ПОСТУПИВШИХ В РЕДАКЦИЮ МАТЕРИАЛОВ
Ҳангоми қабули мақола ба қайд гирифта мешавад, баъди баррасии ҳайати таҳририя барои тақриз ба мутахассиси соҳа супорида мешавад. Баъди гирифтани тағризи ғайриқаноатбахш мақола ба муаллиф барои бартараф намудани камбудиҳо баргардонида мешавад. Муаллиф метавонад дар муддати 15 рӯз аз ҳолати мақолаи худ тариқи телефонҳои (+992 37) 234 85 44 ё почтаҳои электронии vestnik-tsuc@mail.ru, drrajab@mail.ru хабардор шавад. Дар ҳолати мақолаи бори дувум аз ҷониби муаллиф коркардшудаи қобили қабул бошад, мақола барои чоп бори дувум қабул карда мешавад.	По получении статья регистрируется, рассматривается редакционной коллегией и направляется на рецензию специалистам по данной тематике. При получении отрицательных отзывов - статья передается автору для доработки. Автор может узнать результаты рецензирования в течение 15 дней и о судьбе своей статьи позвонив в редакцию по тел. (+992 37) 234 85 44; или прислав запрос по электронной почте в редакцию E-mail: vestnik-tsuc@mail.ru; drrajab@ mail.ru. Если переработанная автором с учетом принципиальных замечаний рецензента и редакции, статья удовлетворяет требования опубликования, она принимается обратно редакцией журнала.

ҚОИДАҲОИ ТАҚРИЗ ШУДАНИ МАҚОЛАҲОИ ВОРИДШУДА	ПОРЯДОК РЕЦЕНЗИРОВАНИЯ РУКОПИСИ СТАТЬИ
Ҳар як мақолае, ки ба идораи мақаллаи **«ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ТИҶОРАТИ ТОҶИКИСТОН»** *ворид мегардад, ҳатман тақриз мешавад. Ин раванд ба муаллифон ва барои муқарризон махфӣ боқӣ мемонад. Ба сифати муқарриз идораи мақалла аз ҳисоби ҳайати таҳририя ва берун аз онро ҷалб менамояд. Бояд муқарриз дорои унувони илмии номзади илм ё доктори илми иқтисодӣ, ва дар ҳолати зарурӣ таҷрибаи баланд дар соҳиаи иқтисодиёт дошта бошад.* 1. Баъди қабули мақола ба қайд гирифта мешавад, ҳайати таҳририя баррасӣ менамоянд, баъдан ба муқарризи соҳавӣ фиристода мешавад. Муқарриз бояд аз рӯи хусусиятҳои зерин арзёбӣ намояд: - сатҳи илмии мавод; - муҳимияти масъалагузорӣ; - навгонӣ ва иттиллоотӣ; - мувофиқати миқдор оид ба интихоби мавзӯъ ва талаботи таҳририя. 2. Мақола аз ҷониби муқарриз дар муддати 15 рӯзи корӣ баррасӣ мегардад ва тавассути мактуб ба шакли тақриз ба идораи мақалла бо назардошти талаботҳои зерин баргардонида мешавад: - мавҷудияти хатогиҳо ва плагиат; - маводро чоп кардан мумкин аст ё не; - мавод бори дуввум ба тақриз фиристода шавад ё не (бо нишондоди муқарризони мавҷуда); - мавод рад карда шавад (бо пешниҳоди раддия). 3. Ҳангоми ба даст овардани пешниҳоди мусбӣ «баъди коркард нашр карда шавад…» бояд иловаҳо қайд карда шавад (қайдҳо характери пешниҳодотӣ дошта бошанд). 4. Дар ҳолати мувофиқ набудани пешниҳоди муқарриз бо муаллиф, муаллиф метавонад ба идораи мақалла ҷавоби аргументӣ пешниҳод намояд. Мақола бо тағйиротҳои дар асоси қайдҳо такроран ба муқарриз фиристода мешавад. Агар дар ин ҳолат фикру андешаҳои муаллиф ва муқарриз мувофиқ ояд, мақола ба нашр пешниҳод карда мешавад.	*Каждая статья, предоставленная в редакцию журнала* **«ВЕСТНИК ТАДЖИКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА КОММЕРЦИИ»** *проходит процедуру обязательного рецензирования. Эта процедура анонимна и для автора, и для рецензента. В качестве рецензентов редакция журнала привлекает членов редакционной коллегии, а также внешних экспертов из числа ученых и специалистов. Рецензент должен иметь ученую степень кандидата, либо доктора экономических наук или опыт практической работы по данному направлению.* 1. После получения статьи редакцией она регистрируется, рассматривается редколлегией и направляется на рецензию специалистам по соответствующему профилю. Рецензент должен оценить: - научный уровень материала; - актуальность освещаемых вопросов; - новизну и информационность. - соответствие объема выбранной темы требованиям редакции. 2. В течение 15 рабочих дней статья должна быть рассмотрена рецензентом и его письменный отзыв должен быть оформлен в виде рецензии, которая должна отвечать следующим требованиям: - замечания и недоработки, нет ли элементов плагиата - следует ли материал опубликовать; - вернуть ли автору (авторам) для доработки; - направить ли материал на дополнительное рецензирование (с указанием возможных рецензентов); - или отклонить материал как непригодный для публикации (с обоснованием мотивации отказа). 3. При рекомендации «опубликовать материал после доработки…» должны быть указаны замечания (требования к данному материалу), которые являются обязательными, с точки зрения рецензента, и замечания, которые могут рассматриваться, как пожелания. 4. В случае несогласия с мнением рецензента автор статьи имеет право предоставить аргументированный ответ в редакцию журнала. Статья с изменениями на основе замечаний повторно направляется для согласования рецензенту. Если переработанная автором статья и одобренная рецензентом удовлетворяется требованиям редакционной коллегии, она публикуется в журнале.

Шартнома КИЭ №56-02-2014 доир ба ворид намудани маҷалла ба ИИБР Шаҳодатномаи Вазорати фарҳанги ҶТ дар бораи сабти номи ташкилоти табъу нашр – №0146/мҷ аз 26 майи соли 2011
Индекси обунашавӣ дар фехрасти «Почтаи тоҷик» - 77734
Шаҳодатнома дар бораи бақайдгирии давлатии захираи иттилоотӣ ММП - №1121300264 аз 10 майи соли 2013

Шакли электроннии маҷала дар сомонаи www.payom.ddtt.tj ҷой дода шудааст

Договор с НЭБ №56-02-2014 о включении журнала в РИНЦ Свидетельство Министерства культуры РТ о регистрации– №0146/мҷ от 26 мая 2011 года
Индекс подписания в «Почтаи точик» - 77734
Свидетельство о государственной регистрации информационного ресурса НПЦ - №1121300264 от 10 мая 2013 года

Электронная версия опубликована на сайте www. payom.ddtt.tj

МАСЪУЛИЯТ ОИД БА МУҲТАВО ВА САҲЕҲИЯТИ ИТТИЛООТИ ДАР МАҚОЛАҲО ИСТИФОДАШУДАРО ДАР МАҶАЛЛАИ МАЗКУР (ПАЁМ) БА МУАЛЛИФ ВОГУЗОР КАРДА МЕШАВАД

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ОТНОСИТЕЛЬНО СОДЕРЖАНИЯ И ДОСТОВЕРНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ИНФОРМАЦИИ НЕСЕТ АВТОР СТАТЬИ В ДАННОМ ЖУРНАЛЕ (ВЕСТНИК)

Маълумот барои тамос:

Сармуҳаррир: Назарзода Хайрулло Холназар,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-85-46; (+992 37) 2-34-83-46;
E-Mail: tguk@mail.ru

Ҷонишини сармуҳаррир: Шаропов Фарҳод Разоқович,
Тел./факс: (+992) 935777900; (+992 37) 2-34-85-44;
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Котиби масъул: Султонов Зоиршо Султонович,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-05-64; (+992 37) 2-34-83-46
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Контактная информация:

Главный редактор журнала: Назарзода Хайрулло Холназар,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-85-46; (+992 37) 2-34-83-46;
E-Mail: tguk@mail.ru

Зам. гл. редактора журнала: Шаропов Фарход Разокович,
тел./факс: (+992) 935777900; (+992 37) 2-34-85-44;
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Ответственный секретарь журнала: Султонов Зоиршо Султонович,
Тел./факс: (+992 37) 2-34-05-64; (+992 37) 2-34-83-46
E-Mail: vestnik-tsuc@mail.ru

Подписано в печать 30.06.2023. Бумага офсетная
Формат 60х84 1/8. Печат офсетная. Усл. печ. л. 21,93
Тираж 100 экз. Заказ №202.

«Тоҷир»,
г. Душанбе, ул. Дехоти 1/2,